

KALLIGRAM

DÉNES IVÁN ZOLTÁN
A történelmi Magyarország eszménye

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

A történelmi
Magyarország
eszménye

SZEKFŰ GYULA
a történetíró és ideológus

KALLIGRAM
Pozsony, 2015

A könyv kiadását a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és a Politikatörténeti Alapítvány támogatta

nka
Nemzeti Kulturális Alap

PTA
ALAPÍTVÁNY

Lektor:
Gergely András és Ress Imre

A névmutatót Horányi Károly készítette.

Copyright © Dénes Iván Zoltán, 2015
ISBN 978-80-8101-872-5

Tartalom

Bevezetés	13
Pályakezdés	
Az Eötvös Collegiumtól a bécsi levéltárig	22
<i>Alkotó szkepszis</i>	27
<i>Az összefüggések megragadásának követelménye</i>	32
Budapesti tanár vagy bécsi levéltáros?	37
<i>A Serviensek és familiarisok szakmai fogadtatása</i>	38
<i>Kétmeggyőződésű emberek</i>	43
Mentorok, barátok, referenciák	47
<i>A tudomány önmagáért</i>	53
Mi a tudomány önállóságának a biztosítója?	57
Rákóczi-kép	
A forrásoktól a monográfiáig	61
A d'Andrezel- és Vigouroux-iratok	61
Az alkotási folyamat	62
Beszámolók, megjegyzések, észrevételek	68
A <i>nemzeti tudomány</i> előcsarnokában	72
A száműzött Rákóczi szemléleti alaprége	75
Szekfű Gyula következtetései	75
Indíték és mozgatóerő	76
Szerep – jelentőség – hatás	81
<i>Korszerű – korszerűtlen</i>	82
Leszűkítés és túlzott általánosítás	83
Cél és eredmény	85
Kontextus és kitekintés	87
A nemzeti liberális történetírás kánonja	87
Identitáspolitikai kitérő	88
A Rákóczi-kép metamorfózisai (1913–1940)	91
Kulcsélmény	
A politikai botrány	95
A botrány kirobbantója	95

Vádak a sajtóban	96
Vádak, viták és állásfoglalások a politikai fórumokon	98
Miért tört ki a botrány?	102
Riedl Frigyes feljegyzései	102
Thallóczy Lajos naplóbejegyzései	104
Angyal Dávid visszaemlékezése	106
Jászi Oszkár véleménye	107
Politikai hisztéria	108
Nemzeti liberális szakmai és politikai állásfoglalások	110
Szakmai nyilatkozatok	110
Politikai állásfoglalások	115
Domanovszky Sándor bírálata	117
Egy tartózkodás háttere	120
A habilitáció	122
Marczali Henrik szakvéleménye	123
Angyal Dávid szakvéleménye	124
A szakosztályon belüli álláspontok	125
Kari, egyetemi és miniszteri döntés	127
A habilitálás jogszerűsége	128
A botrány baloldali megítélései	129
Védők és szimpatizánsok	129
Elhatárolódások és bírálatok	131
Vélemények a Szekfű-ügyről	133
Szétválasztás kívülről	134
Viszonyulás a Függetlenségi Párthoz	134
Braun Róbert bírálata	138

Védekezés

A <i>Felelettől a Der Staat Ungarnig</i>	141
Visszatekintés	141
<i>Felelet a Száműzött Rákóczi dolgában</i>	144
Újabb válasz bírálóimnak	145
<i>Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?</i>	149
A nemzeti érzület	151
A nemzeti eszme és hordozói a <i>Der Staat Ungarnban</i>	152
Nemzetiségi kérdés és kapitalizmus: társadalomszervezési feladatok	155
A magyar történettudomány helyzete és felzárkózási programja	157
A <i>Der Staat Ungarn</i> és fordítása a védekezésben	160
Kötődések és elhatárolódások	161
Nemzeti tudomány és képmobilás válaszutján	161
Nemzeti hivatás és nemzeti tudomány	162
Nemzet és tudomány, nemzeti tudomány	164
Captatio benevolentiae	167

Támogatók és szimpatizánsok	171
A régóta vágyott elismerés	173
A politikai botrányra adott válasz	178

Rendszerváltások – Bécsből

Változások forratagában	181
Szubjektív helyzetkép és állapotrajz	181
Szellemi középpárt terve	182
Az első óra a budapesti egyetemen	184
Hogyan tovább?	185
<i>Emberek, mi történt?</i>	187
Helyzetek és szerepek	192
Önigazolás	195
Elhatárolódás a fanatizmustól	199
Hóman Bálint 1918–1919-ben	207
A <i>Magyar tragédiáktól a Három nemzedékig</i>	209
A <i>Magyar tragédiák</i> terve	209
A <i>Három nemzedék</i> alkotási folyamata	210
A folytonosság tétele az <i>Előszóban</i>	214

Mi okozta a történelmi Magyarország felbomlását?

A <i>Három nemzedék</i> koncepciója, kontextusa és műfaja	217
A megújulás követelményei – a hanyatlás története	217
Az értelem kívánatos politikája	217
A katasztrófához vezető érzelmi politika	218
Az átértelmezett ideológiai konstrukció	219
Kitérő a Kossuth-képről	221
Kitérő a liberális-konzervatív szembenállásról	223
Ellenpróba a liberális és a konzervatív program különbségéről	227
Műfajváltás	228
Ön- és szerepmeghatározás	230
Ideológiai álláspontok a <i>Három nemzedék</i> visszhangjában	233
Angyal Dávid előadása (1920)	234
Tagányi Károly laudációja (1920)	236
Horváth János és Szekfű Gyula állásfoglalásai (1920–1921)	238
Marczali Henrik nézetei (1920–1922)	242
Patek Ferenc értékelése (1921)	246
Zelenski Róbert levele (1921)	246
Móricz Zsigmond véleménye (1921)	247
Braun Róbert bírálati (1921–1922)	248
Jászi Oszkár állásfoglalása (1929)	250
Klebsberg Kunó elismerése (1921)	250
Mályusz Elemér bírálati (1923)	251

Dessewffy Aurél levele (1927)	252
A liberalizmuskritika metamorfózisai (1920–1952)	253
A <i>Történetpolitikai tanulmányok</i> kettős tükörben	255
Horváth János ismertetése	255
Kodály Zoltán megjegyzései	256
A bécsi időszak mérlege	261

Budapesten

Lehetőségek, feladatok, keretek	264
Filius ante patrem: <i>Bethlen Gábor</i>	270
Újrafogalmazott vádak	271
Kitérő: Marczali Henrik véleménye	274
A Bethlen-kép és első visszhangjai	275
Angyal Dávid, Károlyi Árpád és Szekfű Gyula vitája	280
Személyes kapcsolat és szemléleti különbség	282
Transzszilvanizmus	289
A Rákóczi- és a Bethlen-könyv fogadtatásának különbségei	292

Mesterelbeszélés

Az átértékelés szempontjai	294
Vita a szellemtörténetről a <i>Nyugatban</i>	301
A viszonyítás: <i>A magyar nemzet története</i>	305
Kulturális átvétel és eredetiség	309
Tagolás: korszakok és témák	311
A korszakokon átívelő szempont: <i>egység – megosztottság</i>	315
Babits Mihály és Németh László véleménye	318
Domanovszky Sándor bírálata	320
Miért nem válaszolt Szekfű Gyula a bírálatra?	323
Mályusz Elemér a <i>Magyar történet</i> ről egyetemi előadásain	325
Mályusz Elemér és Szekfű Gyula vitája a vallási türelemről	327
Mályusz Elemér és Szekfű Gyula vitája a <i>magyar barokkról</i>	330

Egy óvatos reformszellem mentora?

<i>Trianon óta</i>	335
Hogyan értelmezte át Németh László a <i>Három nemzedéket</i> ?	339
Hogyan adaptálta Szekfű Gyula Szabó Dezsőt és Németh Lászlót?	346
Vita és állásfoglalás a nemzetiségi politika történelmi alapjairól	350
Tisztelgés Marczali Henrik emléke előtt	358
Ünneplés, publicisztika, tervek	362

Budapest, 1945–1946

Előadás a Pedagógus Szakszervezetben	366
Vita a szövetségi politikáról	367

Szekfű Gyula önmagáról alkotott képe	368
Kik voltak a reformerek?	368
Publicisztika a <i>Világban</i>	369
Kinevezés: Szekfű Gyula Magyarország moszkvai követe	373
Tanúvallomás Mályusz Elemér és Hóman Bálint ügyében	375

Moszkvából

Követjelentések	378
Publicisztika az <i>Új Magyarországnak</i>	383
<i>Forradalom után</i> : a revízió kudarca	385
<i>Forradalom után</i> : a követendő stratégia	387
Reflexiók a <i>Forradalom utánra</i>	388

Budapesten, 1948–1955

Beilleszkedési kísérletek	393
Együttérzés egy öregemberrel	398
Naplemente előtt	402
<i>Menj keserű Látó</i>	406

Recepció	408
----------------	-----

Befejezés	411
-----------------	-----

Rövidítésjegyzék és irodalom	413
------------------------------------	-----

Függelék

Szekfű Gyula publikált írásainak jegyzéke	486
Önálló művek	486
Forráskiadványok	488
Másokkal közös forráskiadványok	488
Tanulmányok, tudományos közlemények	488
Esszék	489
Recenziók, könyvkritikai cikkek	490
Tudományos vita	491
Publicisztika	492
Nekrológok, megemlékezések	497
Levéltárosi iratok	498
Követjelentések	498
Székfoglaló előadások (1940, 1943)	498
Tanrendben meghirdetett órák (1917–1945)	498

Képmelléklet.....	511
-------------------	-----

Névmutató.....	525
----------------	-----

Bevezetés

I.

Szekfű Gyula az egyik legnagyobb terjedelmű, igen nagyhatású, sokak által kárhozott és sokak által eszményített – egymásba fonódó – magyar történetírói életművel, kiterjedt közírói munkássággal, tízéves bécsi levéltári szolgálattal, a Monarchia közös levéltári anyagának nemzetek közötti szétválasztásában a szakmai szempontok és a magyar érdekek hitesztendő képviselőjével, majd egy évtizedes budapesti magántanári óráival és több mint két évtizedes egyetemi tanári előadásaival és szemináriumokkal, szerkesztői, publicisztikai, akadémiai, dékáni, moszkvai követi és nagyköveti tevékenységével, politikai értékelési és magatartásmintáival hatott korára és az utókorra.

Életműve több mint két tucat könyvet (öt monográfiát, egy kis és egy sokkötetes nagy szintézist, majd annak rövidített, átdolgozott változatát, egy tudományos és három publicisztikai gyűjteményt, három pamfletet és hat forráskiadást, amelyek közül jó pár számos kiadásban látott napvilágot) és legalább kétszázötven (folyóiratban, időszaki kiadványban, napilapban megjelent) tanulmányt, ismertetést, közleményt, vitacikket, cikket és interjút, több mint tucatnyi füzetet kitevő kézírásos egyetemi előadást, azokhoz kapcsolódó jegyzeteket, kiterjedt levelezést, fogalmazványokat, iratokat foglal magában.

II.

Életpályája annyi és olyan – olykor döntő – politikai váltásokat mutat, hogy választ kell keresnünk arra, hogyan tudta összeegyeztetni metamorfózisait egymással és önmagával úgy, hogy ne veszítse el önazonosságát.

1907-től 1925-ig Bécsben élt. 1908-ban az Országos Levéltár fogalmazógyakornokaként, majd kultuszminisztériumi ösztöndíjasként lajstromozta a bécsi volt kamarai levéltár magyar vonatkozású iratait. 1909-től 1912-ig a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár fogalmazógyakornoka, 1912-től 1918-ig allelvéltárnoka volt. 1918-tól 1925-ig levéltári felszámoló biztосként, majd magyar külügyi osztálytanácsosként a Monarchia volt közös levéltárai felszámolásában vett részt. Azért tevékenykedett, hogy a szerves irategyütteseket ne bontsák meg utólagos szempontok alapján, ne rúgják fel az addigi rendezési szisztémát, a proveniencia elvét, s csak akkor nyúljanak hozzá, ha lehetőség van az eredeti rend visszaállítására. Ami ennek alapján az Országos Levéltárba kerülhet, legyen ott kutatható, ami pedig Bécsben marad, álljon ott a kutatók rendelkezésére.¹

¹ *Ress Imre, szerk. bev., 2008, Ress Imre, 2011; Fazekas István, 2004, 2011.*

1915–1916-ban a keresztény-germán kultúrkör és a magyar állam egymásra utalt-ságáról írt magyar történelmi szintézist, nemzeti mesterelbeszélést német könyvsorozat számára *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie* címmel, amit maga fordított magyarra és a német kötetel párhuzamosan kiadott.² A Tanácsköztársaság idején egyetemi tanárrá nevezték ki.³ 1920-ban *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* című könyvével a korabeli igen elterjedt Mohács-Trianon párhuzamra épülő röpirat-irodalom antiliberális hanyatlástörténeti változatát, s ezzel az ellenforradalom ideológiáját alapozta meg.⁴

Az ezerkilencszázhuszas évek első felében az *Új Nemzedék* külpolitikai kommentátora, a *Keresztény Politika* cikkírója, a *Napkelet* szerzője, s az *Encyclopaedia Britannica* szócikkírója volt.

1925-től 1946-ig Budapesten élt. 1932-től a Rózsadombon, az Endrődi Sándor utca 32/34. és az Ábrányi Emil utca 9. sarkán elterülő telken épített házában lakott házasmemberként. Feleségét, Amtmann Antóniát Bécsből hozta magával. 1925-től 1945-ig ő volt az újkori magyar történelem tanára a Budapesti Egyetemen. A Magyar Tudományos Akadémia levelező (megválasztása: 1925, székfoglalója: 1940), majd rendes (1943) tagja, a *Magyar történet* Mátyástól az első világháborúig terjedő kötetének a szerzője (1929–1934), a *Magyar Szemle* szerkesztője (1927–1938), a Corvin-koszorú, a Kazinczy-érem, a Berzeviczy Albert-érem és a Magyar Tudományos Akadémia nagyjutalma kitüntetettje, a négykötetes *Egyetemes történet* egyik szerkesztője (1935–1937), a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja (1943) volt.⁵ Tudományos tekintélyét szakmájában és a hivatalos tudomány határain messze túl is elismerték és tisztelték. Ami korántsem zárta ki, hogy művei komoly szakmai vitákat és szenvedélyes publicisztikai támadásokat váltottak ki. Kevés magyar történetíróról írtak regényt. Szekfű Gyula Barbián Miklós néven egyik főszereplője volt Németh László *Utolsó kísérlet* című regényében *A szerdai fogadónap* című résznek.⁶

Hitler hatalomra jutása, különösen az *Anschluss* után szembefordult a Harmadik Birodalommal. A negyvenes évek elejétől – elsősorban a *Magyar Nemzetben* megjelent cikkeivel – részt vett a náciellenes nemzeti ellenállásban. 1943-ban Angliába akart emigrálni, de ez csak terv maradt. A német megszállás után illegalitásba vonult, a nyilas uralom idején bujkált.⁷

² Szekfű Gyula (Bécs, 1909. február 28.) – Takáts Sándornak, OSZKK Lr; Szekfű Gyula, 1918a, b, (1923, 1988). A német könyvsorozat háttere, olvasóközönsége, szakirodalmának feldolgozása további kutatói feladat.

³ Szekfű Gyula (Bécs, 1919. szeptember 5.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805, OL K 305 12 8163; Rész Imre, 2011. 87–93

⁴ Szekfű Gyula, 1920.

⁵ Lackó Miklós, 1988. 119, 140; Bethlen István (Budapest, 1927. január 24.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628; Tanrend, 1925/26; Akadémiai értesítő, 1925.

⁶ Németh László, 1987 (1937–1942).

⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre (Budapest, 1942. március 15.) – Szekfű Gyulának, Szekfű Gyula (Budapest, 1942. május 30.) – Bajcsy-Zsilinszky Endrének, Bajcsy-Zsilinszky Endre (Budapest, 1942. június 12.) – Szekfű Gyulának, MTAKK Ms 10205; Szegedy-Maszák Aladár, 1996. II. 227–230; Szabó Zoltán, 1956. 14–20; Huszár Tibor, 1983. 78–90, 166; Czigány Lóránt, 2005. 400.

1945-ben a polgári demokrata *Világ* cikkírója volt, s korábbi konzervatív publicisztikájához képest mérsékelt demokrata cikkeket írt. Majd elég váratlanul Magyarország moszkvai követe, 1948-ban nagykövete lett. 1946-tól 1948-ig Moszkvában élt, lakott és dolgozott. Ott írta *Forradalom után* című pamfletjét, amelyben olvasóinak egyedüli lehetőségként a Szovjetunió iránti fenntartás nélküli alkalmazkodást tanácsolta. Követi jelentései, politikai gesztusai, Rákosi Mátyáshoz írt levelei, a korabeli lapokban megjelent interjúi és kortársai visszaemlékezései egyaránt azt tanúsítják, hogy a másoknak javasolt életstratégiát és magatartást maximálisan gyakorolta.⁸ 1952-ben tanulmányt írt az öreg Kossuthról. A Szovjetunió által megszállt, alávetett Magyarországon a szovjetizált Magyar Tudományos Akadémia tagja, a *Kossuth-émlékkönyv* egyik szerzője, országgyűlési képviselő és az államfői testület, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja volt. Utolsó írásában, 1955-ben, tíz évvel korábban megfogalmazott ön- és ellenségképéhez hasonlóan, a népi írókat fasisztákként, önmagát és Bethlen István híveit haladó szelleműekként mutatta be.⁹ Ekkor már jó ideje súlyos beteg volt. Életének utolsó hónapjait üres könyvespolcok között, ágyban fekvé, mély depresszióban töltötte.

Élete tehát tele volt nagy és éles politikai váltásokkal. Mégis, ha keressük, politikai metamorfózisai és mimikrije mögött megtaláljuk szemléletének, elbeszélésének, szerepének és önmagáról alkotott képének konstans elemeit, konstrukcióit és magvát. Azt, ami önazonosságát megalapozta, és amelyből kiindulva újra és újra megalkotta. Annyira, hogy maga nem is észlelt abban változást.

III.

A Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből (1912) Angyal Dávid, Erdélyi László, Hóman Bálint, Károlyi Árpád, Marczali Henrik és Tagányi Károly elismerését és tárgyyszerű, korrekt szakmai bírálatát váltotta ki, ám alapítétele máig vitatott.¹⁰ *A száműzött Rákóczi, 1715–1735* (1913) – ami korántsem hibátlan és elfogulatlan, némileg elszórt, de tudományos mű volt – viszont az egész országot lázba hozta, mert politikai botránysorozat kirobbanásához vezetett. Ennek során és később is Szekfű Gyula önmagát politikai hecckampány ártatlan áldozatának tartotta, míg támadóit gátlástalan és felelőtlen politikusoknak és publicistáknak, s az általuk felizgatott, tudatlan, romboló, megvadult tömegnek. A botránysorozat a historikus kulcsélménye volt, amelyet anélkül élt át, hogy azt akkor vagy később feldolgozta volna. Értelmeznie viszont kellett, s azt meg is tette. Hatásosan és ügyesen. Úgy és annyira, hogy egész életpályáját és munkásságát, s a róla alkotott képet egyaránt meghatározta.

⁸ Szekfű Gyula, 1998; Szekfű Gyula, 2001. 136–147; BIM 12.

⁹ Szekfű Gyula, 1955.

¹⁰ Szekfű Gyula, 1912a.

A nemzetellenesség vádjával szemben vádlói érvelését fordította visszájára: vádlói a nemzetellenesek, ő viszont az egyetemes nemzeti értékek képviselője. Az értelmezés kivetítése egész életművét meghatározó ön- és ellenségkép kialakításához vezetett. A nagymagyar (ő és elődei)–kismagyar (a vele, illetve elődeivel szembenállók) ellentétre (és a mögötte meghúzódó, általa megnevezett, önreflexió nélkül, indoktrinációszerűen besorolt kulcsélményre) alapozta előbb a magyar történettudomány, majd az újkori magyar történelem – immár mesterelbeszélésben kifejtett – elemeiben változó, alapjában viszont konstans szemléletű értelmezését.¹¹ Ez volt az a közös alap, állandó mag, szemléleti alaprég, amely politikai metamorfózisai ellenére meghatározta önazonosságát és lehetővé tette, hogy minden változó elemet ebben a vonatkoztatási rendszerben helyezzen el, ehhez igazítsa.

Egyes műveit, szerepét és életművét – túlnyomórészt még életében – több mint száz politikus, közéleti szereplő, tudós, történész, író és publicista értelmezte.

Számos – különböző háttérű – történész ma is az igényes és felelős politikai és tudományos értékelés és magatartás mintaadóját látja benne. Amennyiben elfogadjuk, hogy csak a – Thaly Kálmánhoz hasonló – műkedvelő történész politikusok és a – Szekfűvel azonosított – komoly tudósok közül kell és lehet választani, ezt valóban nehéz kikerülni. Ám egyáltalán nem szükséges és korántsem termékeny elfogadni Szekfű önmagáról kialakított képét.

IV.

Több mint négy évtizede, hogy feldolgoztam a historikus pályakezdését és első pályafordulóját – hitem szerint – a megbélyegzéseket és az eszményítéseket kikerülve és tárgyilagosságra törekedve.¹² Tizenhárom éve, hogy közreadtam műveinek, levelezésének, a kortársak és az utódok róla alkotott véleményének forrásgyűjteményét, művei és egyetemi előadásai listáját.¹³ Úgy hiszem, itt az ideje annak, hogy az életpályát és az életművet szisztematikusan feldolgozzam.

Monográfiámban arra vállalkozom, hogy feltárjam Szekfű Gyula három nagy pályafordulóját. Mindenekelőtt a történetíró antiliberalis, konzervatív ideológiai fordulatát (1913–1920), amely a magyar történetírás konzervatív revízióját eredményezte (1918–1934). Majd azt a váltást, amelyet Szabó Zoltán nekrológjában úgy értelmezett, hogy ha nincs szovjet megszállás, akkor Szekfű Gyula egy óvatos reformszellem mentora lehetett volna (1934–1944). Végül azt a pályafordulót, amelynek során a historikus a polgári demokrata Világ mérsékelt demokrata publicistájából a Szovjetunió iránti fenntartás nélküli alkalmazkodás hirdetőjévé vált (1945–1955).

Ám korántsem csupán a történetíró mesterelbeszéléseinek, kollektív identitás-programjainak, történelemszemléletének változásait, politikai metamorfózisait, sze-

¹¹ Szekfű Gyula, 1914a, b, 1916a, b, 1922, 1929a, b, c, 1931a, 1933a, 1934, 1942a, 1947b, 1952a, 1955.

¹² Dénes Iván Zoltán, 1976a, b.

¹³ Szekfű Gyula, 2001.

rep- és műfajváltásait kívánom feltárni, elemezni és értelmezni. Ezeken túl a váltások mögött meghúzódó konstans szemléleti elemek és a pszichológiai háttér azonosítására, meghatározására és kontextusának kirajzolására is vállalkozom.

Fel kívánom tárni a historikus – a magyar történelemre, a historiográfiára, a kollektív identitásra és a politikai gondolkodásra vonatkozó konzervatív (általa *realistának* tartott) – szemléletének sajátosságait. Azonosítani szeretném értékválasztásait. Meg kívánom határozni életstratégiáját és azt, hogy mit ajánlott másoknak, mit tegyenek, miért éljenek. Meg akarom érteni *nagymagyar historicista* konzervatív történelmi mesterelbeszélését, a *Magyar történet* – Mátyás király uralkodásától az első világháborúig terjedő – általa írt részét és szembesíteni szakmai visszhangjával. Meg kívánom határozni azt a politikai nyelvet, amelyen írt, beszélt és gondolkodott. Definiálni szeretném azt, hogy milyen műfajokat művelt és miért választotta azokat. Azonosítani fogom, ahogy a diszkurzív térben saját helyzetét elfoglalta és meghatározta. Olyan helyzetet, amely a *kánonképzést* és az *önigazolást* egyaránt lehetővé tette a számára. Azt, hogy hogyan határozta meg és használta a diszkurzív teret és pozicionálta újra és újra a diskurzus szereplőit. Amelynek eredményeként igen gyakran ő tudta eldönteni és alakítani, hogy milyen műfajban és milyen szabályok szerint zajlott a diszkurzív folyamat, amelyben újra és újra ő mondta meg másoknak, hogy mi a helyes és mi a helytelen. Meg kívánom ragadni önmagáról kialakított képét. Azt, amely komoly szerepet játszott abban, hogy minderre feljogosítva érezte magát, és amivel elérte, hogy szinte soha ne kerüljön egyenlő helyzetbe másokkal, ami lehetővé és elfogadhatóvá tette a maga és mások számára, hogy leckéztethessen. Így tudta újra és újra elkerülni a másoknak olyannyira ajánlott önvizsgálatot.

Mindez a történetíró önmagáról alkotott képe és szerepválasztásai szempontjából különösen fontos. Ám amennyiben ön- és ellenségképének, önmeghatározásának feltárására és nyomon követésére szűkíteném az életrajz, az életmű és a recepció feldolgozását, annyiban alkotáslélektanilag lényeges, mégis szükségképpen egyoldalú képet alkotnék a történetíróról, életművéről és hatásáról. Így óhatatlanul belecsúsznék a róla és alkotásairól folytatott hitvitázó irodalom megbélyegző és eszményítő egyoldalúságaiba.

Szekfű Gyula életműve ugyanis politikai metamorfózisai, ideológus-szerepei, pamfletjei, publicisztikája, konstrukciói mellett és azoktól elválaszthatatlanul történetírói *oeuvre* volt. Ezért alkotásait helyezem a feldolgozás középpontjába, azokat elemzem, s háttérük megvilágítására használom a kapcsolati háló felfejtését, kötődései és elhatárolódásai bemutatását, dilemmái feltárását és értelmezését, munkahelyei működési sajátosságainak megismerését, ön- és ellenségképe, módszere, szakszerűsége, érvelése, műfajai változásainak meghatározását és szemlélete konstans magvának feltárását. Mindez megalapozza, hogy korabeli szakmai és publicisztikai vitáit megértssem, s az életmű korabeli hatására és mai aktualitására magyarázatot találjak.

Mindezt annak a tudatában teszem, hogy olyan történetírók, akik a nemzeti liberalizmust/liberalis nacionalizmust anakronisztikusnak, a konzervativizmust pedig korszerűnek tartották, ezért a nemzeti emlékezetet újrafogalmazták, a nemzetépítés

programját újraértelmezték, és új történelmi elbeszélést, nemzeti mesternarratívát dolgoztak ki, nemcsak Magyarországon, hanem számos huszadik századi európai és Európán kívüli országban tevékenykedtek.¹⁴ Közéjük tartozott Szekfű Gyula.

V.

A monográfia korábbi (1969–1972, 1999–2001, 2008–2010) és mostani (2011–2014) kutatásaimra épül. Ugyanakkor merítettem azokból a feldolgozásokból, amelyek – megítélésem szerint – tárgyilagosa, komoly, önálló forrásfeltárás van mögöttük, nem a hitvitázó irodalom részei, elkerülték a megbélyegzés és az eszményítés divatjait.¹⁵

A feldolgozás értelmezési keretét az antimodernizmusok regionális variánsait, a nemzetkarakterológiai diskurzus *nagymagyar historicista* és *kismagyar etno-protekcionista*, *nemzeti ontológiai* változatait, a közbeszéd *európai mintakövető* és *nemzeti egoista* típusait és az emlékezetpolitika kollektív identitásképző, egymással szembeállított, egymással versengő – párhuzamos trauma- és áldozatértelmezéseket tartalmazó – rendszereit választottam.¹⁶

Módszerem az eszmetörténeti rekonstrukció, az elemzés, a tematikai kontextusba helyezés, összehasonlítás és értelmezés egymásra épülő együttese. Az, amelynek különböző változatait a Quentin Skinner és John Pocock nevével jelölhető cambridge-i eszmetörténeti iskola, a Reinhart Koselleck körül szerveződött bielefeldi fogalomtörténeti iskola és az *Annales*-kör mentalitástörténeteszei fejlesztették ki.¹⁷

Köszönöm Gergely András és Rész Imre opponensi véleményét és javaslatát, Balog Iván, Bárdi Nándor, Deák Ágnes, Gyáni Gábor, Hatos Pál, Kecskeméti Károly, Mester Béla, Miru György, Noszkai Gábor, Szörényi László, Ujváry Gábor és Trencsényi Balázs pontosításait, szempontjait, tanácsait.

Hegedős Mária szerkesztői segítsége – mint tíz év óta mindig, most is – nagy hasznomra, s a kézirat javára vált. Szarka Péter tapintatosan és eredményesen segített a számítógép használatában. A megszerkesztett kéziratot a Kalligram Kiadó munkatársai vették munkába. Tóth Ozsvald Zsuzsa gondozta a szöveget, Csető Péter tördelte és ő volt a képszerkesztő is. A borítót feleségem, Kiss Edit találta ki és tervezte,

¹⁴ Bobrzyński, Michał (1849–1935), Pekař, Josef (1870–1937) és Szekfű Gyula (1883–1955) életművének összehasonlítása: *Janowski, Maciej*, 2004. A lengyel és a cseh mellett még bőven találhatunk más közép-, kelet- és dél-európai párhuzamokat: *Trencsényi Balázs et alia*, 2006–2014. IV. 1–43, 245–330.

¹⁵ *Csurgay Horváth József*, 2011; *Baráth Katalin*, 2007; *Dénes Iván Zoltán*, 1976a, b, 1999, 2001, *Dénes Iván Zoltán, vál. s. a. r. bev.*, 2001, *Dénes Iván Zoltán*, 2008a, 2011a, b, c.; *Fazekas István*, 2004, 2011; *Gergely András*, 1983, 2007; *Gyimesi Pálma*, 2011; *Korompay H. János*, 2011; *Lackó Miklós*, 1975, 1988, 1996; *Miskolczy Ambrus*, 2001, 2004, 2005, 2006, 2012; *R. Várkonyi Ágnes*, 1961, 1973, 2009, 2011a, b, c, 2012a, b; *Rész Imre*, 1987a, b, 1988, 1998, 2007, *Rész Imre, bev. szerk.*, 2008, *Rész Imre*, 2011; *Romsics Gergely*, 2010; *Soós István*, 2011; *Schweitzer Gábor*, 2009; *Szabó Miklós*, 2003; *Trencsényi Balázs*, 2011a.

¹⁶ *Trencsényi Balázs*, 2007, 2011a; *Romsics Gergely*, 2009, 2010; *Dénes Iván Zoltán*, 2001, 2008a, 2011, 2012a, b, 2013a, b, c; *György Péter*, 2011, 2013; *Bárdi Nándor*, 2004, 2013.

¹⁷ *Trencsényi Balázs*, 2007, 2011a, b.

Hrapka Tibor pedig szívesen valósította meg. Tóth Ozsvald Zsuzsa javította a betördelt szöveget, amelyet Hegedős Mária és jómagam néztünk át és korigáltunk, majd visszaküldtük Zsuzsának véglegesítésre. Sasad, Mogyoród, Dunaszerdahely, Somorja és Tejfalu között intenzív együttműködés folyt. Köszönöm.

Hálás vagyok azoknak a levéltárosoknak, kéziratárosoknak és könyvtárosoknak, akik kutatásaim során az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár Kézirattárában és Levéltárában, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központ Irodalomtudományi Intézet Eötvös József Könyvtárában, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában és Levéltárában, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában és a Prímási Levéltárban segítségemre voltak.

Botka Anikó, Forrágy Viktória, Markó Veronika és Zarnóczkiné Héjjas Eszter az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Eötvös József Könyvtár napi használatát lehetővé tették, és ezzel segítettek, hogy a 19. század végének és a 20. század első felének szintéziseit és a tárggyal kapcsolatos monográfiáit feldolgozhassam. Forrágy Viktória beszkenelte vagy lemásolta azokat a tanulmányokat és cikkeket, amelyekre kutatásaim során fényt derítettem. Bárdi Nándor a saját nevére, használatomra számos könyvet kölcsönözött ki az MTA BTK Történettudományi Intézet könyvtárából. Mód Zsuzsa az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában segítette munkámat. Az MTA Könyvtár Kézirattár munkatársai, különösen Horányi Károly elfogadták gyakran rohamtempót diktáló kutatási ritmusomat, ahogy Bakos József és Cséka György az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában, majd Bakos József az OSZK Kézirattárában, Hay Diana és Novák Béla pedig a Magyar Tudományos Akadémia Levéltárában. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár központi épületének olvasótermében és folyóirat-olvasójában – az ott dolgozó könyvtárosok segítségével – számos folyóiratot nézhettem át. A FSZEK Budapest – gyűjtemény fotótárában Sándor Tibor és Krett Zoltán, a Magyar Nemzeti Múzeum fényképtárában pedig Csorba László, Lengyel Beatrix kezdeményezésére Bognár Katalin és Gaskó Judit derítették fel és küldték el az ott található Szekfű-portrékat. Csurgai Horváth József Szekfű gimnáziumi érdemjegyeit kereste meg a Fejér Megyei Levéltárban. Hanák Gábor baráti szívesége révén közölhetek további két képet. Az egyik 1946 áprilisából való, amikor a moszkvai repülőtéren búcsúztatták a Nagy Ferenc miniszterelnök vezette magyar küldöttséget. A búcsúztatók közt a követ Szekfű is jelen volt. A másik kép két évvel későbbi. A magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása alkalmából a Dinnyés Lajos miniszterelnök vezette magyar kormányküldöttség tiszteletére adott fogadáson, a Kremlben Szekfűt Sztálinnal egy teremben ismerhetjük fel. Frank Tibor a gyűjteményében lévő névjegyet küldte át. Feleségem lefényképezte Szekfű egykori házat és sírját. Korompay H. János engedélyezte, hogy Horváth János – a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában őrzött – hagyatékában kutathassak. Mindannyiuk segítségét nagyon köszönöm.

Feleségemnek, Kiss Editnek hálás vagyok, hogy szellemi vajúdásaimban együtt érző társam, figyelmes, értő, kritikus olvasóm volt.

Bibó István (Budapest, 1911–1979) politikai gondolkodása és személyiségének hatása szemléletem alakulására meghatározó volt. Szabad György 1968 és 1973 között a történész mesterség művelésére – akkor Magyarországon kivételes – pozitív szakmai és tutori mintát adott. Munkácsy Gyula és Simon Endre tanított meg az egyetemen a hatvanas-hetvenes évek fordulóján a szövegelemzésre. Az így kialakult készségeket már nem volt nehéz alkalmazni más műfajokra. Ám a kontextusok és a szocializációs mechanizmusok számbavétele külön feladat maradt. Ebben Isaiah Berlin (Riga, 1909–Oxford, 1997), John Rawls (Baltimore, 1921–Lexington, 2002), John Pocock és Kis János művei és a velük folytatott beszélgetések inspiráltak. Az elmúlt másfél évtizedben sokat tanultam Trencsényi Balázs összehasonlító eszmetörténeti műveiből, baráti beszélgetéseinkből, szakmai konzultációinkból.

Itt a helye, hogy fejet hajtsak három történész emléke előtt. Marczali Henrik (Marcali, 1856 – Budapest, 1940) apai dédanyám unokatestvére volt. A csodagyerekről szóló családi legendák gyerek- és kamaszkoromban háritást váltottak ki belőlem. Ahhoz, hogy érzékelhessem kivételes teljesítményét, igazságkereső szenvedélyét, tárgyilagosságra törekvését és empátiát érezhessek iránta, meg kellett ismernem műveit, azt, hogy kiknek írta őket, milyen hatást gyakorolt rájuk és hogy mit jelenthetett számára, amikor megfosztották annak a lehetőségétől, hogy tanítson és alkotson. Miután majd négy évtizeden keresztül megtapasztalhattam a kiszorítottságot a hivatalos történetudomány berkeiből, valamennyire el tudtam képzelni azt, amit 1919 után átélhetett.

Varga János (Sótony, 1927 – Budapest, 2008), a reformkori politika- és eszmetörténet és a kora újkori társadalomtörténet úttörője volt, aki vaskos monográfiában cáfolta meg a jobbágyság röghöz kötöttsége és a társadalomfejlődés porosz út felé kanyarodása kizárólagosságának merev, más tendenciákat kizáró tételét, 2001-ben, majdnem tizenöt éve biztatott arra, hogy térjek vissza negyven évvel ezelőtti első könyvem témájához, és nagymonográfiában dolgozzam fel Szekfű Gyula életét és életművét.

Az elvégzendő komoly, megalapozott, tárgyilagosságra törekvő magyar historiográfiai kutatások úttörője az indoktrinációk váltogazdasága idején R. Várkonyi Ágnes (Salgótarján, 1928 – Budapest, 2014) volt. *Thaly Kálmán és történetírása* (1961) és *A pozitivisták történetképe a magyar történetírásban* (I–II. 1973.) fontos referenciát jelentettek a számomra. Megerősítettek abban, hogy nem Szekfű Gyula önmagáról és ellenfeleiről kialakított képe vagy az őt megbélyegzők róla alkotott véleménye, az eszményítés és a megbélyegzés között lehet és kell választani. Abban, hogy *tertium datur*. Ami ma, annyi divat, indoktrinációs kísérlet, egykori hatalomkoncentrációs törekvés után és a személyes uralom hatalomösszpontosító és identitás- és emlékezetkiszajgató politikája idején igencsak aktuális.

Emléküknek ajánlom ezt a könyvet.

Budapest, 2013. december 17. – 2014. december 17.

Dénes Iván Zoltán

Szekfű Gyula 1883. május 23-án született Székesfehérvárott. Ötgyerekes katolikus értelmiségi család legidősebb fia volt. Még nem töltötte be hetedik életévét, amikor édesanyja, Vaigl Mária (akinek családja valószínűleg a Fejér megyei Nagyperkátáról származott) meghalt.¹⁸ Édesapja, Szekfű Ignác móri csizmadiamesterek leszármazottja volt, ügyvédként dolgozott. Bár nem tartozott a városi elithez, családja megélhetését biztosítani tudta.¹⁹ Politikailag előbb a Függetlenségi Párthoz, majd a Katolikus Néppárthoz kötődött. Ő „ügyvéd életében Fejérvárott Steiner [Fülöp] püspök bizalmas embere, Major Ferencz dr. legjobb barátja volt, aki a [Katolikus] néppárt első megalapítói között szerepelt”.²⁰ Második felesége, Fehér Franciska igazi anyai szeretettel viszonyult férje gyerekeihez.²¹

Szekfű Gyula szocializációjára a székesfehérvári belvárosi közeg, szülei és tanárai mintája és a legidősebb fiútestvér felelősségtudata egyaránt nagy hatással lehetett.²²

A helybeli cisztercita főgimnáziumban tanult. Történelemtanárai Szilágyi Jenő és Vass Bertalan voltak.²³ A gimnázium 1898/99. és 1899/1900. évi értesítőjéből tudjuk, hogy három önképzőkori irodalmi pályázatával – *Berzsenyinek »A magyarokhoz« című ódája esztétikai és történelmi szempontból, »Buda halála« esztétikai méltatása, Eposzirodalmunk jellemzése irányai szerint* – könyvjutalmat nyert. Egy dolgozata, a *Miképp ápolja az irodalom a magyar nemzeti szellemet?* pedig az önképzőkör *Valástani, bölcséleti és történelmi dolgozatai* között kéziratot tisztázatlanul fennmaradt.²⁴

¹⁸ Somkuti Éva, 1982; Csurgai Horváth József, 2011.

¹⁹ Csurgai Horváth József, 2011.

²⁰ PrLt Csernoch – ir. Cat. 44. 2275/1914; Szekfű Gyula egyetem előtti tanulmányaira és családi viszonyaira Polgár István dr., Szekfű Gyula egykori osztálytársa így emlékezett vissza: „Szekfű Gyula sovány, mondhatni vézna testalkatú fiú volt, aki kissé meggörnyedt testtartással járkált és már kora gyermekéiben erősen rövidlátó volt, miért is állandóan cvikkert visel. A tornaórákon csakis a csuklógyakorlatokban vett részt, ellenben a szergyakorlatok alól, testi gyengeségére való tekintettel, tornatanárunk felmentette. /.../ Atyja Szekfű Ignác, tekintélyes és jóhírű ügyvéd, egyben a függetlenségi és 48-as pártnak számottevő tagja volt Székesfehérváron, aki az egyházpolitikai javaslatok idejében, az akkor megalakult néppárthoz csatlakozott /.../ Szekfű Gyula a középiskolai évek alatt komoly, magába zárkózott természetű diák volt, aki összes szabad idejét olvasással töltötte, szinte falta a könyveket. A gimnázium felsőbb osztályaiban – nyilván Gyulai Pál munkáinak hatása alatt – különösen a kritikai érzék fejlődött ki benne, amit önképzőkori munkássága révén tapasztaltunk.” Ki is az a Szekfű? *Délmagyarország*, 1914. ápr. 8.; Szekfű Ignácné (márc. 10.) Szekfű Gyulának, *EKK G 628*.

²¹ Bisztray Gyula *Magyar Szemlével* kapcsolatos iratai: OSZKK Fond 7/2660; Csurgai Horváth József, 2011. 10–11.

²² Csurgai Horváth József, 2011. Lásd még: Csurgai Horváth József, 2014.

²³ Glatz Ferenc, 1976. 131–140, 148–50. Az önképzőkori dolgozat: 141–148.

²⁴ Önképzőkori dolgozatok több évből. Önképzőkori dolgozatok. A ciszterci rend székesfehérvári katolikus főgimnáziumának iratai. *FML*. Idézte: Glatz Ferenc, 1976. 131–150.

Vass Bertalan Szekfű Gyula olvasottságát, fogalmazási készségét és francia nyelvtudását emelte ki abban a levelében, amelyben az Eötvös Collegiumba ösztöndíjasnak ajánlotta és így jellemezte: „Igazi könyvmoly s a megtestesült kötelességtudat.”²⁵

Jeles érettségije után beiratkozott a Budapesti Tudományegyetem bölcsészeti fakultására és ösztöndíjas tagja lett az Eötvös Collegiumnak.²⁶

Édesapja halálakor huszonkét éves volt. István öccse fiatalon meghalt. Két öccse (Jenő és Ignác) és húga (Katalin), valamint édes nevelőanyjuk jelentették számára a családot. Édesanyja, majd édesapja, később két testvére (István, majd Ignác) elvesztése mélyen megrázta.

Az Eötvös Collegiumtól a bécsi levéltárig

Öt évtized távolából így emlékezett vissza arra, hogy hogyan lépett be az Eötvös Collegiumba:

„Egy szombat este érkeztem a Csillag utcába, másnap délelőtt fogadott az igazgató úr, /.../ tízperces beszélgetés alatt tönkreverte gimnazista álmomat, hogy irodalmat tanuljak az egyetemen, s ehelyett történészé tett. Ma sem tudom miért, soha nem is mondta, de döntését nem lehetett megföllebbezni.”²⁷

Mestere, szakmai és emberi példaképe kollégiumi történelem tanára, az erdélyi származású és európai szellemű Mika Sándor volt, aki

„/.../ tanulmányait Berlinben és Párizsban, a Sorbonne-on és a nagy szakiskolán, az École des Chartres-ban végezte, s utána hosszú időn át Brassóban tanított az állami középiskolában, melyet a közoktatásügyi kormányzat a legjobb tanárokkal látott el, tekintettel a brassói szász iskolák kiválóságára. Mint kitűnő nevelő került a budapesti gyakorlógimnáziumba, mely akkor egyetlen ily intézmény volt nálunk – mintagimnáziumnak is hívták –, s egyúttal az Eötvös Collegiumba.”²⁸

Az egyetemen történelmi és latin nyelvi és irodalmi tanulmányokat folytatott, a kollégiumban pedig a történelmi stúdiumokon kívül németül és franciául tanult, olvasott és elsajátította a forráselemzés és értelmezés készségeit. 1904-ben publikált, *Adatok Szamosközy István munkáinak kritikájához* című Marczali Henrik egyetemi tanárhoz írt bölcsészdoktori értekezését professzora éppúgy, mint

²⁵ Vass Bertalan (Székesfehérvár, 1900. június 22.) – ismeretlennek. *ECL*. A levelet utoljára olvasta és idézte: Glatz Ferenc, 1976; 131. Vö. *Csurgai Horváth József*, 2011. 12.

²⁶ A Szekfű Gyulára vonatkozó iratok már jó ideje hiányoznak az Eötvös Collegium Irattárából. Az irattárosok állítása szerint az utolsó, aki még láthatta a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, Glatz Ferenc volt.

²⁷ Szekfű Gyula, 1948. 168. Vö. *Mika Sándor*, 1893. <http://mek.oszk.hu/05600/05661/html/index.htm>. Lásd még: *Bencéné Fekete Andrea*, 2004. <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2013/12/bencene-fekete-andrea-mika-sandor-tanitasi-modszerei-04-03-04/>

²⁸ Szekfű Gyula, 1948. 168. Vö. *Szekfű Gyula*, 1943a.

kollégiumi mentora, Mika Sándor nagyra értékelte.²⁹ 1905. május 6-án bölcsész-doktorrá avatták.

A következő esztendőben a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattári és levéltári osztályán könyvtári gyakornok lett. Innen levéltári kötelékbe került.³⁰

1907-ben már Bécsből küldte leveleit patrónusainak, barátainak és hozzátartozóinak. Mentorai, Mika Sándor és Tagányi Károly számára ugyanis – a levéltári hivatali előmeneteli rendszer és az osztrák–magyar közös ügyek kezelése ismeretében – nyilvánvaló volt, hogy (az akkor már három évtizede Bécsben dolgozó) Károlyi Árpád – a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár magyar aligazgatója – 1909-től a Levéltár igazgatója lesz, akinek megüresedő hivatali státuszát csak a Levéltár alkalmazottja nyerheti el. Annak tehát, hogy Szekfű Gyula megörökölhessen Károlyi Árpád korábbi státuszát, feltétele, hogy a Levéltár alkalmazza. A Levéltár viszont csak úgy alkalmazhatta, ha kinevezése előtt már egy évig fizetés nélküli gyakornokként dolgozott. Ezt Szekfű anyagi helyzete nem tette lehetővé. Meg kellett tehát teremteni annak a feltételét, hogy a levéltári állást elnyerhesse.

Szekfű Gyula Tagányi Károly (majd harminc éve a Magyar Országos Levéltár levéltárosa) közbenjárására az Országos Levéltár fogalmazó gyakornokaként a bécsi volt Udvari Kamarai Levéltár magyar vonatkozású iratainak lajstromozására kapott megbízatást. Majd 1908-ban Mika Sándor intervenálására és Thallóczy Lajos, a közös Pénzügyi Levéltár igazgatója, a közös Pénzügyminisztérium osztályfőnöke ajánlására Molnár Viktor államtitkár döntése alapján kultuszminisztériumi ösztöndíjhoz jutott. Így sikerült – Mika Sándor, Tagányi Károly, Thallóczy Lajos és Molnár Viktor együttműködésének az eredményeként – kiváltani a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár kötelékébe kerüléséhez szükséges egyéves gyakornokságot anélkül, hogy be kellett volna iratkoznia az *Institut für die Österreichische Geschichtsforschung*ba és részt kellett volna vennie annak posztgraduális képzésén. Ezzel pedig megteremtették annak a lehetőségét, hogy Szekfű Gyulát a Levéltár alkalmazhassa.

„/.../ nézetem szerint az Ön jövője a Károlyi [Árpád] úr oldala mellett van; s mindaddig, míg Molnár Viktor államtitkár, megélhetését Bécsben biztosítani is merem.”³¹

²⁹ Szekfű Gyula, 1904.

³⁰ *EL*. BK 1459/1913–14. Melléklet (Curriculum vitae)

³¹ Szekfű Gyula (Bécs, 1907. júl. 3.) – Tagányi Károlynak; „/.../ s hálásan gondolok arra, mikor Nagyságos Uram engem ide Bécsbe felhozott.” Szekfű Gyula (Bécs, 1913. aug. 23.) – Tagányi Károlynak, *EKK H 231*; Melich János (datálatlan, postabélyegző: Budapest, 1905. nov. 9.) – Szekfű Gyulának; Melich János (datálatlan) – Szekfű Gyulának; *Csánki Dezső* (Budapest, 1908. jún. 18.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628.*; Szekfű Gyula, 1916. 34.; *Mika Sándor* (Bp. 1908. márc. 7.) – Szekfű Gyulának; *Mika Sándor* (Budapest, 1908. ápr. 10.) – Szekfű Gyulának; *Csánki Dezső* (Budapest, 1908. aug. 25.) – Szekfű Gyulának; *Csánki Dezső* (Budapest, 1908. okt. 29.) – Szekfű Gyulának; *Csánki Dezső* (Budapest, 1909. jan. 8.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628.*; Szekfű Gyula (Bécs, 1908. ápr. 21.) – Thallóczy Lajosnak; Szekfű Gyula (Bécs, 1908. júl. 25.) – Thallóczy Lajosnak, *OSZKK Lr.*; Szekfű Gyula (Bécs, 1908. febr. 22.) – Bartoniek Gézának, *EKK H 286.*; *Mika Sándor* (Budapest, 1908. nov. 17.) – Szekfű Gyulának; *Mika Sándor* (Budapest, 1908. szept. 24.) – Szekfű Gyulának; *Mika Sándor* (Budapest, 1908. nov. 18.) – Szekfű Gyulának; *Mika Sándor* (Budapest, 1908. dec. 19.) – Szekfű Gyulának,

A tanítvány megfogadta mestere tanácsát. Annak érdekében, hogy a bécsi levéltári állást elnyerje, az év őszén lemondott az ösztöndíjról.³² 1909 februárjában pedig – az akkor 26 esztendő – Szeffő Gyulát a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltárba kinevezték másodosztályú fogalmazónak.³³

Mika Sándor és Tagányi Károly most már joggal érezhették úgy, hogy pártfogoltjuk a legfontosabb bécsi levéltár hivatalnoki karának tagjaként, Károlyi Árpád önzetlen szakmai támogatásával, a felbecsülhetetlen értékű forrásanyag közelében, az egzisztenciális biztonság tudatában nyugodtan dolgozhat, tehetségét kibontakoztathatja, a történetírói fegyverzet még meg nem szerzett elemeit elsajátíthatja.

Barátai véleményét nem sokkal a pályakezdés után Lukács Károly így fogalmazta meg:

„/.../ tetőled itt mindenki valami nagyot vár és nem hiszik el, hogy irodai munkákban törőd magadat. Neked nem volna szabad már apró értekezéseket küldözgetni haza, hanem német módra szabott köteteket, amiknek nemcsak anyagi súlya van. S hiába is törpítéd magadat a leveleidben, te fogsz mégis a legpozitívebben produkálni közöttünk (és ezt nemcsak a gyakorlati preparatiad és lehetőségeid miatt) és már akadémikus leszel, mikor mi még mindig csak keressük a témáinkat és semmit se fogunk, mert sokat akarunk fogni.”³⁴

Mindez azonban csak a távolból látszott ennyire egyszerűnek.

Köztudott volt, hogy az udvari levéltár a többi bécsi – a hadi és a pénzügyi – levéltáraknál is jobban kötődött az uralkodó és családja presztízisének védelméhez. Ipolyi Arnold, Fraknoi Vilmos és Szilágyi Sándor a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat képviselőjében az 1870/80-as években kísérletet tettek arra, hogy az udvari levéltárak bürokratikus és dinasztikus alárendeltségét korlátozzák, nyilvános és tudományos jellegét erősítsék és a tudományos akadémiák szakmai befolyását intézményesítsék. Kísérletük azonban meghiúsult, nem jártak eredményrel. Annak ellenére, hogy Károlyi Árpádot 1877-ben sikerült bejuttatniuk az udvari levéltárba.³⁵

EKK G 628. Ress Imre hívta fel a figyelmet arra, hogy a korábbi legendákkal ellentétben, amelyek korabeli levelezésének elszórt utalásaira épültek, Szeffő Gyula nem volt az *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* beiratkozott hallgatója.

³² *Ress Imre, szerk, bev, 2008. XXV–XXVII; Ress Imre, 2011a, b, 2013; Fazekas István, 2004, 2011.* Ress Imre világosított fel arról, hogy a hivatali alkalmaztatásnak egy éves fizetés nélküli gyakornokság volt a feltétele a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltárban, amit Szeffő anyagi helyzete miatt nem vállalt. Ezt védtek ki támogatói az ösztöndíj odaítélésével.

³³ *Szeffő Gyula* (Bécs, 1909. febr. 28.) – Takáts Sándornak, OSZKK Lr.

³⁴ *Lukács Károly* (keltezetlen) – Szeffő Gyulának, EKK G 628.

³⁵ *Ress Imre, szerk, bev, 2008, Ress Imre, 2010, 2011, 2012.* <http://www.history.mta.hu/kiadvanyok/konyvsorozatok/egyeb/political,%20social,%20economic%20and%20cultural%20elites.pdf>; 13–35; *Fazekas István, 2004, 2011.*

A magyar politikai és a szakmai-tudományos közvéleményben a bécsi történészlevéltárosi álláshoz korántsem a magyar történelmi források kutatását segítő nemzeti pozíciószerező és tudományos érdekérvényesítő szerep elismerése társult. A bécsi levéltári szolgálathoz az 1870/80-as évekbeli kísérletek kudarca után változatlanul, vagy talán még inkább a korábbi képet, az uralkodóház érdekeinek feltétlen kiszolgálását társították.

A levéltárosoknak valóban fenntartás nélkül lojálisnak kellett lenniük a dinasztia, a közös külügyminisztérium és a hivatali eljárások iránt, amelyet színezt a császárhűség, a dualista elkötelezettség és – azoknál, akiknél ilyen volt – a föderalisztikus elképzelések iránti rokonszenv közötti feszültség. Mindez Károlyi Árpád és Szeffő Gyula számára – a bécsi magyar társaság összejöveteleit leszámítva – közeg híján személyes elszigeteltséggel társult.³⁶

A hivatali állást az alkalmazkodási kényszer személyiségtorzító hatása éppúgy meghatározta, mint a budapestinél jóval drágább bécsi megélhetéshez képest igen alacsony fizetés. A levéltári hivatalnoki karrier ugyanis olyan pályamodell volt, amely ugyan kiszámítható, de nagyon lassú és igen nehézkes előmenetelt tett lehetővé.

A levéltár közös intézménynek számított, ezért magyarokat („magyar illetőségűeket”) is alkalmaznia kellett. Magyar illetőségűeknek – Károlyi Árpádon és Szeffő Gyulán kívül – Győry Árpád, Stokka Tankréd, Roderich Gooss (erdélyi szász), Alfred Anthony von Siegenfeld (határőrvidéki), Vörnlé János tisztviselők és Lindner Tivadar irodatiszt számítottak.

A munkákat tizenöt jogász vagy történész végzettségű levéltáros és három gyakornok végezte. Kutatószolgálatot láttak el, írásban benyújtott kéréseket válaszoltak meg, leltárokat készítettek és rendezési munkálatokat végeztek idősebb kollégáik, hivatali feljebbvalóik irányítása alatt.³⁷ Tíz referenciában dolgoztak, amiből kilenc a forrásanyagra épült, egyben pedig másolatokat készítettek a kutatók számára. Szeffő három referenciában dolgozott. Győry Árpád irányítása mellett a *Hausarchiv*val (a Habsburgok családi archívumával), a *Kossuth-archiv*nak nevezett 48-as minisztériumi iratokat tartalmazó őrzési egységekkel, valamint a neoabszolutista kormányzás iratanyagával foglalkozott. A Stokka Tankréd vezette – korábban önálló – *Kabinettsarchiv*ba (a birodalmi legfőbb döntéshozó testület iratanyagát őrző egységbe) is be volt osztva. Részt vett a Ludwig Bittner irányítása alatt álló *Staatskanzlei* (az államkancellária) iratának a feldolgozásában. Mindezek mellett kivette a részét a Bittner által irányított, a külügyminisztérium által átvett iratanyagokkal kapcsolatos munkákból és Bittner nagyszabású leltárkészítő munkálataiból. Ő rendezte 1912-1913-ban a Wesselényi Ferenc-féle rendi szervezkedésre vonatkozó iratokat (*Ungarische Akten Specialia, Verschwörerakten, Ungarische Akten Specialia Fasc. 278–330*).³⁸

³⁶ Minderre Ress Imre hívta fel a figyelmet. Vö. *Ress Imre, szerk, bev, 2008, Ress Imre, 2010.* <http://www.history.mta.hu/kiadvanyok/konyvsorozatok/egyeb/political,%20social,%20economic%20and%20cultural%20elites.pdf>; *Fazekas István, 2004, 2011.*

³⁷ *Fazekas István, 2011.* 61.

³⁸ *Fazekas István, 2011.* 62–63.

A kutatószolgálat hétfőtől péntekig ½10-től este 7-ig, szombaton ½10-től ½3-ig tartott. Bár a felügyeletet idősebb tisztviselő látta el, a tényleges feladat a hat legfiatalabb levéltárosé volt. Szekfű munkaidejének tetemes részét az tette ki, hogy megválaszolta a magyar vonatkozású megkereséseket.

Hivatali elfoglaltságai ellenére jutott ideje arra, hogy saját kutatásokat végezzen I. Ferdinánd koráról, uralmának kezdetéről, erdélyi berendezkedéséről, Bornemisza Pál erdélyi püspök életrajzáról. A *Magyar Országgyűlési Emlékek és az Egyháztörténeti Emlékek* bécsi vonatkozású darabjairól cédulakatalógust készített. Részt vett a Takáts Sándor által irányított reformkori magyar országgyűlések történetére vonatkozó iratok másolásában, ami fontos jövedelemkiegészítést jelentett.³⁹

Sokféle foglalkoztatottsága és tevékenysége eredményeként a Házi, Udvari és Állami Levéltár levéltárosai közül Szekfű vált a legsokoldalúbbá. Minthogy elsősorban újkori forrással foglalkozott, érdeklődése egyre inkább az újkor, az újkori közgazdaság-történet, s az újkori államtörténet felé fordult.⁴⁰

Munkaidő utáni életét viszont – minden valószínűség szerint – elszigeteltség és magányosság jellemezte. Úgy, ahogy már évtizedek óta Károlyi Árpádét. Olyan, amelyből számára az akkori virtuális térbeli emberi kapcsolatok, a levelezés útján fenntartott emberi viszonyok jelentettek kiutat, gyakorta menekülést.⁴¹

Belső, szemléleti kérdéseiről egy 1908-ban megírt és két évvel később a *Budapesti Szemlében* megjelent esszé tájékoztat bennünket.

Akkorra már három publikáció volt a háta mögött: doktori disszertációja, az *Adatok Szamosközy István munkáinak kritikájához*, a *Schesaeus kézirat a Nemzeti Múzeumban*, és *Szamosközy műve az 1594. év eseményeiről*. Az 1915 tavaszán Szekfű Gyula magántanári képesítésével kapcsolatban írott „érdemleges jelentések” szerzői, Marczali Henrik és Angyal Dávid egyaránt igen nagy elismeréssel emlékeztek meg róluk. Maga Szekfű viszont a *Mit vétettem én?*-ben így:

„Verejtékes kútfőkritikai dolgozatok, szerény eredményekkel: a legjobb 16. századi magyar történetíró, Szamosközy egy kéziratának szövegkritikai összehasonlítás útján való felfedezése, egy erdélyi szász humanista költő tizenkét énekes eposzából az elveszettnek hitt öt ének megtalálása.”

Ezzel szemben:

„A.[natole] France-ról írni nagyon nehezen ment, egészen más dolog, mint két-három latin szöveget egymás mellé állítani – amivel eddig foglalkoztam.”⁴²

³⁹ Uo. 61–64.

⁴⁰ Fazekas István, 2004, 2011, Röss Imre, szerk, bev, 2008, Röss Imre, 2010, 2011, 2012; http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/OHN/40_posebna_izdanja_CXXXIV_40_full.pdf

⁴¹ Vö. Fazekas István, 2004, 2011, Röss Imre, szerk, bev, 2008, Röss Imre, 2010, 2011, 2012; http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/OHN/40_posebna_izdanja_CXXXIV_40_full.pdf

⁴² Szekfű Gyula, 1904, 1905, 1908. Marczali Henrik szerint: „a Szamosközyről szóló értekezés [Szamosközy műve az 1594. év eseményeiről] valóban mintaszerű csinos és szabatos kútfőkritikája szempontjából, melynek eredménye egy igen értékes szövegnek majdnem teljes rekonstrukciója. /.../

„/.../ érett történeti kritika és higgadt, szép előadás dolgában kiválóan látom Kedves Kolléga Úrnak »Adatok stb.« c. munkáját. Midőn Pannonhalmán tetszett lenni s mi Kedves Doktor Urat vendégünkül tisztelhetjük, oly benyomásokot nyertem beszélgetéseiből, amelyek reméltem engedték, hogy Tisztelt Kolléga Úr jövőendő pályáján a tudományosság és vallásosság kiváló harmóniában fog egyesülni.”⁴³

A szerzetes-történetíró Erdélyi László által remélt összhang hit és ráció között Szekfű Gyula Anatole France-esszéjének volt a témája.⁴⁴

Jeanne d'Arc élete (1908) című könyvében Anatole France a *Jézus az ember-irodalom* hagyományát és műfaját alkalmazta Jeanne d'Arcra. A *Jézus az ember-irodalom* és műfajt David Friedrich Strauss *Jézus élete kritikailag vizsgálva* (1835) című műve indította el.⁴⁵ A *Jézus az ember-irodalom* és műfaj szerzői a kereszténység zsidó valáslapítójának életét és tetteit emberi életként és emberi cselekedetként tárgyalták és értelmezték. Ebbe az irodalomba és műfajba illeszkedett és ehhez viszonyult Ernest Renan *Jézus élete* (1863) című könyve.⁴⁶ Az a mű, amely Anatole France *Jeanne d'Arc életét* inspirálta.⁴⁷

Horváth Barna, a jogbölcselet szegedi/kolozsvári/szegedi tanára éles elméjű és interdiszciplináris – jogszociológiai, történelmi, pszichológiai és irodalmi – monográfiájában így jellemezte Anatole France könyvét:

„France az emberi Johannát keresi. Nagy mintaképe Renan Jézusa. Nem a felvilágosodás gúnyával, hanem a szépség megbocsátó bölcsességével ítélkezik. Egyszerre akar nézni a 15. és a 20. század emberének a szemével. Mindenütt egyházi befolyást keres, amely a vizionárius pásztorleánykát a maga céljaira kívánta felhasználni. A szüzet az emberség-

Hasonló célú és eredményű Schesaeusról szóló értekezése is. Mindkettő egyúttal ritka jártasságát tanúsítja az erdélyi fejedelemség historiographiájában.” *Marczali Henrik*, 1915. Angyal Dávid részletesen jellemzi a forráselemző műveket: „/.../ a doctori értekezés jóval többet nyújt, mint amennyit szerény címe ígér. A szerző kimutatja Szamosközy műveinek forrásait, kimutatja, hogy mikor és hol merít Szamosközy a maga tapasztalataiból és jegyzeteiből. Kimutatja még azt is, hogy történetírónk honnan vette és kiktől szerezte jegyzeteit, melyeket azután feldolgozott történelmi művében. E kutatásai megértetik velünk Szamosközy módszerét. Szekfű Gyula megállapítja, hogy Szamosközy Ioviushoz hasonlítható, a közvetlen forrásokat is megbecsülő történetíróhoz és nem az auctorokra támaszkodó rhetorokhoz.” *Angyal Dávid*, 1915. *EL BK 1774/1913–14.*; *Szekfű Gyula 1916.* 34–35; *Szekfű Gyula* (Bécs, 1908. nov. 19.) – Tagányi Károlynak, *EKK H 231.*

⁴³ *Erdélyi László* (Pannonhalma, 1905. ápr. 25.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628.*

⁴⁴ *France, Anatole*, 1908, 1984; *Szekfű Gyula*, 1910. Vö. *Horváth Barna*, 1942. 57–198, 202–203, *BIM 9.* 45–50; *Hatos Pál*, 2008, 2013.

⁴⁵ *Strauss, David Friedrich*, 1835; <https://archive.org/details/daslebenjesu01stragoog>

⁴⁶ *Renan, Ernest*, 1863. <https://archive.org/stream/viedejesus05renagoog#page/n7/mode/2up>; http://www.gutenberg.org/catalog/world/readfile?fk_files=2918024; *Renan, Ernest*, 1864, 1870.

⁴⁷ *France, Anatole*, 1908. <https://archive.org/details/viedejeannedarc02franuoft>; Vö. *Jean Faviet*, 2010. Lásd még: „Ha volt ember, aki szerette és a teljesség igényével ismerte Anatole France életművét, az ő volt. Renan is jól ismerte, de – mint gondolkodót – Anatole France mögé sorolta, valami olyat mondott róla, hogy alapijában véve áhítatos, naiv gondolkodó volt.” *Bóka László*, 1966. 1057.

be és az életbe szeretné visszahelyezni. France nem racionalista, hanem szkeptikus pozitívista. Bár nem hisz a természetfeletti tényezőkben, Johanna emberi alakja előtt mégis megrendülve áll, miként Renan Jézus emberi alakja előtt.⁴⁸

A *Jeanne d'Arc élete* témájában és műfajában igencsak különbözött Szekfű Gyula kútfőkritikai írásainak témáitól és műfajától, mégis kapcsolódott a Mika Sándortól tanultakhoz.

Mika Sándor „A francia forradalom nagy feldolgozásait olvastatva nemcsak a szabadság- eszményt akarta tanítványaihoz közel hozni, hanem a történeti felfogások és értékítéletek különbözőségeit is meg akarta velünk ismertetni. A világ primitív nyelvén ezt relativitásnak szokás mondani. Ő a szellemi és morális ítékezésnek különböző helyeken és korszakokban jelentkező változatait, s magát az elvet, mely nélkül józan, realista történelemszemlélet lehetetlen, már Montesquieu A törvények szelleme és Voltaire Essai-je kötetének olvastásával próbálta bemutatni. Ezzel tanítványainak szaktudományukban a fejlődés, az újabb módszerek átvételének lehetőségét adta meg, de egyszersmind lehetetlenné tette, hogy az »unius libri« emberének szerepében élhessünk, a legszélesebb értelemben is. Történeti módszeres oktatása, valamint a francia nagy írók, így France hatása okozhatta – egyebek között – azt is, hogy a kollégisták közt évtizedeken keresztül nem akadt pártember, aki esküdni tudott volna valamely elvi rendszerre, sem fanatikus, aki érzéketlen maradt volna az emberiség életfolyamának nagy változásaira. A kollégistát nem érdemes ma sem pártemberré tenni, mert legalábbis belsejében ingadozó marad a pártfegyelem kérdéseiben, vagy pedig – nem igazi kollégista, aki csak hiányosan örökölte a régi szellemet.”⁴⁹

Szekfű nem azonosult a francia író konzervatív kritikusaival véleményével, akik szerint az életművet a minden értéket tagadó szkepticizmus határozta meg, amellyel szemben – demoralizáló hatása miatt – fel kell lépni. Ám nem azonosította magát Anatole France álláspontjával sem. Azt az ellentmondást fogalmazta meg, amely – Anatole France szerint – az emberi tökéletesedés racionalista meggyőződése és az egyes emberi törekvéseket értéktelennek ítéelő felfogás között feszült. Azt, amely Ernest Renan életművének két korszaka között, s amely Anatole France-nál egyszerű volt jelen.⁵⁰

France-nál az ellentmondás két pólusa – Szekfű úgy látta – összehágható, mivel a francia író kételye nem gyökeres, a számára életfontosságú értékeket nem kérdőjelezte meg. Szépség, erény és szellem szkepszisnek alá nem vetett értékei lehetővé tették a humánus érzelmű, ám mégis ironikus magatartást kifejező „érző kételyt”. Azt, amelyben a szkepszis csak az egyéni törekvések értékére vonatkozott, az emberiség haladásába vetett hit viszont nem vált kétségessé. A jövő igazsága és a jelen törpe-

⁴⁸ Horváth Barna, 1942. 126. Vö. 57–198, 202–203; *BIM* 9. 45–50. Lásd még: *Jean Faviet*, 2010.

⁴⁹ Szekfű Gyula, 1948. 170.

⁵⁰ France, Anatole, 1908, 1984. Vö. Horváth Barna, 1942. 57–198, 202–203, *BIM* 9. 45–50; *Jean Faviet*, 2010.

sege közötti feszültség az író az adott intézmények múltjának vizsgálatára készítette a fennállót kritizáló magatartás jegyében.⁵¹

Történelemszemlélete viszont történetietlen. Nem a vizsgált kor belső mércéjén mérte azt a kort, amellyel foglalkozott, hanem saját problémáit vetítette a történelmi témára, s emiatt szubjektív korrajzot adott. Ennek ellenére – Szekfű úgy látta, hogy – Jeanne d'Arcról szóló könyve alapvetően újat mondott a témában. Nemcsak abban, ahogy azt megjelenítette, hanem abban is, ahogy azt megoldotta. Megoldása megmutatta az író szemléletének belső, megoldatlan gondolati feszültségét.

A francia író ugyanis történetietlen felfogása ellenére meg tudta magyarázni azt, hogy mi volt Jeanne sikereinek titka, s azt korának érzelmi reagálóképességében ismerte fel. Jeanne érzelmi beállítottsága, csodavárása ezért válhatott eleven történelmi erővé.

Az esszé írója szerint ugyanakkor Anatole France értelmezése egyoldalú racionalista magyarázat maradt. Jeanne érzelmi, hitbeli indítékát érthetetlennek tartotta. Minthogy más tényezőre nem tudta visszavezetni, idegbetegséget feltételezett mögötte. Majd mikor magyarázata tarthatatlannak bizonyult, arra a következtetésre jutott, hogy a műveletlen lányt megtévesztették.

Értelmező és értelmezett egyaránt megélte, hogy Jeanne d'Arcot 1909-ben boldoggá, 1920-ban pedig szentté avatták. Szekfű pedig azt is, hogy XII. Pius 1944. május 13-án Franciaország – Saint-Denis után a második – védőszentjének nyilvánította.⁵²

A racionalista gondolkodó, aki számára az érzelem nem cselekvési indíték, ellentétbe került – Szekfű szerint – az emberi érzelmeket kifinomultan érzékelő költővel. Anatole France kritikusaival mégis igazuk, hiszen kételye nem elvi szkepszis volt. A jelent szkepticusan szemlélő francia író – értelmezője szerint – mély humanizmust társított az emberi tökéletesedés racionalista hitéhez. Ám racionalizmusa egyoldalú megállapításokhoz vezetett. Költőisége pedig korrajzaiban szubjektív kritériumokkal társult.⁵³ Szekfű viszont azzal a kérdéssel került szembe, hogy lehetséges-e a múlt jelentől független rekonstrukciója.

„A múltnak a jelentől teljesen elszakított, független rekonstrukciója mai napig megoldhatatlan s talán meg sem is oldható feladat; legkevésbé várhatjuk ezt a regényíróktól. France korrajzainak is nem a korhűség, hanem a bennük tükröződő írói egyéniség a nagy vonzerejük, még azon elbeszélésekben is, hol a legelső pillanatban feltűnik, mennyire egyoldalúan, leegyszerűsítve nézte a régi világot.”⁵⁴

Egy lábjegyzetben Anatole France Jeanne d'Arc-képével határozottan szembenálló nézetet fejtett ki. Anatole France kísérletét Karl Lamprecht és Kurt Breysig törekvéseivel rokonította, amelyek nézete szerint az individuum megsemmisítését célozták:

⁵¹ Vö. Szekfű Gyula, 1910. 366–379. Lásd még: *Korompay H. János*, 2011. 30–32.

⁵² <http://www.katolikus.hu/szentek/0530.html>

⁵³ Vö. Szekfű Gyula, 1910. 383–387; France, Anatole, 1908, 1984; Horváth Barna, 1942. 57–198, 202–203; *BIM* 9. 45–50, *Hatos Pál*, 2008, 2013; *Jean Faviet*, 2010.

⁵⁴ Szekfű Gyula, 1910. 382.

„/.../ mintha csak az itt kifejezett követelményt akarta volna megvalósítani, mikor az illuminatus Jeanne-t a többi illuminatus közé akarta visszaszorítani, Jeanne egyénisége azonban ellenállott s úgy látszik, az individuum nem hagyja magát az új német iskolától oly könnyen megsemmisíteni.”⁵⁵

Szekfű Gyulának ezt az írását a tízes évek személyiségpróbáló vihara, *A száműzött Rákóczi* körüli botrány idején többen is szkepticizmusa bizonyítékaként emlegették. Ezért is érdemes elgondolkoznunk azon és meghatározni azt, hogy mennyire vetítette saját kérdéseit az esszé témájába és mennyire Anatole France művét és annak előzményeit vizsgálta tárgyilagosságra törekvő kritikával.

Szekfű tárgyilagosságra törekedett, amikor sorra vette Anatole France történelemszemléleti előfeltevéseit: a racionalista redukcionizmust, a szubjektív beállítottság szerepét korrajzaiban, s a történelmi korszakok rangsorolását. Azzal, hogy párhuzamba állította Ernest Renan és Anatole France szemléletét, megkísérelte azt, hogy megfogalmazza az író szemléleti alapkérdését: az elvi szkepszis elkerülhetőségét, az esetleges emberi cselekedetek és az értékek szembeállítását, a „kritikai képesség” és a „lelki szegénység” közötti összhang (Renanra visszanyúló) igényét. A racionalista beállítottság jövőre irányuló optimizmusa, ész- és tudománykultusza Szekfűtől idegen volt. Olyannyira, hogy úgy látta, Anatole France Jeanne d'Arc egyéniségét, érzelmi és hitbeli sajátosságait „merev racionalizmusa” miatt becsülte alá.

A szkepszis belső természete több lehetőséget foglal magában. Tartalmazhatja valamely konkrét nézet, úgy tagadását úgy, hogy a szkeptikus szembeállítsa, amit elvet, azzal, amit kívánatosnak tart. Ám elvezethet a nézetek és ügyek általános tagadásához is. Szekfű a korlátok közé szorított kételyt fogadta el Anatole France szemléletéből, racionalizmusát viszont korántsem osztotta. Az elvi szkepticizmus „a nem nagyon kíváncsi természetű emberek” világfelfogása. A kétely másik típusa, az alkotó szkepszis azokat jellemzi, akik kételkedő beállítottságuk ellenére kénytelenek viszonyulni a világhoz, mivel aktív, nem csupán szemlélődő emberek. Nem olyanok, mint Voltaire, Renan és Anatole France, akik szemlélődő emberek voltak. Úgy hiszem, az esszé írója nem a szemlélődő, hanem az aktív emberek közé sorolta önmagát. Ám végül is Anatole France-ot is ilyennek tekintette. Arra a kérdésre ugyanis, hogy mi a kritériuma a szkeptikus gondolatmenet elvi vagy alkotó voltának, példát, s nem elvi választ találunk. Anatole France kételye azért érző, produktív, mert a francia író tette készlet, és mivel a számára legkedvesebb értékeket nem kérdőjelezi meg.⁵⁶

Szekfű Gyulát követve tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy az egyén által vallott értékek nem vizsgálhatók szkeptikusan. Nem a ráció, hanem a szubjektum értékválasztása és tevékenysége a döntő abban, hogy kontemplatív vagy alkotó jellegű a szkepszis és a szkeptikus személyiség.

⁵⁵ Uo. 387. Vö. Horváth Barna, 1942. 57–198, 202–203; BIM 9. 45–50; Jean Faviet, 2010.

⁵⁶ Vö. Szekfű Gyula, 1910. 360–364, 374–377.

Anatole France a történelmi korokat szubjektíven osztályozta, ami tudományos szempontból jogtalan. Az esszé írója szerint a korok saját mértékkel bírnak s a rankei elvnek megfelelően önértékűek, közvetlen a viszonyuk Istenhez. Ám a vizsgálódót saját szemlélete, problémái befolyásolják, így a múlt jelentől független rekonstruálása megoldhatatlan.⁵⁷

Amennyiben ez így van, akkor érdemes lenne elgondolkozni azon, hogy a történettudomány mennyire tájékozthat a múlttól. Csak szubjektív korrajzot adhat vagy képes megragadni a múltbeli emberi világ belső szerkezetét?

Ezekre a kérdésekre nem találunk választ, hiszen fel sem vetődtek. Az esszéíró egyrészt a tudomány követelményét, a rankei elvet szögezte le, másrészt elmarasztalta Anatole France-t egyoldalú racionalizmusa miatt, miközben rögzítette szemlélet és szubjektivitás, racionalizmus és költői beállítottság ellentmondását.

Szekfű tudományosság iránti igényét és hitét az értékek megkérdőjelezhetetlenné tétele és a racionalista kritika határok közé szorítása által sikerült összeegyeztetnie. Miközben azonosult a historicizmus rankei alapelveivel. Azzal, ami szerint minden kor egyenlő távol van Istentől, mindegyiknek önálló, saját mértéke van, ezért közvetlenül nem hasonlíthatóak össze egymással. A kollektivista történelemfelfogással szemben pedig ellenérzése volt.

Erdélyi László úgy látta, hogy Szekfű tudományosság és hit iránti igényei között összhang volt. Azok, mint láttuk, valóban összhangban voltak egymással: az esetleges egyéni cselekedetek szintje mellett az értékek általánosan érvényes szférája állt. Az értékek általános érvényessége viszont nem igazolható racionálisan, a tudományos vizsgálódás számára transzcendens, hiszen hitbeli meggyőződés. A racionális vizsgálódás tárgya és az értékek érvényességének kérdése egymástól mereven elválasztott. Az a megállapítás, hogy a tudomány nem redukálhat minden jelenséget racionálisan megérthetőre, az értékeket a tudományos leírás körében meghagyja ugyan, de értelmezésüket kivonja annak szférájából. Nem tudjuk, mennyire az alkalom szülte és mennyire a személyiségben már korábban meglévő szellemi konfliktusok feloldási törekvése ösztönözte Szekfűt arra, hogy megírja az esszét. Azt viszont tudjuk, hogy Horváth János (aki közvetített az ismertetésre vállalkozó Szekfű és Gyulai Pál, a *Budapesti Szemle* szerkesztője között) arra biztatta barátját, hogy ne ismertetést, hanem gondolati kísérletet, esszét írjon.⁵⁸ Ez új és szokatlan feladat volt az addig kútfőkritikai tanulmányokat író fiatal történész számára.⁵⁹

„Mika Sándor /.../ tanítványaitól a szaktudományon kívül megkövetelte Balzac, Stendhal, Flaubert és Anatole France olvasását – ezek könyveit saját könyvtárából kölcsönözte ki –, Zolát sohasem olvastatta, bár a Dreyfus-perre, France-szal kapcsolatban nyomatékosan

⁵⁷ Vö. Uo. 382.

⁵⁸ Horváth János (keltezetlen) – Szekfű Gyulának. EKK Ms 628. Idézi: Korompay H. János, 2011. 31, aki 1908-ra datálta a levelet.

⁵⁹ Vö. Horváth János, 1905. In: Horváth János, 2009. 581–607.

felhívta figyelmünket. A doktori értekezés után írt első, szabad kísérletemet Anatole France-ról, melyet ő segített be Gyulai Pál Budapesti Szemléjéhez, nagy érdeklődéssel kísérte és helyeselte, csak ott csodálkozott kissé az ő tartózkodó, kedvesen udvarias modorában, ahol France-nak Jeanne d'Arc vallásos érzésével szemben szkeptikus állásfoglalásáról szóltam.⁶⁰

Szekfű Gyula Anatole France-értelmezése egy ponton fontos hasonlóságot mutat *A történet mechanizálása* című 1931-ben írt történetelméleti esszéjével. Annak tétele a relatív empirikus történések és emberi viszonylatok és az érvényességüket és létüket transzcendens jellegükben hordozó értékek dualizmusa volt.⁶¹ Emiatt Szekfű akkor a történelmi megismerés értelmét mély pesszimizmussal ítélte meg, míg a korai írás szerzője számára a kérdés csak a megismerés teljessége volt, de nem funkciója és lehetősége. Azokat Szekfű nemcsak a tárgy természete miatt nem taglalta, hanem azért sem, mivel teoretikusan nem jelentettek még feloldandó gondolati nehézséget a pályakezdő tudós számára. Adottnak tekintette őket.

Egymásnak ellentmondó elemek szolgálták az értékekre vonatkozó kétely felüggesztését olyan konstrukció részeként, amely nem zárta ki sem az ontológiai dualizmust, sem az immanens értékrelativizmust. A tudományosság követelménye és lehetetlensége; a „racionalista” tudomány kritikája és a tudomány funkciójának, lehetőségeinek és jellegének tisztázatlansága; adottságként szereplő tekintélye és a relativizmus kikerülésének szándéka.

Az összefüggések megragadásának követelménye

„A francia hatás Mika Sándor párizsi életében s azután budapesti érintkezéseiben gyökeresedett. De már doktori értekezése a kolozsvári egyetemen Rankéról szólott, s Berlinben Ranke tanítványainál, elsősorban Waitz szemináriumában tanult. Magáévá tette tehát azt a szövegkritikai elemző módszert, melyet a század második harmadától kezdve a német történettudomány fejlesztett ki, s mely a századvég nagy francia történészein, így Langlois-n és Lavisson keresztül a francia történettudományt is újabb, magasabb fokra emelte. Az egykorú szövegek pontos, filológiai és diplomatikai kritikája volt Mika Sándor szerint is minden történettudományi munkának elengedhetetlen kezdete, ezt a kritikát tanította ő a Kollégiumban, s mivel úgy találta, s ebben is igaza volt, hogy az egyetemen ezt a kritikai módszert akkor egyedül Marczali Henrik tanította, mindent megtett, hogy a jobb kollégisták Marczali hallgatóiként vizsgázzanak és készítsék disszertációjukat.”⁶²

Az ifjú historikus írása Mika Sándor és Horváth János segítségével látott napvilágot.⁶³ A nagy munkabírási fiatalember a „fiatalkori bűn” elkövetése mellett intéz-

⁶⁰ Szekfű Gyula, 1948. 169.

⁶¹ Szekfű Gyula, 1931c.

⁶² Szekfű Gyula, 1948. 170.

⁶³ Mika Sándor (Bp. 1910. márc. 30.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

ménytörténeti témájához gyűjtött anyagot és – még ösztöndíjas korában – talán eljárat az *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* történelmi óráira, amelyeket szakbarbárképző jellegükért elmarasztalt.

„Rám nézve, mint kollégistára is, leglehangolóbb a francia kultúrelemeknek teljes nem ismerése, amivel itt folyton találkozni kell, – még az újkori történet tanárai is, mint Fournier, Pribram a francia világosságtól és áttekinthető képességtől teljesen idegenek. Az Institut nagyon alaposan képez mesterembereket, kik hat napon át becsülettel dolgozván, a hetedikén vígan elhagyják mesterségüket, mivel nincs meg a munkánál az az örömmük, amit a lehető széles körben való összehasonlíthatás és ezzel együtt a francia olvasmányok nyújtanak.”⁶⁴

Tehetségének és ambíciójának tárgyra vitelével küszködő tanítványát óvta és erősítette mestere, Mika Sándor:

„Homályos előttem, amit Ön sajátmagáról mond. Nagyon sajnálnám, ha ismét kishitűsködnék. Önnek nincs szüksége arra, hogy mindenáron szerepeljen. Jelen állásában bátran nézhet a jövő elé s tanulhat és előkészülhet, hogy legyen idővel az, ami szerintem kell hogy Önből legyen. Ranke 38 éves volt, mikor első nagy munkájával a világ elé lépett.”⁶⁵

„Bizony nagy szükségem is lehet, hogy előadandó eseteknél egy igazán igaz embertől kérhessek tanácsot és útbaigazítást: most már – úgy látszik – egészen magamra maradtam, s amint eddig annyian nagy jóindulattal toltak a pályámon, most már egyedül kell megállanom, amely meggondolás az én, elég gyáva temperamentumomnak nagyon sok gondot okoz.”⁶⁶

– vallotta magáról Takáts Sándornak.

Mika biztatása feltehetően a jogtörténész Szabó Dezső és Szekfű Gyula (1911-ben a *Századok*ban megjelent) vitája kapcsán született.⁶⁷ Takáts Sándorhoz viszont a frissen kinevezett levéltári tisztviselő írt támogatását kérve.

Mika Sándor példája nem azt támasztotta alá, hogy a tudományos felkészültség, teljesítmény és befolyás arányban állt volna egymással. Igaz, *A száműzött Rákóczi*-botrányból fakadó sértettségét és a *Három nemzedék* hanyatlástörténeti sémáját vetítette rá, mégis érdemes felidézni, ahogy mesterére 1948-ban visszaemlékezett:

„A magyar történet kútfőinek ismeretébe, levéltári kutatásokba őt magát, mint egykori kolozsvári diákot, minden erdélyi fiatalnak pártfogója, Szilágyi Sándor vezette be, s így

⁶⁴ Szekfű Gyula (Bécs, 1909. júl. 21.) – Takáts Sándornak, OSZKK Lr.; az idézet: Szekfű Gyula (Bécs, 1908. febr. 22.) – Bartoniék Gézának, EKK H 286. Az Institut für Österreichische Geschichtsforschungot gyakran Sickel Institutként emlegették Theodor Sickelről, aki 1869-től 1891-ig volt igazgatója. Ekkor viszont Emil von Ottenthal igazgatta.

⁶⁵ Mika Sándor (Bp. 1910. márc. 30.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁶⁶ Szekfű Gyula (Bécs, 1909. márc. 1.) – Takáts Sándornak, OSZKK Lr.

⁶⁷ „Közös barátunkat ismerjük, róla nem érdemes szót vesztegetni. Ő mindenképpen érvényesülni akar s ezt el is fogja érni.” Mika Sándor (Bp. 1910. márc. 30.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628; Szekfű Gyula, 1911a; Szabó Dezső, 1911; Szekfű Gyula, 1911b. Mika Sándor feltehetően a jogtörténész Szabó Dezsőre utalt.

ő is munkatársa lett Szilágyi Sándor kiterjedt, főként erdélyi vonatkozású levéltári publikációinak. Míg azonban Szilágyinak legtöbb adlátusa sem tanult többet, s egész életén át megelégedett többé-kevésbé rendszertelen levéltári tallózásokkal s azok eredményének kiadásával, Mika Sándor s hozzá hasonlóan – a tőle távol élő és vele személyes ismeretségben sem lévő – Károlyi Árpád tovább haladtak az európai történettudomány fejlődésével. A sorból kiálltak, s ennél fogva a tudomány vezetéséből kimaradtak; az Akadémiában Károlyi Árpádnak sem volt szava onnan Bécsből, Mika Sándort pedig még tagnak sem választották meg. Az Akadémia ment biztos léptekkel a saját dekadenciája után.⁶⁸

Mika Sándor és Tagányi Károly tanácsára már bécsi tartózkodása kezdetétől foglalkoztatta a 16. századi erdélyi közigazgatás kérdése, I. Ferdinánd erdélyi uralma. Mika buzdította legkedvesebb tanítványát.

„Szándékát a 16. század intézményeire vonatkozólag feltétlenül helyeslem. Ön tudja, hogy én ezt tartom az igazi politikai történetnek s tört. irodalmunk e tekintetben oly rettentően szegény! Ön most a forrásnál van, gyűjtsön adatot, a feldolgozásnak majd megjön az ideje.”⁶⁹

A feldolgozások felszínes megállapításaival szemben a nagy példa Tagányi Károly forrásfeltáró és a következtetéseket bátran levonó tudományos attitűdje volt. Szekfű Gyula hat évvel doktori értekezése után, 1911-ben – közigazgatástörténeti érdeklődése jegyében fogant – monográfiát írt. Egy részét még abban az esztendőben az *Akadémiai Értesítő*ben publikálta, a következő évben pedig megjelent az egész mű.⁷⁰

A *Serviensek és familiarisok* konzekvenciái túlmutattak a szűk értelmű közigazgatástörténeti témán. Szekfű Gyula egyrészt a jogi-társadalmi kategória vizsgálata során társadalomtörténeti következtetésekre jutott, melyek historiográfiai és történelemszemléleti megállapítások kimondására készítették. Másrészt a hazai okleveles anyag elemzésének tanulságait az analóg nyugati képződmények vizsgálatának eredményeivel vetette össze, amelyek szintén általánosabb igényű ítéletalkotás lehetőségét rejtették magukban.

1911-ben megjelent recenziójában, majd viszontválaszában az ifjú történész a hagyományos értelemben vett politikatörténettel szemben elégedetlen volt:

„A középkorban, s a Jagellók korában, a megalakulni kezdődő rendiség idején /.../ az országgyűlés csak színtér, ahol a régóta meglevő, vagy újonnan fellépő erőknek mérkőzése nyer látható alakot. A társadalmi osztályok, meglevő intézmények, kormányzási és közigazgatási szervek ismerete nélkül az országgyűlések története élettelen adattár lehet csak. A nagybirtok állapota, szervezete, a kisenemesség helyzete 1514 után, az erdélyi rendek képviselője az országgyűlésen Szapolyai vajdasága alatt, Szapolyai és Verbőczy

⁶⁸ Szekfű Gyula, 1948. 170–171.

⁶⁹ Mika Sándor (Brassó, 1906. aug. 26.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628; „Örülök, hogy meg akarja írni I. Ferdinánd erdélyi uralmát...” Tagányi Károly (keltezetlen) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁷⁰ Szekfű Gyula, 1911c, 1912a.

személyes viszonya, mindezek és hasonló ismerete nélkül a diétákban csak látványosságokat láthatunk.”⁷¹

A levéltári „kalászással” szemben Szekfű Gyula az összefüggések megragadásának követelményét vallotta a történetíróhoz méltó feladatnak.⁷² A *Serviensek és familiarisok*ban pedig a források ismeretének birtokában öntudatos kritikát fogalmazott meg: a hivatalos tekintély, Timon Ákos familiaritásra vonatkozó megállapításai tudományosan nem állják meg a helyüket.⁷³

A közigazgatástörténeti monográfia arra keresett választ, hogy milyen sajátos erdélyi (és magyarországi) közigazgatási viszonyokra épültek I. Ferdinánd reformtörekvései. A familiaritas magánjogi kapcsolata pedig a szerzőt olyan felismerésre vezette, amely egyszerre mutatta a hazai középkori közigazgatás nyugat-európai fejlődéstől eltérő vonásait és azt a rendi érdeket, amely annak legfőbb jellegzetességét a jogi köztudatból ki akarta iktatni. A nyugat-európai közigazgatási fejlődés fő vonala Szekfű Gyula szerint a „patrimoniális” közigazgatási szisztéma, a „hűbéri”, „territoriális” közigazgatás és a „modern”, „központosított” igazgatási szervezet.

„/.../ a legszembevetőbb különbség a hazai és nyugati fejlődés között: egyrészt a nagybirtok patrimonialis volta, amely kezdetleges terménygazdasági alapokon nyugodván, nem jutott el territoriummá való kifejlődésig; a másik az igen erős központi hatalom, mely a középkori állam egységét mindvégig megtartotta. Köztudomású jelenség, hogy a nagybirtok és királyság ezen egyensúlyozódásába a középkor második felében új elemként a vármegyékbe tömörült nemesi rend szől bele. A 16. századtól kezdve e harmadik elem akárhányszor erősebbnek mutatkozott, mint a másik kettő.”⁷⁴

Társadalomtörténeti következtetése szerint a később egységesnek feltüntetett nemességen belül különböző rétegek léteztek. A sajátos jogi helyzetű familiarisok a nagybirtokosoktól személyi függőségi viszonyban levő nemesek voltak. A nagybirtok társadalmi hatását paralizálni igyekvő köznemesi érdek következtében hagyományozódott ránk a *Tripartitum*ban a kétosztályú társadalom és az egységes jogi helyzetű nemesség képzete.

A *Tripartitum* vonatkozó passzusainak elemzése Szekfűt az alábbi megállapításra készítette:

„/.../ Verbőczy a magyar társadalomnak szélesben kifejlett és egymásba folyó osztályait két skatulyába: a nemességbe és jobbágyságba gyömöszölte. /.../ Az egész tényleg élő familiaris intézményről hallgatott, mivel ez nem volt »rendszerének logikai folyománya«, aminek előadása kedvéért vette kezébe a tollat. Miután másrészt a familiaris intézmény a főnemesség hatalmi gyarapodását szolgálta, a népi politikai törekvések ér-

⁷¹ Szekfű Gyula, 1911a. 451.

⁷² Szekfű Gyula, 1911b. 655.

⁷³ Szekfű Gyula, 1912a. 5–6.

⁷⁴ Uo. 112–113.

dekében is szükséges volt a nemesi rend egyöntetű zártságának és kizárólagosságának kiemelése. A Szapolyai-párt politikai törekvéseire a legnagyobb csapás lett volna, ha a főnemesség mint külön rend szervezhető és a nemességgel egyenlő értékű közjogi tényezővé válik. A párt egész ereje a köznemességnek politikailag iskolázatlan és könnyen vezethető tömegén nyugodott és nekik az kellett, hogy egy Ujlaki vagy Báthory is csak annyit érjen közjogilag, mint a legutolsó és legszegényebb nemes. Ezért kellett a Hármaskönyvben a nemesek egy és ugyanazon szabadságát a magyar állam alapjaként deklarálni. Ezért kellett elhallgatni azt, hogy a nemességnek nagy tömegei vannak a főurak szolgálatában, s mint ilyenek, servitorok és familiarisok, a nemesi jogok egy részét nem élvezik.

/.../ Az a tény, hogy szabad születésű ember szolgálatba adhatja magát, képezi a kérdés gerincét. Elismerése vagy említése ellenkezett volna Verbőczi politikai meggyőződésének una eademque libertas alaptörvényével. Így kaptuk a Hármaskönyvben a familiarisokról a /.../ hiányos képet.⁷⁵

A *Hármaskönyv* forrásértékének megállapításán és a torzítás magyarázatán túl a vizsgált források tanulságai a szaktudóst historiográfiai megállapításra vezették:

„A hazai irodalom újabb egyoldalú fejlődési irányára mutat, hogy a Fraknóitól elkészített alapról tudásaink eltávolodván, Verbőcziről panegyriseket írnak és a kritika terét átengedik a magyar viszonyokkal szemben nem objektív állásponton levő és a hazai irodalmat nem eléggé ismerő idegeneknek (amilyenként legutóbb jelentkezett Harold Steinacker, Mitth. d. Inst. f. öst. Geschichtsforschung, 28, 305, sk. 11.) – A Hármaskönyvnek Verbőczire nem mindig kedvező kritikájához ugyancsak jó magyarok és populus Verbőczianus tagjai mutatták meg az utat, így beszél Verbőczi »hallucinációiról« Kelemen: *Historia juris Hungarici privati*, 1818. 491. /.../ A Hármaskönyv azon érdeme, hogy a társadalmi különféleségnek két osztályra való redukálásával előkészítette a későbbi állampolgári jogegyenlőséget, nem függ össze Verbőczi személyes törekvéseivel.⁷⁶

A szaktudós következtetései ellentmondtak a Werbőczi-kultusznak. Kimutatta a *Hármaskönyv* tételeinek korhoz és érdekhez kötöttségét. Forrásanyaggal szembe-
síteni a jogtörténeti beidegződéseket – a hagyományos politikatörténetre szűkített történetírással szemben a társadalomtörténeti tájékozódás vállalását jelentette.

„Büszkévé tesz, hogy tanítványomnak vallja magát, de még inkább, hogy ilyen jeles munkát produkált a tanítvány! Esetleges hiányai ne aggasszák, hiszen egy nálunk teljesen ismeretlen téren mozog. De különben a társadalomtörténet és gazdaságtörténet még mindenütt a világon úttörő munkát végez, hát még nálunk”

– írta Tagányi Károly.⁷⁷

⁷⁵ Uo. 119–121.

⁷⁶ Uo. 114, 121.

⁷⁷ *Tagányi Károly* (Budapest, 1912. jún. 20.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

Budapesti tanár vagy bécsi levéltáros?

A *Serviensek és familiarisok* megjelenését és visszhangját Mika Sándor már nem érthette meg. Legtehetségesebb tanítványát, ifjú pártfogoltját szánta utódjának az Eötvös Collegiumban. Az elhunyt tudós akaratának megfelelően a halálával megüresedett kollégiumi történelemtanári állásra Bartoniek Géza, az Eötvös Collegium igazgatója és Eötvös Loránd, a Collegium kurátora Szekfű Gyulát kérte fel.⁷⁸ Ő a felkérést hosszú hezitálás után – személyiségére és a magyar történettudomány nyomorúságos állapotára hivatkozva – elhárította.

„A Collegiumi tanári állás annak való, aki a tudományt őszintén, hittel akarja művelni. S erre, bevallom Igazgató Úrnak, amit csak Mika úrnak gyóntam meg – nem tartom magamat képesnek. Az én tudományágam képtelen hátra van Magyarországon, – vezetői és decretumos művelői annyira a sötétben tapogatóznak, hogy javulás hosszú időre nem várható. Aki valamit akar csinálni, annak nagy bizalomra van szüksége önmagában. S nekem elég okom van arra, hogy ez a bizalmam hiányozzék. Mika tanszékén az utódnak a tudományért kell élni abban a hitben, hogy azokkal az ott nevelendő fiatal erővel megváltoztatja az ember idővel a mostani szomorú képet. Ez a hit nincs meg bennem: sem a magam erejében és tehetségében, sem abban, hogy a mostani körülmények olyan könnyen megváltoztathatók volnának. Az ilyenre Horváth János soliditása vállalkozhatik csak. A viszonyokra legjellemzőbb, hogy az, akit most siratunk, a Collegium falain kívül mindig csak ellenségeskedésre, hideg lenező irigységre talált. Az ő tanítványa, ha őt megértette, csak elkeseredéssel fordulhat el azoktól a köröktől, amelyeket pedig mégis csak át kellene alakítani, hogy sikeres munka legyen lehető. Ezek miatt nem volna megbocsátható tőlem, a Collegium falai közt a történettudomány tiszteletét és művelését tanítani.”⁷⁹

Amennyiben levelének érvelését, a hazai viszonyok nyomorúságáról és saját magáról alkotott képét nem tartjuk elegendő indoknak, érdemes továbbkérdoznünk. Miért nem fogadta el a már fiatalon szakmai hírnevet szerzett levéltári tisztviselő a felkínált lehetőséget, miért nem állt Mika Sándor megüresedett helyére?

Döntésében bizonyosan szerepet játszott az, hogy a – Mika Sándor kezdeményezésére és segítségével megszerzett – bécsi levéltári állás jóval több lehetőséget nyitott, mint amit az Eötvös Collegium tanári pozíciója biztosíthatott. Mindenekelőtt azzal, amiről Károlyi Árpád és Angyal Dávid győzte meg: a rá Károlyi Árpádtól átörökített nemzeti pozícióvédelem és tudományos érdekérvényesítés kivételes lehetőségével és kötelezettségével.⁸⁰ Ott ugyanis hozzáférhetett a Bécsben őrzött forrásokhoz, amely ambíciójának, a magyar újkortörténetírás módszertani és szemléleti megújításának

⁷⁸ „Mika, amint BG úr állítja, mindig téged tartott legjobb tanítványának /.../ S téged szemelt ki utódjának”; *Horváth János* (? , máj. 11.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁷⁹ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1912. máj. 15.) – Bartoniek Gézának, EKK H 286.

⁸⁰ *Angyal Dávid* (Budapest, dátálatlan) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Vö. *Ress Imre*, 2007. 20. A levél *Ress Imre* 1912 nyarára datálta.

a bázisa lehetett. Emellett levéltári állása (bár lassú és nehézkes, mégis) biztos és kiszámítható hivatali előmenetelt, védettséget, egzisztenciális biztonságot jelentett. Igaz, az ára sem volt csekély: kemény munka és érzelmi magány, amelyet a bécsi magyarok Thallóczy Lajos által szervezett összejövetelei és a levelezés által közvetített emberi kapcsolatok enyhíthettek.⁸¹

Az esélyes pályázók közül kettőt nem tartott méltónak arra, hogy Mika Sándor örökébe lépjen. A kolozsvári Veress Endre – szerinte – nem látott túl az aktakiadás szintjén, elméleti felkészültségét tehát nem tartotta kielégítőnek.⁸² Szabó Dezső jogtörténész – aki komoly jelöltnek számított, mert számíthatott Glattfelder Gyula csanádi püspök támogatására – kinevezését pedig azért ellenezte, mert politikatörténet-felfogását beszűkültnek tartotta.⁸³ Velük szemben Madzsar Imre kinevezését támogatta.⁸⁴ Abban is közreműködött, hogy Ernst Moldent szerződéses történelemtanárnak alkalmazzák.⁸⁵

Az Akadémiáról Takáts Sándornak így nyilatkozott:

„Igen jól tudom, hogy Tanár Úr pártfogására a II. osztály is barátságos volna, de az adott viszonyok között mégiscsak jobb lesz, ha nem is kérünk, nem is fogadunk el tőlük semmit. Persze, másként állna a dolog, ha ott olyan objektív urak, mint Károlyi és Tagányi vezetnének, – de hát a világ sora már az, hogy az ilyen embereknek ott nincs vezető szerepük.”⁸⁶

A *Serviensek és familiarisok* szakmai fogadtatása

Mika Sándor

„szabad szelleme természetesen annak sem állott útjában, ha a tőle nyert alapokon tanítványai új hatásokra új kérdések felé fordultak. A század elején hozzá hasonló, bár még szűkebb körre szorított tanítómester volt Tagányi Károly, akit a hivatalosak Mika Sándorhoz hasonlóan egész életében háttérbe szorítottak, az Országos Levéltár egy zugában, teljes egyedüllétben dolgoztattak aktákon, miket mások is elvégezhetek volna, de aki annál szívesebben fogadta azt a pár fiataalt, aki mégis megtalálta hozzá az utat – ezek legnagyobbbrészt Mika Sándor tanítványai voltak. Tagányi volt az, aki az angol, német és orosz, eredetiben olvasott gazdaság- és társadalomtudományi munkák módszerét először alkalmazta a magyar történetre, és aki gazdag tudását lelkesen bocsátotta rendelkezésünkre.

⁸¹ Vö. *Waktor Andrea*, 2004. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/waktor.html>. Lásd még: *Traeger Ernő*, 1936; *Horánszky Lajos*, 1941; *Jékely Zoltán*, 1963; *Császtvay Tünde*, 2006; *Ujváry Gábor*, 2010. 178–179. Thallóczy Lajos szerepére és tevékenységére lásd: *Juzbašić, Dževad, Rész Imre, hrg.*, 2010. http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/OHN/40_posebna_izdanja_CXXXIV_40_full.pdf

⁸² *Szekfű Gyula* (Bécs, 1912. júl. 10.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 804/254*; *Rész Imre*, 2007. 19–20.

⁸³ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1912. aug. 2.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 804/256*. Vö. *Szekfű Gyula*, 1911a, b; *Rész Imre*, 2007. 19.

⁸⁴ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1912. aug. 14.) – Bartoniek Gézának, *EKK H 286*.

⁸⁵ *Rész Imre*, 2007. 17–19, 21–42.

⁸⁶ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1912. júl. 20.) – Takáts Sándornak, *OSZKK Lr.*

Az ő körébe lépve írtam meg tanulmányomat egy ismeretlenségbe süllyedt régi magyar társadalmi rétegről, s ezzel kapcsolatban megtagadtam az addig érvényes jogtörténeti elveket: hogy minden nemes egyenlő jogokkal bírt a szent korona tagjaként, hogy egyik sem lehetett a máséknak ura és parancsolója, és hogy Werbőczy könyvében mindig igazat mondott, nem pedig pártpolitikailag gyártotta szabályait és helyzetrajzait. A munka akkor szinte egyhangú visszautasításra talált, leghevesebben Werbőczyről írt részei; Tagányin kívül egyedül Mika Sándor helyeselte, aki mindvégig figyelemmel kísérte készülését és a kudarcnak számítható bemutatkozás után is atyai szeretettel támogatott.⁸⁷

A *Serviensek és familiarisok* szakmai fogadtatása azonban jóval árnyaltabb volt annál, ahogy Szekfű bemutatta.

A fiatal levéltáros rendszeresen publikált az Angyal Dávid szerkesztette *Történeti Szemlében*. Monográfiája pedig a szakmai körökben tekintélyt vívott ki számára. Tagányi Károly mellett annak ellenfele, Erdélyi László is – kritikai megjegyzései ellenére – elismeréssel szolt a könyvről.

A publikálás előzményeit Szekfű Angyal Dávidhoz írott leveleiből ismerjük. Ezekből tudjuk, hogy a munka egy részét a Szekfűt már régóta pártoló Angyal professzor 1911. június 12-én, a szerző távollétében, felolvasta az Akadémián. Abban, hogy megjelent, Angyal Dávid pártfogásán és pozitív véleményén kívül Balogh Jenő államtitkárnak volt igen nagy szerepe.⁸⁸

Mika Sándor, Tagányi Károly, Angyal Dávid és Erdélyi László elismerése mellé régóta társult Marczali Henrik becsülése. Szekfű Gyula egykori professzorának már a Szamosközyről szóló dolgozatról is igen elismerő volt a véleménye.

„Mika /.../ Marczalival versenyez, hogy kinek tanítványa vagy igazabb jagon.”⁸⁹

„Szekfű Gyula dr. egyike volt legkedvesebb tanítványaimnak. Tehetséges és buzgó. Az egyetlen, kinek doktori értekezését nyomban ismerttem”

– emlékezett vissza Marczali Henrik 1921-ben a pályakezdő historikusra.⁹⁰

Domanovszky Sándor, a *Századok* szerkesztője 1913. szeptember 16-án írta Szekfű Gyulának:

„A *Századok* tegnapi számában jelent meg egy ismertetés a könyvedről, amellyel nem értek teljesen egyet.”⁹¹

⁸⁷ *Szekfű Gyula*, 1948. 172.

⁸⁸ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1911. jún. 11.) – Angyal Dávidnak, *Szekfű Gyula* (Bécs, 1911. jún. 15.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 804*.

⁸⁹ *Lukács Károly* (Budapest, 1908. máj. 8.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628*.

⁹⁰ *Marczali Henrik*, 1921. 9. Az ismertetés valószínűleg azonos a *Századok* 1905. évfolyamában megjelent „ó-ő” szignójú, feltehetően a jogtörténész Szabó Dezsőt jelölő recenzióval: *Századok*, 1905. 569–570. A *Serviensek és familiarisok* szakmai visszhangja: *Erdélyi László*, 1913; *Tagányi Károly*, 1913; *Hóman Bálint*, 1913; *Károlyi Árpád*, 1913; *Marczali Henrik*, 1915; *Angyal Dávid*, 1915. Vö. *Szekfű Gyula*, 1918b; *Domanovszky Sándor*, 1923; *Váczy Péter*, 1927–1928; *Holub József*, 1935; *Mályusz Elemér*, 1942a, b; *Bónis György*, 1948; *Bolla Ilona*, 1983; *Szűcs Jenő*, 1993; *Varga János*, 2006.

⁹¹ *Domanovszky Sándor* (Budapest, 1913. szept. 16.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628*.

Az ismertetés szerzője Hóman Bálint volt. Úttörésként üdvözölte, sorra vette egyes tételeit, mérlegelte azokat, egyesekkel kapcsolatban ellenvetések, másokkal kapcsolatban kiegészítéseket tett és bírálta a szerző túláltalánosító végkövetkeztetését.

A szerző a nyugati hűbériség egyik ismert jelenségének hazai vizsgálatára vállalkozott. Annak a megválaszolására, hogy vajon Magyarországon is kialakult-e, s ha igen, milyen súllyal a szabadok és a szolgák közötti, másoktól függő, mások szolgálataiba lépő szabadok rétege. Azé a rétegé, amelynek tagjai jogaiknak és kiváltságaiknak már nem tudtak érvényt szerezni, mivel nem tudtak önállóan megélni, s ezért önként mások szolgálatába álltak. „A banderialis hadrendszer eredetét – Szekfű érvelése alapján – kétségtelenül a familiaritásban kell keresnünk.”⁹²

„Szekfű felismervén a familiaritás jelentőségét, némileg túlbecsülte azt. Habár elismeri, sőt több ízben hangsúlyozza, hogy a familiaritás nálunk korántsem ment a nyugati államokéhoz hasonló tökéletes fejlődésen keresztül, /.../ mégis odairányul legfőbb törekvése, hogy egy egységes familiáris osztály, egy a nemesi és jobbágyi osztálytól közjogilag is különálló társadalmi osztály létezését bizonyítsa.”⁹³

Hóman Bálint véleménye szerint „a nemes és nem nemes familiárisok társadalmilag sohasem olvadtak, de nem is olvadhattak össze.”⁹⁴

„Nem tagadjuk, ámbár erre Szekfű adatot nem hoz fel, hogy a nagybirtokosok körében meg lehetett a törekvés a nemes familiárisaik felett való teljes joghatóság megszerzésére. /.../ Viszont tény az, hogy sehol sem találunk oly törvényes intézkedést, amely a nemes familiárisokat a többi nemesektől különálló, más közjogi helyzetben élő társadalmi osztály tagjaiként tüntetné fel.”⁹⁵

Hóman Szekfű végkövetkeztetését vitatta és cáfolta:

„Szükségtelen volt /.../ Verbőczinek a familiárisok »egy részét a nemesek közé emelni, másokat a jobbágyok közé leszorítani«, mert azok közjogilag különálló osztályt hazánkban sohasem alkottak s különleges törvényeik vagy szabályaik sohasem voltak, amiket Verbőczy elhallgatott volna. Érdemes lett volna Verbőczy működésének és Hármaskönyvének igazi jelentőségét a leszólt jogi írók segítségével figyelmesebben tanulmányozni, amely esetben az értékes dolgozat utolsó fejezete nyilván elmaradt volna.”⁹⁶

Véleményét így összegezte:

„A szerényen vázlatnak nevezett értekezést előkelő hely illeti meg történelmi irodalmunk újabb termékei közt. Leszámítva – a munka tudományos értékét vajmi kevésse kibővítő – tévedését, világos és tiszta képet ad a familiaritásnak eddigelé alig ismert

⁹² Hóman Bálint, 1913. In: *Hóman Bálint, 2003a (1938a)*. Idézet: II. 113.

⁹³ *Hóman Bálint, 2003a*. II. 113–114.

⁹⁴ Uo. 114.

⁹⁵ Uo. 115.

⁹⁶ Uo. 115–116.

intézményéről. Szekfűtől, mint arra leghivatottabbtól, várjuk a magyar társadalom- és közigazgatástörténet több érdekes és homályos kérdésének tisztázását.”⁹⁷

Hóman értékelése összecsengett (Szekfűvel közös) professzora, Marczali Henrik két évvel később kifejtett véleményével. Azzal, amelyet Marczali – Szekfű habilitálásra a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának benyújtott írásait elbíráló – érdemleges jelentése tartalmazott.

Eszerint Szekfű

„alkotmányunk és egész berendezkedésünk feudális elemeit igyekszik kimutatni a királyság eredetétől fogva a mohácsi vész koráig. Ki akarja mutatni, hogy egész osztályok állottak egyes világi és egyházi országnagyok és nagybirtokosok alatt, éltek »kenyerükön és portájukon« és függték tőlük bíraskodás és közigazgatás tekintetében is.”⁹⁸

Nagyrészt kiadatlan oklevelekkel támasztotta alá felfogását és rendszerbe foglalta azt. Azáltal viszont, hogy nem különítette el egymástól a királyi szolgákat és a tisztii és magánuralom alatt lévő familiárisokat, nem látta, hogy az előbbiből fejlődött ki a köznemesség. Holott nagy a különbség, hogy míg Lengyelországban az egész nemesség az urakat szolgálta, addig Magyarországon az urakkal szemben felépített megyék fedezékében biztosította saját magát és a királyi hatalmat.

„E tévedésből folyik Verbőczy helytelen megítélése is. A Tripartitum alkotója kétségtelenül túlságba vitte a nemesi egyenlőséget, de mégsem vét annyira a történelmi igazság ellen, mint az, ki a megyét mint az oligarcháktól független testületet úgy szólva észre sem veszi. Hiba az is, hogy a Tripartitumban főleg közjogot lát, holott az bevezetésétől eltekintve, főleg a nemesi magánjogot, főleg a birtokjogot tárgyalja.”⁹⁹

Angyal Dávid, a habilitáció másik érdemleges bírálója, megértőbben és enyhébben fogalmazta meg alapjában hasonló véleményét:

„Téved abban a gondolatban, hogy a nem nemes és nemes familiárisok egységes társadalmi osztályt alkottak. Verbőczy is élesebben bírálja, mint kellene. De úttörő munkában nehéz kikerülni a tévedéseket. A munkának nagy értékét abban találjuk, hogy kimutatja, mily nagy hatása volt a familiárisoknak a banderialis szerkezet alakítására és a középkori magyar közigazgatás szervezésére. A magyar »kiskirályok« hatalmát és viszonyukat a királyi hatalomhoz csak akkor értjük meg igazán, ha a familiárisok hatáskörét nézzük Szekfű Gyula megvilágításában. Értekezésének jelentőségét eléggé jellemzi az a körülmény, hogy Erdélyi László és Tagányi Károly, akiknek ellentéte a középkori magyar társadalmi és alkotmánytörténet kérdéseiben eléggé ismeretes, Szekfű Gyula munkájának dicséretében megegyeznek. Erdélyi szerint Szekfű Gyula akadémiai értekezése »igazán nagybecsű és hatásában jelentős nyeresége irodalmunknak«. (Tört. Szemle 1913. 287. 1.) Tagányi Károly pedig »alapvető tanulmánynak« nevezi azt. (Uo. 252. 1.)”¹⁰⁰

⁹⁷ Uo. 112–116.

⁹⁸ *Marczali Henrik, 1915*.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ *Angyal Dávid, 1915*. Vö. *Tagányi Károly, 1913*, *Erdélyi László, 1913*.

Károlyi Árpád úgy látta, hogy a monográfia

„egycsapásra elsőrangú bűváraink sorába emelte szerzőjét. Benne oly bonyolult kérdést tisztáz, mellyel szakembereink az öreg Bartalon kívül nem foglalkoztak, holott éppen ezek a familiarisok az elemei és nyúlványai az alkotmánytörténetünkben jelentkező nyugati hűbéri ségnek és ők (már a 13. században mutatkozó) csirái a honvédelem banderialis formájának. Közigazgatástörténeti tekintetben pedig Szekfű e műve úttörő; mert azzal a felfedezéssel, hogy a 14. századtól kezdve egy állami (királyi) közigazgatástörténeti funkciót a főhivatalnokok a királytól független *magánfamiáriaisaik* által gyakorolták, egészen új perspektívát nyit.”¹⁰¹

Hóman Bálint a *Magyar történet* első kötetének bibliográfiájában visszatért a *Serviensek és familiarisokra*:

„A »királyi serviensek« kérdésében Szekfűnek és Erdélyi Lászlónak a kérdés lényegére tapintó úttörő tanulmányai után Váczy Péter: A királyi serviensek és a magyar patrimonialis királyság, 1928. hozott újszerű adalékokat a teljes megoldáshoz.”¹⁰²

Szekfű viszont a *Magyar történet*ben is fenntartotta, kifejtette és továbbépítette korábbi megítélését Werbőcziről.¹⁰³

Bibó István 1979-ben úgy látta, hogy Szekfű Gyula a *Serviensek és familiarisok*ban a *politikai szakszerűség* fogalmát olyan korba vetítette vissza, amelyben annak nem volt értelme.¹⁰⁴

Varga János 2006-ban a királyi *serviens* fogalmát tárgyaló tanulmányában Szekfű Gyula *serviens regis*, *nobilis* és *serviens* fogalomhasználatát bizonytalannak, azonosításukat vagy megkülönböztetésüket tisztázatlannak, a bárók és a nobilisek jogi elkülönítését megalapozatlannak tartotta.

„A 13. század második évtizedétől forrásainkban növekvő gyakorisággal használt *serviens regis* tartalmának megfejtésére elsőnek Erdélyi László tett átfogó kísérletet. /.../ vele vitázva /.../ Tagányi Károly rámutatott, hogy a *királyi serviensek* nemcsak úgy egyszerűen – szinte féllégálisan – élvezték a nemesi jogokat, hanem valójában már az ősidőktől kezdve nem is voltak mások, mint nemesek, akiket a források a 13. században hol *nobilisek*nek, hol pedig *servientes regis*nek, a 14. században viszont már kizárólag *nobilisek*nek neveznek. Érezhetően bizonytalankodik viszont a *serviens regis* tartalmának értelmezésében Szekfű Gyula. /.../ abból indul ki, hogy »a királyi familia« megjelölés az előkelő nagyurakon kívül átfogta ugyan az összes olyan személyt, aki valamilyen okból állandóan, bizonyos csoportok (harcosok, papok, kézművesek) esetében azonban csak időlegesen tartózkodott az uralkodó udvarában, és ezen famíliatagok egyik csoportját alkotják az udvart szolgáló nemesek. Ezekről azonban – vélekedése szerint – meg kell különböztetni a *királyi servienseket*, akik e korban

¹⁰¹ Károlyi Árpád, 1915.

¹⁰² Hóman Bálint és Szekfű Gyula, 1990. I. 649. Vö. Váczy Péter, 1927–1928; Holub József, 1935. 195–196; Varga János, 2006.

¹⁰³ Hóman Bálint és Szekfű Gyula, 1990. II. 647–648.

¹⁰⁴ BIM 11. 358.

– a 13. században – még »nem kizárólag *nobilis* néven szerepelnek.« /.../ Leszögezi ugyan, hogy a *serviens* elnevezés, amely a 13. század második felében általánossá vált, a familiaris szinonimája, ezért a nemesi osztályoktól »elválasztva« tárgyalandó, ám egyidejűleg azt a megjegyzést teszi, hogy a *serviens* név, mint »a királyi nemesek megjelölése« a 14. században egyeduralomra jutó *nobilis* elnevezéssel szemben fokozatosan háttérbe szorul. Akkor hát végül is azonosnak véli-e a *nobilis* és a *királyi servienst*? Ha mégsem, akkor miben látja a különbséget kettejük között? Erre sem itt, sem a kérdéskört tárgyaló másik munkájában nem ad választ. /.../ az egyazon tartalmat jelölő *nobilis* és *serviens regis* kifejezések közül az előbbi alkalmazása Szent István király ideje óta folyamatos, az utóbbi a 12. század utolsó negyedében bukkan fel, de használata attól kezdve állandósul is a források gyakorlatában. Nincsen nemesi renden kívül álló *serviens regis*, ám korántsem neveznek minden nemesrendűt a király *serviensének* az egykorúak. Vagyis: jogállását tekintve minden egyes *serviens regis* eleve *nobilis*, ugyanakkor kezdetől és mindvégig léteztek olyan *nobilisek*, akiknek meghatározásaként szerepeltetésükkor soha nem használták a források, illetve azok keletkeztetői a *nobilis*ével valójában azonos tartalmat hordozó *serviens regis* megjelölést.”¹⁰⁵

A 13. század második évtizedétől *barones* néven szereplő társadalmi csoport tagjai jogi státuszának a *nobilitas* volt a tartalma. Megkülönböztetésük kifejezése tehát nem jogállásukra, hanem közhatalmi funkcióikra, méltóságok viselőiként játszott szerepükre vonatkozott.¹⁰⁶

A *Serviensek és familiarisok* korabeli szakmai visszhangja tárgyyszerű és elismerő volt. Hóman Bálint ismertetése tárgyilagos, távolságtartó, nagyra becsülő és bíráló írás volt. Olyan, amely autonóm tudósok között, igényes szakmai közegben magától értetődő. Tagányi Károly, Erdélyi László és Károlyi Árpád úttörésként köszöntötték. Marczali Henrik és Angyal Dávid nagy elismeréssel írtak róla, bár korántsem kritikátlanul. Mindezek tehát egyáltalán nem támasztják alá, hanem cáfolják azt, ahogy Szekfű a *Serviensek és familiarisok* fogadtatására visszaemlékezett. Feltehetően A száműzött Rákóczi visszhangját vetítette vissza a korábbi műre, netán azt a teljes elfogadás- és támogatásigényt, amelyet leveleiből érzékelhetünk. Azt, amely miatt – talán szülei korai elvesztése következményeként – patrónusokat keresett és kívánt látni idősebb kollégáiban és mentoraiban.

Kétmeggyőződésű emberek

A fiatal historikus nem teoretikus megfontolásokból, hanem a szaktudományos tevékenység logikáját követve olyan felismerésekre jutott, amelyek ellentmondtak Timon Ákos jogtörténeti felfogásának és Werbőczy-képének. Ez akár rokoníthatta volna a tízes évek magyar polgári radikális értelmiségi tájékozódásával.

¹⁰⁵ Varga János, 2006. 1, 3–4, 95. A másik – Varga János által hivatkozott – munka A magyar állam életrajza volt: Szekfű Gyula, 1918b. 35, 64–66, 230.

¹⁰⁶ Varga János, 2006. 96.

A tette ösztönző ideológiát keresők számára az egyenesvonalú és folyamatos fejlődésmodell nyugat-európai devalvációja és a nyugat-európai modernitást adaptáló jogkiterjesztő asszimilációs séma visszavetítése a hazai múltba jövőt és múltat egyaránt lejáratottnak mutatott, amely újraértelmezést igényelt. A modernitás már nem volt modern, a jogkiterjesztő asszimiláció nemzetteremtő funkciója kétségesé vált.

A jogkiterjesztő asszimiláció liberális nemzetépítő stratégiája már nem határozta meg a 19. század végi, 20. század eleji politikai diskurzusokat Magyarországon. A konzervatív modernitáskritika s az ahhoz kapcsolódó nemzetkarakterológia etnicista-esszencialista tematikája, nemzeti ontológiája és politikai nyelve (a *nemzeti öncélúság*) még nem foglalt el vezető pozíciót a közbeszédben. A jogkiterjesztő asszimiláció belső dilemmája (jogkiterjesztés vagy asszimiláció) külső lett. Voltak, akik a jogkiterjesztést az általános választójog irányába akarták továbbfejleszteni, ezzel öntudatlanul vagy tudatosan lemondva az asszimilációról. Voltak, akik úgy tartották ki a jogkiterjesztés mellett az asszimiláció reményében, hogy azt a közoktatás intézményrendszerének kiépítésével és mindenki által hozzáférhetővé tételével próbálták elősegíteni. Voltak, akik a jogkiterjesztő asszimilációt az egyéni művelődés irányába értelmezték át. Voltak, akik a történelmi Magyarország felbomlásától és a nemzeti középosztály lesüllyedésétől való félelmükre a nemzetiségek jogainak korlátozásában, jogaik megvonásában, politikai kirekesztésében véltek ellensúlyt találni.

A transzcendens jövőkép hiánya szülte az Ady megfogalmazta *kétmeggyőződésű emberek* értelmiségi lelkiállapotát:

„Követeljük a legteljesebb demokráciát, ordítjuk az általános, titkos és egyenlő választásjog elvét becsületesen, mártírosan, holott századokkal nálunk előbbjártó kultúrtársadalmak eredményei már elvették titokban minden gusztusunkat. Nem vagyunk sovíniszták, de állami oktatást kérünk egy államnyelven, holott titokban tegnap még a községi oktatás volt a hiszekegyünk s ma jobban, mint soha, a legszabadabb, legszínesebb tanítás az ideálunk, akár száz katekizmusmal. Filozófiánk, ha nem is a kissé komédiás Bergsoné, de hevesen, kapálózva szeretne egy kis metafizikával ölelkezni, Istent szagolunk mindenütt s becsületesen kénytelenek vagyunk itthon – s kötelességünk is – szabadgondolkodó társaságokat szervezni – Isten nélkül. Avagy – egy utolsó példa a sokezer közül – mi is azt hisszük, hogy a műveltség, a középiskolák tudatása csak a klasszikusokon és a klasszikusokkal lehetséges s becsületes jelszavunk mégis: le a múlttal, több pozitívumot, életre s nyeresre alkalmasabbat. Hogy ezek a hazugok volnának hazugok – ezt még a leggyűlölködőbb, legrettegőbb ellenfél se merheti állítani: ezek a magyar politikai és társadalmi valamiség legvérrreláldozóbb valakii. Ezek az emberek igazán tragikus hősök, mert igazuk van, ha szertenéznek ezen a gyarmatos, széthúzó, tarka, vegyes, szegény, papos és mágnásos országon, ahol dzsentri-Alfonzok közigazgatnak. Büszkén s bátran vallom magamat a két meggyőződésű emberek közé e szerencsétlen országban, ahol meggyőződéstelen ember

nincs, egy meggyőződésű csak a nagyon kevésszámú bolondházban s a legtöbb ember ezer meggyőződésű politikai és társadalmi dolgok körül, s ahol a két meggyőződés: magyarság, emberség és tisztesség.”¹⁰⁷

A *haladás* és a *nemzet*, a *fejlődés* és a *hovatarozás* összeegyeztetése egy mítoszt veszített jövő perspektívájában kapcsolódott össze a tradíciók újraértékelésével. A modernitás kritikája egybefonódott, egyúttal feszültségben volt a modernitás szükségességével, az elmaradottság felszámolásának feladatával. Melyek azok a feltételek, amelyek a jelen állapot ellenében hatnak? Milyen múltbeli erők hagyományai a követendők?

Szekfű Gyula nem Werbőczy paraszttellenességét kritizálta, hanem a szerinte a nagybirtok sajátos történelmi képződményeit háttérbe szorítani próbáló *una eademque nobilitas* tudományos forrásértékét. Műve nem volt ideológiai programmú. A tudományos írás nem foglalkozott a *Hármaskönyv* jobbágypasszusainak értékelésével. Felfogása szerint az ahistorikus igény lett volna, amely a 16. századi rendiséget nem belső mércéjén mérné. Holott Szekfű éppen a historicista követelményt állította szembe a statikus köznemesi szabadságkonceptióval. Művének ideológiai jelentősége közvetett, a meglevő Werbőczy-kép kritikája, újabb érv Werbőczy kritikálhatatlanságával szemben. Mindennek Szekfű tudatában volt, hiszen Angyal Dávidnak 1911. június 15-én, tehát jóval a megjelenés előtt így írt:

„Hogy a Werbőczy-rész botránykő lehet, azt előre gondoltam, de ha Tanár Úr is változtatást lát szükségesnek, erre bárhol készen vagyok. Remélem, hogy másként stilizálva elfogadhatóbbá tehetném a dolgot: Verb. nem törődött a familiárisokkal, mert teóriájához nem volt rájuk szüksége; innen van, hogy róluk szóló részletei ha nem is incorrectek, de pontatlanok; viszont a Hármaskönyv programján kifejlődött rendiségben nem maradt hely a fam.-ok számára, még akkor sem, ha az osztály önmagától képes lett volna továbbfejlődesre.”¹⁰⁸

Ám publikálás előtt másodszor is átírta a kéziratot:

„a familiárisokat. /.../ Fejérvárott Tagányi Károlytól kapott oklevelekkel kiegészítettem, a bevezetést és a Werbőczyt tárgyaló három utolsó lapot újra írtam.”¹⁰⁹

A Werbőczy-kultusz (amely erőteljes konzervatív visszahatás volt a reformkori Werbőczy-kritikára) ideológiai kritikája Szende Pál és Ady Endre nevéhez kötődött, akik – Fraknoi Vilmos művének adataira támaszkodva – 1907-ben az úr-szolga viszonylatban marasztalták el Werbőczyt.¹¹⁰

Önképe szerint Szekfű Gyula a 16. századi közigazgatási reformtörekvések előzményeit kívánta tisztázni. Így jutott el egy sajátos függőségi viszonyhoz, amelyet

¹⁰⁷ Ady Endre, 1911. 237–238.

¹⁰⁸ Szekfű Gyula (Bécs, 1911. jún. 15.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 804.

¹⁰⁹ Szekfű Gyula (Bécs, 1911. nov. 9.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 804.

¹¹⁰ Szende Pál, 1907; Ady Endre 1907; Fraknoi Vilmos, 1899.

nem talált meg a *Tripartitum*ban és megmagyarázta, hogy az miért hiányzott abból. Magyarozatának közvetve történelemszemléleti konzekvenciája is volt. Olyan, amely ellentmondott Timon Ákos *Magyar állam- és jogtörténete* egyik tételének.¹¹¹ Szende Pál és Ady Endre viszont Werbőczy parasztellenességét bírálta.

Tudomány és ideológia sem belső autonómiájuk jellege, sem a szerzők eltérő problémái, kérdései és céljai miatt nem állíthatók közvetlen párhuzamba. A monográfia és a publicisztikai írások tárgyukban mutatnak közösséget, viszonyulásuk tartalmában és funkciójában viszont döntő különbséget találunk.

Székfű témaválasztásában szerepet játszott a patrónusok biztatásán kívül a hagyományos leszűkített értelmű közigazgatástörténettel szembeni kritikus magatartása és egyetemes történeti tájékozódási igénye is. A mű nem előzetes tézisek bizonyítóanyagát hordta össze, hanem a vizsgált tárgy természetét követte és az abban rejlő tartalmakat bontotta ki. Nem volt mögötte kiforrott koncepció, alapját elfogulatlan vizsgálódás képezte. Ezt fejezi ki a „szaktudományos” fogalom.

Az, amit majd négy évtizeddel később Mika Sándorról írt, saját magáról is szól és arról, hogy mit tartott a tudás átadásának jelentőségéről. Igaz, sok visszavetítéssel, öngigazolással és alkalmazkodással a sztálinista rendszerhez. Mégis érdemes hosszabban idézni, mert érzelmei átütnek mindazokon, amelyekhez alkalmazkodott:

Mika Sándor

„Ritkán beszélt politikáról, de ha igen, szelíd hangja megkeményedett vagy gúnyossá vált az akkor divatos üres hazafias frazeológiával szemben. A dolgokat az életben is reálisan szemlélte, s tisztában volt az Ausztriától elválás lehetetlenségével. Nem mintha érzelmei vonták volna az osztrákok felé. Mint erdélyi ember, rokoni kapcsolatai és történelmi tanulmányai révén is inkább ellensége volt a Habsburgoknak, az erdélyi fejedelemség koncepciójához vonzódott, s előttünk sokszor szenvedélyesen emlegette a Habsburgoknak a magyarság ellen elkövetett bűneit. De sem illúziómentességével, sem finom műveltségével nem bírta el az akkori öblös hazafiságot, sem ez irányú történetíróit, különösen Thaly Kálmánt, sem annak költőit, Bartókot, Ábrányit és másokat. A világháború előtti világgal szemben úgynevezett belső emigrációban élt a hozzá hasonló független lelkekkel együtt, anélkül azonban, hogy akár a kezdődő polgári radikális ellenzékhez csatlakozott volna, mely zsvaj és frázis dolgában nem sokkal maradt el az uralkodó osztály mögött – akár a munkásmozgalomhoz közeledett volna, melynek útjai akkor még távol voltak ezektől a szétszórt művelt emberektől. Történetietlen szemlélet vádolhatja őket, hogy a néptől és annak gondjaitól, nyomorától elválasztott, gyökértelen életet éltek, ahelyett, hogy beilleszkedve a közösségbe, levonva az uralkodó osztályoktól már végbement eltávolodásukat, élére álltak volna az elnyomás alóli felszabadulásnak. Ez a történetietlen szemlélet akár szkeptikus nagypolgároknak is bélyegezheti őket, de a valóságban olyanok voltak, mint Maritain elképzelése szerint az igazi keresztények, akik a felszín alatt kis közösségekben élnek az igazi hit életét, mialatt a tömegek csak névlegesen keresztények immár, de egy-

¹¹¹ Vö. Székfű Gyula, 1918b. 229; Steinacker, Harold, 1907, 1910, 1954, 1963; Walter, Fritz, Steinacker, Harold, 1959.

szer majd ezek a kis közösségek egyesülnek egymással, feltörnek, és formálisan vallásos élet helyett megváltoztatják, egészségessé teszik a kereszténységnek mai sápadt arculatját. Így ezek a makacsul hallgató kis körök, egyensúlyba hozott magyarságukkal és emberségükkel, minden jogtalanság, parancs és erőszak gyűlöletével, nem tehetnek arról, hogy nem tudtak feltörni a felszínre, hanem őket is elsodorta a piszkos ár, melyet az állam, az államot kezükben tartó osztályok és az európai események tápláltak és dagasztottak fel mindent elsőpróvé. Mika Sándor ellene volt mindannak, ami a magyar életben betegség volt, bár nevelésénél, vérmérsékleténél és foglalkozásánál fogva nem lépett is fel ellene. De saját körében, ahol kompetens volt, semmit sem mulasztott el meggyőződése kifejezésére, s ezzel a jövő alakítására. A századfordulón, ha szűk körben is, ő tanított emberséges magyarságra, az elnyomás megvetésére, a szabadságnak szeretetére sok fiataalt, anélkül, hogy az ízlésről és tisztaságról le kellett volna mondaniuk. /.../ Az Eötvös Collegium fiataljai, akik jóformán mindnyájan, ha közvetve is, Mika Sándor történeti koncepciójának hatása alatt nőttek fel, sohasem felejtették el a leckét, de ideáljaink megvalósításán csak saját szűk körükben, nem pedig a politikán át próbálták működni. De ez nem is volt cél, sem feladatjuk. Az Eötvös Collegium tanárokat nevelt, akiknek nem a szószéken, hanem a tanszéken kellett továbbadniuk, amit megtanultak.”¹¹²

A „racionalista” tudományosság egyoldalúságainak kritikája és az értékek szubjektív-transzcendens biztosítéka megfert egymással, a tudomány művelésével és a tudomány pozitív megítélésével. A közöttük érezhető feszültséget az esszéíró Székfű Gyula konstrukció kiépítésével tudta háttérbe szorítani. Ugyanakkor Székfű szaktudományos tevékenysége és a tudományos megismerés korlátainak felismerése igen súlyos ellentmondást foglalt magában. Azt, hogy amennyiben nem a tudomány az értékvalasztó vagy értékmegragadó, akkor mi a funkciója.

Mentorok, barátok, referenciák

Székfű Gyula 1908 és 1912 között a magyar történészek közül Mika Sándor és Tagányi Károly mellett rendszeresen levelezett az országgyűlés levéltárnokával, Takáts Sándorral és Angyal Dávid egyetemi tanárral. Bécsi mentora, Károlyi Árpád is hatott rá. Nemcsak szakmailag, hanem érzelmileg is kötődött hozzájuk. Közülük Tagányi Károly és Takáts Sándor ápolták a Thallóczy Lajos vezette bécsi magyar társaság, a „delibüzérek” hagyományait.¹¹³

A „Büzérnagy”, Thallóczy Lajos – 1886-tól 1908-ig a közös Pénzügyi Levéltár igazgatója, majd a közös Pénzügyminisztérium osztályfőnöke – a pártfogoltak mun-

¹¹² Székfű Gyula, 1948. 168–170.

¹¹³ A „delibüzérek” Thallóczy Lajos vezette bécsi magyar történészekből és művészekből szerveződő mikrovilága baráti – mondén, a szellentés, az analízis fixáció és a szexualitás tabuit az összejövetelek idejére felfüggesztő, Löwy Árpád pornográf verseinek közönségét adó, közös vacsorák köré szerveződő – klub, férfitársaság volt. A belső kört Álgya (Pap Sándor), Dietl (?), Hodinka Antal, Károlyi Árpád, Révész Imre, Sigmond (?), Takáts Sándor, Thallóczy Lajos, Tury Gyula és Réthy László,

kalehetőségének megteremtésében és a kör tagjainak védelmében vállalt szerepet, politikai karrierje és az általa meghonosított életforma közösségének kialakításában elfoglaltságai miatt egyre kevésbé. A heti egyszeri összejövetelek színhelye azonban most is az ő háza volt. Szekfű Thallóczyval – bizonyára zárkózott és szégyenlős természetű miatt is – inkább hivatali, mint személyes kapcsolatban volt.

A Mika-kör, a bécsi magyarok és pesti társaik mellett Szekfű a Gyulai-körhöz tartozó Angyal Dávid egyetemi tanárral is szoros kapcsolatban volt. 1935-ben így emlékezett vissza egy neki írt levelében a Thallóczy-körre:

„ha visszaemlékszem, a Thallóczy-társaságban kell látnom a magyarabb műveltségű magyarok első elvi antiszem/ita/ társaságát (tán Lueger hatására? vagy talán Thallóczy/germán eredete következtében? Nem tudom).”¹¹⁴

„Ez a füzet, ahogy így együtt van, olyan jóleső módon viszi az embert 30–35 évvel vissza, körülbelül annyi idő telt el, hogy az igazi magyar és európai kultúrérzések ilyen összhangban bizony nem igen nyilatkoztak meg. Még az én ugyancsak szerény munkakörömre is végtelenül kellemes tudat, ha az ember a mai munkát össze tudja kötni az egyetlen igazi magyar kultúrkorszak munkájával, Széchenyiék, Aranyék, Deák korával. Pedig elég messze jutottunk tőlük, nem is olyan hosszú idő alatt.”¹¹⁵

Szekfű egy Széchenyiről szóló írást, Angyal Dávid Széchenyi-füzetét köszönte meg. Levele Horváth János és a Gyulai-kör felfogásával mutat rokonságot, egyúttal a későbbi hanyatláskonceptió első elemét érzékelhetjük benne.

Egyetemi kollégája, a későbbi jogtörténész, Eckhart Ferenc – miután budapesti és berlini egyetemi tanulmányai után elvégezte az Osztrák Történetkutató Intézet kurzusát – 1911-től 1918-ig a közös Pénzügyi Levéltárban dolgozott.¹¹⁶ A közvetlen nemzedéktárs, a „nagy Eckhart”, Mika másik nagy reménye, ironikusan viszo-

alias Löwy Árpád alkotta. A „büzérnagy” Thallóczy Lajos volt, a „büzér tanya” pedig az ő Ungarngasse 47, majd Traungasse 1. szám alatt bérelt háza. Időnként nyilvános társasági esteket, „fehérestélyeket”, műsoros zsúrok rendeztek, amelyekre nőket is meghívtak. Fialat tehetségeket pénzzel és munkával támogattak. A körben rendszeresen megfordult Angyal Dávid, Arnóthy-Jungerth Mihály, Bárczy István, Berzeviczy Albert, Csánki Dezső, Grósz Emil, Eckhart Ferenc, Edvi Illés Aladár, Fejérpataky László, Forster Gyula, Fraknoi Vilmos, Roderich Gooss, Hazai Samu, Hodinka Antal, Horánszky Lajos, Huszár Imre, Jászai Mari, Juhász Zsigmond, Kary Béla, Kozma Andor, Kresz Géza, Max Kutchera, Lénárt Zoltán, Lucich Károly, Márkus Emília, Náday Ferenc, Némethy Károly, Pulszky Károly, Rákosi Jenő, Rákosi Viktor, Réthy László alias Löwy Árpád, Révész Imre, Suhay Imre, Szádeczky Lajos, Szász Károly, Szekfű Gyula, Takáts Sándor, Tagányi Károly, Thaly Kálmán, Traeger Ernő, Treer János, Tury Gyula, Ürmény Miksa, Vízváry Gyula és Wertheimer Ede. Lásd: *Waktor Andrea*, 2004. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/waktor.html>. Vö. *Traeger Ernő*, 1936; *Horánszky Lajos*, 1941; *Jékely Zoltán*, 1963, *Császtvay Tünde*, 2006, *Ujváry Gábor*, 2010. 178–179. Thallóczy Lajos szerepére és tevékenységére lásd: *Juzbašić, Dževad, Rész Imre*, hrg., 2010. http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/OHN/40_posebna_izdanja_CXXXIV_40_full.pdf

¹¹⁴ *Szekfű Gyula* (Budapest, 1935. április 6.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/95.

¹¹⁵ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1910. febr. 25.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 804. a megköszönt írás: *Angyal Dávid*, 1910.

¹¹⁶ *Rész Imre, szerk, bev.*, 2008. 396.

nyult a tekintélyekhez, Bécsbe jöveteléig rendszeres levelezőpartner volt, de nem a bizalmas barát.

Baráti kapcsolatai a kollégista emlékekhez és a közös gondokhoz fűződtek. Levelezőpartnere volt Kodály Zoltán és a későbbi író-ellenfél: Szabó Dezső. Meghitebb barátai a győri származású, történelem és földrajz szakon végzett Török Pál és a teoretikus hajlamú, francia szakos Lukács Károly voltak. Legjobb barátja, „Johann” (Horváth János) ekkor írta *Ady-és Nyugat-kritikáit*.¹¹⁷ Ő tájékoztatta Szekfűt a budapesti tudományos élet eseményeiről, a kollégiumi tanári megbízatások ügyéről.¹¹⁸

Barátságuk egész életre szólt. Ezért is érdemes összehasonlítani egymással azt, hogy leveleikben hogyan vélekedtek a hazai közéletéről és hogyan viszonyultak ahhoz.

Forradalom után. (*Vörösmarty és a mai stílromantikusok*) című tanulmánya megjelentetését latolgatva Horváth János így ironizált:

„Pénzszerzés céljából határoztam el azt is, hogy nemrég befejezett szenzációs tanulmányomat a Magyar Figyelőnek ajánlom fel – ha ti. elfogadják. De kénytelenségből is. 1.) Mert: a mi folyóiratunkba tárgy miatt nem való; 2.) a Bp. Szemlében már egy év óta hever egy kiadatlan kéziratom, mely azóta elvesztette aktualitását s ezért legközelebb visszakerem. 3.) A Nyugatban diadalordítással fogadnának, de oda épp ezért nem mehetek. 4.) Uránia, Erdélyi/. Múzeum, Élet, Kultúra, Jövendő stb. részint kicsik, részint még kisebbek. 5.) Tisza Istvánt úgyis mindenkor ideálomul tiszteltem. 6.) Anélkül is konzervatív-feudális-fekete hírből állok. 7.) Többet fizet, mint a többi.”¹¹⁹

Ady és a *Nyugat* kapcsolatát pedig így látta:

„Csokonai, Petőfi kapcsán /.../ nem tiszántúliakról van szó, hanem ravasz zsidókról, kik politikai célra aknáznak ki egy irodalmi mozgalmat, melynek tulajdonképpen megindítója (Ady) oly naiv, hogy mindent el lehet vele hitetni, még azt is, hogy filozofia.”¹²⁰

Hogyan, mi által lehet a tudós független olyan közegben, amelynek tekintélyeit és címeit megveti? Horváth János a belső monologizálást választotta, míg barátja a csendes iróniát:

„A függetlenség nem attól függ, hogy a VI. fiz. oszt. el van-e zárva egyelőre az ember elől, vagy sem. Hanem csak attól, hogy *akarok-e* és *tudok-e* független lenni; tudok-e

¹¹⁷ *Horváth János*, 1909, 1911a, b, c, 1912a, b, c,

¹¹⁸ *Eckhart Ferenc* (Berkesz, 1910. aug. 27.) – Szekfű Gyulának, *Eckhart Ferenc* (?), 1910. szept. 9.) – Szekfű Gyulának, *EKK G.* 628.; Az Eötvös kollégiumi történelem-műhelyre: *Glatz Ferenc*, 1970; Mika Sándor szerepére: *Domanovszky Sándor*, 1912; *Horváth János*, 1910, 1911, 1912a, b. Vö. *Ignotus*, 1911; *Tisza István*, 1912; *Horváth János* (?), máj. 11.) – Szekfű Gyulának, *EKK G.* 628.

¹¹⁹ *Horváth János* (Margitta, 1912. júl. 24.) – Szekfű Gyulának, *EKK G.* 628, a tanulmány: *Horváth János*, 1912a. Vö. *Horváth János*, 1909, 1912a, b, c. In: *Horváth János*, 2009. 266–309, 362–405, Továbbá: 1911a, b, c.

¹²⁰ *Horváth János* (Margitta, 1912. szept. 7.) – Szekfű Gyulának, *EKK G.* 628. Az utalás az *Ady s a legújabb magyar lyra*, *A Nyugat magyartalanságairól*, a *Forradalom után* (*Vörösmarty és a mai stílromantikusok*) és az *Ignotus felolvasása a Nyugat magyartalanságairól* témakörére vonatkozott.

elviselni tekintélyes részről állandóan táplált közmarha és köztudatlan címeket; /.../ tudok-e egyedül lenni. Paradoxon: az egyedüllet, a morális és filozófiai magány a legteljesebb személytelenség a világon. Egyedül csak az tud lenni, aki magával nem törődik. Ennek pedig a kifejezési módja nem a csendes ironia, mint te hiszed, hanem valami türelmes, csendes, de állandó monologizálás, naivul és fennhangon való monologizálás (ahogy a féleszűek szokták). Mindig akad valaki, aki meghallja, de a féleszű azzal nem törődik.”¹²¹

Horváth János nem egyszerűen az alkotó tevékenységhez szükséges távolságtartás magatartásmódját vélte fellelni a monologizálás által biztosított magányban, ahogy Szekfű Gyula sem az ironiában. Alkalmazkodás-kényszer és önállóság-igény, a provinciálisnak tartott magyar tudomány újítást gátló viszonyai és a megújító törekvés feszültsége feloldást igényelt.

Szekfű Gyula és Horváth János elfogadták a *nemzeti tudomány* alapelveit és előfeltevéseit. Szakmai színvonal és az individuális autonómia kérdéseként fogalmazták meg azt, amit érzékeltek, és ami ellen védekeztek.

Horváth János 1909 és 1912 között számos írásában, így az *Ady s a legújabb magyar lyra, A Nyugat magyartalanságairól, Forradalom után (Vörösmarty és a mai stílromantikusok), Ignó felolvasása a Nyugat magyartalanságairól* címen publikált tanulmányaiban Ady költészetét és a *Nyugat* több más szerzőjének írását stíluselemzésnek vetette alá. Ezek alapján az irodalmi és nyelvi kánontól való eltérést, annak megsértését állapította meg. Mindezt higgadtan és Ady eredetiségét elismerve, a tudományosság szabályait betartva tette.¹²² Emiatt a konzervatív táboron belül magányos volt. Mivel Tisza István Horváth János *Nyugat*-kritikáját nem tartotta elegendőnek, maga írt igen éles hangú cikket annak ellenében a *Magyar Figyelő*-be:

„Hát lehet egy kalap alá venni a ‚Merengőhöz‘ szerzőjének lyráját az Ady állítólagos költészetével? Hát szemet hunyhatunk az előtt a tény előtt, hogy Vörösmartyék választékos, virágos, olykor talán dagályos nyelve egy kiforrott, szigorú ethikai alapon álló világnézet világos, logikus gondolkörének és tiszta, nemes, előkelő érzelmi világának díszes köntöse volt, emezek értelmetlen bombasztja pedig a lelki anarchiának, az ész és szív ürességének kócos takarója?”¹²³

Horváth János Rusticusnak, tehát Tisza Istvánnak így válaszolt:

¹²¹ Horváth János (Budapest, 1913. máj. 5.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

¹²² Horváth János, 1909, 1911a, b, c, 1912a, b. Feltehetően az 1909-ben megjelent tanulmánnyal kezdődött el Horváth János és Ady Endre barátsága, amelyet Korompay H. János szerint „a számos levélen kívül Ady fényképének dedikációja is bizonyít: »Az én irodalom-történetíró kedves, jó Horváth Jánosomnak. Ady. Bpest, 1910. nov. 4.«” Korompay H. János, 2002. Horváth János és Ady Endre leveleztek egymással: *Ady Endre levelezése* III. 40–41, 44, 79, 106, 153–154, 162, 183–184, 213, 231–233, 245–246, 256, 271–272, 276, 279, 283–284, 286.

¹²³ Tisza István, 1912. Idézet: *Magyar Figyelő*, 1912. III. kötet, 405–406. Idézte: Korompay H. János, 2002.

„/.../ a tudománynak /.../ egyenesen kötelessége az elemzés, kötelessége az értékelő, egyéni rokon- és ellenszenv ideiglenes elhallgattatása. /.../ Így a természettudomány csak természettudományi, az irodalomtörténet csak irodalmi sajtóságok alapján osztályozható.”¹²⁴

Horváth János a nyugatos irodalmat elemző tanulmányait és bírálatait 1913-ban *Két korszak határán* címmel összegyűjtötte és előszót írt hozzá. Bár a kötet nem jelent meg, az előszóból jól érzékelhető koncepciója.

„Kis nemzet vagyunk az európai műveltség keleti határán. Elmaradtunk, s mióta ezt észrevettük, folyvást sietünk, s többnyire csak utánozva, a nyugatot utánozva, haladunk. Sietünk, mert a nyugat még mindig előbbre van; nem állapodunk meg, nem vetünk számot magunkkal a haladás egyes, elért állomásain; a nemzeti munka korszakos eredményeit nem aknázzuk ki, nem osztjuk szét, nem tesszük közkinccsé, nem engedjük részünkké válni; útfélen hagyjuk a felgyűjtött kincseket s továbbiramlunk mintaképeink után. Pedig a nyugat nem így haladt: lassan járt, tovább ért. Ott a fejlődő műveltség minden nagy lépése egy-egy tartós, megüledő, mindeneket átídomító, hatékony korszakot jelent. Ott a nemzet nagy egészén nem hiába ment át a haladó időnek egy-egy áramlása; ott felélik, megemésztik, amit kiküzdöttek; ott egyéni tulajdonná s egyúttal közös ideállá válik a korok szelleme, mert idő van rá, hogy átjárja, s termékenyen átídomítsa a lelkeket. Éppen ezért, ott van is egészséges, természetes ellenállás ostromló áramlatok ellenében. Ott máról holnapra nem változhat meg a világ képe. Ott vannak lassú, küzdelmes átmenetek, melyeket megállapodó, tartós, munkás kiegyenlítés követ. A nyugati nagy irodalmak ismerője meglepődve látja, milyen egykettőre megtörtént minálunk a klasszikus magyar irodalom cserbenhagyása, s Petőfi és Arany irodalmi irányának zavartalan uralma mily rövid ideig tartott. /.../ Észrevétlenül s ellenállásra nem találva fészkelte be magát egy új irány, s mire nyíltan és szervezkedve fellép, már kész nagy közönség fogadja. A klasszicizmusnak vele egyidős nagy kritikusa, Gyulai Pál, még életben van, mikor megindul a Nyugat. Feltörekvő fejlődésében két évtizeden át megbénítva, kifejlődése után pedig csak rövid ideig maradvá szabadabb uralmon, vajon átjárhatta-e az egész magyar közönséget az irodalmi klasszicizmus szelleme? /.../ Kétlem, sőt minden arra vall, hogy nem. Hiszen ha /.../ igenlő választ engedne meg a megfigyelés, akkor nem történhetett volna meg a nyugatosnak mondott új irány oly hirtelen meghonosodása. /.../ Mi most a teendő? /.../ Hibát követett el a konzervatív tábor, mikor kicsinyelte s föl sem vette az újítókat. Kicsinyli, megveti, s nem ismeri most sem. Márpedig mennél jobban ragaszkodunk a meglevőhöz, annál sürgősebb feladatunk tisztába jönni az újjal, mely azt veszélyeztetni látszik. Ismerjük meg, határozzuk meg, jellemezzük: hadd lássuk, kivel van dolgunk. De e vizsgálatba ne eresszünk bele semmi előzetes ellenszenvet, semmi gyűlölködést, mert akkor hamisat látunk.”¹²⁵

¹²⁴ Horváth János, 1912b. Idézet: *Magyar Figyelő*, 1912. IV. kötet 82. Idézte: Korompay H. János, 2002.

¹²⁵ Horváth János, 1913. In: Horváth János, 2009. 232–235.

Horváth János tízes évek eleji írásaiban *Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége*-koncepciójának alapelemeire bukkantunk.¹²⁶ Vajon mi volt Szekfű Gyula álláspontja? Megtaláljuk a *Három nemzedék* alapelemeit? Úgy látom, a válasz: nem. Takáts Sándorhoz írt leveleinek Tisza Istvánra vonatkozó passzusai nyújthatnak erre némi támpontot. Ezekből az országos jelentőségű politikai viharok közvetlen egzisztenciális érdekeire szűkített kommentálását, némi ironiát, mérsékelt munkapárti szimpátiát és apolitikus hivatalnok-beállítottságot érzékelhetünk.

„A politikai helyzetet igen nagy érdeklődéssel olvastam, sajnos csak az újságokból. Megnyugtató, hogy a munkapárt összetart és Tanár Úrnak egyelőre nem lesz új főnöke.”¹²⁷

Egy hónappal később, 1912 áprilisában:

„A politikai élet otthon régóta nem volt olyan, mint most. Nagy kudarc Tiszának, aki meg is érdemli. Engem igen élesen érint a sok otthoni bonyodalom, mivel az 1912. évi költségvetésbe fel van véve nálunk egy új levéltárnoki állás, s amint ezt felállítják, én bejutok a VIII. fizetési osztályba. Ha most áprilisban megszavazták volna, már június 1-én minden valószínűség szerint kineveztek volna. Így a politika havi 70 Ft-ot lop ki szegény zsebeimből. A másik következménye a politikának a folyton emlegetett házfelosztás. /.../ Reméljük, hogy az mégsem következik be.”¹²⁸

Az 1913 és 1916 közötti látszólag igen dinamikus épülő kapcsolatrendszerrel szemben a pályakezdés időszaka a már kialakult baráti és szakmai kötődések továbbépülésének képét mutatta, alapvetően statikus szerkezettel. A szakmai és szemléleti viszonyulások nehezen voltak elkülöníthetők, olykor szerves összefüggésük, olykor a megnyilatkozások tárgya miatt. Mika Sándor szakmai igényességét, szemléleti hatását a történeti irodalom ismeretének követelményében, az összefüggések megragadásának igényében és Ranke történetírói ideálul választásában érzékelhetjük.

Tagányi Károlyhoz, Takáts Sándorhoz és Károlyi Árpádhoz a levéltári kutatás és a tutor-keresés igénye kapcsolta. Gyulai Pál tekintélye a középiskolai évekre nyúlhatott vissza, amelyet Horváth János, Angyal Dávid és az *Anatole France*-esszé publikálása megerősített.

A Horváth Jánoshoz fűződő baráti kapocs szemléleti és emberi hatást egyaránt jelentett. A volt kollégistársak Szekfű Gyula számára nemzedék-hovatartozásának tudatát, az idős tudósok a követendő hagyományokat, s apapótlékot, a családi örökség pedig családtagjai iránti felelősségét és vallásos kötődését jelentették.

A személyiséget nem találjuk igazi, súlyos konfliktushelyzetben, megnyilvánulásai a hivatalnok életforma merev és formális keretei között tevékenykedő tisztviselőre és a mentorainak megfelelni akaró, egyúttal őket elérni és – feltehetően – túlszárnyalni óhajító ambiciózus és problémamegoldó képességét bizonyító fiatal tudós képét rajzolják ki.

¹²⁶ Horváth János, 1921a. In: Horváth János, 2009. 406–429.

¹²⁷ Szekfű Gyula (Bécs, 1912. márc. 13.) – Takáts Sándornak, OSZKK Lr.

¹²⁸ Szekfű Gyula (Bécs, 1912. ápr. 18.) – Takáts Sándornak, OSZKK Lr.

Szakmai vitapartnere a jogtörténész Szabó Dezső, aki a könyvét ért kritikára replikázott, amire Szekfű Gyula a faktográfia szűklátókörű művelőjével szembeni széles látókörű, összefüggésekre figyelő historikus szerepéből adott imponáló viszontválaszt.¹²⁹

Szekfű Gyula a közigazgatástörténet nagyreményű és hivatott művelője és úttörője volt. A magyarországi tudományos fórumok közül monográfiája az *Értekezések a történeti tudományok köréből* sorozatában látott napvilágot, tanulmányai, közleményei és ismertetései az *Akadémiai Értesítő*, a *Budapesti Szemle*, az *Erdélyi Múzeum*, a *Magyar Könyvszemle*, a *Századok*, a *Történeti Szemle*, a *Történelmi Tár* hasábjain jelentek meg.¹³⁰

A tudomány önmagáért

Vajon a tudomány művelése a történelemszemléleti kérdések pozitív megoldására vezetett? Vajon az 1908-as esszében megfogalmazott történelemszemléleti kérdések eltűntek vagy pozitív, elvi megoldást nyertek? Milyen megoldást találtunk az 1912-es publikációk nyomán a lineáris fejlődési sémával szembeni kritikai magatartás és a tudomány műveléséhez szükséges megismerési igény közötti feszültségre?

Az 1908-as álláspont szerint a racionalista szkepszis korlátatlan jellege és korlátok közé szorításának követelménye, s a tudományosság igénye és a tudós szemléleti kötöttsége közötti feszültség miatt a múlt jelentől független rekonstruálása lehetetlen. Szekfű megőrizte a „racionalizmus” egyoldalúságait és a szubjektum értékvalasztásával, az értékvalasztás tudományon kívüli aktusával helyettesítette, s így a szkepszist korlátok, de szubjektív korlátok közé szorította. A tudományosság iránti igény és a tudós korhoz kötöttsége közötti feszültségre és annak következményére, a múlt jelentől független rekonstruálására viszont nem talált feloldást. A „racionalista” redukcionizmus egyoldalúságával szemben kritikus magatartás kívánatos és lehetséges, ám a vizsgálódó szemléleti kötöttsége miatt a múlt jelentől független rekonstruálása megoldhatatlan követelmény. Nem a történelmi objektum belső természete, hanem az ahhoz viszonyuló historikus vizsgálódási szempontjainak a vizsgált tárgytól különböző jellege miatt. A tudományos megismerést a verifikáló előítéletei akadályozzák. Az agnosztikus válasz tehát nem a történelmi empiriából, hanem az ahhoz viszonyuló historikus és világa kapcsolatából fakadt. Nem a történelmi tárgy kiterjedés- vagy mélységbeli átfoghatatlansága, hanem a kérdező kérdéseinek kora által meghatározott, és így ahistorikus jellege, politika és történetírás kapcsolata miatt.

Az újabb álláspontot három írásból rekonstruálhatjuk. Az egyik a 16–17. századra vonatkozó osztrák kormányzattörténeti szakirodalmat áttekintő és értékelő tanul-

¹²⁹ Szekfű Gyula 1911a, Szekfű Gyula 1911b.

¹³⁰ Szekfű Gyula, 1906, 1908, 1910, 1911a, b, c, d, e, 1912a, b, c, d.

mány, későbbi kifejezéssel élve *review article*, amelyet Károlyi Árpád megbízásából készített az Angyal Dávid által szerkesztett *Történeti Szemle* számára, s amely *Az osztrák központi kormányzatszervek történetének irodalma* címmel jelent meg.¹³¹ A másik Gustav Wolf német történész *Einführung in das Studium der Neueren Geschichte* című könyvének ismertetése.¹³² A harmadik Paul von Mitrofanov orosz historikus II. Józsefről írt kétkötetes monográfiájának recenziója, amelyet a *Századokban* publikált.¹³³

Az írásokból kibontható – az 1908-as írással közös – dilemma az, hogy a történetírók el tudnak-e szakadni attól, hogy alárendelődjenek a politikának, s így, attól elszakadva, ki tudják-e alakítani saját autonóm tudományos-historikus attitűdjüket. Válasza empirikus ténymegállapítás: a tudományos viszonyulás lehetséges.

Szekfű Gyula újabb álláspontja optimistább, mint a korábbi volt. A követendő ideál: „A tudomány önmagáért, a kutatásnak, megállapításnak, rekonstruálásnak, egyszóval a *látásnak öröme*...”¹³⁴

„Amint a II. József ellen irányuló reakcióban az egyházi és rendi elemek testvéries egyetértésben közreműködtek, hasonlóan siránkozik száz év múlva a parlamentáris Ausztriában élő egyházi ember a szegény rendeknek II. Józseftől szenvedett elnyomásán. Mivel azonban a Józseftől felkavart eszmék harca valóságban ma is él, érthető, hogy csakis a legmagasabb szempontokra emelkedő írók voltak képesek II. József személyét és korát, mint elmúltat, a jelentől elszakított *történetet* tekinteni.”¹³⁵

Ezt tette Ranke, Marczali és Schlitter. Ők arra az eredményre jutottak, hogy a császár a reformeszmékkel szövetséges szuverenitás képviselője volt, majd vértanúja lett. Paul von Mitrofanov műve II. József reformjait, majd az azokkal szembeni magyar, belga, ausztriai, tiroli, lengyel és olasz ellenállást dolgozta fel. Monográfiájából látni, hogy a magyar, a belga, a tiroli és a lengyel rendi ellenállás politikai és alkotmányjogi szempontból rokon vonásokat mutat. Különbség, hogy míg a reformok Magyarországnak javulást, addig Belgiumnak hanyatlást hoztak. Ezt – értelmezi a recenzens Mitrofanovot Ranke szempontja és Marczali adatai nyomán – a kettő műveltségi különbsége magyarázza, ahogy azt is, hogy a belga ellenállás az egyházi reformokkal szemben, Magyarországon viszont a politikai újítások ellenében bontakozott ki. Mitrofanov értékes könyvében arra a következtetésre jutott, hogy II. József reformjai nem szabadgondolkodó, felvilágosodott ember tettei, hanem zsarnoki, abszolutisztikus, központosító cselekedetek voltak. II. József tehát szerinte nem volt jozefinista. Erre a téves konklúzióra azért juthatott, mert nem vizsgálta reformjának indítékait, amelyeket vagy a személyiség lélekrajzából, vagy rendeletei megszületésének körül-

¹³¹ Szekfű Gyula, 1912b. Vö. Fazekas István, 2004. 73.

¹³² Szekfű Gyula, 1912c. Vö. Wolf, Gustav, 1910.

¹³³ Szekfű Gyula, 1912d. 299–307. Vö. Mitrofanov, Paul von, 1910.

¹³⁴ Szekfű Gyula, 1912b. 200.

¹³⁵ Szekfű Gyula, 1912d. 299.

ményeiből, nevezetesen a központi hatóságok működéséből lehetett volna kideríteni. Mitrofanov egyikre sem vállalkozott. Nem dolgozta fel a rendeleteket jóváhagyó államtanács működését, amelyet a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár vonatkozó aktáiból megismerhetett volna. Az általa használt kancelláriai anyagok viszont nem a reformok indítékairól, hanem az ellenállásról, a tartományokban lefolyt küzdelmekről tudósítanak. Ez igen tanulságos eredményre vezetett, de homályban hagyta az újítások indítékait. Mitrofanov recenzense megítélése szerint szép és okos könyvet írt, melynek hiányosságai nem a szerző felfogásának vagy módszerének, hanem a felhasznált forrásanyagoknak voltak a következményei.¹³⁶

Gustav Wolf bevezetése az újkori történetbe

„/.../ nem arról ad felvilágosítást, hogyan készüljön egy újkori tárgyú történeti munka, ami természetesen nem is tartozik a tanítható dolgok közé. Megelégszik az újkori történet kútfőinek bizonyos rendszerbe sorozásával, valamint néhány elméleti és gyakorlati tanács adásával arra, miként lehet ezen kútfőket a múlt rekonstruálására felhasználni. /.../ Wolf /.../ az oklevelek és szoros értelemben vett akták között éles határvonalat húzott. Ezen határvonal segítségével nevezhetjük középkornak azt a kort, melynek története szemlélésénél főként oklevelekre vagyunk utalva és újkornak azt, amelynél aktákra támaszkodunk.”¹³⁷

Theodor Sickel a diplomáciai iratokat vizsgálta. Friedrich Küch megkülönböztette egymástól a fogalmazványt, a tisztázatot, az elkészített és elküldött tisztázatot és a másolatot. Wolf pedig eredetük szerint különítette el egymástól az iratokat aszerint, hogy szóbeli tárgyalásra utalnak, írásbeli tárgyalások eredményei vagy állandósított szóbeli és írásbeli tárgyalásokból származnak.

„/.../ a könyv sok mindent nyújt, amit az olvasó első pillanatra nem vár tőle. A történetírás művészetét belőle sem lehet megtanulni, de forgatása a történetkutatót sok fáradságtól megkímélheti, s itt-ott új szempontokra is vezetheti.”¹³⁸

Míg az 1860-as években a közös ügyek létének és kiterjedésének vitatásakor Deák Ferenc túlbecsülte a magyar országgyűlések szerepét, Beksics Gusztáv pedig ugyanígy tett 1892-ben, addig az osztrákok nem ismerték, szerepüket alábecsülték és a központi kormányzatszervek létét és hatáskörét vetítették vissza a múltba. A 16–17. századra vonatkozó osztrák közigazgatás-történet – szemben az 1860-as évek antidualista politikai tendenciák által uralt, tudománytalan megállapításokat eredményező, Wenzel Lustkandl és Hermann Ignaz Bidermann nevével fémjelvezhető irányzatával – Alfons Huber és Thomas Fellner tárgyszerű kutatásai eredményeként vált tudományos jelle-gűvé.¹³⁹ Gustav Schmoller, Otto Hintze és Georg von Below német történészek a köz-

¹³⁶ Vö. Szekfű Gyula, 1912d. 306–307.

¹³⁷ Szekfű Gyula, 1912c. 115, 117.

¹³⁸ Uo. 121.

¹³⁹ Vö. Huber, Alfons, 1884; Fellner, Thomas, 1887. Lásd még: Károlyi Árpád, 1912.

ponti kormányzás, közigazgatás- és hivataltörténet elvi alapjait a német birodalmi, porosz és rajnai fejlődési folyamat feldolgozásából vonták le.¹⁴⁰ Az ő értelmezésük-ből azonban hiányzott a dunai osztrák-német központi kormányzás folyamatának ismerete. Holott a 17–18. századi német államok központi szervezetének mintája az osztrák berendezkedés volt. Fellner, aki hivatva lett volna a központi kormányzás – az osztrák és német államokra kiterjedő – szintézisét elvégezni, a pontatlanságtól annyira óvakodott, hogy adataiból nem vont le általános következtetéseket. Az osztrák központi kormányhatóságok működését kapcsolatba kellene hozni az azokat meghatározó személyiségekkel, s az osztrák központi kormányhatóságok történetét, a német kormányzás-, közigazgatás- és hivataltörténetet és a magyar országgyűlések történetét egymásra kellene vonatkoztatni. A századfordulón Friedrich Tezner – eredetileg tudományos, de saját kompetenciáján egyre inkább túlterjeszkedő, s így komolytalanná váló – munkásságában viszont újjászületett az antidualista, magyar-ellenes szempontú tudománytalan irányzat.¹⁴¹

Milyen tényezők függvénye a tudományos álláspont kialakítása? Milyen tényezők teszik lehetővé, hogy a történész el tudjon szakadni a politikától? Vajon a vizsgált anyag belső logikája tör át a vizsgálódó egyén előítéletein? Netán a kutató eleve mentes az előzetes és a vizsgált témához képest külsődleges szempontoktól? Vagy az egyik politikai helyzet kedvez, a másik pedig nem kedvez a tudományos kutatásnak? Ranke esetében egyáltalán nem találunk magyarázatot. Fellner és Huber teljesítményét a politikai helyzet változása, feladataik pontos körülhatárolása és tárgyyszerű megoldása tették lehetővé. Friedrich Tezner túlterjeszkedett azon a területen, amelyben kompetens volt, ezért történetírása félrecsúszott és tudománytalaná vált.¹⁴²

A tudományos viszonyulásban a történetíró feladatvállalása és a korabeli helyzet egyaránt szerepet játszik. Vajon milyen a személyiség és a kor kívánatos viszonya? Vajon a tudományos objektivitás feltétele az apolitikus viszonyulás a jelenhez, amelyet elősegíthet vagy gátolhat a helyzet? Vagy a történetíró képességének függvénye politikai beállítottsága és a tudományos követelmények viszonyulási sférák szerinti elkülönítése? Netán vannak/lehetnek olyan politikai nézetek, amelyek segítik (mert a vizsgált kor belső mértékével rokon jellegűek) a tudományos vizsgálódást? Vagy a historikusnak ne legyenek saját politikai nézetei? Esetleg azokat csak a kutatás időtartamára a kutatás sférájából kell kirekeszteni? Vajon a politikának nem alárendelt tudomány mindenfajta politikai beállítottságra vagy csak bizonyos fajtákra vonatkozik? Eleve adott a tudós politikai meggyőződése? S ha így van, akkor ettől el kell (vagy adott esetben nem szükséges) választania tudományos kutatásainak szempontjait? Netán a kutatás alakíthatja a politikai nézetek és a tudományos vizsgálódás kettőssége esetén a politikai nézeteket?

¹⁴⁰ Vö. Schmoller, Gustav, 1894, 1898, 1921; Hintze, Otto, 1901, 1902, 1903; Below, Georg von, 1900.

¹⁴¹ Vö. Szekfű Gyula, 1912b. 214–219.

¹⁴² Vö. Uo.

A politikai nézetektől el kell különíteni a tudományos vizsgálódás szempontjait és módszerét.¹⁴³ Szekfű Gyula politika és tudomány viszonyát a politika uralma alól emancipálódott szaktudomány igényével fogalmazta meg. Az autonóm tudományos viszonyulás belső követelménye a historicizmus követelményével (a korok és individuumok belső mércéjének megragadásával és alkalmazásával) azonos. Míg a politikai közelítés történetietlen, a jelen állapotot visszavetítő, addig a szaktudományos vizsgálódás történeti. Szekfű Gyula tehát a politikától függetleníteni kívánta a história tudományát, mindenekelőtt annak nézőpontját. Azt, hogy ez a függetlenítés milyen mértékű, mennyiben elkülönítés, vagy mennyiben az egyik megszüntetése, tehát lemondás a tudós politikai ambícióiról – mivel annak a tudósnak, akinek írásait most értelmezzük, ekkor, láthatólag nem voltak politikai ambíciói –, nem tudjuk meg. Annyit igen, hogy az volt az igénye, hogy a szaktudományos kutatást ne befolyásolja külsődleges szempont.

Mi a tudomány önállóságának a biztosítéka?

Visszaérkeztünk historikus és kora viszonyához. Szekfű Gyula számára nem az volt a kérdés, hogy a tudományos tevékenység hogyan függetleníthető a tudós társadalmi viszonyaitól és nézeteitől. Ranke és néhány osztrák szakhistorikus példája a tudományosság követelményei szerinti viszonyulás bizonyítéka és a követendő ideál volt. Miközben a politikától orientált megközelítés tudománytalan torzításaira mutatott rá, és elhatárolta magát attól, maga is a *historia est magistra vitae* jegyében arra törekedett, hogy a múlt tanulságait a jelen számára levonja.

A fiatal szaktudós az anyag belső követelményeit szembesítette a tudománytalan feldolgozások korhoz kötöttségével és a pozitív megoldások tényeivel. A historikus az autonóm tudomány lehetőségének és követelményének tudatában dolgozott. A jelenhez kötöttség tudományosságra nézve veszélyes voltát fogalmazta meg a forrásanyag sokszínűségével szembesülő és kora társadalmi és nemzetiségi konfliktusaitól viszonylagos függetlenségben élő bécsi levéltáros. A közigazgatás-történeti stúdium a fiatal tudós szellemi arculatára pozitív hatással volt. A racionalista szkepszissel szembeni védekezés szubjektivitása nem látszott, visszaszorult a konkrétabb és partikulárisabb nézőpont miatt.

Az első nagyobb levéltári mélyfúrás következtében a forrásanyag belső összefüggéseiből kirajzolódó problémákra figyelő kutató korábbi, 1908-ban megfogalmazott kérdései közül a tudomány tárgyának követelményei szerinti viszonyulás feloldhatatlan teoretikus követelményből – úgy tűnt – megvalósított lehetőséggé vált. Témájának és saját társadalmi helyzetének köszönhetően I. Ferdinánd erdélyi uralma, közigazgatási reformjai az abszolutisztikus szisztéma közigazgatási kiépítésének Habsburg birodalmon belüli folyamatára és feltételeire vonatkozott. Az időhatárok

¹⁴³ Szekfű Gyula, 1912c.

a kezdetekre és a gátló tényezőkre irányították a kutató figyelmét, aki a magyarországi történelmi feltételek egyikét, a familiaritást tette analízis tárgyává. Amennyire folyóiratcikkeiből következtethetünk, igényeit kiterjesztette a közigazgatási sajátosságok megragadásán túl a személyiség elemzésére is.¹⁴⁴

A téma kiindulópontja, az abszolutisztikus szisztéma korszerű és haladó jellege a vizsgált korban egyetemes történelmi összefüggésekből dedukált adottság volt. Végpontja, végkövetkeztetése a romantikus nacionalista történelemszemlélet egyik tételével polemizált. Az időhatárok, a téma szakmai közvéleményt foglalkoztató kérdései és történész elődök tisztos és követendő hagyományai olyan tudományos teljesítményt tettek lehetővé, amely kritikai konzekvenciái ellenére – bár különböző szintű, de mégis – elismerő tudományos kritikát és megbecsülést kapott.¹⁴⁵ Vizsgált tárgya nem szembesítette a szerzőt kora közvetlen ideológiai jelentőségű kérdéseivel. A bécsi levéltári tisztség pedig védettséget biztosított, a tudományos viszonyulás lehetőségét kínálta.

Ahhoz, hogy az 1912-ben elfoglalt álláspontot értékeljük, két vonatkozási ponthoz viszonyítunk. Az egyik az *Anatole France*-esszé (1908/1910). A másik a *Történetpolitikai tanulmányok* (1924) címmagyarázó bevezetése, amelyben az akkor már ideológus szerepet is elvállalt historikus az autonóm tudomány és a politika közötti viszonyt értelmezte. Nem azt kereste, hogy a történelmi megismeréshez nélkülözhetetlen történetírói tárgyilagosság hogyan emancipálódhat a fennálló viszonyokhoz kötöttség szemlélettorzító hatása alól. Azt a műfajt vélte megtalálni a címadó kifejezésben, amely a bensőbb életre hivatott tudóst megóvjá a napi politikai harcokhoz alacsonyodás veszedelmétől, miközben biztosítja számára, hogy formálja a közvéleményt. Azáltal, hogy a közvéleményt politikai gondolkodásra neveli a jelen viszonyok múltbeli kapcsolatainak kimutatásával.

A historikus Szekfű Gyula ideológusi igényei és tudósi méltósága egyezkedett egymással az 1924-es írásban. Az ideológus szerepet betöltő historikus cikkében önmagát eleve „lelki függetlennek”, a politikai küzdőtér felett állónak tekintette. Azt kereste, hogy hogyan tud úgy hatni a küzdőkre, hogy közben mégse veszítse el fensőbbiségét, felettük állását, tudósi méltóságát.¹⁴⁶ Akkori példaképei Leopold Ranke, Friedrich Meinecke, Erich Marcks és Guglielmo Ferrero voltak. 1912-ben viszont a tudós és a tudomány autonómiájának kategorikus imperatívuszát fogalmazta meg.

Történelemszemlélete – vonjuk le összevetésünk tanulságait – viszonylag nyitott volt. Jellege – ha nem is végiggondoltan és következetesen, de végső fokon – historicista. Alapelemeit a historicista igények, a virtuális szubjektív metafizikai megalapozottság és az empirista optimizmus ismeretelméleti beállítottsága jellemzik. Nem volt híve egyetlen olyan történelemértelmezésnek sem, amely egy tényező egyedül meghatározó

¹⁴⁴ Vö. Szekfű Gyula, 1912b. 209.

¹⁴⁵ Szekfű Gyula Kollár Ádám, Bartal József, Ladányi Gedeon és Hajnik Imre műveit említette. Vö. Szekfű Gyula, 1912a. 9–10. Lásd még: jelen munka 39–43.

¹⁴⁶ Vö. Szekfű Gyula, 1924. 7–10.

jellegeből magyarázza a történelmi folyamatokat. Szembeszállt azzal, hogy az individuumot külső tényezőkre redukálja. Nem láttuk azonban nyomát, hogy tagadta volna a nem-individuális faktorok jelentőségét. Egyaránt fontosnak tartotta a korok és individuumok, adott viszonyrendszerek, intézmények és a cselekvő – s belsőleg is motivált – emberek szerepét, ha a tényezők viszonya egymáshoz tisztázatlan is maradt. A vizsgált objektum mellett érzekelte a vizsgáló szubjektum, historikus és kora összefonódottságát. A verifikáció kritériumát a tárgyban, feltehetően az empiria egészében látta, de megjelent emellett a verifikáló látóképessége, beleérző-képessége is. Történelmi műveinek, írásainak történetfilozófiai megalapozottsága hiányos és nem végiggondolt, olykor határozottan következtelen volt, de mindenképpen lehetőséget kínált a konkrét, soktényezős, nem redukcionista problémamegoldásokra. Teoretikus igényei és színvonala az alkotó historikus típusának jellegzetességeit – a történelmileg létrejött produktumok létjogosultsága evidencia, a megismerés igényei és a saját beállítottság reflektálatlan, de lehetséges – mutatták. Történelem-fogalmát, a történelem tartalmának és alapstruktúrájának kérdését nem tisztázta. A történelmet nem mint egységes és időben tagolt, belső lényegében közös tartalmakkal bíró folyamatot értelmezte, hanem belső mértéke által meghatározott és az előző történelmi produktumoktól egyaránt erősen befolyásolt különböző korszakokat. Nem tisztázta, hogy mi az az elvi alap, amely a korok belső mértékének és az egyének sajátlagos lényegének összehasonlítására szolgál. Éppen ezek különbözősége volt számára a meghatározó. Rendezőelve tárgyközpontú, a vizsgált anyag belső összefüggéseire igazodó volt, vizsgált anyagát szigorúan körülhatárolta.

Nem volt elvi szkeptikus, aki kétségbe vonta az adottságokként használt axiómákat. Vizsgálódó tudós volt, aki a témáján belül érzekelt problémákra kérdezett rá. Választott témája vizsgálatát, a kiindulópontul szolgáló összefüggés érvényességét közvetlen bizonyosságnak tekintette. A közigazgatás-történelmi fejlődési sor, a „patrimoniális”- „hűbéres” és „modern” közigazgatási szisztémák egyetemes történelmi sorrendje a történelmi irodalomból átvett, kiinduló érték mérőül választott összefüggés volt. Szerepe inkább gyakorlati-módszertani, mint elvi jelentőségű, tartalmára nem kérdezett rá, mélyebb összefüggéseit nem vizsgálta. A Szekfű Gyula írásaiból kielemezhető szemléleti tartalmak eklektikusak, s a historicista szemlélet és a szaktudományos problémamegoldó, nem teoretikus igényű gondolkodás jegyeit mutatják: viszonylagos nyitottságot és az elfojtott, nem tudatosult szemléleti dilemmákat.

A fiatal Szekfű Gyula meghatározó szemléleti kérdése a tudós szellemi függetlenségének lehetősége. A tudomány autonómiájának híve a politika által orientált történetírással szemben. Előfeltevésektől – természetesen – maga sem mentes. Előfeltevései reflektálatlanok, jellegük pedig az „irodalmi Deák-párt” nézeteivel rokon. Nem láttunk összefüggő konzervatív eszmerendszert, csak néhány elemet érzekelhettünk.

A „levéltári kalászás” és a csak aktapublikáló szint kritikája Mika Sándor hatását mutatta. Osztotta mentorai nézeteit. Mindehhez társult a nemzedéki érvényesülés igénye.

Szekfű Gyulát nem látjuk konfliktusban feletteseivel és közvetlen kollégái egyikeivel sem. Konfliktuskerülő, alkalmazkodó, lojális volt. A történész köztudat formálódása és Szekfű Gyula egyéni fejlődése szempontjából egyaránt pozitív funkciójú Werbőczy-kritika nemcsak tiszteletet érdemlő tett volt, hanem a tudományban elemti – ha még oly sokszor be nem tartott – követelmény. Szekfű Gyula a *Tripartitum* forrásértékének bírálatához kutatási tárgyát követve jutott el, nem teljesen töretlen ösvényt taposva, Szalay László és Hajnik Imre nyomában járva.

Útkeresései témában, módszerben, színvonalban és szemléletben komoly tudományos reménységgé tették. A kutatásainak ellentmondó leegyszerűsítő tétellel szembeszállt és ezzel nagy reményekre jogosította mentorait és kortársait.

Pályakezdése a tudomány műveléséhez szükséges ideálok, feltételek, szemléleti és módszertani biztosítékok megragadását, téma és történetírói fegyverzet egymásra vonatkoztatását mutatja. A szaktudós ambíciókkal induló ifjú a tudományon belül kereste az alkotás útját és a produktivitást biztosító szemléleti alapokat, módszerbeli készségeket és témákat. Minthogy munkafeltételei és tudományos közege biztosították a lehetőséget, az ifjú Szekfű Gyula alkotó szaktudóssá válhatott. Miközben alkalmazkodott a tudós társadalom életfeltételeihez és követelményeihez, ám szaktudománya szintjével elégedetlen volt.

Értett szakterületéhez, a közigazgatás-történet egyik legképzettebb művelője volt, aki rendelkezett azokkal a készségekkel, amelyek diszciplinája műveléséhez szükségesek voltak. Képes volt felfejteni a forrásanyag által közvetített és abban lecsapódó történelmi kérdések összefüggéseit a vizsgált téma keretein belül. Nem volt szakbarbár, szakmai tájékozottságát a francia irodalmi műveltség és a német kútfőkritikai iskolázottság határozta meg. Problémaérzékenység és problémamegoldó képesség, módszertani jártasság és útkereső szakmai szerep alkották az egyenleg pozitívumait. Nem tapasztaltuk, hogy a fiatal tudós érezte volna Magyarország szociális és nemzetiségi feszültségeit és dilemmáit. A szembetűnő politikai mozgásokat abból a szempontból észlelte, hogy azok mennyire hatottak saját egzisztenciális érdekeire. Mikor saját korszakához viszonyult, ugyanez vezette. Politikai nézeteit a bécsi hivatalnoklojalitás és az „irodalmi Deák-párt” tradíciói jellemezték. Történetfilozófiai iskolázottsága nem érte el a különböző irányú szellemi megújulások színvonalát, teoretikus tájékozódása a gyakori végiggondolatlanság és gondolati következetlenség jegyeit mutatta. Emberi gesztusai egyes benyomást kelthetnek levelei olvasójában a gyámolítás-igénnyel és bennfentes-séggel szembeni fenntartástól a közömbösségen át a szimpátiáig terjedő skálán, hiszen nem mutatnak az átlagos hivatalnoki-tudósi életforma és kapcsolatok keretein túlra. A fiatal Szekfű Gyulát hivatalnoki életforma, lojalitás, patrónus-keresés, és a tudományos problémaérzékelés, alkotóképeség és tárgyilagosság egyaránt jellemezték.

Pályájának ez az időszaka az életpálya egészéhez viszonyítva a pályakezdés korszaka, a tudóssá érés korszaka volt.

Rákóczi-kép

A forrásoktól a monográfiáig

A d'Andrezel- és Vigouroux-iratok

Azt, hogy hogyan, miért és mikor került kapcsolatba *A száműzött Rákóczi* forrásbázisát alkotó iratokkal, s hogy azok honnan származtak, Szekfű Gyula 1916-ban így idézte fel:

„A bécsi levéltári állás nemcsak a magyarság képviselőtét kívánja meg a tudományosan fejlettebb, de nem egyszer ellenséges érületű osztrák tudósok között. A levéltári anyagból különböző nobiles terhek származnak. Ilyen volt egyik főnökömre, Bocskai történetírójára [Károlyi Árpádra], hogy az Akadémia kérésére állandóan ő bírálta a konstantinápolyi levéltárakban a magyar kormány megbízásából dolgozó Karácson Imrénének kiadás alá kerülő műveit. A török levéltárakban talált anyag értékét ugyanis legkönnyebben a bécsi levéltár török aktáival való összehasonlítás mutatja meg. Karácson tragikus halála után egy hátrahagyott művének kiadását is ez okból bízza reám az Akadémia, amit elfogadni ilyen nobiles kötelességnek tartottam. Ez Karácsonnak egy magán, irodalmi műve volt.

Hivatalos megbízásból gyűjtött török iratai pedig elhunytával megbízója, a magyar kormány kezébe szállottak, amely azok kiadására bizottságot alakított. Elnökül 1912 márciusában Thallóczy Lajost nevezték ki, mint aki a török levéltári érintkezésnek kezdettől fogva szellemi vezetője és Karácsonnak a tudományban mentora volt; tagok lettek egy bécsi magyar orientalista [Krcsmárik János] és én, mivel a bécsi török vonatkozású akták egyik kezelője voltam. A hagyatékban talált magyar fordításokat az orientalista hasonlította össze a török másolatokkal s én készítettem sajtó alá a szokásos tudományos apparátussal. A bizottság a kötet függeléke gyanánt szándékozta kiadni a Karácson gyűjtésével rokontárgyú d'Andrezel-Rákóczi és Vigouroux-iratokat, miket azelőtt másolatotott le kormány megbízásból Thaly Kálmán és Thallóczy Lajos és miket Thaly utolsó műveiben többször felhasznált. Ezt a két francia gyűjteményt, amelyek Karácson gyűjtésével tárgyi rokonságban vannak, szintén sajtó alá készítettem, összevettem, jegyzetekkel láttam el. A nyomdába adás előtt merült fel az a szempont, hogy ezek a *nem* Karácsontól gyűjtött akták még a függelékben is zavarnák a kegyeletes kötet egységét, ezért a bizottság elállott kinyomtatásuktól. A Karácson-hagyaték nélkülök jelent meg és nekem gyönyörűségemre szolgált, hogy bevezetés gyanánt e tudós magyar pap egyéniségéről szeretetteljes képet rajzolhattam.

A francia aktamások pedig visszamentek a Nemzeti Múzeumba, ahol bárki felhasználhatja azokat és láthatja rajtuk az én kezemtől származó kiadói jegyzeteket. Hogy

pedig kiadói munkám ne vesszen kárba, a Múzeumba küldés előtt, a bizottság beleegyezésével, felhasználtam ezeket, a nagyközönség számára úgymint megnyitott és már Thalytól felhasznált aktákat Rákóczi száműzetéséről tervezett művemhez, melynek gondolata a kiadói munka közben került fel bennem.¹⁴⁷

Azt, hogy a Karácson-hagyaték függeléke helyett hogyan vált a d'Andrezel-Rákóczi és Vigouroux-levelezés monográfia alapjává, Szekfű Gyula leveleiből rekonstruálhatjuk.

Az alkotási folyamat

A mű tervéről először 1913. január 17-én Bécsből Takáts Sándornak írt leveléből értesülünk:

„Th[allóczy]-val újabb tárgyalásom volt a Rákóczi aktákról, megengedte, hogy felhasználjam (ha már Fraknoi nem adja ki), de bőven, s tárgyalni ígerte Königgel, hogy a Franklin-Társ. adja ki »Thaly emlékére« képekkel. Amibe beleegyeztem, kikötve, hogy azért Thalyval ellenkező szellemben dolgozzam fel. Úgyse lesz semmi belőle. De ha lenne, mit szólna Tanár Úr ahhoz, hogy az albumba a magyar művelődéstörténet feldolgozásánál követendő módszerrel írjak? Az iskolatörténet helyett a gazdaság és társadalomtörténet legyen központ, külföldi példák és analógiák, Tagányi Károly földközössége és Károlyi Árpád Sz. István alkotmánya megbeszélése, Erdélyi munkásságának nem személyes kritikája, – bizonyos mértékig program arra az esetre (– ami úgyse lesz), ha egyet.[emi] tanár lehetnék.”¹⁴⁸

Egy bő héttel később Riedl Frigyes, az Akadémia Könyvkiadó Vállalat előadója számára ajánlatot tett arra, hogy könyvet ír, s a megírandó könyv megjelentetését kérte:

„Méltóságos uram, szíves engedelmet kérem, hogy a következőkben az Akadémia Könyvkiadó-vállalatát illető kérésemet előterjesszem. Az én boldogult tanárom, Mika Sándor közölte pár évvel ezelőtt velem, hogy Méltóságod hajlandó volna tőlem a Könyvkiadó-vállalatban egy ezután megírandó munkát kiadni. Az akkor tervbe vett munka olyan sok előtanulmányt kívánt, hogy még néhány év kell, míg a megírásához eljuthatnék.

A múlt évben azonban igen értékes történelmi anyag – más tárgykörből – került kezembe. Ez Rákóczi levelezése Rodostóban a konstantinápolyi francia követtel, d'Andrezellel, amely a magyar kormány letétjeként a Nemz. Múzeumban volt másolatban, – s tavaly egy, szintén a magyar kormánytól kinevezett, Karácson Imre hagyatéka kiadásával megbízott szerkesztőbizottságnak kiadatott. E bizottság elnöke Thallóczy Lajos, tagjai Krccsmárik János és én. A bizottság munkálkodása folyamán kiderült, hogy az említett levelezés egyelőre nem fog publikáltatni, hanem irodalmi felhasználására én voltam bátor vállalkozni.

¹⁴⁷ Szekfű Gyula 1916b. 35–37.

¹⁴⁸ Szekfű Gyula (Bécs, 1913. jan. 17.) – Takáts Sándornak, OSZKK Lr.

Azon munka, melyet az említett levelezés alapján készítenék, rodostói diplomácia vagy hasonló címet viselhetne. d'Andrezel levelezése mellett a bécsi udv. levéltárbeli császári követjelentések nyújtásának – nem nagy – ismeretlen anyagot; a kiadott munkákat is természetesen felhasználnám. Maguk az új adatok miatt nem volna érdemes könyvet írni, mikor Rákócziról annyit írtak már. Remélem azonban, hogy Rákóczinak Franciaországból távozásától kezdve törökországi fáradozásait, s ezzel kapcsolatban lelki életét, mint mondani szokás, új világitásba tudnám helyezni. Lelki állapota Grosbois-ban, tájékozatlansága a nagypolitikában, – barátjainak, főként a comte de Toulouse és maréchal de Tesse jellemzése; – a törökországi helyzet, melyben teljesen elszakad a kultúrától, fixa ideájába, Erdély visszaszerzésébe begubózza magát, – ágenseinek jellemzése, akik az igazi diplomáciával semmi összeköttetésben sincsenek, – mindezen irányban való kutatások folytán Rákóczinak emberibb képét adhatnám, mint ahogy eddig Thalyék nyújtották. Természetesen a polémiától és annak árnyékától is óvakodnám. A rendelkezésemre álló adatokból kettős gerinc építhető fel: Rákóczi lelki élete és a nyugati diplomácia valódi története, amit ő nem láthatott. A kettőnek egészen objektív egymás mellé állításából világosan látható az emigráns tragikum.

A munkában jelenleg annyira vagyok, hogy ez év szeptember-októberére elkészülhetnék egy, az akad. Könyvkiadó-vállalat formájabeli 250 oldalnyi szöveggel, amihez körülbelül még 50 oldal jegyzet járulhatna, főként d'Andrezel francia nyelvű levelezéséből a legfontosabb részletek. A szöveget természetesen olvasható formában készíteném el, s emiatt is, igen kérem Méltóságodat, kegyeskednék az itt kissé zavarosan összeszerített tervrajzot tudomásul venni és engem értesíteni, vajon remélhetem-e, hogy a Méltóságod szerkesztésében levő Könyvkiadó-vállalatban kiadható volna a munka. Ha ott nem volna kiadható, kénytelen volnék az Akad. Értekezések közé adni, ahol pedig el volna temetve örök időkre.”¹⁴⁹

Egy hét múlva Takáts Sándornak panaszkodott Riedl válaszána késlekedése miatt:

„A Rákóczi-d'Andrezel levelezést (amit hiába készítettem sajtó alá) ő excja [Thallóczy Lajos] – kidolgozva – az Akad. Ért. közé ajánlta adnom, de mivel legalább 200 old. lenne, s ott el volna temetve, írtam Riedl Frnek, adja ki a Könyvkiadó-vállalat zöld könyveiben, elkészülnék vele októberig. Egy hete írtam, s még nem felelt. Félek, hogy azt hiszi, hogy valami botrány lenne, hogy talán tiszteletlenül írnék Rákócziról. Pedig dehog. – Lehet, hogy előbb A[ngyal] Dáv.[id] véleményét kéri ki, mint főhistorikusét, – akinek nem tudom conveniálna-e, ha én a magántanári vizsgára való készüléssel helyett bevonulnék a zöld könyvekbe. Mindamellet egyelőre várom Riedl feleletét, s ha talán nem fogadna be, kérem ismét – mint annyiszor – Tanár Urat, hogy Beöthy útján, aki állítólag elolvasta egykor Anatole France-ról való cikkemet és tudhatná abból, hogy nem kompromittálnám a vállalatot – próbálnánk Riedlt informálni.”¹⁵⁰

¹⁴⁹ Szekfű Gyula (Bécs, 1913. jan. 25.) – Riedl Frigyesnek, MTAKK Ms 491. Az „akkor tervbe vett munka” Nádasdy Tamás életrajza volt. Erről: Mika Sándor (Bp. 1911. nov. 28.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

¹⁵⁰ Szekfű Gyula (Bécs, 1913. febr. 1.) – Takáts Sándornak, OSZKK Lr.

Február 3-án Riedl kedvező válaszára küldött viszontválaszában megadta a tervezett mű címével és stílusával kapcsolatban kért felvilágosításokat:

„A munka címén még eddig nemigen gondolkodtam, de azt hiszem, hogy *Rákóczi Törökországban* megfelelő volna. Mivel azonban *történelmi* munkán dolgozom, melynek fő problémája Rákóczi személyes törekvései, s az ezek útjában levő európai akadályok megvizsgálása, – ezért R. rodostói élete külső körülményeire, – melyek legnagyobbbrészt Mikes alapján úgyis többszörösen tisztázva vannak, csak mellékesen terjeszkedném ki. /.../ Igen, a nagy közönségnek, amennyiben az olvas. Tőlem csak annyi függ, hogy olvasható stílusban, s világos beosztású szerkezetben írjak. Olyannak szántam, ahogyan a régebbi historikusok, Salamon, Széchen[!] Antal, Károlyi Árpád a Budapesti Szemlébe szoktak írni. Ezért bátorodtam kéréssel Méltóságodnál kopogni /.../ Ha remélhetném, hogy karácsonyra megjelenhetnék, egyéb munkáimat félretenném, s szeptemberre elkészülhetnék vele.”¹⁵¹

Két nappal később, Thallóczy Lajosnak írt levelében tényként közli Riedl beleegyezését.

„A d'Andrezel-levelezésnek *Rákóczi Törökországban* címen való feldolgozását Riedl Frigyes, a Könyvkiadó-vállalat előadója helyesli, de bizonyosat nem ígér, hogy év végén kiadható-e. Attól tartok, hogy a Fournier Napoleon-munkája fordítására kell hely, amelyet Angyal Dávid sürget. Ha Kegyelmes Uram egyéb levelezésében az akadémiai főtítkárnak egy szót szólna érdekemben, bizonyára egész más lenne a helyzet. – Remélem, szeptemberre elkészülök a munkával, ami igazán nagy gyönyörűséget szerez nekem, úgy hogy valóban nem tudom, melyikéért legyek inkább hálás: a szanatóriumért [ti. Ignác öcs-cse számára] vagy d'Andrezel átengedéséért.”¹⁵²

A *Rákóczi Törökországban* címvariáns helyett *A száműzött Rákóczi* először Szekfű Gyula és Riedl Frigyes februári levélváltásában szerepelt.

„/.../ Az első fejezet kidolgozása közben most kiderült, hogy RF franciaországi éveinek rája való hatása sokkal mélyrejáróbb, semhogy egy fejezetben bevezetésként el volna intézhető. Így ez előadást XIV. Lajos halálánál kezdem, s ehhez képest megfelelőbb volna a Méltóságodtól említett másik cím: »A száműzött Rákóczi«, talán alája tévén: 1715–1735. Igen kérem, kegyeskednék Méltóságod a bizottságban *ilyen* című és tervrajzú munkáról szólani.”¹⁵³

Május végén már azt jelentette, hogy június közepéig elkészül a két első fejezettel, az egész munkával pedig szeptember közepéig végez.¹⁵⁴

Június 2-án a hónap közepére ígerte a könyvet, amelyet Mika Sándor emlékének kívánt ajánlani, a mű előszavát az egész mű megírása után fogja elkészíteni. Egyúttal megindokolta, hogy miért ragaszkodott *A száműzött Rákóczi* címhez:

„Méltóságos uram, szíves sorai értelmében el fogom küldeni a kéziratot a nyomdába két hét múlva. Pár sornyi előszót az egész munka elkészülte után fogok hozzá írni. Ugyancsak akkor szeretném a legeslegelső lapra nyomtatni a következő ajánlást:

In memoriam magistri optimi Alexandri Mika.

Egyebet nem. Remélem, hogy a Könyvkiadó-bizottság kiadási szabályaival ez nincs ellentétben. *A száműzött R.* nem olyan szép cím ugyan, mint a *bujdosó*, de tárgyi szempontból talán megfelelőbb. A munka 1715-től kezdve kíséri R.-t, s ő épp ekkor lett, az 1715. törvények szentesítése által valóban száműzött. S azonkívül megkíséreltem a témát a Thaly-féle hagyományoktól *mentesen* dolgozni fel, s így ez a jogi fogalmat kifejező száműzött szó inkább fedi a munka tartalmát, mint a költői bujdosó. Ha azonban Méltóságod a száműzött ellen bármiféle kifogással rendelkezik, én nem tartom a dolgot elvi kérdésnek, s szívesen meghajlom Méltóságod bölcs elhatározása előtt...”¹⁵⁵

Július 29-én Tagányi Károlynak írt leveléből a munka előrehaladásán kívül nehézségeiről is értesülünk:

„Az itteni egyedülvalóság annyiból kellemes, hogy nyugodtan lehet benne világi törekvésektől menten dolgozni. Ezen a nyáron talán vakmerő is voltam a munka választásában: az Akadémia Könyvkiadó vállalata zöld könyvei számára ígértem egy kis, 300 lapnyi kötetet Riedl Frigyesnek *Rákóczi Ferenc* francia és törökországi bujdosásáról. Új anyagot hozzá a magyar kormánytól Párisban szerzett másolatok, miket Thallóczy Lajos úr bocsátott rendelkezésemre, nyújtanak, de sokkal fontosabb a levéltári anyagnál a feldolgozás nehézsége, hogy olvasható formában írjam meg. Amilyen örömmre szolgál a munka, annyi aggodást, sőt keserű csalódást hozott a Thaly-Márki-féle *Rákóczi*-felfogást illetőleg. A munka kétharmad része készen van, s ez évi tagjutalékként novemberben fog megjelenni. Az adminisztrációtörténeti érdeklődésemet persze miatta fel kellett függesztenem, s még Nagyságos Uram munkáját is a gypűkről csak átolvasni tudtam, anélkül, hogy az ott szolgáltatott óriási anyagot és még inkább a belőle nyerhető metodikai tanulságokat teljesen magamévá tehettem volna.”¹⁵⁶

Riedl Frigyesnek július végén ígerte, hogy „Szeptember végére mindenesetre készen lesz a dolog”¹⁵⁷

Augusztus 23-án Tagányi Károlynak a megformálás nehézségeiről vallott:

„/.../ nagy halálával tartozom a Vetési-iratok hibáira való figyelmeztetésért. A munka ugyan csak 1715-nél kezdődik, XIV. Lajos halálánál, ami nagy fordulópont volt *Rákóczi*

¹⁵¹ Szekfű Gyula (Bécs, 1913. febr. 3.) – Riedl Frigyesnek, *MTAKK* Ms. 491.

¹⁵² Szekfű Gyula (Bécs, 1913. febr. 5.) – Thallóczy Lajosnak, *OSZKK* Lr.

¹⁵³ Szekfű Gyula (Bécs, 1913. febr. 9.) – Riedl Frigyesnek, *MTAKK* Ms. 491.

¹⁵⁴ Szekfű Gyula (Bécs, 1913. máj. 30.) – Riedl Frigyesnek, *MTAKK* Ms. 491.

¹⁵⁵ Szekfű Gyula (Bécs, 1913. jún. 2.) – Riedl Frigyesnek, *MTAKK* Ms. 491.

¹⁵⁶ Szekfű Gyula (Bécs, 1913. júl. 29.) – Tagányi Károlynak, *EKK* H 231.

¹⁵⁷ Szekfű Gyula (Bécs, 1913. júl. 29.) – Riedl Frigyesnek, *MTAKK* Ms. 491.

száműzetésében, s így Vetési jelentéseit nem igen használtam. /.../ Munkámnak anyaga különben olyan szép, hogy valóban nem érdemlem meg. Igazi művészember vagy történetíró, nemcsak szegény kutató, mint én, művészileg is érdekes munkát írhatna belőle. S én folyton lelkifurdalásokat szenvedek, hogy ezt a szép tárgyat és anyagot más elől elrontom. Csak az a kétes vigaszom van, hogy a mi szegényes viszonyaink között, ha én nem dolgozom fel, más se tenné. Rákóczi és a körülötte levő emberek életébe nagyszerű bepillantásokat nyújt az anyag, – s az adatok értékes volta annál inkább ki fogja emelni a feldolgozás gyarlóságát. Különösen a stílus okoz sok nehézséget. Egész nap a hivatalban írok, – leírok tíz sort a munkából, s közben folyton németül kell beszélnem, s a levéltári kiszolgálás közben németül gondolkodom. Most már egész este hétig van a dolgozóterem nyitva, s este hétig nem dolgozhatom egyedül. Azaz tegnapig, mert tegnapról kezdve – az anciennitásnál fogva – külön hivatalszobát kaptam, vadonatújban berendezve, részben eredeti empire bútorokkal. Ez az első levél, amit benne írok, s hálásan gondolok arra, mikor Nagyságos Uram engem ide Bécsbe felhozott. Stílusbeli szegényességem és személyes gyarlóságom folytán utána néztem az irodalomban, hol találhatnék munkákat, de a keresés nem sok eredménnyel járt. A régi jó historikusok nyelve ma már kiment a divatból, Széchen[!] Antal, Szalay egész másként írtak, mint manapság. Az újabbak meg nem szoktak írni, s így nagy sötétségben tapogatózom a magyar történelmi stílus dolgában, s Gyulai Pál munkáit forgatom. Remélem, szeptember közepére elkészülök.”¹⁵⁸

A Vetési-iratok forrásértéke közismert volt. Marczali Henrik a millenniumi *A magyar nemzet története* nyolcadik kötetében 1898-ban írta róla:

„A bécsi udvar éppen Vetési, Rákóczi régi diplomatája által pontosan volt értesítve nagy ellenségének minden szándékáról, cselekedetéről.”¹⁵⁹

A már elkészült részeket Szekfű Gyula Margittára küldi Horváth Jánoshoz belső lektorálásra „a nyelvi idegenszerűségek kijavítása céljából”.

Az első részek átnézése után ez volt Horváth János véleménye a műről:

„Elsőrendű! Nagyarányú! Pszichológia, szuverenitas, elbeszélő indoklás: kitűnő! /.../ El-sápadnak az irigyek! Megrettennek a hatalmasok!”¹⁶⁰

Az elragadtatott hangú levelezőlapot még aznap levél követte az átnézett részek stílusáról és szemléletéről:

„Kijavítva küldöm Horny[ánszky]-nak a kéziratot. Conceptio megható: „egy régi udvarház utolsó gazdája. Kivitel közepszerű. Filológusi sivar elzárkózás a művésztől. Nyelv- és stílushiba számtalan, sőt sületlenség is egy pár. Javítás nem kimerítő; csak a feltűnőbb fogyatkozások vannak eltüntetve s egy-két zaftosabb mondat széppé kiformálva. /.../ Ha nekem

¹⁵⁸ Szekfű Gyula (Bécs, 1913. aug. 23.) – Tagányi Károlynak, EKK H 231.

¹⁵⁹ Marczali Henrik, 1898. 163. A lábjegyzet: „Eugén levele gróf Közniggess császári követnek Párisba. Belgrád előtt, 1717. július 5.” 163.

¹⁶⁰ Horváth János (Margitta, 1913. jún. 18.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

adtad volna a kéziratot, a magyar történelmi irodalom egyik legszebb gyöngyévé alakítottam volna a magam neve alatt. Azt mondom, jó lesz, ha a hátralévő részt is elküldöd elébb hozzám. Inkább rászánok még egy-két napot. Ha valamikor lesz még egy kéziratod s egy-két szabad napod, jöjj le vele Bpestre s tapasztalati úton végy tőlem egy-két stílusleckét.”

A műről így írt:

„Az egész mű kiválóan ígérkezik, de a Dávidok ártatlan lelkét nem fogja egészen meghódítani. Nem szép dolog tőled, hogy szegény Rákóczit ily csupaszon mutatod be. Hogy mered azt állítani, sőt bizonygatni, hogy tudomása volt a kártyabarlangról? Nem érzed-e jönni a radikalizmus és hazafiatalanság vádját?”¹⁶¹

Horváth János szeptember elején küldi vissza átjavítva a kézirat utolsó előtti részét, csatolva hozzá megjegyzéseit.

„/.../ 122. 1.: A Sancho Panza hasonlat talán elmaradhatna, mert Rákóczi Don Quijoteságát maliciózusan érteti. /.../ A Thaly-rész örvendetes. De ezen igen sokat javítottam, mert egész könyvednek ez lesz legszenzációsabb részlete; biztosra veszem pl., hogy a Világ, meg az Est és még egy pár folyóirat is szó szerint át fogja venni. Lesz mit hallgatnod. /.../ A Thaly-jegyzet végéről teljesen elhagynám azt a farizeus fecsegést, hogy mily szép dolog, ha öregember eléri élete célját. Ezt a felfogást előadhatod úgy, hogy azoké volt, akik életében nem zavarták az öreget. De magadévá ne tedd, mert alattomos szíveskedőnek látszol.”¹⁶²

„Johann” javításai a stiláris fordulatok magyarításán túl egyrészt a gondolati következetlenségekre vonatkoznak, másrészt a kritikai attitűdnek a közvélemény számára elfogadhatatlan megfogalmazásaira.

Szeptember 24-i levelében az utószó következtetéséhez fűz megjegyzést s előtte közli Riedl véleményét a mű általa olvasott részeiről.

„Találkoztam R[iedl] Frigyesel. Szórol-szóra azokat mondta el, amit neked. Ő olvasta a Vallomásokat, s tudja, hogy mélyebb stb. Nagyarányú dicséretetek. – Mondtam, hogy csak az *Előszót* nem láttam. Erre ő: »talán azért nem mutatta meg Önnek, mert ott köszönetet mond Önnek«. Erre nem is gondoltam; de ha te oly σαφα'ρ volnál, hogy Frigyes sejtése némi alappal bírna, akkor kereken követelem, hogy az a kompromittáló (mindkettőnkre) – mondat kitöröltessék. A legutolsó mondat silány; *okvetlenül* megváltoztatandó. Vagy Kassa, vagy Rodostó: efféle gyanakvásnak nincs helye az utolsó mondatban. E mondat remekbe készült pótlása zárt levélben következik.”

A zárt levélben ezt találjuk:

„A legutolsó mondat pótlásául az alábbi szöveg. »Küzdelméi és szenvedései következtés nélkül maradtak s nem vált belőlük elevenül ható, kezdeményező történelmi erő /.../ Pá-

¹⁶¹ Horváth János (Margitta, 1913. jún. 18.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

¹⁶² Horváth János (Margitta, 1913. szept. 7.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

lyafutása a hullámé, mely kicsapván, tétlen tespedéssel feneklik meg a parton, míg társai elemi közönnyel sietnek tovább dolgukra a megszabott mederben.»¹⁶³

Beszámolóok, megjegyzések, észrevételek

Szekfű szeptember 25-én írt leveléből kiderül, hogy a két első fejezetet Károlyi Árpád is elolvasta, s korántsem következmények nélkül:

„A múltkori beszélgetéshez legyen szabad utólag jelenteni, hogy a Tanár Úrtól említett Kossuth-reminiscentiát, illetőleg a 49-iki emigránsok összehasonlítását Rákóczi-val a korrektúra alkalmával töröltem, – Károlyi úr tanácsára, aki a két első fejezetet szíves volt elolvasni és a deplacitabb kifejezésekre figyelmeztetett. Sajnos a III. fejezetet már nem látta, s így én most, hogy egyfolytában olvasom, látom csak, hogy ebben talán túlságos sokat van szó a *vanité*-ről. És sajnos, túlságos kevés van benne a Tanár Úrtól oly megtisztelően kiemelt hofrati stílusból. A két utolsó fejezet már szelídebbnek tűnik fel, mivel azután írtam, hogy Károlyi úr lelkekre beszélt...»¹⁶⁴

A könyvet még novemberben kinyomtatták, de – a levelezés tanúsága szerint – csak december elején került könyváru forgalomba.

Az ellenséges közhangulat első jelét Horváth János november 28-i levelében találjuk.

„Meglátjuk, mit fognak csinálni. Azonban, ha gaz ferdítésekkel jönnek elő, könnyű lesz a rosszhiszeműséget leleplezned. Ha naiv sovíniszta sopánkodással (s ez a legvalószínűbb), akkor a tudományos igazság fölényével, magasról és rövidesen intézheted el őket. Az a fő, hogy válaszodban ne mutasd ki, hogy bosszant az ostobaság, csak hidegen, külügyileg, Berchtoldosan. Csípd, döfd, rúgd, valahol kapod a gaz latrot! Az ilyet ütni, csigázni s agyonverni (nevetve) szabad.»¹⁶⁵

Szekfű december 2-án már sürgeti a bekötött példányok szétküldését, hogy az emberek – maguk olvasván a könyvet – meggyőződhetnek a művel kapcsolatos szóbeszéd alaptalan voltáról.

„/.../ szükséges volna, hogy az emberek minél előbb olvashassák, s maguk meggyőződjenek róla, hogy a munka nem 'osztrák felfogást' képvisel, mint ahogy Pesten beszélnek

¹⁶³ Horváth János (Budapest, 1913. szept. 24.) – Szekfű Gyulának, *Horváth János* (keltezten) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Mint látjuk, a szöveg rekonstruálásánál, elemzésénél, így a stílus elemzésénél érdemes tekintetbe venni azt, hogy Horváth János korigálta a szöveget. Vö. *Csunderlik Péter*, 2011, 2013.

¹⁶⁴ Szekfű Gyula (Bécs, 1913. szept. 25.) – Riedl Frigyesnek, MTAKK Ms 491.

¹⁶⁵ Horváth János (Budapest, 1913. nov. 28.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Horváth János Kazinczy Ferenc *Epigrammai morál* című versét idézi: „Bántani mást vadság...» – s más a lélektelen író? / Azt hozzád s hozzám nem köti semmi kötél. / Csípd, döfd, rúgd, valahol kapod a gaz latrot! az ilyet / Ütni, csigázni s agyonverni (nevetve) szabad.» *Kazinczy Ferenc összes versei*. 44. I. Tövisék és virágok (1809–1811). http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/05/99/dd/1/kazinczy_osszes_versei.pdf.

olyanok, akik nem olvasták a munkát. – Csak nem történt valami, ami a szétküldést váratlanul hátráltatja? – Talán nem lennék oly izgatott a várakozásban, ha Pesten lehetnék és a különös hírekkel szemben szóbelileg kérhetném az én pár jó emberemet, hogy ne ítéljenek, míg nem olvasták a könyvet.»¹⁶⁶

Angyal Dávid – aki Thaly Kálmán forráskiadását 1882-ben a *Budapesti Szemle* hasábjain bírálta – 1913. december 3-án kelt levelében olyan fenntartásokat fogalmazott meg, amelyek később mindegyik tudományos bírálatban szerepeltek. Azt, hogy míg Szekfű szerint Rákóczi, illetve felkelésének nem volt hatása a magyar fejlődésre, addig annak igenis volt, s azt, hogy Szekfű a Rákóczi-kultuszt azonosította Thaly rajongásával, holott a kultuszt Thaly csak módosította, de nem ő alkotta meg.

„Riedl az ön munkájától olvasás közben megijedt. Engem kért arra, hogy nézzem át a korrektúrát és ítéljem meg, vajon nem fog-e kelteni renutust? Nem vállalkoztam erre. /.../ De Riedl az utolsó lapot a jegyzetekkel átnézés végett mégis elküldötte. Ezek őszintén szólva megleptek. Ön ott azt írja Rákóczi felkeléséről, hogy annak a jövő fejleményére nem volt hatása. Ez ellenkezik történelmi tényekkel. Kivált szenvedésének, száműzetésének hatása nagy volt a magyar közéletre. Hivatkoztak rá a Pero lázadásban /.../ e században keletkezett a Rákóczi nóta. – Ezt nem Thaly fabrikálta. A jegyzetben volt az ön kifakadása Thaly ellen. Ez is ellenkezik /.../ tényekkel /.../ Nem áll, hogy Thaly megváltoztatta a közfelfogást a szabadságharcokról. /.../ Neki csakis a Rákóczi kultusz fejlesztésére volt nagy hatása /.../ Mindamelllett azt mondtam Riedlnek, hogy a befejező lapon változtatni nem lehet a mű organizmus megsejtése nélkül. /.../ Már most megjelent a könyv. Mihelyt lehet, elolvasom, és akkor majd többet beszélünk erről. Igazságtalan támadások ellen én is meg fogom védeni. /.../ Ön jól tudja, hogy mennyire nagyra becsülöm, s ha nézeteink el is térnek esetleg, ez semmit sem változtat a nagybecsülésen. Csak ne higgye, hogy mindaz szentírás, amit bizonyos köröktől hallott. Szegény Mika nagyon el volt keseredve a magyar állapotokon, amire neki joga volt, mert vele rosszul bántak, de az elkeseredés nem jó medium az objektivitás kifejtésére. Szeretnék önnel még minderről köteteket beszélni.»¹⁶⁷

A könyv kedvezőtlen fogadtatását kommentálta Horváth János december 7-én, az egyik Mátyás pincebeli hagyományos kollégista összejövetelről:

„Hogyan fejtetted meg a talányt, hogy míg Kossuth Lajosnak nemzeti ideáli jellegéből való alászállítását (Gyulai, Görgei István stb.) szótlanul túri a nemzeti történetírás »immer höher muss man steigen« jelszavú tábor; addig R. F. szelíd, nem sértő modorú emberi valóságába való visszaidézésén sopánkodik és kezét tördeli? Ezen érdemes gondolkodni. 1. K. L. közel van s politikai madárijsztóje volt még a közelmúltban is annak a tábornak, amelynek kebelében az illető urak immer höher steigolhatnak; 2. R. F. messze van; az

¹⁶⁶ Szekfű Gyula (Bécs, 1913. dec. 2.) – Riedl Frigyesnek, MTAKK Ms 491.

¹⁶⁷ Angyal Dávid (Budapest, 1913. dec. 3.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Vö. *Angyal Dávid*, 1882, 1885, 1889, 1897, 1905a, b, c, 1906a, b, c, 1935, 1937; *Marczali Henrik*, 1898. 9–10, 149–190, 1911. 540–554; *R. Várkonyi Ágnes*, 2009, 2011a, b, c, 2012a, b.

ő történelmi igazságuk odáig már nem ér; történelmi szerepvesztése teljes, s így szerep-szerzésükben az ő kisebbitése (mondjuk: realizálása) politikai protekciót már nem gyakorolhat. 3. R. F. fényes ködös alakja a maga üres valótlanágában méltó megtestesülése (lucus a non lucendo) az ő érvényesülésük varázselszavának: a nemzeti eszmének. 'Vesztegetők, szentségtelenek!' Ezt kérd számon tőlük, ha támadnak! Azután meg követeld tőlük: Határozzák meg pontosan: miben különbözik az ő R.-juk a tiédől (hadd kompromittálják magokat!); s melyek *egyenként!* a te könyved történelmileg *hamis* passzusai! Ha ezt nem teszik, gazemberekül marasztaltatnak el."¹⁶⁸

Másnap sorai:

„Az ember az állattól abban különbözik, hogy nemzeti érzése csapra jár; lehet hidegre vagy melegre fordítani, tetszés szerint. – Aki a szegény bujdosókról megírja az igazat, előbb-utóbb Lévy bácsit idézheti: „egyedül, egyedül”. Avagy hányad magaddal maradtál? 'Ach, da ich irrte, hatt' ich viel Gespielen, Da ich dich kenne, bin ich fast *allein!*' Másik kérdés. Honnan van, hogy míg Thaly hamisításait, mondjuk: tévedéseit szó nélkül hagyták, a tiéden felháborodnak? Feltéve, hogy a tiéd is elfogultság volna (csak ellenkező irányban): miért nem *úgy* bánnak el ezzel az elfogultsággal is, mint a Thalyéval? Mi az oka, hogy ugyanazok, akik Thaly nagy hangja ellenében úgy hallgattak, mint a sült hal, mint *szar* a fűben, most egyszerre rikkantani tudnak? Honnan e változás? Felelet: onnan, hogy ők ugyanazok, akik voltak. Ott a némaság, a tudománytalan, lelkiismeretlen, gaz némaság, most pedig az ordítás van hasznukra! Az ugyanolyan jelzőjű ordítás. /.../ M. H. (egyet. história – Tanár Bpesten), nem ért veled egyet; ha igaz volna is, ennek köztünk, tudósok között kellene maradnia. Nézd meg a tudomány címszót a lexikonban! – Csak hidegen, csak külsőleg!"¹⁶⁹

Domanovszky Sándor december 14-i levelében összefoglalta és kommentálta a könyvvel kapcsolatos elmarasztaló véleményeket:

„Szép könyved olvasását – sajnos – a spanyol kalandnál félbe kellett szakítanom. A híresztelésekkel olyasvalamiképp van a dolog, ahogy írod. Ezek a hírek csodálatos egyértelműséggel terjedtek itt, még mielőtt a könyv napvilágot látott. Nem abban a formában, amint te állítod, hanem hogy Rákóczival éppen olyan igazságtalanul bánasz, mint Thaly, csakhogy a másik végletben. Különösen négy pontban érvényesült ez a híresztelés: 1. A játékbank ügye, amelyről azt állították, hogy rikitóan van kiszínezve, 2. A spanyol remény, amelyben sarcasticus hangot használsz, 3. Hogy Thalyt halála után illetlenül leszólod, 4. Hogy a befejező mondatban az *egész mozgalmat* (a fölkelést) bélyegzed meg a kicsapott, megfeneklett hullám kifejezésével. Láthatod tehát, hogy a vádak úgyszólván mind ferdíté-

¹⁶⁸ Horváth János (Mátyás pince, 1913. dec. 7.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Vö. Horváth János, 1906.

¹⁶⁹ Horváth János (keltezetlen, Budapest, 1913. dec. 8-i postabélyegző) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Nem valószínű, hogy az M. H. Marczali Henriket jelölte volna. Egyrészt Marczali nem az egyetemes történet tanára volt, másrészt később kifejtett véleménye sem támasztja ezt alá.

sen alapultak. És ezekkel a vádakkal szemben csak egy ember vett téged mindig védelmébe: Fejérpataky. Még Angyal is bizonyos megütközéssel beszélt a munkáról és állítólagos irányáról, nem is említve Marczalit, aki információit Moldentől kapta. Én általában azt tapasztaltam, hogy a híresztelések oka subiectiv motívumokban rejlik, hogy te kissé ridegen bánasz az emberekkel, s ezzel mindenkit elidegenítesz magadtól. Ne vedd zokon, de főképp ezért szerettem volna veled beszélni: ne rontsád működésednek körülményeit igazán czéltalan ellentétek földelésével. A Századokban különben gondoskodom a könyv méltányos ismertetéséről. Magam is szeretnék róla írni, de másutt. A híresztelések pedig ne izgassanak. Azok úgyszólván olvasás után. Csak tapasztalatul szolgáljanak neked, hogy milyen nagy az emberek jóindulata."¹⁷⁰

Horváth János december közepén már örömhírről tudósította barátját:

„Nagy meglepetésemre a mai Bp. H-ban kritikát találtam, azt el is küldtem neked. Az a meglepő, hogy a legnemzetibb Bp. H. ír ilyen tisztességes hangon. Szeretném tudni, ki írta."¹⁷¹

Tagányi Károly még nem olvasta a könyvet, de dicsérni hallotta:

„Azt hiszem, senki sincs, aki nagyobb kíváncsisággal s megértőbb szeretettel fogja olvasni e munkát mint én, akit a munka hőse és szerzője egyaránt igen érdekel. Az első értesítést Angyaltól kaptam, aki igen szépen megírt munkának mondotta, csak Rákóczi pályájának megítélésére nézve a végszóban mondta el aggodalmait, de ezeket úgy hallok teljesen visszavonta. Másoktól is hallottam dicsérni munkáját s boldog volnék, ha a legteljesebb elismerésben részesülne, amihez nálunk manapság olyan nehéz jutni főleg a pálya kezdetén."¹⁷²

A „Büzérnagy”, Thallóczy Lajos lapja karácsonyi datálású:

„Hát már miért ne szeresse a büzérnagy a szarkazmus prófétáját. Hűség, szeretet és a ganéj jogosultsága, ha vállalja. Éljen Szekfű 1960-ig."¹⁷³

Szekfű Gyula pártfogóinak a köréből *A száműzött Rákóczi* megírásának és publikálásának időszakából mozaikszerűen összeálló kép élénk és sokszínű, s elevenebb a későbbi beállításoknál. Majdnem mindenki érzékelte a téma feldolgozása és a közvélemény beállítottasága közötti feszültséget, a Thaly-féle Rákóczi-kép és a feldolgozás következtetései közötti ellentétet. Ám a gyámolítók körében ellenvetéseket váltott ki az, ahogyan Szekfű a Thaly-féle beállításnak ellentmondó forrásanyagot feldolgozta. Az ellenvetések a következtetésekre vonatkoztak. A jogtalan és téves általánosítás vétkében marasztalta el Angyal Dávid és Károlyi Árpád rehabilitálásra ösztökélt és akadémiai tagnak ajánlott

¹⁷⁰ Domanovszky Sándor (Budapest, 1913. dec. 14.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Vö. Marczali Henrik, 1898. 9–10, 149–190.

¹⁷¹ Horváth János (keltezetlen, Budapest, 1913. dec. 16-i postabélyegző) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

¹⁷² Tagányi Károly (Bp. 1913. dec. 23.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

¹⁷³ Thallóczy Lajos (Bécs, 1913. dec. 24.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

pártfogoltjukat. Horváth János baráti és „atyai” hangú stiláris kritikái következetesebb gondolkodásmódra és tompítottabb megfogalmazásra ösztökélték. Szekfű elfogadta a szöveg írása során a korrekciókat, amelyek nyomán változtatott a szövegen. A közvélemény egy része azonban már megjelenésekor ellenérzéssel fogadta a művet.

Szekfű Gyula majd fél évtized távlatából így látta alkotási folyamatát:

„A kéziratot Riedl Frigyes olvasta csak, aki igazi tudós liberalizmussal tisztelte és érintetlenül hagyta még a láthatólag kiforratlan írói egyéniséget is, – különben neki több tárgyi hibám kijavítását köszönöm. De ha figyelmeztetnek is a később hibáztatott kifejezésekre, gyökeresebb korrektúráknak szükségét *akkor* alig tudtam volna belátni. Ami talán érthető is: alig voltam 29 éves, amikor a munkát írtam és a világot magát igen kevésbé, de még kevésbé ismertem a magyar politikai életet /.../ Rákóczi előző életének, ill. nemzeti jelentőségének a bevezetésben összefoglaló méltánylása megfordult fejemben, de elutasítam magamtól azon gyermekes okból, hogy a Rákóczi-felkeléssel még akkor nem foglalkoztam elég tudományos módon. Pedig egy nem több mint 2–3 lapnyi összefoglaló bevezetés bizonyára elvette volna a támadások egy részének élet.”¹⁷⁴

A nemzeti tudomány előcsarnokában

Károlyi Árpád, Szekfű Gyula bécsi mentora röviddel *A száműzött Rákóczi* megjelenése után a fiatal történetírót a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába ajánlotta. Az ajánlás szövegét rajta kívül Angyal Dávid és Takáts Sándor írta alá.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Szekfű Gyula (Bécs, 1918. márc.15.) – Wlassics Gyulának. *OL* P 1445. Vö. *Marczali Henrik, 1898.* 9–10, 149–190, 1911. 540–554.

¹⁷⁵ „Dr. SZEKFŰ GYULÁT, a bécsi csász. és kir. házi, udvari és állami levéltár alleveleltárnokát levelező tagnak ajánlom a II. osztály történettudományi alosztályába. Ez a szép tehetséggel megáldott fiatal tudós 8–9 évvel ezelőtt lépett be historikusaink gárdájába. Kútfőkritikai dolgozatai (pl. a Nemzeti Múzeum Schesaeus kéziratáról, Szamosközy egy elveszett művéről, Castaldo erdélyi seregének két historiographusáról) kifogástalan történelmi módszerükkel tűnnek ki. Éles megfigyelésre mutat rövid, de nagyon becses közleménye I. Károly királyunk pénzverési reformjáról, ahol bebizonyítja, hogy az arany értékének akkoriban feltűnően hirtelen változása, melyet a neves Luschin s előtte Inama-Sternegg saját bevallásuk szerint nem tudtak megmagyarázni, jórészt e reformra vezethető vissza. Egy jeles francia író történetphilosophiájáról készült, igen szép s az osztrák központi kormányservek történetének irodalmáról szóló magvas tanulmányait különösen azért említem, hogy szerzőjük történelmi irodalmi műveltségének nemcsak mély, hanem széles basisára is rámutathassak. Ami őt azonban igazán méltóvá teszi arra, hogy osztályunk levelező tagjainak phalanxát díszítse, az két oly nagyobb műve, amelyek Akadémiánk égisze alatt láttak napvilágot. Közülük a régebbi: *Serviensek és familiárisok, Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből* egy csapásra elsőrangú bűváraink sorába emelte szerzőjét. Benne oly bonyolult kérdést tisztáz, mellyel szakembereink az öreg Bartalon kívül nem foglalkoztak, holott éppen ezek a familiárisok az elemei és durványai az alkotmánytörténetünkben jelentkező nyugati hűbériségnek és ők (már a 13. században mutatkozó) csirái a honvédelem későbbi banderiális formájának. Közigazgatás-történeti tekintetben pedig Szekfű Gyula e műve úttörő; mert azzal a felfedezéssel, hogy a 14. századtól kezdve egy állami (királyi) közigazgatás-történelmi funkciót a főhivatalnokok a királytól független *magánfamiliárisaik* által gyakorolták, egészen új perspectivát nyit. /.../ Szekfű Gyula másik nagyértékű műve a *Szám-*

Szekfű Gyula 1914. január 20-án kérte a budapesti bölcsészettudományi kart arra, hogy adjon számára magántanári képesítést – a kollokvium elengedésével – a 16–18. századi magyar történet témaköréből. Február 3-án kelt Angyal Dávid egyetemi tanár előzetes jelentése. Ennek alapján a kar úgy határozott, hogy Szekfű Gyulát a kért témakörből „a magántanári habitatio cselekményeire bocsájtja és az érdemleges jelentések elkészítésével Marczali Henrik és Angyal Dávid ny.[ilvános] r.[endes] tanárokat bízta meg”.¹⁷⁶ Akadémiai tagság és egyetemi habitáció 1914 februárjára szinte megfogható közelségbe kerültek.¹⁷⁷

Szekfű Gyula 1914. február 7-én levelet írt Ballagi Aladár egyetemi tanárnak. Arra kérte, hogy pártolja habitálás iránti kérelmét:

„/.../ bátor vagyok jelteni, hogy a napokban beadtam kérvényemet a magántanárságért a budapesti bölcsészeti kar dékáni hivatalába. Igen szerettem volna erről Méltóságodnak szóbeli jelentést tenni és szíves útbaigazítását kikérni, megemlékezve arról a jóindulatról, mellyel Méltóságod ezen témáról már másfél évvel ezelőtt Bécs széles körútján beszélni szíves volt. Hivatali teendőim miatt azonban nem tudtam mindeddig szabadulni innen, de remélem, hogy a jövő héten személyesen kikérhetem Méltóságod szíves jóindulatát és pártfogását.”¹⁷⁸

Két nappal később megköszönte, hogy Angyal Dávid könyvének tárgyszerű ismertetésére készül.¹⁷⁹

űzött Rákóczi ellen jól tudom, hogy kifogások emelkedtek s egyben-másban nem is alaptalanul. De a kifogások nem tarthatnak vissza engem azon nézetem kifejezésétől, hogy e műnél jobbat és értékebbet évek óta nem produkált történetírásunk. Módszeres kritikája, mellyel korszaka forrásait boncolja és felhasználja, szigorú, de tárgyilagos. Ezen a szolid fundamentumon épül fel az előadásnak, a compositionak az a szabatos művészete, mellyel egyénekről, viszonyokról és eseményekről élethű és képzeletünkbe akaratlanul is benyomódó képet tud adni és amely művének egyes fejezeteiből, pl. a Rákóczit a francia udvarban XIV. Lajos halála után körülfogó milieu plastikus leírásából egy-egy kis műremeket farag. Hozzácsatlakozik ezekhez az a mélyenjáró pszichológiai elemzés, amely a száműzött fejedelmet a maga emberi valóságába állítván élénk, egyrészt meleg és fájó részvétellel vonzza érzelmeinket a lelki életnek vergődései közt megismert, egy kérlelhetetlen új világrend ellen hiába küzdő hős felé, másrészt minden fölösleges cicomát lefejtván alakjáról, a tört árboca tövében összezüzött hontalan iránt oly igaz pietást ébreszt bennünk, amelynek meg nem ingatható alapja az *örök ember!* Erős meggyőződéssel tartom dr. Szekfű Gyulát minden tekintetben méltónak arra, hogy Akadémiánk levelező tagja legyen.” Akadémiai ajánlás 1913. *MTAKK* Ms 491.

¹⁷⁶ *EL. BK* 1459/1913–14. Melléklet; Szekfű Gyula (Bécs, 1914. jan. 20.) – Bölcsészakárnak; *EL BK* 1459/1913–14. Előzetes jelentés; *EL BK* ÚJ 1914. febr. 10.

¹⁷⁷ Vö. Akadémiai ajánlás, 1913. *MTAKK* Ms 491.; Szekfű Gyula (Bécs, 1914. febr. 7.) – Ballagi Aladárnak, *EKK H* 286.

¹⁷⁸ Szekfű Gyula (Bécs, 1914. febr. 7.) – Ballagi Aladárnak, *EKK H* 286.; vö.: „/.../ ma megvolt az első szavazás a magántanárság dolgában, mégpedig fényes eredménnyel. 30 titkos szavazatból 29 volt az igen. Reményilem, meg van győződve arról, hogy az egyetlen *nem* beadója nem én voltam. Az érdemleges bírálók: Angyal Dávid és Marczali Henrik; még valószínűleg ebben a félévben kerül az ügy végleges döntésre és nem kételkedem abban, hogy az eredmény akkor is ily fényes lesz. Melegen üdvözlö, Ballagi Aladár nevében is, ki erre külön megkért...” *Fejérpataky László* (Budapest, 1914. febr. 10.) – Szekfű Gyulának, *EKK G* 628.

¹⁷⁹ Szekfű Gyula (Bécs, 1914. február 9.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK* Ms 804/263. Idézte: *R. Várkonyi Ágnes, 2009.* 93. Vö. *Angyal Dávid, 1882,* valamint: 1885, 1889, 1897, 1905a, b, c, 1906a, b, c, 1935, 1937; *Marczali Henrik, 1898.* 9–10, 149–190, 1911. 540–554. Lásd még: *R. Várkonyi Ágnes, 2009, 2011a, b, c, 2012a, b.*

A számos szakmai tekintély által támogatott, és szinte minden szakember által nagyra becsült fiatal tudós elismerésben részesült a szakemberek körén kívül is. A hónap elején a *Vasárnapi Újság* és a *Nyugat* hasábjain Schöpflin Aladár köszöntötte a Rákóczi-könyv szerzőjében a rég várt tudóst, aki a neves kritikus szerint revidálta Thaly Kálmán Rákóczi-képét és emberközelpontúvá hozta a frázishazafiság által megmevített fejedelmet.¹⁸⁰

Egykori kollégista társa és barátja, Lukács Károly győri főreáliskolai tanár épp ennek az elismerő kritikának a várható következményeire figyelmeztette Szekfűt. A radikális nézetű barát szerint a baloldali elismerés konfliktus forrásává válhat szaktudósok és védencük között. Ő másra helyezte a hangsúlyt a mű értékelésében, mint Károlyi Árpád az akadémiai ajánlásban:

„Nekem úgy tűnik fel, hogy ezt a könyvet igazán Mikának köszönhetjük, nem azért, mert mestered volt, hanem mert ő helyezett téged azok közé a körülmények közé, ahol potenciáidat legszabadabban tudtad kifejteni, ahol hozzád méltó feladatokat a legkisebb energiapazarlással tudtál elvégezni. Tudományod csodálatos, írásod öntudatos és előkelő, ítéleted szentelően biztos, az egész munka pedig olyan friss és erős, mintha se idődbe, se energiádba nem került volna. Nem csoda, ha imponálsz vele. Hát még az a Thaly-jegyzet! Az eleven oroszlanfi rúgása a vén halott számaron! Mintha az egész Akadémia lendületet, új vért kapott volna tőled, amikor ki mert adni egy ilyen képpromboló írást. De megállj csak, Schöpflin és a Nyugat oly kompromittálólóg rángatnak bal felé, hogy egyszer csak azon veszed észre magad, hogy közöttünk vagy! El lehetsz készülve egy »20. századi« panegyrisre is (nem én tőlem, ne félj!), és ahhoz mit szól majd Angyal és Károlyi? Úgy jársz, mint a püspököd, Ottokár, akit szintén a Világ dicséreti juttattak indexre és a legsoványabb főpapi kosztra.”¹⁸¹

Angyal Dávid Schöpflin Aladár elismerő véleménye kapcsán így írt:

„/.../ úgy látom, hogy ön e körökben gut angeschrieben. Sebaj. Önt azért nem kevésbé becsülöm és szeretem. És azt is tudom; Nagy Frigyesnek (a porosznak) igaza volt: az ember olyan, mint a folyó, neve nem változik, de ő maga eredetétől torkolatáig sokat változik. Lesz még idő, mikor Ön is rájön, hogy a chauvin és a másik szélsőség közt a középút a legigazibb.”¹⁸²

Szekfű válaszában mentegetődzött és aggodalmának adott hangot:

„Azt hiszem /.../, hogy a Nyugat dicsérete óta (még nem olvastam) a Karban kilátásaim aligha gyarapodtak, ellenkezőleg, csak eshettek. Pedig ártatlanul jutottam a Nyugatba, Schöpflin nemcsak nem ismer, de még csak nevemet sem hallotta azelőtt, hogy a könyvem olvasta /.../ azt pedig, hogy a Nyugattól kiadott történetírói, vagy nagy történetírói

¹⁸⁰ Schöpflin Aladár 1914a.

¹⁸¹ Lukács Károly (Győr, 1914. febr. 5.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

¹⁸² Angyal Dávid (Bp. 1914. febr. 5.) – Szekfű Gyulának EKK G 628.

diplomák nem sokat érnek, éppen olyan jól tudom, mint azt, hogy a Tört. Társ. elnökétől vagy a Tört. Bizottság elnökétől kiadott hasonló diplomákkal se sokra megy az ember.”¹⁸³

A száműzött Rákóczi szemléleti alaprétege

A *Végszó* gondolati rekonstrukciójával, s a rekonstruált tételek logikai és tartalom-elemzésével keresem a választ arra a kérdésre, hogy melyek voltak Szekfű végkövetkeztetései, s azok kellőképpen megalapozottak voltak-e vagy sem. A száműzött Rákóczi – így annak végszava – közvetlen historiográfiai előzménye, Márki Sándor Rákóczi-Kossuth párhuzama volt, amellyel *II. Rákóczi Ferenc (1676–1735)* című háromkötetes – Thaly Kálmán emlékének ajánlott – életrajzi művét zárta. Párhuzam a Rákóczi-szabadságharc és 1848–1849, Rákóczi és Kossuth szerepe és törekvései, a szabadságharcok lezárása, a két emigráns tevékenysége és hazatérésük között. Közvetlenül erre a párhuzamra válaszolt végszavában Szekfű Rákóczi történelmi szerepéről, jelentőségéről és hatásáról alkotott véleményével.¹⁸⁴

Szekfű Gyula következtetései

Szekfű Gyula nem Rákóczi-biográfiát írt, hanem az emigráns Rákóczi politikai szerepét és e szerep diplomáciai környezetét, kontextusát dolgozta fel. A *Végszó* konklúziói – a megállapítások igazságtartalmától függetlenül – a könyv előző részeinek tételeiből következtek. Amennyiben elfogadjuk a monográfia előző fejezetei Rákóczi-ábrázolását, el kell fogadnunk a belőlük levont következtetéseket is. A korábbi állítások szerint Rákóczi száműzetése idején nem alakította a történelmet.

Szekfű Gyula válasza Márki Sándor Rákóczi–Kossuth párhuzamára az alábbi szillogizmus volt:

Egyetlen száműzött sem formálta a történelmet. Minden száműzött haszontalan a közre. Azért, mert az új rend száműzte őt, mivel a régi, nem pedig az új rend híveként eleve haszontalan volt. Ugyanis a közre az új rend emberei a hasznosak. Az új rend a köz.

A *Végszó*ban talált fenti általánosító tételek nem következtek a *Végszó* előző és következő tételeiből. Az egyes emberre, a számkivetett fejedelemre vonatkozó ítéletekből ugyanis jogtalan minden számkivetettre következtetni, s ha mégis azt tesszük, a teljes indukció, a túlzott általánosítás hibáját követjük el.

Amennyiben azt feltételezzük, hogy a tételek két párhuzamos, egymástól független megállapítást tartalmaznak egyrészt az emigránsról konkrétan, másrészt az emigránsokról általában, akkor sem nyugodhatunk meg. Az első megállapítást

¹⁸³ Szekfű Gyula (Bécs, 1914. február 9.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 804/263. Idézte: R. Várkonyi Ágnes, 2009. 94.

¹⁸⁴ Márki Sándor, 1910. <http://mek.oszk.hu/05800/05832/html/3kotet/05.htm>

ugyan megalapozhatta a könyv anyaga, a másodikat pedig a könyvben található, az emigrációkról mondott általános tételek támaszthatták alá. Ám míg az első ítélet empirikus feldolgozás eredményeiből következhetett, a második korábbi deklarációkra épülhetett. Így nem empirikus, hanem szemléleti elemek eredménye volt, s a *Végszó*-ban jogtalan, megalapozatlan és bizonytalan.

Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy az általános tételből következik az egyes, és bizonyító anyagával illusztrálta az általános tételt a szerző a könyv fejezeteiben. Ebben az esetben a szerző az emigránsokról alkotott politikai felhangú ítéletét transzponálta Rákóczira.

Nem pusztán az empirikus feldolgozás és a szemléleti tartalmak időbeli viszonya jelent megfontolandó talányt, hanem az, hogy Szekfű hogyan vélekedett az emigrációkról. A kijelentések egymáshoz való viszonya olyan logikai következményeket rejt magában, amely szemléleti előfeltevésekhez vezet, s mindez további tisztázást igényel. Azt ugyanis, hogy vajon eleve meglévő szemléleti tartalom határozta meg az anyag kiválasztását és feldolgozását vagy az anyag feldolgozása vezetett túllendülést következtetésre.

A *Végszó* gondolatmenetét követve ezek után a nemzeti élet új fejlődése és az emigráns Rákóczi tetteit vezérlő indíték (az erdélyi fejedelemség ideája) közötti el-
lentérről olvashatunk. Arról, hogy mi a *korszerű* és mi a *korszerűtlen*.

Rákóczi eszménye *korszerűtlen*. Ezzel szemben határozta meg Szekfű, hogy mi a *korszerű*, mi a *nemzeti élet új fejlődése*, melyet részletezett és korszakokra bontott.

Ez után kifejezések felcserélésére, egymással helyettesítésére figyelhetünk fel. Olyanokéra, amelyek nem magától értetődően helyettesíthetők egymással, nem szinonimák.

Eddig, noha Rákóczi neve nem mindig a *száműzött* jelzővel együtt szerepelt, Szekfű Gyula kijelentéseit értelemszerűen az emigránsra vonatkoztathattuk. Most Rákóczi történelmi szerepvégzésének tétele és történelmi jelentőségének hiánya, a hatástalan ideál és Rákóczi neve azonosakká váltak egymással. A nemzeti élet új fejlődésére a *korszerűtlen* Erdély-idea semmiféle hatást nem gyakorolt, Rákóczi nevét a történelemformáló tényezők nem vették ajkukra. Rákóczi nevét és a *korszerűtlen* Erdély ideáját Szekfű behelyettesítette, az anakronisztikus eszme és Rákóczi azonosakká és felcserélhetőkké váltak egymással.

Jogos volt a kifejezések felcserélése egymással? A felcserélést a szövegnek azon a helyén találtuk, ahol a szerző nem Rákóczi életpályájának hanyatló ágát, hanem egész ívét minősítette a szatmári békét követő nemzeti történelem egészének alakulására hatástalannak.

Indíték és mozgatóerő

Rákóczi neve a független erdélyi fejedelemséggel azonos – erre a tételre bukkantunk. Az a feltételezés, hogy a későbbi köztudatban azonosították, elesik. Szekfű Gyula

ugyanis azokkal szemben, akik Rákócziban a nemzeti szabadság időtlen szimbólumát látták, éppen arra mutatott rá műve több helyén, hogy a Rákóczinak tulajdonított eszmények nem fedik Rákóczi tényleges törekvéseit. A *száműzött Rákóczi* szerzője Rákóczi motivációját az erdélyi fejedelemség visszaállításában látta. Tehát nem a későbbi köztudatban cserélődött föl, mosódott össze Rákóczi neve és a független erdélyi fejedelemség eszménye.

A *Végszó*-ban a Rákóczit mozgató ideáról írottak a könyv második fejezetének néhány gondolatát sűrítették és transzponálták. Szekfű Gyula szerint nemcsak a száműzetés időszakában vált Rákóczi elsődleges céljává az erdélyi fejedelemség helyreállítása, hanem a *Vallomások* és a *Vetési-iratok* alapján korábban. „Még 1709-ben, jóval a nagy katasztrófa előtt, inkább száműzetésbe akart menni, semhogy Erdélyről lemondjon s átengedje a császárnak.”¹⁸⁵

De nem ez a kezdőpont. Az erdélyi fejedelemmé választás lehetősége ébreszti fel az Erdélyt birtokló fejedelmek sarjának szunnyadó ösztönét. A nem tudatosult családi örökség, Erdély bírásának „ösztone”, a hatalomvágy különös formája már 1704-től jelentkezett, majd fokozatosan elhatalmasodott a fejedelmen.¹⁸⁶ Ez magyarázza az 1709-es békekötési kísérlet meghiúsulását és azt, hogy a fejedelem 1711-ben az emigrációt választotta. Sajátos formaváltozáson megy keresztül a Rákóczi belső világának mély rétegeiben meghúzódó irracionális „öszton” a száműzött grosbois-i vallásos időszakában.¹⁸⁷ A hatalomvágy ösztöne vallási kötelességgé, etikai parancssá transzformálódott, így pozitívabb elbírálásra készítette a historikust, ami az idea *korszerűtlen* mivoltán mit sem változtat.

A magyar és az erdélyi függetlenség összefüggésének kérdését Szekfű Gyula nem taglalta, noha néhány helyen szólt róla.

„A felkelés első éveivel szemben különös ellentét. *Akkor* Rákóczi óvakodott erdélyi dolgokhoz nyúlni, nehogy helyzetét szükségtelenül is bonyolítsa, *most* maga akarja a viszonyokat kedvezőbbekké formálni, hogy közelebb juthasson az ő kedves Erdély országához /.../ Ő, akit nagy Magyarország rendjei választottak vezérlőjükké, soha senki előtt sem mutatta, mennyire örül az erdélyi választásnak /.../ Belső kielégülés gyönyörűségének nevezte később, a 17. századi morális irodalom szóhasználatával, azt az indítóókot, mely a magyar felkelés megkezdésére ösztönözte akaraterejét, s amely nem volt ugyan nagyra-vágyás vagy az uralkodásnak, koronának rendetlen kívánása, de mégiscsak világi óhajítás volt, a Teremtő előtt szégyenleni való véték. Amit a magyar felkelésre vonatkozólag oly világosan látott, az erdélyi kérdésben nem képes észrevenni. Az erdélyi fejedelemség kívánását és kedvelését még Grosbois-ban sem vallja be magának. Ez a vágy már annyira hatalmába kerítette lelkét, hogy jelenlétét és uralmát észre sem veszi, következményeit természetesnek tartja. Idők folytán ez az érthető emberi vonás, az ősök véréből öröklött

¹⁸⁵ Szekfű Gyula 1913a. 52.

¹⁸⁶ Vö. Uo. 54.

¹⁸⁷ Vö. Uo. 59–61.

vágyakozás az után, amit a sors nem adhat meg neki, oly természetes valami az ő szemében, hogy még a legszigorúbb lelki bíró előtt sem kell többé szégyenlenie. Már a Pálffytól nyújtott békefeltételek megvizsgálása közben mutatkozik ez az eltolódás. A feltételekben nem talált elég kezességet arra, hogy a császári udvar komolyan és becsületesen meg is tartsa azokat; ilyen kezességnek az erdélyi fejedelemség visszaállítását tartotta volna, mint ez a Bethlenek és a Rákócziak korában a magyar szabadság bástyájának bizonyult. »Az erdélyi fejedelemségről való lemondást megtiltotta nékem a rendek kezébe letett esküm, melynek megtartására becsületérzés és világi hiúság egyaránt biztattak« vallotta be később a száműzetésben /.../ Ezért nem fogadhatja el azt a békét, mely fejedelemségéből kizárná. A szatmári békességhez való csatlakozást tehát végső elemzésben erdélyi fejedelmi esküje tiltja meg.¹⁸⁸

A hosszú idézet nyomán azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy Szekfű Gyula sajátos oksági kapcsolatot feltételezett az öröklött – tegyük hozzá: verifikálhatatlan – ösztön (és annak a tudatban megjelenő formája: az eskü parancsa) és Rákóczi tettei között. Erdély függetlenségének motiválója nem az, hogy fenn akarta tartani a magyar függetlenség biztosítékrendszerének fő bástyáját. Ez csak a látszat. A lényeg az erdélyi fejedelemségre örökjogon formált ösztön, amely nem tudatosodott a fejedelemben sem 1711-ben, sem később. Az erdélyi fejedelmi trón birtoklása ugyanis számára egyet jelentett a magyar önrendelkezés biztosításával, holott a valóság ekkor már ennek ellentmondott.

Szekfű Gyula ugyanakkor a verifikáció lehetőségét, sőt igényét is kizárta az Erdélyre vonatkozó szándék jellegét és erősségét illetően, hiszen Rákóczi „soha senki előtt nem mutatta, mennyire örül az erdélyi választásnak.”

Az értelmezést alátámasztja a következő idézet:

„A vallásos érzelem, az eskü szentségének tisztelete csak másodrangú szerepet játszhattak elhatározásánál, hisz az eskü alapjául szolgáló feltételek 1711-ben s ettől kezdve mindvégig, kivétel nélkül hiányoztak. Az erdélyi rendek visszatértek a király hűségére, újra a leopoldi diploma jogalapjára álltak s Rákóczi fejedelemmé választása a későbbi események távlatán át éppen oly forradalmi, következményeiben kialakult tényé vált, mint az ónodi véres árnyak között kimondott abrenunciatio. S Rákóczi nemcsak az erdélyieknek kötötte le magát, még korábban s talán még erősebben a magyar konföderált rendeknek is, akik neki kezdettől fogva állandó hűséggel szolgáltak, míg az erdélyiek folyton bizalmatlanságot tanúsítottak a katolikus és magyarországi fejedelem iránt. Erdély mindvégig idegen maradt hozzá, a felkelést Felsőmagyarország és a Tisza vidéke csinálta és tartotta fenn. Mindennek dacára a konföderált magyarok helyett az erdélyiek képezik száműzete egyetlen gondját. A szatmári napokban említi ugyan egyszer a konföderátusoknak tett ígéretét, hogy nem hagyja el őket; de később soha többé. Még kevésbé bántja lelkiismeretét az abrenunciatio kérdése. Pálffy felszólítására ő maga ír I. Józsefnek levelet, s ha

¹⁸⁸ Uo. 54–56.

feltételeit teljesítenék, nem volna kifogása, hogy a konföderáltak visszavegyék trónjától megfosztott királyukat. A magyar rendek ügye közvetve foglalkoztatja csak: ha majd erdélyi fejedelemségébe bemegy, onnan újra lábra fogja állítani a magyar szabadságot is. Akárcsak Bocskai, Bethlen és Rákóczi György. Csakhogy ezeknek súlypontja Erdély volt s innen hódították magukhoz Magyarországot. Az ő lelkében Erdély fogalma oly módon alakult ki, ahogy az a valóságban az ő idejében sohasem létezett. A fejedelemség annyiszor megjelent öntudatában, hogy lassankint, mechanikus úton kialakult vágyát nem tudta elválasztani a marosvásárhelyi esküforma követelésétől s végül maga is azt hitte, hogy *egyedül* esküjéhez marad hű, ha nem mond le Erdélyről.¹⁸⁹

Magyarországi hatalmát tehát Rákóczi alárendelte Erdélynek – holott a felkelés bázisa Magyarország volt – az erdélyi fejedelmi szék iránti öröklött vágyakozása miatt. Ez indokolta azt, hogy az új helyzetben a régi koncepció újjászületett benne.

Rákóczi Erdéllyel kapcsolatos hatalomvágyát Szekfű két tényezővel magyarázta. A családi tradíciók és a szuverenitás voltak a fixa ideává váló gondolat mögöttes faktora.¹⁹⁰ Az önrendelkezés ahistorikus szimbólumának tekintett Rákóczi arisztokrata.¹⁹¹ A szuverenitás uralta személyiségét és gondolatait a rendi konföderáció gondolkörével szemben, az emigrációban pedig a korabeli európai abszolutista beállítottság határozta meg.¹⁹² Az abszolutista kiválasztottság-tudat a rendekhez alkalmazkodás kényszere miatt szorult vissza, majd fejlettebb és kifejtettebb formában uralkodott el.

Mi vezette Rákóczit arra, hogy részt vegyen a felkelésben? A *Vallomások* nyomán – Szekfű szerint – a belső kielégülés gyönyörűsége, végső fokon hatalomvágy, ami Erdélyhez kapcsolódott, a családi hagyományokhoz kötődött, és Grosbois-ban formaváltozáson ment át.¹⁹³ Miért nem Magyarországra formált jogot Rákóczi? A választ a családi hagyomány és a királyhűségnek alávetett szuverenitástudat együttesen adja.

„Rákóczinak száműzetésbeli viselkedésében a legtermészetesebb indítók az erdélyi fejedelemség soha nem gyengülő vágya. Azon kellene csodálkoznunk, ha nem ez lett volna döntő hatással reá elhatározó pillanatokban. Nemcsak azért, mert családjában a fejedelemség valóban több nemzedéken át örökletes volt s így az utódnak egész életén át sajnóhatott valami a szívében, hogy atyái örökségéből ki van zárva. Rákóczinak szüksége volt az erdélyi fejedelemségre, mert *szuverénnek* érezte magát.”¹⁹⁴

Rákóczi indítéka tehát az uralom igénye volt, s ez az igény Erdélyhez kapcsolódott. Ebből következik korszerűtlen ideája és ellentéte a Habsburgokkal. Az eszmény előképe az uralom igényének korábbi formája, ami az arisztokratát – Szekfű

¹⁸⁹ Uo. 57–58.

¹⁹⁰ Vö. Uo. 61–68.

¹⁹¹ Vö. Uo. 62–64. Lásd még: *Jászi Oszkár* 1912. 287.

¹⁹² Vö. Uo. 63–64.

¹⁹³ Vö. Uo. 55, 345.

¹⁹⁴ Uo. 61–62.

Gyula szerint is – parasztlázadásnak induló felkelés élére állította. Szekfű Rákóczi motivációját és az emigráns fixa ideájának különböző stádiumait egymással helyettesíthetőkkel tette. Az indíték bizonyosan nem azonos a felkelés rendi konföderációs eszméivel. Az pedig, hogy a rendi konföderáció korszerű vagy legalábbis jogos lenne, semmiképpen sem valószínű. Sem a rendi konföderáció, sem a parasztlázadás Szekfű felfogásában nem volt jogos, hiszen ami jogosultta tehetné volna számára mindkettőt, a Habsburg abszolutizmus centralizáló törekvése, teljesen hiányzott művéből. Ezért nem volt szükség az önállóság biztosítékaira, így Erdély függetlenségére. Azért sem, mert szerinte Erdélyt Rákóczi sem biztosítéknak szánta.

A Rákóczinak tulajdonított eszmény az erdélyi fejedelemség birtoklásának lehetőségé előtt nem volt sem ideál, sem indítóok. A kétféle hatalomvágy különbsége abban állt, hogy mennyire konkrét, mennyire látható, mire irányul. A helyettesítéssel, gondolati hierarchiába állítással és túláltalánosítással Szekfű Gyula az önrendelkezés és az erdélyi fejedelemség kérdését elválasztotta egymástól. Az erdélyi fejedelemség ugyan korábban a magyar önrendelkezés biztosítója volt, most viszont – egészen más helyzetben – már nem az. Ezért Rákóczi korszerűtlen ideálja végső fokon hatalomvágyat takar. Az Erdélyt a középpontba állító fejedelem törekvései aszinkronban voltak a belső erőviszonyokkal (felső-magyarországi bázis – erdélyi érdektelenség), hívei többségének törekvésével és legfőképpen az egységes Magyarország követelményével.

Az a hierarchia, amelyet a legfontosabb gondolati szál felfejtésével találtunk, szubjektív, irreális, irracionális és korszerűtlen indítékra vezette vissza és szűkítette le a belső mozgatóerőket, s a belső motivációra redukálta a történelmi személyiség jelentőségét.

A gondolati rekonstrukció elemzése során kettős redukciót és helyettesítést találtunk. Olyan logikai műveleteket, amelyeket követve gondolati konstrukcióhoz jutunk.

Szekfű Gyula az életpálya egészének minősítő jelzőjévé tette a belső indítékot, ám azt csak az életpálya egy részénél tudta kimutatni. Viszont a motívum értelmezése lehetővé tette – nem tudatosan, hiszen nyilvánvalóan nem gondolta végig a leszűkítés, a túláltalánosítás és a helyettesítés műveleteit, hanem öntudatlanul – a motívum virtuális létének föltételezését az egész pályára kiterjesztve.

A gondolatok belső logikáját követve a helyettesítés logikai művelete konstrukcióhoz, redukciókhoz és túláltalánosításokhoz vezetett, amelyek azonosítása szemléleti probléma felé visz. A helyettesítés ugyanis nem jogosult. Nem jogosult közvetlenül, mert Rákóczi életpályája egészének eleve csak egy ponttól volt jellemzője a kárhozott indíték. Ám nem jogosult közvetve sem, mert a virtuális idea nem bizonyított, hanem tételesen ki nem mondott, de kielemezhető előfeltevés, amelynek igazságtartalma bizonyításra szorul. Abban az esetben persze a helyettesítés jogosult, ha Rákóczi életpályájának lényegi tendenciája az erdélyi fejedelemség megszerzésére irányuló törekvés. Ez viszont nem bizonyított, így a felcserélés nem látszik megalapozottnak.

Láttuk, az „utókor”-nak tulajdonított ahistorikus Rákóczi-képpel szemben állt Szekfű Gyula következtetése. Rákóczi tényleges indítékainak kérdését közvetlenül nem is vonva be az analízisbe az egybeesés Rákóczi tetteinek és gondolatainak hajtóereje és a Szekfű által neki tulajdonított indíték között a gondolatmenet logikai hibái (konstruált elemek léte és problémák megválaszolásának ki nem elégítő volta) miatt nem valószínűsíthető. Tehát gondolatilag nem kielégítő megoldásokra bukkantunk. A logikailag nem helyes gondolatmenet eredménye történelmileg mégis igaz lehet. De nem az.¹⁹⁵

Szerep – jelentőség – hatás

Mivel *A száműzött Rákóczi* zárópasszusainak alapkérdése Rákóczi történelmi jelentősége és hatása volt, és e mögött húzódott meg helyettesítésük az emigránsnak joggal vagy jogtalanul tulajdonított eszménnyel – s a helyettesítés jogosságára rákérdezés hozta felszínre a monokauzális és leegyszerűsítő gondolati hierarchiát –, a gondolati szálak felfejtésének eredményeként a Szekfű Gyula által vázolt képen elődeinek, így Thalynak ahistorikus beállításával ellentétes, más jellegű, de ugyancsak egyoldalú beállítás jeleit látjuk. A kép azonban nemcsak egyoldalú, hanem érvénytelen is. Mindezt így vagy úgy, sokan érzékelték, de valamennyien utólag. Nagy kár, hogy nem volt a kéziratnak lektora, aki az alkotási folyamat során, időben felhívhatta volna a szerző figyelmét erre.

Szekfű Gyula végszóbéli helyettesítő eljárása mögött ugyanis szemléleti helyettesítés húzódott meg, amely egyben a Rákóczit sommásan elmarasztaló ítélet megalapozó szillogizmusa.

A fiatal történésznek az alkotási folyamat során tutorokra, manuactorokra lett volna szüksége. Jót tett volna a szerzőnek és alkotásának, ha Angyal Dávid nemcsak a kinyomtatott szöveget olvashatta volna, hanem a kéziratot, s ha Károlyi Árpád nemcsak az első két fejezettel kapcsolatban, hanem az egész szövegről mondhatta volna el a véleményét.¹⁹⁶

Szekfű Rákóczira nézve negatív értékelésének közvetlen magyarázata az azt megalapozó szillogizmus:

Rákóczi történelmi szerepe a független Erdély helyreállítására irányult – a független Erdély visszaállításának gondolata a 18. századtól Magyarország történetében anakronisztikus – tehát: Rákóczi szerepe korábban anakronisztikus, ezért jelentősége és hatása később nincs.

A szillogizmus előfeltevései: Rákóczi az emigráns Rákóczival, az emigráns Rákóczi pedig annak Erdélyre szűkített szándékával magyarázható. Történelmi jelentősége és hatása pedig történelmi szerepével azonos.

¹⁹⁵ Vö. R. Várkonyi Ágnes, 2009, 2011a, b, 2012a, b.

¹⁹⁶ Vö. Thalý Kálmán, 1880; Thallóczy Lajos, 1881; Angyal Dávid, 1882, 1888, 1889, 1898, 1902, 1905a, 1905b, 1906, 1911, 1915, 1918, 1925, 1927–1928, 1937; Károlyi Árpád, 1883, 1937; Domanovszky Sándor, 1914; Marczali Henrik, 1898. 9–10, 149–190, 1911. 540–554, 1907, 1915; Braun Róbert, 1918; R. Várkonyi Ágnes, 1961, 1973, 2009, 2011a, b, c, 2012a, b; Köpeczi Béla, 1966, 2004.

A szemléleti megalapozó elem: a szubjektum történelmi szerepe szándékára, az pedig az életpálya egyik szakaszában meghatározó motívumra szűkül. A többszörös redukció szükségképpen vezet fogalmi áthidaló konstrukciókra és logikai hibákra. Azzal az elterjedt magyarázattal, amely szerint Szekfű Rákóczit az emigráns fejedelem sikertelenségeiből ítélte meg, le kell számolnunk, legalábbis közvetlen értelemben.

A kudarcok sorozatát a historikus nem minősítő kritériumként használta, hanem azt mélyebb okra, Rákóczi törekvései (azt pedig szándéka) korszerűtlen és abszurd jellegére vezette vissza. Mint a szillogizmusból is láthattuk, Szekfű Gyula gondolatmenete szerint Rákóczi nem attól volt korszerűtlen, mert kudarcot vallott, hanem azért vallott kudarcot, mert korszerűtlen volt. Korszerűtlennek pedig azért tartotta, mert szándékát minősítette annak.¹⁹⁷

Ettől a korszerűtlen szándék – kudarcra ítélt szerep – jelentőség- és hatásvesztés tételsortól volt színvonalas és egyszersmind egyoldalú Szekfű Rákóczi-ábrázolása. Színvonalas volt, hiszen Thaly Kálmán ahistorikus Rákóczi-képével szemben a historicista kritika követelményeit alkalmazta. Színvonalas volt, mert rámutatott a Thaly felfogásából adódó dilettantizmusra és a téma értelmezésének kanonizálására, tudományon kívül, tudomány fölé helyezésére. Színvonalas volt, mert ráirányította a kutatók figyelmét a néhai fejedelem szándéka(i) és tettei, illetve ezek következményei közötti viszonyra. Színvonalas volt, mert a szándék elemzésével és értelmezésével az uralkodó Rákóczi-kép egyoldalú és történelmietlen visszavetítéseivel szemben a személyiség belső világát bevonta a vizsgálat hatókörébe.

Ugyanakkor azzal, hogy a szubjektum belső világa vált a vizsgálat középpontjává, újfajta egyoldalúság létrejöttét érzékelhetjük. Azáltal, hogy a szubjektum belső világa motívumainak konstruált és időben túlfeszített változata szolgált kulcsként tettei és a következmények megítéléséhez. A kuruc felkelés indítóoka, jellege, iránya és Rákóczi szándéka közötti viszony valóban magyarázatra szorult, s különbségeik tudatosítása (ha nem annyira abszolutizált, hogy kapcsolatuk immár szinte érthetlenné válik) igen magvas és új vizsgálatokra sarkalló gondolat. Ám az a differenciálatlan és egytényezős leszűkítés és visszavezetés, amellyel Rákóczi történelmi szerepét a fejedelem belső világára, azt pedig az emigrációs időszak feltételezett fő motívumára szűkítjük, e motívumot pedig a személyiséget csaknem kizárva térben, időben is kizárjuk, megalapozatlan és jogtalan konstrukció, ami súlyos egyoldalúságot eredményez.

Korszerű – korszerűtlen

Láttuk az összefüggést a helyettesítések sora, a motívum időbeli kiterjesztése és egyedüli magyarázó tényezővé formálása között. A logikai hiba mögötti konstrukció

¹⁹⁷ Vö. Szekfű Gyula 1913a. 51–68, 334–337.

szemléleti elemhez vezetett bennünket, mégpedig vissza a *Végszó* szövegéhez, Rákóczi történelmi jelentősége értelmezéséhez és megítéléséhez.

A helyettesítések árán létrejött szillogizmus szemléleti tartalma az *időszerűtlen-ség, a korszerűtlen-ség*. Ellentétpárjával, az *időszerűséggel, a korszerűséggel* együtt a mű szemléleti alaprétégét alkotják.

Szekfű Gyula az önálló Erdély korszerűtlen igényével a magyar nemzet egységének követelményét és realitását állította szembe korszerűként.

„A rodostói száműzött egy elmúlt korszak szülötte volt, azé a tragikus korszaké, mely évszázadnál tovább látta magyar ellen harcolni a magyart. A nemzet egységének helyreállításával, a régi sebek beheglesztésével a hatalmas nemzeti fejlődés büszkén nyomult tovább új feladatai felé, melyeket korábbi századok gyermekei még álmukban sem sejtíthettek.”¹⁹⁸

Miután a nemzet egysége helyreállt, Erdély különállása anakronisztikussá vált, ezért korszerűtlen Rákóczi eszménye. Erdély önállósága a szó szoros értelmében persze sohasem volt kívánatos, hanem mindig kényszer szülte állapot volt. A korszerűség ideálját a nemzeten belüli szakadással szemben a nemzet egysége, a részekre darabolt országgal szemben az integer Magyarország képviselte. A szakadás a török hódítás következménye volt és annak elhárultával szűnt meg. Szekfű szerint a független Erdély létjogosultságát tehát a kényszerűség szülte. Miután a belső szakadás okát sikerült kiküszöbölni, az addig is egyedül kívánatos egység realitássá vált. Szigorú értelemben tehát csak az egység lehetett korszerű mindkét korban: korábban mint követelmény és lehetőség, később pedig mint adottság, realitás. Az így felfogott korszerűség viszont kívül áll a historicista ábrázoláson, hiszen ahistorikus ideál, metahistoriai norma, maga az *érték*, ami miatt a későbbi korszak eleve közelebb van „Istenhez”, mint a korábbi időszak, közvetlenebb a viszonya hozzá, „Istennél van”. Úgy, ahogy 1916-tól 1955-ig a *nagymagyar út/felfogás* nemcsak egy volt a többi közül, mégcsak nem is egy ellentétpár egyik tagja volt, hanem maga volt a mérce, míg a *kismagyar út/felfogás* a nem kívánatos, kerülendő, a rossz nemzetértelmezés és stratégia színimájává vált.

Ahogy a historicista kritika viszonyítási pontja ahistorikus, úgy az elmarasztalt személyiség szerepének korszerűtlensége konstruált. A mű szemléleti alaprétégének elemei, az *időszerűség–időszerűtlen-ség* ellentétpárjának tagjai közül a korszerű minősítője korfeletti, a korszerűtlen pedig nem kellően megalapozott.

Leszűkítés és túlzott általánosítás

A szemléleti alapelemek nem támasztják alá Szekfű Gyula önmagáról alkotott képét, miszerint *A száműzött Rákóczi* képviselte a tudományos igazságot. Lehet ugyanis

¹⁹⁸ Uo. 337.

a kérdéses munka valamennyi adata külön-külön érvényes és hiteles, a tények összessége az azokat strukturáló, kiválasztó és értékelő szemlélet miatt mégsem helytálló. Nem a mindenáron való logikai következetesség oly gyakran embertelen következményekre vezető követelménye, hanem a személyiségkép és a korkép absztrakt jellege miatt. Absztrakt, hiszen egy-egy határozmányt azonosít a kérdéses fogalommal, és így leszűkíti s – óhatatlanul – merevvé tesz.

Azok a támadások, amelyek a historikust érték, politikai gyökereik mellett itt nyerték el az azzal korántsem egyenrangú, de azért nem is elhanyagolható létalapjukat. Ebben van a magyarázata annak, hogy vádlói egyszerre marasztalhatták el Szekfűt az „idealizmus” és a „materializmus” vétkében. „Idealista”, hiszen csak a szubjektum belső világából magyaráz. „Materialista”, hisz csak a közvetlenül látható tényezőket érzékeli, és nem veszi észre a morális faktorokat. Tényleg „szegény” az emigráns fejedelem, hiszen közvetlen megnyilvánulásai olykor rokonszenvesek. Ám ugyanakkor Szekfű Gyula beállítása magában foglalja a „Rákóczi-gyalázás” vádjának lehetőségét is. Annak ellenére, hogy e vád alapjai elsősorban a közvélemény túlnyomó részének romantikus nacionalista orientációjában lelhetők fel. Az ugyanis tényleg akár gyalázatos is lehet, aki pusztán hatalomvágyát követi, bármilyen formában jelenjen is meg ez a vágy.

A személyiség leszűkített értelmezése és a kor absztrakt jellemzése nem egyszerűen a historicista követelmények következménye volt, hanem jórészt azok következtetlenségeivel függött össze. Nem a „lelki analízis” vizsgálati szempontja eredményezte a szándéokra és a csak közvetlen megnyilvánulásokra szűkülő személyiségábrázolást, hanem annak leszűkített és konstrukciókra alapozott értelmezése és kidolgozása folyománya volt. A kor mértéke, az időszerség kritériuma pedig – már az 1912-es *Történeti Szemle*-tanulmányban kitapintható gondolathoz hasonlóan – korfeletti előfeltevés, a Habsburg Birodalmon belüli magyar önállóság igénye volt.

A *Végszó* elemzése során számba vett műveletek és konstrukciók *A száműzött Rákóczi* szemléleti alaprétegét tárták fel. Szemlélet és empíria viszonyának vizsgálata kettős feladatot jelentene: a Szekfű Gyula által használt anyag belső természetének egybevetését a mű ábrázolásmódjával és következtetéseivel, illetve a historikus alkotási folyamatának és szemléletmódosulásának rekonstrukcióját és elemzését. Sem az egyikre, sem a másikra most nem kerül sor. A levelezés tudományos alkotási folyamatról tanúskodik és cáfolja a közvetlen politikai indítékokat keresők feltételezéseit. Alkotáslelektani elemzést azonban csak korlátozottan tesz lehetővé. Azt láthatuk belőle, hogy Szekfű Gyula a tanulmányozott forrásanyag hatására egyre inkább szembefordult a Thaly Kálmán, illetve a Márki Sándor által ábrázolt Rákóczi-képpel, s azt – érthetően – öndefiníciószerűen némileg diabolizálta. Ám a műben található kérdések és megoldások genezisének vizsgálata a historikus nagyobb kitérülését és jóval nagyobb önreflexióját, ez irányú tudatosságát feltételezné, mint amennyi a kérdéses levelekből érzékelhető. Jót tett volna szerzőnek és műnek a jó szándékú, érdemi, empatikus, szakmailag megalapozott és személyre szabott, tárgyyszerű tutori

közreműködés. Az, amire Angyal Dávid, Károlyi Árpád és Marczali Henrik egyaránt képes lett volna, s amelynek számos tételét olvashatjuk Domanovszky Sándor ismertetésében.¹⁹⁹

Cél és eredmény

Thaly Kálmán Rákóczi-kultusza és Márki Sándor Rákóczi-életrajza historiográfiai kihívására Szekfű Gyula – a historicizmus követelményei és a források kritikai értelmezése jegyében – szakszerű választ kívánt adni. Ám témaválasztásának időkorlátai végkövetkeztetéseiben eltűntek, a tárgyalás leszűkített módjában – az áthidaló konstrukciók ellenére – újratermelődtek, és meghatározóak voltak.

Előfeltevésével szoros összefüggésben igénye az általános ítéletmondásra és a választott témája kínálta lehetőségek közötti alapvető feszültség redukált Rákóczi-kép és túláltalánosított következtetés ellentétéhez vezetett. A kifejtés során a külső feltételek meghatározó, a belső és külső feltételek kölcsönhatása alárendelt, mellékes szerepet játszottak. Ezt a témaválasztás és a beállítás indokolta. Az, hogy az emigráns szerepének megítélése nem követelte meg a hazai társadalmi mozgás áramában tevékenykedő személyiség és közege differenciált rajzát és a hazai közeg vizsgálatát. Még inkább az, hogy a *szerep-szándék* megfeleltetés által indokolt elválasztás, a fejedelem és a hazai törekvések eleve különböző indítékai lehetővé tették a személyiségre és közvetlen környezetére szűkített tárgyalást. A különbségek megrajzolása jogtalan általánosításokkal, az eltérések megfogalmazása pedig nem kellően megalapozott bizonyítással társult. A következtetlenségek az általánosító megítélés megalapozói, a következtetések pedig a redukció feltételei, leszűkítő és túláltalánosító koncepció részei voltak.

A szaktudományos munka historiográfiai tett volt, szerzője annak szánta és ebben a tudatban írta a régóta esedékes Thaly-kritika megfogalmazását és kidolgozását. Rákóczi abszolutista törekvéseiről termékeny és eredeti gondolatokat tartalmazott. A tudományosság nyeresége volt a szerző egyetemes történeti látásmódja, széles körű olvasottsága, anyagkezelésének biztonsága. Az, amit a „levéltári kalászás”-sal mint „történetírói feldolgozás”-t állított szembe. A szaktudományos munka ugyanakkor olyan gondolati eljárásokat foglalt magában, amelyek óhatatlanul a szakmai teljesítmény rovására mentek. Túláltalánosított következtetést, jogtalan fogalomfelcserélést és konstruált értelmezést, leszűkítő és túltágító szemléleti elemeket.

Az emigráns Rákóczi-ról szóló könyv Thaly Kálmán Rákóczi-járól és Rákóczi-ról egyaránt szólt. Abban, hogy Thaly dilettantizmusát bírálta, nem volt úttörő. Azt már számosan megtették, így Gyulai Pál 1867-ben, Pauler Gyula 1870-ben és 1875-ben, Angyal Dávid és Lánczy Gyula 1882-ben, Knauz Nándor 1886-ban, Marczali Henrik 1898-ban és Riedl Frigyes 1913-ban.²⁰⁰

¹⁹⁹ Domanovszky Sándor, 1914. Vö. *Marczali Henrik*, 1898. 9–10, 149–190, 1911. 540–554,

²⁰⁰ Gyulai Pál, 1867. <http://mek.oszk.hu/07200/07299/07299.pdf>; Angyal Dávid, 1882; Lánczy Gyula, 1882a; Thaly Kálmán, 1882; Lánczy Gyula, 1882b; Marczali Henrik, 1896; Riedl Frigyes, 1913.

„Mindenki, aki komolyan nézte a dolgokat, tudta, hogy Gyulai 1867-iki kritikája még nagyobb mértékben áll az öreg Thalyra, kinek történetírói módszere a történetírás gyermekkorából való, semmivel sem fejlettebb és kevésbé naiv, mint a régi krónikaíróké, hogy illúziókba borult tekintete nem tudja, talán nem is akarja meglátni az igazságot, s hogy írói művészetére ráillik Gyulainak az az éles kritikája, amellyel Thalynek Bottyánról szóló könyvéről írt cikkét bevezeti: »rég nem olvastunk olyan rosszul írt könyvet«²⁰¹

Szekfű bírálata a leginkább Lánczy Gyula Thaly-kritikájára hasonlított.²⁰² Thaly dilettantizmusát azonosította a Rákóczi-kultusszal, a kultuszt pedig Rákóczi történelmi szerepével és jelentőségével. Méghozzá úgy, hogy az emigráns időszak jellegzetességeit vetítette rá Rákóczi egész életpályájára és utóéletére. Megítélő kritériuma, a *korszerűség*, a későbbi *nagymagyar felfogás/út* korabeli és metahistóriai funkciójú konstrukció volt.

Szekfű Rákóczi egész tevékenysége indítékának az emigráns Rákóczi hivatkozási alapját, diplomáciai érvét tekintette. Az egykori fejedelem ugyanis csak mint az erdélyi *absoluta potestas* jogos igénylője, s nem mint magyar szuverén tárgyalhatott partnerként a – potenciálisan vagy aktuálisan – Habsburg-ellenes uralkodókkal. Az akkori nemzetközi jogi normák szerint ugyanis Magyarországnak volt törvényes uralkodója. Az erdélyi fejedelmi méltóságot viszont már hosszú ideje olyannyira ismerték és elismerték az európai monarchák, hogy viselőit – számos szerződés tanúsága szerint – diplomáciai partnernek tekintették.

Szekfű feldolgozását a Rákóczi számára támaszul szolgáló XIV. Lajos halálával indította, és az emigráns korszak vizsgálatát az azt követő időszakra szűkítette. Akkorra, amikor a nemzetközi erőviszonyok már megmerevedtek. Holott az emigráns fejedelem nem szűkíthető leegyszerűsítés nélkül a „száműzöttre”, ahogy az csak túlzott általánosítással vetíthető ki Rákóczi egész pályájára.²⁰³

Szekfű Gyula – leszűkítő és túláltalánosító értelmezése és *korszerű-korszerűtlen* ellentétpárjának jelentése és funkciója alapján – nemcsak a száműzöttről, hanem Rákóczi Ferenc egész történelmi szerepéről, jelentőségéről és hatásáról mondott ítéletet, amiben – úgy hiszem – közvetlenül Márki Sándor Rákóczi-életrajzának befejezésére válaszolt. Nemcsak III. Károly nyilvánította Rákóczi Ferencet 1715-ben száműzöttnek. Szekfű Gyula kitette Rákóczit a nemzeti panteonból.²⁰⁴

²⁰¹ Schöpflin Aladár, 1914a. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00145/04744.htm>. Vö. Riedl Frigyes, 1913; Tolnai Vilmos, 1915; Perjés Géza, 1957.; http://epa.oszk.hu/00000/00001/00204/pdf/ITK_00204_1957_04_313-324.pdf; Tverdota György, 2006.; http://epa.oszk.hu/00000/00011/00106/pdf/iskola-kultura_EPA00011_2006_07_08_034-040.pdf; Cseh Zoltán, 2013.; <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2013/2013-november/1777-csehy-zoltan-valami-rejtelyes-vonzalom>

²⁰² Lánczy Gyula, 1882a, b; Thaly Kálmán, 1882. Vö. Hengelmüller, Ladislaus, 1913.

²⁰³ Angyal Dávid, 1905a, b; 1908, 1935; Marczali Henrik, 1898. 9–10, 149–190, 1911. 540–554, 1907; Wellmann Imre, 1952; Köpeczi-Várkonyi 1955; Tarnai Andor, 1960; R. Várkonyi 1973. II. 121–131, Hopp Lajos, 1973; Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes, 1973, 1974, 2009, 2011a, b, 2012 a, b, 2013.

²⁰⁴ Vö. R. Várkonyi Ágnes, 2009, 2011a, b, 2012a, b.

A mű a köztudat rossz beidegződéseinek feloldása szempontjából elszalasztott lehetőséget jelentett. A tudományos színvonal és a leegyszerűsítő felfogás ambivalenciája nagyon is empatikus, érdemi és megalapozott lektorálást, majd tárgyyszerű és tárgyilagos szakkritikai visszhangot igényelt volna mind a tudományos, mind a szélesebb közvélemény köztudata és tájékozódása, mind a szakmai kvalitásairól ez úton is bizonyosságot tett historikus egyéni alkotói fejlődése érdekében. Nem ez történt.

Kontextus és kitekintés

A nemzeti liberális történetírás kánonja

A millenniumi *A magyar nemzet története* nyolcadik kötetében Marczali Henrik – néhány évvel később Szekfű Gyula professzora, doktori értekezésének bírálója – így foglalta össze véleményét Rákóczi történelmi szerepéről, jelentőségéről és hatásáról, s összegezte a kérdésben a nemzeti liberális történetírás kánonját:

„A feudális Magyarországnak legnagyobb alakja dőlt ki. Az a férfiú, ki soha sem feledkezve meg származásáról, címeiről, méltóságáról, mégis mindezt kockára tette hazájáért és magát teljesen a nemzeti szabadság ügyének szentelte. Sikereit, nagy európai szerepét nem annyira tehetségeinek köszönhet – oly szemes bíráló, mint St. Simon csudálkozik azon, hogy bírt egyáltalában mozgalmat kelteni –, hanem jellemének. Magyar volt minden ízében, idegen nevelése ellenére nyugodt, komoly, méltóságos, jóakaró és ez a tulajdonság biztosította leginkább hatalmát honfitársai fölött és magyarázza meg azok kitartó ragaszkodását és hagyományának megörökítését a nép költészetében. Nagy érdeme az is, hogy buzgó katolikus létre épp úgy harcolt a vallási, mint az alkotmányos szabadságért. Több mint egy századon át az ő neve és hagyománya volt a magyar függetlenségi eszmének legfőbb, szinte egyedüli zászlaja. És midőn a kor demokratikusabb színe alatt megújultak a régi sebek, a régi küzdelmek, neve, éneke újra lelkesítette a vitézeket, az ő és híveinek bujdosása pedig példát nyújtott a száműzötteknek. Ugyanakkor, midőn Rákóczit temették és siratták, az ő nevében fegyvert fogott a magyarság egy része, bár nem azon eszmékért, melyekért ő küzdött. Nem hiába hangzott annyi éven át hazánkban a szabadság szava és dala: meghallotta a pór is. Az a pór, kit nemcsak földesura nyom el, hanem az új adó terhe és az idegen katonaság prédálása és erőszakoskodása is.”²⁰⁵

A Műveltség Könyvtára kiadásában 1911-ben megjelent *Magyarország történetében* – amely feltehetőleg egyetemi előadásain alapult – pedig így értékelte a Rákóczi-szabadságharcot, Rákóczi történelmi szerepét, a szatmári békét és Rákóczi emigrációját:

„A fejedelem hosszabb megfontolás után nem fogadta el a békét. Történeti szerepe abban áll, hogy nem törődve magánérdekével, »nemzete hasznára, a maga örök dicsőségére«,

²⁰⁵ Marczali Henrik, 1898. 177–178.

inkább a száműzetés keserű kenyerét választotta, semhogy lemondana a függetlenség eszméjéről. Bölcsen tette; alattvaló már nem lehetett. Az új Magyarország kicsinyes viszonyai közé épp oly kevéssé fért egyénisége, mint roppant birtokán alapuló befolyása. József anyja, Eleonora Magdolna, Magyarország megkoronázott királynője, fia, Károly trónörökös nevében, Savoyai Eugén tanácsára megerősítette a szerződést és Károly is jóváhagyta azt Spanyolországból. Bárminő szomorú volt a forradalom vége, lefolyása mégis erőt mutatott és eredménye nagy javára vált a magyarságnak. Véget vetett a Kollonics-rendszernek, megakasztotta a német telepítést és a rác foglalást, és így a magyar részére biztosította a túlsúlyt a töröktől visszahódított területen. Nem bírta ugyan elszakítani Magyarországot Ausztriától, még a bécsi kormány törvénytelen, a fennálló hatalmi viszonyokon alapuló befolyásának sem bírt gátat vetni, de Magyarországnak mégis nemcsak nyugalmat szerzett, hanem olyan közjogi állást is, melyből visszafoglalhatta nagy részét annak, ami elveszett.”²⁰⁶

Marczali Henrik értelmezésében a szabadságharc megakadályozta a beolvasztást, és ezzel megváltoztatta Magyarország alávetett és súlytalan helyzetét a Habsburg Birodalomban. Rákóczi száműzetésbe vonulása szerinte önzetlen, méltóságteljes és bölcs tett volt. Ezt a véleményt azután fogalmazta meg, miután a száműzetés tényeiről, lehetőségeiről és sajátosságairól, s a száműzött törekvéseiről, tetteiről és dilemmáiról – együtt érző, tárgyyszerű és nemzetközi összefüggésekbe ágyazott – áttekintést adott.

Szekfű Gyula 1913-ban nemcsak Thaly Kálmán Rákóczi-kultuszát és Márki Sándor Rákóczi-életrajza hitvalló záró passzusait, hanem a nemzeti liberális történetírás kánonját is megkérdőjelezte. 1918-ban a *Der Staat Ungarn*-ban, 1931-ben a *Magyar történetben* és 1939-ben a *Rövid magyar történetben* és *A nemzeti jellem történetünkben* című esszéjében viszont közeledett hozzá. Annak ellenére, hogy Rákóczi-képe csak a részletekben módosult, lényege mégis változatlan maradt. Nevezetesen és elsősorban abban, hogy a nemzeti liberális kánonnal szemben továbbra is úgy látta, hogy nem lehet egyszerre igazat adni a szatmári békét elutasító Rákóczinak és a békét megkötő Károlyi Sándornak. Ez – az ő felfogásában – kizárta egymást. Ebben a *vagyban* pedig ő Rákóczi ellenében és Károlyi Sándor mellett foglalt állást.

Identitáspolitikai kitérő

A legsikeresebb magyar író, Jókai Mór ágya feletti kép az aradi tizenhármak kivégzését ábrázolta. Ő pedig mindennap I. Ferenc Józsefért, a magyarok királyáért imádkozott. Azért a személyért, akinek a nevében a kivégzéseket végrehajtották Aradon és Pesten, s aki miatt Kossuth Lajos emigrációban halt meg.

Addigra már szinte mindent elborított az egymással össze nem békíthető személyek, események és értékek – történelmi kontextusukból kiszakított és elvont sé-

²⁰⁶ Marczali Henrik, 1911. 553–554. Vö. Marczali Henrik, 1898. 149–190.

mákká kiüresített – egybeolvasztása. Olyanoké, mint II. Rákóczi Ferenc és Károlyi Sándor, az aradi tizenhármak és Ferenc József, a függetlenség és a kiegyezés az idegen uralommal.

Ferenc József volt az, aki addig nem engedte a választáson nyertes ellenzéket kormányra kerülni, amíg az programja legfontosabb pontjairól le nem mondott. Az 1906-ban kormányra jutott függetlenségi ellenzék politikai kudarcát szimbolikus politizálással kompenzálta. Legfőbb vívmánya, Rákóczi, Thököly és Zrínyi Ilona hamvainak hazahozatala, újratemetése, és II. Rákóczi Ferenc történelmi érdemeinek törvénybe iktatása volt, amelyet ez az uralkodó szentesített. 1910-ben a választáson a kormányon lévő egykori ellenzéki pártok vereséget szenvedtek, és a korábbi ellenfél alakíthatott kormányt.²⁰⁷

II. Rákóczi Ferenc nem egy történelmi személyiség volt a sok közül, hanem Kossuth Lajos mellett a magyar függetlenség szimbóluma, akit a nemzet hőseként helyeztek örök nyugalomra a kassai dóm kriptájában. Kassa azzal, hogy Rákóczit és társait oda temették, a nemzeti kegyelet, a nemzeti emlékezet, a nemzeti identitás szent helyei közé került. Olyan épületekkel, helyekkel, jelképekkel egy sorba, mint a Parlament, a budai vár, a kolozsvári Szent Mihály tér és Mátyás-szobor, Mohács, Arad, Világos, Segesvár, Nagycenk, a Kossuth-, Deák- és Batthyány-mauzóleum, és az 1848–49-es szabadságharc honvédtisztjeinek sírjai a Kerepesi temetőben és másutt. Mindezek együtt alkották azt a magyar nemzeti panteont, amely úgy, mint a római Vittorio Emmanuelle emlékmű (a „nagy írógép”), a párizsi Panteon, a londoni Westminster apátság és a Szent Pál-székesegyház, a spanyol polgárháború tömegsírjai, Monticello, a washingtoni Capitolium (és a közelében lévő Jefferson-, Washington-, Lincoln-emlékmű, és a vietnami veteránok emlékműve), a הכותל המערב (a jeruzsálemi Szentély nyugati fala, a siratófal), a יד ושם (Jad Vasem), a Herzl-hegyre temetettek sírjai, Katyn, Auschwitz *lieux de memoire*, a nemzeti emlékezés helye, a nemzeti identitás csarnoka.

Az amerikaiak számára 2001. szeptember 11-én a World Trade Center ikertoronyai elleni merénylet nemcsak azt jelentette, hogy ezrek haltak meg miatta. Hanem azt is, hogy az Egyesült Államok egyik jelképét érte támadás. Egyénileg és kollektíven meggyászolták és évente megemlékeznek a halottakról. A merénylet kitermelője, Oszama bin Laden levadászásával pedig megbosszulták halálukat és a nemzet méltóságán esett csorbát.

Az emlékezetépítés persze korántsem mindig csak egyirányú. A párhuzamos emlékezetépítések, az egymással versengő, egymással szembenálló és gyakran egymást tagadó emlékezetek és viktimológiák számtalan példáját ismerjük. Ilyenek a spanyol francoista és köztársasági emlékezés helyei, közöttük a civil társadalom követelésére feltárt tömegsírok. A észt–oroszl kollektív emlékezet feszültségét és szembenállását mutatta 2007. tavaszán a tallini szovjet hősi emlékmű, a város főterén álló Vörös Ka-

²⁰⁷ BIM 7. 180–194, kül. 185–189; Dénes Iván Zoltán, 2010.

tona bronzszobrának lebontása, temetőbe szállítása, ottani felállítása és az erre adott reakció, a tallini zavargások eseménysorozata.²⁰⁸

Egymással perlekednek a párizsi republikánus és royalista *lieux de memoire*-ok a Place de la Concorde-tól a Jeanne d'Arc-emlékművön át a Madeleine-ig. Évenként megismétlődő szimbolikus polgárháborús demonstráció a belfasti – a több mint négyszáz évvel ezelőtti győzelmet ünneplő – protestáns felvonulók katolikus városrészen átmenő tömege. Párhuzamos nemzetépítés jelképe Belgiumban a leuveni egyetem könyvtárának felosztása: a flamand egyetemen maradt a könyvtár és a könyvtári katalóguscédulák ABC szerinti első fele, míg a másik felét átszállították az újonnan alapított vallon egyetemre. Breslau Wroclawvá alakítását szolgálták nemcsak a betelepítések, hanem a Lvivvé tett Lwowból áttelepített szobrok és intézmények. Lviv/Lwow/Lemberg temetőjében egymás szomszédságában nyugszanak, s mintha egymással háborúznának a lengyel gyerekkatonák és Bandera ukrán hadseregének – vaskereszt alakú sírokba temetett – harcosai. Rigómező/Koszovó (Косово Поље, Fushë Kosova) mást jelent a szerbeknek és az albánoknak. Mohács „nemzeti nagylétünk nagy temetője” a magyaroknak, és győzelem helye a törököknek. Egymásnak feszülnek Kolozsvár párhuzamos, egymással felelő magyar és román főterei. Szimbolikus polgárháborúba illeszkednek a Trianont, a *Shoát* és a Gulágot egymással szembeállító, versenyztető és kijátszó posztkommunista magyarországi emlékezetpolitikák.²⁰⁹

A párhuzamos emlékezetépítések, az identitáspolitikai harcok a magukat áldozatnak tartó, önérzetükben megsértett és mindenáron elégtételt kereső emlékezetközösségek politikai hisztériába átcsapó szimbolikus polgárháborúi Írországtól Görögorszáig, Ukrajnától Spanyolországig.

Magyarországon Bocskai István, Bethlen Gábor, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos a magyar függetlenség, a magyar önrendelkezés jelképei voltak és maradtak. Rákóczi történelmi jelentőségét a magyar országgyűlés *A száműzött Rákóczi* megjelenése előtt hét évvel iktatta törvénybe.

Ausztriában nemcsak a dinasztia számára jelentettek a kurucok *krucitürköket*, keresztény törököket, az oszmán-török pusztítás gyűjtogató segédcsapatait. Nemcsak Tarpán és környékén vannak kuruc napok. Több Lajta melletti faluban évente tartottak (és tartanak) *Kuruc tag*-okat, amikor arról emlékeztek meg, hogy a kurucok egykor felgyűjtötták a falujukat és hogy mitől menekültek meg.

A magyar függetlenségi ideológiában nem kis feladványt jelentett a Habsburg-ellenes küzdelmek példaszerepének egyeztetése a Habsburg uralkodó iránti lojalitással. A dualista kormánypárt eszmevilágában pedig a függetlenségi harcok kultusza okozott komoly feszültségforrást.

²⁰⁸ León, Pablo Sánchez, 2012; Dénes Iván Zoltán, 2012a, b, 2013a, b.

²⁰⁹ Vö. Thum, Gregor, 2003; Kis János, 2008; Davis, John, 2012; Dénes Iván Zoltán, szerk., 2007; Dénes Iván Zoltán, 2008a. 285–310; 2012a, b, 2013a, b; León, Pablo Sánchez, 2012; Bárdi Nándor, 2013.

Szekfű Gyula könyve – láttuk – korántsem csak Thaly Kálmán dilettantizmusát és Márki Sándor hitvallását utasította el, hanem a millenniumi *A magyar nemzet történetétől* Marczali Henrik 1911-ben megjelent *Magyarország történetéig* a magyar nemzeti liberális mesterelbeszélésben megkérdőjelezhetetlen helyet elfoglaló függetlenségi küzdelmek pozitív értékelését (nemcsak a Rákóczi-szabadságharcot, hanem az összes függetlenségi küzdelmet). Leértékelte és kívül helyezte őket a szimbolikus politizálás világán.

Ezen az áron viszont feloldotta, de ezen az áron oldotta fel a függetlenségi harcok kritikátlan és hamis ünneplése és elutasító kritikája között feszülő ellentétet. Amivel viszont az egykori kurucellenes röpirat-irodalom és az aulikus történetírás, saját korában az osztrák centralizáció és az antinacionalista modernizáció különböző indíttatású híveinek, így – többek között – Ferenc Ferdinánd (az Osztrák–Magyar Monarchia föderalizálására készülő) körének állásfoglalásaihoz került közel. Azokhoz, amelyek civilizáció és/vagy haladásellenes, feudális, oligarchikus, reakciós, szeparatistikus, rendi érdekvényesítést láttak a magyar függetlenségi küzdelmekben, így a Rákóczi-szabadságharcban. Akár tudta ezt, akár nem. Úgy hiszem, nem tudta. Az pedig bizonyos, hogy könyvét senkinek a megrendelésére sem írta. Azt saját kezdeményezéséből tette, saját kezdeményezésére, az saját, némileg elszármított alkotása volt. Ám az identitáspolitikai helyzet adott volt, amiben voltak, akik rokonszenveztek könyve megjelenésével, és voltak, akik számára az elfogadhatatlan volt. Különösen úgy, hogy visszhangja átlépte a szakkritika határait. Márpedig átlépte. Ez pedig nagyon megnehezítette, szinte kizárta a tárgyyszerű, meggyőző és hiteles szakmai visszhangot. Azt, amire a szerzőnek nagy szüksége lett volna.

A Rákóczi-kép metamorfózisai (1913–1940)

Szekfű Gyula 1913-ban, 1916-ban, 1918-ban, 1931-ben, 1939-ben és 1940-ben értelmezte Rákóczi történelmi szerepét, jelentőségét és hatását. A kifejtett értelmezések változó hangsúlyokat és jellegzetességeket mutatnak, más-más összefüggésben helyezkednek el, de lényegük, magvuk azonos.²¹⁰

1913-ban, *A száműzött Rákócziban* az emigráns fejedelem szerepével, törekvéseivel, az őt vezérlő indítékkal és személyiségével foglalkozott. Azt állította, hogy Rákóczi az emigrációban (de nyilvánvalóan korábban is) a Magyarországtól különvált Erdély újjáélesztésére törekedett. A Magyarországtól különvált Erdély a török kiverését eredményező felszabadító háború következtében a területileg és politikailag immár ismét egységes Magyarországgal szemben állt. Minthogy Rákóczi cselekedeteinek legfőbb indítéka az önálló Erdély visszaállítása volt, ez a törekvés az emigráns politikai szerepét komolytalanná, súlytalanná, anakronisztikussá és kártékonyá tette. Emiatt nem volt, nem is lehetett hatása és jelentősége sem volt. Nemzeti eszmény-

²¹⁰ Vö. Dénes Iván Zoltán, 1976c, 2002, 2008. 94–98; BIM 11. 356; Csunderlik Péter, 2011, 2013.

nyé emelése félreértésen alapult. Az a történelmi személyiség ugyanis, aki az ország egységének megbontására törekedett, nem testesítette meg saját korában, és később sem reprezentálhatja az egységes és független Magyarország ideáját. Az eszményítés – amivel kultuszának kialakítói, elsősorban Thaly Kálmán kísérleteztek – nem állja ki a történettudományi kritika próbáját.²¹¹

1916-ban úgy látta, hogy a felkelés eredménye a szatmári béke volt, amely véget vetett a tragikus megosztottságnak. Ezzel az erdélyi fejedelemség önállóságának létjogosultsága visszavonhatatlanul megszűnt, a nemzet védelme új erők feladata lett. Mivel az emigráns Rákóczi a múltat próbálta feltámasztani, *A száműzött Rákóczi* végkövetkeztetése jogos és érvényes volt. Rákóczi eszménye nem a nemzeti eszme, csak annak egyik mulandó és anakronisztikus formája.²¹²

1918-ban a *Der Staat Ungarn* (és magyar fordítása, *A magyar állam életrajza*) Rákóczi-ábrázolása szerint Rákóczi zászlai alatt a bécsi abszolutizmus elnemzetietlenítésével szemben egész Magyarország egyesült. Ezt XIV. Lajos kihasználta. Áltatta Rákóczit, mintha szövetségesek lettek volna, valójában azonban becsapta, hiszen sohasem tekintette partnernek. A szatmári egyezség viszont helyreállította a rendi alkotmányt és a Habsburg-ház örökösödési jogát. Rákóczi azonban ragaszkodott az erdélyi fejedelemséghez, az alkotmány legerősebb 17. századi biztosítékához, ezért száműzetésbe ment.²¹³

1931-ben, a *Magyar történet*ben a történetíró úgy látta és láttatta, hogy a felkelés rendi küzdelem volt, amely 1704-ig, a höchstädti csatáig némi eredménnyel kecsegtetett. Addig, amíg a Habsburg-haderő külföldön volt lekötve. Utána viszont a kérdés már csak az volt, hogy a felkelők képviselői milyen áron jutnak megegyezésre a Habsburg-uralkodó megbízottaival. A szatmári béke rosszabb volt, mint amelyet a császár meghatalmazottai korábban, 1704-ben és 1706-ban ajánlottak fel. Azoknál, amelyek Rákóczi ellenállásán feneklettek meg.²¹⁴

1939-ben a *Magyar történet* rövid és újabb (az 1600 és 1939 közötti időszakot bemutató, angol és francia fordítás és kiadás céljából átdolgozott) változatában a historikus úgy ítélte meg, hogy a felkelés szabadságharc volt, amely megakadályozta, hogy az idegen abszolutizmust rá lehessen kényszeríteni az országra. Az ellenállás tapasztalata beépült a Habsburgok emlékezetébe, így a velük együttműködő magyar államférfiak a 18. század folyamán biztosíthatták az alkotmányos viszonyokat és a békés alkotómunkát Magyarországon.²¹⁵

²¹¹ Szekfű Gyula, 1913. 334–337. Vö. Marczali Henrik, 1898. 9–10, 149–190, 1911. 540–554; R. Várkonyi Ágnes, 1961, 1973, 2009, 2011; Dénes Iván Zoltán, 1976a, 2001. 143–168; Csunderlik Péter, 2011, 2013.

²¹² Szekfű Gyula, 1916a, b. 128, 132–133, 142.

²¹³ Szekfű Gyula, 1918b. 145–147.

²¹⁴ Szekfű Gyula, 1931a. 45, 49–54, 56–63, 65, 67–71, 73–74, 75–81. Ez az értelmezés hangsúlyában különbözött, egészében azonban nem állt távol a nemzeti liberális szintézisek, elsősorban Marczali Henrik elbeszélésétől: Marczali Henrik, 1911. 545–553.

²¹⁵ Szekfű Gyula, 2002a. 110–126.

A magyar jellem történetünkben című esszéjében azt állította, hogy a magyar jellem három vonásából – a szabadságszeretet, a vitézség és a körmönfont politizálás (a politikai bölcsesség) – Rákóczi a szabadságszeretetet, Károlyi Sándor viszont a politikai realizmust képviselte.²¹⁶

Szekfű Gyula a *Rákóczi-kor problémái* címmel az 1939/1940-es tanév második félévében heti háromórás előadást, a 18. századi magyar történelem kérdéseiről pedig több féléves kollégiumot tartott az egyetemen.²¹⁷

A Károlyi nemzetségtől megbízást kapott arra, hogy megírja Károlyi Sándor életrajzát. A harmincas évek elejétől majd egy évtizedig gyűjtötte hozzá az anyagot, de a *Gróf Károlyi Sándor élete és kora* című – kétkötetesre, százívesre tervezett – monográfiából végül is két fejezetet vetett papírra.²¹⁸ Az egyik fejezet család-történeti bevezető volt. A másikat olvasta fel akadémiai székfoglalóként 1940. április 22-én *Bercsényi és Károlyi a szatmári béke előtt* címmel. Azt, amelyben a szatmári békekötést a teljes és feltétel nélküli Habsburg-megszállás fenyegető lehetőségével állította szembe. Rákóczi és Bercsényi a béke megkötését külföldről akadályozta, holott a kuruc hadsereg már szinte teljesen felbomlott, s emiatt a teljes katonai katasztrófa elkerülhetetlen volt. Elhárítását, a megegyezés keresztülvételét Károlyi Sándor vette magára.²¹⁹

1952-ben publikálta *Az öreg Kossuth* című tanulmányát. Ebben Kossuth politikáját ugyanúgy korszerűtlennek és irreálisnak tartotta, mint korábban Rákócziét.²²⁰ Ám az öreg Kossuth személyét – szemben 1913-as Rákóczi-képével – nagy együttérzéssel ábrázolta. Talán saját öregkori emberi esendőségeit látta és vetítette bele.

Szekfű Gyula Rákóczi-képe 1913-tól 1940-ig jelentősen módosult: a teljes elutasítástól eljutott egyrészt a szabadságharc létjogosultságának elismeréséig, másrészt Rákóczi személyének erkölcsi példává emeléséig. Ám a hangsúly-, téma- és értékelési váltások és megfogalmazási különbségek ellenére az értelmezés konstans eleme megmaradt. Az az ítélet, hogy Rákóczi törekvései anakronisztikusak, megalapozatlanok és irreálisak voltak.

Rákóczi-képe változó elemeinek konstans magva szorosan összefüggött azzal, ahogy *A száműzött Rákóczi* szerzője átélte azt a botrányt, amely könyve kapcsán ki-robbant. Védekezése során olyan képet alakított ki önmagáról és olyan historiográfiai és történeti konstrukciót alkotott meg, amely további életművére meghatározó, eldöntő hatást gyakorolt. A botrány számára ugyanis kulcsélmény volt.

²¹⁶ Szekfű Gyula, 1939a. 543.

²¹⁷ *EL Tanrendek*; A Rákóczi-kor kérdései; A 18. század problémái. EKK G 629, 630. Vö. Mályusz Elemér, 1935.

²¹⁸ MTAKK Ms 10204/1-4; Nagy József Zsigmond, 1976; Czigány István, 1990.

²¹⁹ MTAKK Ms 10204/2. Nyomatásban: Czigány István, közread, bev. 1990.; Szekfű Gyula, 2001. 77–86.

²²⁰ Szekfű Gyula, 1952a.

Kulcsélmény

A száműzött Rákóczi körüli sajtó-, majd politikai botrány (1913. november–decemberi előzmények után) egy 1914. március 7-i újságcikk kapcsán robbant ki.

A botrány során Szekfű Gyulát a napisajtóban, különböző társadalmi szervezetekben, számos politikai gyűlésen azzal vádolták, hogy Rákóczi emlékét megsértette, személyét gyalázta, s mindezt bécsi megrendelésre tette. Polonyi Géza a Magyar Országgyűlés képviselőházában interpellált, hogy a Magyar Tudományos Akadémia a nevét adta ehhez. Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke előbb védte, majd elhatárolódott a műtől, Riedl Frigyes az MTA könyvkiadó vállalatának referense pedig lemondott tisztségéről. Két évvel később Sággy Gyula viszont azt kifogásolta Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett interpellációjában, hogy amennyiben az egyetem habilitálja, Szekfű Gyula a Budapesti Tudományegyetemen taníthatja Rákóczit. A botrány során a könyvről és szerzőjéről a közélet szinte valamennyi neves szereplője véleményt mondott Apponyi Alberttől Andrássy Gyuláig, Károlyi Mihálytól Prohászka Ottokárig, Schöpflin Aladártól Ignotusig, Szabó Ervintől Jászi Oszkárig. Hans Schlitter, a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár igazgatója magát a trónörökös, Ferenc Ferdinándot tájékoztatta.

1914 tavaszán Szekfű Gyula neve országosan ismertté vált. Nevéhez olyan jelzőket tapasztottak, amelyek nemcsak jó hírét, hanem egzisztenciáját is veszélyeztették. Ajánlói védencükkel egyetértésben visszavonták akadémiaitag-ajánlásukat.²²¹ Arról, hogy a Magyar Történelmi Társulatba jelentkezzen, Domanovszky Sándor diplomatikusan lebeszélte. A habilitálás ügye viszont bár két és fél évig húzódott, 1916. október 17-én a *venia legendi* megadásával zárult.²²²

A vádak később – 1924 februárjában, a rendkívüli tanári cím körüli egyetemi vitában, 1929-ben, a *Bethlen Gábor* monográfia kapcsán és az 1930-as években, többek között becsületsértési perben – viszont még felbukkantak.²²³

²²¹ Jelentés az akadémiai választásokról. 1914. máj. 7. *Akadémiai Értesítő*, 1914. 364.

²²² *EL BKÜJ* 1915. dec. 9; Sággy Gyula interpellációja, 1916. jan. 12. *KN XXVIII. k.* 176–181; *OL K 500 1 106800/1916*; *Károlyi Árpád* (Bécs, 1916. okt. 17.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628*.

²²³ *Horváth János* (Budapest, 1913. nov. 28.) – Szekfű Gyulának; *EKK G 628*. *Szekfű Gyula* (Bécs, 1913. dec. 2.) – Riedl Frigyesnek, *MTAKK Ms 491*; *Angyal Dávid* (Budapest, 1913. dec. 3.) – Szekfű Gyulának, *Horváth János* (Mátyás pince, 1913. dec. 7.) – Szekfű Gyulának; *Horváth János* (keltezetlen, Budapest, 1913. dec. 8-i postabélyegző) – Szekfű Gyulának; *Domanovszky Sándor* (Budapest, 1913. dec. 14.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628*; *OL K 500 1 106800/1916*; *Károlyi Árpád* (Bécs, 1916. okt. 17.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628*; *EL BK 279/1916–17*; *Hatvany Lajos, 1918*; *Horváth János* (Budapest, 1924. febr. 14.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628*; *MTAKK Ms 4823*; *R. Kiss István, 1929*. „A magyar Dreyfus-ügy”: *Komlós Aladár* (Budapest, dátátlan, postabélyegző: 1979. június 1.) – Dénes Iván Zoltánnak, *MTAKK Ms 2505/161–162*. A „Rákóczi száműzöttje”-értelmezést Csapodi Csaba

Szekfű Gyula számára az, amit átélt, és ahogy átélte, nem időhöz kötött, múltó tapasztalatok sora volt, hanem egész életét és életművét meghatározó trauma és kulcsélmény. Legsúlyosabb következménye pedig az lett, hogy védekezésül kialakított egy olyan magyarázó sémát, amely bevesődött az emlékezetébe, s amely a magyar historiográfia, majd az újkori magyar történelem magyarázó elve lett: a *felelőtlen demagógok-éretlen közvélemény-meghurcolt független tudós* konstrukcióját.

A politikai botrány

A botrány kirobbantója

A *Budapesti Hírlap* és a *Vasárnapi Újság* 1913. decemberében méltatta A száműzött Rákóczit. A közvélemény figyelmét azonban a kormány félhivatalos német nyelvű lapjában, a *Pester Lloyd*-ban 1914. március 7-én megjelent *Der entgötterte Rákóczi* című cikk hívta fel rá.²²⁴ Azzal, hogy Thaly Rákóczi-kultuszának tudományos kritikájából vezette le az egykori fejedelem emberi szenvedéseinek bemutatását, s Szekfű Rákócziját a modern materialista kritikai történetkutatás tendenciájával és Bernard Shaw groteszk hőseivel rokonította.²²⁵

A parlamenti ellenzék, s különösen annak legnagyobb pártja, az Egyesült Függetlenségi és 48-as párt kötődött a Rákóczi-kultuszhoz, amelynek törvénybe iktatása a koalíciós korszak vívmánya volt. A kormány félhivatalos lapja pedig kétségbe vonta Rákóczi történelmi érdemeit, s így a Rákóczi-kultusz létjogosultságát.²²⁶

Peisner Ignác az *Ungarische Rundschau*, a Magyar Tudományos Akadémia német nyelvű történelem- és társadalomtudományi kiadványa áprilisi számában Szekfű könyvét, mint illúziót oszlató művet ismertette.²²⁷

A *Reichspost* bécsi napilap, amely Ferenc Ferdinánd – a Monarchia trialista, föderatív, szlávbarát és magyar-ellenes újjászervezésére irányuló – terveire kötődött, április 2-i számában cikket közölt A száműzött Rákócziról. A *Der wahre Franz Rákóczi* szerzője méltatta a könyvet, s a Rákóczi-bálvány ledöntése után újabb legendaosztásra biztatott: „Az 1848-i évek legendájának szétrombolása egy későbbi történetíró hálás feladata leend.”²²⁸

beszélgetésünk során, talán 2000-ben fejtette ki. Én nem hiszem, hogy A száműzött Rákóczi-botrány „a magyar Dreyfus-ügy” volt, s azt sem, hogy Szekfű „Rákóczi száműzöttje” lett volna. Ám a botrány kétségtelenül a *politikai hisztéria* jellegzetességeit mutatta a sérelemtől az elégtételkeresésig.

²²⁴ *Der entgötterte Rákóczi. Pester Lloyd*, 1914. március 7.

²²⁵ *Uo.*

²²⁶ Ez csaknem egybeesett Görgey 1849-es szerepének újraértékelésével és az újkonzervatív Széchenyi-kultusszal. Vö. *Kosáry Domokos, 1994*; *Szabó Miklós, 2003*. 118–342; *BIM 7*. 177–179.

²²⁷ Peisner, Ignaz: Rákóczi im Exil. *Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften*, III. (1914). 413–425. <https://archive.org/stream/ungarischerundsc03mnuoft#page/424/mode/2up>

²²⁸ *Der wahre Franz Rákóczi. Reichspost*, 1914. április 2. Idézte: *Ballagi Aladár, 1916*. 3. Vö. *Fazekas István, 2011*. 70–72.

Ez a három cikk azt a látszatot teremtette, hogy a magyar kormány, az Akadémia és a trónörökös rokonszenvezett Szekfű Rákóczi-képével, és politikai következtetéseket vont le belőle.

A *Reichspost* cikkét Szekfű Ignác így kommentálta:

„A Reichspost április 2-i számában tárcában ír könyvedről, sajnos dicsérőleg. A Rákóczi kedvezőtlen eseteket ügyesen kiemeli a könyv lelki miliőjéből, és folyton arról irkál, hogyan akarta Rákóczi Magyarországot török hordákkal elárasztani. Nem volna jó rövid nyilatkozatot adnod a Reichspostban? Annyira rosszhiszeműen osztrák cikk, hogy a komoly osztrák körök nem vehetnék rossznéven a helyreigazítást.”

Szekfű Gyula a cikkről írta Riedl Frigyesnek:

„Ma a Reichspost hoz egy tárczát, Der wahre Franz Rákóczi – Már nem lehetett megakadályozni. Igen rossz hatása lesz a hazai közvéleményre.”²²⁹

Vajon Szekfű Gyula valóban meg tudta volna akadályozni a tárcsa megjelenését?²³⁰ Az bizonyos, hogy maga nem írt oda semmit annak ellenében.

A *Reichspost*-beli írás kétségkívül politikai tendenciájú volt. Háttéréről annyit tudunk, hogy szerzője, *Alsaccus* – egyáltalán nem kizárt, sőt nagyon valószínű, hogy – Hanns Schlitter, a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár igazgatója volt.

Szekfű március 21-én és április 1-jén jelentésben számolt be Schlitternek a könyve körül kialakult helyzetről. Schlitter – aki a Monarchia föderalista újjászervezésének a híve volt – pedig március végén beszámolót írt a Rákóczi-könyv körüli fejleményekről. Többek között Ferenc Ferdinándnak, aki egy hónappal később Szekfű nézeteit üdvözölte, amelyről Schlitter tájékoztatta Szekfűt. Hanns Schlitter Szekfűről papírra vetett félmondata április 2-ről: „komoly történész, egyidejűleg jó magyar hazafi (semmi esetre sem sovíniszta).”²³¹

A *Reichspost* tárcája tehát kétségtelenül politikai jellegű volt. A botrány viszont akkor már három hete, a *Pester Lloyd*-ban megjelent írás után kiobbant.

Vádak a sajtóban

A vádakat Kacziány Géza, az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt Apponyi Alberthez kötődő szárnyának újságírója fogalmazta meg a *Magyarország* című napilapban igen szélsőséges hangnemben.²³² Nála mérsékeltebben, de erősen támadta a munkát és

²²⁹ Szekfű Ignác (Meran, 1914. ápr. 4.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628; Szekfű Gyula (Bécs, 1914. ápr. 2.) – Riedl Frigyesnek, MTAKK Ms 491.

²³⁰ Vö. Fazekas István, 2011. 70–72.

²³¹ Uo. 70, 70–72.

²³² Kacziány Géza (1856–1939). középiskolai tanár, hittérítő, antiszemita, szélsőjobboldali, Habsburg-ellenes, fajvédő publicista, akinek számos írása az összeesküvés-pszichózis jegyében fogant. Vö: Kacziány Géza, 1905, 1915; Szabó Miklós, 2003. 319–320.

szerzőjét Ballagi Aladár egykori függetlenségi országgyűlési képviselő, budapesti történész professzor, az MTA tagja, aki szintén Apponyi Albert köréhez tartozott. Vádja it a sajtónak adott nyilatkozataiban és az Akadémián tartott előadásaiban fejtette ki. Maga Apponyi Albert is Szekfű könyve ellen szólalt fel az Akadémia ülésén.²³³

Tudománytalan és nemzetellenes – hangzott Kacziány Géza és Ballagi Aladár vádja a könyvről és szerzőjéről. Nyomtatásban először 1914. március 11-én, Ballagi Aladár *Magyarország*-beli nyilatkozatában, majd a *Magyarország* március 17. és 18-i számaiban *Az elzúllott Rákóczi* címen megjelent cikkekben.²³⁴

A Katolikus Népszövetség napilapjában, az *Alkotmányban* (a *Nemzeti Újság* elődjében) április 12-én Túri Béla főszerkesztő ítélte el *A száműzött Rákóczit* és íróját. A Szent István Társulatban Landauer Béla tört pácát a könyv és szerzője fölött, a közgyűlés pedig határozatban bélyegezte meg a művet. Az *Új Nemzedékben* és az *Életben* 1914 tavaszán Pethő Sándor támadta meg élesen a munkát és íróját.²³⁵

Három évvel később Kacziány Géza a sajtóban és egy kirovokált rágalmazási perben *A szabadságharc eszméi* című könyvéért éppen Pethő Sándort támadta. Vádja az volt, hogy Pethő Sándor plagizált, valamint Görgey kultuszát építette. Mindezt azért tette, hogy katedrát kapjon.²³⁶

Szekfű támadói *A száműzött Rákóczival* Thaly Rákóczi-képét és Thaly Kálmán historikus munkássága bírálhatatlanságának tételét szegezték szembe. A hajsza során nem pusztán és nem is elsősorban Szekfű Rákóczi-képének egyoldalúságait vonták a támadások keresztjébe – amelyeket támadással megcáfolni nem lehetett –, hanem tagadták a szerző adatainak megbízhatóságát és megbélyegezték személyiségét. A vádlók szerint az adatok a bécsi ügynökök elfogult jelentéseinek kritikátlan átvételei, a fejedelem befeketései. Mindez a szerző torz személyiségének, vagy/és

²³³ Az elzúllott Rákóczi; A Rákóczi-gyalázók; Ballagi Aladár – a Rákóczi-gyalázó könyvről. A botrány napisajtó-anyagának csaknem egésze megtalálható Szekfű Gyula gyűjteményei között: MTAKK Ms 10203/4, folyóiratanyaga viszont nagyon is szelektált: MTAKK Ms 333. Vö. MTAKK Ms 491; Ballagi Aladár, 1914.

²³⁴ Ballagi Aladár – a Rákóczi-gyalázó könyvről, Az elzúllott Rákóczi, A Rákóczi-gyalázók, A kirablott és elárult Rákóczi, Rákóczi és a Tisza István-rendszer. MTAKK Ms 10203/4.

²³⁵ Egy Rákóczi tanulmány hullámai; Rákóczi emlékének meggyalázása; Szekfű pszichológiája; A Katolikus Népszövetség állásfoglalása (dr. Landauer Béla felolvasása Szekfű Gyula könyvről). MTAKK Ms 10203/4.

²³⁶ „A Szekfű-ügyhöz csatlakozott egy hasonló hadjárat Pethő Sándor *A szabadságharc eszméi* című könyve (Budapest, 1916) ellen. /.../ Előbb a sajtóban, majd a kirovokált rágalmazási per tárgyalása során plágiummal vádolta Pethőt, s azzal, hogy Görgey-kultusz új – ami függetlenségi szemekben hazaárulással volt azonos – és inszINUÁLTA, hogy könyvével ő is katedrát akar szerezni, mint Szekfű. Ez a Ballagi körül alakult, Nagy György pártjában működő kör volt a magja 1922-ben, a második királypuccs reakciójaként létesült Habsburg Ellenés Ligának, mely a Fajvédő Párt egyik kis csírája volt. Kacziányinak a per alkalmával készített feljegyzéseiben a következő töredékes megjegyzések olvashatók: ... »Esküdt időzz ott a padokban/két nemzedék harca: egyik az/ izzó hazaszeretet, az aradi Golgotán/Baló Béni keresztapám/ A másik Szekfű és Pethő/a zsidó-magyar historikusok/előretörő akadémikusok.« »Fiatal tudós – ollóval – meg nem áll az egyetemi tanárság és államtitkárságig. Lövészárkba vele. Itthon van a sok tolvaj, eggyel kevesebb legyen.« »Milotayval beszéltem, hogy őt tegyük tönkre.« » (OSZKK Kacziány Géza iratai, Fond 57/144). Szabó Miklós, 2003. 319–320.

kormányköröktől származó megbízásának a következménye. Holott a historikus által felhasznált adatok megbízhatósága egy-két elírás és kisebb pontatlanságok ellenére vitán felül állt.²³⁷

A vádak a személyiség szándékát bélyegezték meg. Szekfű vádlói ugyanis az érdemi bírálatot gyanúval helyettesítették, s gyanújuk jogosultságának bizonyítékait látták bele a vitatott megállapításokba és adatokba. A Rákóczi-kutatás jogát érülethez kötötték, s így kiváltsággá tették. Mindez természetesen nem szakmai megközelítés, hanem a *nemzeti tudomány* kisajátító, a tudományt a nemzetnek alávétő felfogás öszszeesküvés-pszichózissal társult következménye volt.

Vádak, viták és állásfoglalások a politikai fórumokon

A Szekfűt és *A száműzött Rákóczit* támadók köre egyre szélesedett. A szerzőt és könyvét Rákóczi- gyalázzal vádolták a Magyar Országgyűlés képviselőházában, az Akadémián, különböző társadalmi szervezetekben, törvényhatóságokban és népgyűléseken. Rákóczi-mentő mozgalmat szerveztek Kassától Kolozsvárig. A Rákóczi-mentő mozgalom közvetlen követelése az volt, hogy a könyvet vonják be, és kiadója, az Akadémia tagadja meg az általa kiadott művet.

Polonyi Géza függetlenségi párti képviselő március 18-i interpellációjában a sikertelen magyar-román megegyezési tárgyalásokhoz kapcsolódott. Azt állította, hogy Szekfű könyve újabb fegyver a magyar nemzet nemzetiségi ellenségeinek a kezében, hiszen nemcsak gyengíti a magyar nemzeti öntudatot, hanem szinte kínálja az érvert a történelmi jog semmibevételéhez. Azt, miszerint nemhogy a magyar nemzet, de még legnagyobb hősei sem kiválóak. „Nyilvánvalólag bécsi sugalmazásra megjelenik egy munka, amely Rákóczi Ferencnek dicsőségét meghurcolja.”

Míg Ballagi Aladár március 11-i nyilatkozatában Szekfűt a kormánykörök öntudatlan eszközének tartotta, addig Polonyi Géza a műben kormány megbízásra készült könyvet látott. Olyat, amely mögött az ominózus könyvben található köszönetnyilvánítás alapján Thallóczy Lajos személyét vélte fellelni. Az Akadémiát pedig abban marasztalta el, hogy a könyv megjelentetésével hivatalos tekintélyénél fogva nemzeti vé avatta a nemzetellenes terméket, Thaly Kálmán bírálatát, Rákóczi gyalázzát pedig hivatalos piedesztálra emelte.²³⁸

A képviselőház másnapi, március 19-i ülésén Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke válaszolt az előző napi interpellációra. Visszautasította Polonyi Géza vádjait.

„Erről a könyvről azt, hogy Rákóczit gyalázza, dicsőségét meghurcolja /.../ csak az mondhatja, aki a könyvet magát nem olvasta, csak a rá vonatkozó hírlapi közleményeket ismeri, amelyek nem minden esetben igazságosak és tárgyilagosak.”

²³⁷ Vö. Szekfű Gyula 1914b; Márki Sándor, 1914; Pillias, Émile, 1939; Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes, 2004a.

²³⁸ Vö. Polonyi Géza interpellációja, 1914. márc. 18. KN XXIII. 96–124. Vö. Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly, 2008. 411–413.

Berzeviczy Albert tagadta, hogy a kormány, Thallóczy Lajos és Szekfű Gyula között bármilyen kapcsolat lett volna. Arra a vádra, miszerint az Akadémia súlyos vétket követett el a mű kiadásával, azt válaszolta, hogy a művet a gondolat szabadság jegyében ki kellett adni. Ahogy más kiadványaival, úgy ezzel sem azonosítja az Akadémia saját állásfoglalását. Thaly történetírói nimbuszának az Akadémia mindig tisztelettel adózott, amit a Thaly-publikációk és hivatalos elismerések bizonyítanak.²³⁹

Polonyi Géza vádjainak Thallóczyt érintő részére Thallóczy Lajos nyilatkozatban válaszolt a *Pester Lloyd* március 27-i számában. Addigra a napisajtóban a Berzeviczy Albert által visszautasított vádak ismét felerősödtek. Azt állította, hogy a kérdéses forrásokat ő bárkinek, aki kérte volna tőle, rendelkezésére bocsátotta volna. Kijelentette, hogy Szekfű művét csak nyomtatásban látta. Thalyval kapcsolatos nézeteit pedig majd – ígérte – Thalyról szóló emlékbeszédében fogja kifejteni.²⁴⁰

Az, hogy a Szekfű-könyv a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg, a testület március 30-i közgyűlésén szerepelt témaként. Az Akadémia elnökségi nyilatkozatban foglalt állást. Elhatárolódott a hajsztától, de nem azonosította magát Szekfű könyvével. Kijelentette, hogy Riedl Frigyes, az Akadémia könyvkiadó-bizottságának előadója vétséget követett el azzal, hogy nem lektoráltatta szabályszerűen a kéziratot annak publikálása előtt. Apponyi Albert felszólalásában azt indítványozta, hogy az Akadémia tagadja meg a művet kiadványként, hiszen szabálytalanság történt annak kiadása során. A közgyűlés nem fogadta el Apponyi indítványát, hanem az elnökség nyilatkozatát szavazta meg.²⁴¹

Riedl Frigyes feljegyzéseiben ezt így kommentálta:

„/.../ könyv végzete – politikai pártélet kerékfogai közé. Semmi köze a napi politikához. Tán Thallóczy Lajos félreértése. Historicum-ból politicum. Kiadták a jelszót: Gyalázza Rákóczit. /.../ Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy az akad[émia] term[észetesen] nem azonosítja magát azok[kal] /.../ Mika Sándor: erős szelleme és tudománya, de gyenge a teste. Felhívta Szekfűre [a figyelmemet]. Legilletékesebb szakemb[erek] ajánlották nem a művet, de azt, hogy kiadja valamely művét. Úttörő. Annyira – elegendőnek tartottam. /.../ nem értek egyet, de organikusán összefügg. Különben, ha kiadtuk volna, az eredmény az lett volna, hogy elfogadják. Legilletékesebb szakemb[erek] 1/ Takáts Sándor. 2/ Angyal D.[ávid]. Nem. 3/ Tagányi K.[ároly]. Különben van az akad[émia] levéltárában is, aki referál a műről. Károlyi Árpád.

/.../ Vajon mindenben igaza van-e Szekfűnek? Bizonyára nem. A tud[ományos] kritika ki fogja mutatni tévedéseit. Az eddigi bírálatok egy részében igen hihetetlen tévedések fordulnak elő. Szekfűnek nincs érzéke R[ákóczi] lelki fájdalomra, egy hontalan, üldözött férfi tragéd[iája] iránt. Szekfű még fiatal erre: azonban meglehet, hogy ez a hibája most

²³⁹ Vö. Berzeviczy Albert felszólalása, 1914. márc. 19. KN XXIII. 152–158. Vö. Bérenger, Jean–Kecskeméti Károly, 2008. 411–413.

²⁴⁰ *Pester Lloyd*, 1914. márc. 27. Thalyról szóló véleményére vö. Márki Sándor, 1918.

²⁴¹ *Akadémiai Értesítő*, 1914. 248–249.

javult, és hogy most midőn ily végletes hajsának tárgya, ő benne is majd fölébred a lelki fájdalom iránti érzék. A történetírás tipikus folyamatában a legendahősök tört[énelmi] hősképpé lesznek. Leszállnak a fényes, de merev arany mozaikból. Leszállnak hozzánk, emberileg közel. Vannak, akik ekkor veszítenek a nimbusukból, de vannak, akik nyernek. Tán még közelebb hozzák szenvedésük, sőt emberi gyengéik hozzánk. Napoleon pld. veszített. Assisi Sz[ent] Ferencz tört[énelmi] alak lett, de azért a világtörténetnek tán legszeretreméltóbb alakjának tekintjük őt, Isten hegedűsét. Nemcsak szent, hanem a Renaissance egyik ihletett előkészítője. Rák[óczi] jellemével tisztában vagyunk, ő nem fog veszíteni – ez egész biztos – ha egészen tört[énelmi] alakká lesz; az ő nagy és vonzó jelleme nem fog veszíteni, ha emberi gyengeségeivel foglalkozunk. /.../ Thaly nemes lelkesedésében tán egy kissé túlfűtötte a termet; Szekfűnél némileg már fázunk. Van Szekfű Gyulában mégis valami latens melegség: objektív, hideg akar lenni, de aztán mégis melegen szól R[ákóczi]ról. Hűti, jegesíti vizeit, de hiába, ő mégis magyar és fiatal. Mint egyszer a jeges folyam meder alján édes, meleg forrás fakad. Szekfű mégis szereti Rákóczit. A tud[ományos] kutatás szabadságát nem szeretném korlátozni. /.../ Olvastam. /.../ Jelentékeny mű. Párizsi életbe bele állítva. Nem az én Rákóczim. Mélysége, fájdalma nincs meg. A tárgy veszedelme: egyoldalúságra csábít. Mit kifogásolnak? Mindenki mást. Polit[ikai] szemüveg. Valódi alap: hideg, itt-ott fanyar. Nem gyalázza! Kísérlet R. tört[énelmi] alakká [formálására]. Nem maradhat legendahős. Nem fog veszíteni. Pld. játékbarlang francia historikus. Úttörő! Ad hoc jelzők kiemelése. Egyes helyek. Thaly pornograf? Ballagi Pallas [lexikonbeli szócikke Rákóczi]ról]. Sok szerencsétlen hely! Fanyarság nem pamflet. Hideg hang + ironikus hely adja látszatot, ha elfogultan olvasom. Tessék Thalyt elfogultan olvasni! Tömeg suggestio. /.../ Apponyi=politikai pártprogramot bírál. Tán korai nálunk ez az irány? Rhetorikus irány kell?!²⁴²

Az Akadémia és a Szekfű-könyv kapcsolata április második felében is felbukkant. Annak kapcsán, hogy Szekfű első védekező irata az *Akadémiai Értesítő* április 15-i számának mellékleteként is megjelent, ezért a támadók azzal érvelhettek, hogy az Akadémia azonosította magát Szekfű álláspontjával. Az Akadémia elnöksége ismét elhatárolta magát a historikus állásfoglalásától. Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke újságnyilatkozatban foglalt állást. Rákóczi-értékelését nem Szekfűével, hanem Apponyi Albertével rokonította.²⁴³

Az ügy a Magyar Tudományos Akadémia testülete számára hivatalosan azáltal zárult le, hogy Riedl Frigyes lemondott könyvkiadó-bizottsági előadói tisztségéről, szabályozták a bizottság lektorálási rendszerét, ajánlóit pedig patronáltjukkal egyetértésben visszavonták Szekfű akadémiai tagajánlását.²⁴⁴ Annak ellenére ért véget, hogy

²⁴² Riedl Frigyes feljegyzései *A száműzött Rákóczi*ról és a hajsáról. *MTAKK Ms 491/87*. 1–32.

²⁴³ Berzeviczy Albert: A Szekfű-ügy. *Budapesti Hírlap*, 1914. ápril. 11; *Akadémiai Értesítő*, 1914. 381–382. Vö. 471–473.

²⁴⁴ *Akadémiai Értesítő*, 1914. 381–382; 471–473.; Jelentés az akadémiai választásokról, *Akadémiai Értesítő*, 1914. 364; Ballagi Aladár, 1914.

Ballagi Aladár 1914. május 11-én (és 1916. január 10-én) az Akadémián felolvasást tartott Szekfű Gyula „Száműzött Rákóczi”-járól.²⁴⁵

A kolozsvári egyetem hallgatói tiltakozó gyűlésen ítélték el Szekfű könyvét és felszólították a Magyar Történelmi Társulatot, hogy indítson mozgalmat a könyv ellen. A gyűlésen részt vett és azt támogatta Apáthy István, az állattan tanára, a Függetlenségi Párt kolozsvári szekciójának elnöke, az Általános, Egyenlő, Titkos Választójog Országos Szövetségének alelnöke:

„Azt mondják, hogy ez a könyv tisztán tudományos. Ez nem igaz! Én is tudom, hogy mi a tudomány és mi a tudományos objektivitás. Szekfű könyve nem tudományos mű. Szekfű könyve gúnyirat, aljas gúnyirat.”²⁴⁶

A Magyar Történelmi Társulat és folyóirata, a *Századok* az ügyben semleges maradt, hallgatott. Domanovszky Sándor, a *Századok* szerkesztője 1914. április 2-án kelt, Szekfűhöz írott levelében a Társulat semlegességét közvetlenül a kolozsvári egyetem hallgatóinak felszólításával indokolta:

„A kolozsváriak ügyetlenkedése a történelmi társulatot is belekeverte az ellened indított hajsába. Az ifjúság ottani tiltakozó gyűléséből hozzánk ír át, hogy indítsunk mozgalmat a könyved ellen. Ránk nézve ezzel igen kellemetlen helyzetet teremtenek. Bizonyára hallottál már róla, hogy Thallóczy az ügy miatt le is akart mondani az elnökségről, de végre ettől a szándékától mégis elállott. A kolozsváriak ügyetlenkedése azonban esetleg súlyos válságnak teheti ki a társulatot, amiért is most minden igyekezetünket arra kell fordítanunk, hogy a társaságot megóvjuk ettől. Az akadémiáról a belevetett bombák könnyen lepattannak, de ha nálunk valamit csinálnak, minden agitatio egy csomó tagtól foszthat meg, ami reánk súlyos csapást jelentene. Arra igyekeztem /.../ rábeszélni Csánkit [Dezső], ha ez az irat megérkezik, elnöki kijelentéssel ad acta tétessék. A kijelentésben utalnánk rá, hogy az ügy nem tartozik a társulatra, hangoztatnók a tud. kutatás szabadságát, de a társulat belső békéjét is. Ezen alapon javasolná az elnökség, hogy egy olyan üggyel, amely ma a szenvedélyek hullámai közt áll, a társaság békéjét ne bolygassuk és a kolozsvári iratot ad acta tegyük. Azt hiszem ez így egészen jól fog menni s akkor Ballagi sem szólalhat föl. Ennek következtében azonban mi ezzel az üggyel egyelőre nem fogunk foglalkozni. Semmiféle vonatkozásban. Sem Ballaginak, sem Márkinak helyet nem adunk, de következképp neked sem. A könyv ismertetése is (Lukinich [Imre]-től) ősszel fog jönni, amikor a hullámok elsimultak.”²⁴⁷

²⁴⁵ Ballagi Aladár, 1916.

²⁴⁶ Bérenger, Jean–Kecskeméti Károly, 2008. 413.

²⁴⁷ Domanovszky Sándor (Bp. 1914. ápr. 2.) – Szekfű Gyulának; „Gratulálok Rákóczidhoz, melyet most olvasok el másodszer. Eleinte szokatlan az a hangulat, melyet a könyv elolvasása kelt bennünk, s most másodszer olvasom el, keresve annak okait. A Századokban írni fogok róla, talán a májusi számban fog megjelenni.” Lukinich Imre (?), 1914. márc. 7.) – Szekfű Gyulának, „/.../ gratulálok a választmányi tagsághoz. Volt azon egy párt, mely ellened volt, s főleg Rákóczidat szidta, – de voltak viszont jóbarátaid is, kik behoztak. Veled együtt Závodszy Levente és Gergely Sámuel is bejutott,

A hullámok nem simultak el teljesen öszre sem, és az ismertetés egyáltalán nem jelent meg. Annak ellenére, hogy a Magyar Országgyűlés és a Magyar Tudományos Akadémia ülésein szerepelt a Szekfű-ügy, a Szekfű könyve elleni mozgalom szinterei továbbra is a napisajtó és a folyóiratok hasábjai, a fővárosi és vidéki társadalmi szervezetek és törvényhatóságok állásfoglalásai voltak.

Miért tört ki a botrány?

Riedl Frigyes, Thallóczy Lajos, Angyal Dávid és Jászi Oszkár nem voltak azonos helyzetben, amikor a botrányhoz viszonyultak. Riedl Frigyes volt az, aki az MTA könyvkiadó vállalatának referenseként kiadta a könyvet. Szekfű a forrásanyagot Thallóczy Lajostól kérte el. Angyal Dávid nagyra értékelte Szekfű Gyulát, s bár maga már harminc évvel korábban kritizálta Thalyt, nem értett egyet Szekfű Rákóczira vonatkozó következtetéseivel. Jászi Oszkár pedig a *Huszadik Század* és a *Világ* szerzői közül azok közé tartozott, akik védték Szekfűt és a tudományos kutatás szabadságát és elítélték az „utolsó ál-kuruc felkelést”, holott „nemcsak a politika, de egy világnézet örvénye választotta el” őket egymástól.

RIEDL FRIGYES FELJEGYZÉSEI

Riedl Frigyes, irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja volt az, aki 1913-ban az *Egyetemes Philologiai Közlemények*ben megjelent tanulmányában kimutatta, hogy azok közül a kuruc balladák közül, amelyeket Thaly Kálmán *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez* és *Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* címmel közre adott, tíz hamisítvány, Thaly saját írása volt.²⁴⁸ Őt, az MTA könyvkiadó vállalatának referensét kereste meg Szekfű Gyula azzal, hogy – néhai mentora, Mika Sándor tanácsára – az MTA könyvkiadó vállalatának kötetei sorába könyvet írna.²⁴⁹ Nem Nádasdy Tamás életrajzát, amire Mika biztatta, hanem a Rákóczi–d’Andrezel és a Rákóczi–Vigouroux-levelezést dolgozná fel. Riedl a tervet elfogadta, a szerzőt

Tóth Szabó Pál pedig kibukott a választmányból. Szóval van legalább egy kis mozgalom és élet a társulatban. Az Elnök [Thallóczy Lajos] taggyűjtő buzgalma és a nagy sikerek e téren a közgyűlésen nagy meglepetést keltettek.” *Lukinich Imre* (?), 1914. márc. 13.) – Szekfű Gyulának, a 7-i levél utóírata; „Mivelhogy nem írtam eddig, ne vélekedj balul. Egyfelől munkádat csak a húsvéti vakáció alatt olvashattam át, másfelől jelentkeztem is ismertetésre a Századoknál, de Lukinich itt is megelőzött, mint a Gooss munkájánál. Így talán az Erdélyi Múzeumban. Mondanom sem kell, hogy az ellened indított hajsza mélyen elsomorított; csak az nyugtatott meg, hogy nem veszed lelkedre, lesajnálsz. Legalábbis én úgy gondolom. Mikor Rákóczi erdélyi fejedelemsége tőlem megjelent, Thaly megállapította rólam, hogy rossz irányú historikus vagyok. Ha tovább haladhattam volna, én is hazaáruló lettem volna. Az igazságszeretet betakar minden sebeket.” *Rugonfalvi Kiss István* (Debrecen, 1914. ápr. 11.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628*.

²⁴⁸ Riedl Frigyes, 1913. Vö. *Horváth János*, 1913; *Ady Endre*, 1913. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/001-30/04241.htm>; R. *Várkonyi Ágnes*, 1961.

²⁴⁹ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1913. jan. 25) – Riedl Frigyesnek, *MTAKK Ms 491*.

biztatta, hogy írja meg tervezett művét, s az elkészült szöveget – az addigi szokást követve – nem adta ki lektornak, hanem saját hatáskörben kinyomattatta. A korrektúra elolvasásakor viszont annyira megdöbbent, hogy arra kérte Angyal Dávidot, a téma szakértőjét, hogy olvassa el. Angyal Dávid ezt nem vállalta, de miután az utolsó lapot a jegyzetekkel Riedl elküldte neki, azt elolvasta, és megírta Szekfűnek, hogy következtetéseivel nem ért egyet.²⁵⁰

A botrány kirobbanása után írt vázlatos feljegyzéseiben összefoglalta véleményét a könyvről és a botrányról. A kiadás háttéréről papírra vetett feljegyzéseit már olvastuk. Most a könyvről és a botrányról alkotott véleményét ismerhetjük meg tüzetezsebben:

„A Szekfű Rákóczi könyvének ügye példa a közmondásra: *A hír haladva nő*. Igenis *Fama crescit eundo*.²⁵¹ Gyakran megtörténik az életben, hogy egymást izgatjuk anélkül, hogy izgalmunk tárgyát ráértünk volna kellően megismerni és mérlegelni. Az egyik elmondta a Szekfű könyvről: részvét nélkül van írva. Ez az ítélet továbbadva végre oly irányban nőttön-nőtt, hogy valaki már azt mondta: Szekfű Rákóczit kapcza-betyárnak mutatja be.

Különös sorsa volt a könyvnek: midőn megjelent novemberben, a sajtó nagy dicsérettel fogadta. Egyszerre márcziusban egy napilap azt írta: a mű gyalázza Rákóczit. E téves hírt elhitték. Újabban már igen kompetens szakférfiak nyilatkoztak a könyv érdekében, megczáfolva azt a felfogást, hogy itt valami rosszakaratú támadással vagy pamflettel volna dolgunk. Szerintük Szekfű műve komoly és becses, ha nem írják is alá mind, amit ír.

Szekfű igen nagy tehetség, de úgy látom, van valami baj előadásában. Az a hideg objektivitás, amellyel ő többnyire, de nem mindig (a romantikus tört[éneti] iskolával szemben) tárgyról szól, azt a látszatot keltheti, mintha itt az előadás mögött valami offenzív szándék lappangna. Ez ugyan tévedés, de mégis ajánlatos [hogy] egy második kiadásban bizonyos módosításoknak alávesse és így félreértéseket kikerüljön. Kétségtelen azonban, hogy van nagy művészettel írt könyvben nem egy hely, ahol a tört[éneti] iskolájának hidegsége mellett is melegen szól a nagy fejedelemről. (Néha mégis kitör Szekfűből az, hogy magyar és hogy fiatalember).

Egy előnye van mindenesetre a Szekfű ellen irányított végletes, túlzott támadásoknak: hogy kassai sírjára koszorú tétessék le, amiben mindannyian egyetértünk.

De azért az ügy és a könyv megérdemli, hogy higgadtan beszéljünk róla, mint az az utolsó napokban leginkább egy szenvedélyes, egyoldalúan megvilágító vezércikk hatása alatt történt.

²⁵⁰ *Angyal Dávid* (Bp., 1913. dec. 3.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628*.

²⁵¹ A teljes latin idézet: „Extemplo Libyae magnas it Fama per urbes, Fama, malum qua non aliud velocius ullum: mobilitate viget virisque acquirit eundo, parva metu primo, mox ses attollit ina uras ingrediturque solo et caput inter nubila condit.” Publius Vergilius Maro: *Aeneis*, IV, 173–177. http://archive.org/stream/carmina01virgoog/carmina01virgoog_djvu.txt „Több sem kell Libyában a Hírnek! elindul azonnal, Járv a Hír, ez a legsebesebb szörny-átok a várost: Mert hisz az élteti épp, hogy fut, lábában a lelke, S bár – míg fél – kicsi kezdetben, csak várj, nekilendül, Úgy, hogy jóllehet itt lenn jár, felhőkben az arca.” Lakatos István fordítása. <http://mek.niif.hu/06500/06540/06540.htm#22>

A leghatározottabban mondhatom, hogy a könyv tán téved nem egy helyütt, de sehol semmiben nem gyalázza! Elmondja némely emberi gyengéjét, tévedését, csalódását, de nem gyalázza. Elmondja, hogyan csalták, vesztegették meg Rákóczi titkárát úgy, hogy ellenségei este megtudták, amit reggel írt – mindezt elmondja Szekfű, de Rákóczi jellemére nem vet árnyékot, nem gyalázza; eléggé ismerjük Rákóczi jellemét, előre tudjuk, hogy olyan dolgot, ami Rákóczi jellemét csorbítaná, semmiféle megbízható okiratban nem fognak találni.

Szekfű nem talált semmit, de nem is keresett.

Egy magyar író e részben a könyv bírálatában fel is vetette azt a kérdést, nem nyere-e Rákóczi emberileg, ha a merev bizánczi aranymozaikból leszáll és megismerjük szerelmeit, csalódásait, füstbe ment reményeit?

Megvallom, sok tekintetben más képet alkotok magamnak Rákócziról, mint azt Szekfű rajzolja. Nem írnám alá mindazt, amit Szekfű mond.²⁵²

THALLÓCZY LAJOS NAPLÓBEJEGYZÉSEI

Thallóczy Lajos Polonyi Géza interpellációjára adott nyilatkozatában kijelentette, hogy a Rákóczi–d'Andrezel és Vigouroux-levelezést bárkinek odaadta volna, aki kéri tőle, Szekfű könyvét csak nyomtatásban látta, Thalyval kapcsolatos nézeteit pedig emlékbeszédében fogja kifejteni.²⁵³ A botrányra vonatkozó naplóbejegyzései alátámasztják állításait, bepillantást engednek politikai egyeztetéseibe, valamint érzékelhetővé teszik balkáni külpolitikai, belpolitikai és személyi politizálását.²⁵⁴

„1914. március 11. Van itt Bécsben egy fiatal titkos levéltári hivatalnok, dr. Szekfű Gyula, akinek odaadtam a Rákóczi száműzetésére vonatkozó anyagot. Ez tavaly három hónap alatt egy könyvet ütött össze, melyben kissé zöldül, de objektív önállóságra törekszik. Most azután a 10. [számú] Magyarországon neki mennek éppen akkor, amikor academicusnak van ajánlva s a Történelmi Társulatba is jelölték. Szekfű értelmes, sokat olvasott ember, aki igazi, bár szoba-tudós, noha az életet alig ismeri s általában véve félszeg ember s kifelé gyáva és szerény. Azért mégis ember lesz belőle, noha az egész magyar /.../ had ráförmed.

1914. március 17. A Magyarország ma Szekfű könyvét ismerteti s engem üt. Örvendek neki, már is túlságosan népszerű vagyok Budapesten, ami annyit jelent, hogy mind a nyakamra járnak. Amit a lap ír, szemenszedett ostobaság és hazugság, de ez nekem mindegy. /.../

1914. március 18. Egy csomó gomblyuk fájdalomról érkekezés. A Magyarország ismét szidja szegény Szekfűt. Sajnálom, hogy a sajtóbanditák megijesztek. Hej, be sok a gyáva ember. /.../ Hallottam, hogy ma Polonyi a parlamentben megtámadott engem, hogy a közoktatási ügyeket Magyarországon én vezetem magyarelles szellemben.

²⁵² Riedl Frigyes feljegyzései *A száműzött Rákócziról* és a hajszáról. *MTAKK Ms 491/87*. 1–32.

²⁵³ Polonyi Géza interpellációja. 1914. márc. 18. *KN XXIII*. 96–124. *PL 1914*. márc. 27.

²⁵⁴ A naplóbejegyzéseket Rész Imre szívéssége révén ismerem és közlöm.

1914. március 19. Olvastam Polonyi förmedvényét. Ha becsületsértő lenne, Hazai Samunak táviratoztattam, hogy hívassa ki az igazmondásnak az apját, a budapesti kuplerások híres ügyészét. De azt mondta, hogy Thaly egyszer neki kétkedését fejezte ki bennem, állítólag azt kérdezte tőle, hogy mit tart felőlem? A humoros Thaly Polonyit kérdi! Azután felhozza, hogy én írtam a Szekfű könyvet – azt mondják! Szegény Szekfű bőre árán, amely úgy sem sokat ér. Én, aki ezt a tehetséges, de félszeg alakot protegáltam, nem akarok kibújni. – t. banditák támadása elől. Hadd támadjanak. Egyébként nem Polonyi áll a dolgok élén, hanem az a hitvány – örült Rakovszky István, aki igen ügyesen előtérbe tolta Polonyit. A baj csak az, hogyha nem világosítom fel Tiszát, a munkapártnak is kellemetlenkednek majd folyton vele. Magáról a dolog lényegéről nincs miről szót vesztegetnem. /.../ Beszéltem Buriánnal a Polonyiáda miatt. Ő beszél majd telefonon Tiszával. Ha Tisza jónak látja, nyilatkozni fogok valamely formában. Ezt azért tette, nehogy a munkapárt esetleg azt higgye, hogy részemről történt valami kellemetlenség. Majd megfelelek neki, ha kell az igazmondónak. /.../ Burián telefonon jelzi, hogy beszélt Tiszával. Tisza felhívja figyelmet Berzeviczy mai nyilatkozatára, aki mint akadémiai elnök nyilatkozott. Egyébként Polonyi oly durván támadta, hogy kifejezései nem reprodukálhatók. Ezért a naplóba bele sem jöhet. Egyébként rám bízta, hogy nyilatkozom-e. ...

1914. március 20. Berzeviczy tegnap megvédett a Házban s a pimasz Polonyi azután még köszönettel vette a felvilágosítást. A hecczet az újságban Ballagi Aladár és egy Kacziány nevezetű úr csinálták. Bánom is én. Az országgyűlési napló szövegében közölt passus nagyon pimasz, de azért Polonyiékkel nem elegyedem vitába. Majd lesz még alkalom rá.

1914. március 21. Ma megkaptam Berzeviczy beszédjének szövegét. Elég jól beszélt, de jobb szerettem volna, ha Polonyi beszédje után rögtön szólottak volna. Polonyi szokás szerint csavarta a dolgot és sajnálkozott! miután tegnap előtt mocskolt s még meg is vallotta, hogy a könyvet nem is olvasta. De azért a „Magyarország” című lap folytatja számázkodásait. Ma jött Horváth és azt mondta, hogy régi ellenségem Rakovszky helytelenítette az eljárás[á]t Polonyinak...

1914. március 25. Ma táviratot kapok Budapestről, hogy Szekfű ügyben nagy agitációt indítanak. Majd meglássuk. /.../ 12 órakor elmentem Berchtoldhoz /.../ Beszéltünk szegény Szekfűről, aki számárul felelt egy támadásra s ő nagyon örült, hogy én le akarok menni Albániába. Másképp én a budapesti csacsiságokból nem tudok kibújni s az itteni dolgok is untatnak már.

1914. március 26. Ma Polonyi, amint értesítenek táviratilag, pimaszul megtámadott a Naplóban Budapesten. Elolvastam, jezsuita módon komiszkodik. Írtam egy nyilatkozatot, majd meglátjuk, hogy mi a további teendő. El vagyok rá határozva, hogy nyugdíjba megyek, ha ez a dolog meg nem szűnik.

1914. április 2. Semmit sem láttam. Nem is jött semmi különös Bécsből. ½ 12-kor el. Inkább nappal utazom, mint éjjel, mert Bosznia előtt állok. Az utazás visszafelé meglehetősen egyhangú és fárasztó volt, mert pápaszememet elraktam s így szabad szemmel kellett olvasnom. Egy vén cseh bíróval utaztam. A fő esemény a román kulturliga kirohara

nása Bukarestben Magyarország és Ausztria ellen, de Bessarabiát nem bántották. A t. oroszok most a tervezett házasság alapján biztatják Romániát Erdély megszerzésére. Ebből nemzeti vágy lett. Nálunk most marczangolják egymást. A Szekfű-ügyet az Akadémián, ifjúsági és népgyűléseken vitatták s a fő, hogy csak »le a magyarokkal«, pedig ők árulják el önmagukat. Hanem ez ellen tenni nem lehet, le kell folyni, csak az a baj, hogy piszok marad utána.

1914. április 3. Tisza beszélt a főrendiházban jól és okosan. Tiszától kaptam egy levelet, melyben eléggé józan tanácsokat ad, nem hiába, ő is magán próbálta meg ezeket a marásokot, csak abban téved, hogy én ezeket nagyon zokon veszem. Inkább csak az bánt, hogy a barátaim mind belekerültek szintén oly ártatlanul, de hát ez már mindegy.²⁵⁵

ANGYAL DÁVID VISSZAEMLEKEZÉSE

Angyal Dávid tizenhat és fél évvel a könyv megjelenése után, amikor Szekfűt ismét rágalmazták, egyik levelében tanúsította, hogy Thallóczy Lajos *A száműzött Rákóczi* megjelenésekor nem ismerte annak tartalmát:

„Mikor könyve megjelent Bécsben voltam és Thallóczy hivatott hivatalába. Valami cikket akart adni a Történeti/ Szemlének. Asztalán volt az ön könyve. Kérdezte, olvastam-e. Mondom, csak az utolsó fejezetet láttam correcturában. Thallóczy erre kedvetlenül jegyezte meg: Én nem akartam, hogy könyvet írjon. Anyagot adtam át neki (gondolom Thaly hagyatékából), hogy rendezze és adja ki. Ő meg egész könyvet írt. Minek? – A tartalmát még nem ismerte. Ha ügyvédje úgy gondolja, hogy ennek lehet valami hasznát venni, a többi majd itt megbeszéljük. /.../ A Thallóczyval való beszélgetés akkor történt, amikor még a botrányról szó sem volt.²⁵⁶

Harminc év távlatából, 1943-ban írott visszaemlékezéseiben pedig így idézte fel a botrányt:

Kacziány Géza, mihelyt „elolvasta Szekfű Gyula könyvét és a róla szóló dicséreteket, feltárult előtte az alattomos gonosztettnek teljes története. Meg volt arról győződve, hogy a kormány – a külügyi vagy a magyar kormány – megvesztegette Szekfűt. Adott neki tízezer koronát, hogy feketítse be Rákóczi emlékét és kergesse el a veszedelmes forradalom hőseit a nemzeti kegyelet oltáráról. Közölte ezt a meggyőződést Ballagi Aladárral, lelki rokonával és a tekintélyromboló szövetség egyik tagjával. Ballagi logikája erősebb volt, mint a Kacziányé, nem egészen bizonyos, hogy elhitte Kacziány rémregényét. De mivel pénzről volt szó, ő is gyanakodni kezdett. Erősítette gyanúját az, hogy Szekfű a külügyminisztériumhoz tartozó hivatalban szolgált és Thallóczy Lajostól, a közös pénzügyminiszteri osztályfőnöktől adatokat kapott. De akár hitte, akár nem Kacziány meséjét, azt rögtön

²⁵⁵ Néhai Dr. Thallóczy Lajos osztályfőnök hátrahagyott iratai stenographált részének átírása. IX. csomó 5. füzet (1914. I. 2. – IV. 28.). OSZKK Fol. Hung. 1677/2.

²⁵⁶ *Angyal Dávid* (Budapest, 1930. március 30.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628, 194.

látta, hogy ebből a cura celebrisből az ellenzék igen hálás jelszavakat kovácsolhat, pedig akkor nagyon kikopott a jelszavakból. Ballagi tehát, mint volt szélsőbali képviselő, segíteni akart az ellenzéken és elmondotta gr. Apponyi Albertnek mindazt, amit Kacziánytól hallott. Ballaginak az volt a véleménye Apponyiról, hogy lelki kapcsok csatolják Rákóczihoz. Mind a ketten jezsuiták oktatásában részesültek, katolikus buzgalmuk kiérdemelte tanáraik dicséretét, az idegen nyelvek tanulásában és a szónoki előadásban mind a ketten nagy ügyességet fejtettek ki. Végül mind a ketten, bár pályájuk elején az udvarhoz látszótlak simulni, a nemzeti ellenállás vezetői lettek.

Így gondolkodott Ballagi Apponyiról és bizonyára hitte, hogy cselekvésre bírja majd ingereit, ha Rákóczi emlékének megsértésére hivatkozik. Nem számított rosszul. Apponyiban valóban volt valami úgyszólván személyes kegyelet Rákóczi iránt. De a politikai megfontolás döntött, midőn csatlakozott a Szekfű könyve ellen indított hadjáratához. /.../ a mozgalom gyorsan elterjedt. *Népgyűléseken*, igen sok hírlapi cikkben, a harag és felháborodás záporát öntötték a Száműzött Rákóczi-ra és szerzőjére. Abból a kis lángból, melyet Kacziány meggyújtott, lobogó máglya lett s azon égett a fiatal történetíró in effigie. Ki volt kiáltva hazaárulónak. /.../ A világháború és különösen Szekfű írói hírneve csillapították s végre elcsendesítették a mozgalmat. A nagy égés egyes zugokban még most sincs eloltva. ...²⁵⁷

JÁSZI OSZKÁR VÉLEMÉNYE

Jászi Oszkár 1934-ben a *Századunkban Szende Pál, az ember, a munkás és a harcos* címmel emlékezett meg elhunyt harcostársáról és – többek között – felidézte különböző viszonyulásukat a hecckampányhoz:

„Mikor Szekfű Gyula nagy fölháborodást keltett Rákóczi könyvét megírta és ezért annyi támadásban részesült a nacionalista táborból, én mellette, helyesebben, a kutatás szabadsága mellett törtem lándzsát, talán egyedül a progresszívek közül. Cikkem a Huszadik Század körében is élénk ellentmondást keltett. Leghevesebben Szende Pál támadta s legmelegebben Szabó Ervin védelmezte. Szende egy választ is akart írni, de hivatalos túlmunka folytán nem jutott rá ideje. Érvelése az volt, hogy Szekfű nem a szabad kutatás ügyét szolgálja, hanem a Habsburgoknál akar érdemeket szerezni. Állásfoglalásában én akkor a gentryvel szemben való ismert bizalmatlanságának megnyilvánulását láttam.²⁵⁸

1914-ben pedig így fogalmazott:

„Már szemlénk áprilisi számában rámutattunk a Szekfű-ügy egynémely okaira. De a legmélyebb okot a cikkíró nem emelte ki. Ez az ősi *kuruc-bömbölés* lélektana volt, az a törté-

²⁵⁷ *Angyal Dávid*, 1943. 127–129. Vö. *Csuday Jenő* (Budapest, 1935. dec. 24) – Angyal Dávidnak. EKK G 628. Lásd még: *Szabó Miklós*, 2003. 318–320; *Császtvay Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor*, szerk., 2009. 88–95, 189–190, 192–204.

²⁵⁸ *Jászi Oszkár*, 1934. 317.

nelmi tény, hogy minden igaz kurucra száz álkuruc jut. Az igazi kuruc bátor, vérét hullató szabadságharcos volt. Az álkuruc mohó vagy koplaló zsoldos, aki minduntalan fokosához nyúlt, ha ebből könnyű zsákmányolásra volt kilátás. Szaválni, kiabálni, káromkodni, Bécs ellen mennydörögni sokkal könnyebb, mint szívós, átgondolt, szervezett, anyagi és lelki megfeszítést igénylő ellenállást folytatni. A Szekfű-ügyben is a kurucság és az álkurucság igazi aránya a régi volt, 1:100. Néhány jóhiszemű kuruc-idealista feljajdult a Szekfű kíméletlen megállapításain. És jött nyomában száz álkuruc, aki mindjárt politikai üzletet szimatolt, aki átérezte a helyzet hasznosságát: ím, most egyszer újra jutányosan meg lehet menteni a hazát, hősnek lehet lenni kockázat nélkül, nagyokat lehet ordítani a becsukás veszélye nélkül, sőt talán egy-egy mandátumocskát is ki lehet préselni a megvadult szittyákból. A *moment psychologique* feszültségét még csak növelte a hosszú dermesztő kényszerhallgatás. Mert ez az álkuruc tűz nem mert a geszti cézár [t. i. Tisza István] ellen fellobogni. A vidéki képviselőjelöltek, díszelnökök, önképzőkori rhetorok, hazafias óda-költők, pausálét hiába váró szerkesztők, akik mindeddig szótlánul túrték, hogy a bihariak [t. i. a Tiszák] ellenforradalma lerombolja nyomorult alkotmányosságunk utolsó garanciáit, akik kisujjukat sem mozdították meg az esküdszékért, a sajtószabadságért, a választójogért, sőt akik nem egyszer illő tisztelettel kacsingattak a munkapárti sajtóirodára; mindezek a kis- és nagy hazafiak most egyszerre felbődültek, fokosaik után nyúltak, máglyákat emeltek, mikor arról volt szó, hogy egy szerény és szegény, gyanútlan és jóhiszemű, lelkes és tiszta fiatal tudóst rugdossanak össze.

Undorító volt ez az álkuruc-komédia s annak pártpolitikai gyümölcsötetése. Olyan visszataszító, hogy e szemlének kellett a bántalmazott kutató védelmére sietni, ámbár nemcsak a politika, de egy világnézet örvénye választ el bennünket tőle. Pláne az üldözött méghozzá ügyetlenül védekezett, sőt erkölcsi teherbírása is gyengének bizonyult, amikor a sovínisztákat egy ellenünk alkalmazott hazafias nyelvöltögetéssel akarta megnyugtatni. De a világnézetbeli ellentét és a személyes sérelem itt mit sem jelent, mikor a *tudomány szabadságáról* van szó, s mikor a hivatalos tudomány legfőbb őrei olyan hihetetlenül gyáváknak bizonyultak a saját kreatúrájuk kivédésében.²⁵⁹

Politikai hisztéria

A Szekfű elleni hajszá politikai hisztéria volt. Kiindulópontját azok a cikkek alkották, amelyek Szekfű könyvét mint a Rákóczi-kultusz jogosultságának, Rákóczi személyiségének, történelmi szerepének és történelmi jelentőségének cáfolatát üdvözölték. Ez a koalíciós korszak legfőbb szimbolikus vívmányának, Rákóczi történelmi jelentősége törvénybe iktatásának visszavonását jelentette. Egyúttal felerősítette azt a félelmet, amit Ferenc Ferdinánd trónörökösnek a Monarchia föderalizálására és Magyarország visszaszorítására vonatkozó terveihez kapcsoltak, s amit ő belső hasz-

²⁵⁹ Jászi Oszkár, 1914. 685–686.

náltra így fogalmazott meg: „Magyarország számára /.../ egy második Haynaura van szükségem!”²⁶⁰

A vádatok táplálta, hogy Szekfű Gyula a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár alkalmazottja volt. Olyan intézményé, amely a magyar politikai közvélemény számára a dinasztia presztízsének védelmével kapcsolódott össze. Azt a feltételezést, hogy Bécsben, a trónörökös magyarellenes törekvései eszközeként született meg a munka, tovább erősítette az, hogy Szekfű a könyvben köszönetet mondott Thallóczy Lajosnak. Ő a dinasztiaival, a közös minisztériumokkal és a magyar kormánnyal egyaránt kapcsolatban álló kormánypárti politikus volt. Bécsi politikai súlya és balkáni politikai befolyása, így a boszniai bégek lefizetésének gyakorlata hihetővé tették azok számára, akik gyanakodtak, hogy Szekfű csak a nevéet adta a műhöz, amelynek Thallóczy a valódi szerzője, de legalábbis ő rendelte meg Szekfűtől a könyvet. A sérelem jegyében, tudatában és érzelmi állapotában Rákóczi deheroizálásának kormánypárti és bécsi sajtóbeli köszöntése, Szekfű munkahelyének, a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltárnak a helye a szimbolikus politikában és az, hogy a könyv megszületésében Thallóczy Lajos szerepet játszott, kerek és zárt egységet alkotott. Összecsúsztak egymással és szétválaszthatatlanná váltak a zárt egység egyes elemei: a Thaly-féle kultusz kritikája, Rákóczi deheroizálása, a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár dinasztikus lojalitása, Thallóczy személye, a kormány politikája, s a kormánypárti és dinasztikus sajtó Szekfű könyvét köszöntő cikkei. Mindezekhez járult, hogy a könyv a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg, amit a vádlók a maguk számára úgy fordítottak le, hogy immár ez a magyar tudomány hivatalos álláspontja. A sérelem tudata és az az üldözési mánia, amely abból fakadt, nem annak kedvezett, hogy a napisajtóban és a politikai fórumokon Szekfű könyvéről tárgyilagos bírálatok jelenjenek meg. Sokkal inkább annak, hogy elégtételért kiáltsanak és elégtételt követeljenek mindazok, akik nemzeti érzelmeikben megsértve érezték magukat. A sérelem üldözési mániához, az pedig az elégtétel-keresés politikai hisztériájához vezetett.²⁶¹

Nem „a magyar Dreyfus-ügyhöz”, hanem egy antiszemita elemekkel is átítatott szimbolikus politikai elégtételkeresés-sorozathoz, telivér politikai hisztériához. A politikai hisztéria pedig valóságos sérelemből táplálkozott, de az elégtétel-keresők elvesztették a mértéket és arra törekedtek, hogy százszázalékos garanciát kapjanak arra, hogy a sérelem nem ismétlődhet meg. Ennek során nem tárgyi logikát követtek, hanem érzelmeik, sérelmeik és indulataik vezérelték őket.²⁶²

²⁶⁰ *Ötvenévesi Olivér*, 1944 (1991). 272, idézte: *Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly*, 2008. 413.

²⁶¹ Az értelmezés kerete: *BIM* 2. 99–106; *BIM* 5. 76–92; *BIM* 6. 75–105; *BIM* 7. 91–179; *BIM* 8. 39–220; *BIM* 9. 175–299, 407–448; *Schivelbusch, Wolfgang*, 2003; *Bérenger, Jean–Kecskeméti Károly*, 2008. 411–413; *Dénes Iván Zoltán*, 2012a, b, 2013a, b.

²⁶² Komlós Aladár 1979 májusában írt levelében nevezte „a magyar Dreyfus-ügynek” *A száműzött Rákóczi-botrányt*. Vö. *BIM* 2. 99–106; *BIM* 5. 76–92; *BIM* 6. 75–105; *BIM* 7. 91–179; *BIM* 8. 39–220; *BIM* 9. 175–299, 407–448; *Schivelbusch, Wolfgang*, 2003; *Bérenger, Jean–Kecskeméti Károly*, 2008. 411–413; *Dénes Iván Zoltán*, 2012a, b, 2013a, b.

Nemzeti liberális szakmai és politikai állásfoglalások

Valóban nem védtek meg tudós kollégái Szekfű Gyulát és a tudományos kutatás szabadságát? A politikai botrányban megfogalmazott vádakra – ha nem is azonnal, de mégis – megszülettek a Szekfűt és a kutatás szabadságát védő állásfoglalások.

Szakmai nyilatkozatok

Szekfű Gyula első védője Angyal Dávid volt, aki interjút adott a *Pesti Naplónak*. A március 26-án publikált interjúban Angyal professzor kiemelte a megtámadott tudós szakmai kvalitásait és hangsúlyozta, hogy véleménye szerint a kitűnő történetíró nem akarta Rákóczi emlékét bántani. Leplezetlen szókimondása a radikális irányzattal rokonítja őt, ám míg Angyal Dávid a radikálisok nézeteit elutasította, a velük párhuzamba állított Szekfűt felmentette. A professzor elítélte a hajszát és – némi fenntartással, de – nagyrabecsüléssel nyilatkozott a meghurcolt történetíróról.²⁶³

Andrássy Gyula, Hengelmüller László, Békefi Remig, Károlyi Árpád, Tagányi Károly és Takáts Sándor az *Estben* március 29-én publikált nyilatkozatsorozatban foglaltak több-kevesebb fenntartással egységesen állást. Szerintük a hajszá helyett a könyvet tudományos bírálatban kell részesíteni, a munka és szerzője célja tudományos volt, és ha vannak is a műnek hibái, az semmiképpen sem nemzetellenes alkotás.²⁶⁴

Marczali Henrik 1914. április 4-én *Az Estnek* nyilatkozott *A száműzött Rákócziról*. A nyilatkozat közvetlenül követte azt a tudósítást, amelyben a lap közölte, hogy az

„Akadémia tegnapi összes ülésén foglalkozott /.../ az első magyar tudományos társaságra /.../ árnyékot vető tettel, hogy Szekfű tendenciózus Rákóczi-könyvét kiadta. Az ülésen az Akadémia kénytelen volt egy nyilatkozatban Szekfűről elítélő véleményt mondani. »Ellenszenves« munkának mondotta a könyvet és kijelentette, hogy nem azonosítja vele magát. Ezzel az Akadémia kapitulált az országos felháborodás előtt»²⁶⁵

Marczali professzor először abban foglalt állást, hogy szabad-e befolyásolnia politikai elvárásoknak a történetírót, majd elmondta a véleményét a műről. Komoly, de elsietett, egyoldalú forrásbázisra támaszkodó munkának tartotta.

„Annál később vagyok elmondani véleményemet, mert csak azt mondom el, amit körülbelül egy hónapja elmondtam dr. Szekfű úrnak. Történetírónak nemcsak joga, de kötelessége megírni az igazat. Hogy az egyeseket, pártokat, vagy felekezeteket sért, az ítéletére befolyással nem lehet. Ki meggyőződését bárminő előítélettel szemben nem meri kimondani, nem is érdemli meg a historikus nevet. De ahhoz, hogy az igazat megtaláljuk, nagy

²⁶³ A száműzött Rákóczi. *Pesti Napló*, 1914. márc. 26.

²⁶⁴ Akadémikusok nyilatkoznak Szekfű Gyula könyvéről. *Az Est*. 1914. márc. 29. Vö. Hengelmüller, Ladislaus, 1913.

²⁶⁵ Szekfű és az Akadémia.

munka kell és minden elfogultság hiánya. Emberek vagyunk, tévedhetünk, mindent meg kell tennünk, hogy lehető csekély legyen a tévedés valószínűsége. Ehhez pedig csak úgy jutunk el, ha minden hozzáférhető, becses forrást, mely bárminő oldalról megvilágítja a kérdést, elolvasunk, megbírálnak, mielőtt ítéletet mondanánk. Dr. Szekfű úr kétségtelen sok és becses anyagot használt fel, de elmulasztotta, hogy a Párizsban lévő anyagot, amely annyira kiegészítené a Bécsből szerzettet, szintén oly mértékben feldolgozza és felhasználja. Tudományos szempontból ez az eljárása az, amellyel nem érthetek egyet.”²⁶⁶

Szekfű Gyula a nyilatkozatot levélben köszönte meg:

„Igen Tisztelt Tanár Úr, engedje meg Méltóságod, hogy a hírlapi támadásokra írt szerény *Feleletem* egy példányát régi tisztelem és hálám jeléül ide mellékeljem. S egyúttal arra kérem, fogadja szívesen hálás köszönetemet azon férfias és abszolút tudományos fellépésért, mellyel az én ügyemet nyilatkozata által megtisztelte. Sohase lehettem oly büszke arra, hogy Méltóságod tanítványa vagyok, mint ezen tökéletes világosságú, kétséget fenn nem hagyó sorok olvasásakor. És nagy melegség fogta el lelkemet, hogy Méltóságod nem törődve a tömeg ugatásával, nem vonta meg támogatását tőlem, szegény tanítványától. Mindig hálás tisztelője”²⁶⁷

Marczali következő, ránk maradt levelében megköszönte a *Török-magyar oklevéltár* I. kötetét és jelezte, hogy Szekfű számíthat rá. Örül, hogy egykori tanítványa dolgozik. Érzékeltette, nem ismeretlen előtte az, hogy mit jelent meghurcoltnak lenni.

„Kedves Doktor Úr! Nagyon köszönöm a könyvet, még jobban szíves sorait. A könyvet, sajnós, karácsonyi vakáció előtt nem olvashatom el. Jó társaságban jelenik ott meg, de hát az kinek imponál? A hivatalos részvétel pedig inkább baj. Ügyének elintézését addig halasztom, míg *biztos* és tiszta eredményre nem számíthatok. Azt hiszem, engem ismervé, eddig is jól tudta, hogy más szándékom nem lehetett. Nem kell soká várnia és ezért ettől a szándékomtól semmi más tekintet el nem téríthet. Mindenekelőtt örülök, hogy dolgozik és az eddig tapasztaltak nem vették el kedvét és nem csökkentették erejét. Még jó, hogy ily fiatalon esett át ezen a tapasztaláson, amely előbb-utóbb reánehazedik mindnyájunkra, kik komolyan vesszük az igazságot. Régi szeretettel maradok híve”²⁶⁸

A levél utolsó mondata mögött fájdalmas élmények húzódtak meg. Írója arra utalt, hogy 1910-től 1913-ig antiszemita hecckampány célpontja volt. 1910. január 22-én az *Alkotmány* címoldalán, vezércikkben csalással vádolta meg.²⁶⁹ Azzal, hogy a zsidó professzor csalt, visszaélt hatalmával, mert zsidó doktorjelöltjének előre megmondta a doktori szigorlati kérdést. A megvádolt azonnal fegyelmi vizsgálatot kért

²⁶⁶ Szekfű és az Akadémia. Vö. Marczali Henrik, 1898. 9–10, 149–190, 1911. 540–554.

²⁶⁷ Szekfű Gyula (Bécs, 1914. április 4.) – Marczali Henriknek, MTAKK Ms 6068/28.

²⁶⁸ Marczali Henrik, (Budapest, 1914. december 2.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

²⁶⁹ Göröcsöni Dénes, 1910; Zbóray Miklós, Beniczky Ödön, Szmrecsányi György, 1910. A háttérre: Szabó Miklós, 2003. 154–209.

maga ellen. Az ügyet formálisan Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter 1910. június 1-jei, a tudományegyetem tanácsának írt levele zárta le. Ám a katolikus néppárti újságíróktól elindított, néppárti politikusoktól gerjesztett botránysorozat sokakat felheccelt, mindenekelőtt Szent Imre kollégistákat, az egyetemi keresztmozgalom tagjait. Az pedig, hogy az egész hazugságra épült, és a megvádolt ártatlan áldozat volt, ha egyáltalán, csak jóval később derült ki. Talán 1913. október 30-án, amikor Marczali becsületsértési perében a királyi tábla által kijelölt esküdtbíró kimondta ítéletét.²⁷⁰ A hecckampány néhány kulcsfigurája azonos volt azokkal, akik *A száműzött Rákóczi*-botrányban meghatározó szerepet játszottak: Ballagi Aladár és a Szekfű elleni hajszában 1916-ban színre lépő Sággy Gyula (a Katolikus Néppárt országgyűlési képviselője, 1910-ben az egyetem rektora).²⁷¹

„Ha *Károlyi Mihály* nem utazott volna el, a *Magyarországot* le lehetett volna intetnem, mert *Károlyi utálja Thalyt*. A gróf titkára keresett is engem, de én nem tudtam vele találkozni a gróf elutazása előtt. Ez nagy pech! Különben még készülünk történetírók egy közös nyilatkozat kiadására. Ennek tervét Fejérváry vetette föl. Riedl Frigyes még most is vesződik.”²⁷²

„Riedl baráti köre jól tudta – emlékezett vissza Angyal Dávid –, hogy nehéz levenni a hazaáruló melléknevet arról, akire egyszer ráaggatták. Elhatároztuk tehát, hogy nyilatkozatot adunk ki Szekfű védelmében. A nyilatkozatot én írtam, abban egy-két szó *Károlyi Árpádtól*, Riedl Frigyesétől és Horváth Jánostól is származott. Közzétettük a nyilatkozatot aláírás végett. Gondolom kilencven tanár és történettudós írta alá. A nyilatkozat és a tömeges aláírás nem voltak hatástalanok, amit abból következtettem, hogy Ballagi igen haragudott a nyilatkozat miatt.”²⁷³

A művelt magyar olvasóközönséghez! című nyilatkozat április 29-én jelent meg a *Világban*, az *Újságban* és a *Budapesti Hírlapban*, de korábban külön is terjesztették. A számos aláírás már a védelem kiszélesedését mutatja, hiszen egyetemi nyilvános és magántanárok, főiskolai történelemtanárok, történetírók, múzeumi, könyvtári és levéltári szakemberek és középiskolai tanárok közül egyaránt jócskán találunk aláírókat, akik toborzásában az oroszlánrészt Horváth János vállalta.

A nyilatkozat a szakemberek véleményét volt hivatva képviselni. A nyomtatvány szövege tagadta a Rákóczi-nyilvánosság vádját, amit pártpolitikai okokból és személyes

²⁷⁰ A budapesti királyi magyar tudományegyetem tanácsa 4417/1909/1910. VIII. rk. ülésében, 1910. április 10-én hozott határozata; *Marczali Henrik, 1910a, b*; Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter levele a tudományegyetem tanácsának, Budapest, 1910. június 1. OSZKK Analecta 3961. A becsületsértési perről: OSZKK Analecta 3966. Az egyetem későbbi kiadványa: *Marczali-ügy, 1912*. Az egész ügy érdemi feldolgozása: *Bíró Judit, 1993*. Vö. *Marczali Henrik, 2000*. 187–194. Lásd még: *Szabó Miklós, 2003*. 154–209.

²⁷¹ *Bíró Judit, 1993*. Vö. *Szabó Miklós, 2003*. 154–209.

²⁷² *Takáts Sándor* (datálatlan, 1914. tavasz) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

²⁷³ *Angyal Dávid, 1971*. 129. Vö. *Marczali Henrik, 2000*. 187–194. Lásd még: *R. Várkonyi Ágnes, 2009, 2011a, Schweitzer Gábor, 2009*.

gyűlölködésből származtatott. A Szekfűvel szembeni jogos kritikát a kifejezésbeli fanyarságra szűkítette, azt viszont a szerző fiatalságával magyarázta, Szekfű művét komoly tudományos műnek tartotta, s az azt támadó vádak nemcsak a tudományos kutatás szabadsága és a tudomány szavahihetőségébe vetett hit veszélyeztetése miatt ítélte el, hanem a Rákóczi-kultusz nevében is. Rákóczi olyan tisztelete – érvelt a nyilatkozat írója –, amely bírálhatatlannak tartja tárgyát, éppen azok érveit gyarapítja, akik rejtegetni valót feltételeznek a fejedelem életében, holott abban nincs olyan. S hogy nincs, azt éppen a kritikai történetírás bizonyíthatja be. A tudomány a nemzet érdeke, a tudományos vizsgálódás a Rákóczi-kultusz megalapozója – hangzott a közélet tisztasága, a sajtó, s a gondolat szabadsága, a magyar tudományosság jövője és a meghurcolt fiatal tudós jövője nevében a hazafiság jelszavával fellépő mozgalom ellen tiltakozó nyilatkozat megállapítása. A nyilatkozat az igazi Rákóczi-tisztelet és a nemzeti egység követelménye összekapcsolására szólított fel. A hatvanegy aláíró között húsz könyvtáros és levéltáros, tizenkét egyetemi és öt főiskolai tanár és huszonnégy középiskolai tanár nevét találjuk.²⁷⁴

A Szekfű melletti demonstrációban igen aktív szerepet vállaltak az egykori kollégista barátok és kollégák: Török Pál, Lukács Károly, Eckhart Ferenc, az újabb ismerős és barát: Eckhardt Sándor és természetesen Horváth János, aki maga is írt *A száműzött Rákóczi*-ról az *Irodalomtörténetbe* ismertetést. A könyv megítélését a történet-szek hatáskörébe utalta. Úgy látta, hogy

„A kor diplomáciai viszonyainak igen alapos ismeretével, állandóan éber kritikai érzékkel követi végig hőstét azon a tragikus úton, mely Párizstól a rodostói temetőig vezet. A maga emberi mivoltában állítja elének a száműzött fejedelmet, kétségbeesett küzdelmeit az elvesztett történeti szerep visszaszerzésére, lelki fejlődésének az egykori emlékek kísértéseitől, vallásos magába szállástól és a valóság kérelhetetlen korlátaitól megszabott menetét. S ha a végzetes történetek előadásában és mérlegelésében, melyek eredményeként az egykori szabadságharcos az európai politikában elveszti szerepét, s a magánélet súlytalanságába taszítatik ki, távol áll is mindennemű rajongó elfogultságtól: viszont rokonszenvvel s tisztelettel, sohasem sértő módon férközik közel a szerencsétlen sorsú nagy emberhez. /.../ Thalyról /.../ történetírói megbízhatóságát illetően mond súlyos, de adatokkal

²⁷⁴ Tudomány és politika. *Világ*, 1914. ápr. 29. *Aláírók*: Történetírók, múzeumi, könyvtári és levéltári szakemberek: Bártfay Szabó László, Eckhart Ferenc, Halász Imre, Holub József, Huszár Imre, Károlyi Árpád, Kemény Lajos, Kovács Aladár, Kropf Lajos, Kumlik Emil, Miskolczi Gyula, nádudvari Győri Árpád, Niklai Péter, Stokka Tankréd, Sulica Szilárd, Szabó Ervin, Tagányi Károly, Takáts Sándor, Tóth Szabó Pál, Varjú Elemér. Egyetemi nyilvános- és magántanárok: Áldásy Antal, Angyal Dávid, Békefi Remig, Bleyer Jakab, Fejérváry László, Gárdonyi Albert, Gombocz Zoltán, Győri Tibor, Melich János, Riedl Frigyes, Szentpétery Imre, Szinnyei József. Főiskolai történettanárok: Kovács Sándor, Obál Béla, Szelényi Ödön, Thury Ede, Wertheimer Ede. Középiskolai történettanárok: Bartalis József, Barthos Kálmán, Dach János, Lenner Emil, Lomniczer Róbert, Lukács Károly, Madzar Imre, Marczinkó Ferenc, Miskolczi István, Munkácsi Kálmán, Németh Ambrus, Német József, Noszkay Ödön, Patek Ferenc, Pintér Jenő, Schrödl József, Somogyi Gyula, Tóth László, Török Pál, Vajda György, Vasadi Balogh György, Váczy János, Vásárhelyi Károly, Wigand János.

igazolt kritikát, amiben különben csak Pauler Gyulát és Gyulai Pált követi /.../ Mikes /.../ hitelességét, megbízhatóságát lépten-nyomon igazolja. A könyv egyik (118. sz.) jegyzete P. E. grófnéről szól, s költött voltát, a viszonyok ismeretével, végképp megállapítja.²⁷⁵

Még 1914 tavaszán jelent meg az a győri röpirat, amely *Igazságot Szekfű Gyulának!* – *Széljegyzetek a Száműzött Rákóczihoz* címmel névtelenül jelent meg, de a levelezésből egyértelműen megállapítható, hogy szerzője Török Pál volt, aki azért nem adta a nevét a kis füzetbe, hogy ne kerüljön szembe családja függetlenségi érzelmeivel.

Török Pál is úgy látta, hogy Szekfű könyve azt bizonyította be, hogy Rákóczi élete nem szorul a tudományos vizsgálattal szemben védelemre, hiszen Szekfű emberileg közel hozta olvasóihoz a fejedelem személyiségét, és ezzel a Thaly-féle értelmezés helyett annál sokkal értékesebbet adott a nemzet számára. A *száműzött Rákóczi* nemcsak a történelmi igazságot tartalmazta, hanem a magyar nemzet számára kedvező történelmi igazságot bizonyított. A hajszaért a röpirat szerzője azokat marasztalta el, akik hagyták, hogy olyan személyiségek, mint Polonyi Géza, képviselhesék a Függetlenségi Pártot.²⁷⁶ A *Győri Hírlap* 1914. május 15-i számában Lukács Károly adott hírt a füzetéről.²⁷⁷

Eckhardt Sándor *Egy züllött francia és a Magyar Akadémia* címmel a *Nyugat* 1914. július 1-jei számában leplezte az egyik Kacziány-Ballagi-féle teljesen alaptalan vádat. Kimutatta, hogy azok az állítások, amelyek kétségbe vonták Szekfű egyik bizonyítékát – az egyik hivatkozott mű szerzője, Leo Mouton tudományos szavahihetőségét –, rágalmak.²⁷⁸ A „nagy Eckhart” osztrák szaklapba, a *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*ba írt pozitív, elismerő ismertetést.²⁷⁹

A Szekfű-botrány alkalmat adott arra, hogy a kollégisták erejük tudatára ébredjenek.

„Bajba jutott társuk mellé állva rádöbentek az őket felnevelő intézmény jelentőségére, és most ez valóban egyedülálló szerepet játszott: a tudomány érdekében azonosították Szekfű megvédését.”²⁸⁰

A pártfogó mentorok, kollégák, barátok és az azok ismerőseiből álló szakembergárda állásfoglalásaiban a fellelhető különbözőségek ellenére is az azonosság volt a meghatározó: a mű *nemzeti és tudományos*, támadói *tudomány- és nemzetellenesek*. Az emberi szenvedések ábrázolása annak az érületnek a bizonyítéka, amely nemzetivé avatja a művet. A munka tudományos, hiszen forrásfelhasználása és indítékai tudományosak. A vádlók álláspontjának forrása politikai érdek, felelőtlenség és kvalitatív hiány.

²⁷⁵ Horváth János, 1914. In: *Horváth János*, 2009. 846–847.

²⁷⁶ Török Pál, 1914.

²⁷⁷ Lukács Károly, 1914b.

²⁷⁸ Eckhardt Sándor, 1914. Vö. A párisi rágalmozó leplezése. *Magyarország*, 1914. április 2.

²⁷⁹ Eckhart, Franz, 1915.

²⁸⁰ Mályusz Elemér, 2015.

Politikai állásfoglalások

A *Magyar Figyelő* 1914. április 18-i számában *Rákóczi gyalázói* címmel az alábbi följegyzés jelent meg:

„Mi különben igen örülünk, hogy a Justh-pártiak a Szekfű-esetből kifolyólag végre alkalmat találtak, mikor megint egyszer minden rizikó nélkül kifejezést adhattak nemzeti sovinizmusuknak. Jól eshetett nekik is, miután annyi, de annyi választói népgyűlésen kénytelenek voltak e tekintetben férfiasan erőt venni érzelmeiken. Nem tudjuk, hogy a jövőben mennyire lesz szabad kezük, de ha véletlenül úgy alakulna a párt helyzete, hogy most megint magyar sovinizta politikát óhajt csinálni, akkor ajánlanók, hogy ne elégedjék meg a győzelemmel, melyet egy árva magyar író fölött aratott, hanem menjen tovább ezen a téren. A Szekfű könyve végre soha nem fog eljutni a nép szélesebb rétegeibe. Nem sokan olvasták, azok sem, akik hasábos cikkeket írtak és óras beszédeket mondtak róla. Ezt most már bevallhatjuk, hiszen túl vagyunk a dolog vastagján. Vannak azonban százan és százan az országban, akik a tudományos kutatás szabadságának ürügye alatt, de csillagászati távolságban mindenféle tudománytól csizmasarokkal gázolnak a nemzeti kegyeletben és rendszert és szokást csináltak a magyar történelem meghamisításából, régi nagyjaink kicsinyléséből és kigúnyolásából. Ők napról-napra ezer Szekfűnél ezerszer nagyobb kárt okoznak a nemzetnek. Az ő szemükben a Rákócziak sohasem voltak szabadsághősök, hanem csak holmi osztályérdek exponensei, valamint az egész magyar történelem nem egyéb az ő szemükben, mint a sivár osztályuralom krónikája. Az ellenzék és az egyetemi ifjúság, amely oly lelkesen rávetette magát a Szekfű-ügyre, nagyon jól tenné, ha most már ezekkel szemben álltaná sorompóba a közvéleményt. Nem is kell messzire fáradniuk, hogy rátaláljanak a konok és vakmerő Rákóczi-gyalázókra. Az ellenzék nézzen körül szövetségesei között, akikkel együtt harcolt a radikális választójogért, az egyetemi ifjúság pedig tartsa szemmel a legnépesebb ifjúsági egyesületek működését. Mert nincs sok értelme, hogy nagyítóüveggel szálkát keressünk Szekfű szemében, mikor az ellenzéki politikusok és az egyetemi ifjúság háza táján már mozdulni sem lehet az árbocoktól. Vagy erről nem óhajtának beszélni?”²⁸¹

A *Magyar Figyelő* névtelen szerzője április 1-jén már elhatárolódott a támadóktól és Szekfűtől egyaránt.²⁸² Most már nem felszámolni akarta a Rákóczi-mentő mozgalmat, amely ekkor már Székesfehérvártól a Székelyföldig terjedt, hanem más irányt óhajtott szabni az eredetileg kormányellenes kampánynak. A parlamenten belüli és kívüli ellenzéki erők közötti – a kormány számára igazán veszedelmes – összefogás lehetőségének beteljesülését megghiúsítani törekvő irányt.

Andrássy Gyula 1914. május 9-én a *Magyar Hírlapban* részletesen állást foglalt az ügyben.

²⁸¹ Rákóczi gyalázói. *Magyar Figyelő*, 1914. 160–161.

²⁸² Vö. Szekfű Gyula Száműzött Rákóczi. *Magyar Figyelő*, 1914. 62–63.

„A szellemi élet terén a legföltelebb szabadságnak vagyok a híve. A tévedésnek is biztosítani kell a büntetlenséget, mert a haladás csak a szabad, félelem nélküli vizsgálódás útján érhető el, ami pedig az emberi tökéletlenségeknél fogva elválaszthatatlan a tévedések sorozatától. Az igazságot csak a sokoldalú vita, a sokoldalú megvilágítás teheti kétségtelenné, s ezeknek a tévedéseknek ugyanazt a szabadságot kell megadni, amellyel a vélt igazság bír. A megállapított igazságnak is javára szolgál a tévedésekkel folytatott harc, mert az igazságot semmi sem erősíti annyira meg, mint a visszavert támadás, a megcáfolt kétely. Ebből a szempontból sajnálom a Szekfű ellen megindított akciót. Szekfű munkáját teljesen jóhiszemű, tudományos célzatú dolgozatnak tartom, hangja a tudományos kutatóé /.../ A jóhiszemű tévedés ellenszere csakis a felhozott érvek megcáfolása, nem pedig a munka szerzőjének megtámadása. Ha ennél fogva nem is tartom helyesnek és célravezetőnek a Szekfű személye ellen indított támadást, a közvélemény megütkezését teljesen megértem. Szekfű tévedései nem közömbösek, megvallom, engem is kellemetlenül érintettek.”

Andrássy Gyula, az Alkotmánypárt vezére tagadta, hogy Rákóczi fő motívuma az erdélyi fejedelmi trón iránt érzett hatalomvágya volt. Elutasította, hogy Rákóczi a későbbi történelmi fejlődés szempontjából hatás nélküli személyiség lett volna. Rákóczi nevéhez fűződött az a felkelés, amelynek következtében létrejöhetett a szatmári béke, és így a későbbi fejlődés. Majd általános tételt szegezett szembe Szekfű megállapításaival:

„Hazátlanságának szenvedései is a nemzet erőforrásaivá váltak, minden hazafias magyar irány mindenkor erőt fog belőlük meríteni, s mindenkor merített is, mert a Rákóczi szenvedése a nemzet erkölcsi tőkét öregbítette. A nemzeti önérték, a nemzeti érzés belső értéke, úgy mint minden értéké, a reá fordított munka és áldozat nagyságától is függ, mentől több emberi erény, mentől több vér, heroikus tragikum, mentől több hazafias áldozat fűződik a nemzeti múlt emlékéhez, annál indokoltabbá, belsővé, kiirthatatlanabbá és szebbé válik a hazához való ragaszkodás ösztöne.”

Andrássy fenti érveléssel érdemben nem tudott mit mondani az emigráns Rákóczi történelmi jelentőségéről, azon a rendkívül elvont és korántsem meggyőző állításon túl, amely az emigráns Rákóczi emberi szenvedései s a nemzeti érzés belső értéke között közvetlen megfelelést létesített, minden megokolás nélkül. Tette ezt úgy, hogy az emigráns politika megítélésében és a szatmári béke és az azt követő időszak értékelésében osztotta Szekfű véleményét. Az, hogy az emigráns Rákóczi példakép, ugyanakkor a szatmári béke pozitív, ellentmond egymásnak. Andrássy Gyula Rákóczi személyiségének fő motívumát a magyar rendi-nemzeti szabadságjogok megőrzésében látta.

„Szekfű, úgy tudom” – írta – „teljesen távol áll minden tendenciózus pártpolitikai szándéktól. Munkáját jóhiszemű tévedésnek tartom. Az akadémiát sem vezette célzatosság, csak mulasztást követett el, de teljesen érthető a magyar művelt osztály tekintélyes ré-

szének állásfoglalása s örömmel látom a Rákóczi-kultusz megújulását, abban a reményben, hogy ez a mozgalom teljesen elveszti a fiatal szerző személye ellen irányított élet /.../ Szekfűben, művének tévedései ellenére határozott történetírói tehetség mutatkozik, könyve mindvégig érdekes, elevenen van megírva...”²⁸³

Később könyv alakban is kiadott írásának a részletekben okos megjegyzései és problémalátó megállapításai ellenére Andrássy alaptézisei az elhatárolódók állásfoglalásának belső nehézségeit tükrözik.

Andrássy Gyula, Berzeviczy Albert, Révész Imre és a *Magyar Figyelő* április 1-ji számának névtelen följegyzője *A száműzött Rákóczi*ban nem megrendelésre készült művet láttak. Nem vonták kétségbe szerzője tisztességét, tudományos indítékait és elhatárolódtak a vádlóktól. Úgy látták, hogy a historikus igazságra törekvő szándékai ellenére, elfogultságai miatt nem látta meg a példaszerűt, az ideálisat, az általános érvényűt, s ezért nem jutott túl a közvetlenül érzékelhető jelenségek világán.²⁸⁴ Tudományos szándékának eredménye nem a tudományos Rákóczi-kép.

Az elhatárolódók táborában is fellelhető tehát a vádlók által olyannyira emlegetett „materializmus” vádja Rákóczi személyiségének megítélése kapcsán. Olyan kontextus tanulságaképpen, amely az ideális tényezők érzékelése és a vizsgáló historikus belső motivációja közötti megfelelés szükségességét állítja. Ennek hiányából vezették le Szekfű Rákóczi-képét, melyre e személyiségek szerint is, miként a vádlók állításai szerint is, csak a közvetlenül érzékelhető materiális természetű faktorok számbavétele volt a jellemző.

Ez az érveléstípus is ahhoz vezetett, hogy a nemzeti érzület tesz képessé arra, hogy az igazsággal azonosulni lehessen. Ebben sem volt egyenrangú a *nemzet* és a *tudomány*. A gondolati hierarchiában elfoglalt eltérő helyük miatt nincs hasadás közöttük. A nyilvánvaló belső ellentmondás ellenére sem, ami a tudomány autonómiájának olyannyira hangoztatott, és sokuk esetében belső meggyőződésből fakadó igénye és nemzeti ihletettsége, kötöttsége között érezhető. Öntudatlanul ugyan, de a tudomány forrásává a csak szubjektíve értelmezhető és értelmezett nemzeti érzületet tették, s így a nyilvánvaló ellentmondást közvetve fel tudták oldani. Ám azt az általános érvényesség rovására tették.

Domanovszky Sándor bírálata

*A száműzött Rákóczi*ról az első folyóirat-kritikák még a botrány kitörése előtt jelentek meg a *Nyugat*ban és a *Magyar Figyelő*ben. A *Nyugat* recenzense Schöpflin Aladár volt, a *Magyar Figyelő*é Domanovszky Sándor.²⁸⁵ Mindkettő a szükséges és jogos

²⁸³ Andrássy Gyula, 1914a, b.

²⁸⁴ Vö. KN XXIII. 1914. 152–153; *Akadémiai Értesítő*, 1914. 248–248, 381–382; *Budapesti Hírlap*, 1914. ápr. 11; Révész Imre, 1914, Szekfű Gyula Száműzött Rákóczi. *Magyar Figyelő*, 1914. 62–63.

²⁸⁵ Schöpflin Aladár, 1914a. epa.oszk.hu/00000/00022/00145/04744.htm; Domanovszky Sándor, 1914.

Thaly-kritikát látta a könyvben. Míg Schöpflin Aladár csak pozitívumokat írt a műről, Domanovszky Sándor több ponton vitatta a munka koncepcionális elemeit és ábrázolásmódját. A recenzensek kiváló történelmi alkotást köszöntöttek. A feldolgozás és a felfogás egyaránt nagyrabecsülését vívta ki.

A történetíró szemlélete és tudományos fejlődése, a tudományos közeg orientálása és a szélesebb közvélemény nemzeti önismerete szempontjából égető fontosságú, a mű egészére vonatkozó kritika elemei a *Magyar Figyelő*ben jelentek meg. Domanovszky Sándor a tudományos Rákóczi-kép követelményei alapján elemzett. Bírálataiban a mű és saját gondolatai a be nem avatott olvasó számára gyakran nem különültek el egymástól. Ez viszont a bírálat élet jórészt elvette és az elismeréshez társított néhány finomító megjegyzés benyomását kelthette. A Thaly Kálmán-féle beállítás elfogult, hibás, annak revíziója szükségszerű és jogos. Szekfű beállításában az emigráns terveinek és törekvéseinek a megítélését és Rákóczi belső indítékainak és lelki világának az ábrázolását vitatta. Az eredetileg reálisan tervező Rákóczi tervei a rodostói magány hatására váltak irreálissá, illetve utólag, a történelmi végkifejlet ismeretében minősíthetőek annak.

„Hogy Rákóczi terveinek megvalósítására nem volt meg a reális alap?! Szekfű ezt ma joggal állíthatja, de ki ismerte akkor a különböző udvarok rejtett terveit és gondolkodását úgy, hogy olyan tisztán eligazodhatott volna bennük. Hiszen még Dubois-nak, aki a francia külügyeket vezette és Bonnacnak, a konstantinápolyi követnek a fölfogása és törekvése is sok tekintetben különbözött. Hiába, ha szereplő emberekről kell véleményt mondani, ítéletünkben nehezen szabadulunk a siker hatásától. Ez pedig igazságtalanná teszi ítéletünket. Szekfű az emigráns hiábavaló erőfeszítéseiről szól. Az általánosítás az utolsó emigrációkkal vont párhuzam alapján lehet nagyon csábító, de az emigráns sorsa nem szükségképpen ilyen szomorú. Lám az elűzött perzsa Tahmasp, akinek érdekében az emigráns Rákóczi olyan buzgalommal kovácsolt terveket, idejé[be]n [érkezett] segítséggel, az orosz-török-perzsa megállapodások ellenére is visszakért trónjára /.../ Ezt a munkát csak eredménytelensége után lehet lekicsinyelni. Károly császár udvara a veszedelmet igen jól ismerte. A fejedelmet a hatalmak éveken keresztül fölhasználták érdekeik előmozdítására. Az ellentétek a császársággal (a nagyhatalmak részéről) ugyan tényleg elsimulófélben voltak; ez volt az oka, hogy Rákóczi fáradozásai meghíúsultak, de az ellentétek még megvoltak. Csakhogy a feszültség már nem volt olyan nagy, hogy háború kitörésére vezetett volna; az alkudozások közben mindig elsimult. Rákóczi azonban tényező volt, hatalmas tényező. Tervezgetése lehetett ábrándozás, szangvinikus optimizmus, de nem ebből fakadnak-e a nagy dolgok? Napóleon talán nem volt optimista, nem volt ábrándozó? Ábrándjaiból mégis mennyit tudott megvalósítani.”²⁸⁶

Domanovszky Sándor másik megjegyzése Rákóczi belső indítékaira és lelkivilágára vonatkozik.

²⁸⁶ Domanovszky Sándor, 1914. 377, 378–379.

„Hogy miért járta meg Rákóczi a szomorú kálváriát? Erre a kérdésre Szekfű válasza az, mert kereste a fejedelemséget, az erdélyit, amelyre örökjogon igényt tartott, amelyre megválasztották; mert kötelezve érezte magát arra, hogy a választásnál tett esküjét megvalósítsa, még akkor is, amikor népe másként gondolkozott, amikor az emigrációban ez az idea szinte rögeszmévé alakult.

Kétségtelen, hogy Rákóczi a fejedelemséget kereste. Az 1703-iki mozgalmat és az ő személyét véletlen szeszélye kapcsolta össze. Az elégtelenségnek vezér, néki sereg kellett. A kurucok rajongtak a fejedelemért, mert jósága, kiváló egyéni tulajdonságai megérdemelték ezt a rajongást. Rákóczi is szerette népét, amely csodákat művelt, de céljaik különbözők voltak és maradtak; magukban hordották a szatmári meghasonlás csírát. Az is igaz, hogy amikor a fejedelem népére gondolt, elsősorban a rendek lebegtek szemei előtt, de ismerte a szegény nép bajait is. Nagyúr volt, de megértő mély érzelmekkel. Ez a beállítás tehát rideg és túlzott. Ha annyira csak a fejedelemség gondolata kormányozta, ha egzisztenciája annyira kétségbeesett volt, miért nem vállalkozott török-tatár betörések vezetésére? Nem, Rákóczi sem annyira önző, sem annyira kapkodó és megfontolatlan nem volt. Higgadt, józan megfontolását és méltóságát minden körülmények közt megőrizte. /.../ Szekfű nem jellemzi az aktív Rákóczit, még az országból való távozása után sem. Pedig száműzetése akkor, nem az 1715. törvény életbeléptekor kezdődött /.../ Az ifjú Rákóczit azonban csak néhány ecsetvonás örökíti meg és ez félreértésre ad alkalmat. Nagyúrnak látjuk, aki Bécsben vigalom és kártya közt nőtt fel, a természet erőitől duzzadó fiának, aki mulatozásban kereste gyönyörűségét, mikor a »szétszórt kurucoknak nem volt hol fejüket lehajtaniok«, akit még az érzékiség vádja is illet.”²⁸⁷

Ezt a beállítást Domanovszky Sándor vitatta – a stilizált képek mögül az író egyéniségéből fakadó ironikus hangot hallotta ki – s csak részben érezte a tárgy természetével megegyezőnek. Rákóczi érzékiségét tagadta, a lengyelországi mulatozás látszat, a mögöttes lényeg új összeköttetés keresése, amely megkövetelte e szerepet. Rákóczi nem volt léha, a hatalom látszatának fenntartása pedig a törökországi viszonyok szükségszerű következménye. A recenzens szerint a száműzött fejedelem fő lélektani jellemzője a melankólia.

A *Magyar Figyelő*ben megjelent kritika szerzőjének Szekfű beállításával szemben a legfontosabb ellentéte Rákóczi történelmi jelentőségének megítélésével volt kapcsolatos.

„»Rákóczi törekvései életében hiábavaló eredménytelenséggel végződtek, mivel a nemzeti élet új fejlődésében nem maradt hely erdélyi fejedelemsége számára«, mondja Szekfű /.../ a végszóban. Szekfűt itt ismét az erdélyi fejedelemség kérdése vezette tévútra. A Rákóczi-mozgalomnak szüksége volt Rákóczira, nélküle soha sem lett volna azzá, ami volt és nem tudta volna elérni azt a szatmári megegyezést, amely ugyan nélküle, de alapján véve mégis az ő működésének a hatása alatt jött létre, s amely a nemzet fejlődésének új

²⁸⁷ Uo. 380–381.

perspektívát nyitott. *Sőt* bátran állíthatjuk, hogy a nemzet fejlődésére a 18. században az emigráció sem volt hatás nélkül. Ha a szatmári béke után Rákóczi megjelenésének veszedelme nem fenyegetett volna, a viszonyok talán nem konszolidálódtak volna a nemzetre nézve olyan kedvezően. És végre nem szabad elfelejteni azt sem, hogy az emigrációknak általában megvan az a jó hatásuk, hogy a kétségbeesésben fenntartják a reményt. /.../ Rákóczi szimbólummá lett. »Mindaz, ami azóta új lökést adott a nemzeti életnek, a Rákóczi álláspontjától teljesen idegen tényező volt« mondja Szekfű, az új átalakulások végbementek anélkül, »hogy végrehajtói, akár vezetők, akár a tömeg, ajkukra vették volna Rákóczi nevét«. Mi mégis azt hisszük, hogy ezek a mozgalmak igenis kapcsolódnak Rákóczi felkeléséhez, és ha a döntő összeütközésekkor, amikor a kor viszonyainak megfelelő konkrét program megvolt, Rákóczi nevére természetesen már nem is volt szükség, élt az ő neve híveinek biztatásul, ellenségeinek félelmére. Nemcsak a bécsi udvarban hangzott fel ismételt az »új Rákóczi« vádja, a nép is szájára vette pl. a Pero lázadás alkalmából. Mert a Rákóczi-kultuszt nem is tekinthetjük mesterséges alakulásnak, legkevésbé Thaly munkájának.²⁸⁸

Domanovszky Sándor ellenérvében – mint láthattuk – elválasztotta Rákóczi motivációját objektív történelmi szerepétől, hatásától és utóéletétől és Szekfűt végső soron abban marasztalta el, hogy az a szubjektív indítékokra szűkítette le vizsgálódásait és az ezzel kapcsolatos jogos konzekvenciákat transzponálta Rákóczi egész életpályájára, s a későbbit a korábbival azonosította.

Domanovszky Sándor kritikája Szekfű Gyula művét koncepcionálisan és a művészi feldolgozás tekintetében egyaránt kiválóan minősítette. Az ironikus hang és a végső konklúzió az, amivel a recenzens nem értett egyet. Az irónia a nemzetközi viszonyok ténylegesen lefolyt alakulása és Rákóczi törekvései közötti kívánatos összhang hiánya leírásában és Rákóczi személyiségének jellemzésében érzékelhető. A végkövetkeztetést, a fejedelem történelmi jelentősége kérdésében elfoglalt álláspontot Angyal Dávidhoz hasonlóan Domanovszky Sándor is vitatta.

Egy tartózkodás háttere

Hóman Bálint – tudjuk – ismertette Szekfű *Serviensek és familiarisokát*. Közismert, hogy a húszas és a harmincas években több nagy szellemi vállalkozásban a két történész együtt szerepelt, így a *Magyar történet szerzői és az Egyetemes történet szerkesztői* voltak. Ezért különösen érdekes annak feltárása, hogy hogyan foglalt állást Hóman Bálint *A száműzött Rákóczival* és a körülötte kirobbant politikai botrányval kapcsolatban.

A száműzött Rákóczira és a botrányra vonatkozó újságközleményekben, cikkekben és röpiratokban nem találjuk Hóman Bálint nevét sem a támadók, sem a védők között. Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy Hóman nem ítélte el a művet,

²⁸⁸ Uo. 383–384.

de a botránytól sem határolódott el. Ez igaz. A levelezésanyag alapján azonban ennél árnyaltabb véleményt alkothatunk. Érzékelhetjük azt, hogy a művel kapcsolatban komoly tudományos és politikai fenntartásai voltak.

Angyal Dávid Szekfű Gyulához 1914. április 28-án írt levele szerint az Akadémia igazgató tanácsa előző nap úgy döntött, hogy nem akarja *A száműzött Rákóczit* második kiadásban megjelentetni. Ebből a levélből tudjuk meg, hogy a Szekfű melletti és a hecckampány elleni nyilatkozatot Hóman nem írta alá.

„A tegnapi hecc óta lehet, hogy Heinrich [Gusztáv, az Akadémia főtitkára] is megijedt; Berzeviczy [Albert, az Akadémia elnöke] mindig retirál és újabb áldozatokat dob a hullámokba, nem sokára én következem. /.../ Ha ön akarja, kiadót kell keresnünk. Hiszen akad még jó nevű is. Csak a *Nyugatra* ne szoruljon, mert ez a könyv hírért ott tenné tönkre, hol nem akarnám, hogy tönkremenjen. Divéky [Adorján] már alá volt írva a *Nyilatkozaton*, de visszavonta. Hóman nem akarta aláírni. Marczali [Henrik] olyan sok teketóriát csinált, hogy lemondottunk aláírásáról. Csakhogy napilap nehezen fog vállalkozni a kiadásra. *Az Esttől* tartózkodnunk kell.²⁸⁹

Hóman Bálint okait, amelyek miatt nem írta alá a Szekfű melletti, 1914. áprilisi *A művelt magyar olvasóközönséghez!* című nyilatkozatot, Eckhardt Sándor Szekfű Gyulának 1915. március 5-én írt leveléből ismerhetjük meg:

„Ma az Egyetemi Könyvtárban találkoztam Hóman Bálinttal, kinek öccse v. bátyja elesett Szerbiában. Mesélte, hogy Doktor Urat az a megtiszteltetés érte, hogy a Tört[énelmi] Társulat újra foglalkozik a személyével. Még pedig egyesek demonstratív ki akarják buktatni a választmányból. De megjegyezte, ez bajosan fog az illetőknek sikerülni. Egyúttal Eckhart Ferencet szeretnék (de nem ugyanazok, akik Szekfűt 'kitaszítják kebelükből') beválasztani. Doktor Urat ez bizonyára kevésbé érinti. Viharedzett természetén az ilyesmi lesiklik. /.../ H[óman] egyszersmind elmagyarázta nekem, hogy ő miért nem írta alá Angyal védelmét. Ő u.i. azt az írást, ellenzéki érzületére hivatkozva, nem írhatta alá, amelyben a Sz.-ügy az ellenzék által indított politikai hajszának volt feltüntetve. Ő ilyen 'pamflet', vagy 'röpirat' helyett tárgyilagos kritikát szeretett volna. Avval a passzussal, hogy politikai hajszának minősítették, Angyalék a védelmet munkapárti színezetűvé tették /.../ Egyébiránt ő is aljasságnak minősítette a Doktor Úr ellen indított hajszát stb. Eszem ágában sincs Hóman úr ellen írni, de ez is érdekes dokumentum az ügy történetéhez. Egyébként most Hóman úr fáradozik az intrikusok ellen. Ballagi [Aladár] úgy látszik egészen megkötyagosodott, mióta a fiát eltemette. Alig várja a felszabadító oroszokat, akikről nemzeti önállóságunkat várhatjuk, stb. – Miskolczy [Gyula] még itt van, de már a napokban visszamegy a harctérre.²⁹⁰

²⁸⁹ Angyal Dávid (Budapest, 1914. április 28.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

²⁹⁰ Eckhardt Sándor (H.n., 1915. március. 5.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628; *Thallóczy Lajos* (Budapest, 1916. február 29.) – Hóman Bálintnak. OSZKK Fond 15/1553. Ebből következtethetünk Hóman Bálint bátyja holttestének exhumálása iránti kérelmére.

Abból a néhány adatból, amely rendelkezésünkre áll, úgy látszik, hogy Hóman Bálint távolságtartóan viszonyult *A száműzött Rákóczihoz* és a körülötte kirobbant politikai botrányhoz. Függetlenségi politikai beállítottsága miatt mindenekelőtt Szekfűtől és védőitől tartott távolságot, majd egyre inkább a támadóktól is. A távolságtartást eleinte gyanakvás és ellenérzés, majd a Történelmi Társulat egyben tartásának szándéka motiválhatta. Nemcsak 1913-ban, hanem 1914-ben és 1915-ben sem volt azonos Hóman Bálint és Szekfű Gyula felfogása.

A habilitáció

Szekfű Gyula 1914. szeptember elején Angyal Dávidhoz írt levele nemcsak arról tudósít, hogy Szekfű – egyébként nem alaptalanul – szorongott a habilitáció miatt. Attól, amelynek Marczali Henrik és Angyal Dávid volt a bírálója. Marczalihoz fűződő érzelmi viszonyáról is nyilatkozott. S ha figyelembe vesszük a fiatal tudós – a Rákóczi-botrány okozta – elbizonytalanodását és támaszkeresését, többi leveléből érzékelhető túlzott alkalmazkodása a levelek címzettjeihez, s a levélben érintett harmadik személy bizalmaskodó elmarasztalása a címzetthez képest korántsem e levél sajátossága.

„Magántanárság: jobb szeretném, ha nem adtam volna be a kérvényt. Nem azért, mintha a visszautasítás alterálna, ha ugyan vissza leszek utasítva. De be nem adás esetén nagy kiábrándulástól kíméltem volna meg magamat. Marczalihoz nemcsak tanítványi érzések (ezek nem éppen erősek velem szemben), hanem valódi vonzódás fűzött. Ha nem is érintkeztem vele sokat (nem akarván Szabó D[ezső]vel és másokkal egy sorban állani), de minden hibája mellett is szerettem /.../. Rosszul esett /.../, ha baj történt velem, vagy ha rosszat hallottam róla. /.../ Rosszul esett és fáj, ha egy-egy újabb munkáját láttam, ami nem méltó tehetségéhez, tudományához és saját kezdeteihez. De most, amikor ő akadályozza meg az én pályámat, mikor ezt jobb érzése ellen teszi, mert hisz nem csinált titkot belőle, hogy tőlem többet várt, mint egyebektől, hát ez olyan dezillúzió, amit a docentúra sem ér meg. Ha nem adom be a kérvényt, nyugodtan, zavartalanul ápolhatta volna ott-honi pártfogoltjainak üvegházba való cserjéit, s nem kellett volna kimutatnia, hogy az én kompozícióm nem látja szívesen. A tény maga, hogy ő csinál nehézséget, annyira rosszul esik, hogy az már egészen mindegy, sikerülni fog-e neki Ball[agival] együtt a habilitálást megakadályoznia.”²⁹¹

Marczali Henrik és Angyal Dávid érdemleges jelentései alapján Szekfű Gyula az 1915/16-os tanítási év első felében letehetette és letette magántanári kollokviumát, amelyre a kar a szokásos 4–5 tag helyett 13 tagú szakosztályt delegált. A szakosztály

²⁹¹ Szekfű Gyula (Bécs, 1914. szeptember 5.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 804/2, 1914b. A Szabó Dezső-utalás a jogtörténész Szabó Dezsőre vonatkozott, akinek könyvét Szekfű a *Századokban* meg bírálta, s akivel ennek kapcsán a folyóirat hasábjain vitatkozott: Szekfű Gyula, 1911a; Szabó Dezső, 1911; Szekfű Gyula, 1911b.

tagjai Ballagi Aladár, Hegedüs István, Szinnyei József, Marczali Henrik, Fejérpataky László, Fináczy Ernő, Riedl Frigyes, Angyal Dávid, Négyesy László, Bleyer Jakab, Kuzsinszky Bálint, Áldásy Antal és Domanovszky Sándor voltak.²⁹²

MARCZALI HENRIK SZAKVÉLEMÉNYE

Érdemleges jelentésében Marczali Henrik dicsérte *A száműzött Rákóczi*ban érzékelhető szorgalmat, széles látókört és a stúdium kezelését, amelyek azt méltóvá teszik Mika Sándor emlékéhez. A munka – szerinte – az emigráns élet részleteinek tisztázásában, megelevenítésében számottevő. „De a részletek mögött elvész az egész.”²⁹³

Szekfű Gyula elvonatkoztatott Rákóczi egyéniségétől, amely a fejedelmet és a bujdosót összeköti. „Így a bujdosó Rákóczi árnyék marad: éppen emberi formája hiányzik, mert sok vonás még nem ember.”²⁹⁴

Ehhez a kifogáshoz társult az a másik, hogy a könyv empirikus bázisa nem nyújtott kielégítő alapot Rákóczi történelmi szerepének megítéléséhez.

„Bizonyára szerzője akaratán kívül az a Rákóczi írásain és Mikes kivételével, majdnem kizárólag oly kútfőket használ, melyek Rákóczinak nem kedveznek. Bármennyire becsüljük is szorgalmát, az egész anyagot, melynek alapján kimondhatta volna a döntő szót, mégsem gyűjtötte össze. A francia és spanyol levéltári anyag fel nem dolgozása oly mulasztás, mely szükségképp egyoldalúvá tette a könyvet és így csökkenti annak tudományos értékét.”²⁹⁵

Marczali Henrik nem értett egyet azzal sem, hogy Thaly Kálmán és Szekfű Gyula ellentéte lett volna a magyar történettudomány fő ellentéte. Ha a személyes sértegettségtől nem is mentes az utóbbival kapcsolatos megjegyzése, a lényeg érdemes a megfontolásra.

„De még egy más hibáját sem szabad elhallgatnom, nem azért, mert engem személyesen érint, hanem azért, mert általánosító tendenciája itt is sérti az igazságot. Thaly munkásságát bíráló és jellemző hosszú jegyzetében ezeket mondja: »Sikerült keresztülvinnie a Rákóczi kor történetének monopolizálását. és jaj volt annak, ki az ő szélbali felfogásától mentesen mert volna belefogni a kor tanulmányozásába. S e dictatúra alatt nemcsak a Rákóczi kor feldolgozása, hanem az egész magyar historiographia kárt szenvedett.« (372.1.) Ez reám nézve nem áll. Thaly egész dictatúrája alatt úgy írtam Rákócziról és koráról, ahogy meggyőződésem parancsolta. Az ilyen dictatúrának, mely nem tudományon, hanem, mint a szerző kifejti, terroron alapult, csak gyöngye, magában nem bízó ember veti magát alá. Nem szükséges, hogy engem névleg is megnevezzen, de az ilyen általánosítás ellen a magyar historiographia becsülete érdekében itt is tiltakoznom kell.”²⁹⁶

²⁹² EL BKÜJ 1915. május 21.

²⁹³ Marczali Henrik, 1915.

²⁹⁴ Uo.

²⁹⁵ Uo.

²⁹⁶ Uo. Vö. Marczali Henrik, 1898. 9–10, 149–190, 1911. 540–554.

Bírálat ellenére, s annak ellenére is, hogy a *Serviensekkel* kapcsolatban is ellenvetéseket tett, Marczali Henrik egyértelműen javasolta Szekfű Gyula magántanára képesítését.

Figyelemre méltóak általános megjegyzései is:

„Szekfű Gyula általános képzettségét, és különösen történelmi műveltségét illetőleg, máris kiválóbb történetíróink közé tartozik. Kritikája mindig résen van, szorgalma bámulatos, kutatási módszere kifogástalan. De alkotási tehetsége nem áll még oly magas fokon. Túl-ságos sok benyomást fogadott be ahhoz, hogy azokat magában mind feldolgozza. Ebből következik, hogy nagy feladatokat tűz maga elé, de azokkal teljesen megbirkózni még nem tud /.../ Teljes meggyőződés, hogy itthon, mint tanár, lényének rendkívül értékes elemeit jobban kifejtheti. Meg vagyok győződve arról is, hogy akkor háttérbe szorulnak azok a vonások, melyek őt a bujdosó Rákóczinak, tehát egy hanyatló, nem egy alkotó kornak megírására készítették.”²⁹⁷

ANGYAL DÁVID SZAKVÉLEMÉNYE

Angyal Dávid egyik észrevétele látszólag azonos Marczali Henrik megjegyzésével, de csak látszólag.

„Azok az ironikus nyilak, melyek könyvében Rákóczit érik, tulajdonképpen Thaly történelmi felfogásának voltak szánva. /.../ Egy polemikus cél kitűzése mindig aggodalmat kelt a történetíró tárgyilagossága iránt, de itt fölösleges is volt a polemia, mert Thalyt a magyar történetírók nem felfogása, hanem másnemű érdemei miatt becsülték. Thaly nem történetet írt, hanem lelkesedett Rákócziért és híveiért. Történetírói fogyatkozásai nélkül kutató és izgató szenvedélye el sem képzelhető. Nem kell őt mindenben követnünk, de emléke mégis tiszteletet érdemel. A magyar történetírás a múlt század utolsó harmada óta általában véve nem a Thaly nyomain járt, mint Szekfű hiszi, csak némi concessiókat tett szenvedélyesen parancsoló meggyőződésének, ami nem ártott a közszellemnek és a magyar történelmi felfogást nem zavarta meg. Nem volt tehát szükséges a polémia. A Rákóczi cultus mélyen rejlő történelmi okokból fejlődött, Thalynak cáfolata e tényen semmit sem változtat.”²⁹⁸

Angyal Dávid tehát nem pusztán a Thaly-kritika mikéntjét vitatta, a bírálat szükségességét vonta kétségbe. Tiltakozott Thaly Rákóczi-képének és a Rákóczi-kultusznak az egybemosása ellen. Thaly tudományos súlyát, szerepét és monopolhelyzetét tagadta.

Angyal Dávid másik kifogása a témaválasztás nem reprezentáns jellege volt.

„Különben is hibázott a szerző abban, hogy épp az emigratio történetét választotta a polémia teréül. Rákóczi politikai jelentősége akkor már összezsugorodott. Ha meg akarjuk igazítani a közfelfogást Rákócziról, csakis egész pályájának bírálatával vállalkozhatunk erre.”²⁹⁹

²⁹⁷ Marczali Henrik, 1915.

²⁹⁸ Angyal Dávid, 1915.

²⁹⁹ Uo.

Hozzátette:

„Továbbá az öregedő Rákócziban az utolsó csalódások nagy fájdalmát a szerző már fiatal-sága miatt sem érezhette át elég mélyen.”³⁰⁰

A könyv eredményei:

„Nemcsak új anyagot szolgáltatott a R. emigratio történetéhez, hanem megállapította a történet eddigi forrásainak értékét is. A bujdosó R. diplomatiájának, franciaországi és törökországi helyzetének kimerítő, az európai vonatkozásokat teljesen átértő és szemléltető rajzát adja. Az anyag alakításában nagy tehetséget mutatott. Elbeszélése vonzó, jellemrajzai oly élénkek, hogy a szereplők szinte életre kelnek előttünk!”³⁰¹

A megvont egyenleg alapján – összhangban „érdemleges jelentése” egészével – Angyal Dávid indítványozta a magántanári képesítést.

„Amit hibának találtunk a könyvben, annak gyökereit a szerző fiatalos, impressiókra könnyen hajló művészi lelkében kell keresnünk. Könyvét némely helyen most már más-képp írta, hiszen az elmúlt év személyes és közéleti tapasztalatai bizonyára mélyítették történelmi felfogását.”³⁰²

„A könyvet közvetlenül megjelenése után nagyon dicsérték; egyes napilapok és folyóiratok munkatársai tüntető örömmel fedezték fel Szekfű könyvében sociologusaink kedvelt törekvésének, a magyar történet kibővítésének tudományos igazolását. E tapintatlan dicséret természetes ellenhatást keltett és az ellenhatást különböző körülmények szenvedélyes mozgalommá fejlesztették, mely nagyon megnehezítette Szekfű könyvének higgadt megítélését.”

– utalt Angyal Dávid *A száműzött Rákóczit* értékelő megjegyzései bevezetése-képpen arra az eseménysorozatra, amely nemcsak az „érdemleges jelentés” készítőit, hanem a megbírált szerzőt is nagymértékben befolyásolta.³⁰³

A SZAKOSZTÁLYON BELÜLI ÁLLÁSPONTOK

A sikeres kollokvium után a kar 1915. december 9-i ülésén elengedte a próbaelőadást és megadta a 16–18. századi magyar történet témakörére a képesítést. A döntést nem kis vita előzte meg, amelyben olyan érvek is elhangzottak, amelyek a pártfogó mentorok nézeteivel mutattak közösséget s olyanok is, amelyek inkább az elhatárolódók beállítottságával voltak rokoníthatók.

Ballagi Aladár viszont most is támadt. A kari ülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint a magyar középkor történetéből, s nem a kért témakörből akarta habilitálni Szekfűt.

³⁰⁰ Uo.

³⁰¹ Uo.

³⁰² Uo.

³⁰³ Uo.

„A tudományos kutatás és tanítás szabadságának elvét ő is aláírja, bár, ha szervezetről van szó, csak fenntartással. Fejtegeti, hogy II. Rákóczi Ferenc személye nemzeti szimbólum-má fejlődött s a most folyó háború megindulásakor is első riadóként a Rákóczi indulót húzták a katonai zenekarok, sőt az egész háború e szimbólum jegyében folyik. A botránytól akarja a kart és a nemzetet megóvni, amikor a kar előtt is megismétli indítványát...”

Méhely Lajos zoológus professzor szerint

„/.../ az ügy nemcsak az egyetem és a felsőbb oktatás szempontjából ítélendő meg, hanem a nemzeti közérzetre való kihatás tekintetéből is. Azt javasolja, hogy a kar várja meg, míg Szekfű Gyula újabb tudományos munkájában történelmi judiciuma higgadt megállapodásának tanújelét adja s addig az ő *habilitációját* már csak a nemzeti lelkiismeret megnyugtatása okából is halassza el.”

Négyesy László, a neves irodalomtörténész és esztéta

„/.../ kiemeli, hogy Ballagi Aladár ny. r. tanár azzal, hogy más tárgykörre habilitálni akarja Szekfűt, bizonyára maga is elégtételt akar adni a jelöltnek meghurcoltatásáért. A kar is akkor jár el méltányosan, ha a habilitációt megadja. Nem a középkorra, mint Ballagi Aladár javasolja, mert erre a tárgyalás előzményei nem nyújtanak alapot, hanem a kért tárgykör határai közt. Emellett azonban figyelemmel legyünk ne a sajtóhangulatra, hanem a közlélek nyugalma, anélkül, hogy ezért a tudomány szabadságának elvén sérelem esnék. Szekfű könyvében nem a tudományos rész, hanem az érzelmi aláfestés esik kifogás alá, amely bántja a kegyeletes érzést. *Javasolja, hogy a kért tárgykörből kapcsolja ki a kar a 18. századot és korlátozza a venia legendit a 16–17. századi magyar történetre.*”

Bleyer Jakab, a német filológia tanára

„utal arra, hogy a tárgykör kérdésében a kar már döntött és ilyenül elfogadta a 16–18. századi magyar történetet. Az a szellem, mely Szekfűt eltölti, nem lehet olyan rossz, amint bizonyos oldalról föltüntetik. A felszólaló Szekfűt, mint jó magyar lelkű, elvonultan dolgozó, kiváló tehetséget jellemzi, aki még elkeveredésében sem vetette magát a nemzetközi radikalizmus karjaiba, ámbar az bizonyára megvédte volna a támadások ellen. A legnagyobb felháborodással ítéli el azt a hajsztát, melyet Szekfű könyve ellen indítottak. A karnak kötelessége e tagjával szemben az egyetem autonomiájához tartozó habilitációs jogát kifelé is, befelé is megvédelmezni, ha ez nem népszerű is. Hogy hivatlan elemek az ügyet botrány rendezésére ne használják fel, a magántanári szabályzat 22. pontjára hivatkozva indítványozza, hogy Szekfű Gyula dr-t – akinek tudományosságához irodalmi munkásságánál fogva, előadói képességéhez pedig fényes stilisztikai készségénél és egész szellemi habitusánál fogva kétség úgysem férhet, – a kar a próbaelőadás elengedésével a kért tárgykörből magántanárrá képesítettnek nyilvánítsa...”

Angyal Dávid „a felolvasott jegyzőkönyvre kíván észrevételt tenni. Mikor a szakosztály ülésén Szekfű kitűnő előszavairól beszélt, nem a megjelent, különben igen derék előszavakat értette, hanem egy sajtó alatt levő igen kiváló monográfiát a török történetírókról.

Ez az újabb munka feleslegessé teszi Méhely indítványát. A tárgykör megváltoztatását formailag nem tartja lehetségesnek, mert a kar erről már határozott, de nem is célszerű, mert az aversio Szekfű *személye* ellen áll fenn. Szekfű hazafiasságában azonban kételkedni nem lehet, mert Ballagi Aladár is habilitálni akarja a középkor történetére, amelyet pedig szintén hazafias szellemben kell előadni. Szekfű üldözött könyvében csak az akkori konzervatív álláspontot juttatta kifejezésre. Rákóczi symbolikus jelentőségét nem tagadja, de az nem zárja ki a kritikát. Újra hivatkozik rá, hogy ilyet Ballagi Aladár is gyakorolt a Pallas Lexikonban Rákóczi Ferencről írt cikkében, amelyben szintén Károlyi Sándor álláspontját ismerte el helyesnek épp úgy, mint Szekfű Gyula. Sőt egy cikkben Ballagi Aladár úr olyan kifejezést is használt, hogy a törökök Rákóczit »politikai mumusnak« akarták felhasználni. Ezt a kifejezést is felhasználhatná a rosszakarat izgatásra. Kiemeli, hogy Szekfűt gr. Andrassy Gyula is élesen megbírálta ugyan, de a szerző ambíciójának nemességét elismerte. Nem lát okot arra, hogy Szekfűt a kar ne habilitálja és Bleyer Jakab indítványához csatlakozik.”³⁰⁴

KARI, EGYETEMI ÉS MINISZTERI DÖNTÉS

A Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara 1915. december 9-én megadta a *venia legendi* jogát Szekfű Gyulának. Abból a tárgykörből, amire kérte.

Mihályfi Ákos, a Hittudományi Kar dékánja, a *Katholikus Szemle* főszerkesztője álláspontjáról Szekfű Ignác 1916 januárjában így számolt be bátyjának:

„Az egyetemi tanácsban leendő állásfoglalásában, sajnos, abból a tényből óhajt kiindulni, hogy az egyetemi hangulat szerint magántanárságot a radikális-szabaddkőműves tábor szorgalmazza. Úgy látom, hogy ő ismeri a dolgokat annyira, hogy tudja, mennyi köze van munkádnak és neked ezekhez az irányzatokhoz /.../ nem akar letérni bizonyos elvben való ellenzés álláspontjáról /.../ Ha a tanácsban a dolog átmegy – sajnos, éppen a teológusok elvi tüntetése mellett is (Hanuy [Ferenc] biztosan felszólal ellene) – akkor H[anauer] Á. István a Szent Imre Collegium igazgatója úr írni fog Sághy [Gyula]nak, hogy ne vállalja tovább ezt a szerepet s hiszi, hogy hatással lesz reá...”³⁰⁵

Mihályfi Ákos intervenciójára vagy nem került sor, vagy az sikertelen volt. Sághy Gyula ugyanis a kari határozat ellen a képviselőházban 1916. január 12-én interpellált. Azért, hogy *A száműzött Rákóczi* szerzője ne adjon elő Rákócziról az ország első egyetemén. Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter válaszában az egye-

³⁰⁴ A hozzászólások sorrendje: Ballagi Aladár, Domanovszky Sándor, Ballagi Aladár, Bleyer Jakab, Méhely Lajos, Pauer Imre, Angyal Dávid, Winkler Lajos és Négyesy László. *EL. BKÜJ* 1915. december 9. A végeredményre vö. *Petz Gedeon* (Budapest, 1916. okt. 28.) – Szekfű Gyulának, *EKK G* 628., *OL K* 500 I 106800/1916., *EL BKÜJ* 1916. december 14. Vö.: Szekfű Gyula (Bécs, 1914. febr. 7.) – Ballagi Aladárnak, *EKK H* 286., továbbá: *Fejérpataky László* (Budapest, 1914. febr. 10.) – Szekfű Gyulának, *EKK G* 628.

³⁰⁵ *Szekfű Ignác* (Budapest, 1916. jan. 13.) – Szekfű Gyulának. *EKK G* 628.

temi autonómiát védte. Az Egyetemi Tanács 1916. június 23-i határozatával pedig megerősítette a kar döntését. Ennek értelmében Szekfű Gyula császári és királyi házi, udvari és állami alleveáltárnok a 16-18. századi magyar történet című tárgykörből magántanári képesítést kapott. A döntést Beöthy Zsolt rektor 1916. július 31-én felterjesztette Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszterhez megerősítésre. A miniszter azt 1916. szeptember 2-án jóváhagyta, ami 1916. október 17-én nyilvánosságra került.³⁰⁶

A HABILITÁLÁS JOGSZERŰSÉGE

A *Szekfű-ügy* még jóval a világháború kitörése előtt kikerült az érdeklődés középpontjából, bár napirenden maradt. A kormánykörök sikeres elhárító akciói, Szekfű védekező írásai, a fiatal tudós kötődései és elhatárolódásai, és igen jelentős súllyal a hajszával szembeni különböző állásfoglalások gyengítették a támadást.

Az *ügy* újabb fázisa éppen a habilitálás ügyében döntő kari üléshez kapcsolódott. Korántsem annyi fórumon és olyan intenzitással, mint 1914-ben, de 1916 első felében ismét téma volt a *Szekfű-ügy*. Jellege és hatóköre azonban módosult.

Nemcsak a világháború ténye és a politikai erőviszonyok eltolódása miatt, hanem azért is, mert Szekfű Gyula állásfoglalásai nyomán sokak – ha nem is mindenki – előtt vált nyilvánvalóvá az önmagában amúgy is egyértelmű beállítottság: Szekfű attitűdje konzervatív és félreismerés volt azok reménykedő vagy megbélyegző véleménye, akik történetírói munkásságának indítékát a magyar radikálisok táborába tartozókéval rokonították és *ikonoklastának* tartották.

Lehet, hogy *tudós, de nem eléggé nemzeti*, s azért nem taníthat az egyetemen, mert ott nem az igazságra, hanem buzdításra van szükség – tiltakozott *A Cél* cikkírója a kar döntése ellen.³⁰⁷ Egyébként *tudós, de a Rákóczi-kérdésben nem, tehát nem taníthatja Rákóczit* – erre az álláspontra szorult vissza Ballagi Aladár.

Tudós, tehát habilitáljuk, hiszen a képesítési processzus jogszerű volt – döntött az egyetem, majd a miniszter az időhúzó taktika után végül is pozitív eredménnyel záruló ügyben, helyesen. A hivatalos processzus maga is terhes volt a *nemzeti tudós* előfeltevéssel, magában foglalta a *hivatalból igaz* tudományra nézve nagyon veszedelmes logikáját.

Szekfű Gyula habilitálása jogszerű volt. Ez a jogszerűség persze maga is küzdőtér volt, amely lefolytatandó küzdelmek lehetőségkeretét alkotta. Hatását az elvek és erőviszonyok behatároltsága alkotta, tartalmát pedig a tudományos kánonképzés és alkotóinak kiválasztása képezte. Ez látszólag békésen zajlik, valójában viszont csoportok és egyének küzdelme. Különösen akkor, ha a kulturális élet válik a társadalmi feszültségek megjelenésének szinte egyetlen, s így szükségképpen torz fórumává.

³⁰⁶ *EL BKÜJ* 1915. dec. 9; Sággy Gyula interpellációja, 1916. jan. 12. KN XXVIII. k. 176–181; *OL K* 500 1 106800/1916; *Károlyi Árpád* (Bécs, 1916. okt. 17.) – Szekfű Gyulának, *EKK G* 628.

³⁰⁷ Ismét a Szekfű-ügy. *Cél* 1916. I. sz. 21–23.

A botrány baloldali megítélései

Védők és szimpatizánsok

A *Nyugat* köréből elsőnek Schöpflin Aladár kelt a megtámadott védelmére a *Nyugat* 1914. április 1-jei számában.

„Kiskocsmai hazafias asztaltársaságoknak pompás alkalmuk van – a borfogyasztás fokozódásában érezhető is a hatása – hogy honfibanattal elegyítve hajtogassák a szódavizes bort, és e tevékenységükért az esti lappal mondassanak maguknak hazafias köszönetet. Lelkes egyetemi ifjak, akik alapvizsgáikat is honszerellel helyettesítik, végre ismét loboghatnak a hazáért, amire ebben a mai sivár korszakban már vajmi régen nem volt alkalmuk. Bajokkal küszködő szerkesztőségek kissé felfrissíthetik a lapjuk iránt megcsappant érdeklődést. Homályba merült féltudósok ismét napfényre jönnek és kitarthatják bölcsességüket. Mint egy vészkiáltás fut végig a Kárpátoktól az Adriáig: ismét elárulták a hazát s ismét meg lehet menteni. /.../ Mulságos volna ez a hajsza Szekfű Gyula és könyve ellen, ha nem volna olyan nagyon csúnya, és ha nem rejlenének benne veszedelmek szellemi életünk jövője ellen. Ezeket a veszedelmeket kétszeresen kell éreznünk nekünk, akik már vagy egy évtized óta küzdünk a politikának az irodalomba való betolakodása ellen. Ebben az esetben a tudományba tolaakszik bele a politika s annak is legalantasabb fajtája; az asztaltársasági kortes és a kiadóhivatali politika...”³⁰⁸

Szilágyi Géza ugyancsak az április 1-jei *Nyugatban* tört lándzsát a tudomány és Szekfű Gyula védelmében.³⁰⁹

Ignotus a *Világban* 5-én mélyebben, a beteges közélet tüneteként értelmezte a hecckampányt, és a gazdasági-társadalmi elmaradottság következményének tekintette a tudományos ítéletmondás iránti teherbíró képesség hiányát.³¹⁰

Halász Imre (*A művelt magyar olvasóközönséghez!* című nyilatkozat egyik aláírója) 1914. májusában, a *Nyugatban* olyan írást közölt, amelyben a támadás megbélyegzése ellenére kapcsolatot keresett a mű és a hajsza között, ha le is egyszerűsítette a kérdést a témaválasztásra (ti. arra, hogy Szekfű Gyula csak az 1715. utáni Rákóczit kísérte figyelemmel).

„Hogyan lehetséges, hogy egy semmi esetre sem agresszív jellegű könyv, melyet az ezredik ember sem olvasott el azok közül, akik pereat-ot kiáltanak rá, akkora hűhót idézett elő? /.../ széles társadalmi rétegek bizonyos optikai csalódás hatása alá kerültek. Ennek az optikai csalódásnak némely előfeltételei pedig objektíve adva vannak abban a tényben, hogy Szekfű a maga könyvében Rákóczinak nem egész életpályáját dolgozta föl, hanem csak 1715-től 35-ig, haláláig terjedő, csalódásokban, balsikerekben, keservesen kiábrándító sorscsapásokban gazdag végszakaszát...”³¹¹

³⁰⁸ *Schöpflin Aladár, 1914b.* 500–501. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>

³⁰⁹ *Szilágyi Géza, 1914.* 502–504. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>

³¹⁰ *Ignotus, 1914.*

³¹¹ *Halász Imre, 1914.* <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>

Az egykori Eötvös-kollégista, immár neves író, Laczkó Géza a *Huszedik Században* 1914 áprilisában egyértelműen kiállt a megtámadott munka és szerzője mellett és elítélte az ellene folyó hadjáratot. A hajszaának az az oka, hogy

„Szekfű nincs éppen elragadtatva Thaly történetírói kvalitásaitól, akit pedig ők elsőrangú agitatorikus *politikai* fegyvertársnak ismertek és /.../ hogy könyve végaszavában kifejti, hogy Rákóczi száműzetésének szenvedései következés nélkül maradtak s nem vált belőlük elevenül ható kezdeményező történeti erő. Fáj az elköltözött bajtárs becsülete s fáj a szigorú megállapítás, mely csak a könyv egészébe fűzött adatainak logikus következménye, de amely mintegy – az ő szemükben s az ő politikai tévedésük szerint – léte alapján támadja meg a nagy nemzeti hőst lobogóul kitűzött *egy* politikai *párt*-nak. Rákóczi a nemzeté, nem pedig egyetlen párté s jó magyarnak úgy is elég kínos néha naponkint hallania az apró részlet-küzdelmek hetivásári zajában a legszentebb nevek invocációját. A legmegdöbbentőbb lelkiismeretlenség kormánytámadás ürügye alatt egy aránylag védtelen elszigetelt tudóst belelökni a szenzáció-csaholásba /.../ Azt akarják ma is ízléstelen, hazapuffogató szólamaik naponta való tálalásával, amelyből csak úgy ordít az ürességeket ezüstpapírba csavargató igyekezet, hogy a kényesebb ízlésű örökre hátat fordítson annak a szép függetlenségi eszmének, amelynek ilyenek a vitézei? Még Pesten csak van mérseklet, de amiket a vidék postája hoz naponként felháborodásaikról, az igazán gyomorháborító. Az embernek Flaubert jut önkénytelenül is az eszébe s a vidéki Demosthenesek »les races ovines, bovines et porcines«-féle ékesszólása. Ne kapaskodjunk olyan nagyon függetlenségi törekvéseinkben Rákócziába, a még két részből álló Magyarország Rákócziába, mert ha csak az ő magasztos emléke biztat bennünket küzdelemre s nem az érzett, de mindig ki nem mondott *közszükség*, hisz akkor nyilvánvaló a chiméra-kergetés! Az út, amelyre itt egy hazafias párt lépett, nagyon veszedelmessé válhat – öneki.”³¹²

Migray József – Schmitt Jenő Henrik köre, a Magyar Gnosztikus Társaság tagja – *Szekfű Gyula könyve, Rákóczi és a történelem* címmel a *Szocializmusban* foglalt állást:

„Hogy mit szabad és mit nem szabad írni egy történelmi munkában, abban a kérdésben csak egy nem szabad: erről nem szabad még vitatkozni sem – az igazságosság és tárgyilagosság álláspontjáról, mert a történetírónak mindent szabad és mindent meg kell írni, ami bennünket a valósággal jobban megismertet /.../ Mindezt meg kellett állapítanunk a polgári lapoknak a tudománytalan, minden tárgyi ismeret és magasabb rendű történelmi szempontot nélkülöző hajszájával szemben, amelyet Szekfű Gyulának »A száműzött Rákóczi« című könyve ellen indítottak, mert tartalma bizonyos »szent, hazafias érzelmeknek« nem kedvez /.../ Az a mód pedig, ahogy Szekfű Gyulának egyébként *tudományos szempontból gyöngé* könyvét a magyar polgári sajtó kezeli, a legsötétebb középkori reakció szellemét leheli ki magából /.../ A harcban Rákóczi elvesztette ugyan birtokait hiú reménységekért, de a dolgozó magyar nép se nem vesztett, se nem nyert semmit

³¹² Laczkó Géza, 1914. 533–535. http://mtdportal.extra.hu/huszedik_szazad/text/1914/1914%2004.pdf

az 1711-iki szatmári békében, mint a békekötő urak, mert se azelőtt, se azután nem jutott mind a mai napig se hazához, se szabadsághoz. A dolgozó nép nagy szabadsághőse tehát nem a nagybirtok ősi jogainak utolsó védője II. Rákóczi Ferenc, hanem a jobbágyfölszabadító gondolattól tette gyulladt nemes székely Dózsa György.”³¹³

Ignotus májusban osztotta Riedl Frigyes véleményét a hajszaról:

„Mélyen tisztelt tanár Úr, én is azt hiszem, hogy ritkán folyt még a mi elvakult hazánkban is igazságtalanabb és barbárabb hajsza, mint a Szekfű ellen való. A *Nyugat* legközelebbi száma szövé is teszi. Andrassy, mint mindig, most is bátor, becsületes és felsőséges volt.”³¹⁴

Elhatárolódások és bírálatok

Lakatos László, ismert író, Guglielmo Ferrero egyik magyar fordítója, a *Szociálpolitikai Szemlében* 1914. április közepén véleményt nyilvánított s elhatárolta a progresszív tábor Szekfű Gyula védelmétől:

„A »Száműzött Rákóczi«-t úgy védelmezték meg, mintha az a modern történetírásnak egyik úttörő munkája volna. Ezt a látszatot ugyan elősegítette az, hogy Szekfű munkája bálványdöntő és nimbusz-romboló, ebben a tendenciájában és ebben a hatásában tehát összetételalkozik a modern, materialista történetírásnak egy-két olyan tünetével, amely a történelmi materializmus metodikájának feltétlen velejárója volt, de csak másodlagos tünet és nem főcél, mint az a Szekfű könyvében volt /.../ És ha a Thaly-féle szempont semmi esetre sem alkalmas arra, hogy tudományosan objektív képet kapjunk a magyar történelemnek e bizonyára érdekes és jelentős vezérlő alakjáról, akkor joggal kérjük, mennyivel tudományosabb Szekfű Gyula, aki egyszerűen egy fekete-sárgára festett Thaly Kálmán, egy ellen Thaly Kálmán, de semmi esetre sem modern történettudós, aki Thaly Kálmán felett áll, hacsak nem íráskészsége miatt, ami azonban az objektív tudomány szempontjából nem sokat számít.”³¹⁵

Lakatos fő érve az volt, hogy Szekfű Gyula megtagadta kéretlen védőit *Felelet*-beli elhatárolódásával, s így tanúságot tett arról, hogy nem méltó a védelemre.

A későbbiek során olyannyira eltérő pályáivet befutó Migray és Lakatos egyaránt azon az alapon tört pálcát Szekfű Gyula felett, hogy annak szemlélete nem azonos az övékkel s ez nem jogos alap. Nem a történelmi kérdéskörhöz szóltak hozzá, és az ideológiai kérdést olyannyira leegyszerűsítették, hogy ezáltal kritikájuk súlytalanná vált.

³¹³ Migray József, 1914. 310–311, 320.

³¹⁴ Ignotus (hétfő) Riedl Frigyesnek, *MTAKK Ms 491/23*. A *Nyugat* Schöpflin Aladár és Laczkó Géza Szekfű-ügyet értelmező írásait és Halász Imre Rákócziáról és Szekfű könyvéről szóló esszejét közölte: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>

³¹⁵ Lakatos László, 1914b. 214–215. Előző cikke: *Lakatos László, 1914a*.

Csécsey Imre az *Új Magyar Szemlében* koncepcionalisan és stilárisan egyaránt súlyosan elmarasztalta *A száműzött Rákóczi* szerzőjét. Mindenekelőtt azért, hogy szociológiai történetírás helyett a nagy emberek életének és jellemének a tanulmányozását tartotta kutatói feladatának.

„Erdélyi fejedelemség és emigráció – a két leggyakoribb szólam – Szekfű Gyula szótárában egészen mást jelent, mint a komoly történetírás nyelvén. Az erdélyi fejedelemség a szerző szerint Rákóczi számára nem volt egyéb, mint rögeszme, utópia, mánia – szerintünk az állami függetlenséggel akkor még egyet jelentő rendi szabadságnak s a szociális haladással egyet jelentő vallási liberalizmusnak legfőbb bástyája a mindkét irányban reakciós Béccsel szemben. Az emigrációk pedig Szekfű szerint olyan embereknek reménytelen, utopisztikus és legtöbbször káros mozgalmi, akiknek törekvései hazájukban elavultak, akik felett elsuhant az idő, s akik azután reakciós eszmék deszperádóiként értetlenül és dicstelenül kóborolják a világot. Mi ezzel szemben úgy tudjuk, hogy az emigránsok legtöbbször olyan eszmék tragikus hősei, amelyek megelőzték korukat: nem reakciók és elavultak, hanem forradalmárok és jövőt sejtők – legalább erre tanít minket a negyvenkilencediki emigrációnak, az ír home-rule emigránsainak, az orosz forradalmi kolóniáknak stb. példája. II. Rákóczi Ferenc ilyen kora hőse volt annak az eszmének, mely a maga korában maximuma volt a demokrácia és az állami (nemzeti) önállóság követelményeinek, amik még ma is ideálok, de semmi esetre sem utópiák. /.../ legföljebb novellisztikus érdekességgel bírhatnak azok az adatok, melyekből szerző a száműzött Rákóczi jellemrajzát igyekszik egyéni felfogása szerint megkonstruálni. A történettudomány szempontjából egészen közömbös, szerette-e Rákóczi Ferenc különösebben a lengyel asszonyokat, volt-e játéklarangja Párisban és bántotta-e, ha nem adták meg neki az uralkodóknak kijáró tiszteletet. /.../ Szerző egyéni felfogása alapján a legtöbb helyütt kicsinylően, néhol gúnyosan állítja elének Rákóczi alakját. /.../ ezzel az egyéni ellenszennvel a tudománynak szintén nincsen számolni valója. Ha a szerző erre vonatkozólag azt állítja, hogy e fölényes stílussal éppen rokonszenvet akart ébreszteni a száműzött Rákóczi iránt, akkor ebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy Szekfű Gyula legalábbis annyira rossz belletrista, mint amennyire tudománytalan historikus.”³¹⁶

Az *Új Nemzedékben* egy önmagát „Egy radikális”-nak nevező szerző 1914 tavaszán egyenesen azért bírálta a progresszív tábor, mert az szerinte kettős hibát követett el Szekfű Gyula védelmével: szembefordult szövetségeseivel, a nemzeti ellenzékkel és olyant védett, aki a progressziót nem vállalja.³¹⁷ Az *Élet* című folyóiratban Pethő Sándor a pártta szerveződés küszöbére érkező radikálisokat – egyebek mellett – Szekfű Gyula védelme miatt rekesztette ki a „nemzet”-ből.³¹⁸

³¹⁶ Csécsey Imre, 1914.

³¹⁷ Egy radikális, 1914.

³¹⁸ Pethő Sándor, 1914a, b. Vö. Pethő Sándor, 1920, 1933.

Vélemények a Szekfű-ügyről

A „Szekfű-ügy” újabb fázisa idején Szekfű védekezésének megítélése kapcsán ugyan csak eltérő értelmezéseket érzékelhetünk a *Nyugat*, a radikálisok és a szocialisták táborában, amelyek a korábbi vélemények módosulását mutatják.

Schöpflin Aladár a *Nyugatban* 1916. májusában a *Mit vétettem én?* megjelenése kapcsán publikálta *Aforizmák a Szekfű-ügy körül* címen újabb állásfoglalását. Ebben a méltán köztisztületnek örvendő kritikus Szekfű Gyula fényes győzelmeként és a „tudós” ellenfél: Ballagi Aladár csúfos vereségeként értékelte az apológiát. Ismét kemény szavakkal minősítette a hajsztát, annak pszichológiáját pedig frappánsan jellemezte. Elítélte az Akadémia egykori, felemás állásfoglalását. Az Akadémiának ugyanis – véleménye szerint – a magyar tudomány művelésének lehetőségét alapjaiban veszélyeztető támadással egyértelműen és keményen kellett volna szembeszállnia. Ám volt észrevétele Szekfű híveiről is. A historikus védekezésével és a művel szemben sem volt kritikátlan. Mindezt a magyar tudományos élet merev függőségi viszonyaival kapcsolta össze. A legfigyelemreméltóbb az volt, hogy párhuzamot vont a *Nyugat*-ellenes hajsza és a Szekfű-ügy között:

„/.../ Szekfű hívei most a maguk bőrén tapasztalhatták, mit jelent az, ha a politika bele-tolakszik a tudományba. Vannak Szekfű e hívei közt olyanok, akik élesen támadták és támadják a mai fiatal magyar irodalmat, s a támadásaikhoz legfőbb argumentumaikat a politika gondolatmenetéből veszik, vagyis beleártják a politikát az irodalomba. Nyugodtak lehetünk, ha alkalom kerül rá, folytatni fogják támadásaikat, összes politikai argumentumaikkal. Egyáltalán miben különbözik a Szekfű elleni hajsztától az a hajsza, amely a *Nyugat* körül csoportosult írók ellen évek óta csaknem megszakítás nélkül folyik, s a múlt télen olyan pompás hullámokat vetett? Csak abban, hogy irodalmi dolgokban a közönségnek legalább egy része sokkal jobban van tájékozva, mint tudományosokban, s ezért nem ugratható be olyan könnyen.”³¹⁹

Gábor Andor (akit Szabolcsi Lajos, ismert író és publicista, az *Egyenlőség* című izraelita hitfelekezeti lap szerkesztője, egykori Riedl-tanítvány nyert meg az apológia kiadására) a *Világban* 1916. április-májusában népszerűsítette a *Mit vétettem én?* Ballagi tudósi tekintélyét leleplező passzusait. Ezt időszerűvé tette Ballagi *Az igazi Rákóczi* című polemikus „művének” megjelenése. Gábor ekkor már szinte egyedül fogadta el maradéktalanul a hajsza természetének és okainak Szekfű-féle értelmezését a *Nyugat*-körhöz, a radikális és a szocialista értelmiséghez tartozók közül.³²⁰

Ignotus 1916. tavaszán újabb cikket publikált az ügyről a *Világban*. Arra kereste a választ, hogy mi fejeződik ki a magyar szellemi élet meg-megújuló hecckampányaiban. Justizmordnak tartotta a támadást és örült Szekfű sikerének. Védekezését

³¹⁹ Schöpflin Aladár 1916. 503–508.

³²⁰ Gábor Andor, 1916a–f. Gábor Andor és Szekfű Gyula kapcsolatáról: Vértesy Miklós, 1971, 1972. Vö. Ballagi Aladár, 1916.

viszont súlyos – a tudományos tárgyilagosság és a közéleti megtisztulás iránti – vétésekben marasztalta el. Ugyanazokért, amelyekért Bleyer Jakab az 1915. december 9-i kari ülésen megdicsérte.³²¹

Szétválasztás kívülről

Akadémiai, egyetemi és levéltári védnökei után a katolikus *Magyar Kultúra* is úgy foglalt állást, hogy Szekfű Gyula tudománya *nemzeti*. 1916. április 20-án Burján Károly a „destruktív nemzetközi irányzat” és Szekfű viszonyáról ezt írta:

„/.../ Akár követ vessenek is ránk, kijelentjük, hogy Szekfű Gyula ezt a demagóg hajsztát nem érdemelte meg, de legkevésbé érdemelte ezt meg Rákóczi emléke és a tudományos bírálat komolysága. Mi azt is elismerjük, hogy a függetlenségi törekvések politikai képviselői nehéz helyzetben voltak *A száműzött Rákóczival* szemben, mert annyi bizonyos, hogy a Jakubovics [Jászi Oszkár] – Purjesz [Purjesz Lajos] – Veigelsberg [Ignotus]-féle nemzetközi destrukció értékesíthető zsákmányként raktározta volna el a szociológiai magazinban Szekfű könyvének ama részleteit, amelyek – a szerző eléggé meg nem okolt vagy a történetbölcseleti értékelés rostjában eléggé át nem szűrt megjegyzései folytán – a nemzetbontó akarások számára a tudatlan tömegek lelkét célszerűen inficiálhatták volna. Sőt így is megvan Világéknál a jó szándék Szekfű műve joggal kifogásolható passzusainak kiuzsorázására. /.../ Ne feledjük, hogy a talentumos és nagy készségű tudósoknak nem vagyunk olyan bővében, s aggódva kérjük üldözőit, ne keserítsék el a kétségtelenül tehetséges fiatal történetírókat annyira, hogy pályája esetleg az antikrisztianus, nemzetietlen, romboló irányzatok felé kanyarodjék.”³²²

Tizenhat nappal később, a *Mit vétettem én?* ismeretében pedig elégtétellel regisztrálta:

„[Szekfű Gyula] beigazolta az elfogulatlan nemzeti közvélemény előtt, hogy éleslátású kritikai műve nem állott semmiféle nemzetellenes tendenciák szolgálatában, másrészt következetes maradt ahhoz a tudományos komolysághoz, mely fő művét alapjában jellemzi. Micsoda képmutató és következetlen eljárás lett volna Szekfűtől, ha jogos panaszt emel a politikai demagógia illetéktelen és kegyetlen üldözése miatt, s egyidejűleg igénybe veszi azt a meztelán támogatást, amely a tudományt az erkölcsi és társadalmi destrukció pusztá eszközévé alacsonyítja le!”³²³

Viszonyulás a Függetlenségi Párthoz

Jászi Oszkár 1916. januárjában a Szekfű-botrányt a sovinizmus megnyilvánulásának tartotta:

³²¹ Ignotus 1916, EKL. BKÜJ 1915. dec. 9; Burján Károly, 1916b.

³²² Burján Károly, 1916a.

³²³ Burján Károly, 1916b.

„Ez a külső formákat és hangos tüntetéseket oly gondosan kultiváló párt nem tartotta szükségesnek, hogy [Mocsáry Lajos] temetésén valamelyik kiküldöttje útján előszóval mondjon búcsút annak a férfinak, aki nemcsak a mi szerény közéletünk, de az angol parlamentarizmus nézőszögéből mérve is a legnagyobb európai értékek sorába tartozott, s aki szinte utolsó évéig nagyszabású publicisztikai tevékenységet fejtett ki a külföldi szemlékben a magyar függetlenségi eszme érdekében, aki a koalíciós paklik aranykorában is egy hajszálnyit sem engedett a Rákóczi és Kossuth-tradícióból. A Függetlenségi Pártnak ez a gyűlölködő attitűdje Irányi mellett talán legjellemesebb és legszélesebb látókörű vezérével szemben, szomorúan bizonyítja, hogy a sovinizta szellem teljesen háttérbe szorította a függetlenségi gondolatot, melyet sokkal kényelmesebben és hangosabban lehet Szekfű-heccsekkel és Görgey-ellenes hadjáratokkal szolgálni, semmint az Irányi-Mocsáry-féle népszerűtlen nemzetiségi tradíciók ápolásával.”³²⁴

1916. júniusában – néhány héttel az Apponyiékkal való nyílt szakítás előtt – Károlyi Mihály (pártelnöki minőségében határozatot teljesítve) hivatalos levélben köszöntötte Ballagi Aladárt Szekfű Gyulával szembeni „művé”-ért, Kalmár Antal pedig a *Magyarországban* a Szekfű-üggyel kapcsolatban vitázott Jászival.³²⁵

A *Világ* 1916. május 9-i számában *A Szekfű-ügy körül* címmel közölte Jászi Oszkár Purjesz Lajoshoz, a szerkesztőhöz írott levelét (amelyre a *Magyarországban* Kalmár Antal cikke replikázott). Ebben a levélben Jászi megismételte 1914-ben publikált álláspontját, majd hozzátette:

„Két év múltán, a komédia felújulása után alig van hozzátennivalóm ehhez a véleményhez, legfeljebb az, hogy meleg köszönetemet fejezem ki előtted azért a korrekt, nobiles magatartásért, melyet e kérdésben a *Világ* elfoglalt. Mert nem szabad túrnunk, hogy mindentől személyi és klikk-ügyet csináljanak ebben a szomorú országban. A klerikális és reakciós klikkel szemben nem szabad egy radikális, progresszív vagy szocialista klikket csinálni. Oly közömbös, hogy Szekfű könyve közepes munka, hogy világnézete kissé szűkös, hogy Ballagi Aladár némely kérdésben haladóbb és megértőbb, mint ő, hogy Szekfű tudományos moralitása nem eléggé teherbíró, hogy túl akadémikus és félnék taktikus. A fő dolog, az egyedül fontos az egész ügyben, hogy itt egy tudományos véleményt politikai okokból el akartak fojtani, le akartak terrorizálni. Nem igazán progresszív ember az, aki ilyen körülmények között nem tudja azonnal, hogy mi a kötelessége. Örvendek, hogy Te és a *Világ* habozás nélkül megértettétek, és teljesítettétek ezt a kötelességet...”³²⁶

A külső és belső véleménynyilvánítások a polgári radikálisok számára a Szekfű-ügyön messze túlmutató jelentőségű kérdéseket érintettek. A konzervatív-sovinizta

³²⁴ Jászi Oszkár: Mocsáry Lajos és a Függetlenségi Párt. *Világ*, 1916. jan.15.

³²⁵ A Függetlenségi Párt Ballagi Aladárhoz. *Magyarország*, 1916. június 22; Kalmár Antal dr: A tudomány szabadsága. – Adalék a Szekfű-ügyhöz. *Magyarország*, 1916. május 16. Vö. *Litván György*, 2003. 108–120.

³²⁶ Jászi Oszkár, 1916; Kalmár Antal dr: A tudomány szabadsága. – Adalék a Szekfű-ügyhöz. *Magyarország*, 1916. május 16.

belső erőkkel küszködő, ám szövetségesül megnyerni kívánt függetlenségekhez fűződő viszonyuk, az általános választójog és a nemzetiségek egyenjogúsítása egyaránt a vitatott kérdések körébe tartozott.

A reformkorban kidolgozott nemzeti liberális *jogkiterjesztő asszimilációs* nemzetépítő stratégia akkor már nem uralta a politikai vitákat. A két világháború közötti *nemzeti alkat-diskurzus* etnicista-esszencialista tematikája, nemzeti ontológiája és politikai nyelve (a *nemzeti öncélúság*) pedig még nem hódította meg a közbeszédet. A politikai diskurzusokat a jogkiterjesztő asszimiláció belső dilemmájának (jogkiterjesztés vagy asszimiláció) külsővé válása határozta meg. A polgári radikálisok és a szocialisták a jogkiterjesztést az általános választójog irányába akarták továbbfejleszteni, öntudatlanul vagy tudatosan lemondva az asszimilációról. Ők nem a *nemzet*, hanem a *haladás* politikai nyelvén beszéltek.

Azok, akik a történelmi Magyarország felbomlásától és a nemzeti középosztály lecsúszásától tartottak, a *nemzet* nyelvén fejezték ki magukat és a nemzetiségek jogainak korlátozásában, jogaik megvonásában, politikai kirekesztésében véltek ellensúlyt találni. A nagyon sikeres zsidó és német asszimiláció elfedte a szerb, horvát, román, szlovák magyarrá válás sikertelenségeit, amit könnyen visszájára lehetett fordítani.

1916. augusztus 17-én Károlyi Mihály szakított az Apponyi Albert vezette párttal, kilépett abból és híveivel új függetlenségi és háborúellenes pártot alakított. Ez a párt – írta Jászi Oszkár a *Világ*ba – „a demokráciáért hevül, de nem tudja, hogy az általános választójog és a nemzetiségi elnyomás politikája kizárja egymást.” Károlyiék függetlenségi törekvései – úgy látta – csak széles népi bázis esetén lehetnek megvalósítottak. „A választójog néphadserege – egymaga, junktim, flanc és címer nélkül – az egyedüli erőforrás, mellyel Károlyi Mihály átvezethetné ezt az elgyötört népet az új Magyarországba.”³²⁷

Korábban a párt legjobb hagyományaival szembeforduló sovíniszták szinte uralták a politikai porondot. A hajszában a vádlók között nem csupán, de zömmel az Apponyi-frakcióhoz tartozó személyiségeket találtunk, s annak kezdeményezése és újjáélesztése jobboldali és jobboldali radikális akciók sorozata volt. Az 1918-as polgári demokratikus forradalom legerősebb parlamenti pártját – bár története korántsem tekinthető a reformkori Ellenzéki Párt legjobb hagyományai méltó és következetes folytatásának – nem lenne jogosult sommásan és minden további nélkül szélsőjobboldali előképnek tekinteni. Azt, hogy mennyire nem, éppen az 1916-os szakítás ténye is mutatja.

Augusztus 27-én a román hadsereg betört Erdélybe. A súlyos helyzetben Jászi, aki haditudósítóiaként teljesített frontszolgálatot, a magyar politikusok nemzetiségekkel szembeni álláspontját kritizálta ismét csak a *haladás* nyelvén, mivel a haladástól várta azt, hogy a nemzetek és nemzetiségek közötti ellentéteket fel tudja oldani:

„/.../ nem akadt egyetlen ember sem a hivatalos politikában, aki azonos jogokat követelt volna a magyar haza minden lojális népe számára. Még a legradikálisabb Károlyi-párt se

³²⁷ Litván György, 2003. 108–109.

tudja, hogy az ország fele nem magyar anyanyelvű polgárokból áll, s hivatalos orgánuma mesterségesen fű fel Szekfű-botrányokat s Görgey-»revíziókat« a sovíniszta-nacionalista mámor élesztésére, s kéjjel oláhozza le minden alkalommal azt a magyarországi románságot, mellyel szemben alig lehet ma elég lélektani tapintatot alkalmazni. /.../ Várjunk csak, várjunk! Majd rendet, kultúrát, szabadságot fog itt teremteni a lövészárkoknak hazatérő mártírnépe, mely a saját testén-lelkén szenvedte végig annak a háborúnak irtózatosságát, melyet egy falánk kapitalizmus és egy megmérgezett nacionalizmus hozott létre.”³²⁸

1916. végén Károlyi Mihálynak írt levelében hasonlóképpen érvelt:

„Az Új Magyarország nem tud megszületni, mert a demokrácia követelése szembe került egy *rosszul értelmezett* nemzeti posztulátummal. Tiszát nem tudják megbuktatni, mivel a demokrácia rohamát mindig fel tudja tartóztatni a nemzetiségek oltalmát sürgető államrezon emlegetésével. A háború ellen sem lehet hatékonyan küzdeni addig, amíg állandó, rejtett háború folyik idehaza, az ország nemzetiségei között. Azt az erkölcsi tökélet, melyet Ön a legjobb külföldi közvélemény előtt szerzett és szerezni fog, minduntalan tönkreteszik és lejárattják azok, akik a nemzeti demokráciát mint magyar rémuralmat értelmezik. Ezt a dilemmát meg kell oldani, mert nélküle nincs kivezető út a mai abszolutizmusból és kulturálatlanságból. Általános választójog és nemzetiségi elnyomás kizárják egymást, mint tűz és víz. Épp ezért Tisza minduntalan arra használja fel a nemzetiségi heccek, hogy a magyar demokráciát kompromittálja Bécsben és Berlinben. Tudom, hogy Ön ezt a dilemmát már észrevette, s keresi a megoldás útját. /.../ Ön ma talán az egyedüli ember, aki átvezethetné az országot a modern demokráciába. Ámde nemes küzdelme erőtlén marad mindaddig, amíg épp szövetségesei és pártfelei verik ki kezéből a demokrácia kardját a nemzetiségi türelmetlenség törével. A háború, úgy látszik, vége felé közeleg. Készülni kell a békét követő végső küzdelemre. Addig az Ön kezében kell lenni az általános választójog gyalogsága mellett a nemzetiségi egyenjogúsítás tűzértségének is. Enélkül lehetetlen legyőzni Tiszát és a feudális-plutokratikus reakciót.”³²⁹

Jászi reményei és elvi alapú szövetségkeresése, a haladásba vetett hite a történelmi Magyarország felbomlásától való félelembe ütközött.³³⁰ Politikai jelentőségre pedig akkor tett szert, amikor a történelmi Magyarország felbomlásának módja, felosztása az akkori szövetségeseiket, a Károlyi Mihály vezette függetlenségeket és Jászi Oszkár híveit, a polgári radikálisokat politikai kényszerpályára szorította. Arra, hogy vagy elfogadják a történelmi Magyarország olyan felbomlását, amely egyúttal annak a nemzeti önrendelkezési elv sérelmére elkövetett felosztása, s akkor hitelüket vesz-

³²⁸ Jászi Oszkár: Erdély sorsa és a magyar politika. *Huszedik Század*, 1916. II. 133–136. Vö. Jászi Oszkár vádjai I–VI. *Magyarország*, 1916. A hazaffyak árulót keresnek. *Világ*, 1916. Jászi Oszkár: Csinálják már az új háborút ... *Világ*, 1916. október 29. Kötetben: *Jászi Oszkár*, 1982. 242–251; *Litván György*, 2003. 108–109.

³²⁹ *Jászi Oszkár* (Budapest, 1916 vége) – Károlyi Mihálynak. In: *Jászi Oszkár*, 1991. 220–221.

³³⁰ *Litván György*, 2003. 108–109.; Kalmár Antal dr: A tudomány szabadsága. – Adalék a Szekfű-ügyhöz. *Magyarország*, 1916. május 16.

tik, vagy szembeszállnak azzal és akkor nemcsak az utódállamokkal, hanem a mögöttük álló győztes nagyhatalmakkal is szembetalálják magukat. A négyéves, vesztett világháború után, a háborúba végképp belefáradt országban.³³¹

Braun Róbert bírálata

1918-ban jelent meg *A száműzött Rákóczi* érdemi bírálata a polgári radikális táboron belül, Braun Róbert szakmailag korrekt értelmezése.³³²

A száműzött Rákóczit nagyobb távlatból, *A magyar állam életrajza* ismeretében és általánosabb érvényű szempontok alapján mérlegelhetjük így azt olvasva tömör és deklaratív volta ellenére az egyik legértékesebb szakmai bírálatot ismerhetjük meg. *A magyar történetírás revíziójához* címet viselő bírálatában a szociológus recenzens Szekfű Gyula későbbi könyvével foglalkozott, ám – mivel nem értett egyet Laczkó Gézának 1914-ben a *Huszádik Századba* írt kritikájával – kitért *A száműzött Rákóczira* is.

„A történetírás szempontjából sajnálatos, hogy az e könyvről megindult vitát oly erősen befolyásolta a politikai pártállás, hogy tisztán történelmi szempontból kevés érv hangzott el mellette és ellene. Ily szempontból talán nem árt a sokat vitatott könyvet új bírálat alá venni.”³³³

Szekfű Ranke felfogása nyomán lélekrajzot ad. Azt viszont sajátos kompromisszum jellemzi. Szekfű

„Maga előtt látta Thaly kritikátlan, óriási munkásságát, mely a félénken hangzó ellentmondás dacára is teljesen átment a köztudatba, így tehát nem pusztán tárgyilagos lélekrajzát igyekezett nyújtani Rákóczinak, hanem nyíltan vagy hallgatólag, de egész művében állandó polémiát folytat egy másik felfogással. Minthogy azonban hiányzik belőle az ifúságot és az erős meggyőződést jellemző spontaneitás, folyton előtérbe tolul az az aggodalma, hogy talán megbánthatja a nemzeti érzékenységet és ezért gyengéd kíméléssel mutat rá Rákóczi gyarlóságaira. E körülmények nagyon zavarják az egységes lélekrajzot. Az a történetíró, aki előtt igazán csak az igazság fontos, nem ily aggályoskodó. Aki abból indul ki, hogy egy nemzetnek igazi érdeke az, hogy történetét az igazságnak megfelelően ismerje, az feleslegesnek fogja tartani, hogy hibákat leplezzen. Aki pedig azzal a szándékkal indul el, hogy nevelési szempontból, a történetírás segítségével döntsön le bálványokat, az nem fogja e bálványokat mentegetni. A Rákóczira alkalmazott szegény és hasonló jelzők a legszerencsétlenebb, a legtapintatlanabb módon voltak megválogatva. Természetes, hogy ezek sértették leginkább a kegyeletet. Ezt a tapintatlanságot eléggé bizonyítja, hogy Szekfűnek épp azok tapsoltak, akiknek elismerését magára nézve kompromittálónak érezték és azok botránkoztak meg művén, akiket a legkevésbé akart maga ellen indítani.”³³⁴

³³¹ Lítván György, 2003. 88–163; Szabó Miklós, 2003. 265–342. Vö. Réz Mihály, 1918.

³³² Braun Róbert, 1918.

³³³ Uo. 71.

³³⁴ Uo. 71.

A láthatóan más véleményekkel polemizáló passzus Szekfűt következetlennek tartotta.

Braun Róbert másik megjegyzése Szekfű történelmi különbségtételének jogosultságára vonatkozott.

„Szekfű egyik kétségtelen célja, hogy rámutasson a liberális-demokrata történetírás hibájára, mely Rákóczit oly eszmékkel ruházta fel, aminőkkel egy a rendi világban felnőtt arisztokrata sohasem bírhatott. Ebben tökéletesen igaza van Szekfűnek. Kétségtelen, hogy Rákóczitól például Kossuth politikai ideáljai teljesen távol álltak. De szükséges-e ezt ma azok előtt bizonyítani és még hozzá oly hosszasan, akik akadémiai kiadványokat olvasnak? Ha azonban a 19. század liberalizmusa Rákóczira tekintett vissza, nyilvánvaló, hogy vele valamiféle közösséget érzett. Sőt ma is, ha a nemzetek önrendelkezési jogának alapján áll valaki /.../, kit tekinthetne a 18. században politikai ideáljának, őséne, ha nem Rákóczit? Lélektanilag érthető, ha a különbségek idővel háttérbe szorultak. /.../ Minthogy pedig Szekfű csupán a különbségre mutat, a hasonlóságra pedig nem, a kép, melyet nyújt, valóságos torzkép.”³³⁵

Szekfű Gyula adatainak hitelességében recenzense nem kételkedett, csak azokat másként, az életpálya egészéhez viszonyítva értékelt.

„Két fő vádja Rákóczi ellen a párisi kártyabarlang és Rákóczi következetlen magatartása, könyörgései élete vége felé, hogy a császár bocsánatát elnyerje /.../ Nem szólva azonban arról, hogy a szerencsejátékról való felfogás a 18. század elején egészen más volt, mint ma (például a lottójátékot sokáig nem jutott eszébe senkinek erkölcsstelennek tartani), ha Rákóczit a legszigorúbb erkölcsi mértékkel is mérjük, ez, vagy esetleg ehhez hasonló egyéb fogyatkozásai nem tehetik teljesen semmivé egyéb érdemeit, ha voltak. És ha évtizedes számkivetése után, atyai érzelmei folytán, annyi megalázás, nélkülözés után, teljesen kiközösítve a korábbi művelt világból, végtére megtört és kész volt feladni régi ideáljait, ez szintén nem tette semmivé azt a tényt, hogy évtizedekig a legnagyobb anyagi és lelki áldozatokat hozta ezekért az ideálokért. Néha szinte úgy látszik, mintha Szekfű a sikert tekintené a nagyság egyedüli mértékének. A legtárgyilagosabb olvasónak is ez az érzése van, amikor a szerző szembeállítja a szegény kinevetett Rákóczival Savojai Eugén diadalmas alakját.”³³⁶

A siker, mint a nagyság egyedüli mértéke és a Rákóczi-emigráció politikai és történelmi jelentőségének megítélése az a két tétel, amit Braun Róbert élesen kritizál. Az elsőről megállapítja, hogy Szekfű gyakori kritériuma, a másodikról eltérő véleményét fogalmazza meg.

„Csodálatos az, hogy a szerző, ki pedig bőven foglalkozik a száműzöttek politikai jelentőségével, teljesen hallgat arról, hogy a Rákóczi- és később a Kossuth-féle emigráció is mily

³³⁵ Uo. 71–72.

³³⁶ Uo. 72.

Védekezés

erkölcsi tőkét jelentett Magyarországra nézve. A Habsburgoknak állandóan tekintettel kellett lenniük az emigrációra, tudniok kellett és nyilván tudták is, hogy óvakodniok kell oly helyzet előidézésétől, mely a magyarság minden reményét a száműzöttek felé fordítja. Ily szempontból véve Rákóczi és Kossuth emigrációja távolról sem volt elhanyagolható mennyiség és még saját korára nézve sem áll az, mintha Rákóczi hasztalanul és eredménytelenül áldozta fel egyéni előnyeit ideáljáért.³³⁷

„A pszichológia elleni hibákat még inkább növeli a szerzőnek az a törekvése, hogy elevenen írjon. Minthogy ez a stílus magára öltött, természete ellen való dolog /.../ bántó szóvirágok bosszantják a kényesebb ízlésű olvasót.

E hibák felsorolása után illő kiemelni Szekfű érdemeit is. Ez főként a külpolitikában való jártassága. Rákóczi a maga korának úgyszólván egész diplomáciájával volt valamelyes összeköttetésben Spanyolországtól Perzsaig és Oroszországtól Nápolyig. Mindezeket a szerző széleskörű olvasottság alapján könnyedén és áttekinthetően mondja el, noha apróbb botlásokat bizonyítottak rá. Általában mihelyt nem Rákóczi-ról szól, formai és tartalmi érték tekintetében nyer könyve.³³⁸

A *Huszadik Század* recenzense lényegre törően jellemezte Szekfű szemléletének sajátosságait.

A botrány során a különféle szakmai és politikai irányzatok eltérő állásfoglalásai nemcsak Szekfű Gyula historikus munkásságán, hanem – mint láthattuk – a tudomány autonómiáján is túlmutattak a szabadság és a politikai közösség, a nemzet ügyének és viszonyának a liberális nacionalizmus, a konzervatív nacionalizmus, a jobboldali radikalizmus és a baloldali radikalizmus jegyében különbözőképpen értelmezett alapkérdései felé. Az érvelési típusokat (*a mű nem elég nemzeti s ezért nem elég tudományos; igazán nemzeti, ezért igazán tudományos; nem valóban modern, tehát nem valóban tudományos; dezilluzionáló és kritikus, tehát tudományos; tudományon kívüli terror tárgya, ezért elvi alapon megvédendő*) gyakran kombinálták egymással. Mégis elkülöníthetők azok az irányzatok, amelyek a *nemzeti tudomány* fenntartása, leszűkítése, a nemzeti érzület szolgálólányává alacsonyítása vagy részleges átértelmezése jegyében argumentáltak azoktól, amelyek a tudományos kutatás szabadságát másnak alá nem rendelhető értéként védték, vagy/és a demokratikus politikai közösség megalkotásának igényével kapcsolták össze.³³⁹

³³⁷ Uo. 72.

³³⁸ Uo. 72.

³³⁹ Vö. Szabó Miklós, 2003. 265–342.

Szekfű Gyula 1916-ban publikált védekezése szerint nem ő, akit jogtalanul vádoltak és hurcoltak meg, veszélyeztette az „egységes magyarság” létérdekeit, hanem azok, akik megosztották, leszűkítették és kisajátították a „nemzetet” és lejáratták a tudomány hírnevét. Bűnösök azok, akik a tudomány szavahihetőségébe vetett hit devalválásával és a „nemzeti” értékek leértékelésével a közvéleményt félrevezették, a hajsza során nekik asszisztáló éretlen és jóhiszemű tömeg pedig az ő áldozatuk. Az „egyetemes magyar nemzeti eszme” mértékéhez igazodó, s a magyar történelem minden korszakát és minden mozzanatát egyenlő mértékű figyelemben részesítő tudománynak kell felváltania a közjogi ellenzék mindenkorai törekvései számára kisajátított történelmi példatár helyét a nemzeti köztudatban. Az „egyetemes nemzeti hagyományok” jóval szélesebbek, mint a kuruc hagyomány, az ugyanis csak része az egésznek. A nemzeti és a tudományos álláspont az egyetemes nemzeti hagyományokat képviseli, a kuruc törekvések hívei s a tudós pózában tetszelgő dilettánsok viszont leszűkítették és rosszul fogták fel a nemzetet és semmibe vették a tudományt. Önmagát a politikától „független” és a „klasszikus nemzeti hagyományokhoz” kötődő nemzeti tudós szerepével határozta meg, aki a nemzet legjobb kulturális és politikai tradícióit követte és képviseli.

A Felelettől a *Der Staat Ungarnig*

Visszatekintés

Bécsből, 1917. szeptember 3-áról és 21-éről datálódtak Szekfű Gyula Odescalchi Arthur herceghez írott levelei, amelyekben leírta, hogy hogyan élte át a botrányosorozatot.

„Hercegséged elolvastván a *Mit vétettemet*, tudja, hogy ez az egész ügy rám nézve nem csupán tudományos vagy politikai-publicisztikai polémia volt, hanem egyúttal valóságos, mélyreható lelki élmény is. Hozzátehetem, végtelen szomorú, lesújtó és kiábrándító lelki élmény. 29 éves voltam, amikor a Rákóczi-könyvet megírtam, ellentmondásra számítottam, de csak tudományos körök részéről, az ilyen ellentmondással – bizonyos lévén felfogásom helyességéről – reméltem könnyen elkészülni. Ehelyett jött az a politikai botrány, mely annál kínosabb volt rám nézve, minél kevesebb közöm volt és van a politikához és a politikai pártokhoz – jött továbbá a tudományos intézetek, Akadémia, Tört. Társulat szégyenletes meghunyászkodása az illetéktelen politikai agitáció előtt; jött az egész újságírói vihar, mely történettudományunkat egyszerűen feldöntötte, mintha csak

a bibliai óriás volna, vas- és ércstesttel és agyaglábakkal. A botrány idején Friedjung egy itteni ismerősömet gúnyosan megszólította: Wie geht's Ihnen in Ungarn? Sie machen ja jetzt eine historische Krise durch.

Ez már nem krízis volt, hanem débâcle, amint az Akadémia egy ellenzéki lap kedvéért feláldozta előadóját, aki persze semmi szabálytalanságot nem követett el, s amikor az egyetlen nagy történelmi folyóirat *nem mert* az egész ügyről egyetlen szót sem írni, hogy ne kelljen állást foglalnia olyan ügyben, melynél égetőbb a magy. történelmi irodalomban még nem fordult elő.

A *Századokból* csakugyan nem is derül ki, hogy Magyarországon valaha Rákóczi-botrány volt, még egy ismertetést sem mertek hozni. Nekem minden illúzióm eltűnt és be kellett látnom, hogy pályatársaimmal és a többi otthoni szakemberrel nem mehetek együtt az életben, mert ők – bár egyenként igen tisztességes emberek – a tudományt nem tartják olyan komoly dolognak, mint ahogy kellene.

Ezeket bátorodom Hercegségednek elpanaszolni és csak lassan tudok mondanivalómhoz eljutni.

A botrány idején minden ingott és rengett alattam, tudományos illúzióim megsemmisültek, jó magyar létemre jámbor félrevezetett véreim kiátkoztak, még szülővárosom, Székesfejérvár is; öreg özvegyanyám Fejérvárott és nővérem a Szepességen heteken át sírva vették kezükbe a budapesti lapokat, sejtven, minő dolgok lesznek bennük rólam, – az én hangulatom valóban olyan volt, mint aminőnek a *Mit vétetemből* látszik. Hogy mégis el tudtam viselni a dolgot, s most már el is múlt, mint egy rossz álom, azt egyes egyedül annak köszönhetem, hogy a tömegben mégis akadtak független ítéletű emberek, akik mellettem állottak és akiknek elismerő és biztató szava eljutott hozzám. Sokan nem voltak persze, de annál büszkébb vagyok arra, hogy nagyrészt a régi generatio emberei voltak, azon generációé, mely még a századforduló idején bekövetkezett dekadencia előtt virágzott, s melynek emberei hogy helyeselték az én állásfoglalásomat, ezzel én is odakapcsoltnak érzem magamat ezen letűnt korszakhoz – a ma uralkodó generatio kikerülésével. Legtöbbet köszönök közülük volt levéltári igazgatónak, Károlyi Árpádnak, aki a botrány napjaiban állandóan mellettem volt biztatásaival és tanácsaival, s aki minden mellétekintet nélkül jónak találta utamat, éppen úgy, ahogy Hercegséged, akinek kegyes levelére tehát elsősorban azért vagyok végtelen büszke, mert újabb bizonyítéka annak, hogy Magyarországon is vannak testileg-lelkileg független urak és hogy én éppen ezeknek a kitüntető szimpátiájára számíthatok. /.../

Thaly Kálmánt én sohase vádoltam tudatos hamisítással vagy valótlanossággal. Különös véletlenből én voltam az, aki őt utolsó útján, Ischlből Pozsony megyébe, pár nappal halála előtt, Bécsben Thallóczy megbízásából fogadtam, vele voltam este, míg le nem feküdt, s reggel vasútra kísértem. Szegény megtört ember volt már, magatehetetlensége mélyen hatott rám. Dehogys bántottam volna emléké; tudományos módszerének hibáit – ha egyszer felismerni véltem – kötelességem volt megmondani, annyival inkább, minél károsabbnak találtam hatását.

S velem szemben, ki meghatva tettem meg a boldogultnak a tiszteletet, meg akarja őt Ballagi A. védeni, akiről Thaly mint szemtelen zsidógyerekről nyilatkozott! Egy roko-

nom férjnél van Thaly unokaöccsénél és örökösénél, ők is felháborodtak ezen a védelmen. Thaly iránt nem is érzem, hogy valamit elköttem volna; a Rákóczi-dologban Hercegségednek teljesen igaza van, hogy a játéklarang kifejezést kár volt használni, nem is kifejező arra, amit kellene. Legjobban sajnáltam, hogy Thallóczy belekeveredett a dologba, teljesen ártatlanul, s legjobb intencióm ellenére, mert ha az előszóban nem mondom neki köszönetet, az egész affaire valószínűleg elmarad, nem lévén lehetőség számára politikai háttérrel szerezni. Thallóczy nekem mindig szíves, atyai jóakaróm volt, annál szomorúbb volt, hogy akaratlanul is ilyen kellemetlenséget szereztem neki; ő pedig politikai pályán lévén, nem egészen úgy lépett fel, ahogyan talán biztosabb politikai viszonyok közt fel léphetett volna. Reám mindenestre fájdalmas volt a különbséget látni, mely két bécsi jóakaróm, Károlyi és Thallóczy magatartásában nyilatkozott. És ezt sajnos nem is tudtam elfelejteni, s mikor ő Szerbiából Bécsbe járván talán maga is érezte, hogy eljárásánál a politikus túlságosan abszorbeálta a tudóst, s emiatt hozzám szokottnál is barátságosabb és melegebb akart lenni – én, beismerem, gyermeki daccal húzódoztam és halála napján is, hívása dacára, nem kerestem fel.³⁴⁰ Azóta eleget szánom. Késő bánat.

Hercegséged említette, hogy vele beszélt az én dolgomról, csakis ezért bátorodom ilyen, csak reám fontos, egyébként lényegtelen részletekkel utatni. Hogy lesz a botránynak folytatása – azt hiszem lesz, Ballagi és újságírója, Kacziány ebből élnek, s amint valamit írok, újra kezdik.

Jelenleg egy német kiadóval tárgyalok a magyar történet és a nyugati keresztény-germán népek, elsősorban a német története összefüggéséről, a kis munka készen van, s ha sikerülne megegyezni (én csak a munkámat viszem és vihetem a kiadóhoz, nem mint Csánki állami vagy egyéb pénzt), bizonyára kiütne egy apróbb botrány, mely ha nagyobb lenne, bátorokodnám Hercegségedet végtelen kegyesen kilátásba helyezett támogatására emlékeztetni.³⁴¹

„A *Pesti Hírlap* 70 000 olvasója mindvégig meg lesz győződve arról, hogy a Száműzött Rákóczi szerzője valami kamarillai parancsra vagy Tisza István utasítására árulta el a hazát, s hogy a nemes terv Polonyi és egyéb kitűnő hazafiak ébersége folytán hajótörést szenvedett. A tömeg szemében rólam a hazaárulás jelét az idő és ez is csak részletekben koptathatja le, s egyes ruhafoszványokról semmiféle eső le nem mossa. Ezzel én tisztában vagyok, s nem fogok csodálkozni, ha esetleg 20–30 év múlva is itt-ott fel fog bukkanni a hazaárulás eltemetettnek vélt kísértete.”³⁴²

A historikus az „ügy”-ről vallott újabb – potenciális – patrónusának. A leírás elemei – a történelem autonómiájának és színvonalemelésének igénye, a korabeli társadalmi érintkezés követelményeit az arisztokratára felnéző, abban patrónust remélő hangnem, az olykor meggyőző, őszinte, rokonszenves, olykor visszatetszést keltő

³⁴⁰ Thallóczy Lajos 1916. december 1-jén Ferenc József temetéséről hazafelé jövet Herceghalomnál vasúti szerencsétlenségben halt meg.

³⁴¹ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1917. szept. 3.) – Odescalchi Arthurnak, OSZKK Lr.

³⁴² *Szekfű Gyula* (Bécs, 1917. szept. 21.) – Odescalchi Arthurnak, OSZKK Lr.

szubjektív hangvétel, a megbántottság indoklása és a védekezés érvei – közül a szellemi kapcsolódás különösen figyelemre méltóak. Az, hogy Szekfű Gyula Odescalchi Arthur királyi kamarás, főrendi házi tag, az *Emlékek Barsvármegye hajdanából* összegyűjtője és kiadója, a Bars megyei régészeti és történelmi bizottság megalapítója előtt nem újtónak, egy elégedetlen nemzedék képviselőjének, hanem az idős nemzedékhez, az annak tulajdonított értékekhez kötődő tudósnak mutatta be magát.³⁴³

Összhangban volt az utólagos értelmezés korábbi védekezésével, kötődéseivel és elhatárolódásaival?

Állásfoglalásait a botránysorozatra adott korabeli nyomtatott válaszainak szemrevételezéssel kezdjük.

Felelet a Száműzött Rákóczi dolgában

Szekfű Gyula első nyilvános állásfoglalását 1914 márciusának utolsó harmadában írta, ami röpiratként a hónapfordulón került könyvárusi forgalomba, majd az április 15-i *Akadémiai Értesítő* mellékleteként jelent meg.³⁴⁴ Pártszenvedélyből fakadó sajtótámadás, amelynek vádjai rágalmak – jellemezte benne a márciusi botrány természetét. A könyvet tudatosan és rosszhiszeműen félremagyarázó gátlástalan rágalmozók-kal szemben állt ő, a pártoktól és politikától független tudomány képviselője.

Szekfű a röpirat legnagyobb részében a sajtóbeli ferdítéseket cáfolta teljes joggal. Emellett általánosabb kérdésekben is állást foglalt. Jogosnak látta Thaly koncepciójának kritikáját, szükségességének indokait viszont jóval elvontabban, rövidebb zártabbban és enyhébb hangnemben sorolta fel, mint *A száműzött Rákóczi* híres jegyzetében. Tagadta, hogy gyalázta volna Rákóczit, aminek ódiáját vádlóira hárította vissza. Kitért az elől, hogy a kultusszal kapcsolatban állást foglaljon, ám Rákóczi emlékét úgy értelmezte, hogy azzal – közvetve – a kultuszt is értékelte. Az emigráns fejedelem ugyanis szerinte szenvedései okán „örök emberi” magaslatra került. Ennek viszont – ha meggondoljuk – komoly következménye van. Amennyiben ugyanis Rákóczit elviselt és vállalt emberi szenvedései minősítik, az általa képviselt ügy viszont, amiért azokat kiállotta, *korszerűtlen* volt, annyiban csak a szenvedő embert megillető részvét, de nem a példakép iránti tisztelet jár ki az elavultért makacsul harcoló emigránsnak. Az a deheroizálás ugyanis, amely a kérdéses személyiség által képviselt eszményt minősíti idejétmúltnak, az illető minden, s nemcsak egyik nemzeti kultuszát, nemzeti hős iránti tiszteletét kizárja.

A röpiratban – *A száműzött Rákóczi*hoz hasonlóan – Szekfű Gyula az egységes és megosztott nemzet szellemi megfelelőiként állította szembe egymással Pauler Gyula és Gyulai Pál hagyományát Thaly Kálmán felfogásával. Az a tétel, hogy a tudomány és az egységes magyar nemzet normái összekapcsolódnak egymással, *A száműzött*

³⁴³ Vö. Odescalchi Arthur, 1891.

³⁴⁴ Szekfű Gyula, 1914a.

*Rákóczi*ban kifejtetlen maradt. Most, a röpiratban viszont elkezdte kibontani ezt a gondolati szálat. Új volt az is, hogy a röpiratban állást foglalt abban a kérdésben, hogy ő hol áll, a *tudomány* vagy a *képrombolás* pártján. Azzal, hogy nemcsak a Thaly-féle dilettantizmustól, hanem másfajta „dilettantizmustól” is elhatárolta magát:

„Az én személyemnek Jásziék közé való skatulyázása nem felel meg a valóságnak, épp oly kevéssé, mintha én a munkapárt, vagy egyéb politikai vagy sociológiai irány híve volnék. Én egyedül a történettudománnyal foglalkozom. A történelmi materialista iskola nem történettudományi iskola és azok, akik elveit a magyar történetre alkalmazzák, nemcsak hiábavaló és szükségtelen képrombolást, de elavult, idejétmúlt munkát végeznek. Ez az iskola történeti, methodikai szempontból komolyan nem vehető jelenség, s hiába keresnénk a külföldön történettudóst, aki híve volna. Nem minden komikum nélkül való, hogy én, aki könyvem középpontjává *lelki* analysist tettem, a történelmi materializmus hívévé kiáltatom ki.”³⁴⁵

Az elhatárolódás alkalmát Lakatos László *Pesti Napló*ban március 26-án publikált cikke kínálta. A méltánytalan és tényszerűen sem helytálló állítás („És Szekfű Gyula úr a Vázsonyi, Pikler és Jászi eseteire való fölös hivatkozással hiába mondja, hogy aki az ő művét támadja, a gondolatszabadságot támadja meg.”) ugyanis cáfolatot érdemelt, s kedvező alkalom volt az elvi elhatárolódásra, amelyet szemléleti különbség és taktika egybecsengése magyaráz.³⁴⁶

Szekfű március 31-én így nyilatkozott Riedlnek:

„A M[agyarország] most változatosság kedvéért a katolikusokat izgatja, s azok be is ugranak, mint Csernoch példája, Landauer (jezsuita?) megbízatása mutatja. Ez igen kellemtelen, de nem tudok ellene semmi eszközt. Talán feleletem végén a tört. materializmus elleni részlet még élesebbé volna teendő.”³⁴⁷

Április 2-án pedig ezt írta:

„/.../ szerda reggeli sorai értelmében ma csütörtökön express elküldtem a primásnak a brochura első példányát levéllel, melyben családomban kath(olikus) antecedeniáit feltártam, s audientiát kértem tőle. /.../ Világ elhagyását azért voltam kénytelen kérni, mert 1. a kath[olikus] körökben, Bp. H. köreiben is rossz hatást tenne, 2. a hivatalomban sem használna.”³⁴⁸

Újabb válasz bírálóimnak

Szekfű Gyula első röpiratában védekező pozícióból válaszolt a sajtóbeli vádakra. Második válaszában viszont öntudatos biztonsággal már ő támadott: az ellene nyilatkozó

³⁴⁵ Uo. 12.

³⁴⁶ Lakatos László, 1914a; Szekfű Gyula 1914a. 12.

³⁴⁷ Szekfű Gyula (Bécs, 1914. márc. 31.) – Riedl Frigyesnek, MTAKK Ms 491.

³⁴⁸ Szekfű Gyula (Bécs, 1914. ápr. 2.) – Riedl Frigyesnek, MTAKK Ms 491.

vagy fellépő tudományos szaktekintélyek tudósi mivoltukhoz méltatlan és veszélyes szerepet vállaltak, állította.³⁴⁹

Május elején Horváth Jánosnak arról számolt be, hogy Károlyi Árpád szerint

„ha olyan harcos volnék, mint amilyen nem vagyok, írnék a Nyugatnak és kitűznék 500-600 k[or]onát az ügy története megírására. Mint ahogy A[natole] France megírta Dreyfust. – Mondom: Horváth János megírhatná. – Aszondja: Igaz. És várta, hogy rábeszéljem. De nem beszéltem rá. Ha Schöpflin volna Ny[ugat] szerkesztője!”³⁵⁰

Majd azon gondolkodott, hogy *A száműzött Rákóczi* második kiadását meg kellene jelentetni. Angyal Dávid írhatja hozzá előszót, bevezetésében vagy függelékében pedig Horváth János összefoglalhatja a könyv történetét. A második kiadás változtatás nélkül, pár kiegészítéssel és javítással közölné a könyv szövegét, a jegyzeteket harmadára csökkentené, s kihagyná a latin, francia és olasz szövegközléseket. A kötetet az Athenaeum, a Lantos vagy valamelyik kis kiadó adhatná ki.³⁵¹ Mindez azonban csak terv maradt.

„Márkit nem sértegetem. De szégyellni fogja magát. – B[allagi] A[ladár] nem képes magát szégyellni, tehát kénytelen vagyok bohózatosabban kezelni”

– írta a második válasz alkotása közben.³⁵²

Az *Újabb válasz bírálóimnak* május első felében készült el. A *Történeti Szemlében* és külön is megjelent írás több ponton érdemben cáfolta Márki Sándor és Ballagi Aladár állításait. Márkit nem indokolatlanul marasztalta el következtetlenségben, s Ballagit sem alaptalanul tette nevetségessé. Az *Újabb válasz* újabb bizonyítékokat is közölt: az Eckhardt Sándor által készített és Szekfűnek küldött másolatokat a párizsi külügyminisztériumi levéltárban őrzött aktákról, amelyek Márkit is meggyőzték arról, hogy Rákóczinak tudomása volt a jövedelmi forrásul szolgáló játékbank, a *Hôtel de Transylvanie* működéséről.

Szekfű Gyula azonban nemcsak a tudományos ellenfelek állításainak belső ellentmondásait elemezte nagy elmeéllel, lendületesen és meggyőzően. Nemcsak azért jelentős vitairat, mert Ballagi Aladár tudósi hírnevét – joggal – megrendítette. Nem is a fontos forráspublikáció adta meg az *Újabb válasz*... jelentőségét. Inkább az, ahogyan szerzője kibontotta *nemzet* és *tudomány* egymáshoz való viszonyát. A második védőiratban ugyanis az egész életmű szempontjából meghatározó jelentőségű *kismagyar-nagymagyar* történetfelfogás fogalmainak előképeit olvashatjuk. Az egyik a magyar nemzetet hamisan, jogtalanul és felelőtlenül leszűkíti a „kurucos” törekvésekre és

³⁴⁹ Szekfű Gyula napi kapcsolatban állt Horváth Jánossal, akit mindenről tájékoztatott, akivel megosztotta gondjait és ötleteit, és akire számíthatott a védelem budapesti megszervezésében: Szekfű Gyula (Bécs, 1914. márc. 14, 24, 28, ápr. 22.) – Horváth Jánosnak, MTAKK, Horváth János-hagyaték.

³⁵⁰ Szekfű Gyula (Bécs, 1914. máj. 1.) – Horváth Jánosnak, MTAKK, Horváth János-hagyaték.

³⁵¹ Szekfű Gyula (Bécs, 1914. máj. 1.) – Horváth Jánosnak, MTAKK, Horváth János-hagyaték.

³⁵² Szekfű Gyula (Bécs, 1914. máj. 6.) – Riedl Frigyesnek, MTAKK Ms 491.

kisajátítja a „szélső” felfogás számára. A másik az egységes magyarság „minden” (!) magyart átfogó egyetemességét vallja a magáénak a „Széchenyi–Deák”-féle szellemi örökség jegyében.

Az első vádlói felfogása. Tudománytalan és objektíve nemzetellenes, rossz értelmű újítás, elfordulás a hagyományoktól. A második az övé. Tudományos és valóban nemzeti, az egyetemes nemzeti tradíciókhoz kötődő.

Jogtalan a magyar nemzet egy részének lefoglalni a múltat és a jelent, hiszen a *nyugati magyarok*, a *labancok* is a nemzeti múlt aktív alakítói voltak – szegezte szembe Ballagi egyik „érvével” Szekfű saját álláspontját.³⁵³ Szekfű „kritikusa” szerint ugyanis a „haza” gondolata a szatmári béke után csak formálisan volt jelen az országban, annak igazi képviselője az emigráció volt. Ez az állítás – állította Szekfű – Thaly vulgarizálása.

R. Várkonyi Ágnes Thaly Kálmán történetírásáról szóló monográfiájából tudjuk, hogy Thaly még nem látott ellentmondást az összeegyeztethetetlenek egyeztetésében: az emigráns Rákóczi dicsőítésében és a szatmári békét megkötő Károlyi Sándor pozitív megítélésében.³⁵⁴ Márki háromkötetes monográfiája is azt tanúsítja, hogy „Thaly szellemi örököse” sem tartotta árulónak a békekötő kuruc generálist.³⁵⁵ Az eszményeket reprezentáló személyiségekre szűkített felfogás keretei között kétségkívül megoldhatatlan nehézségeket rejtett magában a megbékélők és az emigránsok egyidejű pozitív megítélése, amit Ballagi a megegyezők elmarasztalása és az emigránsok példává emelése irányában igyekezett – korántsem következetesen és igen primitív érveléssel – feloldani. Szekfű ezt cáfolta úgy, hogy az értékelést megfordította, miközben a kuruc–labanc ellentét meghaladását hirdette.

Szekfű – láttuk – nem egyszerűen Thaly hamis Rákóczi-képét érvénytelenítette, hanem az egykori vezérlő fejedelmet általában „dezilluzionálta” azzal, hogy a neki tulajdonított eszményt (és az azzal azonosított történelmi szerepet, jelentőséget és hatást) minősítette korszerűtlennek. Azzal viszont, hogy a Rákóczi-kultusz létjogosultságát tagadta, fel tudta oldani a „kuruc” történetírói irányzatnak azt a belső ellentmondását, amely a megegyezés pozitív értékelése és ellenfeleinek példaképpé emelése között feszült. Ennek persze ára volt: az értékek átfordítása. A megegyezők követendő példává magasztosultak, a meg nem egyezők történelmi szerepe pedig eszközszintre süllyedt. Ebben rejlik e feloldás hatóerejének titka, de az akkori hatás iránya is ebben leli magyarázatát. Azzal, hogy nyilvánvalóvá tette az ellentmondást, legsebezhetőbb pontjukon sértette a következtelenekeket, miközben azt az érzést erősíthette bennük, hogy immár nemcsak a politikai térből szorítják ki őket, hanem a szimbolikus nemzeti panteonból is ideáljukat.

Viszontválaszként felújult az ellentmondás feloldásának másik típusa: az általánosságban tartott „igaz ügy” kudarcát árulással magyarázó s magát a megegyezést

³⁵³ Vö. Szekfű Gyula 1914b. 21–22.

³⁵⁴ Vö. Uo; R. Várkonyi Ágnes, 1961. 101–104.

³⁵⁵ Vö. Márki Sándor, 1910. 236.

is árulássá bélyegző álláspont, ami a másik két felfogás előfeltevéseivel közös elemei és minősíthetetlenül leegyszerűsítő jellege miatt elsősorban a tudományos közélet határain kívülre, azon belül pedig peremre szorult.

Szekfű Gyula *Újabb válaszában* a kuruc eszmény bírálatát és megbélyegzését nem azon túlmutató kérdésfeltevés és gondolatmenet, hanem a *labancok*, a *nyugati magyarság* nemzetalakító tevékenységének védelmében írott gondolatok követték.

Szekfű Gyula – amint a *Mit vétettem én?*-ben írta – nem újított gyökeresen a kuruc eszmény bírálatával. Nem teremtett új ideológiai minőséget *A száműzött Rákóczival* és védelmével, hanem már meglevő választípust dolgozott át s fogalmazott újra.

Nem ő volt a *labanc* álláspont első képviselője a magyar történettudományban.³⁵⁶ Hasonló konstrukciókat értelmezett át, mint *kuruc* ellenfelei. Támadva védekezése nemzeti liberális és konzervatív védőinek érveléséhez hasonlított: az övé a helyes nemzeti álláspont, amely egyúttal tudományos is. Elfogadta ellenfelei vádjainak elvi alapját, a tudomány alárendelését a nemzetnek a *nemzeti, tehát tudományos* tétel vállalásával és érvényesítésével. Rákóczi dilemmáiról és lehetőségeiről, amelyeket a *kuruc* Thaly magasztos jelzőkkel bőségesen elfedett, Szekfű is leszűkített képet adott. Nemzetfogalmába viszont beemelte a labancokat.

Márki Sándorral a vita még 1914-ben, Márki visszavonulásával lezárult.³⁵⁷

Ballagi Aladár 1916. január 10-én újabb felolvasást tartott *A száműzött Rákóczi*-ról, amivel a Szekfű habilitálásáról döntő egyetemi tanácsra kívánt befolyást gyakorolni.³⁵⁸ Szekfű erre könyvvel válaszolt, s 1916. március–áprilisában már napvilágot is látott a szöveg. A könyvben az első két védekező írás mondanivalójának és érveinek a szintézisét adta. Ez gyors egymásutánban két kiadásban is megjelent.³⁵⁹

³⁵⁶ R. Várkonyi Ágnes, 1961, 1973; Romsics Ignác, 2011.

³⁵⁷ Vö. Márki Sándor, 1914c; Szekfű Gyula, 1914c. Az előzmények: Márki Sándor, 1914a, b.

³⁵⁸ Vö. Ballagi Aladár, 1916. 45–139.; Vö. még: „Ami kath[olikus] emberrel a dologról beszélgettem, mind igazat adott, de itt is, ott is találkozott egy-egy kivétel. Ezek annak idején ellenzéki felbuzdulásukban – meggondolatlanul – beleugrottak és most nem tudnak vagy restellnek visszafordulni. Ilyen maga Sággy is, akit a Ballagi-felolvasás után erősen, de hiába kapacitáltam. Ballagi különben szokása szerint ferdített, nagyhangúskodott és abszurdumot abszurdumra halmozott. /.../ az akadémikusok – egy-két, de csak egy-két ellenzéki kivételével – hidegek és némák maradtak. Apponyi nem volt ott, bár Pesten van. Egyébként a dolog jól halad: az esti lapokból látom, hogy a miniszter jól megfelel Ságghy-nak és ilyformán bizonyos, hogy a habilitatit meg fogja erősíteni.” Bleyer Jakab (Bp. 1916. jan. 12.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

³⁵⁹ Szekfű Gyula, 1916a, b; az előzményekre vö. „A könyvet, mint mai sürgönyömben jeleztem, a legnépszerűbb és legjobban szervezett fővárosi kiadók egyike, Dick Manó könyvkereskedő VII. Erzsébet körút 12. fogja kiadni /.../ Kérem ezeket, lásson hozzá haladéktalanul a munkához. Tervezetét teljesen helyeslem és örülök, hogy a kérdést könyv alakjában sikerült megoldani, mert tárgyalásaim a népszerű könyvtárral arra az eredményre jutottak, hogy legfőképpen 32 kis oktáv oldalt adhattak volna. A megoldás így kitűnő és azt hiszem a célt el fogjuk érni.” Szabolcsi Lajos (Budapest, 1916. jan. 26.) – Szekfű Gyulának, „Eloolvastam könyvét. Mondhatom, valóban elsőrangú jelentékeny munka. Hiszem és remélem, hogy meglesz a tisztító nagy hatása. Egyes részletei költőien szépek, mint védőirat pedig páratlan. A személyes korrektúra, egyes súlyosabb kifejezések /.../ megbeszélése, a sajtókampány tervezése szempontjából okvetlen szükségesnek tartom, hogy csütörtökön este, mikor a levonatok legnagyobb része már készen van, Pesten legyen.” Szabolcsi Lajos (Budapest, 1916. márc. 13.) – Szekfű Gyulának. „/.../ a »kövér«-ügyhöz nem tudok hozzászólni, csak oly általánosságban,

A mű legnagyobb részének minden bizonnyal kifejezőbb címe lehetne az egyik *Világbeli Gábor Andor* cikk címe: *Mit vétett Ballagi?* Ebben a „Rákóczi-gyalázó vádlók contra meghurcolt tudós” képlet konkrétabbá vált. Szekfű Ballagi Aladárt azzal vádolta, hogy megtévesztette a közvéleményt. Azzal, hogy tudományos látszatot adott egy politikai hajszának. Szekfű önmagát a politikától független tudomány képviselőjeként mutatta be, akit a tudomány erőinek impozáns gárdája támogatott, s a mellette ki nem álló Akadémia jobb meggyőződése ellenére volt kénytelen kompromisszumos nyilatkozatot tenni. Voltak ugyan olyanok is a „nemzet jobbjai”, független ítéletű emberei között, akik annak ellenére, hogy elítélték a hajszát, idegenkedtek a könyvtől is, mivel megtéveszthette őket a mű nem elég művészi meglevenítési módja.

A közvélemény többsége jóhiszemű volt, beugratták, hazafias érzelmeit rossz irányba mozgósították, amit kulturális éretlensége miatt tehettek meg vele. Azokat, akik ezt elkövezték, jellemükkel (és nem pártállással) jellemezte: túlnyomórészt függetlenségi politikusok és felelőtlen újságírók kerültek a közéleti ambícióit kiélő Ballagi Aladár mellé. Nemzet és tudomány közvélemény előtti leértékelése az ő bűnük. A szélesebb közvéleményhez szólva Szekfű sorra cáfolta Ballagi vádjait. Meggyőző és érvényes argumentációval kimutatta, hogy Ballagi tudománya nem tudomány, teljesítménye nem teljesítmény.

A szélesebb közvéleménynél jóval szűkebb körhöz is szólt. A hozzájuk, a „nemzet jobbjaihoz” intézett mondanivalója az, ami szemléleti jelentőségű a könyvben. Az, ami választ ad arra, hogy *Mit vétettem én?*

„Remélem, hogy ezek a tiszteletreméltó emberek, a nemzeti hagyományok igaz hívei be fogják látni, hogy Rákóczi-könyvem semmiképpen sem tört a hagyományok ellen, nem volt forradalmi jelenség, hanem éppen a nemzeti hagyományok, az igazi nagy idők, nem a tegnap, hanem a tegnapelőtt, a magyar renaissance követése folytán állott elő. Igaz, nem vagyok Thaly Kálmán irányának híve, de becsületes törekvéssel iparkodtam másokat, *egyetemesebb* magyar szellemeket követni /.../ nem én vagyok forradalmi, nem én újítok merészen a hagyományok elvetése árán. Nem én, hanem Thaly Kálmán. A tőle elfordulás nem egyéb, mint a magyar klasszikusok hagyományaihoz visszatérés, a 48-iki és 67-iki nagy nemzedék egyetemes, minden magyart átfogó felfogása előtt gyermeki tisztelettel meghódolás. Munkám *nem politikai*, hanem igenis *történetkritikai*

mint azt Eckhardt Sándoréknak mondtam: hogy vigyázz, hogy e kényszerhelyzetben oly segítséget ne fogadj el, melyet később szeretnél lerázni a nyakadról. Inkább hallgass és várj, ha nem okvetlenül létező a szólas; el fog jönni az idő, mikor ezt az egész ügyet az önértékek távollétével, s egy-két becsületes ember közreműködésével el lehet intézni. /.../ Ha van korrektúra, küldjél.” Horváth János (Tábori posta, 1916. márc. 28.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628; „A kiegészített kéziratot, valamint a kiszedett rész első korrektúráját megküldtem Gábor Andor úrnak, s Ön bizonyára megkapta tőle szíves további rendelkezés céljából.” Szekfű Gyula (Bécs, 1916. márc. 24.) – Dick Manónak, OSZKK Lr.

reactio Thaly Kálmán felfogásával szemben, és mint ilyen tudatos visszatérés a Thalytól mellőzött egyetemes klasszikus magyar felfogáshoz.”³⁶⁰

Az érveket már ismerjük annak ellenére, hogy ilyen módon kifejtett és summázott formában most találkozunk velük először. Mind *A száműzött Rákóczi*ban, mind *a Feleletben* és különösen az *Újabb válaszban* ugyanis már érzékelhetők voltak azok a szemléleti elemek, amelyekre a gondolatmenet épült.

Szekfű Gyula állást foglalt a könyv végkövetkeztetésével kapcsolatban, és kitért a szabadságharc kérdésére. Rákóczi felkelése tragikus, de szükséges harc volt, amely a nemzetet létében fenyegető abszolutizmustól mentette meg Magyarországot. Eredménye a megegyezés, a szatmári béke, amely véget vetett a nemzet tragikus megsztottságának. Ezzel viszont visszavonhatatlanul megszűnt az erdélyi fejedelemség önállóságának létjogosultsága, a nemzeti függetlenség védelme ugyanis új erők feladatává vált. Az emigráns Rákóczi küzdelmei, erőfeszítései a múltat próbálták feltámasztani, ezért a Rákóczi-könyv végkövetkeztetése jogos és érvényes. Rákóczi eszménye nem azonos a nemzeti eszmével, hanem annak csak egyik mulandó formája. Ez az értékelés nem új, számos nemzeti nagyság látta úgy, hogy a fejedelem eszménye bírálható.

A gondolatmenetben – amely *A száműzött Rákóczi* történelmi vonatkozási rendszerét építette tovább és ötvözte az *Újabb válaszban* megfogalmazott érv tompítottabb változatával – az 1711 utáni viszonyok megítélése és a historicista norma szorosan összefüggött egymással.

„A nagy nemzeti folyamat új és újabb élő eleven forrásokból táplálkozott. Előbb Károlyi Sándor megbékélt józanságából, majd a nagy nemzeti renaissance költőserégének gondolataiból, Széchenyi önemésztő érzéseiből, Kossuth lángszavából, Deák, Eötvös majd Andrássy bölcsességéből és műveltségéből. Rákóczi szükséges volt korának és a magyar nemzet létrehozta őt akkor, amikor szükség volt rá. Később, más viszonyokban más erők, erkölcsi és szellemi energiák támadtak fel és töltötték be helyüket Rákócziéhoz hasonló becsülettel és tragikummal. A történetírónak, ha hazafias kötelességét teljesíteni akarja, az évezredes fejlődés minden momentumához megértőleg kell közelednie és a Rákócziétől különböző, de magyar eszmények rajzánál, aminő az én könyvemben az 1711 utáni viszonyok előadása, a magyarság iránti igaztalanság volna az *előbbi*, múlttá vált eszményt venni mértékül és a későbbit miatta elítélni. Mert Rákóczi csak egy része a nemzetnek, melyet nagyszerű virágjaitól fosztanánk meg, ha az ő nevére, a kuruc-ideál formulájára akarnók összeszorítani. A nagy nemzeti folyamatban a *száműzött Rákóczi*, a hontalan erdélyi fe-

³⁶⁰ Szekfű Gyula, 1916a, b. 128, 132–133; Tagányi Károly a *Mit vétettem én?* második kiadása kapcsán így írt: „Nagyon örültem a Függeléknek. Igen élveztem a kútfőkiadó Ballagi leleplezését. És ilyen rongy munkának üdvözlését határozta el a függetlenségi párt a vén hülye Sággy indítványára. Egy-máshoz méltók Ballagi, Sággy meg a pártja. Ez különben azért sem árt, mert hitelesen megállapítja, hogy az egész nyomorult hajszát pártérdekből csinálták. No de most már hiába, becsapatni most már senki sem enged magát.” Tagányi Károly (keltezetlen) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

jedelem, valóban tragikus sorsú hullám, mely lehetetlen munkára kénytelen történelmi feladatokhoz szabott energiáját pazarolni és végül is ott feneklik meg végső sikertelenségben, távol a nemzeti eszmének soha ki nem apadó, örök medrétől!”³⁶¹

A Mit vétettem én? szemléleti alapja, az *egyetemes nemzeti eszme* historicista koncepció kulcsfogalma volt. Ahistorikus, normatív ideál, amelynek történelmileg értelmezett változata korhoz kötött, ugyanakkor korok feletti mérték, ami *tudomány* és *nemzet* régi szemléleti kérdéseit termelte újra a védekezés során vállalt szerep és taktika által súlyosbított feltételek között.

Az elvi gondolatmenetet lírai epizód zárta, amely *érzület és tudomány, nemzet és tudomány viszonyának* értelmezésére hívja fel ismételt figyelmünket.

„Nem vagyok sem kuruc, sem labanc. *Magyar* történetet írok, nem labancot, bár ilyent írni éppen úgy nem volna szégyen és rossz magyarság jele, mint kuruc történetet írni sem az. Közvetlen előttem járó Thaly Kálmán ez utóbbit cselekedte s mikor én utána jövén egyetemesebb magyar alapokra helyeztem történeteszméletemet, még jóindulatú emberek is könnyen labanc vonásokat fedeznek fel ott, ahol csak hiányoznak a kurucos színek. Pedig igazában nem is tudtam Szalay László irányához egészen visszatérni, az ő objektív felfogását mindig hidegen követni. Mert nem sikerült elfojtanom subjektív magyar érzésemet, mikor néha Rákóczi, mostoha sorsa kénytelenségéből, ezzel az egyetemes magyarsággal ellentétbe jutott. *Így fáj nekem*, hogy a párisi játékházat erdélyi háznak nevezik, így fejeztem ki szükségtelenül fájdalomat azon, hogy az erdélyi fejedelem udvara Drinápolyban janicsárokból és kalandorokból áll. Egyetlen bírálómnak, Andrássy Gyula grófnak teljesen igaza volt, mikor ezt a szomorú tény a viszonyok hatalmára vezette vissza. Hiszen éppen e szomorú viszonyok hatalma, a Rákóczi és a magyarságra nehezűdő sors fáj nekem s ez tette érdekessé hangomat, néhol szúróssá tollamat: a magyarság szerete, a magyar fájdalom...

Elmondtam mindent, az igazságot Rákóczi-rajzom dolgában. Gondolják meg a nemzet jobbjai a tényeket és tekintsek meg az összefüggéseket ők, akik védik a nemzeti eszmét, és harcolnak a nemzeti hagyományokért. És azután ítéljenek felettem, aki szenvedtem és szenvedek, nemzeti érzésért és hagyományért egyaránt.”³⁶²

A nemzeti érzület

Miért kell mentegetni Rákóczit, ha ellentétbe került az *egyetemes magyarsággal*? Mit kíván az *egyetemes magyarság*, ha a *tudományosság követelményei* és a *magyar érzület* szembekerül egymással?

Szekfű választát a *Mit vétettem én?* utolsó két bekezdésében találjuk. A *jó magyarság*, a *magyar érzület* független a tudományos érvényességtől, a politikai pártállástól,

³⁶¹ Szekfű Gyula 1916a, b. 142.

³⁶² Uo. 143.

az objektíve megítélhető megnyilvánulásoktól, azok előtt és felett létezik. A *nemzeti érzület* viszont a vádlók – a tudomány szempontjait felülíró – hivatkozási alapja volt. Ugyanaz, amire most Szekfű hivatkozott. Az, amihez láthatólag nem csupán szerepjátszás, nem pusztán alkalmazkodás, hanem belső meggyőződés vezetett.

Szekfű Gyula a hazafiság táborán belüli ellentétekké változtatta a *nemzeti értékek* és a *tudományos igazság* eltérő értelmezéseit. Bár a *nemzet* igazi érdeke a tudományosan helytálló felfogás volt, a *tudomány* azért a nemzet alávetettje maradt.

Arra a kérdésre, hogy a *nemzeti érzület* hogyan vezethet rossz eredményhez, a jó szándék rossz következményhez, a *Három nemzedékben* adott konzekvens választ a *nemzet* megkettőzésével. A „nemzeti vétkek” és az azokat elszabadító liberalizmus negatív és a nemzeti „Erény” pozitív pólusának megrajzolásával, az empirikusan fennálló nemzet és az érvényes normatív nemzet dualitásának tételével.

A nemzet megkettőzése, empirikus és normatív nemzet szembeállítását azonban már *A száműzött Rákóczi*-ban és Szekfű Gyulának a botrányra adott válaszában fellelhető, s a védekezés során egyre inkább kidolgozott gondolati konstrukció: a *rosszul hazafiak–jól hazafiak*, a *kismagyarok–nagymagyarok*, *korszerűtlenek–korszerűek* ellentétpárja. Az, amelynek egyik tagja nemcsak pólus, hanem mérce, nemcsak változó, hanem állandó, nemcsak korhoz kötött, hanem kor feletti.

A *korszerű–korszerűtlen* ellentétpárt megalapozó gondolatmenet kimunkáltabb, mint *A száműzött Rákóczi*-ban volt. A *nemzeti eszme* tartalma és változó formáihoz és hordozóihoz való viszonya viszont nem tisztázott.

Ha Rákóczi és eszménye nem azonosítható a nemzeti eszmével, akkor meg kell határozni, hogy *mi* a nemzeti eszme. Szekfű következő könyvének, első szintézisének – amely *Der Staat Ungarn*, majd *A magyar állam életrajza* címen jelent meg 1918-ban – ez volt a témája. Annak a műnek, amelyet kollégái és olvasói nagy egyetértéssel és elismeréssel fogadtak.

A nemzeti eszme és hordozói a *Der Staat Ungarn*-ban

Szekfű első ízben 1915. november 30-án értesítette Angyal Dávidot újabb könyve tervéről:

„/.../ egy müncheni cég háborús füzetei számára *Entstehung der ungarischen Macht* címen dolgozom. Tegnap állapodtunk meg, kis népszerű füzetben arról lesz szó, hogyan fejlődött ki Magyarország területén *magyar* állam, *magyar* erő és hatalom, ahogy ez most Európában számba veendő tényező. Hogy *magyarok* csinálták az államot, s magy[ar] maradt.”³⁶³

„A német füzetben magyar álláspont lesz, de sajnos nem Polonyiéké, hanem Széchenyié és Deáké – tehát *anathema* alá eshetik” – írta a professzornak öt nappal később.³⁶⁴

³⁶³ Szekfű Gyula (Bécs, 1915. nov. 30.) – Angyal Dávidnak, MTA KK Ms 804.

³⁶⁴ Szekfű Gyula (Bécs, 1915. dec. 5.) – Angyal Dávidnak, MTA KK Ms 804.

„Ami a »nemz. fenntartó« [erők] mulékonyságát illeti, abban kétségtelenül igazad van. Ha mindvégig egy és változatlan volna, akkor okvetlenül lehetne definiálni; márpedig szeretnék én egy olyan definíciót látni. Egyébként pedig (úgy teszek, mint egyetemi tanárok szoktak) nézze meg, kérem, amit én a nemz. irodalom fogalmának változandóságáról írtam a moccsatokban. Csak történelmi megállapítások lehetnek; egy definíció nincs, mert az már nemcsak megállapítás volna (ismert tényekből), hanem jóslás a jövőre, kötött marsruta a történelemnek: ergo nem tudomány.”³⁶⁵

Így válaszolt Horváth János 1916. június 15-én Szekfű levelére. Arra, amelyben a historikus barátjának *A magyar nemzet életformái* alkotásáról és koncepciójáról beszámolt.

Azok a munkálatok, amelyekből a *Der Staat Ungarn* létrejött, a *Mit vétettem én?* írásával csaknem egyidejűleg megkezdődtek. A szintézis kontextusát az határozta meg, hogy szerzője azt német könyvsorozat német olvasói számára írta. Magyar fordítását pedig azért készítette el, hogy hazai olvasói és a maga számára lezárja *A száműzött Rákóczi*-botrányt. Az tehát védekezése részét alkotta. A *Mit vétettem én?* és a *Der Staat Ungarn*, méginkább magyar fordítása, *A magyar állam életrajza* szemléleti alaprétege ezért mutat hasonló vonásokat. Amit Szekfű a *Mit vétettem én?*-ben csak nagyon elvontan fogalmazott meg, azt a *Der Staat Ungarn*-ban kidolgozta.

A száműzött Rákóczi-ban a *korszerű* volt a metahistóriai mérce. A *Mit vétettem én?*-ben Szekfű a hangsúlyt a *korszerű–korszerűtlen* ellentétéről a miertre, állandó és változó tényezők nemzeti történelmen belüli viszonyára helyezte. Anélkül, hogy az állandót, az *egyetemes nemzeti eszme* tartalmát, az egységes Magyarország követelményét megfogalmazta volna. Enélkül viszont az, ahogy a változó tényezők között különbséget tett, nem látszott sem kifejtettnek, sem megalapozottnak. A nemzet- és államfenntartó képesség jelölte az *egyetemes nemzeti eszme* tartalmát, ám az eszme és hordozói viszonya tisztázásra, kibontásra, kifejtésre várt. Ezt tette lehetővé a müncheni felkérés, amely a történelmi koncepció felépítésének, a történelmi szintézis megírásának hajtóerejévé vált.

Az állandóság, a nemzeti eszme meghatározásához a Meinecke-Marcks kör művei nyújthattak segítséget. A történelmi koncepció mintája Friedrich Meinecke *Weltbürgertum und Nationalstaat* című munkája volt.³⁶⁶ Szekfű ebből kölcsönözte a *nemzeti önrendelkezés* fogalmát az állandóság metahistóriai mércéjéül, történelmi kiindulópontjául és végeredményéül.³⁶⁷

A *nemzetalkotó képesség* végeredménye a *nemzetállam*. A *nemzeti önrendelkezés* a nemzet- és államfenntartó és alkotó erők virtuális képessége. Hordozói, kimunkálói és megvalósítói a vérrokonsági szervezet és a törzsfői hatalom, a fejedelmi család és a királyság, a rendiség, a nemzeti abszolútizmus és a modern alkotmányos állam voltak.

³⁶⁵ Horváth János (Tábori posta, 1916. jún. 15.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

³⁶⁶ Meinecke, Friedrich, 1915. Vö. Meinecke, Friedrich, hrsg, 1916; Meinecke, Friedrich, 1918, 1936, 1962, 1963, 1965a, b, 1966, 1968.

³⁶⁷ Szekfű Gyula 1918a. 11, 1918b. 21. Vö. Meinecke, Friedrich, 1915.

A nemzeti eszme és a magyar történelem viszonyának historicista értelmezése a metahistóriai mérce historizáló alkalmazását feltételezte. Szekfű a nemzeti eszmét nemzet- és államfenntartó képességgé transzformálta és a magyar történelem különböző korszakaihoz adaptálta. A nomád törzsszövetséghez, a patrimonialis nemzeti királysághoz, a rendi államhoz és a modern alkotmányos nemzetállamhoz. Azokhoz, amelyekben az állam magyar volt, s a magyar állam – értelmezése szerint – a keresztény-germán kultúrközösségbe, a közép-európai államrendszerbe illeszkedett.

A történelmi elbeszélés szerint a közép-európai közösségbe integrálódott magyar állam létezését és fejlődését – korábban a patrimonialis királyság, ekkor a rendi állam formájában – a török hódítás majd két évszázadra megakasztotta és visszavetette. A királyi Magyarország uralkodója Habsburg I. Ferdinánd lett, aki ugyanúgy nemzeti királlyá vált volna, mint ahogy Zsigmond kivételével az Árpád-házi királyok óta minden idegen dinasztiai uralkodó. Mozgásterét azonban a spanyol és itáliai birodalmi érdekeltség korlátozta, az oszmán hódítás pedig fenyegette. A török hódításra adott válaszként jött létre a királyi Magyarország (a nyugati magyarokkal) és a protestáns és magyar ellensúly szerepét betöltő erdélyi fejedelemség kettőssége.

A török elleni felszabadító háborúk után I. Lipót nem-magyar tanácsadói hatására idegen abszolutizmust épített ki, amely Magyarországot hódolt területként kezelte. Ezt viszont a – korábbi, Erdélyre és a protestantizmusra támaszkodó – rendi ellenállás újabb és legnagyobb hullámai, a Thököly Imre, majd II. Rákóczi Ferenc vezette rendi függetlenségi küzdelmek megakadályozták. Kivívták, hogy a Habsburg uralkodó lemondjon arról, hogy Magyarországot abszolutisztikusan kormányozza.

A kívánatos fejlődés, a nemzeti abszolutizmus kiépítésére nem nyílt lehetőség, az idegen abszolutizmust viszont sikerült visszaszorítani. Helyébe olyan patriarchális abszolutizmus lépett, amely kiegyezett a magyar rendiséggel.

Az anakronisztikus rendiséggel és a patriarchális abszolutizmussal szemben a nemzeti megújulást Kazinczy nyelvújítása, az annak nyomán kibontakozó irodalmi megújulás és Széchenyi arisztokrata erkölcsi programja képviselték. Széchenyi reformtörekvései lassú, zavartalan átalakulást feltételeztek. Csak kormánytámogatással mehettek volna végbe, ám épp a Metternich irányította patriarchális abszolutizmus ellenállása miatt hiúsultak meg. A nemzeti megújulási mozgalom ellenzéki szerepbe szorult, demokratikus és liberális jellegűvé vált. Ennek a mozgalomnak a következménye, hogy a rendi nemzet minden magyart magában foglaló képződménnyé alakult át.

A rendi nemzet békés úton kibővült, és forradalmi zavarok nélkül modern nemzeté alakult. Az észak-német és a galíciai véres eseményekkel szemben Magyarországon a liberális felső osztályok és a középkori formákban élő parasztság nem fordultak egymás ellen, hanem – előbb a nemesi középosztály, majd egyre inkább a nem nemes értelmiséggel vezetésével – egységes nemzetbe egyesültek.

A negyvenes években létrejött a modern nemzet, amely immár modern alkotmányos nemzetállamot kívánt kialakítani, és új kapcsolatot létesített Ausztriával. Ám

miután a modern alkotmányos nemzetállam a bécsi abszolutisztikus és centralizációs törekvések, valamint a magyarországi szláv nemzetiségi mozgalmak keresztútjébe került, háborúba sodródott, s végül Ausztria és Oroszország egyesült ereje leverte. Helyén centralizáló idegen abszolutizmus rendezkedett be.

Az abszolutizmus kudarca után Magyarország és Ausztria kiegyezett egymással. Az ellenséges abszolutizmus és a detronizálók helyébe ismét megegyezők léptek: létrejött a kiegyezés, a szükséges és kívánatos rendezés. A *nemzeti önrendelkezés* képviselője a király és a nemzet, tartalma pedig a nyugati keresztény-germán kultúrközösség és a „nemzeti szuverenitás” egyeztetése.³⁶⁸ Ennek eredménye volt, hogy újból megalakult a magyar állam, még hozzá modern alkotmányos magyar nemzetállam, és elfoglalta helyét Közép-Európa hatalmai között.

„A hatalmas, egységes Német Birodalomnak és a Lombard-velencei tartományaitól megszabadult és megerősödött Ausztriának természetes kiegészítése kellett hogy legyen a független magyar állam, a kiegyezés teremtménye.”³⁶⁹

A magyar nemzetállamot és a nemzet- és államfenntartó képességet a magyar nemzet és a keresztény-germán kultúrközösség határozta meg. A kettősség viszont a *nemzeti önrendelkezés* képességében rejtett. A magyar nemzet ugyanis egyszerre volt öncélú, és rendelkezett az alkalmazkodás képességével. Az alkalmazkodóképesség tette lehetővé, hogy a magyar nemzet fennmaradjon, s a magyar nemzet léte a kultúrközösség fennállásának a biztosítója. Következésképpen minősíti a virtuális képességet, nemzetállama a nemzetet.

Nemzetiségi kérdés és kapitalizmus: társadalomszervezési feladatok

Az alkotmányos nemzetállam a polgári-liberális eszmék megtestesülése. Az elmúlt fél évszázad politikai küzdelmei nem a kiegyezés, hanem a parlamentáris kormányforma következményei. Emiatt nem sikerült megoldani a nemzetiségi kérdést. Az ugyanis az állami politikai eszközök helyett gazdasági és társadalmi szervező munkát igényel, ahogy a kapitalista gazdaság térhódításának társadalmi következményei is azt feltételezik.

A nemzetiségi kérdés megoldása kívül esik az alkotmányos politika látóterén:

„/.../ a magyar alkotmányos államnak /.../ eddig éppoly kevésbé sikerült a nemzetiségi kérdést megoldania, akárcsak a poroszoknak, mindkét államban ugyanazon probléma várván megoldásra: olyan nemzetiségi kisebbségeket kielégíteni, melyek politikai születésük és öntudatra jutásuk percétől fogva tagadó álláspontot foglaltak el azon állammal szemben, melyben élniök kellett. Békés kiegyenlítés csak ezen tagadó álláspont feladása árán remélhető. /.../ a magyar nemzet /.../ állampolitikai érdeklődésével szemben a nemze-

³⁶⁸ Vö. Szekfű Gyula, 1918b. 21, 215–221.

³⁶⁹ Uo. 216.

tiségek, köztük főként a románok és szerbek, egyházi szervezetükre támaszkodva, külön román és szerb gazdasági tevékenységet fejtek ki. A román és szerb nyelvű orthodox egyházak Magyarországon oly kiterjedt autonómia és oly hatalmas birtoktest felett rendelkeznek, hogy az államtól függetlenül nemzeti-politikai működést folytathatnak, saját nép- és középiskoláik, tanítóképző intézeteik a magyartól különböző kultúrát ápolhatnak, a román pénzüzetek saját román birtokpolitikát űzhetnek, mellyel az utóbbi évtizedekben csakugyan sikerült is nekik Erdélyben és a Maros vidékén nem csekély magyar és szász területet a specifikus román fejlődés számára elhódítani. Ezzel szemben a magyar nemzeti kormányok intézkedéseiben 1867 óta nem találunk nagyobb arányú ellenintézkedésekre, a magyarságot erősítő határozott birtok- és telepítő politikára, a magyar parasztság általános anyagi emelésére; ez is egyik bizonyítéka annak, hogy az alkotmányos magyar állam mai formájában mégsem képes a nemzeti élet minden terén döntően közreműködni, hanem munkája feltétlenül kiegészítendő a nemzeti erőknél társadalmi és gazdasági szervezkedése által.”³⁷⁰

A kapitalista gazdaság térhódításának társadalmi következményei Szekfű álláspontja szerint ugyancsak társadalomszervezéssel ellensúlyozhatók:

„A rendi alkotmány és birtokjog megszüntetésével a nyugati társadalmi és kulturális erők tárt ajtót találtak Magyarországon, amint ez /.../ másként nem is lehetett. A földbirtok felszabadult, de e hatalmas processusból a magyar nemesi osztály, az abszolút kormány intézkedései folytán, sokkal inkább meggyengülten került ki, semmint arra objektív szükség lett volna. Az új társadalmi viszonyok közt új magyar középosztálynak kellett volna kifejlődnie, de ennek mindjárt a fejlődés küszöbén súlyosan kellett éreznie a hirtelen bekövetkező kapitalizmus nyomását, s így nem is tudott jómódú polgári osztályra összesűrűsödni. Mindezen bajok folytán a nemzeti kultúra ápolása /.../ gazdaságilag gyenge néposztályokra nehezedik: a kismességeknek és az intelligenciába felemelkedett paraszti családoknak sarjaira, valamint a korábban német nyelvű városi polgárok magyarrá vált utódaira. Alattuk széles rétegben terül el a földhöz ragaszkodó és abból élő magyar parasztsztyály, a nemzeti államnak tulajdonképpen hordozója. A nemzeti érzésű és politikailag igen tevékeny nagybirtok, valamint a nagytőke egészben véve ugyanolyan belső szervezetet mutatnak, mint a kapitalisztikus gazdasági formában élő egyéb államoknak megfelelő néposztályai. /.../ Feltűnő, hogy a kapitalisztikus korszak új hajtóerői hirtelen betörve, rohanó munkájukkal a meglevőt sokkal inkább megtámadták és kikezdték, semmint ez állami szociális előrelátás mellett szükséges lett volna. Az új erők új képződményeket hoztak létre, melyek a lassú történelmi fejlődésben létrejöttel még nincsenek szerves kapcsolatban. Így érthető, hogy a gazdaság és a szellemi kultúra a Nyugathoz hasonló legszelesebb alapokon épült fel, de az új társadalmi épületben itt is, ott is repedés és hasadék észlelhető, mind jele annak, hogy itt heterogén erőknél egy időben kellett működniük. /.../ A hiányok kitöltése, az akadályok leküzdése csak szervezett munkával

³⁷⁰ Uo. 223–224.

valósítható meg: hogy pedig erre a modern alkotmányos állam hagyományos gépezetével és kapitalista gazdaságával képes lesz-e, ez a jövő nagy kérdése nemcsak Magyarországra, de az egész szétépett európai közösség minden államára nézve.”³⁷¹

A magyar történettudomány helyzete és felzárkózási programja

A magyar történelem elbeszéléséhez a magyar nyelvű változatban historiográfiai áttekintés és tudományos felzárkózási program társult. Az *Előszó*ban Szekfű hangsúlyozta, hogy a német történettudomány Ranke munkássága nyomán kifejlesztette a történelmi források kritikai feldolgozását. A történetírás immár nem elméletek szolgálóleánya, és korántsem szűkül a politika történetére. Új szakdiszciplínák – az oklevéltan, a gazdaság- és társadalomtörténet, a jogtörténet és a pszichológiai módszereket hasznosító irodalmi kritika – segítségével szemléletileg, módszertanilag és tematikailag megújult:

„/.../ munkáikból egyrészt közvetlenebb megértést tanulunk a fejlődés összefüggése, a konzervatív erők munkája iránt, másrészt viszont szélesebb körökre terjeszthetjük ki történelmi érdeklődésünket, mely a romantikusoknál a legfőbb társadalmi körök politikai és hadi ténykedésének, a polgári-liberális történetíróknál legfőképpen még a »harmadik rend« sorsának megismerésével volt kénytelen megelégedni. A német történettudomány ezen eredményeit a francia, sőt olasz is átvette; a ma élő legnagyobb francia történetírók német iskolába is járván, a német kutatás módszereit alkalmazzák.”³⁷²

Ranke munkássága nyomán Below, Meinecke, Lavis, Aulard modern kutatóintézeteket szerveztek: az École des Chartes-t Párizsban, a bécsi történetkutató intézetet, a Görres Társulatot, a müncheni, berlini, bécsi akadémiák római és athéni intézeteit.

A magyar történettudományt Szilágyi Sándor, Szabó Károly, Ipolyi Arnold, Salamon Ferenc, Pauler Gyula, Fraknói Vilmos, Károlyi Árpád, Hajnik Imre a kilencvenes évekig forráskiadásokkal és feldolgozásokkal gazdagították. Szilágyi Sándor fiatal munkatársait Berlinbe, Párizsba, Bécsbe küldte tanulni. Ám halálával

„mindez megszűnt – elzárkóztunk, lebecsültük a sorompókat, a nyugati hagyományokat, s eleinte büszkén és meglegedetten, később keserű lemondással mondogattuk, hogy »nálunk mások a viszonyok«. A német tudomány színvonalához képest hazai történetünk modern tanulmányozására legalább is több kitűnően vezetett szeminárium kellett volna, továbbá a munkaerők felelősségteljes organizálása, pontosan betartandó program és a külfölddel, legalább is a német és osztrák tudománnyal állandó tárgyilagos érintkezés. Az elbeszélő kútfőknek Ranke–Wattenbach-féle modern kezelését már a nyolcvanas évek

³⁷¹ Uo. 225–226.

³⁷² Uo. 9.

óta sikerrel átültette szemináriumába Marczali Henrik, de az ő egy katedrája egyedül volt és az átvételre váró külföldi eredmények mindinkább feltorlódtak ott a nyugati határon. A nagy közönség pedig továbbra is megmaradt a negyvenes éveknek immár végképp antikvált, szinte gyermekesnek tetsző, színpadias történet szemléletében, meg lévén szíve mélyéig győződve, hogy ez a felfogás az igazi nemzeti, az őseinktől öröklött, amelyhez jó magyarnak ragaszkodnia kötelessége. Ez a hiedelem merőben téves és a nemzeti felfogásra, a magyar nemzet szellemi birtoktömegére határozottan káros és ártalmas.³⁷³

A szellemi bezárkózás és a romantikus képzetek ápolása következményeire személyes példát idézett:

„Szent István egyéniségének igaz magyar nagyságát a romantiko-liberális történet szemlélet soha sem tudta felfogni: a magyar állam és kereszténység megalapítóját vértelen, szintelen árnyéknak rajzolta, melyet alig tud az ember egybeköttni a nemzeti fejlődéssel, holott alig van magyar, – Széchenyi Istvánon kívül – aki annyira integráns része volna a nemzeti fejlődésnek, mint az első király. Az ő alakját a félszázad óta uralkodó történeti szemlélet nem látta el tartalommal, s bevallom, magamat sem tudott volna iránta soha felmelegíteni a korábbi történetírás irreális, kicirkalmazott és megvonalozott előadása, ha nem tartoznék véletlenségből legbensőbb gyermekkori emlékeim közé az a hatalmas szent király, kit régi magyarok kerestek szorongatásukban, gyászos öltözetben ő előtte sírván. Hogy Szent István mi volt nekünk, magyaroknak, azt érezték a 19. század doktrínáitól mentes régi-régi magyarok, mi azonban, késő utódok csak azóta tudjuk, mióta a modern történeti kutatás módszereit az ő történetére alkalmazzuk. Az igazi Szent István, a nagy alapító, a magyarság egyik leghatalmasabb egyénisége ma már olyan közelről látható, hogy szinte arcvonásait is felismerhetjük, – kiásta pedig az ő alakját a modern gazdaság- és társadalomtörténet mestere, Tagányi Károly. Az ő végtelen finom eszközökkel dolgozó kutatásának eredményeit használtam én fel jelen munkám illető részében.³⁷⁴

Koncepciója, művének szerkezete és egyes értelmezései különböznek az ötvenhatvan éve meghatározó közzelfogástól – állítja –, mivel felhasználta az újabb kutatás eredményeit:

„ilyenek a huszonöt év óta rajtunk uralkodó dekadencia mellett is vannak /.../ Az új módszereket historiában épp oly kevésbé lehet a határokon megvámolni vagy éppen kizárni, mint ahogy nem lehet a chemiában vagy matematikában. Bejönnek azok, csakhogy a paragon hagyott, rosszul megművelt talajon, aki mégis elülteti őket, sokkal többet kénytelen fáradni, míg munkájának gyümölcsét látja, mint egyebütt, ahol már magas fokon áll a kertészeti kultúra. Ilyen kemény, magára hagyott munkát végző, világi vágyódástól tiszta tudósok mégis vannak nálunk is, – az én újszerűnek tetsző részleteim nagyrészt az ő eredményeiken épülnek fel. Nevüket is megtudhatja, aki kíváncsi rá, jegyzeteimből. Re-

³⁷³ Uo. 13.

³⁷⁴ Uo. 13–14.

mélem, hogy idővel minél többen lesznek és kiterjedt munkásságuk folytán az én mostani munkám mielőbb elavul.³⁷⁵

A kútfők és az irodalom felsorolása széles körű és tárgyyszerű volt.³⁷⁶ A szerzők és kiadók között szinte kizárólag magyarokat, osztrákokat és németeket találunk. A magyar történészek közül szinte mindenki – Marczali Henriktől Tagányi Károlyig, Thallóczy Lajostól Takáts Sándorig, Szilágyi Sándortól Salamon Ferencig, Pauler Gyulától Fraknoi Vilmosig, Károlyi Árpádtól Angyal Dávidig, Acsády Ignáctól Wertheimer Edéig, Fejérpataky Lászlótól Békefi Remigig, Csánki Dezsőtől Grünwald Béláig – szerepelt benne. Több politikus művére is hivatkozott, így Andrássy Gyula *A magyarság és a némettség érdekszolidaritása* és *A magyar állam fönntmaradásának és alkotmányos szabadságának okai* című könyveire.³⁷⁷

Timon Ákos *Magyar alkotmány- és jogtörténete* – rövid jellemzése szerint – túlhaladott, későbbi állapotot visszavetítő munka volt, amelyet a szakkritika keményen megbírált. Osztrák kritikusa, Harold Steinacker viszont Timon könyve alapján vádolta azzal az egész magyar jog- és alkotmánytörténeti szakirodalmat, hogy nem ismeri a modern, nyugati módszereket. Mivel Timonra szűkítette a magyar szakirodalmat, nem ismerte Hajnik Imre és Tagányi Károly munkáit, sem Balogh Jenő *Budapesti Szemlében* Timon Ákos könyvéről megjelent bírálatát.³⁷⁸

Friedrich Teznernek a magyar rendiséggel és a bécsi kormánysszervek magyarországi hatáskörével kapcsolatos álláspontját Deák Ferenc *Adalék a magyar közjoghoz* című – Wenzel Lustkandl *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage*-jának téziseit cáfoló – művével, saját *Az osztrák központi kormánysszervek történetének irodalma* tanulmányával és Wlassics Gyula *Alkotmányjogunk védelme Tezner és Turba ellen* című cikkével szembesítette.³⁷⁹ A magyar nagybirtok politikai kifejlődésével kapcsolatban a *Serviensek és familiarisokra* hivatkozott.³⁸⁰

*A száműzött Rákóczi*ra és a körülötte kirobbant botrányra is utalt:

„A Rákóczi korabeli magyar-francia szövetségi gondolat hibás voltát kimutattam a nagy Rákóczi-kutató, Thaly Kálmán hagyományos felfogásával szemben »A száműzött Rákóczi (1715–1735)« c. munkámban, Budapest, 1913. E munka sorsára l. ugyancsak tőlem: »Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?« Budapest, 1916., a német tudományos közönséget ugyanerről L. Bittner (Historische Zeitschrift, 115. kötet, 686.l.), Fr. Eckhart (Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung, 36. köt., 378. l.) világosították fel, vö. még I. Peisner (Ung. Rundschau, 1914. 413. l.)³⁸¹

³⁷⁵ Uo. 14–15.

³⁷⁶ Uo. 227–240.

³⁷⁷ Uo. 227–240, 232; Andrássy Gyula, 1901–1911, 1916c.

³⁷⁸ Szekfű Gyula, 1918b. 229. Vö. Steinacker, Harold, 1907, 1910, 1954, 1963; Walter, Fritz, Steinacker, Harold, 1959.

³⁷⁹ Uo. 236. Vö. Lustkandl, Wenzel, 1863; Tezner, Friedrich, 1899, 1905; Turba, Gustav, 1903, 1906.

³⁸⁰ Uo. 230.

³⁸¹ Uo. 238.

A *Der Staat Ungarn* és fordítása a védekezésben

Szekfű első magyar történelmi elbeszélése a magyar történettudomány eredményeinek összefoglalása volt. A magyar történészek közötti konszenzust fejezte ki és fogalmazta meg a magyar történelemmel kapcsolatban. A Rákóczi-szabadságharcot úgy ábrázolta, mint a 17–18. századi jogos rendi ellenállási mozgalmak tetőpontját. Az idegen abszolutizmus beolvasztási kísérletével szemben minden magyar Rákóczi zászlai alatt egyesült. Eredménye, hogy a Habsburg uralkodó feladta, hogy idegen abszolutizmust kényszerítsen az országra, s azt rendi államként kormányozta. Széchenyi erkölcsi megújulási programját Metternich akadályozta meg. Miatta került a magyar nemzeti reformmozgalom ellenzéki, demokrata és liberális szerepbe. A modern magyar nemzet ennek a mozgalomnak az eredménye volt. A modern alkotmányos magyar nemzetállam pedig 1848-é és 1867-é. A kiegyezés megteremtette és konszolidálta a Monarchia mindkét felén az alkotmányos államot, és visszavezette Magyarországot oda, ahová – a török hódítás megszakítása ellenére – mindig is tartozott: a civilizált közép-európai nemzetek sorába.

Igaz, a nemzetiségi kérdés nincs megoldva, mivel a szláv nemzetiségek gazdasági, társadalmi és kulturális offenzívában vannak, míg a magyar állam ezzel szemben csak állampolitikai eszközöket alkalmazhat, ami nem eléggé hatékony. Ezért társadalomszervező tevékenységgel ellensúlyt kell teremteni, ahogy a kapitalizmus egyenlőtlenégeket eredményező társadalmi hatását is azzal lehet kiegyenlíteni.

A magyar történettudomány az 1890-es évek óta elzárkózott a német történettudomány szemléleti, módszertani és tematikai megújulást hozó hatásától. Annak átvétele, a tudományos érintkezés és felzárkózás szükséges és lehetséges. Marczali Henrik, Tagányi Károly és Károlyi Árpád mindezt a viszonyok ellenére tették. Sokkal inkább a tudományos intézményrendszer támogatásával, semmint magányosan. S hogy az ár ellenében, az elmaradott közfelfogással szemben mit jelent a tudományos álláspontot képviselni, azt – érzékelteti – ő is tapasztalta *A száműzött Rákóczi* botrány során. Holott az nem Rákóczi szerepét kisebbítette, hanem a magyar–francia szövetségi gondolat hibás voltát mutatta ki.

A *Der Staat Ungarn* és annak magyar változata, *A magyar állam életrajza* Szekfű Gyulát a magyar történettudomány nemzeti tudományos élvonalát összegező tudósként mutatta be. A nagy magányos kiváló olyan tanítványaként, aki elégtételt szolgáltat nekik, összegezi és továbbgondolja eredményeiket, meghatározza a következő tudományos feladatokat, és mindezt bekapcsolja és integrálja a német tudományossággal azonosított európai élvonalba. A nemzetközi tudományosságba integrálódó nemzeti tudós szerepében látta és láttatta magát, ezért pozícióját a korszerű nemzeti tudós szerepében határozhatta meg. A magyar és a nemzetközi tudományosság élvonalának képviselőjeként, aki a magyar történettudomány konszenzusát képviseli és közvetíti. Olyan tudós, aki sohasem fordult szembe a magyar tudományossággal s a nemzeti érülettel. A szintézisben nagymagyar historicista mesterelbeszélést fejtett ki.

Hanyatlástörténeti kifejezései arra vonatkoztak, hogy milyen lehetőségekkel lehetne és kellene élni a magyar történettudomány további fejlődése érdekében. Az észrevétele, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásában, azaz a szlávok elmagyarosításában a modern alkotmányos nemzetállam politikai eszközeivel nem elég hatékony, ezért azokat társadalomszervezéssel ki kell egészíteni, részletkérdésnek tűnik. Ahogy az is, hogy hasonló kiegészítéssel vélte mérsékelni vagy ellensúlyozni a kapitalizmus társadalmi hatását.

Innen nemcsak a *Három nemzedék* felé vezetett út. Ám ahhoz, hogy lássuk, hogy védekező írásai mögött milyen dilemmák és döntések húzódtak meg, fel kell tárunk 1914 és 1918 közötti személyes kapcsolódásait, csoportkötődéseit és elhatárolódásait. A védekezésében fontos szerepet játszó informális, láthatatlan vagy kevésbé látható kapcsolati háló formálását.

Kötődések és elhatárolódások

Nemzeti tudomány és képrombolás válaszutján

Angyal Dávid 1914 májusában így írt Szekfű Gyulának:

„Ne menjen a *Nyugathoz*. Elveszítené olyan emberek becsülését, mint Réz és Szász Károly. Azok önben az ikonoklastát szeretik, mi pedig a kutató, bíráló és alakító történetíró. Tartsa meg ez a hírnevét és ne merje szájára venni az a főben követést. Az ilyen dolog lassanként beleeszi magát az emberbe. Ön e küzdelemben győzni fog előbb-utóbb.”³⁸²

Angyal Dávid magát a *nemzeti tudomány* képviselőjének tekintette, a tudósi szerepet pedig a *Nyugat* által reprezentált törekvésekkel összeegyeztethetetlennek tartotta.³⁸³

Az, hogy Szekfű Gyulának választania kellett tudós mentorai és a *Nyugat* címevel fémjelzett törekvések képviselői között, magyarázatot igényel. Egyáltalán nem magától értetődő, hogy miért zárja ki az egyik a másikat. Annál kevésbé, mert Schöpflin Aladár köszöntése és Károlyi Árpád akadémiai ajánlása számos egyezést mutatott egymással. Lukács Károly és Angyal Dávid levelei új minőség, új konfliktusforrás veszélyét éreztették. Ellentétes elvárások – fogalmazhatjuk meg Angyal Dávid későbbi levelének gondolatait követve. Képromboló vagy tudós – értelmezte az eltérő igényekben rejlő szerepeket a professzor. A vizsgálat tárgyán kívüli szempontokat követő vagy a kutatás tárgyát elemző – értelmezhetnénk tovább a kérdést, ám két jogos ellentétet is mérlegelni kell. Az egyik így hangzik: olyan-e a tudományos megismerés folyamata, hogy a tudós csak a vizsgált tárgyhoz viszonyul és az határozza meg magát a folyamatot? Az így feltett kérdésre egyértelmű nemmel kell válaszolnunk.

³⁸² „Az ülés alatt Réz Mihály azt mondta nekem, hogy ő szívesen aláírta volna a nyilatkozatot, de azok a szemtelenek azt mondták volna, hogy ez Tisza István küldöttje.” *Angyal Dávid* (Budapest, 1914. máj. 6.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Vö. *Réz Mihály, 1909, 1923, 1925.*

³⁸³ Vö. *Angyal Dávid, 1943; Császtvay Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor, szerk., 2009.*

A másik ellenvetés szerint milyen jogon feltételezhetjük, hogy a szaktudósok csupán és kizárólag szaktudósok. Mégis látszólag abszurdnak tűnik, hogy a szaktudomány képviselői és szakmailag illetéktelen tényezők között kelljen Szekfűnek választania. Akkor, amikor a mentorok és híveik pártfogása után a *Nyugat* is üdvözölte a historikust és publikálási lehetőséget kínált, épp a hajsza első időszakában. Akkor, amikor azt a legtöbb folyóirat és napilap megtagadta tőle.

A *vagy-vagy* kettős értelemben is abszurd. Egyrészt természetes, hogy ilyen vagy-vagy esetében a szaktudós a szakemberek támogatását inkább becsüli, mint a kevésbé illetékesekét. Másrészt nemcsak a helyzet látszata abszurd, mélyen az annak valósága is, hiszen a szaktudós pártfogók elvárásai egyáltalán nem pusztán „szakmaiak” voltak. A *Nyugat* nem-szakemberei viszont éppen a „szakma” autonómiáját védelmezték, bár valójában ők sem „szakmai problémákhoz” viszonyultak.

Az Angyal Dávid által megfogalmazott és Lukács Károly által érzékeltetett választást érték-, szerep-, és csoportválasztási dilemma volt. Olyan dilemma, amelynek eldöntése hovatartozást és önazonosságot meghatározó jelentőségű volt.

Az 1840-es évekbeli nemzeti liberális nemzetépítő politikai stratégia és program lényege a *jogkiterjesztő asszimiláció* koncepciója volt. Az a feltevés, hogy jogokat kell adni a jogtalanoknak, akik ezért cserébe magyarrá fognak válni. Az 1910-es évek politikai vitáiban ennek a koncepciónak – 1880-as évekbeli előzményekre visszanyúló – felbomlását érzékelhetjük. A vitatkozók között találunk olyanokat, akik a jogkiterjesztés nélküli asszimiláció hívei voltak, de olyanokat is, akik az asszimiláció nélküli jogkiterjesztés irányába mozdultak el. Az álláspontok korántsem egy irányba, a romantika felől a realizmus irányába mutattak. Mindegyik álláspont ugyanis át volt itatva több-kevesebb kultúrharcos beállítottsággal a *nemzet* különböző értelmezéseitől a *haladás*ba vetett szinte vallásos meggyőződésig, a nemzetbomlasztás leleplezésétől a feudális maradványok megőrzéséig, a nemzeti birodalomépítés programjától az Osztrák–Magyar Monarchia föderalizálásának tervéig, a modernizáló és modernizálódó nemzet eszményítésétől a modernitásellenes antimodernizmusig. Ugyanakkor mindegyikben találunk realista vonásokat, felismeréseket is. Persze attól még nem voltak sem azonosak, sem azonos szintűek.³⁸⁴

Nemzeti hivatás és nemzeti tudomány

Az alábbi idézet szerzője – az egyik, akire Angyal Dávid utalt, hogy Szekfű elvesztené az ő becsülését, ha a *Nyugathoz* menne – elvetette a jogkiterjesztő asszimiláció sikertelennek ítélt stratégiáját és afelől a jogfosztás és az asszimiláció szociáldarwinista irányába mozdult el. Abba az irányba, amelyet Fülep Lajos két évtizeddel később *nemzeti öncélúságnak* nevezett.³⁸⁵

³⁸⁴ Varga János, 1982, 1983; Szabó Miklós, 2003; Dénes Iván Zoltán, 2001, 2008. 44–93, 126–174, 2013d; Trencsényi Balázs, 2007. 183–273, 2011a. 346–465.

³⁸⁵ Fülep Lajos, 1934.

„Európának nemzetiségektől leginkább széttagolt pontján állva, a politikailag éretlen fajok és népek ezen egyetemes tülekedése közepett *Magyarország földadata az, hogy a fajok e harcában jegecesedési ponttá legyen. Hármas suprematia feladata hátrul reá: Magyarország határain belül a magyarság uralmát kell megalapítania; a monarchiában Magyarország vezető szerepét; a Balkán vegyes ajkú néptömegében Magyarország és Ausztria szavának döntő erejét. A mi helyzetünk egy speciális politikai problémát tár elénk: a fajok problémáját. E kérdés megoldása a mi nagy hivatásunk, megoldása létkérdés ránk nézve. A fajok ez egyetemes harcában a magyarság számára csak két lehetőség van: a politikai bomlás vagy a politikai uralom. Az uralom elve alapján, a tekintély erejével, politikai érettségünk fölnyének jogán e kérdések megoldásában minket illet a vezérszerep. Amely mértékben fogjuk az uralom és tekintély elvének összes consequentiáit megvonni, olyan mértékben érzjük el a vezérszerepet. Mert az imperializmus alapja az imperium s a nemzeti nagyság alapja: a nemzeti fegyelem.”³⁸⁶*

A szerző Réz Mihály kolozsvári professzor volt, Ady Endre és Jászi Oszkár egyik legélesebb kritikusa, aki Tisza István körébe tartozott.

Ő fogalmazta meg a nemzeti politikai elit hatalomtartásának *nemzetiségi jogszűkítő és nemzeti asszimilációs* stratégiáját. Réz Mihály a politizálás képességével eleve rendelkező kiválasztottól várta, hogy kapcsolatot létesít a – teljes mértékig soha meg nem valósítható – normatív etikai ideálok és a valós körülmények között. Nem tagadta az általános érvényességet, de kizárta azt a gyakorlati cselekvés szférájából. A tömegszennvedélyekkel szembeállított kötelesség-norma, az altruista fogantatású kényszer és uralom érvényesítésével vélte a – csak hosszú távon és megközelítőleg érvényesíthető – evangéliumi igazságok megvalósítását elősegíteni. Nem a tömegek egoista aktivitása, hanem az altruizmustól áthatott elit kötelességérzete az a forrás és államfenntartása az az eszköz, amely a kötelességek rendszerével az éretlen tömeget fel tudja emelni és önmagát megneemesíteni. A nemzeti akaratot megvalósító kiváló egyéniség feladata, hogy számára irányt szabjon, és hogy belekényszerítse a megbobbott irányba.

Réz Mihály úgy látta, hogy csak a körülmények és az erőviszonyok realista mérlegelése és a nemzet érzelmi beállítottságával számoló politika teszi lehetővé a „nemzet szellemének” kimunkálását. A tudomány szerepe épp saját korlátainak tudatosítása. Elsősorban annak felismerése, hogy a jelenségek áttekinthetetlen sokfélesége, az imponderabiliák léte miatt a szükséges és a lehetséges, a kívánt és a lehető diszkrpanciája a politikai élet természetében gyökerezik. A „történelmi realizmus rendszere” kidolgozója akkor, amikor Széchenyi István politikai elszigetelődésének okait vizsgálta, a *manipuláció* fogalmát előlegezte. Miután Machiavelli és Hegel politikaértelmezését interpretálta, a századelő első évtizedének pártpolitikai küzdelmeiből a következő tanulságot vont le:

³⁸⁶ Réz Mihály, 1909. 193–194.

„/.../ ha /.../ a gyakorlati politika szükségképpen továbbra is a művészet tere marad: akkor a lángész jövőben sem lesz mellőzhető s a nép millióinak bölcsessége őt ezután sem pótolhatja. Neki kell átéreznie az *imponderabiliák irányát* s erejét; fölismerni a *lappangó erőket*, választani az erőviszonyokban mutatkozó *lehetőségek* között, neki kell végül kitűzni a *célt*, mely nemcsak óhajtható, de elérhető is és *mint ható erőnek* ez irányban működni. Neki kell a nemzetnek helyzetében rejlő *speciális igazságait* meglátnia, s kimutatni, hogy általános igazság a speciális viszonyok által – nem ugyan igazságában, de *hatásában* – miként módosíttatik.”³⁸⁷

Az irracionális ráérző képesség adottságával rendelkező lángész az aktivitás közvetlen forrása.

A „történelmi konzervativizmus”, Mannheim Károly elnevezése, az államéletet annak racionális mozgásterére redukálókkal szembenálló irányzatot jelölt. Olyat, amely az államélet irracionális mozgásterét nemcsak érzékelte, hanem abszolutizálta. Réz Mihály gondolatai a „történelmi konzervativizmus” század eleji magyar változatát képviselték.

A hatalom elvi igazolása és a hatalom megtartásának technikájára vonatkozó javaslatok egyaránt találhatók a – Szekfű Gyula későbbi, *Három nemzedék*béli ideológiájának több vonatkozásban is előzményeül szolgáló – „történelmi realizmus” rendszerében.

Nemzet és tudomány, nemzeti tudomány

A historikus pártfogók nézeteit nyilván nem lenne jogos Réz Mihály nézeteivel azonosítani. Abban viszont rokoníthatók, ahogy a *nemzet* és a *tudomány* viszonyát értelmezték.

Azt ugyanis – a *nemzeti tudomány* fogalmának egyetemes és nemzeti érvényességet egyaránt tulajdonítva – egymással összhangban állónak tartották. A magyar nemzetállammal kapcsolatos előfeltevésükben Szekfű Gyula is osztozott. A nemzetgyalázónak kikiáltott könyv mércéje, értékelési kritériuma az egységes magyar nemzet és állam követelménye volt, amely – ebben is hasonlítottak nézeteik – mint realitás a török hódítás óta csak a birodalmon belüli önállóság formájában lehetséges. A mérce összekapcsolta a historikus pártfogókat és pártfogoltjukat, s egyúttal elválasztotta mindannyiukat a nemzetfelfogásuk alapfogalmait megkérdőjelező gondolkodóktól, társadalomtudósoktól és publicistáktól. A *nemzet* és a *tudomány* viszonyának ideológiai megfogalmazása, a szellemi élet szféráiba, így a történettudományba transzformálódott politikai kérdés – a politikai rendszer hatalmi pozícióinak megtartása, újrafelosztása, illetve magának a szisztémának gyökeres megváltoztatása az általános választójog bevezetése és az egységes magyar politikai nemzet fogalmának megkérdőjelezése által – neuralgikus volt. Mind a *nemzet*, mind a *tudomány* fogalma más-mást jelentett és más-más viszonyban állt egymással az egyes álláspontok szerint, sőt azokon belül is.

³⁸⁷ Réz Mihály, 1909. 51–52.; Vö. Réz Mihály, 1918, 1923, 1925.

Nemzet és tudomány viszonyának értelmezése nem pusztán a fogalmak ilyen vagy olyan hierarchiába állítását jelentette, hiszen a *nemzet*-fogalom átértelmezése nélkül nem lehetett biztosítani a tudományos érvényesség elsődlegességét. A *nemzeti, tehát tudományos* feltevése az egységes magyar politikai nemzet fogalmának részleges vagy teljes elfogadásán alapult. A tudományos érvényesség igényének megvalósítása viszont a *nemzeti tudományon* kívülre helyezkedés szükséges (ha nem is elégséges) feltétele volt. Az, hogy meg lehessen szakítani a – *nemzeti, tehát tudományos – tudományos, tehát nemzeti – nemzeti=tudományos* – hibás kört, azt feltételezte, hogy az illető kilép belőle. Ez viszont ahhoz vezethetett, hogy visszájára fordította a szillogizmus tagjainak viszonyát: *tudományos, tehát nem nemzeti – tudományos=nem nemzeti*. Ez nyílt szembefordulást, a kánon megtagadását, az egységes magyar politikai nemzet fogalmának és nyelvének az elvetését jelentette. Olyan pozíciót, ami könnyen a semmibe, de legalábbis a megszokott, ismert, belakott világon kívülre vezethet.

A *nemzeti tudomány* képviselőivel – akiket félrevezető lenne egységes, homogén irányzat tagjaiként felfogni – nemcsak egybekapcsoló, hanem elválasztó elemeket is felfedezhettünk Szekfű Gyula szemléletében.

A fiatal historikus nézeteit bécsi és pesti mentorainak, Károlyi Árpádnak, Angyal Dávidnak, Tagányi Károlynak és Takáts Sándornak a nézeteivel a magyar nemzet és állam egységének, az egységes magyar politikai nemzet fogalmának a követelményén túl a „klasszikus” magyar hagyomány gondolata is összekapcsolta. Műveltség és politika, Arany János és Gyulai Pál, Széchenyi István és Deák Ferenc neve fémjelezte azt az örökséget, amelyet a magáénak vallott, a későbbiekkel szembeállított, de tartalmát közelebbről nem határozta meg. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Szekfűnek voltak önállósulási törekvései. Nemcsak későbbi, 1916–17-es leveleiben, hanem 1914-ben is rálelhetünk ezekre.

Schöpflinhez írt egyik levelében a szakmai igényesség, az európai színvonalra emelendő magyar történelmi tudományosság tágabb horizontú kérdésként bukkant fel. Az irodalomkritikus és a historikus már február első fele óta leveleztek. Február 22-én kelt levelében Szekfű egy *Nyugat*-cikk megírását, amely Mika Sándorról szóló megemlékezés lett volna, s amelyet Schöpflin Aladár közvetített, utasította vissza. Egyik érve az volt, hogy a Történelmi Társulat korábbi és általa már régen elvállalt megbízását sem teljesítette még. Másik érve nem a *Nyugat* szerkesztőinek, hanem közvetlenül a címzettnek szólt. Szekfű Gyula – leírása szerint – nem teljesítette és nem is fogja teljesíteni a megbízást, mert azt jó lelkiismerettel nem teheti. Azért, mivel vagy Mika egykori ellenfeleinek adna alkalmat szerepjátszásra, vagy a ki nem mondhatót kellene kimondania. Ezt viszont sem az ő szerepe, sem a viszonyok nem teszik lehetővé.

A szöveget jelentősége miatt érdemes megismernünk.

„Mika Sándor egyénisége és tényleges hatásköre között a legszomorúbb ellentét volt; – az ő igazán tanítói lelke, európai műveltsége, tudományának modernsége és meg nem alkuvó igazságszeretete predestinálták arra, hogy azt a nyomorúságos, a nemzet lelkétől elszakadt, betűk sívárságába merült valamit, amit történetírásnak neveznek, legalább annyira

regenerálja, amennyire ezt az irodalom egyéb fajaiban beütött decadentia megengedné. De 1.) beteg teste volt, 2.) Magyarországon élt. Így munkásságának eredménye nem egy virágzó iskola, hanem 2–3 kezdő ember, akik még alig csináltak valamit, s máris ellentétbe kerültek minden hatalmas tényezővel. Mert a viszonyok olyanok, hogy építés csakis a meglévőnek gyökeres megváltoztatása árán lesz lehetséges. Így ha én őszintén akarnék beszélni emlékeről (s másként nem tudnék), az ő nevét harci lobogónak kellene használnom, amelyet hogy én, egy csöndesen szemlélődő, a távol személytelenségében még inkább elszíntelenedő ember tennék, ez kissé komikus látvány volna. Szomorúbb volna az, hogy pl. a Tört. Társban azok előtt beszélnek, akik egész életében háttérbe szorították őt, s akikben van annyi (enyhén szólva) *savoir vivre*, hogy mindenben csatlakoznának az én dicséreimhez.

Az ő emlékét egyelőre nem tisztelhetem egyébként, mint türelemmel és hallgatással. Mert ahol sötétség van, ott bizonyos, hogy megjön a világosság: *Lux in tenebris*. – Másrészt az én szavamnak most legfőleg polemikus súlya van, – de egyszer ez is másként lesz. Én nem kételkedem az életben.³⁸⁸

Az idézet elhivatottság-tudatot tükröz. Szekfű Gyula a hazai történettudományt kívánta európai színvonalra emelni, ám ennek akadálya túlmutatott a tudományon. A minden hatalmas tényezővel szembenállás persze erős túlzás volt. Vagy a teljes összhang és feltétel nélküli méltánylás igénye, vagy a csoportelvárásoknak megfelelni kívánó taktikázás mondathatta ezt 1914. február végén a gyámolítóival semmiféle komolyabb látható konfliktusba nem került historikussal. Rossz közérzet, a rossz lelkiismerettel alkalmazkodás, s az új utáni szükséglet is befolyásolhatta. Szekfű Gyula fenti állítása nem volt összhangban tetteivel. Az akadémiai tagságra és egyetemi habilitációra váró fiatalember nem került minden „hatalmas tényezővel” ellentétbe 1914 februárjának végéig.

Ám Szekfű Gyula szellemi horizontja ekkor még nem volt körülbástyázva. Szemlélete nem zárta ki, hogy szellemileg megnyíljon. Az az igénye, hogy szellemi pártfogóin túlnőjön, a mássá válás lehetőségét nem zárta ki, inkább magában foglalta. Annak a folyamata, amelyben ez kialakul és formát ölt, nem zárult le, inkább csak elkezdődött.

A Rákóczi-könyv az önállóság-igény újabb bizonyítéka volt. Ám az önállóság nem terjedt ki a kritérium, a megítélési mérce vizsgálatára, a kimondott és kimondatlan előfeltevések – így mindenekelőtt az egységes magyar politikai nemzetfogalom – kritikájára. Ez viszont az adott témában komoly külső és belső konfliktusok alapjául szolgált. Hiszen nem volt számára más elvi bázis a legtöbbször igazságtalan, gyakran indokolatlan, de mindig azonos elvre visszavezethető vádakkal szemben. Azzal, hogy a *nemzet ügye* előbbre való a *tudományénál*. Ezért sem lehet Szekfű Gyula ügyét a Pikler Gyula, Somló Bódog vagy Jászi Oszkár elleni támadásokkal azonosítani.

Az *egységes magyarság* létérdekeinek veszélyeztetése az a vád, amellyel szemben Szekfű Gyula végül is teljesen védtelen volt, hiszen értékmérőjének – láthattuk a mű

³⁸⁸ Szekfű Gyula (Bécs, 1914. febr. 22.) – Schöpflin Aladárnak, OSZKK Lr.

elemzése során – ő is azt tekintette. Igaz, egészen mást értett rajta, mint egykor Thaly Kálmán, majd Ballagi Aladár, Kacziány Géza és Polonyi Géza. Mégis *nemzet és tudomány* szembeállításában – mivel nemzetfelfogása nem különbözött gyökeresen attól a nemzetfogalomtól, amelynek a nevében támadták, tudományfogalma pedig szilárd és megalapozott kritérium híján tisztázatlan volt – a tudományt a nemzetnek alárendelővel szemben nem tudott másfajta elvi hozzáállást kialakítani. Védekezését ezért a vádak visszafordítása határozta meg.

Védekezése szerint nem ő, hanem az őt támadók fenyegették a nemzetet. Vádloít azzal vádolta meg, hogy rosszul, tehát nem igazán nemzetiek. Azon, hogy mi az *egységes nemzet*, némileg mást értett, mint támadói: alapjában ugyanazt, mint *A száműzött Rákóczi*ban a *korszerűség*en. Védekezése során a korszerű–korszerűtlen szembeállítást fejtette ki, ennek jegyében értelmezte át az egységes nemzet fogalmát, a tudományt nemzeti tudományként határozta meg, önmagát pedig a nemzeti tudós szerepében mutatta be.

Szekfű Gyula 1914 és 1916 közötti nyilvános elhatárolódásai és háttérbeli kötődései összhangban voltak egymással. A védekezésben Szekfű Gyula Károlyi Árpád tanácsaira támaszkodott, és igen szoros kapcsolatban állt Angyal Dáviddal, Riedl Frigyessele, Takáts Sándorral, majd Bleyer Jakabbal is.

Angyal Dávidnak írta:

„Tört[éneti] Szemlélt is igen köszönöm, Iszakov nagyon érdekes, mint az előző is; Erdélyi L[ászló] éppoly mulatságos, mint első cikke volt. Az új rendszer, melyet a régi vaskalapos Pauler–Tagányi társaság el akar nyomni. Mért nem megy Adyékhoz, a holnap embereihez? Hogy pedig én sok mindenféle bajom közt mégsem mentem oda, azt Károlyi úr mellett Tanár Úrnak köszönöm, aki most is olyan nagylelkűen exponálná magát az akad. ajánlással.”³⁸⁹

Captatio benevolentiae

Szekfű Gyula Riedl Frigyes, Takáts Sándor és Bleyer Jakab biztatására és az ő segítségével igyekezett leválasztani támadóiról a neki legfájóbban ellene állást foglaló katolikus személyiségeket és szervezeteket, nagyrészt sikertelenül. Jórészt nekik szólt a „képrombolók” elleni állásfoglalás. Kísérletet tett arra is, hogy meggyőzze Csernoch Jánost és Prohászka Ottokárt, hogy kinek az oldalán áll.

Hanauer Á. István, a Szent Imre Collegium igazgatója Szekfű Ignác kezdeményezésére már 1914. április elején informálta a prímást Szekfűről.³⁹⁰ Horváth János beszámolója szerint:

³⁸⁹ Szekfű Gyula (Bécs, 1915. jan. 29.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 804.

³⁹⁰ Vö. Szekfű Gyula (Bécs, 1914. márc. 23.) – Riedl Frigyesnek; Szekfű Gyula (Bécs, 1914. ápr. 2.) – Riedl Frigyesnek; Szekfű Gyula (Bécs, 1914. ápr. 5.) – Riedl Frigyesnek; Szekfű Gyula (Bécs, 1914. ápr. 19.) – Riedl Frigyesnek; Szekfű Gyula (Bécs, 1914. ápr. 29.) – Riedl Frigyesnek; Szekfű Gyula (Bécs, 1914. máj. 6.) – Riedl Frigyesnek, MTAKK Ms 491; Riedl Frigyes (datálatlan levelek) – Szekfű Gyulának,

„Takátshoz Riedl küldött, hogy mit lehetne tenni a kath[olikus] világ esetleges állásfoglalásának megelőzésére. Eredmény: Takáts beszélt B[áró] Forster Gyulával, aki Csernochhal fog beszélni.”³⁹¹

Szekfű ezek után levelet írt Magyarország hercegprímásának:

„/.../ engedje meg, hogy egy lelkében megkínzott ember forduljon személyes jóindulatához és főpásztori elnézéséhez. Három hete viselem az igaztalan támadások súlyát az ország színe előtt. Szemem előtt fejlődött ki a dolog egy politikai frakciónak politikai élű hajszájából olyan mozgalommá, melyben legmélyebb fájdalomra olyanok is részt vesznek, kiknek jóindulatától reméltem, hogy becsületes törekvéseimet jutalmazni fogja. Mindazon tényezők, kik képesek világosan látni az óriási izgalomban, mellettem nyilatkoztak. Azok a tudósok, kik könyvemet elolvasták, legnagyobb dicsérettel szóltak. De hangjuk elvész az újságírók szervezett lármájában. Most, hogy kiderült, hogy semmiféle kormánytól és semmiféle párttól nem vagyok »felbérelve«, tovább folytatják a hajsztát »nemzeti alapon«, s »materialistá«-nak bélyegeznek. Erre mellékelt *Feleletemben* reflektáltam. Engedje meg Főmagasságod, hogy e *Feleletet* hódoló tisztelettel színe elé terjesszem. Az én családom mindig jó katolikus volt. Szegény atyám ügyvéd életében Fejérvárot Steiner püspök bizalmas embere, Major Ferencz dr. legjobb barátja volt, aki a néppárt első megalapítói között szerepelt. Öcsém fejérvár-egyházmegyei pap, szegény most tuberkulózisban Meranban. Elképzelhető, milyen végtelen fájdalommal értesülünk a hírekről, hogy éppen katolikus oldalról sem számíthatunk támogatásra. Engedje meg Főmagasságú Prímás Úr, hogy színe elé járulva esedezzem, kegyeskednék, mielőtt könyvem elítéltetnék, személyesen meghallgatni. – Családomról Hanauer Á. István úr adhat információt.”³⁹²

Csernoch János válasza április 4-éről kelt:

„/.../ sietek becses tudomására hozni, hogy sokat emlegetett könyvét a száműzött Rákóczi-ról nagy elfoglaltságom miatt nem olvashattam el s így önálló bírálatot nem mondhatok róla. Természetesen nem is folytam bele a kritikák irányításába. Egyik napilap írta, hogy én Landauer Bélát bíztam meg az Ön könyvének a Szent István Társulat irodalmi osztályán való megbíráásával. Ez nem felel meg a valóságnak. A párbajról tartott előadás alkalmával többek jelenlétében említést tett arról Landauer, hogy ismertetni szándékozik a könyvet, amihez természetesen joga van, a Szent István Társulat pedig, amely fölolvadások tartására

Takáts Sándor (datálatlan levelek) – Szekfű Gyulának, *Hanauer Á. István* (Budapest, 1914. márc. 27.) – Szekfű Gyulának, *Hanauer Á. István* (Bp. 1914. ápr. 2.) – Szekfű Ignácnak, *EKK G 628*; *Szekfű Gyula* (Bécs, 1915. jan. 29.) – Angyal Dávidnak, *Szekfű Gyula* (Bécs, 1915. nov. 30.) – Angyal Dávidnak, *Szekfű Gyula* (Bécs, 1915. dec. 5.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 804*; *Bleyer Jakab* (Budapest, 1916. jan. 12.) – Szekfű Gyulának, *Bleyer Jakab* (Budapest, 1916. febr. 9.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628*; *Szekfű Gyula* (Bécs, 1917. szept. 3.) – Odescalchi Arthurnak, *OSZKK Lr.*

³⁹¹ *Horváth János* (Bp. 1914. ápr. 1.) – Szekfű Gyulának, „A primás azt felelte Forster bárónak, hogy ő sem Landauernek, sem másnak nem adott megbízást arra, hogy felolvasást tartson Szekfű könyve ellen. Ő távol áll a mozgalomtól.” *Takáts Sándor* (keltezetlen) – Szekfű Gyulának, „Nem utazhatnék Ön Csernochhoz audienciára, őt felvilágosítani? Vagy írjon legalább... Írja meg Békefynek, hogy Ön nem tört. materialista.” *Riedl Frigyes* (keltezetlen) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628*.

³⁹² *Szekfű Gyula* (datálatlan) – Csernoch Jánosnak, *PrLt.* Csernoch János-ir. Cat. 44. 2275/1914.

szokta nagytermét átengedni, aligha tagadhatja meg tőle azt, amit másoknak meg szokott engedni. Egyébként a szaktudósok bírálatából azt látom, hogy Kegyed a magyar történetírás egyik legtöbbet ígérő művelője s hogy a könyve is általában tudományos értékű. Igen sajnálnám, ha ez a könyve további működésének sikerét kockáztatná akár a nagy lelki benyomások, akár a közönség kedvezőtlen hangulata miatt, s félek, hogy válaszával még újabb olajat öntött a tűzre, amely még magasabbra lobbanthatja a lángokat. Sajnálom ezt annál inkább, mert katolikus meggyőződéséről és családi tradícióiról a Rákóczi-kritikák kezdete óta informálva voltam. Kilátásba helyezett látogatását örömmel fogadom.”³⁹³

A választ és a primás szerepét Szekfű Ignác így kommentálta:

„Legalább napokkal előbb jelent meg a hír Buda[pesti] Hírlapban, mint a primás a párbajról előadást tartott, amivel a levélben a hírt összefüggésbe hozta, arról sincs a levélben egy szó sem, ő mit felelt Landauernek; az egész levél remekmű; a legfőbb mégis, hogy a kellő információk után a kellő megbecsülésben részesít téged.

A primás mindenesetre kiváló ember; őszinte buzgósággal és óriási energiával és egyáltalán nem szűk látókörrrel dolgozik a katolikus renaissance sikerén. Nagy képességei, szép képzettsége mellett genie az organizálásban s az adminisztrálásban. Mindazáltal kiűt rajta, hogy eredetileg politikus volt; hat éve még néppárti képviselő volt (mint eszterg. kanonok), két évig volt csanádi püspök /.../, két évig kalocsai érsek, egy esztendeje primás. A taktika is kiváló ereje ma, amikor szálanként kell összeszednie a primási tekintélyt, amit a szerencsétlen Vaszary [Kolos] 20 esztendő alatt teljesen kiejtett kezéből minden téren. – Legelső információja vagy csak benyomása az újságok alapján az volt, hogy te egy Rákóczi-gyalázó könyvet írtál s rögtön észrevette, hogy ez alkalom a katolicizmus népszerűsítésére a nemzeti ideálok védelmében; ezt sem kell közönséges fogásnak venni tőle, az igazi nemzeti ideálokat te is nagyra tartod; első kellékük bizonyára az, hogy igazak legyenek. – Amint jobb információt kapott, azonnal megérezte, amit az Alkotmányék ma sem éreznek, hogy itt csak blamage történhetik, a katolikusok szellemi képességeinek rovására, a dolog politikai ízét is észrevette és mindenesetre méltánylandó, hogy az újabb információkat teljes egészükben azonnal értékelte és teljesen korrekt álláspontot foglalt el. A figyelem, amiben részesíteni fog, őszinte lesz.”³⁹⁴

Szekfűnek Csernoch Jánost sikerült megnyernie. A híres székesfehérvári püspök, Prohászka Ottokár jóindulatának elnyerésére tett kísérletei viszont – mint az alábbi levelekből kiderül – nem jártak eredménnyel.

„Köszönöm b. sorait, melyekből sok panaszt vettem ki meg nem értésre, üldözésre, sokféle félreértésre vonatkozólag, melyek a Rákóczi-ról való tanulmánya miatt érték. Legyen meggyőződve, nekem semmiféle rosszindulatom sincs Kegyed iránt... Biztosítom, hogy nem tartozom üldözői közé, bár nemzeti szempontból helytelenítem iratát. Ide tartozik az, amit beszédemben is mondtam, hogy van történetírás, mely a nemzeti érdekeket

³⁹³ *Csernoch János* (Esztergom, 1914. ápr. 4.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628.* és *PrLt.* Csernoch János-ir. Cat. 44. 2275/1914. (A fogalmazvány és a tisztázat különbségei figyelemre méltóak, Csernoch János taktikai érzékét jellemzik.)

³⁹⁴ *Szekfű Ignác* (Meran, 1914. ápr. 20.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628.*

s másokat is, pl. egyháziakat, szeret, szolgál, s azokon át néz; van azután más, mely ezeket esetleg ignorálja s másképp lát. Én nem vagyok történész; nekem másra kell hallgatnom e szakban, mint tekintélyre; hiba-e tőlem, ha hiszek azoknak, kikről föl kell tételeznem, hogy értenek hozzá: hogy nem beszélnek alacsony érdekből? Már pedig, mint Kegyed is tudja, itt mindnyájan Kegyed ellen vannak, hibáztatják s elítélik, s úgy állítják, hogy a Kegyed történetírása nem nemzeti. – Én semmi másra nem reflektáltam s nem is tulajdoníthatnék magamnak e kérdésben valami tekintélyt.³⁹⁵

„Kár, hogy Pr[ohászka Ottokár] e levelét nem lehet nyilvánosan tárgyalni és kár, hogy nem mutathatom meg volt jezsuita tanárainknak, hogy Pr[ohászka] mily nagy tekintélytisztelő – világi tudományokban /.../ az ő nagy ellenfele, P[ater] Tomcsányi, aki tőle elkérte a Rákóczi és erről – egy rendtársának nekem tett közlése szerint – teljes elismeréssel szólt, nem a Ballagi Aladár, hanem a saját fejével gondolkodik. Különben is miért tekintély Pr[ohászka Ottokár] előtt Ballagi Aladár és miért nem Békefi? Egyébként az az állítása Pr[ohászka Ottokár]-nak, hogy nem érzi magát a történelemben szakembernek /.../ csak palástolása annak, hogy érdemben nem tudott Kollega Úr levelére mit mondani. Egészen világos, hogy Pr[ohászka Ottokár]-nak Kolléga Úr ellen való állásfoglalásának egyedüli indító oka (mint különben valamennyi ellenfelé, akiket épp azért – most már tisztán látom – nem lehet meggyőzni) az ő ellenzéki politikus volta és a Tisza-kormány ellen való tehetetlen dühe. Ez persze furcsa világot vet a nagy Ottokárra, az apostolra. /.../ én az ő tehetségét mindig inkább csillogónak és mozgékónak, mint mélynek és eredetinek tartottam.”³⁹⁶

– kommentálta Prohászka Ottokár levelét Bleyer Jakab.

„Ami azt az Ön kellemetlen ügyét illeti, alig hiszem, hogy lefújhatom azt s levehetem a Népszövetség ülésének napirendjéről. Mint tetszik látni az egész közönség föl van dülva az Ön állásfoglalása következtében, természetesen amint azt a napisajtó beállította...”³⁹⁷

– írta Prohászka Ottokár Szekfűnek. A Katolikus Népszövetség pedig elítélte Szekfű Gyula művét.³⁹⁸

A politikai katolicizmus táborán belüli, Szekfű melletti közvéleményalakító állásfoglalások a *Mit vétettem én?* megjelenése után születtek. Áttörést a *Der Staat Ungarn*, majd a *Három nemzedék* sajtóvisszhangjában tapasztalhatunk.

Szekfű 1914. márciusában a *Századokba*, a *Magyar Kultúrába*, a *Budapesti Szemlébe* vagy a *Katholikus Szemlébe* szeretne volna elhelyezni *Feleletét*. Remélte, hogy számos arisztokrata és egyházi méltóság alá fogja írni a védelmére kiadott nyilatkozatot. Egyik sem sikerült.³⁹⁹

³⁹⁵ *Prohászka Ottokár* (Székesfehérvár, 1916. febr. 3.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

³⁹⁶ *Bleyer Jakab* (Budapest, 1916. febr. 9.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

³⁹⁷ *Prohászka Ottokár* (Mór, 1914. máj. 6.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

³⁹⁸ A Katolikus Népszövetség állásfoglalása (dr. Landauer Béla felolvasása Szekfű Gyula könyvéről) *Alkotmány*, 1914. máj. 12.

³⁹⁹ Vö. *Szekfű Gyula* (Bécs, 1914. márc. 24.) – Riedl Frigyesnek, *MTAKK Ms 491*; *Szekfű Ignác* (Meran, 1914. márc. 24.) – Szekfű Gyulának; *Domanovszky Sándor* (Budapest, 1914. ápr. 2.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

Támogatók és szimpatizánsok

Elhatárolódásának és csoportkapcsolódásának összecsengő mozzanatai mellett a régi kapcsolatrendszerrel mutat folytonosságot a barátok, kollégák és volt kollégista társak szerepe a védelem szervezésében és az, ahogy Szekfű Gyula hozzájuk viszonyult.

Angyal Dávid, Károlyi Árpád, Horváth János, Melich János, Bleyer Jakab, Tagányi Károly, Török Pál, Lukács Károly és Munkácsi Kálmán voltak a védelem oszlopai.⁴⁰⁰ Közülük Horváth János, Török Pál, Lukács Károly és Munkácsi Kálmán – különböző intenzitással, de egyaránt – szervezték a botránysorozat első fázisában Szekfű védelmét és maguk is kiálltak a megtámadott mellett. A „nagy Eckhart” és öccse, az 1914. első felében Párizsban tartózkodó Eckhardt Sándor is részt vállalt a küzdelemből. Közreműködésével publikálta a párizsi bizonyítékokat, amelyek növelték Szekfű tudományos tekintélyét.⁴⁰¹

Azokon kívül, akik a védelemben aktív szerepet vállaltak, a szimpatizánsok száma sem volt kevés. Domanovszky Sándor a *Századok* szerkesztőjeként a Rákóczi-könyvet ismertetésre kiadta Lukinich Imrének, s a recenzálásra vállalkozó Rugonfalvi már csak biztatását küldhette Szekfűnek. A *Századok* – végül is – nem hozott ismertetést *A száműzött Rákóczi*ról. A folyóirat hasábjain a *Török történetírók* bevezető tanulmányát Lukinich Imre, a *Der Staat Ungarn* pedig Domanovszky Sándor méltatta.⁴⁰²

Más volt Eötvös-kollégisták mellett Kodály Zoltán is több ízben küldött biztatást.

„Nagyon megörültem, amikor egyszer csak a Nyugatban olvasok a könyvedről, de még jobban, mikor a könyvet magát elolvastam. Ez már beszéd! A mostani botrányok közt ne zavartasd magad; az ostobák és a gazok hadd kiabáljanak, veled van minden tisztességes ember és – jaj de meggyalázott szó – hazafi, aki még nem tett le róla végképp, hogy itt legyen valami.”⁴⁰³

⁴⁰⁰ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1914. ápr. 5.) – Riedl Frigyesnek, *Szekfű Gyula* (Bécs, 1914. ápr. 8.) – Riedl Frigyesnek, *MTAKK Ms 491*.

⁴⁰¹ *Horváth János* (Bp. 1914. ápr. 1.) – Szekfű Gyulának, *Horváth János* (? 1914. máj. 17.) – Szekfű Gyulának, *Horváth János* (Tábori posta, 1916. máj. 21.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.; *Török Pál* (keltezetlen) – Szekfű Gyulának, *Török Pál* (Győr, 1914. máj. 30.) – Szekfű Gyulának, *Török Pál* (Kolozsvár, 1915. szept. 6.) – Szekfű Gyulának, *Török Pál* (Kolozsvár, 1915. nov. 18.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.; *Lukács Károly*, 1914; *Munkácsi Kálmán* (Pozsony, 1914. márc. 28.) – Szekfű Gyulának, *Munkácsi Kálmán* (Pozsony, 1914. ápr. 19.) – Szekfű Gyulának, *Munkácsi Kálmán* (Pozsony, 1914. máj. 7.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.; *Eckhart, Franz*, 1915.; *Eckhardt Sándor* (Párizs, 1914. ápr. 24.) – Szekfű Gyulának, *Eckhardt Sándor* (Párizs, 1914. máj. 1.) – Szekfű Gyulának, *Eckhardt Sándor* (Párizs, 1914. máj. 11.) – Szekfű Gyulának, *Eckhardt Sándor* (Párizs, 1914. máj. 17.) – Szekfű Gyulának, „Most interjuintervjú voltam meg magát Leo Moutont” *Eckhardt Sándor* (Párizs, 1914. jún. 2.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Vö. A párizsi rágalmozó leleplezése. *Magyarország*, 1914. ápr. 2, *Eckhardt Sándor*, 1914; *Szekfű Gyula 1914b*.

⁴⁰² Vö. *Domanovszky Sándor* (Bp. 1914. ápr. 2.) – Szekfű Gyulának, *Lukinich Imre* (? 1914. márc. 7.) – Szekfű Gyulának, *Lukinich Imre* (? 1914. márc. 13.) – Szekfű Gyulának, *Rugonfalvi Kiss István* (Debrecen, 1914. ápr. 11.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.; *Domanovszky Sándor*, 1918.

⁴⁰³ *Kodály Zoltán* (? 1914. ápr. 1.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628

Munkácsi Kálmán Pozsonyban gyűjtött *A művelt magyar olvasóközönséghez!* aláírásokat. Leveléből érzékelhetjük, hogy az antiszemitizmus szerepet játszott a politikai botránnyban:

„Kumlik Emil a »Pressburger Zeitung« húsvéti számában írt a »Száműzött Rákóczi«-ról egy lojális hangú ismertetést, s amint ma közölte velem, megküldte Neked. /.../ a városi tanácsban is szóba kerültél. Arról volt szó, hogy mit csinálnak, ha a Száműzött Rákóczi ügyében átirat érkezik a városhoz. Jankó Zoltán védelmébe vette a könyvedet, hivatkozva arra, hogy olvasta. Ez nem imponált. Erre Jankó azt mondta, hogy ő jó barátságban van Veled; amire megkérdeztek tőle, hogy nem vagy zsidó? Nem; sőt ellenkezőleg nagyon szimpatikus fiú vagy, akivel ő már többször mulatott együtt. Hát akkor mit akar az a zsidó? (ti. Ballagi). Ez volt a tanácsi határozat. Érdekes, hogy Pestről is azt a hírt hozta Illés, hogy ott is azért haragudtak Rád, mert azt hitték, hogy zsidó vagy. Úgy látszik az egész hecc elmaradt volna (legalább 3/4 részben) ha nem hittek volna az emberek »mózes hitű«-nek. Úgy tudom, Kumlikot is Jankó inspirálta az ismertetés írására. Azt a bizonyos ívet vártam, de nem kaptam meg. Én itt 8 emberre számítottam (Kumlik, Kovács Sándor, Battka, Császár, ill. Bartalis, Noszkai, Barcán meg én); szeretném tudni, lesz-e a dologból valami?»⁴⁰⁴

„Ma elküldtem express Horváth Jánosnak a nyilatkozatot 10 aláírással. /.../ Rövid volt az idő: egy délelőtt nem lehetett több embert összeszedni, pedig legalább két annyit garantálnék, ha több idő lett volna /.../ Ma délután a Toldy-kör állást foglal ellened Zichy Géza elnöke alatt. Nem veendő tragikusan. Jankó Zoltán és Kumlik elegendők minden nagyobb komédia elejének vételére. Itt csak annyi a baj, hogy az Érdekes újságban megjelent képed után azt hiszik, hogy zsidó vagy, ami pedig – különösen a német polgárság előtt – káros.»⁴⁰⁵

Jóllehet Szekfű nem élt a *Nyugat* által a legnagyobb viharok idején fölkinált publikálás lehetőségével, de nem is számolta fel a folyóirattal addig összekötő szálát, Schöpflinhez fűződő kapcsolatát. Nyilván ennek révén került sor 1914 júliusában arra, hogy a *Nyugat* közölte Eckhardt Sándor cikkét.⁴⁰⁶

Nemcsak a katolikus erők leszerelésének, illetve megnyerésének kísérletei és az Eckhardt Sándorral kialakult – barátsággá váló – ismeretség képeztek a korábbiakhoz képest új kapcsolatokat. A fiatalabb kollégák közül Miskolczy Gyula szintén gyakori levelezőpartner lett. Bleyer Jakab, a budapesti egyetem bölcsészettudományi karának professzora, az *Egyetemes Philológiai Közlemények* szerkesztője most bukkant fel Szekfű Gyula kapcsolatrendszerében, mint segítő és a védekezést erősítő személyiség.⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ Munkácsi Kálmán (Pozsony, 1914. ápr. 19.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁴⁰⁵ Munkácsi Kálmán (Pozsony, 1914. jún. 23.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁴⁰⁶ Vö. *Baranyai Zoltán* (Budapest, 1914. márc. 30.) – Szekfű Gyulának, *Szekfű Gyula* (Bécs, 1914. ápr. 1.) – Schöpflin Aladárnak, *Szekfű Gyula* (Bécs, 1914. jún. 17.) – Schöpflin Aladárnak, OSZKK Lr; *Eckhardt Sándor, 1914.*

⁴⁰⁷ Vö. *Miskolczy Gyula* (Budapest, 1915. febr. 9.) – Szekfű Gyulának, *Miskolczy Gyula* (Budapest, 1915. szept. 19.) – Szekfű Gyulának, *Bleyer Jakab* (Budapest, 1914. júl. 3.) – Szekfű Gyulának, *Bleyer Jakab* (Budapest, 1915. máj. 5.) – Szekfű Gyulának, *Bleyer Jakab* (Budapest, 1915. máj. 21.) – Szekfű Gyulának, *Bleyer Jakab* (Budapest, 1916. jan. 12.) – Szekfű Gyulának, vö. még: *Bleyer Jakab* (Budapest, 1917. dec. 2.) – Szekfű Gyulának, *Bleyer Jakab* (Budapest, 1917. dec. 12.) – Szekfű Gyulának, *Bleyer Jakab* (Budapest, 1918. jan. 19.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.; *Bleyer, Jakob, 1918.*

Még 1914 tavaszán Riedl Frigyes révén Szekfű Gyula megismerkedett Szabolcsi Lajossal, aki – amikor a *Mit vétettem én?*-t a Népszerű Könyvtárban nem sikerült publikálni – 1916 elején összehozta Dick Manóval és Gábor Andorral.⁴⁰⁸

A régi kapcsolatok továbbra is megmaradtak. A *Mit vétettem én?* megjelenéséig a csoportkapcsolódások sem mutattak más képet, mint ami a védekező írásokból és a levelek túlnyomó többségében érzékelhető szerepvállalásokból kibontakozott. Bár a kapcsolatok mennyiségileg és minőségileg módosultak és a szálak többfelé futottak, a meghatározó a régi kötődések megtartása, szorosabbra fűzése és továbbépítése maradt. Az új ismeretségek kiépülése alárendelődött a védekező-szerepeknek.

Védekezésében a politikai irányzatoktól elhatárolódó tudós a tudományt a nemzeti érzülettel kapcsolta össze. Elhatárolódásai kötődéseket és kötöttségeket fejeztek ki. Úgy, ahogy védekezésében hangoztatott kapcsolódásai, az *egyetemes magyarság* fogalma. Szerep és felfogás, a hagyománytisztelő, független tudós-szerep és a kuruc irányzat bírálata nem voltak ellentmondásban egymással. Ezt támasztotta alá mindaz, amit Szekfű Gyula személyes kötődéseiről és csoportkapcsolódásairól megismerhettünk.

A régóta vágyott elismerés

A *Der Staat Ungarn* nagy elismerést váltott ki.⁴⁰⁹ Szerzője megkapott mindent, amit csak lehetett az újságok és a folyóiratok hasábjain, s a hozzá intézett levelekben egyaránt.

⁴⁰⁸ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1914. ápr. 19.) – Riedl Frigyesnek, MTA KK Ms 491; *Szabolcsi Lajos* (Budapest, 1916. jan. 26.) – Szekfű Gyulának, *Szabolcsi Lajos* (Budapest, 1916. márc. 13.) – Szekfű Gyulának, *Horváth János* (Budapest, 1914. ápr. 1.) – Szekfű Gyulának, *Horváth János* (Tábori posta, 1916. márc. 28.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁴⁰⁹ Vö. *Fejérváry László* (Budapest, 1918. febr. 27.) – Szekfű Gyulának, *Takáts Sándor* (Budapest, 1918. febr. 27.) – Szekfű Gyulának, *Tagányi Károly* (Budapest, 1918. ápr. 15.) – Szekfű Gyulának, *Károlyi Árpád* (Bécs, 1918. aug. 2.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628; *Bleyer, Jakob, 1918*; *Károlyi Árpád, 1918*; *Turi Béla, 1918*; *Wlassics Gyula, 1918*; *Bölöni György, 1918*; *Schöpflin Aladár, 1918*; *Domanovszky Sándor, 1918*. Vö. „Hogy közreműködésével támogatni fogja a vállalkozást, reméltem; mégis kelemenesen érintett, hogy olyan gondosan lát neki. Nekem eredeti tervem az, hogy német nyelvű Magyarországra vonatkozó szakirodalmat iparkodjunk teremteni. Ha ezt rendszeresen akarjuk keresztülvinni, előbb a bevezetésekről kell gondoskodni. Így egy *Anleitung zum Studium der Ungarischen Sprachwissenschaft* (Gombocz), irodalom (magam), történelem (ön), Landeskunde (Cholnoky), jog (Szladits) stb.” *Gragger Róbert* (Tátraszéplak, ? márc. 28.) – Szekfű Gyulának, „Kérlek, fogj bele a 10 íves munkába.” *Gragger Róbert* (Tátraszéplak, 1918. ápr. 25.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.; megbízásra még: „A M. Tört. Társulat a jövő évben ünnepli fennállásának félszázados évfordulóját. Ebből az alkalomból kifolyólag szöbakerült a »Magyar történetírás története«-nek megírása és kiadása is. A szerkesztésre, mint társulati főtítkárr, én vállalkoztam. Ezt a munkát a magyar történetírás arra hivatott művelőinek közreműködésével szeretném megszerkeszteni. Azzal a kéréssel fordulok tehát hozzád Kedves Gyula, hogy lennél szíves ebben a műben a 19. század (1825–1867) magyarországi és erdélyi történetíróinak ismertetését elvállalni.” *Lukinich Imre* (Modor, 1916. júl. 18.) – Szekfű Gyulának, „Amit utolsó leveledben írtál: a magyar történetírás történetének szándékolt megírásáról, azt májusban mesélte nekem Domanovszky Sándor szigorú discretio alatt, valamint azt is, hogy Téged is fölkernek munkatársnak: ... Az helyes, hogy megírod németül a magyar történetírást.” *Munkácsi Kálmán* (Budapest, 1916. dec. 11.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

Bleyer Jakab Szekfű felkérésére 1918. január 31-én ismertetést írt a *Pester Lloyd*-ba. Nemcsak Vészi Józsefnél érte el írásának gyors átfutását, hanem Rákosi Jenőnél is Károlyi Árpád ismertetésének közlését.⁴¹⁰ Bleyer cikke adta meg az alaphangot a könyv visszhangjához.

Február végén Fejérpataky László és Takáts Sándor a könyvet köszöntő konzervatív véleményekről tudósította Szekfűt.⁴¹¹

Tagányi Károly áprilisban meleg hangon gratulált Szekfűnek és háláját fejezte ki azért, ahogy megemlékezett róla:

„Ilyen rövid és ilyen tökéletes formában még senkinek sem sikerült a magyar nemzet történetét sem felfogni, sem megírni. /.../ Azt a pompás ellentétet, amely a Habsburgok birodalma és a francia-török antant törekvései közt a kora 16. századtól a 18. század első három évtizedéig (és még egy utóhatás Kossuthék /hát Károlyi Mihályék?/ emigrációjánál!) megnyilvánult, s melynek fő céltáblája Magyarország volt, csak a világháború tüze-nél tudtad ilyen plasztikusan meglátni. Nemzetiségeink pompás bírálatához kitűnő alapul szolgált mostani viselkedésük is. Végül az osztrák-magyar viszony mibenlétét is most már inkább képes lesz megérteni a német a Te megállapításodból a jelenre nézve, miután e viszonyoknak eddig sehol így megírt történetébe 1526 óta olyan szervesen belé tudtad kapcsolni. Végül a magyar előszó olyan erővel és világosan van megírva, ami nálunk /.../ már régóta teljesen ismeretlen /.../ mély hálával kell megemlékezni arról a szinte megdöbbentő aposztrófatátásomról, s ennek kapcsolatáról az előszó végső akkordjaival, amely annyira talál jelenlegi nyomorúságos mellőztetésemre, hogy csak a legmelegebb köszönettel tartozom neked, éppen életemnek ebben a korszakában és egyúttal az irodalomban rólam való megemlékezésedért.”⁴¹²

⁴¹⁰ Szekfű Gyula 1918a, b; Bleyer Jakab (Budapest, 1917. dec. 2.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.; Vö. „hogy a dolog sikerét el ne rontsam, két este kiszakítottam magam rendes munkámból: az elsőn elolvastam – nagy élvezettel – munkáját, a másodikon megfogalmaztam – nagyjában – az ismertetést. Ma estefelé aztán elmentem vele Vészihez és megbeszéltem vele az ismertetés leendő közlését. Elmondtam azt is, hogy szükséges volna, hogy az ismertetés azonnal a könyv megjelenése után lásson napvilágot, mielőtt valamelyik hecclap kikezdhetné. Ezt ő helyeselte és a legnagyobb készséggel ígérte meg, hogy kívánság szerint való időben vezércikknek fogja hozni az ismertetést.” Bleyer Jakab (Budapest, 1917. dec. 12.) – Szekfű Gyulának, „nagyon köszönöm a gyönyörű könyvet. Vétele után azonnal elmentem a P[ester] L[loyd]-hez és átadtam az én ismertetéssel Vészi-nek, aztán a Budapesti Hírlaphoz és ott is személyesen adtam át Rákosi Jenőnek Károlyi Úr ismertetését.” Bleyer Jakab (Bp. 1918. jan. 19.) – Szekfű Gyulának; EKK G 628., vö.: Bleyer, Jakab, 1917; 1918; Károlyi Árpád, 1918.

⁴¹¹ Vö. „Mondhatom, büszke lehet a könyvre. Ritka tapintattal, érzékkel és tudással találta el, milyen könyvre van szüksége hazánkról a külföldnek. A legkomolyabb férfaink el vannak ragadtatva tőle. Így Berzeviczy, Kováts Gyula, Concha stb.” Fejérpataky László (Bp. 1918. febr. 27.) – Szekfű Gyulának. „Beöthy kávéházi társaságába sok tanár jár. Ott most állandóan Szekfűt magasztalják. Kováts Gyula azt mondá a minap, hogy huszonöt éve nem olvasott oly pompás művet, mint Szekfűt! Wlassich is így nyilatkozott. Sőt, csodák csodája, még Berzeviczynek is tetszik munkája. Pedig hát ökegyelmessége is ellenezte tavaly az Akadémiába való ajánlást! Szóval mindenfelé magasztalják a könyvét. Itt a házban a képviselők is gloriáikat zengnek felőle.” Takáts Sándor (Bp. 1918. febr. 27.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁴¹² Tagányi Károly (Budapest, 1918. ápr. 15.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

Március 24-én az *Alkotmányban* Turi Béla, júniusban a *Budapesti Szemlében* Wlassics Gyula (éppen Márki Sándor Thaly-émlékbeszédét követően) méltatta a művet.⁴¹³ Szekfű ugyanis könyve frissen megjelent egyik első példányát elküldte az egykori vallás- és közoktatásügyi miniszternek.

„/.../ Nagyméltóságod Wertheimer [Ede] úr előtt már korábban is oly szívesen szolt engem érintő dolgokról, hogy ezen közlésektől felbátorítva merészkedtem könyvemet Nagyméltóságod elé terjeszteni.”⁴¹⁴

Wlassics Gyula pedig szívesen fogadta Szekfű jelentkezését:

„Nagyon sajnáltam annak idejében, mert tudtam, hogy személyes érzésvilágát igaztalanul rágalmozgatták. Haragudtam akkoriban az akadémia illető uraira, hogy nem figyelmeztették bizonyos passzusok elhagyására és hogy az előszóban nem domborított ki Rákóczi egész egyénisége, mert az azonnal más képet adott volna az olvasónak. Az igazán művelt olvasó megértette a szerző tárgyilagos igazságkeresését és tudta, hogy a hanyatló Rákóczi volt tulajdonképpen a mű tárgya és azt hiszem sok eredeti ellenfelet barátta tett. A legújabb munkát nagy gonddal végigolvastam német kiadásban. Ma láttam a magyar kiadást. Ennek az előszava pompás. Szeretem ezt a bátor, egyenes hangot. /.../ A magyar állam életrajza kitűnő munka. Én tele vagyok reménnyel az Ön nagyarányú munkássága iránt. Önnek hivatása lehet egy új magyar történelmet írni. Egy frázis nélküli magyar történetet. Szerény működésemben én is sokszor hadakoztam a frázis nélküli közjogi munkásság érdekében. Ebben is sok a romantika és még több a politika.”⁴¹⁵

Szekfű válaszában visszatekintett *A száműzött Rákóczi* megírására:

„Amit Nagyméltóságod a Rákóczi-könyvről mond, mindez részemről teljes belátással találkozik. A kéziratot Riedl Frigyes olvasta csak, aki igazi tudós liberalizmussal tisztelte és érintetlenül hagyta még a láthatólag kiforrotlan írói egyéniséget is, – különben neki több tárgyi hibám kijavítását köszönöm. De ha figyelmeztetnek is a később hibáztatott kifejezésekre, gyökeresebb korrektúráknak szükségét akkor alig tudtam volna belátni. Ami talán érthető is: alig voltam 29 éves, amikor a munkát írtam és világot magát igen kevésbé, de még kevésbé ismertem a magyar politikai életet, melyről álmodban sem sejthettem (de talán más sem), hogy olyan szörnyet fog szülni, mely éppen az én szegény munkámat fogja megemészteni. A Nagyméltóságodtól jelzett expediens, Rákóczi előző életének ill. nemzeti jelentőségének a bevezetésben összefoglaló méltánylása, megfordult fejemben, de elutasítám magamtól azon gyermekes okból, hogy a Rákóczi-felkeléssel még akkor nem foglalkoztam elég tudományos módon. Pedig egy nem több mint 2–3 lapnyi összefoglaló bevezetés bizonyára elvette volna a támadások egy részének életét. Most már ez is elmúlt és visszatekintve ezekre a dolgokra, sok szomorúság mellett sok olyan momentum

⁴¹³ Turi Béla, 1918; Wlassics Gyula, 1918; Márki Sándor, 1918.

⁴¹⁴ Szekfű Gyula (Bécs, 1918. febr. 20.) – Wlassics Gyulának, OL P 1445.

⁴¹⁵ Wlassics Gyula (Bp. 1918. márc. 8.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

is felmerül előttem, melyre egész életemen át megnyugvással gondolhatok. Közismerten rosszakaratú és illetéktelen emberek támadásai mellett szerencsém volt igazán hozzáértő és igazán előkelő gondolkodású úriemberek szimpátiáit megszerezni és egészben ezen összesűrített izgalma időben sikerült annyi élettapasztalatot szerezni, hogy segítségével a történelmi múltat talán realisabban, egészségesebben tudom érzékelni, mintha ment volna rendes mederben. Ezt a saját szenvedéssel és a világháború mindnyájunktól viselt megpróbáltatásaiban szerzett történelemszemléletet próbáltam most a magyar államra alkalmazni és számomra nem lehet nagyobb bátorítás, ugyanezen irányban, józan mértékű határok között, tisztességgel továbbdolgoznom, mint Nagyméltóságodnak elismerése és buzdító szavai.⁴¹⁶

„Teljesen tisztában vagyok azzal, mit jelent nemcsak számomra, az én különös antecedenciáim után, hanem egyáltalában bármely magyar történészre az a tény, hogy munkáját Nagyméltóságod olyan részletekbe menő, alapos tanulmányának olyan hatalmas cikkben való publikálására méltatta, mint az én könyvem. Excellentiádnak közéleti egyénisége, és tekintélye mellett az a tény, hogy egyáltalában foglalkozott könyvemmel, magában véve is annyira megtisztelő és oly döntő jelentőségű az én helyzetemre, hogy ezt nem tudom illően megköszönni.”⁴¹⁷

A *Történeti Szemle* Munkácsi Kálmán, Szekfű pozsonyi barátja tollából közölt elismerő ismertetést. A *Századokban* Domanovszky Sándor méltatta, és külön kiemelte a 16–17. századi részt és a rendiség méltánylását.⁴¹⁸ A *Preussische Jahrbücher*ben Emil Daniels ismertette Szekfű könyvét.⁴¹⁹

Böloni György üdvözölte a könyvet az *Esztenőben*, júniusban.⁴²⁰ Schöpflin Aladár, aki a *Nyugatban* közölt recenziót, korántsem azonosult fenntartás nélkül a munka mondanivalójával, hanem bíráló megjegyzéseket is tett.⁴²¹

⁴¹⁶ Szekfű Gyula (Bécs, 1918. márc. 15.) – Wlassics Gyulának, OL P 1445. Vö. *Wlassics Gyula*, 1918.

⁴¹⁷ Szekfű Gyula (Bécs, 1918. jún. 11.) – Wlassics Gyulának, OL P 1445.

⁴¹⁸ Munkácsi Kálmán, 1918; Domanovszky Sándor, 1918. Vö. *Domanovszky Sándor 1929–1930b*, 1933. Domanovszky Sándor a *Magyar Történet* 16-18. századi köteteinek kritikáiban éppen azért marasztalta el Szekfű Gyulát, amiért a *Der Staat Ungarn*t dicsérte: a rendiség és Erdély megítéléséért.

⁴¹⁹ „/.../ júliusi számában Dr. Emil Daniels az ő szokott rovatában, a »Kriegsliteratur« gyűjtőneve alatt több lapon keresztül nagy elismeréssel ír k. Kolléga úr könyvéről. De furcsállom azt, hogy ezt a »Kriegsliteratur« rovat alatt teszi. Továbbá furcsállom tőle azt, hogy k. Kolléga úr két alap gondolata *másodikát* direkt meghamisítja. Ti. szépen szól az *első* alap gondolatról (keresztény germán - közép-európai kultúrközösség), de második vezérgondolatnak a könyvben azt állítja lenni, hogy német szellem, német gondolat a fő factor a magyar állam megalakulásában! /.../ Egyébként csak az Árpád-kor végéig kíséri a könyvet, a későbbi részekre nem reflektál. – Nem furcsállom tőle, mert tudom, hogy az oláhba szerelmes Daniels, hogy protestál a könyv ama mondata ellen, hogy az oláhok »ein slavisch – romanisches /.../ volk«. Ő azokkal tart, akik a dáko-római /.../ hívei, anélkül természetesen, hogy ehhez a legkevésbé is értene! Végül megemlíti azt, hogy a szlávok aligha fogadják el Szekfű theóriáját, ti. hogy a tótok a betelepített fejér horvátok utódai – s idétlen megjegyzést tesz az erőszakos magyarosításról! /.../ Furcsa faj az ilyen, objektív lenni akaró, sokat tudó, sokat olvasott, nagy műveltségű, jól író, de bizonyos eszméktől is ... preoccupált szobatudós!” *Károlyi Árpád* (Bécs, 1918. aug. 2.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁴²⁰ Böloni György, 1918.

⁴²¹ Schöpflin Aladár 1918.

„Három évvel ezelőtt, a liberális illúziókba burkolózó magyarság” a társadalom és a gazdaság megszervezésére vonatkozó szavakat „idegeneknek találta, visszhang reájuk alig kelt, ha annak nem veszem, hogy némely polgári-radikális kritikus megbámult miattuk, mint valami önzönvízelőtti konzervatív öslényt. Munkám alap gondolatával: hogy a magyarság története egész folyamán, integráns részét képezte a keresztény-germán kulturális közösségnek, senki sem tartá érdemesnek foglalkozni. Azóta a magyar világ nagyot változott.”⁴²²

A *Der Staat Ungarn/ A magyar állam életrajza* visszhangja – mint láttuk – elismerő és nagyra becsülő volt. Ám kivétel is akadt. A „némely polgári radikális kritikus” Braun Róbert volt, aki a *Huszdik Századba* írt bírálatot:

„Új művében, mintha kárán okulva, óvatosabbá lett volna. Általában óvakodik a közfelfogással ellentétbe kerülni, sőt néha, kellő mérséklettel, tüntet nemzeti érzelmeivel. Ez alól csupán a magyar történetírást illető bevezetése és befejező jegyzetei tesznek kivételt. Az ebben való dicséretes és gáncsok, elhallgatások és megemlézések oly kevésé következetesek, hogy tárgyilagosságuk iránt gyanút keltenek. E művében a szerző használható, általában jól megírt áttekintését nyújtja a magyar állam történetének. A régi, hagyományos felfogást nem egy helyütt helyesbíti új kutatások felhasználásával és kivált Tagányinak Szt. Istvánt illető kutatásai jelentenek új elemet könyvében. Eddigi íróink átlagánál sokkal jobban ismeri a szomszédos nyugat-európai politikai alakulatok fejlődését, ami legfőbb érdeme művének. A gazdasági viszonyokat is több figyelemre méltatja, mint elődei, bár nem mindig szerencsésen. /.../ Ha Szekfű, nem ok nélkül, történetíróinkat egészben úgy tünteti fel, mint akik ritkán bírtak kimenekülni a liberális-demokrata eszmevilágból, viszont tőle is igen távol áll, hogy a kort önmagából, belülről ismertesse meg az olvasóval. Kevésbé nacionalista ugyan, mint Acsády vagy Horváth, de sokkal konzervatívabb és a mai pillanatnyi politikai helyzet nagyobb hatással van történelmi felfogására, mint talán bármely elődjére. A realpolitika iránti szimpátia, a siker feltétlen tisztelete, a középeurópai blokk keresése már évszázadok előtti időkben stb. megannyi jele ennek. Ha a magyar különállási törekvések kevesebb lelkesedésre találnak nála, mint elődeinél és az osztrák centralizáló törekvések több megértésre /.../, ez távolról sem azért van, mintha a túlzott nacionalizmus ellenszerül a radikalizmust tartaná. Sőt! /.../ A szerzőnek alapos revízió alá kell vennie a nemzetiségi kérdéstről való nézeteit, melynek hibaforrása elsősorban ismereteinek fogyatékosága. Persze egyében is múlik a dolog, különben nem hánytorgatná a szerző éppen csak »a román- és szerbnyelvű ortodox egyházak« oly hatalmas birtoktestét. Akad ezeknél gazdagabb egyház is Magyarországon./.../ felfogása a régebbi íróktól abban az árnyalati eltérésben mutatkozik, hogy nacionalizmusa mérsékeltebb, régebbi, letűnt intézményeket több kíméllettel tárgyal, általában konzervatívabb és olyannyira legitimista, hogy erre 48 utáni íróinknál alig akad példa. Külpolitikai ismeretei egészben véve a kor színvonalán állók, amiben dicséretesen különbözik mai történészeink nagy többségétől.

⁴²² Szekfű Gyula, 1920. 4.

Az elfogulatlanság, hogy tudniillik korokat és embereket önmagukból magyarázzon és ne tőlük egészen idegen szempontokból, egyelőre teljesen távol áll tőle. Fiatal ember, e részben javulhat még, feltéve, hogy e szempontok tudtán kívül lopóztak beléje és nem tudatosan, melléktekintetektől – amelyek lehetnek tiszteletre méltóak is – fogadta el azokat.⁴²³

A bírált történetírót korábban az vezérelte, hogy önmagukból érthesse és ítélhesse meg a régmúlt idők korszakait és embereit. A historicista kritika egykori gyakorlóját viszont most bírálója ahistorikus megközelítésben marasztalta el. Abban, hogy *A magyar állam életrajza* sokkal inkább „történetpolitikai tanulmány”, mint szaktudományos munka.

A politikai botrányra adott válasz

A botránysorozat során Szekfű Gyula vállalásai és elhatárolódásai, értelmezései és beállításai nem pusztán, s talán nem is elsősorban elvtelen taktika következményei voltak. Mögöttük szemléleti kérdések húzódtak meg.

Szekfű Gyula számára a konfliktussorozat traumatikus kulcsélmény volt, és – tegyük hozzá – joggal volt az. Az olyan kifakadások, mint: „/.../ mind többet gondolok berlini független pályára” mély elkeseredésről tanúskodtak.⁴²⁴ A konfliktussorozat értelmezésére viszont olyan konstrukciót alakított ki, amely meggátolta, hogy felül tudjon emelkedni és meg tudja haladni a „kuruc–labanc” ellentétet, a romantikus nacionalista történelemszemlélet köznemesi és arisztokrata, függetlenségi és Habsburg párti változatait. Kétségtelen, hogy a köztük feszülő ellentétet érzekelte és megkísérelte feloldani. Ám feloldása a köznemesi változat leértékelését és az arisztokrata/dinasztikus változat felértékelését jelentette. Nem emelkedett felül a két változaton, hanem a kettő egymás mellett élését, egymásba fonódását sorrendjük és értékelésük megváltoztatásával módosította.

Szekfű Gyula védekezése során alakította ki és formálta meg annak a konstrukciónak az első változatát, amely az egész életmű szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult. A *rosszul hazafiak – elcsábított tömegek – lelki függetlenek* séma legszemélyesebb élményének minden szempontból szomorú eredménye volt, amelyet az események erősen leegyszerűsített értelmezése tett lehetővé. Szekfű Ballagi Aladárt, Kacziány Gézárt és Polonyi Gézárt azonosította a Függetlenségi Párttal; azt pedig a nemzeti illúziók gerjesztőjének és táplálójának (későbbi szóval: az érzelmi politizálásnak) a szerepével. Akik pedig ezzel szemben álltak – úgy látta – a népszerűtlenség átkától sújtottan képviselték a valódi nemzeti értékeket, a hagyományokat és a tudományt.

A konfliktussorozat és értelmezése nem segített abban, hogy a fiatal történetíró immár az illúziók kitermelődésének okaival és feltételeivel foglalkozzon, és érdemi

⁴²³ Braun Róbert, 1918. 72–74.

⁴²⁴ Szekfű Gyula (Bécs, 1915. dec. 5.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 804.

választ keressen arra, hogy mik voltak annak a politikai hisztériának az okai, amelynek ő volt a céltáblája.

Nem lehet és nem is szabad elvárni, hogy valaki, aki mindazt átélte, amit ő, szinte azonnal felül tudjon emelkedni rajta. A megbélyegzés tehát nagyon is érthető. Ám amennyiben kritikátlanul elfogadjuk az ő értelmezését, mi is könnyen az összeesküvés-pszichózisnak megfelelően a mélyben rejlő feszültségek torz kifejeződéseit egyes személyek magatartására és érdekeltségére fogjuk leszűkíteni, azt pedig túláltalánosítjuk.

A historikus védekezését meghatározta az, hogy politikai botránysorozat céltáblájává vált. Ám a védekező védekezése csaknem annyira kortünet volt, mint a vádlók vádjai. Azok, akik csalódtak Szekfűben védekezése miatt, valójában saját illúzióikban csalódtak.

Ignotus így írt 1916-ban:

„/.../ ha /.../ valamely eljövendő történetíró megírja a kezdődő huszadik századbeli Magyarország fogyatkozásainak történetét: rokon vonásokat fog egymás mellé róni abból, ahogy Szekfű Gyulával bántak, s abból, ahogy Szekfű Gyula viselkedett.”⁴²⁵

Az ijesztő hajsza kétségkívül erősítette a tudományos bátorság, a végiggondolás követelménye szempontjából gátló tényezőket, mégis erősebb faktornak tarthatjuk az alkalmazkodó magatartás belső rugóit, melynek forrása a *nemzeti tudomány* képviselőivel közös elvi alap volt. A hasonló vagy hasonlóknak tartott elvűek előtti önigazolás szükséglete ugyanis *elvi védtelenség* következménye volt. *Nemzet és tudomány* fogalmának és viszonyának gyökeres átértelmezése feltétele volt a tudományos álláspontok létrejöttének és fennállásának. Ennek hiányában sem a botránysorozat természeté és mozgatói, sem a *kuruc–labanc* ellentét meghaladásának lehetősége nem lehetett más, mint megfejtetlen rejtély a beskatulyázó értelmezés, az indoktrináció, a besorolás jegyében.

Az egykor a *tudomány* biztos bázisát kereső már a *nemzet* eszményeit tekintette az elbeszélés szilárd alapjának, és azokat értelmezte át korhoz kötött és kor feletti változatokra. Értékek és hovatartozások közötti választásokkal került szembe, közülük kellett választania és ő választott. A konstrukciók elvi kérdései egyre konstruáltabb történelemértelmezés irányába vonzották. A nagy kirakós játék végső megoldásának, minden indoktrináció alapműveletének a jegyében.

⁴²⁵ Ignotus, 1916.

Rendszerváltások – Bécsből

A központi hatalmak 1918 őszén elvesztették a világháborút. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlott, helyét utódállamok foglalták el. Magyarország független ország lett. A polgári demokratikus forradalom kormánya sikerrel megakadályozta, hogy a frontról hazatérő katonák fosztogató bandákká váljanak és polgárháború alakuljon ki az országban. Az általános választójog és a nemzetiségi egyenjogúság viszont vagy későn jött, vagy nem volt elég – ekkor már nem tudták megakadályozni a történelmi Magyarország felbomlását. Mindenekelőtt azért, mivel a világháború győztes nagyhatalmai jóváhagyták az utódállamok politikusainak területszerzési igényeit és nem vették figyelembe a független, demokratikus Magyarország elemi szükségleteit és érdekeit, ahogy csorbát ejtettek saját meghirdetett béketeremtő elveiken, mindenekelőtt az önrendelkezés elvén. Magyarországot a Monarchia és a történelmi Magyarország északi, keleti és déli utódállamai, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia az Antant egyetértésével és támogatásával megkísérelték egymás között felosztani. Mindenekelőtt emiatt a világháborús vereséget követő évben – Finnországtól Németországon keresztül Törökországig számos országhoz hasonlóan – rendszerváltások és polgárháborúk zajlottak le Magyarországon. Idegen megszálló csapatok törtek előre és foglalták el az ország nem-magyarok lakta területeinek egészét, és színmagyarok által lakott területeinek jelentékeny részét.

Mindezt Szekfű Gyula Bécsben élte át. Ott értesült a *Der Staat Ungarn* elismerő fogadtatásáról. Ott foglalkoztatták mentorainak azok a próbálkozásai, amelyek a konstantinápolyi magyar tudományos intézet igazgatói posztját vagy pozsonyi egyetemi tanári katedrát kívántak neki biztosítani. Bécsben tudta meg, hogy a Tanácsköztársaság egyetemi tanárrá nevezte ki. Amikor pedig a Budapesti Tudományegyetem politikai igazolóbizottságot nevezett ki az ellenforradalom berendezkedése idején, hogy gyanúba keveredett tanárait és magántanárait elszámoltassa, Szekfű Gyula akkor is Bécsben volt és onnan írta leveleit a Bölcsészettudományi Kar dékánjának, Angyal Dávidnak. Az egyetem rektora akkor Ballagi Aladár volt. Ugyancsak Bécsben írta meg újabb könyvét, amely *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* címen jelent meg.

Közben levéltárosként, majd külügyminisztériumi tisztviselőként a közös levéltári anyag szétválasztásán dolgozott.

Levelezéséből nyomon követhetjük, hogy mikor milyen szerepet vállalt, milyen tervei voltak, kikhez és hogyan kötődött. Ezek alapján követem nyomon Szekfű Gyula kérdésfeltevéseinek, szemléletének, csoportkapcsolódásainak és szerepvállalásainak 1918 és 1920 közötti metamorfózisait, amelyekkel párhuzamba állítom Hóman Bálint 1918-1919-es szerepvállalásait.

Változások forгатagában

Szubjektív helyzetkép és állapotrajz

Horváth János háromévi – szerbiai, galíciai és olaszországi – frontszolgálat után Bartoniek Géza, az Eötvös Collegium igazgatója közbenjárására 1917-ben leszerelt és visszatért a civil életbe.

Szekfű Gyula 1917. augusztus 8-án barátjának adott tanácsaiból és helyzetleírásából megtudjuk, hogy *A száműzött Rákóczi*-botrány miatt rendkívül elbizonytalanodott, elszigeteltnek érezte magát, félt a szakmai és a szakmán kívüli közönségtől, a *Der Staat Ungarn* megírása után alkotói válságba került és nagyon kiábrándult volt.

„/.../ nem vettem rossz néven konokságodat /.../ hisz magam írtam kiszabadulásodkor, hogy most egyelőre hagyjuk abba az élénk levelezést, – nehogy zavarjam az én dezilluzionált leveleimmel a te orientálódásod szabadságát. Hát hogy ezen levélbeli megtartóztatással elértem-e a cél: a Te orientálódásod szabadságodat, azt mostani leveled után nem merem bizonyosra venni, hogy visszatértél az Irod[alom]tört[énet]-hez és ezen organumuk rendbeszedésén fáradozol, ez mintha nem azt mutatná, hogy levonod tapasztalataid consequentiáit. Bizony ez sem hasznosabb munka, mint amit egyszer Századokbeli »munkásságomról« írtál: falra borsót – Századokba cikket – Irod[alom]tört[énet]-be kritikát. Mentő körülmény számodra, hogy zárjelesen ígеред a cikketeket, az egy pár ütés és rúgás elhelyezését igen helyeslem, s ameddig Irod[alom]tört[énet]- megengedi, hogy közdemokrata elragadtatási kritikák helyett rugdalózzál, addig csak használd ki a lehetőséget, nem lehet tudni, mikor sokallják meg zavart okozásodat és mikor mondják csak egyszerre: »kérlek, ez olyan jó ember, s annyit használt a TÁRSASÁGnak, kár bántanod«.

A »nagy munkához készülés«! hisz ez volna a fődolog, az egyetlen dolog, amit érdemes volna csinálni. Mert miféle folyóiratot alapítanál, ha gazdag ember volnál, miféle kritikákat írnál oda, mikor senki se ír könyvet, amiről érdemes volna kritikát írni. Boldog ember vagy, ha készülsz a nagyra, s nagy gourmand, ha a készülés mellett apró ütések és rúgásokat osztogatsz. Egyebet nem érdemel tudós köztársaságunk. Valjon mit csinálnánk most, ha megalapítottuk volna »a« lapot a kis Eckharttal és Németh Gyulával? Ismertethetné az Irod[alom]tört[énet]- ismertető rovatát, én pedig Domanovszky pszichológiailag (a gyávaság mint lelki folyamat!) igen érdekes folyóiratszempléjét a Századokból. Domanovszky aztán a mi folyóiratunkbeli ismertetések ismertethetné lapjában, s így tovább, a tudomány terén meg volna oldva a perpetuum mobile.

Mi az a Múlt és Jövő? Szabó Dezső ír beléje? Úgy hallom, regényt írt, szegény már ennyire eladósodott? Múlt hóban itt járt Babits Mihály, meglátogatott, mint kartársát közmegevetésben. Együtt voltunk két délután. Nagy hibája, h. nem iszik. De kitűnő férfiú. Csak ne ülne fel nemzetközi (és nemzeti) demokráciának. Azt mondta, h. ő és Schöpflin egyszer külön folyóiratot akartak, kiadó feltételül kötötte ki, h. tudományos kritika legyen benne, de ők nem találtak lámpással sem tudósokat. B. szept-ben átveszi Nyugat szerkesztését, s azt mondja, hogy a kezdő erotikus novelláktól meg fogja szabadítani. (Ha

tudja.) Újabb felszólítás belépésre, mit köszönettel fogadtam. Ha aug. II. felében Pesten lettél volna, elmentem volna a megígért jó ebédért hozzátok. Valószínűleg keresztülutazom, mert Gábor Andor protektorommal fogok tárgyalni, ha Pesten lesz, ha még nem, Fenyőházán.

A német nyelvű magyar államtörténetet ma küldtem el stuttgarti cégnek, nem tudom, elfogadja-e, ha nem, házalom kell vele Németországban. Másfél hónapig nem mertem elküldeni, annyira félek mindennemű kiütendő és kiüthető botránytól, egészen meggyávtam, egyszer attól félek, hogy Czernin csap el, máskor hogy a hazaffyak stb. Amint meglesz a német kiadó, lefordítom magyarra és a némettel egyidejűleg Dick Manónál kiadjuk. Csakhogy csupa közigazgatástörténeti, magy[ar] publikumnak ismeretlen fogalom. Képzeld el füzet 6 főfejezetét: I. Volkstum und Nomadenstaat, II. Das Königtum als Träger des nationalen Autonomie, III. Das Ständetum als Tr. d. nat. Aut. IV. Des Ständestaat zur Zeit der Dreiteilung, V. Der Ständestaat im absolutistischen Zeitalter, VI. Die Entwicklung des modernen Verfassungsstaates. Hogyan adjam be ezt a magyarnak, hogy megértse? Fordítás helyett félig-meddig átdolgozás lesz. Erről tárgyalok Gábor Andor barátunkkal, kinek főszempontja, h. komoly tudósna tartson meg, ne népszerűsüljek, ne nyugatosodjam, hanem akadémiaképes maradjak. Hogy ez is életcél volna, nem tudom megérteni.

De ha német kiadó meglesz, az előrelátható botrány dolgában megint hozzád fordulandok, tán az Irodortörtet rezerválhatod feleleteim számára.⁴²⁶

Szellemi középpárt terve

Szekfű Gyula 1918. május 29-én a következőképpen vont a határt saját politikai felfogása és a Schöpflin Aladárnak és Babits Mihálynak tulajdonított beállítottság között:

Hatvany Lajos „és sógora, Jászi Oszkár a radikális tömegek uralomra jutásától remélik saját hatáskörüket megnövekedését (ministerség? nem tudom), Károlyi Mihálynak fegyver-barátjai, s ehhez képest a német szövetség ellenségei /.../ Ő és köre francia és angol irodalmon nőttek fel, a németből a legmodernebb áll szívükhöz közelebb, s az igazi német kultúrát fejlődésük folytán sem tudják méltányolni. Ez a kultúrúr választja el tőlünk, tőlem és Tőled, ki velem együtt szintén felismerted a magyarság német szövetségének szükségességét – nemcsak Hatvanyt, hanem olyan pompás magyar literátorokat is, mint Schöpflin és Babits. Ők a németben csak a porosz junkert látják, – s nem hiszik el, hogy nekünk, magyaroknak elsősorban porosz rendszeretetre és német tisztességre, melynek egyetlenegy hanggal sincs magasabb hangja, mint ami megfelel az ő realitásának, erre a német szolidagra, közügyekben és privát életben volna szükségünk. Ők azt hiszik, hogy a gentry uralma megdőléséből, a radikális elemek uralomra jutásából fog kinőni a jobb Magyarország, melyben nem lesz hely többé Kacziányiak és Apponyiék számára. Nagy

⁴²⁶ Szekfű Gyula (Bécs, 1917. aug. 8.) – Horváth Jánosnak. MTAKK, Horváth János-hagyaték.

illuzionisták, akiknek egyetlen hibája – nem a magyartalanság, mivel épp oly igazságtalannul vádolják őket, akárcsak engemet – hanem a történeti érzék hiánya.⁴²⁷

Ezt a véleményt figyelemre méltó tervek előzték meg.

Szekfű Gyulát ugyanis 1916 és 1918 között a *Nyugat* körének egy részét is magában foglaló szellemi középpárt terve foglalkoztatta. Az is felmerült benne, hogy a *Nyugat* munkatársa legyen, s méginkább az, hogy csatlakozzon a *Nyugatban* publikálók köréhez. E tervezetéseknél a kompenzálása is belejátszott a *Három nemzedék* egyik híres tételének megfogalmazásába. Abba, ami szerint a konzervatív reformerek és a mérsékelt liberálisok kívánatos összefogása a liberalizmus természeté miatt lehetetlen volt.⁴²⁸

A terv egy korai változatáról Horváth János, aki akkor az olasz fronton harcolt, 1916. május 21-én így írt Szekfű Gyulának:

„A két csoport 3-ra osztása alig lesz valaha lehetséges. Én általában félek a csoportosulástól; úgy látom, csak aki egyedül van, az maradhat tiszta (l. Károlyi [Árpád]). Sch[öpflin] is, B[abi]tis is kitűnő, okos, derék emberek, de én tudom, hogy másfélék vagyunk. Teljes bizalommal ők énvelem sohasem társulnának. /.../ A szocialisták engem konzervatívnak, ezek radikális hajlamúnak, a hazafiak nemzetközinek, ezek 48-asnak, Beöthyék nyugatosnak, a *Nyugat* Beöthy-fiúnak tartott, a kath-ok filozofitának, a zsidók antisz.-nak tartottak, stb. Süssék meg egymást, majd csak megleszek magamban is. Időnként talán lesz annyi pénzem, hogy egy-egy füzetet kiadhassak, boldog és tiszta becsületességgel. Ám lássa Dávid is, Ignotus is, hogy mit szól hozzá. Egyelőre fő, hogy itt meg ne lőjenek bolondjából.⁴²⁹

Lukács Károly is borúlátó volt:

„Te ebben a földet rengető débacleban még tudsz derűsen álmodozni! Hogy Hatvany és Horváth valaha egy cenaculumban lesznek és én is ott /.../ Na, én ugyan jól odaillek a Gyulai lapjának kritikusaik közé!⁴³⁰

Gábor Andor viszont helyeselte a tervet:

„Tudósok elosztását lapoknál helyeslem, de mindegy, hogy a baráti férfiak közül ki hol ír, csak kiadják az írásukat.⁴³¹

Horváth János 1917. december 25-i leveléből többet tudhatunk meg a tervről:

„Schöpflin rólad is írt, úgy látszik, ugyanazt kifogásolja benned, hogy nem könyököld ki magadnak az »érvényesülést«. Kérdi, mi van azzal az »orgánummal«, amelyet, hallomása

⁴²⁷ Szekfű Gyula (Bécs, 1918. máj. 29.) – Török Pálnak, MTAKK Ms 10504. Török Pál az *Eszterendőbe*, Hatvany Lajos irodalmi folyóiratába akarta küldeni a Szekfű könyvről megírandó ismertetést, melyről Szekfű sikerrel beszélt le.

⁴²⁸ Vö. Szekfű Gyula 1920. 78–146.

⁴²⁹ Horváth János (Tábori posta, 1916. máj. 21.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁴³⁰ Lukács Károly (Marosvásárhely, 1916. nov. 2.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁴³¹ Gábor Andor (keltezetlen, kéziratári datálása: 1917. október) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

szerint, közösen terveztünk. Te tudod, hogy mi van veled, sőt azt is, hogy mi lesz. Ahhoz pénz kellene, ami nincs, s nem is lesz. Azután szerkesztő kellene. Ki? – én nem. Munkatárs kellene, de nagyon kevés; de még tán azt a keveset sem lehetne összeszedni.⁴³²

1918. január 20-án Horváth János már más tervre válaszolt:

„Dec. végén kelt leveledre nem válaszoltam, minthogy te sem kívántad. Azt azonban már akkor megírhattam volna, hogy a Nyugathoz én nem megyek. Olyan felfogással örülök, amilyennel én vagyok, közük nem állhatok be. Ez azonban egyáltalán ne befolyásolja a te elhatározásodat. Ostobaság volna, hogy megnémulj. A nyilvánosság mindenesetre szükséges, addig kell tudni hatni, míg él az ember; a magántudósok hagyatéka csak hírlapi szenzáció lehet. Vedd magadhoz Eckhardtot [Sándor], Némethet [Gyula] ezekben van munkakedv és ami fő: ambíció; s őket kritikai (erkölcsi) szempontok aligha tartanák vissza a Ny.-tól. Példa lehet Schöpflin. Ő csak azóta ír igazán, mióta a Ny.-nál van. Engem már a háború előtti állapotok, de különösen a háborús három év szellemi remetesége teljesen befagyasztott. Csak kínlódás, amit írok.”⁴³³

Horváth János az *Egyetemes Philologiai Közönyben* ismertette Schöpflin Aladár *Magyar írók* című könyvét.⁴³⁴ Ezt követően 1917. november-decemberében és 1918. januárjában leveleket váltottak.⁴³⁵ 1918. január 26-án Schöpflin felkérte, hogy írjon a Nyugatba.⁴³⁶ A Horváth-bibliográfia viszont arról tanúskodik, hogy Horváth János nem élt a felkéréssel. Szakfolyóiratokon – *Magyar Nyelv, Irodalomtörténet, Egyetemes Philologiai Közöny* – és egy különnyomaton kívül a *Magyar Kultúrában* publikált.⁴³⁷

Az első óra a budapesti egyetemen

Székfű Gyula első magántanári óráját a budapesti egyetemen *Kútfői gyakorlatok* címmel hirdette meg az 1917–1918. tanév második felévére. Egyik lelkes hallgatója, Mályusz Elemér az órát így idézte fel:

„Másodéves koromban, mikor először jutott alkalmam Székfűvel találkozni, régi vágyam teljesült. /.../ meghirdetett /.../ kollégiumát felvettem /.../ indexembe és az első órára én is megjelentem. Viszonylag sokan voltunk. A háborús körülmények is okozhatták, hogy a magántanárok előadásai éppen csak meg voltak tarthatók. Első éves koromban Szentpétery Imre, a diplomatika leendő híres professzora tres faciunt collegium kijelentéssel vigasztalta magát, ugyanígy volt kénytelen tenni a másik diplomatikus, Gárdonyi Albert, a latin filológus Vári Rezsőnek pedig Livius kurzív olvasásán két órán keresztül az

⁴³² Horváth János (? , 1917. dec. 25.) – Székfű Gyulának, EKK G 628.

⁴³³ Horváth János (? , 1918. jan. 20.) – Székfű Gyulának, EKK G 628.

⁴³⁴ Horváth János, 1917.

⁴³⁵ Korompay H. János, 1997. 979–985, 980, 981–982, 983.

⁴³⁶ Korompay H. János, 1997. 983.

⁴³⁷ Korompay H. János, 2009. 212–213.

én fordításomat kellett elszenvednie. Székfű óráján a hiányzó diákokat barátai, a Széchényi Könyvtár munkatársai pótolták. Bartoniék Emma, Sulica Szilárd, Jakubovich Emil, Eckhardt Sándor nevére emlékezem, akik nem titkolt izgalommal várták a következményeket. Túlzónak bizonyult izgalom uralkodott a kis csapat tagjai közt, mindenki attól tartott, hogy Ballagi-párti szélső jobboldali diákok fognak tüntetni. A Károlyi-párt azonban csak egy emberrel képviseltette magát: Orbók Attila újságíróval. Ő nem található kivételként a történeten. Székfű jókora késéssel jelent meg. Mint Eckhardtól hallottuk, a közelben lakó Bleyer Jakabtól, a későbbi nemzetiségi minisztertől kellett jönnie. Megérkezése után pedig azonnal munkába állottak a várakozók. Elővették Engel János Keresztély »Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer« első (1797) kötetét, és azt sorra egymás kezébe adva olvasták az 1494–95. évi királyi számadáskönyvek tételeit, azokat magyarra fordították és igyekeztek értelmüket hűen visszaadni, miközben a professzor a középkori királyi uralmi szervezet képévé szélesítette a töredékes adatokat. Minden hiányzott tehát, amit bárki is kifogásolhatott volna. Orbók beszámolója nélkülözött minden érdekesnek mondható vonást. A sokdioptriás diákokat megszurta ugyan, amiért buzgón ügyködött a forrás előkerítésén, de azon nem tudott változtatni, hogy valóban komoly szövegértelmezés tanúja lehetett. Számomra mindenképpen tanulságos volt a munka, mert később én is ismételtelen elő-elővettem hallgatóimmal az Engel kötetet és tőlem telhetően tovább adtam azt, amit akkor Székfűtől tanultam. Első órája azonban az utolsó is lett. Bécsből lejárni gyakorlatok tartására a viszonyok megakadályozták. Az év végi index-láttaozásra Eckhardt Sándor a kollégiumban megszálló Székfűnek adta át a leckeönyvet, és ugyancsak az ő közvetítésével kaptam vissza »igen szorgalmas« bejegyzéssel.⁴³⁸

Hogyan tovább?

1918 tavaszán és nyarán Székfű Gyula számára új hivatali lehetőségek nyíltak. Klebelsberg Kunó (Thallóczy Lajos utóda, a Történelmi Társulat új elnöke), Károlyi Árpád és Angyal Dávid törekvései eredményeként a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgatói állása, illetve pozsonyi egyetemi katedra tűnt elérhetőnek.⁴³⁹ Ám őszre kiderült, hogy egyikből sem lesz semmi.

Székfű Gyulát a világháborús vereség, a Monarchia és a történelmi Magyarország felbomlása, és a rendszerváltások igen érzékenyen érintették. Egzisztenciális biztonsága, hivatali pályafutásának távlatai és a *Der Staat Ungarn*-ban kifejtett felfogása szempontjából egyaránt.

⁴³⁸ Mályusz Elemér, 2015.

⁴³⁹ Horváth János (? , ? júl. 10.) – Székfű Gyulának; Károlyi Árpád (Bécs, 1918. aug. 12.) – Székfű Gyulának; Károlyi Árpád (Bécs, 1918. aug. 21.) – Székfű Gyulának; Angyal Dávid (Budapest, 1918. szept. 18.) – Székfű Gyulának, EKK G 628; Székfű Gyula (Bécs, 1918. okt. 10.) – Angyal Dávidnak, MTA KK Ms 805; Lukinich Imre (Pozsony, 1918. okt. 28.) – Székfű Gyulának, EKK G 628. A téma alapos és tárgyilagos feldolgozása: Ress Imre, szerk., bev., 2008, *Ress Imre*, 2011.

Horváth János viszont így látta barátja helyzetét:

„Németh Gyula közli: Te a konstantinápolyi intézet élére vagy kiszemelve, VI. fiz. osztályba. Kérde tőlem, vajon vállalnád-e? Mondom: nem tudom. S így is van. Mielőtt erre nézve valamit mondanék, szeretném spontán véleményedet hallani. Németh Gy. úgy képzelem, hogy onnan hamarosan egyetemre kerülhetnél Hodinka [Antal] Pestre hoztatván Balkán-történeti tanszékre; s átmenetnek (nagyobb fizetés) addig nem volna rossz.”⁴⁴⁰

Károlyi Árpád a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgatói tisztségét pártolta, mert azt szakmailag is gyümölcsözőnek tartotta:

„Nagyon örülök, hogy a K[onstantinápoly]-i provizorium eszméjébe elvileg belenyugodott. Azt, hogy ha lehet, csak december végén menjen le oda i. t. és k. Kolléga Úr, jó gondolatnak tartom /.../ főleg amiatt, hogy komótosan előkészülhessen a tagok számára tartandó szemináriumi bevezetésre a 16. századi török-magyar történetbe vagy Szulejmán külpolitikájáról tartandó előadásaira. Mind a kettő kitűnő téma a szemináriumi tagok számára. A »nagy«, a »fényes« Szulejmán külpolitikájával való foglalkozás pedig a török köröknek is, azt hiszem, specialiter tetszenék, tehát hatása volna az intézeten kívül is! Ha pedig K-i tartózkodását arra is fölhasználhatná k. Kolléga Úr, hogy *saját maga* tanulmányozza Szulejmán külpolitikáját s e tanulmány eredménye gyanánt egy szép és tartalmas, hosszabb esszét készíthetne el: ez már igazán derék volna! S meg vagyok győződve, hogy ha *akarja* k. Kolléga Úr, ezt meg is teszi. *Vide* a török történetírókról való kitűnő tanulmányt!”⁴⁴¹

„De én mégis most is csak azt mondom, hogy nagyon hasznosnak találnám K. jó Kolléga Úrra minden tekintetben, ha provizorice elvállalná az intézet vezetését – persze a mondott, s a múltkori levelemben is elősorolt föltételek alatt.”⁴⁴²

Konstantinápolyban Szekfű feladata az lett volna, hogy – az addigi régészeti és művészettörténeti kutatások mellé – megszervezze az Oszmán Birodalom és a magyarországi oszmán hódoltság történetének kutatását. Elképzeléseire egy néhány évvel későbbi elaborátumából következtethetünk.⁴⁴³ Konstantinápolyi kiküldetését 1918. augusztusában már biztosra lehetett venni.⁴⁴⁴

Szekfű azonban nem szeretett volna oda menni. Úgy érezte, az száműzetés lenne. Ezért megkönnyebbült, amikor az intézet akkori igazgatója, Hekler Antal művészettörténész (az akkor bizantinológus) Miskolczy Gyula kiküldetésével számolt. A bolgár front összeomlása és a magyar állam pénzügyi helyzete miatt pedig az intézet szeptember elején felfüggesztette tevékenységét.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Horváth János (? , ? júl. 10.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁴⁴¹ Károlyi Árpád (Bécs, 1918. aug. 12.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁴⁴² Károlyi Árpád (Bécs, 1918. aug. 21.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁴⁴³ Szekfű Gyula: A török történet kutatásának szervezéséről és a konstantinápolyi intézetről. OSZKK Analecta 5655. Hivatkozik rá: Röss Imre, 2011. 77.

⁴⁴⁴ Röss Imre, 2011. 76–77.

⁴⁴⁵ Uo. 77.

Angyal Dávid a pozsonyi tanszéket próbálta tető alá hozni:

„...az októberi vagy novemberi kari ülésen áthajtjuk a Balkán tanszéket.”⁴⁴⁶

Szekfű viszont attól tartott, hogy a tervet felülírja, hogy a győztesek hogyan húzzák meg a határokat:

„A pozsonyi dolgot eddig mint igen távollevőt tekintettem, most annál inkább csodálkozom és egyúttal annál inkább hálás vagyok, hogy az egyedül Tanár Úr fáradhatatlan pártfogása folytán ennyire előtérbe került. Károlyi úr is szóba hozta Kleb[elsberg] gr[óf]nak, aki azonban más tervvel állt elő neki, amelyet bizonyára elmondott Károlyi úr Tanár Úrnak. Úgy hiszem azonban, ma minden terv hiábavaló és az olyan költségvetés, n. Klebelsb. gr. tesz be számomra állást, soha se fog megvalósulni. Félek, Pozsonnyal is így vagyunk. Hiszen csak Wilsontól függ, nem lesz-e ott tóttá az egyetem. Egyébként sincs most sok reményem, Lukinich ajánlani fogja-e. De ha Tanár Úrnak beleegyezőleg felelne, én is szeretnék neki írni és megkérni lehetőleg gyors működésre, – talán Bleyer Jakab és papöcsém útján a magas klérust is meg lehetne mozgatni. – De vajon ki lesz a Károlyi-kabinet kultuszminisztere? Ha Hatvány Lajos v. Jászi Oszkár, még jól járnánk, – de ha B[allagi] A[ladár] vagy Kacziány!! Nekem mindenképpen jó volna a kultuszra átjutni, egyetemre vagy más (Nemz. Múz.?) útján, mert a Staatsarchiv felosztásával az Orsz. Levéltárba jutnék, még pedig nálamnál fiatalabbak után, Eckhart is elem kerülne. Egyelőre azonban élünk és várjuk a liquidatio keserűségét.”⁴⁴⁷

Lukinich Imre Pozsonyból bízatta:

„/.../ te a mi emberünk vagy, s mindnyájan örülünk, hogy te hajlandó vagy idejönni. /.../ Azt külön nem kell mondanom, hogy reám minden körülmények közt számíthatsz!”⁴⁴⁸

A pozsonyi egyetem tanácsa viszont nem Szekfűt, hanem Sufflay Milánt kívánta meghívni tanárnak a Budapestre távozó Hodinka Antal helyére, a Balkán története tanszékre. A létesítendő középkori magyar történeti tanszékre pedig Eckhart Ferencet kérték fel, aki – miután megtudta, hogy Szekfű mellőzésével kérték fel őt – Károlyi Árpád tanácsára levélben vonta vissza jelöltségét Szekfű javára. Szekfű szívesen vállalt volna – bécsi levéltári állása megtartása mellett – óraadást. Ebben támogatta Angyal Dávid és a pozsonyi tanárok közül Lukinich Imre. Az egész akkor vesztette el a jelentőségét, amikor Pozsonyban megszűnt a pozsonyi egyetem, mivel Pozsony Bratislava néven Csehszlovákiához került.

Emberek, mi történt?

Miben reménykedett és mitől tartott Szekfű Gyula 1918. őszén és telén?

Október 10-én és 29-én Angyal Dávidnak, november 14-én pedig Gábor Andornak írott levelei azt tanúsítják, hogy felfogása nem állt távol a *Der Staat Ungarn* kon-

⁴⁴⁶ Angyal Dávid (Budapest, 1918. szept. 18.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁴⁴⁷ Szekfű Gyula (Bécs, 1918. okt. 10.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805.

⁴⁴⁸ Lukinich Imre (Pozsony, 1918. okt. 28.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

cepciójától, s a botránnyal szembeni védekezése során megalkotott konstrukciójától, amit általánosított. Akár a *Három nemzedék* koncepcióját is beleláthatnánk. Ne tegyük. Inkább figyeljünk az árnyalatokra.

„1849-ben a nemzet Görgeyt kereste bűnbaknak a katasztrófáért, melyet saját maga okozott. Most a mi saját bűneinket: hogy nem volt kormányzás, hogy nem volt hadvezetés, hogy nem volt tisztesség, hogy a háború éveit mindenki gazdagodásra használta, hogy egyszóval morál nélkül harcoltunk – mindezt a bűnt egyszerűen a németek nyakába fogjuk sózni. Mindennek oka lesz a német birodalommal kötött szövetség.”⁴⁴⁹

A Történeti Szemle

„rólam szóló ismertetéséért hálás köszönettel tartozom Tanár Úrnak. Sajnos, a könyvhöz új fejezetet írhatok: a fiú felbontja, amit atyja kötött, az állam lesüllyed a Balkán államok közé. De állam és nemzet életében epizód az, amit mi emberöltők nyomorának nevezünk. – A fő most a bolsevizmus kikerülése. De akik így tönkre tudták tenni a monarchiát, azok a szociális rendet is tönkre tudják tenni. Csak akkor lesz igazán vége mindennek.”⁴⁵⁰

„Nem tudom, mennyire készítették Önök a forradalmat, de innen kívülről határozottan úgy látszott, hogy ez megint csak a sovinizmusnak hatványozása lesz, egy újabb kiadása a 49-es forradalmi kormányznak, ismét kurucság stb. Az *Est* cikkei e tekintetben félév óta felülmúltak minden elképzelhetőt a nemzeti gőg és elzárkózottság érzései felkorbácsolásában. Képzelteti, hogy én nem valami jól éreztem magam, mikor Lovászy lett kultusz-miniszter és így tőle függ azon, két hónap óta Angyal Dávidtól megkezdett akció sikere, hogy a pozsonyi egyetemre kerüljek! Azt kezdettől fogva észrevettem, hogy a radikális-szociális elem a régi 48-as politika ezen minden poklokon keresztülment díszpéldányaival nemigen passzol össze. ...

Őn azt hiszi, hogy a további fejlődés a régi közjogi ellenzék kizárása felé tart; – én szeretném hinni, hogy igaza van; az általános európai fejlődés is ezt kívánná, de vajon nem lehetséges-e, hogy amint mi a régi művelt világban jó messze baktattunk a »művelt Nyugat« után, most is bármennyire nekirugaszkodunk, a nyugati fejlődést mégsem érjük el, hanem öröklött viszonyaink ismét lehúznak oda, ahonnan talán nem is lehet önerőnkől megszabadulni: a balkáni államok közé? Csak egy szóval: Német-, Francia-, Olaszország-nak legalább 1/3-a, ha nem 1/2-e a lakosságának szocialista (proletár), – nálunk, Cseh, Oláh, Szerb országokban /.../ elenyészően csekély.

Hiszi Ön, hogy az a néhány polgári radikális és szocialista a sovinizmusról lemondva uralkodni és kormányozni képes leend? Pláne, ha már kiderült, hogy a területi integritást ők se tudják fenntartani; ha már nem leplezhető, hogy az antant nemcsak Tisza Istvánnak, de Károlynak és Jászinak is ellensége, amennyire végtére is ezek is csak magyarok; ha mindez kiderül, a sovinizsra elemek sietni fognak Önöket a sülyedő hajóból kivetni és jobb felé koncentrálni, amely esetben Önök ellen az antiszemita jelszót is fel fogják használni. Ezen gondolatmenet szerint magam személyére nézve a helyzetet kilátástalan-

⁴⁴⁹ Szekfű Gyula (Bécs, 1918. okt. 10.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK* Ms 805.

⁴⁵⁰ Szekfű Gyula (Bécs, 1918. okt. 29.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK* Ms 805.

nak találtam, – Ballagi Aladár kormányának én nem szolgálhatok /.../ eddig úgy gondoltam, hogy valami kis privát állást szerzek itt (valami népkönyvtári tisztséget ajánltak), s abban várom meg a B[allagi] A[ladár]-éra bukását. Arra is gondoltam, hogy vagy német lapnak leszek levelezője osztrák és magy[ar] viszonyokra, vagy a megalakulandó (?) kath.[olikus] lapnak osztrák és német viszonyokra...

Azt kérdi, hogyan szeretnék hazakerülni? Úgy, hogy *ne* Balkánországba menjek, hanem Európába. Köztársaságba nagyon szívesen, de európai, akár szociális köztársaságba, csak nem balkáni türelmetlenséggel telítettbe, ahol a gondolatot vagy megfigyelés közlését egy császár helyett (kinek ügyis annyi egyéb dolga van) 50–60 »demokrata« cenzúrázná. Őn úgy véli, hogy az új Magyarország *nem ilyen* lesz. Kívánom, hogy igaza legyen. S ha igaza van, akkor szívesen megyek haza akármilyen állásba, csak valahogyan megélejem és folytathassam dolgaimat /.../ mikor különösen nagy a bátorságom és önérzetem, olyan Schöpflin-féle »literärischer Beirat« állás merül fel előttem. /.../ Ez a nép sem a nagy, sem a kicsiny dolgokban még mindig nem ébredt fel – még sok desillusiója lesz /.../ Dick Manó biztatására, hogy írjak valamit, mozgásnak indult az eszem és tán lehetne egy füzetfélében megmagyarázni a magyaroknak, mi történt. Ilyenformán: »Emberek, mi történt?« A régi világ elmúlt, de az újat a réginek hagyatékától megterhelve kell megcsinálnunk. Mi ez a régi hagyaték, melytől nem fogunk szabadulhatni? Államnemzet – kultúrnemzet stb. /.../ ilyen könyvvel megkönnyíthetném sok becsületes embernek az átmenetet, másrészt pedig a helyes, antisoviniztikus társadalmi belátást terjeszthetném. Máskor viszont: minek írni? a jövő nem a kis agrárnépek kezében van. /.../ Önök úgy kezdték meg a forradalmat, mint a némettség ellen irányuló akciót. És most 2 hét múlva: a német vezet a forradalomban *is*, mi pedig sántikálunk utána, mert most is csak *ő* az egészséges, erős férfi, mi pedig kis beteges gyermek. A francia forradalom óta a berlini szociális forradalom a világ leghatékonyabb eseménye...”⁴⁵¹

Földi Mihály november 17-én a *Pesti Napló*ban azok között említette Szekfű nevét, akik az egyetemről hiányoznak:

„Hiányzik a filozófiai és irodalmi fakultásról: Babits Mihály, Fülep Lajos, Hatvany Lajos, Horváth János, Lukács György, Ignotus, Posch Jenő, Schöpflin Aladár; a nyelvtudományi szakokról: Melich János, Horváth Henrik, Weber Arthur; az orvosi szakról: Benedikt, Ferenczy, Guszmann, Illyés, Imre, Lévy Lajos, Pólya, Török Pál, Winternitz; a művészettörténetiről: Petrovich Elek, Elek Arthur, Melcer Simon, a történelmiről: Szekfű Gyula; a jogi fakultásról: Jászi Oszkár, Polányi Károly, Rónai Zoltán, Szende Pál, Braun Róbert.”⁴⁵²

Hatvany Lajos a *Pesti Napló* november 26-i számába hosszú cikket írt *Bajok és gondok* címmel. Ebben a tudomány és a forradalom viszonyával is foglalkozott és egyértelműen kiállt Szekfű mellett:

⁴⁵¹ Szekfű Gyula (Bécs, ? október 14., értelemszerűen: 1918. nov. 14.) – Gábor Andornak, *MTAKK* Ms 4492/168–175.

⁴⁵² Földi Mihály, 1918. Vö. Jászi Oszkár, 2001. 21; Litván György, 2003. 131–163.

„Forradalom nem lehet a tehetségtelenség igazolása, hanem éppen ellenkezőleg, csakis az elnyomott tehetségek érvényesülése. De a jóhiszemű, tehetséges szorgalom és az eltökélt, szívós akarnokság munkái közt nehezen megkülönböztethető árnyalatkülönbségek vannak. Ezekben az árnyalatkérdésekben csakis minden szakmának bennfentesei lehetnek a bírúk. Ezért tölt el néminemű nyugtalansággal, midőn Juhász-Nagy Sándor államtitkár /.../ kijelenti, hogy ma az Akadémiáról még csak mint egyszerű polgár nyilatkozik, de rövid időn belül bíró is lesz. Már pedig az Akadémia kérdése, ami szorosan kapcsolatos az egyetem kérdésével, sokkal szövevényesebb kérdés, semmint a mai egyszerű polgár rövid időn belül, mint bíró nyilatkozhatnék felőle. Ehhez hosszú évek sem elegendők. Aki csak legkevésbé is benne él a magyar tudományos életben – amit a radikális és szocialista pártokon kívül egyetlen magyar párt sem cselekedett – az bizonyára tudni fogja, hogy a tudomány kezdete és vége: a tudományos szabadság. S ha a nagyheví, kitűnő Nagy György szemére akarja vetni az Akadémiának, hogy a tudományos és művészi szabadságot mindmáig mily egyoldalúan kezelték szűkkeblű Berzeviczyék, ám tegye, jól teszi. De akkor tessék csattanós példákra hivatkozni. Csak ne Szekfű könyvére, az Akadémiának sok év óta egyetlen érdemére, mely a Thaly-féle túlbuzgó, fanatikus Rákóczi-kultusszal szemben először hallatta az elfogulatlan tudománynak talán kissé rideg, de soha nem igaztalan szavát. Különböztetve Szekfű aligha maradhat Ausztriától való elszakadásunk után a bécsi levéltárban, mert a magyar levéltárban érdemel díszhelyet, s az egyetemen és az Akadémián és mindenütt, ahol tudósnak helye van /.../

Mert a köztársaság, szabadság nem kezdheti munkáját gondolatelfojtással. S ha az Akadémia régi dilettánsait kivetjük, ami jó és helyes, – mert hiába esküdtek fel az urak a Nemzeti Tanácsnak, azért a megújított politika mellett az iskola, egyetem s általában a tudomány maradtak e hazában a reakció utolsó mentsvárjai – vigyáznunk kell, hogy a tisztító munkában ne vessük ki a búzát a pelyvával.⁴⁵³

Hatvany Lajos (aki ekkor y helyett i-vel írta a nevét) még aznap baráti kézszorítást küldte Szekfű Gyulának:

„Ön a mai nappal véglegesen rehabilitálva van. Hála érte a magyar sajtónak, mely elrontotta a dolgot, s most jóvátette. Mindazon lapok, melyeket kértünk, (a P[esti] H[írlap] kivételével) leközlötték a manifesztumot. /.../ Hogy ma este mit üvölt a Magyarország /.../ mindegy. Egyre kérem Önt. Ne köszönje meg nekem a fáradságomat /.../ az ügyben. Ha Ön tudná, mennyire szívesen tettem mindent, milyen hittel az Ön jövőjében, tollában és hivatásában: akkor nem fog megbántani azzal, hogy egy szót is ejt a dologról. Én csak arra kérem, tartson meg barátságában s higgyen éppúgy Önmagában, mint ahogy én hiszek Önben – e csúfosan visszamaradt, szegény, szomorú, drága ország közepén.⁴⁵⁴

Szekfű nagyon megköszönte, hogy Hatvany megvédte őt:

⁴⁵³ Hatvany Lajos, 1918. Vö. Hatvany Lajos, 1964. II. 115–226, 283–324.

⁴⁵⁴ Hatvany Lajos (kedd este /Budapest, 1918. nov. 26./) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

„Ma reggel /.../ megkaptam Riedl Frigyesztől a Pesti Napló nov. 26-iki számának rólam szóló cikkét. Okosan és finoman kifejezett energikus védelmezése az én politikusok labdájává tett személyemnek, érette meleg hálát érzek Ön iránt. – Mi lesz velem, nem tudom, rosszabbul tán alig fog menni sorom, mint ahogyan eddig ment. De most is, később is, szívesen rendelkezésükre állok Önöknek az utolsó mentési akcióban: megmenteni e tönkrement országot a balkáni kultúrától.⁴⁵⁵

Egyúttal vállalta, hogy cikket ír az *Esztendő* számára a bécsi levéltár kérdéséről. A cikket néhány nap alatt el is készítette.

„Előbb egy hosszú cikket írtam Hatvany Lajos felszólítására az *Esztendő*nek a levéltár-ról, most pedig az egész levéltári likvidálás az én nyakamba szakadt és folyton memorandumokon kell kínlódnom, úgy hogy a könyvünkre egyelőre nem is gondolhatok. A hivatali jövő is sok gondot okoz, az otthoni szervezetlenség miatt még nem látok világosan”

– írta Dick Manónak.⁴⁵⁶

Tanulmányában ismertette a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár létrejöttét, kutatástörténetét, levéltári egységeinek forrásértékét, jelentőségét a magyar történet-tudomány számára. Érintette a kortörténeti források kutathatóságának jelentőségét, a kutatási szabadság kérdését. A forradalom vívmányának tartotta, hogy megszüntette a kutatásra kiadott iratok előzetes cenzúráját, amivel megszabadította a bécsi levéltárakat a dinasztikus presztízsvédelem terhétől, az adminisztratív főhatóságok igtájától. A kutatási szabadság maradéktalan érvényesülése és a levéltári források megóvása a közös levéltárak felszámolásának előfeltételei. A forrásanyag döntő részét alkotó, organikusan keletkezett birodalmi hatósági állagok váljanak a Monarchia utódállamai közös tulajdonává. Ahelyett, hogy nemzeti szempontok szerint felosztanák. Bízott benne, hogy az I. Ferdinánd uralkodásától 1848-ig tárgyi alapon kialakított *Hungarica* osztály, a *Kossuth Levéltár* (az 1848–1849-es magyar minisztérium) és Albrecht főherceg 1851–1860 közötti magyarországi kormányzóságának iratanyaga hamarosan Budapesten áll majd a magyar kutatók rendelkezésére.⁴⁵⁷

A tanulmány nem jelent meg. Nem tudjuk, hogy miért: vajon Szekfű nem küldte el, vagy Hatvany állt el a közléstől.⁴⁵⁸

Szekfű a „könyv” tervét a békekötéssel kapcsolta össze:

„A könyvet /.../ feltétlenül meg fogom írni, csak a békekötést kell kivárni. Szerintem egyetlenegyől hajlandók otthon megfelekedni: az, hogy megvert nép vagyunk, akinek a békét *diktálják*. Ezt még otthon sokan nem látják, ez az oka, hogy a felfogás és a munkál-

⁴⁵⁵ Szekfű Gyula (Bécs, 1918. nov. 28.) – Hatvany Lajosnak, MTAKK Ms 391.

⁴⁵⁶ Szekfű Gyula (Bécs, 1918. dec. 14.) – Dick Manónak, OSZKK Lr.

⁴⁵⁷ *Ember Győző*, 1979, <http://mol.arcanum.hu/digilib/a101002.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=50&pg=0&l=hun>; Rész Imre, 2011. 83–84; Rész Imre, *bev. szerk.*, 2008. 1–58, kül. 41–52.

⁴⁵⁸ Uo.

kodás nem elég *realis*. Már pedig én csak reálisan akarok és tudok írni, be kell tehát várni, míg a példátlanul szigorú béke meghozza az emberek fogékonyságát a véres valóság iránt. – Ez a legközelebbi jövő, mely csak lassan fog javulni. Minden helyes, radikális törekvésnek ez lesz az akadály: hogy mi megverten az ellenség parancsait leszünk kénytelenek végrehajtani. Mert az ellenség imperialista.”⁴⁵⁹

Helyzetek és szerepek

Szekfű Gyula neve – a közoktatásügyi népbiztosság iratának tanúsága szerint – 1919. április 10-én egy megírandó történelmi materialista történelmi vezérkönyv szerzői sorában szerepelt.⁴⁶⁰ A *Pester Lloyd*-ból azt is tudjuk, hogy a közoktatási népbiztos 1919. május 17-én Szekfű Gyulát a budapesti egyetem bölcsészeti karára a történelmi segédtudományok tanárának nevezte ki.⁴⁶¹ Babits Mihály huszonkét év távlatából pedig úgy emlékezett Szekfű 1919. májusi helyzetértékelésére, hogy „a kommün túljutott a válságon és fenn fog maradni.”⁴⁶² 1919. szeptember elején viszont Szekfű Gyula Angyal Dávidnak, a bölcsészettudományi kar dékánjának írt leveleiben magyarázta el, hogy mit miért tett és nem tett a kommün alatt. Annak érdekében, hogy az egyetem igazolóbizottsága ne vonja meg a *venia legendit* tőle. Erőfeszítéseit siker koronázta. Akkor és annak ellenére, hogy az egyetem rektora 1919/1920-ban Ballagi Aladár volt, Szekfű neve nem szerepelt a nem igazoltak listáján.⁴⁶³ Holott Marczali Henriket – mondvacsinált okokból – előbb szabadságolták, majd nyugdíjazták, Babits Mihály és Fülep Lajos előadói jogát pedig megvonták.

Mi magyarázza Szekfű Gyula 1919-es politikai metamorfózisait? Vajon a Tanácsköztársaságtól kapott megbízatásait politikai mimikri jegyében, helyzetváltozások véletlen sorozatához igazodva, vagy a levéltári likvidáció munkálatainak biztosítása érdekében vállalta el?

1919. szeptemberében azt állította, hogy megbízatásait a levéltári likvidáció érdekei és feladatai, tehát nemzeti érdek miatt nem utasította vissza, de valamennyit

⁴⁵⁹ Szekfű Gyula (Bécs, 1918. dec. 14.) – Dick Manónak, OSZKK Lr. A levéltári likvidálásról: *Ress Imre, bev, szerk, 2008, Ress Imre, 2011.*

⁴⁶⁰ „Két kötetes kézikönyv kötetenként 20–25 ív terjedelemben tanerők számára, – egy kisebb terjedelmű tankönyv a tanuló ifjúság számára. Praehistoria 2 ív – Varjasné [Varjas Sándorné?]. Ókor. Keleti népek, 2 ív – Pitkó, esetleg Mähler [Ede]. Görögország, 3 ív, Szigeti József-Czebe [Gyula]: Bizanc. Hellenismus, 1 1/2 ív, – Schwartz [Szász-Schwarz Gusztáv?]. Róma, 4 ív, Révai Diocletian. Byzanc, 1 ív, Schwartz. Középkor (Népvándorlás Nagy Károlyig), 2 ív, Seltmann [Rezső] (Turchányi [Tihamér]). 13. századig, 3 ív, Hóman Bálint (Munkácsy [Munkácsi Kálmán?]: Nagy Károlytól a reformációig). 13. századtól 3 ív, Seltmann. Újkor Bevezető 1540-ig, 2 ív, Feleki [Géza?]. 1540-től 1740-ig 5 ív, Szekfű Gyula. 1740-től 1848-ig 6–7 ív, Feleki. 1848-tól 6–7 ív, Sass Andor, esetleg Szende Pál. Magyar: Szende Pál. “OL K 305 12 8163 (99179/1919.) (1919. évi április hó 10-én tartott értekezlet).

⁴⁶¹ *Pester Lloyd*, 1919. május 17., esti kiadás. A kinevezés híret *Ress Imre* azonosította: *Ress Imre, 2011. 87–88.*

⁴⁶² „Szekfűvel a kommün 3-adik hónapjában az utcán találkoztam. Azt mondta, mint történetíró: a magyar kommün túljutott a válságon, most már meg fog maradni, nem lehet tenni semmit.” *Babits Mihály, 1980. 351. Idézi: Ress Imre, 2011. 89.*

⁴⁶³ *EL. BK 410/1919-20, Budapest, 1919. dec.16.*

elszabotálta. Azt, hogy nem élt velük, hiszen ideje túlnyomó részét Bécsben töltötte, elfogadhatjuk. Ám érdemes hozzátennünk, hogy Szekfű egzisztenciálisan bizonytalan helyzetbe került a bécsi közös levéltárak megszüntetésével, ezért rá volt utalva arra, hogy valamilyen állása legyen Magyarországon.⁴⁶⁴

1918. november közepén Budapesten Fraknoi Vilmos elnökletével jórészt műzeumi szakemberekből külön bizottság alakult a bécsi közös gyűjtemények felszámolásának szakmai koordinálására. Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Stokka Tankréd és Eckhart Ferenc végezték a bécsi magyar levéltári felszámolást a volt Házi, Udvari és Állami Levéltár, a Külügyi Levéltár és a Pénzügyi Levéltár magyar érdekeltségű állagainak összeírásától jogi természetük tisztázásán, a szerves irategyüttesek egybentartásának, a magyar jogok érvényesítésének kísérletén át kutatásuk és megosztásuk rendezéséig.⁴⁶⁵

Szekfű 1918. november 30-án a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár magyar anyagának összeírására kapott megbízást.⁴⁶⁶ Ám hivatali státuszát és besorolását 1919 júniusáig nem rendezték. Azért, mivel Budapesten nem tudták eldönteni, hogy a bécsi levéltári felszámolást végző levéltárosokat a külügy- vagy a kultuszminisztérium, netán a bécsi Magyar Felszámoló Hivatal állományába sorolják.

1919 januárjában a korábbi közös külügyminisztériumi osztályfőnök, Gratz Gusztáv ajánlásával Drasche-Lázár Alfréd külügyi államtitkárhoz fordult és külügyi állományba vételét és szolgálati ideje alapján jogosult hivatali előléptetését kérte. Hangsúlyozta, hogy a levéltári likvidáció befejezése után valamelyik budapesti tudományos közgyűjteménybe, az Országos Levéltárba vagy a Nemzeti Múzeumba kíván kerülni.

„Családi vagyom híján én tudományos és irodalmi törekvéseimet egyedül a fizetés nyújtotta szűk keretekben realizálhatom, ezek pedig most, 36. életévemben a VIII. fizetési osztályban annyira szűkek, hogy intenzívebb tudományos munkára és kulturális életre alig terem.”⁴⁶⁷

Jászi Oszkár naplóbejegyzéséből tudjuk, hogy Jászi 1919. március 17-én a külügyminisztériumban Hodinka Antallal és Szekfű Gyulával a közös levéltári iratok szétválasztásáról tárgyalt.⁴⁶⁸

A minisztertanács 1919. március 20-án döntött arról, hogy három közös levéltári alkalmazott, köztük Szekfű Gyula, átkerül a külügyi apparátusba. Közvetlenül azután, hogy a Vix-jegyzék teljesíthetetlen követelése miatt úgy határozott, hogy lemond és a hatalmat átadja a szocialistáknak. A minisztertanácsi határozatot két és fél

⁴⁶⁴ Szekfű Gyulának a Tanácsköztársaság idején vállalt szerepét *Ress Imre* alap kutatásaiból részleteiben és árnyaltan ismerjük. Az ő eredményeit követem.

⁴⁶⁵ *Ress Imre, bev, szerk, 2008. XXI-LXIV, Ress Imre, 2011. 80–81.*

⁴⁶⁶ *Ress Imre, bev, szerk, 2008. 13, Ress Imre, 2011. 80–86.*

⁴⁶⁷ *Szekfű Gyula* (Bécs, 1919. jan. 11) – Drasche-Lázár Alfrédnek, *OL K 59 1919-7/a-8240. Idézte: Ress Imre, 2011. 82.*

⁴⁶⁸ *Jászi Oszkár, 1991. 21.*

hónappal később, 1919. június elején immár a Külügyi Népbiztosság hajtotta végre, s állapította meg Szekfű hivatali besorolását, határozta meg fizetését és pótlékait.⁴⁶⁹

A levéltári likvidáció komoly, elmélyült és összetett tudományos és diplomáciai feladat volt, ami a levéltárosok, így Szekfű számára sokáig egzisztenciális bizonytalansággal társult. Az újabb budapesti kormányváltást legitimnek tekintették. Szekfű az állásában megerősített Fraknoi felkérésére előterjesztést írt a Külügyi Népbiztosságnak, amelyben hangsúlyozta a levéltári felszámolás fontosságát és a személyi folyamatosság szükségességét. Szekfű, Stokka és Eckhart letette az esküt a Tanácsköztársaságra. Lojalitásukat és bécsi jelenlétük nélkülözhetetlenségét azzal is alátámasztotta, hogy Szekfű és Eckhart a volt közös külügyminisztérium politikai levéltárában rendszeresen kutatásokat végez a Tanácsköztársaság bécsi követe, Bolgár Elek számára. Május végére Szekfű és Stokka elkészítette a Házi, Udvari és Állami Levéltár anyagának leírását. Június elején a levéltárosok az áttekinthetetlen és kiszámíthatatlan hivatali út helyett arra tettek kísérletet, hogy Budapesten meggyőzzék a Tanácsköztársaság hatóságait az akkor esélyesnek látszó osztrák–magyar levéltári egyezmény fontosságáról. Erre a feladatra Szekfű látszott alkalmasnak, hiszen májusi egyetemi tanári kinevezése mutatta, hogy az új kormányzat tudományosan nagyra értékeli. Ehhez társult, hogy jó kapcsolatokat ápolt Fenyő Andor mérnökkel, a Tanácsköztársaság bécsi gazdasági megbízottjával, aki Szekfű magyarországi levelezését az akadozó, lassú postai forgalom és a cenzúra megkerülésével bonyolította és lehetővé tette, hogy júniusban Szekfű Budapestre utazhasson. Ott Szekfűt Niklai Péter, a Tanácsköztársaság májusban kinevezett levéltárügyi megbízottja, *A száműzött Rákóczi*-botrány idején Szekfű egyik védője szívélyesen fogadta. Miután Bécsbe visszatért, Szekfű mindent megtett annak érdekében, hogy Niklai megkapja a beutazási engedélyt Ausztriába a levéltári szerződés megkötésére. Ekkor ugyanis azzal számolt, hogy a Tanácsköztársaság konszolidálódik és huzamos ideig fennmarad, amit Angyal Dávidnak július 7-én írt levele is alátámaszt:

„Itt meglehetősen nyugalom van, kivéve, hogy folyton »leleplezések« kommunista puccskísérletekről. Magyarok ell[en] egy kis elkeveredés. – Dolgozom az újkori kapit[alizmus] történeten, úgy h[ogy] az szükség esetén egyet[emi] előadás is lehessen. De mindenre idő kell, ilyen kutya-futásban nehezen lehet valamit csinálni. Nagyon várom jövedel híreit, legjobban Fenyő útján érkehetnek meg levelek.”⁴⁷⁰

Niklai Budapesten az *Institut für die Österreichische Geschichtsforschung* mintájára Magyar Történetkutató Intézet felállítását kezdeményezte, amit Fogarasi Béla, a Közoktatásügyi Népbiztosság tudományos osztályának vezetője megakadályozott. Erre Niklai kidolgozta egy *Levéltárosképző Szakfőiskola* tervét a párizsi *École Nationale des Chartres* nyomán, amiben Tagányi Károly és Szekfű Gyula támogatta. Niklai egyez-

⁴⁶⁹ Röss Imre, 2011. 81–83.

⁴⁷⁰ Szekfű Gyula (/Bécs, 1919./ július 7.) – Angyal Dávidnak, MTA Ms 805/11.

tett Szekfűvel az ősszel induló kurzus főkéllégiumainak témáiról, tanárként Szekfű mellett még számított Angyal Dávidra, Fejérpataky Lászlóra és Tagányi Károlyra. Marczali Henrikkel is rendszeresen konzultált. Holott felettesei addigra az egyetemről eltávolították Angyal Dávidot, a Nemzeti Múzeumból pedig Fejérpataky Lászlót. Niklai körül tehát olyan szakmai tanácsadó kör alakult ki, amelynek tagjaihoz Szekfű is kötődött. Ezért nehezen hihető Szekfűnek az egyetemi igazolási eljárás hangoztatott védekezése, hogy a levéltáros képzésben csak névlegesen vállalt volna oktatási feladatokat. Szekfű budapesti tartózkodása idején elkerülte az egyetemet. Viszont a Külügyi Népbiztóságon kijárta magának, hogy foganatosítsák külügyi levéltárnok kinevezését, és visszamenőleg állapítsák meg illetményeit és pótlékait. Emellett Niklai segítségével megpróbálta szalonképessé tenni a kegyvesztett Fraknoi Vilmost és Angyal Dávidot.⁴⁷¹

Fraknoit valamelyest sikerült elfogadtatnia, Angyal Dávidot annál kevésbé. Az osztrák–magyar levéltári egyezményt nem sikerült megkötöni, a Tanácsköztársaság pedig megbukott. Augusztus 25-én Szekfű Gyula feljegyzést készített a bécsi levéltári felszámoló hivatalnokok Tanácsköztársaság alatti tevékenységéről.⁴⁷² Ez, ahogy 1919. szeptember 4-i, a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara dékánjához, Angyal Dávidhoz írott hivatalos levele, az ellenforradalom politikai igazolásainak processzusához kapcsolódott. Ebből megismerhetjük, hogy ő hogyan látta a Tanácsköztársaság alatt vállalt szerepeit.

Önigazolás

„Éppen most értesülök magánúton arról, hogy a bölcsészeti kar bizottságot alakított a tanácskormány által történt egyet[emi] kinevezések dolgában. Mivel a tanácskormány engem is kinevezett »egyet. tanítónak«, s mivel ezen ügyem közelebbi körülményei bizonyára nem ismeretesek, bátor vagyok róla a következő sorokban felvilágosítással szolgálni, azon kéréssel, e soraimat szíveskedjék Méltóságod, ha jónak látja, a bizottság tagjaival, valamint mindenkivel közölni, aki ügyem iránt objektíve és előzetes rosszhiszeműség nélkül érdeklődik.

Kinevezésemről én utólag, a Pester Lloydból értesültem. Előzőleg sem a kinevezés szándékáról, sem előkészületeiről nem volt tudomásom. Minden ezzel ellenkező állítás, ha felmerülne, gonosz hazugság. Mint utólag megtudtam, a kinevezést a közoktatásügyet vezető litteratus kommunisták a szocialistákkal szemben vitték keresztül, akik eddigi történelmi működésük alapján (Szent Istvánról való felfogásom a »Magyar Állam«-ban!) engem mint nemzeti és konzervatív írókat elleneztek. Végül kompromisszum útján a tört. segédtudományok tanszékére, a már meglévő tanszék mellé, neveztek ki, hogy ott ne legyen alkalmam politikai történetet előadni. Szabad véleménynyilvánítás idején ilyen bi-

⁴⁷¹ Röss Imre, 2011. 86–91.

⁴⁷² Röss Imre, bev., szerk., 2008. 90–93; Röss Imre, 2011. 92–95.

zalmatlanságról tanúskodó, megszegényítő kinevezést annál kevésbé fogadtam volna el, mivel éppen a segéd tudományokban nem tartom magamat szaktudósnak. Hogy azonban nem protestáltam, ezt és egész magatartásomat itteni hivatalos munkám, a bécsi levéltári likvidálás ügye szabta meg.

Dékán Úr és a Karnak többi levéltárakban ismerős tagja igen jól tudja, mekkora hazafias és tudományos érdek fűződik a bécsi levéltárakhoz, melyeknek a dualisztikus monarchiában paritásos birtokosai voltunk. A magyar érdekek védelme a tanácskormány alatt Károlyi Árpád volt igazgatónk irányítása alatt reám, azután, a közös pénzügyi levéltárra nézve Eckhart Ferencz kollégámra maradt. A tanácskormánytól támogatást nem várhattunk, ennek közegei pl. muzeális dolgokra nézve kijelenték, hogy a bécsi likvidálás mellékes dolog, mert úgyis tanácskormány lesz Ausztriában is, s akkor mindegy, kinek kezén van az anyag. Ha tehát mi helyünket elhagytuk volna, a tanácskormánytól behelyezendő új emberek az ország jogait nyugodt lélekkel feladták volna. Így mi hazafias kötelességből helyünkön maradtunk.

Nem sokkal kinevezésem után sikerült elérnünk, hogy az osztrák levéltári igazgatóság hajlandónak nyilatkozott a magyar állammal külön, ennek jogait biztosító szerződésre lépni. Államszerződés kötésére nekünk, hivatalnokoknak nem lévén meghatalmazásunk, kénytelenek voltunk a budapesti kormány levéltári exponenseihez fordulni. E feladatra én látszottam legalkalmasabbnak, mint akinek a tanácskormány előtt, a kinevezésből következőleg, bizonyos tekintélye lehetett. Így én bécsi kollégáimmal való megbeszélés után Budapestre utaztam, ott a levéltárak politikai megbízottját, Dr. Niklai Pétert és az új orsz[ágos] főlevéltárnokot, Dr. Tóth-Szabó Pált a helyzetről felvilágosítottam, úgy hogy Dr. Niklai megígérte, hogy a reánk nézve kedvező szerződés megkötésére meghatalmazásokkal felszerelve Bécsbe fog jönni. Ilyen viszonyok közt én egyet[emi] kinevezésem ellen a levéltárügy sorsának veszélyeztetése nélkül nem protestálhattam. Ellenkezőleg, az akkori egyet[emi] referensek előtt szóbelileg hajlandónak nyilatkoztam a likvidálás befejeztével az egyet[emi] üzemben részt venni. De sem a felajánlott egyet[emi] tanári fizetést el nem fogadtam, sem az akkori dékánál kinevezési dekrétumom átvételéért nem jelentkeztem (a dekrétumot soha nem is láttam), sem az egyet[emi] esküt le nem tettem. Viszont a külügyi népbiztosságon kieszközöltem, hogy *non obstante* egyetemi kinevezés, továbbra is külügyi levéltárnok maradjak. Úgy hiszem, ott a vak is láthatta, hogy nem akarok egyet[emi] tanár lenni. Viszont Dékán Úrral tán *discretio* törése nélkül közölhetem, hogy Bleyer Jakab professzor előtt négy szemközt formálisan kijelentém, hogy a tanácskormány alatt egyet[emi] tanár nem leszek, sőt többé vissza nem térek Budapestre. Bleyer professzor úr Dékán Úrnak bizonyára szíves lesz közelebbi felvilágosítással szolgálni. A levéltári ügy továbbfejlődése nem tartozik ide. Elég az, hogy az osztrákok Párisból jó híreket hallván, csakhamar megbánták különszerződési ajánlatukat, s Niklainak beutazási engedélyt nem adtak azon ürüggyel, hogy ő – veszélyes kommunista igazgató! Így a szerződést fáradozásaim daczára, nem tudtuk megkötni, s ma a végleges st.-germaini béke szerint úgy látszik, hogy korábbi jogainkat ezen, értékben a vatikánival versenyző, anyagban azt felülmúló levéltárakra elvesztettük. De hogy itt minő eminens

hazafias érdekekben fáradtunk, s azért minő engedményekre valánk kötelezve hivatali szempontból a tanácskormánnyal szemben, bizonyítja az, hogy a tanácsuralom vége felé, mikor a népbiztosoknak leteendő hírhedt hivatali esküről volt szó, maga Bethlen István gróf, a szegedi kormány bécsi megbízottja utasított minket, bécsi levéltárnokokat Károlyi Árpád előterjesztésére, hogy feltétlen helyben maradásunk, hazafias érdek lévén, szükség esetén még az illető esküt is letegyük. A gróf Úr ezen utasítását Eckhart kollégám Dékán Úrnak kívánatára megmutathatja, ugyanő további részletekkel is szolgálhat, melyeket azonban, mint az eddigi levéltári vonatkozásokat is, kérek bizonyos hivatali titok alatt kezelni.

Budapestről visszatérésem egy nappal halasztódott, mivel az egyet[emi] referens sürgősen véleményemet óhajtá a Niklai úrtól komolyabb ügyre méltó buzgalommal kidolgozott levéltárnokképző intézet tervezetét illetőleg, melyben ő engem több egyetemi tanár, így Dékán Úr, Fejérpataky, esetleg Áldásy professzorok mellett szándékozott alkalmazni. Meg lévén győződve mindezek hiábalóságáról, szóbelileg csatlakoztam Dr. Niklai nézeteihez, s a levéltári likvidálás dolgát elintézve siettem vissza Bécsbe. Nem kell megjegyznem, hogy valódi szándékaimról a terror miatt Bleyer professzoron és Dr. Horváth János Eötvös-Collegiumi tanár kedves barátomon kívül senkinek se szóltam. Úgy vélem, Dékán Úr ebből látni fogja, hogy magamat egy pillanatig sem tartottam egyet[emi] tanárnak, s eszem ágában sem volt az autonómiájától megfosztott egyetemen a tanácskormány doktrinérjeitől megszabott tudományt tradálni.

Azon tisztelet, mellyel Dékán Úr személye iránt viseltem, könnyűvé teszi nekem mindezek előadását, hogy Dékán Úr ez ügyben teljesen világosan lásson és ügyemben rendelkezessék. De nehéz volna nekem, aki egy Károlyi Mihály pártjától üldöztetve tudományos függetlenséggel hirdetem Szent István és Széchenyi organikusán fejlesztő, konzervatív irányához való visszatérésünk szükségességét, most formálisan védekezni a bolsevizmus vádjá ellen egyetemi bizottság előtt! Bizony nem tudom, el tudnám-e magamat arra határozni! Ha valakinek, úgy nekem fájna, ha ugyanaz a kar, melynek hálás vagyok, elhinné rólam, hogy autonómiája ellen voltam. Talán annyira fájna, hogy védekezni sem tudnék, nem akarnék. – *Videant consules!*

Bátor vagyok azonban remélni, hogy ez ügy további nyilatkozat szüksége nélkül befejezéshez fog jutni.⁴⁷³

A hivatalos levél mellé kísérőlevelet is küldött, amely másnapról, szeptember 5-éről keltezett:

„Igen kérem, intézze el Tanár Úr ez ügyet anélkül, hogy énnekem tovább kellene mosakodnom, mert valóban annyira undorodom a B[allagi] A[ladár]-ék előtt mosakodástól,

⁴⁷³ Szekfű Gyula (Bécs, 1919. szept. 4.) – Dékánnak, MTAKK Ms 805.; Vö. Babits Mihály, 1919. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00270/07974.htm>. Niklai Péter és Tóth-Szabó Pál *A művelt magyar olvasóközönséghez!* aláírói között szerepelt. Szekfű egyetemi tanári kinevezését és Tanácsköztársaság alatti szerepét Ress Imre tisztázta: *Ress Imre, 2011.* 85–92.

hogy aligha tenném meg. S ha igen, a kihallgatásnál olyan botrány lenne – kissé elkese-
rítő, hogy én mosakodjam olyanok előtt, kik nyugodtan tanítottak autonómiájától fosz-
tott egyetemen is. – Viszont ha *venia legendit* ily szégyenletesen elveszteném, többé nem
mennék haza /.../ Úgy hiszem, Fogarasiék azért neveztek ki, mert elfogadtam a tört[éneti]
vezérkönyvük egy részének írását. Ezt mindjárt ápr.-ban fogadtam el azért, mert hiva-
talos felszólításukban közölték, hogy részt vesz benne Heinlein és *Hóman* is. Így nem
volt okom el nem fogadni annál kevésbé, mert tudtam, hogy tört[éneti] materializmust,
amit kívántak, maguk sem ismerik (Rákócziat úgy emlegették, mint tört. mat. művet!),
s így írhatok, amit akarok. Pesten aztán megtudtam, hogy *Hóman* és Heinlein nem vesz-
nek részt, olvastam a nyomtatva megjelent éretlenségeket, s természetesen ettől kezdve
csak *mondtam* (és egy felszólításukra írtam), hogy csinálom, de valóban nem csináltam
a munkát.⁴⁷⁴

Szeptember 16-án ismét írt Angyal Dávidnak:

„Az én kinevezésem leírását a Tanár Úrtól megjelölt kihagyásokkal, s egyúttal a tör-
téneti vezérkönyv dologával kibővítve újra leírtam, s itt küldöm. Továbbá küldöm még
Bethlen levelének Károlyi úrtól, a címzettől hitelesített másolatát. A leírást Heklernek
[Antal] is elküldtem, akinek végtelen korrekt és jóindulatú egyénisége Tanár Úr mellett
egyetlen bizakodásom. Mert illúzióim nincsenek. Le kell számolnom azzal, hogy abban
az országban én számomra nem hagynak többé helyet és méltó munkakört. A folyto-
nos gyűlöletkitörésekre nem felelhetek folytonos de profundisokkal, s el kell magamat
határoznom, hogy – elválljunk. Ha a *venia legendit* ily szégyenletesen elveszik tőlem,
s besoroznak Kun Béla czinkosai közé, körülbelül bizonyos, hogy levéltári állásomat sem
tarthatom meg. S akkor: arme Laute müssen wandern. Minden tehetségtelen és gonosz
stréber fellelegezhetik otthon: ettől végre megszabadultunk. Hogy hova fordulok, nem
tudom, de szerencsére nincs családom, s valahogyan megélek, de azt tudom, hogy többé
magyarul nem fogok írni. – A vezérkönyvről tán Tanár Úr is megemlíthetné, hogy több-
ször beszéltem róla, s eszem ágában sem volt tört. mater. szellemben készíteni! Megírtam
volna gazdaság- és közigazgatástört. szempontból, s ha a felülvizsgálatnál nem fogad-
ják el, ez az ő dolguk lett volna. /.../ Horváth szívesen megy tanúskodni rólam, – hogy
Bleyer most hogyan gondolkodik, nem tudom, a politika nálunk még eddig kivétel nélkül
minden embert megváltoztatott. E pontban nem táplálok illúziókat. A további lépésekre
nézve kérem Tanár Urat, ha valamire szükség van, szíveskedjék üzenettel vagy telefonon
testvéremet, Sz. Ignácot, a Szt. Imre budai prefektusát /.../ magához hívatni, ugyancsak
ő fogja megtenni azon lépéseket, melyeket jónak fog látni B[allagi] A[ladár]-ék paralizá-
lására egyházi körökben.

Szomorú viszonyok, képzelem, mennyire szenved Tanár Úr is az állandó feszültségben.
Mennyire szeretnék már dolgozni, igazán dolgozni, nem ilyen piszkokról tárgyalni.

⁴⁷⁴ Szekfű Gyula (Bécs, 1919. szept. 5.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK* Ms 805.; *OL K 305 12 8163 (99179/1919.)* Elsőként idézte: *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája (Válogatott rendeletek, do-
kumentumok, cikkek)* (S. a. r. Petrák Katalin és Milei György) Budapest, 1959. 306.

Egy kis fogalomtisztázó füzetben gondolkozom régóta, hogyan kerültünk be a bajba és
mi tulajdonképpen a bajunk.⁴⁷⁵

Angyal Dávid igyekezett megnyugtatni Szekfűt:

„Az ön irata igen szép és jó hatású lesz. Bleyerre nézve megnyugtathatom. Tegnap hallot-
tam Heklertől, hogy ő ön mellett van és ajánlja, hogy beszéljünk Petz Gedeont Ballagival,
hátha megnyerhetné. Kedves öccse beszéljen Wolkenburg és Lukcsics theologusokkal,
vagy Lukcsics helyett azzal, ki idén prodékán lesz. Akkor, reményem, nem fogják öntől
megvonni a *venia legendit*. Hogy a karban és a tanácsban minden lehető megteszek, ez
iránt nyugodt lehet. Hekler is mellettünk. Bleyer nem jár el az ülésekre. Bár én is elmarad-
hatnék róluk. A közoktatási ügyeket még nem lehet egyenlőnek fogni fel a pénzrablással
és a gyilkossággal! De ha mérsékelni akarok, keveset érek el. A [kari] tanácsban aligha
nem semmit.⁴⁷⁶

Horváth János 1919. szeptember 20-án számolt be röviden barátjának Szekfű Ig-
náccal Bleyer Jakabnál tett látogatásuk eredményéről:

„Ált[alános] benyomásom az, hogy nincs mitől félni, s rendben, simán, sőt az önérzet
séreleme nélkül mehet végbe az ügy. Bl[eyer] ma is ugyanaz a kiváló férfiú, aki volt. /.../
Bl[eyer] tanácsát én is helyeslem: 1.) jó volna lejönnöd; 2.) minden áron hazatöreked-
ned.⁴⁷⁷

Horváth János helyzetmegítélése helyesnek bizonyult: Szekfű Gyula neve nem
szerepelt a nem-igazoltak között.⁴⁷⁸

Elhatárolódás a fanatizmustól

Szekfű Gyula és Gábor Andor 1916 óta leveleztek egymással. Azóta, amióta Gábor
Andor Szekfű mellé állt *A száműzött Rákóczi*-botrányban. Szekfű 1918-ban Gábor-
hoz írt leveleit már ismerjük. 1920 nyarán – majd egy esztendővel a magyar pro-
letárdiktatúra bukása után, Gábor Andor (ellenforradalom-ellenes) publicisztikája

⁴⁷⁵ Szekfű Gyula (Bécs, 1919. szept. 16.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK* Ms 805. Vö. „Kész voltam akkor
nyílt vallomást tenni a te régi szavaid mellett ó nemzetem! érett a »reakciós« hitvallásra. De ma,
barátaim, ma, amikor mindenki a nemzet szavait ordítja, és az boldog, aki félnappal előbb kezdte
ordítani – ti. mihelyest szabad lett és veszélytelen – ma, amikor az első foglalkók, ezek a nemzetfogla-
lók, a konkocok osztozva és a konkoc féltve, zöld szemekkel őrzik a foglalt helyeket és jól vigyáznak,
hogy a szerények, az elkésettek – a túl finom izlésűek, akik átálltak a konchoz sietni – vagy a na-
gyon is veszélyes tehetségek: hazaárulók maradjanak – mi, édes barátaim megalakíthatjuk (szegény
Szekfű Gyulával élünkön) a magyar hazaárulók Szövetségét.” *Babits Mihály, 1919.* <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00270/07974.htm>

⁴⁷⁶ Angyal Dávid (Budapest, 1919. szeptember 22.) – Szekfű Gyulának, *EKK* G 628, 179.

⁴⁷⁷ Horváth János (Bp. 1919. szept. 20.) – Szekfű Gyulának, *EKK* G 628.

⁴⁷⁸ Vö. Szekfű Gyula (Bécs, 1919. október 15.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK* Ms 805/15; *EL BK 410/1919–20.* Budapest, 1919. dec. 16.

kapcsán – Szekfű papírra vetette gondolatait a vörösterrorról, a kommunizmus és a terror viszonyáról, és elküldte Gábor Andornak, aki megőrizte a leveleket.⁴⁷⁹ Szekfű arról írt, hogy a kommunizmusba vetett hit, mint egy mindenre feljogosító és minden alól felmentést adó vallás vakká teszi híveit a terror által okozott emberi szenvedésre és pusztulásra. Saját antiliberalizmusát és antikapitalizmusát élesen és meggyőzően határolta el a kommunizmussal azonosuló Gábor Andorétól.⁴⁸⁰ Egy évvel a vörösterror után, a fehérterrort elítélő kötet kapcsán.

Annak érdekében, hogy érvelését vonatkoztatni tudjam, felidézem Jászi Oszkár 1918-ban és 1920-ban kifejtett vonatkozó nézeteit. Azért is teszem, mert Gábor Andor 1922-ben élesen elhatárolódott Jászi antikommunista liberális szocializmusától.⁴⁸¹

Polányi Károly a Galilei Kör folyóirata, a *Szabadgondolat* 1918. decemberi számába a proletárdiktatúra kérdéséről vezércikkek írására kérte fel Jászi Oszkárt, Varga Jenőt és Lukács Györgyöt. Varga Jenő azonosult a proletárdiktatúrával, Lukács György vívódott, Jászi Oszkár pedig elutasította.⁴⁸² Lukács György *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* címmel mérlegre tette a kommunizmus elleni erkölcsi érveit, amelyeket hamarosan újragondolt és átértelmezett *Taktika és etika* című írásában. A kettő között, 1918. december végén vagy 1919. január elején pedig csatlakozott a kommunista mozgalomhoz. Jászi naplóbejegyzésében 1919. február végén rögzítette azt az izgalmi állapotot, amit Lukács átélt.⁴⁸³ Pálfordulásának okait Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály és Kis János egyaránt megkísérelte megfejteni.⁴⁸⁴

Jászi Oszkár a *Szabadgondolat* körkérdésére *Proletárdiktatúra* címmel így válaszolt:

„Elvi szempontból ellensége vagyok minden diktatúrának, mert minden diktatúra úgy az erkölcsi autonómiának, mint az igazi demokrácia szellemének megtagadását jelenti. A társadalom egyetlen egyéne és egyetlen osztálya sem lehet jogosult arra, hogy diktatúrát gyakoroljon a többi felett. Általános elvi és erkölcsi szempontból tehát ellensége vagyok minden ilyen törekvésnek. Ha pedig valaki minden erkölcsi skrupulust félretéve a proletariátus diktatúráját mint merőben célszerűségi kérdést tekintené: azt válaszolnám, hogy a munkásosztály nem volna képes e merész operáció megvalósítására.

Itt a következő szempontok irányadók:

⁴⁷⁹ Gábor Andor, 1920a, b.

⁴⁸⁰ Uo.

⁴⁸¹ Gábor Andor, 1922. „És itt jön Jászi Oszkár, aki megeszi Marxot és Lenint...” Gábor Andor füzetének a címe volt Jászi *Marxizmus vagy liberális szocializmusának* (nyilván már 1922-ben a kézirat elé írt) mottója: Jászi Oszkár, 1919 (1985).

⁴⁸² Litván György, 2003. 154.

⁴⁸³ „Szegény György egészen rámege az izgalmakra. Megható idealista tehetetlenség. A kommunista mozgalom nagy erkölcsi ragadósága.” Litván György, 2003. 164.

⁴⁸⁴ Lukács György, 1918, 1919 (1987). Vö. Márkus György, 1973. 742–760; Heller Ágnes, 1975. 313; Vajda Mihály, 1992. 53; Kis János, 2004b. 167–200.

1. A proletariátus diktatúrája úgy, amint az például Oroszországban megvalósult, ahogy ez gyakorlatilag egyedül megvalósítható, nem jelenti az osztályuralom megszüntetését, hanem csupán az osztályuralom megfordítását.
2. Azzal az ellenvetéssel szemben, hogy ez csupán egy átmeneti állapot, amely után szükségképpen az osztályuralom teljes megszűnésének kell bekövetkeznie: utalok azokra a megfontolásokra, melyeket 15 évvel ezelőtt A történelmi materializmus állambölcselete című munkámban kifejtettem. Akkori gondolatmenetemet, ha részleteiben sok tekintetben módosult is, nagyban és egészben ma is fenntartom.
3. Az osztályharcot, mint a proletariátus gazdasági felemelkedésének leghathatósabb eszközét és mint a mai termelési rend szükségképpeni velejáróját, a fejlődés nélkülözhetetlen faktorának ismerem el. Viszont ezt az eszközt egyedül nem tartom alkalmasnak arra, hogy a szocialista ideál megvalósuljon, minthogy az osztályharcnál fontosabb tényező az ész ereje és az erkölcsi öntudat tágulása.
4. A polgári radikalizmus (ahol a polgárság alatt citoyen és nem burzsoá értendő), amelynek híve vagyok, és amely a klasszikus liberalizmus ma is életképes részének folytatója, az új társadalmat nem az osztályharc eszközével, nem az osztályharc ideológiája szerint és nem egyetlen osztály diktatúrája alapján akarja felépíteni, hanem az értelmi és erkölcsi erők megszervezésével, az általános kultúrideálok fejlesztésével és valamennyi társadalmi csoport egyetértő, igazságos kooperációja alapján.

Ami pedig a mai tényleges helyzetet illeti, véleményem szerint úgy áll a dolog, hogy a proletariátus még a leghatalmasabb mértékben industrializálódott Németországban sem bír elég tényleges hatalommal arra, hogy ezt a diktatúrát minden vonalon keresztülvinni és folytatni képes lenne.

Még inkább így áll a helyzet Oroszországban és Magyarországon, amint azt éppen a magyar szociáldemokraták lapja is több ízben hangoztatta. A jelenlegi viszonyok között, amikor a forradalom vívmányainak konszolidálását annyi divergens erő s lappangó ellenforradalmi tendencia nehezíti meg (az ellenséges hatalmak és a most felszabaduló új nemzeti államok fellobbanó nacionalizmusa, a széles paraszti rétegek egyre erősebb vágya földtulajdon után, az értelmiségi osztályok krízise, az összereszkadt feudalizmus vergődése): bármely osztály diktatúráját úgy kül-, mint belpolitikai szempontból a forradalom vívmányaira nézve egyenesen katasztrófálisnak tartanám, minthogy minden ilyen kísérlet csak az ellenforradalomnak és a velünk szembenálló imperialista tendenciáknak malmára hajtaná a vizet.⁴⁸⁵

Másfél évvel később, 1920-ban Jászi így jellemezte a bolsevista mozgalom tömeglélektanát:

„/.../ egy gazdaságon kívüli tényező, a háború megteremtette a marxi elmélet összes szükséges előfeltételeit: az általános elnyomorodást, az általános éhséget, a lelkesedés beteges felkorbácsoltságát, a középosztály elpusztulását, a szélsőséges vagyoni ellentétek legkirívóbb

⁴⁸⁵ Jászi Oszkár, 1920 (1989). 180–181. Vö. Jászi Oszkár, 1908, 1919 (1983), 1920 (1989). 78–84. Vö. Gábor Andor, 1922.

kiélesedését, a gazdasági liberalizmus teljes megsemmisítését mindenféle állami kényszer-szervezetek által /.../, amelyek /.../ a forradalmi kommunizmus rohamát ellenállhatatlanná tették. A *Kommunista Kiáltvány* tárogatója először szövegezte most nem egy munkás elithez, de deposszedált, kiéhezett, foglalkozásaikból kivert, az ötéves háború által elállatiasodott tömegekhez. Most először gyűjtogat a démoni marxi szikra a rá nézve lehető legkedvezőbb feltételek mellett. Mégpedig, mint minden igazi tömegmozgalom, elsősorban *vallási jellegű erővel* gyűjtogat. A marxizmus materialista és hedonista jellege ne tévesszen meg bennünket! Ha a vallás lényege az egyén önmagát alárendelése egy akaratától független mindenható hatalomnak és a törekvés lelki egységében lenni ezzel a hatalommal, azt támogatni és szolgálni, azért áldozatokat is hozni – ha kell, egész az egyén megsemmisüléséig – lényegtelennek tartani a múltat és a jelent azzal a végcéljal szemben, mely felé ez a teremtő akarat ellenállhatatlanul visz: akkor mindenki, aki figyelemmel élte át a proletárdiktatúrához vezető hónapokat, láthatta, hogy az ország tele volt ilyen vallási fanatizmussal áthatott emberekkel. Utcákon és kávéházakban, színházakban és felolvasásokon minduntalan tanúi lehettünk izgalmas párbeszédnek, melyekben lázas szemű és heves gesztusú emberek az új világrend közeledését tárgyalták és diszkutálták /.../ A kapitalizmus napjai meg vannak számlálva, a világforradalom dübörögve közeledik, Lenin nemsokára egyetlen forradalmi szövetségbe fogja tömöríteni egész Európa munkásságát /.../ Ezeknek az embereknek az agyában ott élt az új istenség: a gazdasági fejlődés kikerülhetetlen dialektikájának a hite, mely a gonosz kapitalizmust le fogja rombolni, s a természeti törvények – isteni törvények – ellenállhatatlanságával létre fogja hozni az új, minden próféták által megálmodott társadalmat, a béke, egyenlőség és testvériség országát – a kommunista társadalmat. Dőre ember az, aki ki akarja gondolni a jövőt, vagy szembe mer helyezkedni a társadalmi fejlődés kikerülhetetlen sodrával, de bölcs és az új isten papja, aki nem törődve ideológiai előítéletekkel – eszmékkel és morállal – alkalmazkodik ahhoz, aminek úgysis jönnie kell: a kommunista világrendhez. /.../ Isten országának eljövetele, a jó diadalmas harca a gonosszal, az eljövendő egy akol és egy pásztor, a gazdagok megalázása és a szegények fölmagasztalása s a pozitív vallásoknak sok más erkölcsi és szociális meglátása, íme, itt kilép a természetfölöttiség miszticizmusából s tudományos igazságként jelentkezik. Méghozzá ez az új vallás nem kíván aszketizmust, gonosz indulataink megfékezését és megrendszabályozását, alázatot és önbírálatot, mint az érzékfölötti vallások, hanem a legféktelenebb tömegindulatok nyelvén dolgozik. /.../ Minden eszköz jó: minden kegyetlenség, csalárdság, ölés, gyűjtogatás – a modern Sátán, a kapitalizmus megsemmisítésére. /.../ A nagy tömegek ősi vallásossága és évszázadokon át beléjük dresszírozott patriotizmusa a bolsevik *Verdrängung* útján egyszerre mint kapitalista gyűlölet és kommunista rajongás explodált. Íme, a jó rutén nép ma is Karpatorusszában bolsevista papokat, sőt püspököket kér a kormánytól! A régi rend fő támasza, a dinasztikus hadsereg felörlődött, s helyét semmiféle új társadalmi fék nem foglalta el. A bolsevista törpe kisebbség propagandája pedig úgy célkitűzéseiben, mint eszközeiben, mint tempójában, mint intenzitásában fölülmúlt minden más politikai célkitűzést.”⁴⁸⁶

⁴⁸⁶ Jászi Oszkár, 1920 (1989). 79–81.

A régi rend által fölhalmozott társadalmi gyűny, a háború okozta tömegnyomor, a lelkek forradalmasítása az orosz példa által és az antant külpolitikája együttesen eredményezték a magyar bolsevista forradalmat.

„/.../ a háború – a kritikátlanabb és könnyen általánosító, ősi érzelmek és ösztönök alatt cselekvő tömeglélek számára – hatalmas gyakorlati és szemléltető oktatás volt a bolsevizmus tudományából. *Ideológiailag* igazolni látszott minden erkölcsi törvény relativitásának a tanát, a legmeztelenebb hatalmi és erőszakelméleteket. Az ellenséggel szemben minden eszköz meg van engedve, sőt, akik legtöbb sikerrel használták föl a gyilkolás, a gyűjtogatás és a rekvirálásnak nevezett rablás eszközeit, azokra süttött legfényesebben a háborús etika napja. Midőn tehát Leninék kiadták a jelszót, hogy nem a háborút kell megszüntetni, hanem csupán *a frontot megfordítani* s azt a külellenség helyett a belső ellenség ellen irányítani: az éveken át vérző, a produktív munkától elszokott, a gyűlölet és az erőszak pszichózisába mesterségesen behajszolt tömegek ezt a logikát természetesnek, okosnak és egyedül helyesnek érezték, annál is inkább, mivel a *gyűlölet vallásának messianizmusa* nemcsak a tömegek legközvetlenebb, legállatibb, legmaterialistább érdekeit és indulatait elégítette ki, hanem /.../ ősi vallás-erkölcsi képzettársulásainak is dús tápot adott azáltal, hogy ezen utolsó, rettenetes világégésből és tömegmészárlásból a szeretet és a béke isten országának közvetlen eljöveteletét ígérte.”⁴⁸⁷

Jászi Lukács evangéliuma Jeruzsálem pusztulásának apokaliptikus látomására vonatkozott:

„Ha pedig hallani fogtok háborúkról és lázadásokról, úgy ne rémüljete meg: mert ilyennek kell előbb történnie /.../ Az egyik nép föl fog támadni a másik ellen, az egyik ország a másik ellen. /.../ És nagy földrengések lesznek itt és ott és éhség és pestis; és borzalmas látományok és nagy jelek fognak az égből jönni. /.../ De mindezek előtt rátok fognak törni és üldözni benneteket s át fognak titeket adni a zsinagógáknak és a börtönöknek.”⁴⁸⁸

Szekfű pedig így írt Gábor Andornak:

„Egyszerűen képtelen vagyok megérteni az Ön terrorellenes terminológiáját, mikor Ön a diktatúra békés idején olyan megdöbbentő nyugalommal fejtette ki előtttem – ott az Önök kis szobájában –, hogyan kell a gonosz parasztsággal, mely szabotál és bojkottál, elbánni. Az Ön akkor revelált terve azóta is mázsás súllyal nehezedett rám, de utóvégre azért volnék historikus, hogy megértsem azt a szomorú tényt is, ha egy ártatlan jó ember fanatizmusból = erős hitből (melynek alá vagyunk vetve, s mely alól nem menekülhetünk) kardot ránt, és egész falukat ki akar irtani gépfegyverrel és felégetéssel. De azt már semmi erős hit meg nem magyarázza Montaigne[t] és Voltaire[t] olvasó embernél, ha

⁴⁸⁷ Jászi Oszkár, 1920 (1989). 82–83. Vö. *BIM* 4. 7–34, 9. 78–299, 407–448; Berlin, *Isaiah*, 1990. 7–443, 2006. 155–265.

⁴⁸⁸ Jászi Oszkár, 1920 (1989). 83. Vö. Lukács 21, 9–12. *Biblia*, 1987. 1189. Lásd még: Scholem, *Gershom*, 1995. I. 23–54, 83–130; Löwith, *Karl*, 1996; Taubes, *Jacob*, 2004.

később ő maga olvassa rá másokra a szentírás igéjét a kardrántásról és kard által veszésről. Szerény polgári ideológiám szerint talán mégsem kellett volna a termékeny magyar talajra oly bőkezűen kiszórni a Bucharin elvtárs ideáit, melyek szerint mindenki kardra hányandó, aki néki nem híve. A jó magyar földben nincs mag, mi meg nem foganna. /.../ Bizony mondom az emberi élet méltóságához nem kell nagy vagyon és tekintély, havi kétezer koronából egyes ember még itt is meg tud élni, még egyszer annyiból egy hivatalnok házaspár. Ennyit Ön a tiszta irodalomból is megkereshetne – és lelke sem vallaná kárát.⁴⁸⁹

„Azt mondja, utaink elváltak. Én maradok kispolgár, Ön nagy kommunista. Tény az elválás. De mikor váltunk el? Abban a pillanatban, midőn Ön a Károlyi-korszakban hirtelen arra az eszmére jutott, h[ogy] az emberiséget csak a kommunizmus válthatja meg (ha jól értem írását). Ami engem illet, hogy én forradalmár lettem volna Rákóczi irván, ezt nem hiszem. Semmi temperamentumom nincs forradalmiságra. Hisz Ön tudja, hogy Rákóczi is szeretem, a szegény tévelygő magyart; nem szeretem azonban Thaly–Márki s a magyarság üres Rákóczi kultuszát, ezt a nemzeti önáltatást, magyar hazugságot. Ez csak nem forradalmiság, ha én egy hazugság helyébe az igazamat teszem, úgy – ezt jegyezzük meg – hogy én azzal tulajdonképpen senkinek sem ártok. Márki szónokol másról, Thaly meg már úgyszólamint mindegynek találja. Most a helyzet egészen más. Én Önnek elhiszem, sőt egyedül Önnek hiszem el, hogy a kommunizmus lelkének tartalma, hogy Ön hisz abban, hogy az jó, és hogy egyedül ezen hite az, ami a kommunistákhoz készítette. Elfogadom tehát azt, hogy a komm[unizmus] Önnek erős hite, mondjuk, fanatizmusa, ami ellen Ön momentán nem tehet semmit. Az ilyennek ki kell várni a végét, némelyeknél az ily erős hit, melynek sok minden lehet tárgya, el sem fogy csak napjaikkal együtt. De most kívánható-e tőlem, hogy én is higgyek? Bizonyára nem, addig míg én is át nem éltem azon döntő pillanatot, melyben eljön hozzám is az erős hit. Ez eddig nem következett be. Tehát immoralitas volna tőlem e hitet kívánni, s részemről e hitet felmutatni. Viszont elég okom van arra, hogy e hit nélkül ne csatlakozzam hozzá. Ez okok, mint Ön tudja, éppen nem anyagiak. A kapitalizmusért nevetséges volna nekem lelkesednem. És tudom, hogy a kapitalizmusnak át kell alakulnia a világháború katasztrófája után. Azt is tudom, sőt évek óta tudtam, hogy a parlamentarizmus is csődöt mondott mindenütt, hol importált dolog (tehát az európai kontinensen), s egyetlen helyes volna a rendi képviselő. /.../ az Önök propagandája valótlanosságokkal dolgozik – bocsásson meg, nem Ön csinálja, ezért élek ily erős kifejezéssel –, s olyan erkölcstelenül még nem hazudott emberi propaganda, mint ez. Mikor én tudom, hogy uralomra jutva 30–50 évre éhínséget okozandok, hogy százazreket ki fogok irtani, hogy az ipari munkásságot specialiter tönkreteszem, gyárakat átmenetileg 20–30–40 évre bezárom s a munkásokat katonai fegyelem alá szorítom, akkor én nem mondhatom a munkásnak, segíts fel engem vállaidra, mert én hozom neked a boldogságot, ezt meg azt stb. Ön azt mondja, c'est la guerre, a munkás buta, segítenünk kell rajta malgré lui. S 20–50 év múlva ott lesz az egyetlen hazugságunk árán a földi paradicsom. Ezt Ön könnyen mondhatja, mivel Ön megvilágosított azon pillanatban, mi-

⁴⁸⁹ Szekfű Gyula (Bécs, 1920. június 28) – Gábor Andornak, *MTAKK Ms 4492/169*.

kor hite megjött. Én hit nélkül csak a mát és holnapot nézhetem. És itt az embervér zuhogópataki vannak, mert én, bocsásson meg, elhiszem, hogy Oroszországban példátlanul véres terror uralkodik, s hogy az ország nagy temető. És én nem akarhatok embervért politikai, társadalmi és gazdasági kérdésekért, melyek az emberi boldogságot úgysem fogják elhozni. Amint volt görög, római, egyiptomi, középkori, modern kapitalista társaság és gazdaság, épp úgy lesz – lehet – kommunista is, s ez utóbbi épp úgy el fog tűnni a föld színéről, mint elődjei. És boldog és boldogtalan ember mindig s minden társadalomban volt és lesz. Egy ilyen mellékes formáért, minő az emberi lélekre a társaság és gazdaság, csak egy ember vérért is ontani gonosztett. Aki abban indirekte is részt vesz, ha nem egyedül és tisztán, de tisztán az erős hit vezet, gonosztévő. Kérem, bocsássa meg még ezt is. Valamint azt is, minő jogon állít fel akár egy hívő intelligens ember is egy birodalmat, melynek fenntartója – egyelőre, átmenetileg, mint Önök mondják – a vérontás, mikor nem lehet tudni, vajon egy pillanatban meg nem szűnik azon erős hit, mely a vérontást egyedül igazolná. Hisz pillanatnyilag jött észbe okok nélkül, s épp úgy távozhatik is. És kedves barátom, Ön nehéz helyzetbe kerülne, ha hite tüntén egyszer csak ott találná magát a szervezett terror központjában, s konstatálná, hogy a noyade-ok (itt és ott, Néván és Donon, esetleg, ha eljön az ideje, Budán) hiába történtek egy ideáért, melyben Ön nem hisz többé. És lássa, ez a vér folyam az, mi minden intellektuelt, azaz javult erkölcsiségű, nem tisztán fizetésre és jólétre néző embert elválaszt az Önök kommunizmusától. Magunk közt vagyunk, Ön nem fogja tagadni e vér folyam pozitív voltát. Hanem azt fogja mondani, hogy hát a háború? ott szabad? s ha azt mondom, hogy ott nem szabad, de kell és kellett és kelleni fog, akkor közbeveti: hát ha ott kell, mért ne itt is? Erre a kérdésre, engedje meg, hogy levessem utolsó mezemet, s intellektueli meztelenségben álljak elő. A háború vagy pozitíve vagy öncsalás által különböző emberi egységek harca. Én hozzá tartozom az egyik egységhez. Ez nem frázis, ez a legmélyebb valóság. Ha a magyarság azon helyzetbe jön – Berchtold bűnei vagy akár saját hibájából –, hogy harcolnia s ölnie kell, én már akkor is vele tartok, ha tudom, hogy ez optikai csalódás, ti. az, hogy harcolnia kell. Mert nem kell ugye, ha okosabban viselkednék. De ha egyszer harcol, én odatartozom, nekem az a föld az enyém, az az idegen az én atyámfia. És ez a felfogása a német intellektuelnek a saját népéről, franciának ugyanarról. A háborút tehát mi megértjük és érezzük, ha nem is helyeseljük. Ön azt mondja, ez javíthatatlan kispolgári nemzeti felfogás. És hivatkozik a munkásokra, akik íme a háborút és nemzetet tagadják, s Önökkel együtt mennek. Igen, de ne felejtsek, h[ogy] a munkások korlátoltságuknál fogva nem oda vélnék menni, ahova Önök mennek. Önök a munkást még most vezetik, hogy egyszer úrrá tegyék. Ugyanígy áll a dolog nemzetiségben. A munkás nemzetietlensége egy hiány, mely előállt akkor, midőn az öntudatlan nemzetiség (a paraszté) a városba költözés által megszűnt, s az öntudatos nemzetiség nem fejlődött ki úgy, mint az nálunk, intellektuelknél kifejlődött. Tehát ez nem haladás. És bizonyos lehet benne, hogy ha a kommunizmusnak sikerül (a bizonyos Schönzeit után, melyben neki nem kötelessége jót alkotnia!) a munkást emberi színvonalra emelnie, megint magáénak érzi a földet, mely nem övé, a fajt, mely tőle idegen, s újra kezdi a háborút, aminthogy még eddig minden társadalom-

ban szétesett az emberi tömeg nemzeti és faji nyájakra. Ami pedig a két vérontást illeti, igen, háborút mi »bejaheljük*«, a másikat pedig tagadjuk általában, mint indokolatlant, gazdasági s társadalmi okból folyót, mely okok semmisenek, örök változók, de tagadjuk specialiter azért, mert a vérontás tárgya a mi saját fajunk. Ezt pedig egy intellektuel nem engedheti meg, azaz, mivel az ilyen többnyire tehetetlen, kénytelen megelégedni szabotálással, huzavonával stb. De abban Önöknek igazuk van, hogy az intellektuelek nem használhatók az Önök államában mai mentalitásuk szerint. Kiirthatnak bennünket, de bizony mondom, feltámadunk, s intellektuelek lesznek még akkor is, mikor a kommunizmus századok múlva más társadalmi formáknak adott helyet. Eddig jutottam tegnap, de miért folytassam? Elhiszi nekem, végtelen nyomorúságban vagyok. Abban igaza van, h[ogy] az emberiség kétfelé tolódik, jobbra és balra. Jobbra mennek azokkal, kiknek van mit féltetniük egyúttal azok is, kik már túlemelkedtek azon a felfogáson, h[ogy] a pénz minden, s anyagi jólétért minden egyebet lehet kockáztatni, még emberi életeteket is (NB. a másét). Balra mennek a munkásságból azok, kik a kapitalizmus bűnei folytán még ilyen állati helyzetben vannak, akiket a propaganda vezethet és vezet is. A propagandát pedig egy vad ázsiai autokratizmus hajtja előre, melynek itt, Nyugaton csak olyanok állnak szolgálatában – leszámítva a csekély, ah mily csekély számú erős hívőt! –, kik vagy kiszakadtak az európai közösségből (ezért fogják a fegyenceket szabadon bocsátani, nem azért, mert ártatlanok volnának), vagy nem is voltak benne soha, ez utóbbiak közé tartoznak az orosz-galíciai zsidó diaszpórának olyan tagjai, melyeknek nem volt alkalmuk elhelyezkedni az európai közösségben. Minden más tolatik. Így lesznek forradalmak, ősi tapasztalás. Levelében egy állítás van, melyet nem gondolt meg. Azt, h[ogy] a közép-európai munkásnak rossz a helyzete. Úgy vélem, ezzel is igazolja a forradalmat. Pedig a munkás helyzetét nem mondhatja rossznak, még akár nálunk sem. Itt még kevésbé. Rossz helyzete van Károlyi Árpádnak, ki havi 1100 kor[oná]ból él, vagy az én öreg nagynénimnek, vagy a menekült sógorom családjának, 3 gyerek, asszony havi 2800 koronából, orvos, rendelőszoba, lakás nélkül stb. A munkás néha jól él, de mindig eléggé él, s ha a propaganda nem volna, senkinek se jutna eszébe a forradalom. De hát így akarja az orosz autokratizmus, melynek terjeszkednie kell, különben meghal. Nekem nincsenek illúzióim a kapitalista államok jelen ellenállási ereje iránt. Mi, kis államok semmik vagyunk az orosz hengerrel szemben, az emberi művelődés egyetlen reménye a német faj, melyen még mindig ott táncolnak az örültek. Ha a propagandának sikerül Németországot tönkretenni, vége Európának, s a művelődésben, a humanizmusban olyan szakadás jön létre, minő volt a 4. századtól a 11-12.-ig. Nagyon elképzelem az utolsó gall rhétorok vagy egy Sidonius Apollinaris hangulatát, aki már barbárok püspöke volt, tehát külsőleg asszimilálódott, de horatiusi verseket írt, melyeket senki az ő országában meg nem értett. Pedig nekünk több a veszteni valónk, másfélezer esztendő művelődése, amit felhalmoztunk, s az emberi érzelmek sokkal nagyobb differenciáltsága, mint akkor. Képzelteti a kilátásokat, ha önök »átmenetileg« (50 évre) eltiltanak minden gondolatot, s a tudományokat kivétel nélkül marxistává teszik, azaz egy rég elhagyott barbár fokra leszorítják. És a vér patakokban fog folyni, mert a nyugati ember nem adja be oly könnyen derekát, mint orosz vagy keleties

* helyeseljük

puha magyar. Az élet borzasztó lesz, s mindez – az Ön erős hitéért! Kedves Barátom, mondja csak, Isten Ön, vagy Istennek tartja-e Ön Lenint, akinek szavait szentül követi? Mert ilyen megpróbáltatást az emberi nemre tudatosan embernek nem lehet küldenie. Múlt levelemben ilyen gondolatsor végén írtam, hagyná abba a propagandát, mert lelke kárát fogja vallani. Mert Ön becsületes, kedves jó ember, aki az erős hitétől egy darabig nem fogja látni a borzasztóságot, mit segített okozni, magas hivatala a Kommune esetén úgyis vissza fogja tartani attól, hogy a szegény emberek sebeibe Tamásként beletegye kezit, de nem lehet tudni, egyszer csak hátha eljön Önhöz is a valóság. És mit fog akkor szólni? Ezt akartam én? Nem ezt.”⁴⁹⁰

Jászi Oszkár 1920 augusztusában írt és novemberben megjelent *Forradalom utánjának, a Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom, értelme, jelentősége és tanulságai* című emlékiratának *A bolsevista mozgalom tömeglélektanához* című fejezete korábban idézett passzusai több ponton is párhuzamba állíthatók Szekfű Gyula 1920. június-júliusi – Gábor Andornak szóló – érvelésével. Annak ellenére, hogy Jászi azon túl, hogy bemutatta a chiliasztikus apokalipszis látomását, értelmezte a gyűlölet-vallás eszkatológiájának az okait. Szekfű viszont – mintegy képzeletbeli vitát folytatva Gábor Andorral – személyes viszonyát fogalmazta meg az erőszak történelemformáló mítoszával szemben. Jászi liberális szocializmusa és Szekfű konzervatív antikapitalizmusa és antiliberalizmusa igencsak különbözött egymástól. Ám az, ahogy elutasították a gyűlölet vallását, mutat hasonlóságokat.

Szekfű Gyula és Gábor Andor levelezése valószínű, hogy ekkor megszakadt. Ám 1945-ben folytatódott.

Hóman Bálint 1918–1919-ben

Hóman Bálint az októberi polgári demokratikus forradalomban szerepet vállalt. Röpiratot írt a forradalom mellett, s az Egyetemi Könyvtár szakszervezeti megbízottjává választották. A Tanácsköztársaság idején egyetemi órát tartott és vállalta a felkérést, hogy a középiskolások számára írandó egyetemes „történeti vezérvény” középkori részét Nagy Károlytól a 13. századig megírja. Az 1919. novemberi egyetemi igazolás során a röpiratról nem ejtett szót. A *vezérvény*-fejezettel kapcsolatban azt állította, hogy nem akarta megírni és ezért nem is írta meg, s az ellenforradalom elkötelezett híveként mutatta be magát. 1918–1919-es politikai szerepvállalásai és önmagáról 1919 novemberében kialakított képe részletes vizsgálatot és egybevétést érdemel. Olyat, amely a jelenleg rendelkezésre álló forrásanyagon túlmegegy és mélyebbre ás. A Hóman-hagyaték és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (Közoktatási Népbiztosság) 1919-es iratai alapján úgy látom,

⁴⁹⁰ Szekfű Gyula (Bécs, 1920. július 7.) – Gábor Andornak, *MTAKK Ms 4492/170*. A Sidonius Apollinaris-hivatkozásra vö. Németh László: Róma utódai (Részletek Európa történetéből). *Tanu*, 1936. V–VI; *BIM* 9. 200.

hogy Hóman Bálint utólag más képet rajzolt önmagáról, mint ami a röpiratból és irataiból kirajzolódott.⁴⁹¹

Hóman Budapesten, az események sodrában kellett, hogy újra és újra színt valljon, míg Szekfű Bécsben tartózkodott, csak néhányszor járt Budapesten és joggal hivatkozhatott bécsi tartózkodásának okára, a levéltári iratok szétválasztási feladatára.

Hóman Bálint 1918 novemberében úgy látta, hogy:

„/.../ az októberi forradalom gyökerei visszanyúlnak Bosznia annexiójáig, sőt még a korábbi évekig, talán pontosan 1902-ig, amikor a magyar parlament ellenzéke először folytatott kíméletlen obstrukciót azok ellen a katonai javaslatok ellen, amelyekben vakmerően veti fel fejét a bécsi militarista és imperialista gondolat. Az élethalálharc ekkor kezdődött meg. A lehetetlen birtokpolitika, az elmaradt rendi közigazgatás, a fiatal, tehát annál mohóbb tőkegazdálkodás által elnyomott nép a maga népi és szociális keserűségével öntudatlanul is a közjogi harcokat fűtötte és mozgatta. Ez volt az egyik oldalon, a másikon pedig a veretlen, az agonizáló osztrák imperializmus, amely éppen hogy visszaszámítást próbált bizonyítani, mind erőszakosabb és erőszakosabb eszközökhöz folyamodik, egyformán magyarokkal, horvátokkal, csehekkel, lengyelekkel, sőt osztrák-németekkel szemben, másrészt, hogy tarthassa magát, teljesen eladódik a berlini szövetségnek. A régi hármasszövetség, Andrassy és Bismarck paktumának ez is volt az igazi belső értelme: az osztrák igazgatás és korrupció katonai fedezete. A népek ellen kormányzott erőszakos és hibrid, természetellenes és közjogi valóban agy gimnasztikán alapuló államosság merőben népellenes, dinasztikus és rendi, egy, az elmúlt történelemből vett jelszavak és rendszerek szerint dolgozik. /.../ Amire képtelen volt agitáció és felvilágosítás, azt elvégezte a háború tömegtelen szenvedése.”⁴⁹²

Hóman Bálint az egyetemi igazoló bizottság kérdéseire 1919. november 22-én adott válaszaiban a röpiratban kifejtetteknek nem találjuk nyomát. Kutatásaim során sem ott, sem az MTA Kézirattárában őrzött Varjú Elemér-hagyatékban sem találtam a röpirat eredetijét vagy másolatát.⁴⁹³

Hóman Bálint 1918–1919-es szerepe részletes, alapos és kontextusba ágyazott további kutatást igényel.

⁴⁹¹ [Hóman Bálint,] 1918, idézte: Vértesy Miklós, 1972b. 57; Magyarországi Közalkalmazottak Szövetsége, 84. számú tagsági igazolvány, 1919. március 26. (Hóman kézírása: Kiléptem 1919. augusztus 4.); a Magyar Tanácsköztársaság Központi Lakásbiztossága, 6. számú lakásigazolvány, Budapest, 1919. április 4; Központi Lakásbiztosság, 337. számú, 1919. IV. 12-re szóló idézés, Mentésügyi igazolás, Budapest, 1919. május 21.; Magyar Tanácsköztársaság Hadügyi Népbiztosság, 73. számú sorozóbizottság, Sorozó igazolvány, Budapest, 1919. június 20; Bilet de Legitimaței, Budapest, 1919. augusztus 22; Tass köztség előjárósága, Utazási engedély, 1919. IX. 16.; IV. ker. karhatalmi parancsnokság, Igazolvány, Budapest, 1919. november; Karhatalmi igazolvány, Budapest, 1919. november 13; IV. ker. karhatalmi parancsnokság, Budapest, 1919. november 19; Budapesti Államrendőrség főkapitánysága, 1013. számú igazolvány, Budapest, 1919. november 20; Általános kérdések a budapesti m. tudományegyetemi rektori, quaesturai, könyvtári, dékáni hivatali tisztviselőkhöz és díjnokokhoz az Egyetemi tanács által 591/1919–1920. sz. alatt elrendelt igazolási vizsgálat céljára. *Hóman Bálint, 1919. OSZKK Fond 15/23.*

⁴⁹² [Hóman Bálint,] 1918. Idézte: Vértesy Miklós, 1972b. 57. Az eredetit nem találtam.

⁴⁹³ *Hóman Bálint, 1919.*

A Magyar tragédiáktól a Három nemzedékig

A Magyar tragédiák terve

1920 elején Szekfű hozzáfogott, hogy az *Élet* katolikus kiadónak könyvet írjon a közelmúltról.⁴⁹⁴ Dick Manónak pedig egy háromkötetes könyv tervét, a *Magyar tragédiákat* ajánlotta fel.

„/.../ bizalmam is csak Horváth Jánosban és Babitsban volna [ti. a magyar kultúrkincsek összeválogatására] (korábban Gábor [Andor]ra is gondoltam, kinek kitűnő *szeme* van ilyenekben). Az előbbi az oláhok kezén van, kik nem eresztik vissza, Babits pedig alig vállalkoznék *most*, azok után, mik vele történtek. Így én *most* sehogyse vehetnék részt [ti. az irredenta könyvtár munkájában].

/.../ A közelmúltról készül a munka. De persze egészen más lesz, mint aminek egy éve készült volna. Bár történelmi előadás lesz, háttere olyanféle, mint Renan *Réforme intellectuelle et morale*-ja, amit a f[ol]k[or]radalomtól és Commune-tól elkésztve és deszilluzionálva írt. Azon okokból, melyeket már legutóbbi beszélgetéseimben említettem, s melyeket, mint örömmel vettem észre, Ön kedves Dick Úr teljesen appercipiált, ezt a munkát, mely különben sem alkalmas irredenta könyvtár megnyitására, valamelyik ún. konzervatív czég fogja átvenni, melyik, még nem tudom, azt hiszem az *Élet*. Úgy hiszem, febr.-márc. elején elkészülök vele. Volna azonban más, amit ha Ön elvállalna, szívesen megírnám.

/.../ Három kötetes, successive (nem egyszerre) megjelenő munka, *Magyar tragédiák* címen. I. kötet Wesselényi összeesküvés, II. még nem bizonyos (Teleki Mihály vagy Thököly, vagy általában a Thököly-kor), III. kötet Görgey és Kossuth (azaz Görgey 48–9-ben). Az első után mindjárt a III. jelennék meg, a II-ra sok munka kellene. De az I-vel eléggé tisztában vagyok, s még ez év őszére elkészülhetnék vele (feltéve, hogy nyugalom lesz). Tájékoztatóul közlöm, hogy a Wess[elényi] dolgot Pauler Gyula megírta 2 kötetben, az enyim csak egy 250–300 lapnyi lenne, hozzá bizonyos csekély ismeretlen anyagot használnék fel, ami eddig titkosan elzárva volt, de jól ismertem, mert én kezeltem és rendeztem a levéltárban. A fő különbség azonban a felfogás volna az enyim és Pauleré közt. Szerintem az összeesküvés párbaj magyar és német közt, egyenlőtlen párbaj, magyar rossz vértetben: álmos, cigánykodó, ábrándozó, fellobbanó és lelohadt magy[ar] szellem és vele szemben kemény, cél tudatos, ridegen számító és kötelesség szerint végrehajtó német szellem közt. A Görgey-kötet teljesen új anyag volna, a *most* megnyitott levéltárából a honvédelmi bizottmánynak és a Kossuth-féle kormányzóság elnöki osztályából. Görgey–Kossuth párbajban ez utóbbi képviselte magyarság faji tulajdonait, ezért bukott el Görgey, de ezért bukott el a magyar ügy is. – Ezt a kötetet (mindig nyugodt időket

⁴⁹⁴ Renan, Ernest, 1871.

tételezve fel) télen írhatnám meg, jövő télen, s 1921-ben jelennék meg. /.../ Tudja, hogy én mennyire ragaszkodom bensőleg az Ön czégéhez, mely az én rossz időmben egyedül nyújtott nekem segítő kezet.”⁴⁹⁵

A levél címzettje – mint az a szövegből is kiderül – Dick Manó, datálása Bécs, 1920. január 25.

A *Három nemzedék* alkotási folyamata

1920. január 14-én Angyal Dávidnak már *Nemzeti hanyatlásunk, történelmi tanulmány* című írásáról számolt be:

„Tanár Úr véleményét teljesen osztom, hogy nem láthatjuk a véget, de nincs kizárva, hogy mindnyájunkat maga alá temet. Széchenyi Romistene megint mozgolódik és most végképp fel akarja tűzni a nemzet örvénybe hajtóira az ő koszorúját. Nem elég, hogy Károlyi Mihály fején már ott ékeskedik, – az igaz, hogy nemigen érzi, sem erkölcsileg, sem szellemileg. /.../ Szíves útmutatása szerint idemelléklek a hivatalos bejelentést a jövő félévre, s annak idején be fogom adni az előadás elhalasztását illető kérvényt. Az Akadémiát illető sorait Tanár Úrnak a bennük nyilatkozó régi kedves jósága miatt hálásan köszönöm. Igen kérem azonban, kegyeskedjék az ajánlás gondolatát végleg elejteni. Én abba ez évben semmi esetre sem egyezném belé. Most úgy hiszem, hogy később sem fogok beleegyezni, de ez lehet, hogy megváltozik. Az ideai választásoknál azonban semmiképpen ne tessék kandidálni.

Minél többet olvasom Széchenyit, annál világosabb előttem Akadémiánknak hallatlan hanyatlása. És újra felemelkedése nem is képzelhető egyébként, mintha egész nemzeti életünk ismét emelkedő vonalban mozog. Ez úgy hiszem még nem következett be, hisz nem mozgunk, hanem állunk, mint hallom, még mindig azon kérdésnél, mi lesz a zsidókkal, melynél én sokkal égetőbbnek tartanám a másikat: mi lesz a magyarokkal? Engem legalább ez utóbbi sokkal inkább nyugtalanít. Mindamellet elégé nyugodt hangulatban mentem át az újévbe, amit annak köszönök, hogy karácsonykor végre hozzáfogtam munkám megírásához. »Nemzeti hanyatlásunk, történelmi tanulmány«. Cél, félek, kissé falra borsó lesz: vissza Széchenyihez. De megírása elvon a napi nyomorúságtól, újságot sem olvasok és amennyiben élelmészeti és levéltári gondok engedek, egész nap dolgozom. Remélem, február közepére elkészülök velem, most kb. 70 nyomtatott lapnyi van készen, 200 lesz, s akkor szeretném személyesen levinni a nyomdába, s a nyomtatásnál ott lenni. Igen kíváncsi vagyok, mit fog hozzá Tanár Úr szólani. Károlyi [Árpád] Úrnak, amit elbeszéltem, az egyik alapelve: a nemzetgyilkos sovinizmust a liberalizmusból származtatni, nem igen tetszik. Ő még látott *igazi* liberálisokat. Én már nem, kivéve őt és néhány kiváltságot, kiknek tömegre nem volt hatásuk.”⁴⁹⁶

⁴⁹⁵ Szekfű Gyula (Bécs, 1920. jan. 25.) – Dick Manónak, OSZKK Lr. Vö. Pauler Gyula, 1876.

⁴⁹⁶ Szekfű Gyula (Bécs, 1920. jan. 14.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805. Vö. Angyal Dávid, 1920.

Két hónappal később arról számolt be, hogy lassan, de halad a könyv megírásával:

„Az én munkám az utóbbi három generációról, lassan és nagy nehézségek közt halad előre. Nyelv és compositio egyaránt sok bajjal jár. Sehogy sem tudom az anyagot összeszeríteni, ahogyan kellene, s félek, formátlan voluminózus dolog lesz belőle. Május eleje előtt szó sem lehet, hogy elkészülnek, s így addig nincs is reménységem Pestre mehetni.”⁴⁹⁷

1920 májusa és novembere között Szekfű Gyula Horváth Jánoshoz írt leveleiből láthatjuk, hogy „Julius” „Johann” arra kérte, hogy olvassa el és stilizálja készülő kéziratát. Azokat – tekintettel a posta megbízhatatlanságára – Eckhart Ferenc és Szekfű Ignác segítségével juttatta el hozzá Bécsből Budapestre, s talán ezen az úton kapta meg javításait. A téma jellege, a műfajváltás és a majd másfél évtizedes kétnyelvűség, az hogy láthatólag Szekfű alapjában továbbra is magányos volt Bécsben, egyaránt nagyon fontosá tette, hogy megismerhesse Horváth János véleményét, és számíthasson javításaira. A levelekből tudjuk, hogy a *Három nemzedék* szövegét éppúgy Horváth János stilizálta, befejezését pedig átírta, ahogy hét évvel korábban *A száműzött Rákóczi* végszavának záró passzusait. Ugyanakkor a levelek a *Három nemzedék* alkotási folyamatáról, a kézirat elkészült részéről alkotott véleményéről, és arról is tanúskodnak, hogy „Julius” frontot járt barátjánál jóval otthonosabban mozgott a magyar politikacsinalók és könyvkiadók világában.

Szekfű Gyula május 27-én előre megköszönte, hogy Horváth János vállalta, elolvassa és stilizálja a kéziratot:

„Köszönöm még készségedet, hogy átolvasod a kéziratot. Nem képeled, milyen kínos olvasmányt vállaltál magadra. De majd meglátod és szörnyülködhetsz magyartalanságon. Június 10-én visszavonhatatlanul Pestre utazom, kéziratot viszem, de csak hogy bemutassam Életéknek, kik kiadják, s aztán megint magamhoz veszem, s átdolgozom az egészet. Széchenyitől Rákosiig és Adyig minden benne van, monstrum, felére kell leszállítani.”

„»Tömörítés«, munka első felére, készen van. Bevezetés és négy fejezetből (»Könyv«) bev. és két első könyv kész, s Náci testvérem e levéllel együtt át fogja neked adni. Nem először kérlek, légy szíves átolvasni, s ahol nagyobb fáradság nélkül teheted, a kriminális stílust kijavítani. Teljes szabadsággal. – Illúzióimat nem sérted, ha sokat javítasz. Úgy vélem, egyetlen magyaros fordulat nem sok, de annyi sincs a munkában. Következőt már úgy fogom csinálni, h. anyagot itt összeszedem, s megírást és »tömörítést« Pesten csinálom, hogy kétnyelvűség legalább írás közben ne zavarjon. Fog-e használni, ilyen évtizedes (14 éves) nyelvrontás után, alig hiszem.

Második kefelevonatot, ill. tördelést már remélem, én korrigálhatom aug. közepén Pesten. – Egy levonatot küldetek Klebelsberg gr-nak, ki maga ajánlkozott olvasni. De ha átlapozod munkát, látni fogod, hogy cenzuránk butaságát tekintetbe véve (azaz, láttál már okos cenzurát?) nincs kizárva, h. egyes helyeken nehézségek lesznek. Ez esetre Kleb. gr. talán közbelépne, de nem gondolod-e, hogy jó volna Bleyert is felkérni, olvasná el a levo-

⁴⁹⁷ Szekfű Gyula (Bécs, 1920. márc. 22.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805.

natokat. Ő tavaly ősszel hajlandó volt erre, ha ideje engedi, ha te ezt jónak látod, beszéld meg öcsémel, ki III. és IV. könyvet is ismeri és informálhat azok tartalmáról. És ha szükségesnek látszanék, kérnéd meg Bl-t nevemben, h. olvassa át. Az ő számára adandó korrekturát lehetne tán az egész munkáról két részletben átadni. – Én persze ilyen /.../ célon kívül is igen örülnék, ha Bl. már korrekturában is olvasná. Remélem, aug. 15-20 körül, ha nem is az egész második résszel, de nagyjában elkészülök, a hátralékot már Pesten fogom átdolgozni, s egyúttal a második korrekturát (s a II. rész első korr.-t) személy szerint, a ti terhelétek nélkül végezni.

Károlyi úr átolvasta, meg van vele általában elégedve, csak Széchenyi-fejezeten konstatálta, hogy én is »schematizálni« szeretek, mint ezt ő rajtad is észrevette. Azt hiszem, ez a kollégiumi francia hatás maradványa.

Ami a tartalmat illeti, biztosra veszem, h. meg leszel vele elégedve és némelykor, minden túltengő individualitásom mellett is úgy éreztem, hogy amit írok, azt kollektíve, a művelt magyarok nevében írom. Már akik, kevesen, ujjainkon elszámálhatóan azok vagyunk. Ha bev. és első könyvet korrektíve átolvastad, légy szíves öcsém által rögtön beadni a nyomdába, h. ott megkezdjék a szedést. A második könyvet aztán kényelmesen, saját bölcsességeid sajtó alá rendezése mellett olvasd át s szukcessive add a nyomdába. Továbbá, más szemtelenebb kérés. Én a második fél átdolgozása miatt 2-3 hétig ide vagyok szögezve, postán korrekturát nem lehet küldeni, így nem marad más hátra, mint hogy az első kefelevonat korrigálására Téged és testvéremet kérjelek. Egészen nem merem az utóbbira bízni, mégse ért úgy hozzá. Hanem légy szíves, beszéld meg vele, hogyan intézhetnétek el úgy, h. aránylag legkevesebb gondotok legyen vele.

Az »Előszót« szükségesnek láttam, h. Áldásy-féle egyének, kiknek szemében (mert ez most jólesik nekik) még mindig és csakis bolsevista professzor vagyok, meg ne vádolhassanak köpönyegforgatással. Azonkívül, jól esik bemutatnom, hogy keresztény voltam, amikor senki se volt az a mai díszes társaságból. Tehát előszó bizonyos fokig elkülönzés is a mai arrivéktól.

Bevezetés gyöngé, kompozíciója rossz, de nem tudtam másképp. Arra a néhány történeti fogalomra szükségem volt, amit ott honfitársainknak beadok.⁴⁹⁸

Augusztus 22-én elküldte a *Három nemzedék* – az utolsó két fejezet híján – hátralevő részét:

„Itt küldöm a II. részt (Dr. Jungerth Mihály külügyi osztálytanácsos szíves hozzád juttatni, miután Náci testvérem úgy vélem már mégis elment Pestről), hátra van még 2 fejezet: 1. a szélsőségekről: konzervatív és radikális áramlatokról, 2. utolsó, befejező: Két magyar sors (Tisza és Ady). Összegezés nem lesz. Utóbbi fejezet még nincs készen, Pesten szeretném megcsinálni. Kérlek, légy szíves ezt a részt is gondozásba venni, és ha a nyomda még nem haladt volna annyira, hogy már szüksége volna rá, megérkezésemig magadnál tartani, nehogy ott tudja isten kinek kezébe kerüljön, Túri Béla olvasgassa. Szept. első hete

⁴⁹⁸ *Szekfű Gyula* /Bécs, 1920./ (jul. 27) – Horváth Jánosnak, *MTAKK*, Horváth János hagyatéka.

végén, 5-6-ika körül tán Pesten lehetek, a korrekturát csinálni. Leveledet igen köszönöm. Őszintén szólva, nagyon jól esett, h[ogy] meg vagy a dologgal elégedve. Csak Kemény Zsigmondról hallgassunk. Uram Isten, minő shakespearei vagy michelangelói munkát csinált volna ő ebből a példátlan rothadásból! A most küldött rész egyenetlen, néhol anyag hiányzik, másutt érdeklődésem merült ki. Többet szóbelileg, viszontlátásig.⁴⁹⁹

Október 10-én jelezte, hogy megkapta a kijavított szöveget:

„7-9. ívet Eckhart meghozta, nagyon köszönöm korrigálást és utánajárást. Remélem, cenzura most gyorsabban fog menni, – elég rossz omen, hogy cenzor urat annyira nem érdekelte, hogy 10 napig kezébe se vette. Utolsó fejezetet hét végén küldöm. Még mindig nincs meg. Hallottad testvéremtől a Széchenyi-Igék tervét? Vajon Akadémia ez ellen is fog-e protestálni? Ha Berzeviczy nem, de Vizota és Bártfai Szabó meg lesznek sértve. Mi van Petőfivel? Ha [a] Pantheon Császár [Elemér] nevű kitűnő esztétikusunktól egy egész kötetet ki tud adni magyar regényről, Baranyayéknak nem volna szabad hátramaradniok. Kérlek, küld el Náci öcsémet sans géne hozzájuk, h. összehozzon téged velük.⁵⁰⁰

November 8-án Horváth János – a könyv utolsó részeire, különösen az Ady–Tisza-fejezetre vonatkozó javításait taglalta:

„Nézeteidet egészűkben elfogadom, tehát 1/ Adynál légy szíves beszúrni, hogy igenis érthető, hogy elriasztotta magától a megértőbbeket is, a jóakarátú emberek többségét is, – talán oda, hol a magyarság megrugdalásáról van szó, vagy a részlet vége felé, ahogy jónak látod. 2/ Tisza: nem fejeztem ki egész világosan, hogy én őtőle nem is vártam apostoloskodást (ez Prohászka dolga lett volna), hanem csak pozitív reformokat: társadalmi, gazdaságiakat. Ezek iránt, nem tehetek róla, úgy vélem, semmi érzéke nem volt. De hogy ez is érthető, sőt menthető volna, elhiszem. Talán be tudnád valahova még illeszteni ezen kitűnő mondatodat, v. hozzá hasonlót: A helyzet betegségét éppen az jellemzi, hogy a legkiválóbb sem tehet egyebet, mint napi munkát végez az adott viszonyok közt: késleltet, de nem gyógyíthat többé.

/.../ Átaljában kitűnően les, ahogyan csinálod. »Ilyenformán, de szépen«, NB. csak ne oly szépen, hogy el se higgyék nekem.

Schopenhauer törlésbe belenyugszom. De remélem, Asbóth munkája azért valahol csak idéztetik; kár volna e keserű elődömet hallgatással mellőzni. ... Ha a bpesti-zs[idóság] fejezetben még valami támadó dolog volna, ami antiszemitaságra magyarázható, légy szíves töröld ki.⁵⁰¹

November 16-án már mindketten látták a munka végét:

„/.../ itt a tartalomjegyzék folytatása, első részt tegnap küldtem el öcsém címére. Egyúttal sajtóhíbak jegyzéke, a nyomda sok széteső betűt elhagyott a sorok elején és végén, – sok

⁴⁹⁹ *Szekfű Gyula* /Bécs, 1920./ (aug. 22) – Horváth Jánosnak, *MTAKK*, Horváth János hagyatéka.

⁵⁰⁰ *Szekfű Gyula* /Bécs, 1920./ (okt. 10) – Horváth Jánosnak, *MTAKK*, Horváth János hagyatéka.

⁵⁰¹ *Szekfű Gyula* /Bécs, 1920./ (nov. 8) – Horváth Jánosnak, *MTAKK*, Horváth János hagyatéka.

gondotok lehetett vele, – bizony nem tudom megköszönni sem neked, sem öcsémnek a fáradságot. Vacsorát fogunk honoar-ból rendezni. – Levelet igen köszönöm, tóga elhagyásával kibékültem, befejezés igen szép, – nálad már hagyományos, h. az én befejezésemet te írod. /.../ majd beszéljünk a Két korszak határán-ról. Kitűnő cím. Legegyszerűbb volna záros határidővel felajánlani Bar/anyai/ Juszinnak és Életnek, s miután ezek – remélhetőleg – nem tudnak idejében határozni, kötelességet megtéve zs[idó] céghez menni. Egész bizonyosnak tartom, hogy ki lehet adni. És ki is kell, függetlenül Petőfitől.”⁵⁰²

A folytonosság tétele az *Előszóban*

Szekfű Gyula 1918 és 1920 közötti – az idézett levelekből érzékelhető – szerepválalásai és csoportkapcsolódásai nem pusztán különböző, hanem azonos szemléleti elemeket is mutatnak. Ahogy a *Der Staat Ungarn* és a *Három nemzedék* is kapcsolódott egymáshoz. Ám tüzetesebb olvasás után a kettő különbsége bizonyul meghatározónak.

A *Der Staat Ungarn* alap gondolata az volt, hogy a magyar állam két alapkövetelménye a magyar nemzet önrendelkezése és a keresztény-germán kultúrközösségbe integrálódása. Ezek teljesültek be a kiegyezéssel, majd Németország és a Monarchia szövetségével. Az alkotmányos modern magyar államot a nemzetiségek szembehelezkedése és a rendi-középkori gazdasági viszonyokra átmenet nélkül következő kapitalista gazdaság társadalmilag és kulturálisan romboló hatása fenyegeti. A nemzetiségek szembehelezkedése hatékony ellenintézkedéseket kíván: „az alkotmányos állam /.../ munkája feltétlenül kiegészítendő a nemzeti erőknél társadalmi és gazdasági szervezkedése által.”⁵⁰³

A kapitalizmus rombolását „állami szociális előrelátás” fékezheti meg. „A hiányok kitöltése, az akadályok leküzdése csak szervezett munkával valósítható meg; hogy pedig erre a modern alkotmányos állam hagyományos gépezetével és kapitalista gazdaságával képes lesz-e, ez a jövő nagy kérdése...”⁵⁰⁴

Szekfű Gyula a *Három nemzedék* első kiadásának előszavában arra hivatkozott, hogy a művében kifejtett koncepciónak a *Der Staat Ungarn* szerves előzménye:

„Midőn az 1917. esztendőben a »Magyar állam életrajza« című munkámat német nyelven kiadtam, felszólítást kaptam a német kiadócégtől, hogy a mű második kötete gyanánt az 1848, illetőleg 67 utáni történetünket külön, részletesen írjam meg. Ezt a felszólítást azonban kénytelen voltam visszautasítani, azon okból, mivel én az akkor uralkodó liberális történetfelfogástól diametrálisan eltérő állásponton lévén, utóbb lefolyt liberális félszázadun-

⁵⁰² Szekfű Gyula /Bécs, 1920./ (nov. 16.) – Horváth Jánosnak, MTAKK, Horváth János hagyatéka. Vö. http://www.irodalomismeret.hu/files/2011_4/korompay_h_janos.pdf.

⁵⁰³ Szekfű Gyula, 1918b. 224.

⁵⁰⁴ Uo. 226.

kat másnak nem, csakis a dekadencia szomorú korszakának rajzolhattam volna. Ennek pedig *akkor*, midőn a létért harcoló nemzetnek elsősorban belső egységre és nyugalomra volt szüksége, értelme és jogosultsága semmiképpen sem lehetett. Így én megelégedtem különvéleményem vázlatos érintésével a munka befejező részében, valamint a magyar kiadás előszavában. /.../ Három évvel ezelőtt, a liberális illúziókba burkolózó magyarság e szavakat idegeneknek találta, visszhang reájuk alig kelt, ha annak nem veszem, hogy némely polgári-radikális kritikus megbámult miattuk, mint valami özönvíz előtti konzervatív őslényt. Munkám alapgondolatával: hogy a magyarság, története egész folyamán, integráns részét képezte a keresztény-germán kulturális közösségnek, senki sem tartá érdemesnek foglalkozni. Azóta a magyar világ nagyot változott /.../ A liberális korszak szigorú megítélése nem választhatja többé két ellenséges táborba a nemzetet, mert immár mindenki megegyezik abban, hogy a liberális közelmúlt a tévelygés korszaka volt, melyből csak szerves munkával, a valódi nemzeti hagyományok kiépítése által emelkedhetünk ki. A tiltó ok, mely miatt a világháborúban el nem mondhattam véleményemet a közelmúltról, megszűnt tehát és /.../ íme a könyv, a magyar fejlődés rajza a múlt század negyvenes éveitől kezdve. De ezt a könyvet akkor is megírtam volna, ha a közvélemény nem jön közelebb az én három évvel ezelőtt kimondott felfogásomhoz, aminthogy a munka kezdete még 1918 végére és 1919 elejére nyúlik vissza. Ezt a könyvet meg *kell*ett írnom. Ez a könyv személyes élményem. Abban a súlyos ínségben, melybe az 1918. októberi katasztrófa döntött bennünket, melynek nyomorát éppen mi, a magyar értelmiség, érezzük legsúlyosabban: testünkön és lelkünkön, öntudatosan és az összefüggéseket áttekintve, – úgy éreztem másfél év óta és úgy érzem ma is, hogy munkaerőmet és munkakedvetem fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén *ilyen* katasztrófát kellett megélnünk, míg szemébe nem nézek azon erőknél, amelyek az egészséges fejlődés sodrából kivetették nemzetemet.

Így írtam meg e munkát és ... *salvavi animam meam*.”⁵⁰⁵

Az *Előszó* állítása szerint a *Három nemzedék* koncepciójának tompítottabb változata az a felfogás, amely Szekfű Gyula történelemszemléletét a *Der Staat Ungarn* megírása idején meghatározta, s amely a körülmények (és a tárgyszűkítés) hatására erősödött fel.

⁵⁰⁵ Szekfű Gyula, 1920. 3–4.; A *Der Staat Ungarn* belső címlapján szereplő évszám 1918. „Munkám alapgondolatával, hogy a magyarság, története egész folyamán, integráns részét képezte a keresztény-germán kulturális közösségnek, senki sem tartá érdemesnek foglalkozni.” Ezzel merőben ellentétes a kutatásunk során megtalált recenziók többségének mondanivalója. Bleyer Jakab éppen ezért dicsérte kiemelten a könyvet a *Pester Lloyd*-ban. A *Der Staat Ungarn*, illetve *A magyar állam életrajza* sajtóvisszhangjáról vö.: Bleyer, Jakob, 1918, Károlyi Árpád, 1918, Turi Béla, 1918, Wlassics Gyula, 1918, Munkácsi Kálmán, 1918, Domanovszky Sándor, 1918, Bölöni György, 1918, Schöpflin Aladár, 1918, Braun Róbert, 1918. Az előzményekre: „A II. kötet programját nem látom elég világosan. Másfelől az I-ben nehezen tudom elképzelni a polémia kerülését, pedig csakugyan alighanem úgy volna jobb” Horváth János (Tábori posta, 1916. jún. 15.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628., Szekfű Gyula (Bécs, 1918. nov. 14.) – Dick Manónak, OSZKK Lr.; Szekfű Gyula (Bécs, 1919. szept. 16.) – Angyal Dávidnak; Szekfű Gyula (Bécs, 1920. jan. 14.) – Angyal Dávidnak, Szekfű Gyula (Bécs, 1920. jan. 25.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805.

Turi Béla az *Alkotmány* 1918. március 24-i számában azért bírálta *A magyar állam életrajzát*, mert a kiegyezést befejezésnek tekintette és mivel nem lehetett érzékelni benne a szokásos beállításoktól alapjában eltérő vonásokat:

„/.../ talán Szent István és részben az Árpád kori részt leszámítva nem látok semmi olyat Szekfű Gyula könyvében, melyet a romantikusok vagy polgári-liberális történetíróink ne írhattak volna meg, vagy részben tényleg ne írtak volna meg. A magyar kiadáshoz írt előszó e részét bátran mellőzhette volna.”⁵⁰⁶

Török Pál úgy látta, hogy

„Te saját felfogásodat szinte háttérbe akartad szorítani, – nekem legalább az a benyomásom, hogy a könyv nem annyira a Te nézeteidet, mint inkább a magyar tört[énet]tudomány mai állását mutatja. Természetesen ennél okosabbat ismeretterjesztés céljából írt könyvben nem is lehet csinálni.”⁵⁰⁷

Szekfű Gyula Odescalchi Arthurnak 1918. február 13-án így értelmezte a német nyelvű összefoglaló könyvet:

„/.../ kísérletezésnél, próbálkozásnál nem több, amit csinálok. Ha az ember észrevette, hogy ahogyan eddig csinálni szokás volt, úgy nem jó többé és célhoz nem vezet, ebből logikai természetességgel folyik a további lépés: meg kell próbálni másképpen. Hála istennek, ebben a próbálkozásban mégis az ember egyedül: többen is felismerték már az eddigi út-mód elégtelenségét s nekem éppen mostani munkámban alig volt egyéb feladat, mint fölkeresni ilyen félreismert vagy figyelembe sem vett outsiders munkáit, s azok tartalmának felhasználásával írni valamit, amiben szinte semmi új nincsen, de benne mégis olyanok vannak, mik újnak tetszenek azoknak, kik az említett mellőzött tudósokat (minő Tagányi) nem ismerik.”⁵⁰⁸

A magyar állam életrajzát Braun Róbert a magyar történetírás konzervatív revíziójának tekintette.⁵⁰⁹ A szemléleti elemek együttesén és a felfogás egészén kívül az idézett levelek sora is amellet szól, hogy a *Der Staat Ungarn* előzménye a *Három nemzedék* koncepciójának. A mércéül szolgáló alaptételek változatlanok: az európaiságot a keresztény-germán kultúrközösség képviselte, a magyar önrendelkezés biztosító pedig a kiegyezés volt. Mégsem a vázlatos vélemény kibontása, hanem értelmezése különböztette meg a *Három nemzedéket* a *Der Staat Ungarn*tól. Nemcsak az 1920 júliusából Bécsből datált *Előszó* szövege mond ellent önmagának, hiszen az utolsó passzus elkeseredett nekiveselkedésről vall, s nem a már régóta meglévő felfogás papírra vetéséről. A levelek is arról tanúskodnak, hogy Szekfű Gyula újjáalkotta korábbi konzervatív koncepcióját.

⁵⁰⁶ Turi Béla, 1918.

⁵⁰⁷ Török Pál (Marosvásárhely, 1918. máj. 22.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁵⁰⁸ Szekfű Gyula (Bécs, 1918. febr. 13.) – Odescalchi Arthurnak, OSZKK Lr.

⁵⁰⁹ Braun Róbert, 1918. Vö. Braun Róbert, 1921, 1922; Jászi Oszkár, 1929, 1982.

Mi okozta a történelmi Magyarország felbomlását?

A *Három nemzedék* koncepciója, kontextusa és műfaja

A száműzött Rákóczi körüli botránysorozat szekfűi értelmezésének ideológiai konstrukciója az újabb élmények hatására a *Három nemzedék*ben az újkori magyar történelem egészének a rendezője lett. Szekfű Gyula új tartalmakkal bővítette, módosította és más kontextusba emelte a *rosszul hazafiak – elcsábított tömegek – lelki függetlenek* triász tagjainak jelentését. Átértelmezte az *Újabb válasz bírálóimnak* és a *Mit vétettem én?* fundamentális elemeit.

A megújulás követelményei – a hanyatlás története

A *Három nemzedék* szemlélete, szerkezete, érvelése, dinamikája és konklúziója két kérdés – a *Milyen kellett volna, hogy legyen a magyar?* és a *Milyen lett a magyar?* – szembeállítására épült. A két kérdésre adott válasz a nemzet megkettőzése jóra és rosszra, normatívra és empirikusra, kívánatosra és adottra, a nemzeti fejlődés potencialítására és aktualitására.

AZ ÉRTELEM KÍVÁNATOS POLITIKÁJA

A potencialitást, az erkölcsi megújulás követelményeit Szekfű által rendszerbe foglalt Széchenyi-idézetek jelenítették meg.

Szekfű Gyula szerint Széchenyi politikai rendszere lelki konstitúciójából, az pedig magyarságából fakadt. A magyarság halhatatlan lélekhez méltatlan nagy parlag, amelyen a nemzeti bűnök, a hiúság, önhittség, önáltatás, öncsalás, a szalmatűz, a hirtelen fellobbanó lelkesedés, a közretség, az irigység és a kölcsönös gyűlölet tenyésznek. Innen kell elemelkedni az erkölcsi és társadalmi tisztasághoz, a nemzeti erényhez, a lelki függetlenséghez, amelynek eszköze az ész. Annak érdekében, hogy ehhez el lehessen jutni, kerülni kell az érzelmi politikát, amely a nemzeti bűnököt gerjeszti fel, nem szabad bolygatni a magyarság kettészakadását okozó közjogi kérdést és el kell kerülni a nemzetiség külsődleges terjesztését, a nemzetiségek nyelvi magyarosítását. A magyar bűnök felgerjesztése, az érzelmi politika a magyar hegemonia megbuktatásához vezethet az országban. Az értelem politikája, a konzervatív reformrendszer, a fontolva haladás, a keresztény-germán-magyar politikai romantikus társadalom- és

államfelfogás erkölcsi megújulást eredményez.⁵¹⁰ Az erkölcsi megújulás, annak értelmi politikája a haladás kívánatos útja, a történelmi Magyarország eszménye.

Szekfű a magyar liberális hagyomány, így Zichy Antal és Beöthy Ákos Széchenyi-képével szemben visszanyúl Széchenyi műveihez és újraértelmezi azokat. Széchenyi nem másolt külföldi mintákat. Naplói bizonyítják, hogy a külföldi példák, átvételek és hatások éppúgy, mint gazdasági vállalkozásai, csak a magyarság erkölcsi megújulásának az eszközei voltak. Szekfű a *Hítelből*, a *Világból*, a *Stadiumból*, a *Kelet népéből*, a *Garatból*, az *Adó és két garasból*, és a *Politikai programtöredékekből* vett idézetekkel mutatta be Széchenyi konzervatív reformrendszerét.⁵¹¹

A KATASZTRÓFÁHOZ VEZETŐ ÉRZELMI POLITIKA

Az aktualitás a történelmi Magyarország szétdarabolásához vezető hanyatlás története volt. A potencialitás a nemzeti vétkeket megzabolázó *értelem politikája*. Az, amit a *politikai érzék* követelt volna meg. Az aktualitás pedig a nemzeti vétkeket gerjesztő és szabadjára eresztő *érzelmi politika*. A potencialitás a *keresztény-magyar romantizmus*, az aktualitás a *magyar liberalizmus*.

A potencialitás, a nemzeti regeneráció, a *Nemzeti Erény*, a *politikai érzék* követelményeinek *fontolva haladó* érvényesítése a történelmi Magyarország megőrzésére, s a nemzet fejlődésére vezetett volna. Az aktualitás, a *Nemzeti Bűnök*, az *érzelmi politizálás*, a felelőtlen vágatás, a magyar liberalizmus politikája viszont a történelmi Magyarország felosztását eredményezte.

Szekfű Gyula a nyugati liberalizmus alapelveit a francia forradalom terror előtti tanaiból, a felvilágosodás racionalizmusából és antropológiai optimizmusából eredeztette. Belőlük származtatta az egyéni szabadságokat (a személyes, a működési és a kereseti szabadságot, a tulajdon és a tőke szabad felhasználását), a társadalmi szabadságokat (a szabad vallásgyakorlatot, az egyház és az állam szétválasztását, s az oktatási és egyesülési szabadságot) és a politikai szabadságokat (a személyes és a társadalmi szabadságok biztosítékait és feltételeit: az általános választójogot, a népképviselőket, a kormányfelelősséget, a független bíraskodást és a sajtószabadságot). Terjedését szabadság és nemzet egymást erősítő hatása segítette elő. Ész és szabadság liberális tanai a gondolkodás történetében haladást képviseltek. Gyakorlati megvalósításuk viszont – Anglia kivételével, ahol szervesen nőttek ki az előzményekből – kudarcok sorozata. Azért, mivel az elvek formalisztikus gondolkodásmóddal társultak, amely papiros alkotmányhoz (külföldi, spanyol, majd belga alkotmányok szolgai másolásához), a tekintély elvének merev tagadásához, a gazdasági és társadalmi viszonyok figyelmen kívül hagyásához és a megindított mozgalmak irányításának teljes képtelenségéhez vezettek. A korlátlan gazdasági szabadság az agrárnépszerűség

⁵¹⁰ Szekfű Gyula, 1920. 21–59.

⁵¹¹ Uo. 21–25. Vö. Szekfű Gyula, 1921, 1935a.

és az ipari munkásság kiszolgáltatottságát és alávetését eredményezte. A mozgalmak irányítási képtelenségének következménye a radikalizmus. Az európai liberalizmus Szekfű értelmezésében a franciára szűkült. Az értelmezés Édouard René Laboulaye *Le parti libéral*, Oskar Stille *Die politischen Parteien in Deutschland. II. Der Liberalismus*, Oskar Klein-Hattingen *Geschichte des deutschen Liberalismus*, Paul Thureau-Dangin *Le parti libéral sous la Restauration*, Abel-François Villemain *La tribune moderne*, Ernest Seillière *La philosophie de l'impérialisme*, Rudolf Kjellén *Der Staat als Lebensform* és Ludwig Mises *Nation, Staat und Wirtschaft* című művein alapult. Nagy hatással volt Szekfű liberalizmus-képére Ernest Renan *La Réforme intellectuelle et morale de la France-a*.⁵¹²

A magyar liberalizmus érzelmi politikát, ellenzékiiséget, közjogi radikalizmust és külsődleges, nyelvi magyarosítást eredményezett. Mindazt, amit Széchenyi tabunak minősített. Holott Metternich – a bécsi levéltári iratok tanúsága szerint – nem akadályozta a reformokat, s a konzervatívok is reformálni akartak olyannyira, hogy az ellenzék és a konzervatívok programja csak hangnemében, nem pedig tartalmában különbözött. Kossuth agitációja viszont az érzelmi politika elszabadulását eredményezte. Az ellenzéki táborban Deák – reménytelenségéből fakadó – melankóliája miatt Kossuthnak nem volt ellensúlya. Az éretlen közvélemény pedig Kossuthot követte.⁵¹³

A potencialitás, a politikai érzék a közjogi és a nemzetiségi kérdés kerülését és társadalomszervezést követelt volna meg. Az érzelmi politizálás viszont közjogi kuruckodáshoz, nyelvi magyarosításhoz, s ennek következtében nemzetiségi visszahatáshoz vezetett. Emiatt a magyar nemzet Bécs és a nemzetiségek keresztútjába került, katasztrófák áldozata lett (1849-ben és 1918–1919-ben), s a magyar nemesség lesüllyedt, miközben a magyar parasztság nem emelkedett fel. A nemzet a kiegyezés adta lehetőségeket elvesztegette, míg a nemzetiségek megerősödtek. A bevándorlás korlátozásának elmulasztása pedig zsidó gazdasági, kulturális és politikai térhódítást eredményezett. Az érzelmi politizálás által legyengített és valóságos feladataira vakká tett magyar nemzet meddő közjogi küzdelmekre és külsődleges magyarkodásra fecsérelte energiáit, miközben védtelenné vált nemzetiségi ellenségeivel és a zsidó kapitalizmussal, kultúrával, radikalizmussal és bolsevizmussal szemben. A nemzeti hanyatlás a *magyar liberalizmus*, a kuruckodás, a közjogi radikalizmus, az érzelmi politizálás következménye volt, amelynek végpontja a történelmi Magyarország felosztása lett.

Az átértelmezett ideológiai konstrukció

A *Három nemzedék* új kontextusba emelte és átértelmezte Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi*-botrányra a *Felelettől* és az *Újabb választól* a *Mit vétettem én?*-ig ívelő véde-

⁵¹² Szekfű Gyula, 1920. 78–87.

⁵¹³ Uo. 88–132.

kezése során kidolgozott a rosszul hazafiak, csábítók – elcsábított, éretlen közvélemény – népszerűtlen lelki függetlenek triászát. A potencialitás és az aktualitás szembeállítására egyúttal a *Der Staat Ungarn keresztény-germán kultúrközösség, nemzeti önrendelkezés és politikai érzék* fogalmainak az átértelmezése volt.

A rosszul hazafiak, a csábítók, a dilettánsok, a kismagyarok szerepében Kossuth Lajost és híveit, a magyar liberalizmus, az érzelmi politizálás, a közjogi radikalizmus képviselőit találjuk. Az ő bűnük, hogy felelőtlen dilettantizmussal megbontották a közjogi, nemzetiségi és társadalmi egyensúlyviszonyokat. Ők azok, akik illúziókkal béklyózták meg és fecsérelték el azokat az energiákat, amelyeket a nemzet létét fenyegető veszedelmekkel kellett volna szembefordítani. Ők a magyar liberálisok, akik mint liberálisok ugyan következetlenek voltak, de konzekvensen képviselték a magyar liberalizmus közjogi radikalizmusát, a kurucos beállítottságot. Elsősorban őket terhelte a felelősség a magyar nemzet védtelenné válásáért, az államszervezet felbomlásáért és az államterület feldarabolásáért. Ugyanis megvalósíthatatlan próbálkozásokra és követelésekre fecsérelték el a nemzet erőit, mikor a valódi ellenség állami és nemzeti létét fenyegető veszedelme és a belső bajok egyre sürgetőbb és hatékonyabb beavatkozást kívántak volna. Miközben a külső feltételek az idő múlásával egyre kedvezőtlenebbeké váltak a magyar nemzet számára.

Az elcsábított, éretlen közvélemény azért lett ilyen, mert a rosszul hazafiak, a csábítók érzelmi politizálása miatt nem a politikai érzék által megkövetelt szerves fejlődés és kiművelődés, iskolázás útjára került, hanem az érzelmi politizálás következtében a szenvedélyek, a Nemzeti Vétkek támogatója és hordozója lett. A rosszul hazafiak, a csábítók, a politikailag dilettáns demagógok ugyanis felelőtlen, érzelmi politikájukkal éppen azokat a szenvedélyeket szabadították el, amelyeket a politikai érzéken alapuló politikának féken kellett volna tartania. Mindenekelőtt a közjogi ellenzékiiséget, a kuruckodást, amelyet irreális csábítás csak még népszerűbbé tett az éretlen, politikailag iskolázatlan tömeg előtt.

A hivatott vezetők, a népszerűtlen realpolitikuskok, a nagymagyarok – mert maguk sem voltak mentesek az illúziókat szülő és szabadjára eresztő liberális gondolkodásmódtól – nem voltak képesek elég hatékonyan cselekedni, defenzívába szorultak, és értő közvélemény hiányában kénytelenek voltak a feltételekkel számot nem vetők ellen vívott küzdelemben az ellenfeleik által választott és rájuk kényszerített – számukra előnytelen – terepen és fegyverekkel harcolni. A túlzott iramú és szabályozatlan kapitalizálódás a társadalom túlnyomó többségét, az állandó közjogi harc pedig a nemzet egészét tette védtelenné. A kapitalizmust a zsidóság, a közjogi viszálykodást a nemzetiségek tudták a saját hasznukra fordítani és kihasználni.

Az alapképlet átértelmezése a metahisztóriai, értéktani kulcsfogalmakon alapult. A rosszul hazafiak – lelki függetlenek ellentét a magyarság fogalmi megkettőződését, a francia liberalizmus és a német romantika az európaiság duplikálását jelentette. A rosszul hazafiak immár egyértelműen rossz hazafiak voltak. Őket dilettantizmus

jellemezte, a melléjük zárkóztatott baloldali törekvéseket, a század eleji szocializmust és radikalizmust pedig a nemzetietlenség és a gyökértelenség.⁵¹⁴

Az igazi, a potencialitást képviselő nagymagyarok, a lelki függetlenek és az általuk képviselt politikai érzék népszerűtlen volt. Széchenyi utódai közül Deák Ferenc, Eötvös József, Desseffy Aurél, Kemény Zsigmond, Vajda János és Gyulai Pál hatása igen korlátozott maradt. Az uralkodó irányzattal ellentétes törekvések, a nemzeti hagyományok hordozói gyengék és elszigeteltek voltak. Az Akadémia, a tudományok és a történetírás nem töltötték be feladatukat. Sennyey Pál és konzervatív pártja kisebbségbe szorult és felbomlott, Istóczy Győző és az Antiszemita Párt politikája egy témára szűkült. Zichy Nándor, Zichy János és a Katolikus Néppárt belesodródott a közjogi harcba. Arany László írásai és Vargha Gyula költészete szűk körre hatottak. Zelenski Róbert kapitalizmust korlátozó kezdeményezéseit a liberális sajtó megbélyegezte és diabolizálta.⁵¹⁵ A baloldali törekvések, a század eleji szocializmus és radikalizmus nemzetietlen és gyökértelen volt. Ady magyarsága politikai tévelygéssel és erkölcsshiánnyal társult.⁵¹⁶ Tisza Istvánt pedig liberalizmusa akadályozta meg abban, hogy az erkölcsi megújulás megvalósítója legyen.⁵¹⁷

Szekfű Gyula megkonstruálta a Széchenyinek tulajdonított értékrendszert, amelyet transzcendens mércévé emelt, önmagát pedig a mérce szószólójának szerepébe helyezte. A kánonképző helyzetébe és a nemzetnevelő szerepébe. Ebből a helyzetből illusztrálta tételét és ebből a szerepből ítélkezett. A konzervatív történefffelfogást újjáalkotó vaskos történetpolitikai esszé belső meggyőződéstől fűtött, hatása pedig a középosztályi mentalitást meghatározó volt. A hanyatlástörténeti koncepció elemeit, így Kossuth-képét mások írásaiból emelte át.

Kitérő a Kossuth-képről

Szekfű Gyula Kossuth reformkori politikai ellenfeleinek (a konzervatívoknak, Széchenyinek, Keménynek és a centralistáknak) és dualizmus kori kárhóztatóinak (Asbóth Jánosnak és Réz Mihálynak) a vádjait ismételte meg és foglalta rendszerbe. Szerinte Kossuth liberális volt, liberalizmusa viszont külföldi sémák és hazai rossz beidegződések nyomán mindenekelőtt nacionalizmust, sérelmi és érzelmi politi-

⁵¹⁴ Vö. Szekfű Gyula 1914b, 1916a, b, 1918a, b, 1920, 1922, 1934, 1931a. Nyilvánvaló, hogy a kismagyarok, a rosszul hazafiak a hígmagyarok, a nagymagyarok, a jól hazafiak pedig a mélymagyarok, a gyökértelen zsidóság és az ellenséges nemzetiségek viszont a jött magyarok hármasságának voltak a kiindulópontjai és inspirálói. Vö. Németh László, 1989. 408–482. Lásd még: Dénes Iván Zoltán, 2011. 112–115.

⁵¹⁵ Arany László, Vargha Gyula és Zelenski Róbert az első kiadásban még nem voltak benne, csak a második kiadástól szerepeltek a *Három nemzedékben*. Az első kettő feltehetően Horváth János hatására, a harmadik Zelenski levelei eredményeként.

⁵¹⁶ Ady Horváth János emelte be a kánonba még 1909-ben. Szekfű értelmezésében – olvasatomban – őt követte. Vö. Horváth János, 1909, 1911a, b, c, 1912a, b, 1921, 2009. 403–430. Lásd továbbá: Szabó Dezső, 1919; Kovács Dávid, 2014.

⁵¹⁷ Tisza István szerepére vö. Angyal Dávid, 1919, 1920; Marczali Henrik, 1924; Vermes Gábor, 1994.

zálást, nagyformátumú dilettantizmust, népszerűség-hajhászást gerjesztett, ezek viszont megbénították a magyar közélet szereplőinek felelősségtudatát és valóságérzékét. A konzervatívoktól, Széchenyitől, Keménytől, a centralistáktól, Asbóhtól és Réz Mihálytól vette át a csábító, a szenvedélyeket elszabadító, nőiesen felelőtlen érzelmi-radikális politikus képét és sérelmi radikális politikust formált belőle. Úgy látta és láttatta, hogy Kossuth érzelmi és sérelmi radikalizmusával, közjogi kurucodásával kilendítette kerékvágásából a magyar politikai életet. Kossuth a nemzeti érzelmek felkorbácsolója, a legnagyobb hatású radikális rendi sérelmi politikus, a modern tömegpolitika mindenáron népszerűsége törekvő korai képviselője. Démon és bűnbak.

Asbóth János az 1870-es években sokat merített Kemény röpirataiból. *Három nemzedék* című írásában politikus–irodalmár párosokat alkotott. Széchenyi–Vörösmarty, Kossuth–Petőfi, Deák–Arany politikus–irodalmár párosai közül Kossuth és Petőfi képviselte a kártékony, a kárhozthatandó kettőst.

Az irodalmár–politikus párhuzamok előképét Gyulai Pál fogalmazta meg *Vörösmarty életrajzában*. Ő ὕβρις-ben (hübriszben), önhittségben, önmaga istenítésében marasztalta el Kossuthot. Az *Irataim az emigrációból* első két (különösen a második) kötetére 1881-ben az általa szerkesztett *Budapesti Szemlében* tanulmánnyal, Salamon Ferenc ugyancsak tanulmánnyal, Görgey Artúr nyílt levéllel válaszolt. Az *Irataim* hatására Arany László is tanulmányt írt. Mindezek közös vonása az volt, hogy Kossuthot valamennyien elfogultsággal, torzítással, a hazai viszonyoktól való elszakadással, demagógiával, a permanens forradalom ábrándjával, hiúsággal, a becsületes, türelmes hétköznapi aprómunka semmibevételével vádolták.

A magyar hegemonia védelmében Réz Mihály Dessewffy Aurélt, Kossuth konzervatív ellenfelét magasztalta, Kossuthot pedig – nem először, de nem is utoljára – demagógnak minősítette.

Kemény és Szekfű egyaránt az 1848/49 és az 1918/19 és Trianon utáni politikai és irodalmi röpiratok műfaját művelték. Azt a műfajt, amelyben mindenki, aki csak tehet, kiírta magából elkeseredését. 1848/49 után Fejér György, Csengery Antal, Trefort Ágoston, Szalay László, Eötvös József, Somssich Pál és Szécsen Antal vetették papírra a maguk *Forradalom utánját*. De idesorolhatjuk Vörösmarty Mihályt, aki az *Előszóban* és *A vén cigányban*, Arany Jánost, aki *A nagyidai cigányokban*, Kossuthot, aki a *Viddini levélben* adott hangot elkeseredésének és keresett magyarázatot a történetekre. 1918/19 és/vagy Trianon után ugyancsak nagyon sokan írták meg a maguk értelmezését, közöttük Ormos Ede, Jászi Oszkár, Szabó Dezső, Tormay Cécile és Szekfű Gyula.

A Kossuth-képek sokkal inkább szóltak azokról, akik megrajzolták, mint Kossuthról. Kemény Zsigmond, Asbóth János és Szekfű Gyula Kossuth-képe önerősítő és felelőségáthárító projekció volt. Mindhárman a felelőtlen, demagóg romantikus, érzelmi és sérelmi radikális politikus démoni archetípusát rajzolták meg.

Szekfű Gyula a *Der Staat Ungarn*ban egészen más Kossuth-értelmezést adott közre. A felelőtlen csábító demagóg érzelmi és sérelmi politikus képét a *Három nemze-*

dékben vette át, amihez – egyes elemek módosítása és negyvenes, ötvenes évekbeli publicisztikája, nyilatkozatai és Rákosi Mátyásnak írt levele megfogalmazásai ellenére – későbbi műveiben mindvégig ragaszkodott.

Így írt Angyal Dávidnak egyetemi szemináriumának és a *Magyar történet* tizenkilencedik és huszadik kötetének Kossuth-képéről:

„Egyik szemináriumban most a debreceni parlament történetét dolgoztuk fel, egész világos, hogy a függetlenségi nyilatkozat a szélsőbal diktatúrájának előkészítésére volt szükséges, Kossuth azonban beülve a hatalomba, nem volt elég bátor ezt megvalósítani, s Madarász minisztérium helyett régi ellenségét, Szemerét bízta meg. Milyen egész mások ezek a dolgok a valóságban, mint ahogyan »történetírásunk« elmeséli!”⁵¹⁸

„Én K[ossuth]ról elmondom azon kellemetlen dolgokat, miket Károlyi [Árpád] és mások előadásából bizonyosnak tarthatok: a fegyverszállítási dolgokat, ő okozta a móri csatát, Budavár ostromát, a Haynau-elleni nagy sereg felbomlását, elmondom, hogy aug. 10-én éjjel föbe akarta magát löni stb. – De mindez nem akadályozhat annak előadásában, hogy az áprilisi törvények és a fegyveres védelem önélküle létre nem jöttek volna.”⁵¹⁹

Egy évvel később viszont a *Három nemzedék és ami utána következik* utolsó részében ezt írta:

„A nagymagyar út mélybe hatoló reformoknak, de egyúttal konzervativizmusnak az útja: mélyen beleágyazva a nemzeti hagyományokba és állandó, öntudatos kapcsolatban a múlt értékeivel. Ezek között elsősorban nemzeti klasszicizmusunk gondolatvilágából kell az újat megépítenünk, mely nem riadt vissza 48 előtt évtizedeken át a reformok s minő felforgató reformok! követelésétől, 48-ban és 67-ben pedig bátorsága volt meg is alkotnia azokat, – de a forradalomtól mindig távortartotta magát s tudjuk, hogy az idegizgalmak állandó magaslatán tartózkodó Kossuthon kívül 49 forradalmi útjára klasszikus gondolkodóink sorából egy sem tért.”⁵²⁰

Szekfű Gyula a *Három nemzedékben* a magyar liberalizmust és a magyar konzervativizmust a nemzeti liberális történetírás kánonjától igen eltérően, s a század eleji konzervatív röpirat-irodalomhoz nagyon hasonlóan mutatta be. Miután azt állította, hogy különbségük nem tartalmi, csupán hangnembeli volt, érdemes kitérnünk arra, hogy miben állt szembenállásuk lényege. Először fogalmilag, majd filológiaiag.

Kitérő a liberális–konzervatív szembenállásról

A liberális–konzervatív politikai szembenállás Magyarországon több mint kétszáz éves, az 1790-es évekre nyúlik vissza. A liberálisok és a konzervatívok az 1840-es évek

⁵¹⁸ Szekfű Gyula (Budapest, 1932. április 16.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/49*.

⁵¹⁹ Szekfű Gyula (Budapest, 1933. március 9.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/60a-b. Vö. Marczali Henrik, 1911. 627–682*.

⁵²⁰ Szekfű Gyula, 1934b. 487. A Kossuth-képek értelmezésének alapja: Dénes Iván Zoltán, 2008a, 104–125.

második felében politikai (klubszerű) pártokká szerveződtek. A magyar konzervatívok – kormánytámogató, ellenzékellenes – pártja, a Konzervatív Párt 1846-ban alakult, míg a magyar liberálisokat magában foglaló Ellenzéki Párt 1847-ben. A konzervatívok pártjának elődje az aulikus párt volt, a liberálisoké viszont – legalábbis formálisan – a hagyományos sérelmi ellenzék. Ám az Ellenzéki Párt igen lassan és nehezen alakult meg, mert a gravaminálisokkal fenntartott folytonosság látszata mögött új, liberális tartalmat képviselt.

Az 1848/49-et megelőző évtized nemcsak a magyar liberalizmus térhódításának, hanem a magyar konzervativizmus átformálódásának, politikai párttá és eszmrendszerre szerveződésének időszaka volt. A liberalizmus jegyében Magyarországon – az 1780/90-es előzmények után – az 1820/30-as években állapotrajzok és programok láttak napvilágot, s a liberálisok megyei és országgyűlési politikai erővé szerveződtek. Céljaik, stratégiájuk és érvelésük alakításában vezérüknek, Wesselényi Miklósnak igen fontos szerepe volt. Az 1840-es években Deák Ferenc, Batthyány Lajos és mindenekelőtt – a demokratikus irányban nyitott – Kossuth Lajos vezetésével a magyar liberálisok sokszínű, az alsótáblai ellenzéki többséget alkotó, a politikai közvéleményt formáló tábora megerősödött, 1847-ben pedig párttá alakult.⁵²¹ Célkitűzéseiket – Varga János kifejezésével – a *jogkiterjesztő asszimiláció* liberális nacionalista koncepciója határozta meg.

A nemesi többséget azonban az 1790-es évektől a liberálisok 1820/30-as évekbeli politikai színrelépéséig a konzervativizmus jellemezte. A sérelmi ellenzék az alkotmányvédelemnek feltüntetett kiváltságörzés, az aulikus párt pedig az uralkodó iránti lojalitással azonosított fenntartás nélküli kormánytámogatás politikáját kö-

⁵²¹ Varga János, 1982, 1983, Kecskeméti Károly, 2008, Dénes Iván Zoltán, 2008b; Deák Ferenc reformkori politikai szerepe a *Három nemzedék* számtalan kellőképpen alá nem támasztott tétele közé tartozik. Az illúzióktól mentes, a helyi szükségletekhez igazodó, Széchenyi által megfogalmazott elmélet és politika eszköze a mérsékelt liberálisokból, a konzervatív reformerekből és a katolikus klérusból megalakítandó középpárt, melynek támasza Bécs, vezére pedig Deák. Ezt Deák állásfoglalása hiúsítja meg, aki azért, hogy kiirtsa a nemzetből a pártviszályt, nem hajlandó szakítani az ellenzékkel. A gondolkodásában széchenyiánus államférfi tetteit a liberális párt érdekeinek rendelte alá akkor, amikor a pártoskodást a reformer középpártnak az ár ellenében folytatott küzdelem irhatta volna ki. A Szekfű-féle ismérvek konzekvens végigvitele Deák elítéléséhez vezetne, de Szekfű Gyula nem vonja le ezt a következtetést. Ha az immanens kritika eredménye az, hogy a pártviszályt megakadályozó pártalapításra a pártviszálytól félve magát el nem szánó Deák legalábbis szűklátókörűnek látszik vagy az egész konstrukció hamis, a külső kritika erősen leegyszerűsítettnek kell, hogy minősítse a kérdéses ábrázolást. Míg Szekfű Gyula a reformkori Deák tényleges és kívánatos szerepét tett és gondolat ellentétével jellemezte, addig Deák Ferenc politikai tevékenysége korántsem szűkíthető erre, hanem az ellenzék egyes akcióihoz való konkrét viszonyulásait megvizsgálja. Amennyiben ezt meg tesszük, meghökkentő eredményre jutunk. Arra, hogy Szekfű Gyula a levelek tartalmi összefüggéseiből kiszakítva idézett, mégpedig úgy, mintha az érdemi mondanivalót rekapitulálta volna, amire egész gondolatsort alapozott: Szekfű Gyula, 1920. 128–132, az idézet: 129–130. Vö. Deák emlékezete, 1889–1890. II. 81–85, 137–171, 186–187, 191–194.

vette. Az 1830-as évek végén s az 1840-es évek elején Desseffy Aurél konzervatív párt megszervezését kezdeményezte, s az 1840-es években a konzervatív Apponyi György és Jósika Samu vezetésével a kormány támadásba lendült az alsótáblai kormánypárti többség létrehozása érdekében. Azért, hogy a liberálisokat kiszorítsák az országgyűlésből és a megyegyűlésekből, a konzervatív politikusok támogatására a kormányzervek és a megyék főhivatalnokai közül Liphay Sándor kezdeményezésére, Szécsen Antal és Desseffy Emil vezetésével 1846. november 12-én megalakították a Konzervatív Pártot. Az 1843 és 1847 között több hullámban kibontakozó konzervatív offenzíva korántsem volt sikertelen, de a konzervatívok 1848 tavaszán kiszorultak a magyar politikai életből. Abba csak az önvédelmi háború leverése után tértek vissza, s a kiegyezés előkészítésében fontos szerepet játszottak.

Ennél is jelentősebbé vált legendájuk, amely az 1870-es években alakult ki, a 20. század elején erősödött fel, 1920-tól, éppen Szekfű Gyula *Három nemzedékében* született újjá, napjainkban pedig ismét igen nagy súllyal van jelen.

A *szabadság és az önazonosság keresése*, kiváltképpen a *liberalizmus és a nacionalizmus* ambivalens viszonyban állt egymással a tizenkilencedik és a huszadik század közép-, kelet- és dél-európai történelme során. Eleinte szinte szétválaszthatatlanul összefonódtak, majd szembe – jószerivel kibékíthetetlen ellentétbe – kerültek egymással. Nemcsak kettőjük viszonya, hanem a *liberalizmus* és a *nacionalizmus* külön-külön is több, egymással korántsem összhangban levő jelentésárnyalatot foglalt és foglalt magában.

A nemzeti liberálisok alkották azt a pártot, amelyik a tizenkilencedik század legnagyobb részében az abszolutizmussal szemben az alkotmányosságot védelmezte, s ahol az nem volt, létrehozásán munkálkodott. Ugyanakkor kidolgozta a társadalmi elmaradottság és a kiváltságrendszer ellenében a modern, haladó, civilizált európai középosztályi társadalom megteremtésének a programját. A modern középosztályi társadalom kialakítása érdekében egyik legfontosabb célja a független, erős nemzetállam létrehozása volt. Ez a három különböző jelentésárnyalat kapcsolódott össze egymással, és együttesen alkották és rajzolták ki a politikai közösség jövőképét. Az alkotmányosság, a középosztályi társadalom és a nemzetállam politikai ideológiájaként, mozgalmaként és pártjaként a liberálisok képviselték ugyanis a nemzeti pártot, amely megalkotja a modern nemzeti kultúrát és a nemzeti identitást. Később, a tizenkilencedik és a huszadik század fordulóján, majd a két világháború között a liberalizmus a legtöbb országban már nem játszotta el ezt a szerepet. Feladatát az egyéni autonómia és a szabad társadalom melletti elkötelezettség, az egyéni szabadságjogok védelme alkotta. Liberalizmus és nacionalizmus elváltak egymástól. Nagyjából úgy, ahogy manapság.

A nacionalizmus ugyancsak különböző jelentésárnyalatot foglalt (és foglalt) magában, de egyúttal el is fedti azokat. Egyik – ma már eléggé elhalványult – jelentése az az érzelmi kötődés, amelyet az ember a családjá, az általa használt és alakított környezete, a faluja, a városa, a megyéje, a hazája iránt érez, a patriotizmus. Másik jelentése

értelmiségi programra utal, a nemzetépítés feladatára, amely az ideológia megalkotásával, a kultúra egységesítésével és érzelmi élmények átélésével a közös nemzeti identitás kitalálását és megteremtését célozta. Harmadszor a fogalom nemcsak a programot, hanem magát a nemzetépítés folyamatát is jelenti. Végül, de nem utolsósorban a nacionalizmus a szó szűken vett – negatív – értelmében a saját közösség mások felettségét, kirekesztést, a másokkal szembeni agressziót, a szabadságellenes közösséget, a közösség ügyét a szabadság ügyével szembeállítva jelöli. A fogalomnak ez a jelentése gyakran rátelepszik a többi jelentésárnyalatra, szinte bekebelezi vagy kiszorítja azokat.

A liberalizmusnak és a nacionalizmusnak a tizenkilencedik század utolsó harmadáig közös ellensége volt az abszolutizmus. A liberalizmus és a nacionalizmus (pontosabban: a liberalizmusok és a nacionalizmusok) a huszadik század folyamán sokat változtak, és manapság is változnak, gyakran kerültek szembe egymással, nem ritkán pedig egyenesen a kölcsönös gyűlölködés jellemezte (és jellemzi) egymáshoz való viszonyukat.

A huszadik századi politikai diskurzusok közül a leginkább meghatározó változat ideológusai és publicistái a két háború közötti években Közép- és Kelet-Európában a nemzetellenesség (illetve a faji és az osztályellenesség) bélyegét sütötték a liberalizmusra. Ez történt Németországban, Ausztriában, Magyarországon, Lengyelországban, Szerbiában, Horvátországban, Romániában, Bulgáriában, a Szovjetunióban, de Olaszországban, Görögországban, Spanyolországban és Portugáliában is.

A megbélyegző tétel úgy szólt, hogy a liberalizmus szemben áll a nemzeti hagyományokkal, nincsenek hazai gyökerei, idegen mintákat másol, külföldi érdeket szolgál ki, és aláássa a nemzet önazonosságát. Ez nemcsak az antiliberalizmus szövegíróinak, illetve közönségüknek a hitvallása volt. Az antiliberalisok liberalizmusképe ellenfeleikre, így a liberálisokra is hatást gyakorolt. Kiváltképpen azért, mert akkoriban ők már nem nemzeti liberálisok (liberális nacionalisták) voltak, és az az etnokulturális nyelv, amelyen a diskurzus folyt, számukra idegen volt – legalábbis sokkal kevésbé volt ismerős számukra, mint az ellentábor szószólóinak.

Annál is inkább, mert a nemzeti traumák feldolgozatlanságából következő politikai hisztériák kapcsán védekezésre kényszerültek. Az ideológiagyártók ugyanis a politikai kérdéseket a politikai romantika fogalmait követve etnokulturális kifejezésekben fogalmazták meg. A megbélyegzés következményeként pedig a liberálisok is, a stigmatizálás természete szerint, egyre inkább a megbélyegzettek jellemzőit mutatták.

A nemzeti kollektívizmus és a totalitárius rendszerek faji és osztályharcmitoszain alapuló politikai nyelvezetben a liberalizmus a nemzet, illetve a nép ellenségét jelölte, a „liberális” szitokszó lett. Döbbenet tapasztaljuk, hogy – egy rövid epizódtól eltekintve – 1989/90 után ismét az. Igaz, ez a bélyeg ma nem annyira kizárólagos, mint a tekintélyelvű és a totalitárius rendszerek idején volt, de éppen elég általános.

A fogalmak értelmezése után azt nézzük meg, hogy miben különbözött egymástól a reformkori liberális és konzervatív program.

Ellenpróba a liberális és a konzervatív program különbségéről

A reformkori Ellenzéki és Konzervatív Párt programját csak hangnemből, nem lényegük választotta el egymástól – állította Szekfű Gyula a *Három nemzedékben*.⁵²² Vajon a két program tartalma valóban a reformok igenlésének közösségében lelhető fel, és összevetésük során csak hangnembeli eltérést érzékelhetünk?

Amennyiben tételesen összevetjük a konzervatívok programdokumentumait, Apponyi György magyar kancellár előterjesztését és az ellenzék – az *Ellenzéki Nyilatkozatban* és a *Pest megyei követutasításban* található – programját, más eredményre jutunk. Első pillantásra úgy látszik, mintha a két program reformtárgyainak zöme azonos lett volna. Tételes összevetés után viszont arra a következtetésre jutunk, hogy az ellenzéki programban nem említett, mert már elfogadottnak tartott bányatörvénykönyv tárgyán kívül a programok között minden kérdésben alapvető volt a különbség.

A konzervatívok elképzeléseiket – azt, amit *konzervatív reformnak*, *fontolva haladásnak*, *rendteremtésnek*, *pártok feletti rendnek* neveztek – az 1840-es évek közepén Erdélyben meg tudták valósítani. Az Erdélyben hiányzó urbáriumra hivatkozva az úrbérendezés, a tagosítás és a birtokrendezés összekapcsolásával egy nemzedéknyi időre kitolták a jobbágyfelszabadítás lehetőségét. Technikai újításaikkal a parasztság rovására változtatták meg az úrbéres földek arányát. A jobbágytársadalom belső rétegzettségét az államhatalom erejével kívánták átalakítani. A kisnemeseket a liberális ellenzék ellen mozgósították. A mérsékelt liberálisokat leszerelték. A román nemzeti igényeket semmibe vették.

Jósika Samu erdélyi kancellár, akinek jelmondata – „Et si omnes ego non” – inkább *csontkonzervatív*, mint *újkonzervatív* politikusra vallott, kiváló és gátlástalan hatalomtechnikus volt. Kihasználta a birodalmi vezetés tehetlenségét és rettegését a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség uniójától, és szabad kezet kapott. Az eredmény: a konzervatívok mintaállama sem jogkiterjesztést, sem asszimilációt nem kezdeményezett, hanem nyers hatalomtechnikai előretörésre, a kiváltságrendszer korszerűsítésére törekedett.⁵²³

A konzervatívok agráriusok voltak, a birodalmon belüli munkamegosztás kialakult struktúrájának a hívei, akik a korszerűsítendő nagybirtok birodalmi agrárexportőri szerepére készültek. A liberális ellenzék a polgári nemzetgazdaság kifejlesztését, az ipar és a kereskedelem fejlődését, az alávett helyzet felszámolását, az önrendelkezés érvényesítését kezdeményezte. Az ellenzék a birodalmon belüli vámuniót adott, kirajzolódó formájában elvetette, ugyanakkor vámszövetséget ajánlott az örökös tartományoknak: teljes szabadkereskedelmet a külfölddel, egyenjogú partnereket megteremtő kapcsolatot a fejlettebb birodalmi gazdaság és a fejletlenebb (és fejlesztendő) magyar nemzetgazdaság között.

⁵²² Szekfű Gyula, 1922. 195–198; 1933. 153, 162–166, 428. Vö.: Ballagi Géza, 1897. 693–707; Deák István, 1983. 69–72; Schlett István, 1999. 266–302; Takáts József, 2007. 49–51; Gyurgyák János, 2007. 51–54. A programok elemzése: Dénes Iván Zoltán, 2008b. 179–210.

⁵²³ Miskolczy Ambrus, 1987. 1332–1341.

A konzervatív program a birodalommal összefűző kapcsolatot s a birodalom egységét hangsúlyozta, a liberálisok programja viszont a Pragmatica Sanctiót és az 1790:10. törvénycikket együtt állította az államjogi kapcsolat középpontjába. A liberális reformellenzék biztosítani kívánta Magyarország alkotmányos önállóságát, egyúttal alkotmányt óhajtott az örökös tartományok számára is. Javaslati a közös dinasztia uralkodása alatt alkotmányosan kormányzott országok államszövetsége irányába mutattak.

A liberális és a konzervatív programok tehát nem hangnemükben, hanem lényegükben különböztek. A konzervatívok koncepcióját az ellenzék visszaszorítása, a *rend* megteremtése, a politikai intézményrendszer a birodalom felülről lefelé épülő közéleti struktúrájához közelítése, és mindenekelőtt a birodalomba való gazdasági betagozódás távlata határozta meg. A liberálisok programjának jövőképét viszont az állam- és vámszövetség külső és az önrendelkezésem alapuló polgári államberendezkedés belső biztosítékrendszerének kiépítése s a kiváltságok szabadsággá alakítása iránti javaslatok jellemezték. Olyanok, amelyek túlnyomó többsége 1848-ban megvalósult.

Műfajváltás

A Rákóczi-könyv *korszerű–korszerűtlen*, s az apológiák *egyetemes nemzeti–kuruc* el-
lentéte megmaradt a *politikai érzék által megkívánt értelmi politika – a nemzeti vétkek
érzelmi politikája* konstrukcióban. A *Három nemzedék* egyik meghatározó kontextu-
sa ugyanis *A száműzött Rákóczi*-botrány volt, a történetpolitikai esszé Szekfű Gyula
válaszai sorába illeszkedett. Mivel a támadók a függetlenségi ellenzék tagjai voltak,
védekezésében megalkotta a *rosszul hazafiak (kurucok) – jól hazafiak (lelki függet-
lenek)* ideológiai konstrukcióját. Arra törekedett, hogy a közvéleményt meggyőzze,
hogy ő ártatlan áldozat, a nemzeti értékek és a tudomány hivatott képviselője, akit
megrágalmaztak. Ugyanakkor – írásából és levelezéséből egyaránt látszott – arra
a következtetésre jutott, hogy nem elég a szakmai közvéleménynek írni, szélesebb
közönséget kell megcéloznia és ehhez más műfajt kell találnia. Ekkor érte a német
felkérés, hogy írjon összefoglaló munkát a magyar történelemről.

A *Der Staat Ungarn*ban első ízben, de korántsem utoljára dolgozott ki nemzeti
mesterelbeszélést. Ekkor még olyat, amelyben a hazai történettudomány konszen-
zusnak számító eredményeit foglalta össze a szakma továbbfejlődésének igénye és
programja jegyében.

A *Három nemzedék*ben viszont olyan mesternarratívát írt, amellyel már elsősor-
ban a szakmain túli, széles olvasóközönséget célozta meg. Méghozzá a nagy kirakós
játék végső megoldását megtalált kinyilatkoztató szerepéből. Olyanéból, aki megvi-
lágosodott, megtalálta saját és a kor kérdéseire a végső, egyetlen és kizárólagos he-
lyes választ a potencialitást és az aktualitást szembesítő ideológiai konstrukcióban.
Bár tudományos kérdéseket is megfogalmazott, és kísérleteket tett arra, hogy azokat

megoldja, ez alárendelődött annak, hogy egészében indoktrinációs műveletet hajtott
végre, besorolási eljárást végzett, ideológiai rendszert alkotott, amelyet végső ma-
gyarázatként és megoldásként nyújtott át olvasóinak. A történetpolitikai esszé má-
sik kontextusa ugyanis a történelmi Magyarország felosztását értelmező *Forradalom
után*-irodalom volt.⁵²⁴

A *Der Staat Ungarn* és a *Három nemzedék* műfaja tehát nemzeti mesterelbeszélés
volt. Mindkettőre hatott Friedrich Meinecke historicista koncepciója. Az a feltevés,
hogy a *politikai érzék* és az *államérdek* vezérelte nemzeti program valósul meg, ölt
testet a nemzetállamban, a kulturális és a politikai jelenségekben pedig a *korszellem*
fejződik ki. A *Der Staat Ungarn* néhány fogalma visszaköszönt a *Három nemze-
dek*ben. Szekfű Gyula a *Der Staat Ungarn* záró mondataiba utólag belelátta későbbi
álláspontját. Így olyan képet alakított ki, mintha neki már korábban ugyanaz lett vol-
na az álláspontja, mint a *Három nemzedék*ben. Ám ez sem koncepcionálisan, sem
műfajában, sem érvelésében nem így volt. Tüzetes olvasás után nyilvánvaló, hogy
a két elbeszélés egészében és részleteiben döntően különbözött egymástól.

A *Három nemzedék*ben a műfaj és a kifejtésmód változásával megváltoztak a szak-
szerűség követelményei és konvenciói, így a hivatkozási rendszer és a módszer is.
A *Három nemzedék* nemzeti mesternarratívája a jelenből a múltba jósolt vissza. Az
ókori Izrael és Júda prófétái Isten választott népe és annak felkent királyai Isten tör-
vényeit be nem tartó, attól eltérő bűnös életmódját kárhoztatták és bélyegezték meg,
s a népet arra hívták fel, hogy térjen meg Isten törvényeihez. Arra az esetre, ha nem
tér meg, a királyság és a nép pusztulását jövendölték.⁵²⁵

Szekfű próféciája az eredmény ismeretében a múltra vonatkozott. Széchenyi ket-
tős szerepben volt: a helyes út megalkotásában és megmutatásában már-már Isten
helyét foglalta el. Minthogy Istentől eltérően nem ő szabta ki a büntetést, szerepe
a magyarság egyedüli igaz prófétája. Igazát, a magyar történelem potencialitását, az
erkölcsi megújulás követelményeit, az értelem politikáját Szekfű kérte számon, aki
a prófécia közvetítője, saját korában maga is próféta.

A múlt próféciájának felépítése és kifejtése deduktív. Tételeit tekintélyérvek és te-
kintélyektől vett, túlnyomórészt összefüggéseikből kiszakított idézetek, a diszkurzív
tér és az azon kívüli világ gyakori felcserélése, gyakran vitatható, időnként egyértel-
műen nem helytálló statisztikai adatok illusztráltak. Számos építő eleme az újkon-
servatív – agrárius és néppárti – röpirat-irodalom toposza volt: a hatalommegosztás
és a népszuverenitás felcserélése és azonosítása, a konzervatív Széchenyi-kultusz, az

⁵²⁴ R. Várkonyi Ágnes, 1973. II. 239–244.

⁵²⁵ A korai és a kései próféták héberül és angolul: <http://kodesh.mikranet.org.il/i/t/t0.htm>; Prophets: Joshua, Judges, Samuel, Kings, Isaiah, Jeremiah, Ezekiel, Hosea, Joel, Amos, Obadiah, Jonah, Micah, Nahum, Habakkuk, Zephaniah, Haggai, Zechariah, Malachi, Héber–magyar kétnyelvű kiadás: ך״גן. Biblia. Teljes kétnyelvű (héber–magyar) Biblia 2 kötetben. (IMIT-Biblia) Szerk. Raj Tamás. Makkabi Kiadói Kft, Budapest, 1994. I. 710-1326, II. 8–657. http://www.chabad.org/library/bible_cdo/aid/63255/jewish/The-Bible-with-Rashi.htm. Nevi'im. Prophets; héberül és magyarul.

önfeláldozó, a nemzettel azonosított nemesség mítosza, a zsidó gazdasági és kulturális térfoglalás antiszemita tételei. A világháború elvesztéséért és a történelmi Magyarország felosztásáért a – kommunista diktatúrával egybemosott – demokratikus forradalmat bűnbaknak kikiáltó *tördöfés*-legendát az ellenforradalmi röpiratirodalomból vette át. Mindezeket pedig beemelte a tudományos kánonba.⁵²⁶ Nemzetfogalma a politikai nemzetfogalomtól az etnikai nemzetfogalom irányába mutatott, szemlélete pedig a politikai közösség megkonstruálása és működtetése felől az etnoprotektionista önvédelem és újraelosztás felé. Irodalmi kifejtése, tematikai sokszínűsége, tudói tekintélye és prófétai ihlete mindezt a konzervatív és jobboldali radikális röpiratok szintje fölé emelték. Közvetlen és elsődleges vonatkoztatási rendszerét a *Forradalom után* és *Trianon* röpirat-irodalomban kell keresnünk, ahogy visszhangja is abba illeszkedett.⁵²⁷

Ön- és szerepmeghatározás

Szekfű Gyula a *Három nemzedék* második kiadásából kihagyta az első kiadás *A változások korszakában* című bevezetését. Új bevezetést írt, amelyben a liberalizmus meghatározásáról, a zsidókérdésről és a jelenkortörténet *kismagyar* és *nagymagyar* felfogásáról és a nemzeti történetíró kiküszöbölhetetlen és vállalandó szubjektivitásáról fejtette ki véleményét.

Concha Győző, Hornyánszky Gyula, Marczali Henrik és Patek Ferenc írásai kapcsán azt állította, hogy a *Három nemzedék*et ért bírálatok megerősítették abban, hogy jó úton jár akkor, amikor abból indul ki, hogy Széchenyi értékrendszere a magyar erkölcsi megújulás mércéje. Ez az az értékrendszer, amihez a múltat, a jelent és a jövőt mérni kell. Amikor rajta a liberalizmus definícióját kéri számon, használhatatlan mércét ajánlanak. Neki ugyanis történetíróként azt kell figyelembe vennie, hogy a kortársak mit gondoltak magukról, milyenek voltak, nem pedig azt, hogy mit kellett volna tartaniuk magukról, amikor nem úgy gondolkodtak és nem úgy cselekedtek, mint ahogy a norma szerint kellett volna.

„Kiindulópontomnak, a specifikus nemzeti tulajdonoknak, mint történelmi tényezőknek tekintetbe nem vétele az egyik oka annak, hogy jóhiszemű, tiszteletreméltó bírálóim közül is többen, főképp a harmadik generációhoz számítható korosabbak, a liberalizmus megvédését tartják legfőbb kötelességüknek, azt gondolván, hogy a liberalizmusnak, az elvont elvi rendszernek nálam található definíciójával áll vagy bukik egész munkámnak minden eredménye. De a nemzeti hibák mellőzésére s a liberalizmus megvédésére utalja őket az ő személyes, egyéni felfogásuk /.../ kellemetlenül érintette, rosszul esett neki [ti. Concha Győzőnek] látnia, mint bélyegzik hanyatlásnak azt a kort, mely az ő és kortársainak vállvetett erőfeszítéseiből, nemes szándékaiból állott elő, s melynek, ha volt is hibája,

⁵²⁶ Vö. Szabó Miklós, 2003. 101–342.

⁵²⁷ R. Várkonyi Ágnes, 1973. II. 239–244.

bizonyára nem annyi és nem az, mint amit ráfog ez a kellemetlen szerző, aki nem is látta, nem is ismeri, sőt meg sem tanulhatta eléggé ezt a tőle távolálló kort. Szubjektív érzéseik tehát szinte tabu alá helyezik az utóbbi generációkban megnyilvánuló organikus bajait a nemzetnek, de annál inkább megnyitják ajkukat a liberalizmus védelmére. Végére is az ő szép korszakuk a liberalizmus kora volt. /.../ számukra a kultúrideál még ma is egyet jelent a liberalizmussal, s ma is oly lelkesedéssel szemlélik /.../ a liberális alapelveket, mint 48-ban a frankfurti Pál-templom szónokai. És amint a Pál-templom parlamentje magasztos elveket hirdetett, melyek soha meg nem valósultak, úgy ez idealista öregek elvei is ideák csak, melyek igen messzire vannak a valóságtól. Fiatalságuk ábrándjaihoz, lelkük jobb részéhez hívek maradtak, de elszakadtak a valóságtól, melynek sötét rémületeibe, kiegyenlítetlen mélységeibe túlságosan fájdalmas volna az ő mindent egyensúlyozó és saját egyensúlyát megtalált lelküknek lemerülnie.”⁵²⁸

Más az elmélet és más a valóság. A történészek nem a szépen hangzó elvekből és az azok iránti, idejétmúlt nosztalgiákból, hanem abból kell kiindulnia, amit a források mutatnak.

Az asszimilált és az asszimilálatlan bevándorolt zsidók eltérő tulajdonságokat mutatnak. A jelenkortörténetnek pedig el kell szakadnia a *kismagyar* beállítottságtól, s a *nagymagyar* – minden magyart átfogó – felfogást kell érvényesítenie. Azt, amelyben kurucnak és labancnak egyaránt helye van.

A zsidókérdést – úgy látta – joggal vonta be a vizsgálódás körébe, hiszen az asszimilált magyar zsidók létét és jellegét éppúgy fenyegette a galíciai bevándoroltak szabad beáramlása, mint az egész magyar nemzetét. Azért, mivel a gátlástalan lengyel zsidók rossz mintát honosítottak meg és terjesztettek el. Ráadásul a liberális univerzalizmus tabuvá tette a témának még a tárgyalását is, ami védettségre, üvegházi palánta életre nevelte, nem pedig versenyhelyzetre szoktatta az érintetteket.

A *kismagyar*, függetlenségi, liberális, kuruc felfogás a nemzeti történelem szűk és elfogult értelmezése. A *nagymagyar* felfogás legalább annyira jogosult, mint a *kismagyar*, ám annál érvényesebb és korszerűbb. Horváth Mihály felfogása túlhaladott tradíció, Szalay Lászlóé viszont most is követendő hagyomány. Tudomásul kell venni, hogy a jelenkor történetírása Thuküdidész és Tacitus esetében éppúgy, mint Macaulay és Michelet esetében szükségképpen foglal magában szubjektív, érzelmi, értékválasztó jelleget. Olyan jelleget tehát, amit bírálói nála kifogásoltak. Holott be kell látni, hogy a nemzeti érzület és a korszerű felfogás és módszer együttesen teszi lehetővé a nemzeti regeneráció programjának a képviselését és alkalmazását. Azt, amire ő Széchenyi nyomán a *Három nemzedék*ben egyedül vállalkozott.⁵²⁹

Szekfű Gyula a historiográfiai konstrukcióval saját szerepét és a nemzeti történetírás lehetőségeit és korlátait értékelte. A tudományon kívüli kötöttség, a nemzeti és egyéni szubjektivitás már nem elkerülendő vagy leküzdendő béklyó, hanem erény

⁵²⁸ Szekfű Gyula, 2001. 86–101.

⁵²⁹ Concha Győző, 1921; Hornyánszky Gyula, 1921; Marczali Henrik, 1921; Patek Ferenc, 1921.

forrása lett. Az, ami a kívánatos nemzeti történetírás hajtóereje. A nemzeti közösség partikuláris felfogása vagy a nemzet egyetemességét térben és időben egyaránt átfogó viszonyulás különbözteti meg egymástól ugyanis az elvetendő és a kívánatos történelemszemléletet.

A historikus történetírását tehát elsősorban értékválasztása határozza meg. A választható értékek nemzeti értékek, amelyet a közfelfogást uraló leszűkített, hamis *kismagyar*, kuruc–liberális felfogás és az *egyetemes nemzeti hagyományok*, az egységes magyarság eszméje, a kuruc–labanc felfogás szintézisét megvalósító nemzeti felfogás alkotnak. A történetíró a historiográfiai polarizálással – miként védekező írásaiban, úgy most is – ideológiai ellentétet fogalmazott meg, hiszen az értéket értelmezte általa.

„/.../ az utolsó félszázadnak tisztán a nemzeti függetlenség érdekei iránt érdeklődő erdélyi történetírását a minden magyart, kurucot és labancot átfogóval ellentétben – kismagyar történetírásnak [nevezem], melynek persze éppen úgy megvannak érdemei az általános magyarság szolgálatában, mint a porosznak a német egységben. Történetírásunk ez egyoldalúságának oka, az utóbbi félszázadnak egyoldalúan állami, formalisztikus gondolkodásmódja, mely a nagynemzeti egységet nem ismervén fel, annak tényezőit, a kuruc és labancban egyképp gyökeres tulajdonokat elmellőzvé, megelégedett egy történelmi rész, az egész egy töredéke viszonyainak kutatásával. Én /.../ nem tiltakozom az ellen, hogy munkámban szubjektív aktualitásokat találjak, mert hisz különben nem is volnék magyar és nem is írhatnék történetet. Ami zavart és félreértést okozhat, az nem ez a dolog, hanem az, hogy nálam a szubjektivitás más, mint amikhez közönségünk félszázadon át szokva volt. Amint én már korábban felszabadultam az egyoldalú kismagyar ideológia alól és utána szinte egyedül – ezt nem büszkeséggel, sajnálattal mondom – próbáltam meg kuruc és labancnak történelmi szintézisét adni, ami viszont lehetetlen lett volna, ha a liberális korszak állami formalizmusának hatása alatt állottam volna: úgy mindez szükségképpen elütőnek, idegennek, különösnek tűnik fel mindazok számára, kik a liberális–kuruc egyesített ideológiához szoktatvák /.../ Nézetem szerint ha a nemzeti történetírás alatt nem a pártpolitikától függő, nem egy országrészben gyökerező történelemszemléletet, hanem azt értjük, mely kezdettől fogva tudatában van egyrészt minden magyar egységének, másrészt az egész magyar múlt, minden tegnap és minden ma állandó összefüggésének: akkor a történetírás nem is igen lehet más, mint személyes élmény úgy az író, mint a közönség számára /.../ A nemzeti történetírás mindenkor alá volt vetve a nemzeti közösség hatásának, amire jellemző tünet az, hogy éppen a legnagyobb nemzeti történetírókat rendszeresen nem értékeli oly magasra az idegen, mint az illető nemzet fia /.../ minél valódibb, minél teljesebb /.../ a nemzeti közösség, minél inkább magában foglal minden nemzetit úgy a jelen szélességében, mint a múltnak mélységében, annál nagyobb a személyes élmény, mely a nemzeti közösség hatása folytán a történetírói munkánál létrejön. És annál több a szubjektív, publicisztikai vagy »homiletikus« elem, melyet a műben az objektivitásnak mások iránt szigorú kutatói, vagy pedig a nemzeti közösségen kívülállók megróhatnak.⁵³⁰

⁵³⁰ Szekfű Gyula, 1922. 41–44.

Magánhasználatra, levélben a német kiadás reményében némileg kritikusabban írt művéről:

„/.../ most a Három nemzedék német kiadása dolgában tárgyalok egy müncheni céggel, a »Bibliothek der Weltgeschichte« számára, melyet Karl A[lexander] v[on] Müller szerkeszt. /.../ Azt hiszem, élvezhető stílusban lefordítva a könyv nem tenne rossz szolgálatot nekünk, szegény magyaroknak. Persze /.../ prófétai, lírai és szélsőséges részekről megtisztítanám, sokat összevonnék benne, s egy csomó politikai történelmi és statisztikai dátumot belevinnék. Nagyon hálás volnék, ha alkalmilag útbaigazítást adnál a tekintetben, mivel Te tudod legjobban, mi érdekli a német közönséget⁵³¹

Szekfű Gyula a történetíró szubjektivitását, értékválasztását már régóta érzékelte. 1922-es állásfoglalása az *Anatole France*-esszé és az 1912-es írások szemléleti kérdésével rokon. Megoldása viszont az *Újabb válasz bírálóimnak* és a *Mit vétettem én?* ideológiai állásfoglalásainak következetesebbé tett és módosított változata. A második kiadás *Bevezetésének* historiográfiai és a *Három nemzedék* mesterelbeszélésének történelmi *kuruc* és *igazi nemzeti* ellentétpárjában egyaránt az érzelmi politikát állította szembe az értelem politikájával, a hanyatlástörténetet a normával, az aktualitást a potencialitással, a liberális hagyományt a konzervatív követelménnyel. Önmagát pedig az új kánon megalkotójának, Széchenyi mélységei közvetítőjének, a politikai romantika ítéletmondójának a szerepébe helyezte.⁵³²

Ideológiai álláspontok a *Három nemzedék* visszhangjában

Amennyiben a *Három nemzedék* visszhangját *A száműzött Rákócziéval* hasonlítjuk össze, azt látjuk, hogy mindkettő körül valóságos kultúrharc robbant ki. Amíg 1914–1916-ban Szekfű Gyula elhatárolódott védői egy részétől, támadói közül pedig sokakat meg kívánt nyerni, addig 1920 és 1922 között a védők és a támadók összhangban voltak kötődéseivel. Mások támadták és mások védték *A száműzött Rákóczit*, mint a *Három nemzedék*et. *A száműzött Rákóczit* egykor támadók közül a katolikus és a konzervatív folyóiratok publicistái üdvözölték a *Három nemzedék*et, a jobboldali radikális napilapok – köztük az *Új Nemzedék* és a *Szózat* – pedig vezércikkben magasztalták.⁵³³

⁵³¹ Szekfű Gyula (/Bécs, 1922?/ május 23. – Gragger Róbertnek, *Berlini Magyar Intézet iratai*, Gragger Róbert iratai, levelezése, 1920–1922. Idézte: *Ujváry Gábor*, 2013. 142–143. Vö. „A 3 nemzedéket nem engedhetem: meg kell lennie németül is. Engedd meg, hogy lefordítsuk s kiadjuk.” *Gragger Róbert* (Berlin, 1924. december 24.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Idézte: *Ujváry Gábor*, 2013. 143.

⁵³² Vö. *Szabó Miklós*, 1989. 109–176, 2003. 120–184; *Trencsényi Balázs*, 2011a. 360–366.

⁵³³ Kosztolányi Dezső: *Piros szekfű ... fehér szekfű ... Új Nemzedék*, 1920. dec. 10; Pethő Sándor: *Három nemzedék. Magyarság*, 1920. dec. 8.; *Vissza Széchenyihez. Új Nemzedék*, 1920. dec. 15; Horváth János: *Szekfű Gyula könyve – Három nemzedék. Egy hanyatló kor története; Három nemzedék, Heimat*, 1921. jan. 1.; Tisza István – Szekfű Gyula legújabb könyvéből. I–II. *Heimat*, 1921. jan. 6–8, *Győry*: Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Népegészségügy. MTAKK Ms 327*.

A száműzött Rákóczi egykor védő liberális, polgári radikális és szocialista kritikusok viszont bírálták a *Három nemzedék*-et.⁵³⁴ Az egykori mentorok közül Tagányi Károlytól Takáts Sándorig sokan azonosították magukat a *Három nemzedék*kel, de voltak olyanok is, akik távolságtartóan, és voltak, akik tárgyyszerűen viszonyultak hozzá. A tárgyilagos szakmai kritikák közül kiemelkedett Concha Győző értekezése a *Budapesti Szemlében*, Marczali Henrik esszéje az *Egyenlőség képes folyóiratában* és Mályusz Elemér tanulmánya a *Századokban*.⁵³⁵

Angyal Dávid előadása (1920)

Angyal Dávid fogalmazta a Magyar Tudományos Akadémia választását a Cseh Akadémiának Trianonról.⁵³⁶ A *Három nemzedék* megjelenése előtt a Kisfaludy Társaságban pedig előadást tartott Mohácsról, amelyben a Mohács előtti és a Trianon előtti állapotokat állította egymással párhuzamba. Jó néhány következtetése egyértelműen a forradalmak és Trianon okaira vonatkozott és a *Három nemzedék* első kiadásának bevezetésével, *A változások korszakában* Mohács–Trianon párhuzamával mutat rokon vonásokat. Az előadást közreadta a *Budapesti Szemlében*.

Szekfű Magyar István sárvári prédikátort idézte a birodalmak békés gyarapodását megszakító zavar, balrafordulás, elváltozás, romlás és hanyatlás jeleiről, a fejedelmi méltóság alászállásáról, a pártoskodásról és az elvakultságról.⁵³⁷ Annak jegyében, hogy a külső katasztrófát belső hanyatlás előzte meg. Angyal Dávid így fogalmazott:

„Hányszor állottunk mi is az utóbbi évtizedekben népszerű jelszavak varázsa alatt! Nem is tudtuk, honnan keletkeztek s mikép terjedtek el, de egyszerre elhomályosították előttünk legbölcsebb vezéreink alkotásainak értékét és elfordították figyelmünket a nemzeti lét legjelentékenyebb kérdéseitől. Erkölcsi bátorságunk soha sem állott arányban a magyar vitézi erényekkel. Nem bírtuk magunkat soha felfegyverezni azzal a kritikai szellemmel, melytől a népszerű jelszavakkal kereskedő izgatók visszaborzadnak, mint Mephisto a keresztjelétől. Ahol ily ellenállhatatlan a népszerű jelszavak hatása, ott a közvélemény az igaz úton járó vezéreket cserben hagyja vagy éppen meggyűlöli. /.../ A régi és az új Mohács előtti nemzedék egyforma volt abban, hogy elbódult a csillogó, a szenvedélyeket felkavaró szavaktól, hogy nem ismerte fel a szív ékesszólását és nem tudta megbecsülni a jövőért aggódó hazafi szavaiban az egyszerűséget és komoly tárgyiasságot. /.../ A mohácsi vész

⁵³⁴ Vö. Z. L.: Egy hanyatló kor története. Szekfű Gyula könyve. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. jan. 8; *Szabolcsi Lajos*, 1920; *Zsadányi Henrik*, 1921; *Móricz Zsigmond*, 1921; *Braun Róbert*, 1921, 1922.

⁵³⁵ *Concha Győző*, 1921; *Marczali Henrik*, 1921; *Mályusz Elemér*, 1923.

⁵³⁶ *Angyal Dávid*, 1920a. Hivatkozott rá: *Ujváry Gábor*, 2013. 142. Vö. *Rugonfalvi Kiss István*, 1919; *Domanovszky Sándor*, 1920, 1923; *Hóman Bálint*, 1920.

⁵³⁷ Magyar István *Az országokban való sok romlásoknak okairól* című 1602-ben Sárváron megjelent röpiratát Ferenczi Zoltán 1911-ben újból kiadta, amelynek ismertetése a *Századok* 1912-es évfolyamában jelent meg éppen a Szekfű Mitrofanov-recenziója előtti lapokon.

magyar kortársai még a katasztrófa után sem akartak a bánat országának polgárai lenni. Sőt boldogoknak érezték magukat, hogy megszabadultak az idegen királyi háztól, oly vidámak lettek, mintha újra születtek volna. Nem sokat törődve a szörnnyű vérvesszéssel, az ország kétségbeejtő helyzetével, azt hitték, hogy most végre felvirradt a magyar szabadság napja. A nagy izgalomban mindenki felvette az ősi ruhaviseletet és általánossá lett a szittya szenvedélyek tombolása. Így tüztük ki mi is 1918 őszén a nemzeti zászlókat az erkélyekre, az őszi rózsákat a gomblyukakba és szilajkodtunk nem éppen szittya módon. Nem törődünk azzal, hogy mi minden veszett el, midőn a szent korona fénye elhalványult a régi Magyarország felett. Nem fűzzük tovább a hasonlóságokat, mert arra gondolunk, hogy az új Mohácsot nem csupán a régi bűnök okozták. Új bűnök is járultak a régiekhez, olyanok, melyek nem az ősi faj véreből származtak. De a régi bűnök által vert réseken hatolt az idegen ártalom a szervezetbe, és ha e rések ki nem javíthatnak, bárhogya is védekezünk más-különben, a vészes hatások útját el nem állhatjuk. Mindenképpen üdvös volna a nemzeti közélet régi és állandó gyöngéit egy minél rövidebb és mindent összefoglaló meghatározásban bemutatni. Úgy hiszem, e meghatározást már feltalálta Szathmáry György, az okos esztergomi érsek, mikor, még mint II. Ulászló kancellárja, fogadta Pasqualigo velencei követet 1510-ben. Szathmáry a beszélgetés közben azt mondta a magyarokról, hogy inkább a szenvedély, mint a megfontolás vezeti őket a közéletben. *Potius furore, quam ratione ducuntur*. A főpap nemcsak önző szenvedélyekre gondolt, hanem nagylelkűekre is. /.../ Mert a kancellár felfogása szerint az államot nem az utolsó percben kifejtett nagylelkű szenvedély menti meg, hanem csupán a fegyelmezett, a célszerű munka, mely a bajokat megelőzi vagy legyőzi. A közérdekből célszerű munkában kell az ő gondolata szerint keresnünk a hazafiság mértékét. Ez a munka több erkölcsi szigort és önmegtagadást követel, mint a nemes, de pillanatnyi felbuzdulás. És ahol e munka nincs általánosan elismerve a hazafiság mértékének, ott az önzés felburjánzik, magára öltve a hazafiság színeit. Több mint háromszáz évvel Szathmáry kora után Széchenyi István is kereste a magyar közélet hibáinak meghatározását, midőn az ész és szív politikájának ellentétét magyarázta. Óva intette a magyart, hogy félre ne vezettesse magát a szív politikájától. Nem úgy értette a megkülönböztetést, mintha a nemes érzések és az ész útjai ellentétben volnának. A szív politikája Széchenyi nyelvén a gerjedelmek, az első benyomások, az ész által nem kormányzott nemes vagy önző szenvedélyek politikáját jelentette. Midőn ennek az iránynak követéséért korholta nemzetét, ugyanazt mondotta, mint amit Szathmáry György, a latin költők finom ízlésű olvasója, hidegebb nyugalommal, de szabatosabb rövidséggel fejezett ki. Két vezetője a magyarságnak, a renaissance és a demokratikus átalakulás korában egy értelemmel a szenvedélyesség túltengését állapítja meg a magyar közélet gyökeres hibájának. Megállapításai nagy válságok estéjén hangzottak fel, mintha vészkiáltások lettek volna. Valóban a nemzet történetében csak szerencsés körülmények, vagy egy hatalmas egyéniségnek minden ellentmondást lenyűgöző erélye és bölcsessége bírták megelőzni a megfontolatlan szenvedélyesség súlyos következményeit. Szabad-e javulást remélnünk? Remélhetjük-e, hogy kialakul egyszer oly magyar közszellem, mely egyetértő és célszerűen munkálkodó közérzéssel a nemzet számára gyümölcsötetni fogja a hazafias szenvedélyt.

délyek kincseit s lehetlenné teszi a széthúzó elemek rombolását. Lényeges átalakulások egy nemzet történetében nem lehetetlenek. Szinte természetes fejlődésnek vehetjük azt, hogy a vezető osztályok kimerült részét új, testi és lelki épségben még érintetlen osztályok váltják fel a vezetésben.”⁵³⁸

Az előadás párhuzamait, Angyal Dávid Széchenyi-értelmezését, nyelvezetét, retorikáját és műfaját érzékelve nem meglepő, hogy a következő évben éppen ő ismerette a *Széchenyi ígét az Irodalomtörténeti Közleményekben*.⁵³⁹

Tagányi Károly laudációja (1920)

Tagányi Károly elragadtatottan azonosult a *Három nemzedékkel*:

„Fenséges szép művet írtál, vannak olyan részei, melyeknél szebbet magyar történetíró még nem írt. Tacitus lelke szólal meg bennük. Komor, vigasztalan olvasmány, éppen mai helyzetünkbe illő. Ha még ez sem rázza föl a magyart buta tespedéséből, csökönyösségéből, akkor igazán megérett a Gábor arkangyal harsonájára, a végítéletre! Nem gondolják meg, hogy Lengyelországot sem egyszerre osztották föl, amíg végül teljesen szétdarabolták. Mondják – nem tudom igaz-e –, hogy az antant széjjel is akart végleg darabolni s csak azon múlt, hogy a konkokban nem tudtak megegyezni a hiénák. Munkádból nemcsak olvasmánynak kell lennie, hanem megváltó tettnek is egyúttal. Megdöbbenő, amit Széchenyiről összeállítottál. Hozzáfogható apostoli lelket csak egyet ismerek, a Tolsztojt, persze nem amit az ő nevével visszaélve zsidó bolsevisták adtak neki. De ő persze nem a maga nemzetét, de az egész emberiséget, a modern embert akarta megmenteni, hogy magába szálljon mindenki, elvessen magától mindent (szórakozást, élvezetet, italokat stb.), ami megakadályozza, hogy az ember minduntalan önnön lelkiismeretével szembe nézhessen s magába szállhasson. Sőt Tolsztoj legjobban szerette volna, ha az emberiség egyáltalán kivészhetne, elpusztulhatna. Széchenyi távol áll a végső consequentiáktól, de az a megigazulás, amit ő kíván tőlünk, szintén heroikus, ha nem emberfölötti feladat. Egy nemzetet kigyógyítani olyan invaterált betegségeiből, melyek egész történetén végighúzódnak, azt hiszem lehetetlen. De azért mégis hasznos folyton a fülébe trombitálni s nem engedni neki soha nyugtot az önáltatásra. Széchenyi konkrét politikája azonban, az anyagi jólét föllendítése és tilalomfái: a közjogi és nemzetiségi kérdések meg nem bolygatása bizony követésre méltók voltak és rendkívül meggyőző az az érvelésed, hogy amiatt buktunk el, mert nem őt követtük.

Az első liberális nemzedék könyve fénypontja könyvednek. Rendkívül tiszta képet nyújt a korszak összes társadalmi elemeiről, a középnemességről, a zsidóságról stb. Brillians a zsidóság első földrajzi elhelyezkedése, a dunántúli és a tiszai magyarok képe. Pompás a liberalizmus kritikája és a hazai liberálisoké. Megdöbbenő a liberalizmus összeütközése

⁵³⁸ Angyal Dávid, 1920b. 32, 33, 34–37.

⁵³⁹ Angyal Dávid, 1921.

a nemzetiségi eszmékkel, hát még a közjogi radikalizmus Ausztriával szemben és mégis mindvégig objektív maradsz. A második nemzedéknél roppant erővel van a kiegyezés megvilágítva, aztán Tisza Kálmán rendszere a közjogi ellenzékkel szemben. Merőben új a kapitalizmus kifejlődése és a zsidóság szerepe, 49 utáni társadalmi változások, hát még az az érdekesítő fejezet a szellemi kultúráról.

A harmadik könyvvel teljesen elő vagyunk készítve a negyedik könyv katasztrófáihoz. A közjogi viszály nálunk és az ennek megfelelő állapotok Ausztriában, amelyek nemcsak a kiegyezést ássák alá, de az egész monarchiát összetörik. És szörnyű ellentétül odafested állami és nemzeti illúzióinkat, a társadalmi mulasztásokat, a főváros zsidó kultúráját, irodalmát stb. és végül az a gyönyörű utolsó fejezet Ady Endre és Tisza István tragédiájáról olyan magas szempontokból, ahová csak a genie sasröpte képes ragadni minket földönjárókat.

Rendkívül nagy hatásának kell lennie munkádnak, dacára annak, hogy százan és százan a múlt korszak vezetői, kis és nagy hátramoszdítói közül kíméletlen kritikára fel fognak szisszenni és szidni fognak, avagy mindenki azokat a részeit fogja dicsérni, amelyben nincs találva, de ahol róla van szó, ott fanyalogni, tiltakozni fog s tájékozatlansággal fog vádolni. Pedig az egész mű annyira szervesen összefügg, hogy mindegyik fejezet a másiknak szolgál alapul és a korszaknak nincs olyan rugója, amelyről megfelekedtél volna. Az emberileg lehető legnagyobb objektivitásra törekedtél és azt el is érted, pedig ugyancsak nem kímélsz semmit, amit megrovandónak találsz. Mindössze a 254. lapon el van hallgatva az, hogy Tisza István csakugyan parlamenti erőszakkal, zsebkendő-szavazással törte meg az obstrukciót, és ezt az egyetlen alkotmányellenes cselekedetét fújták föl annyira, hogy minden népszerűségét elvesztette. Jól esik minden magyarnak az a megértő objektivitás, amellyel Kossuth pályáját végigkíséred. Nagy élvezet volt olvasni azt, amit a hazai szocializmusról s a polgári radikalizmusról írtál.

De azt hiszem, te sem fogod elkerülhetni, hogy a hírlapirodalom magához ne hódítson. A gyámoltalan, tapogatózva járó keresztény sajtó rá fog jönni, micsoda kincsesbánya volna részére a te óriási tudásod, biztos látásod s nagy lelki erő! Pedig én inkább szeretném, ha az egyetemi ifjúságot tanítanád ki igazi történelmi hivatásáról s az arra szolgáló eszközökről! Avagy tán mind a két hivatásnak is meg tudnál felelni nemzeted gyönyörűségére és javára egyszersmind. Szóval én sokat várok munkádtól, hogy sorsodat is jobbra fordítva, kárpótlásul azért a gyalázatos meghurcoltatásért, melybe ártatlanul belekeveredtél. Nagy örömet szerzett utolsó ajánlott leveled, de azóta hiába vártunk, hogy szerencsétlenni fogsz minket. Most azonban, hogy hatalmas művedet elolvastam, kissé resteltem, hogy olyan fontosságot tulajdonítottam a liberalizmus – darwinizmus paralellámnak. Hiszen ha új kiadás lesz, nem fog ártani odavetni a darwinisták meghökkenésére, mert hiszen nem véletlen, hogy Darwin a létért való küzdelem eszméjét a liberalizmus korában találja ki, sőt még az is meglátszik rajta, hogy éppen a liberalizmusnak speciális angol fölfogásából, ti. abból az utilitárius álszenteskedésből merítette, mely a létérti küzdelemben elesettek sorsát közönnyel szemléli s melyet Dickens annyiszor s olyan véresre tudott korbácsolni.”⁵⁴⁰

⁵⁴⁰ Tagányi Károly (Budapest, 1920. dec. 9.) – Szekfü Gyulának, EKK G 628.

Horváth János és Szekfű Gyula állásfoglalásai (1920–1921)

Horváth János levelei ekkor is nagyon informatívak voltak. A *Három nemzedékkel* azonosult, a kézirat lektora és stilsztája volt, majd méltatta a könyvet az *Új Nemzedékben*, nyomon követte visszhangját és tanácsaival segítette barátját. „Johann” *Két korszak határán* címmel 1913-ban tervezett kötete kiegészítésének és kiadásának tervét megosztotta „Juliuszal”. Annak a kötetnek a tervét, amely életében nem jelent meg. Helyette publikálta *Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége* című füzetét.⁵⁴¹

„Tán 1913-ban akart tőlem az *Élet*-sorozat egy kötet kritikát stb. kiadni: *Két korszak határán*. Ebben jöttek volna a Nyugatról, Adyról és a hozzátartozókról addig megjelent cikkeim, Babicsról(!), Ignotusról kézirataim; meg egy pár más (Komjáthy Jenő, Ambrus Z.). El volt fogadva. De aztán alkudozni kezdtek: hogy kellene bele egy pár katolikusról is cikk (Sík Sándorról). Erre az egészet visszavettem. Ennek előszava fejtegette az elsietést, mivelhogy egyszersmindkorra elmaradtunk a nyugat mögött; a sietésben nagy megállapodás, addig eredmények gyümölcsötetése stb. lett volna a magyar klasszicizmus (=népies, stb. Aranyék); körülmények és hibák e meggyökeresedést miként akadályozták s miért jutott kész közönséghez, ellenállás nélkül a *Nyugat*. És más efféléket. *Irodalmunk és közönsége* címen ezt a gondolatmenetet egészítem ki az Ignotus-kézirat lényegével. Ha a *Három nemzedék* idejében megjelenne, reákövetkezve némely pontokon mélyebb lehetnék. Így ellenben Kemény Zs.: *Élet és irodalom* c. mélységeitől hagyom magam inspiráltatni. Némely teendőkre is szeretnék rámutatni. Egyebek közt: irodalom és közönség körében megszüntetni a végzetes szakadást; az egységre megvolna az alap, egyfelől az Arany–Kemény–Gyulai féle igazi klasszicizmus hívei (Beöthy= pseudoklassz.!), másfelől a modernnek közül azok, kik ha ízlésben, stílusban nem is, de magyarságban e klasszicizmus erkölcsi (örökérvényű) alapjaira nyíltan hajlandók ráhelyezkedni.”⁵⁴²

Horváth János teljesen azonosult a *Három nemzedékkel*. Annak nyomán továbbépítette a nemzeti klasszicizmusról és az attól való eltéréstől kialakított felfogását. Ennek jegyében méltatta Szekfű könyvét az *Új Nemzedékben*:

„/.../ könyve elolvastával úgy érezzük, hogy megtaláltuk az *értelmét* annak, ami velünk az utóbbi évtizedek alatt történt, s mintha hályog esett volna le szemünkről: hibák és önáltatások egybefüggő rendszerét ismerjük fel azon közeli múltban, melynek, míg rajta áthaladtunk, oly vakon botorkáló, könnyelmű, sőt bűnös vándorai voltunk. /.../ Nagy katasztrófák után száll így magába az egyes ember, s száll, ha végképp el nem aljasodott, a nemzet: hiúság és gyarló érdekek, kisszerű tekintetek és elméleti elfogultságok nyűgét letépve magáról, őszinte küzdelemmel vizsgálja át magát, önismeretre törekszik, s eltelik a megigazulás tántoríthatatlan akaratával: Széchenyi, Kemény, Arany, Gyulai Pál nemes magyarságával. Összeomlásunk okait kutatva, Szekfű a nagy nemzedékig tekint vissza, mely a szabadsághar-

⁵⁴¹ Horváth János, 1921.

⁵⁴² Horváth János (Budapest, 1920. nov. 12.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

con át a kiegyezésig vezette a nemzetet; majd a kiegyezés utáni két nemzedéket, a hanyatlás voltaképpeni képviselőit veszi vizsgálat alá. E három nemzedék szerepének a megvilágítása szükségképp a magyar liberalizmus történeti kritikájává növi ki magát, veleje pedig az a megállapítás, hogy a liberalizmus végzetes eltávolodást jelent Széchenyi államférfiúi tanításaitól. Széchenyi nem volt liberális; minden idegen elmélettől függetlenül, a reális magyar szükségletek és lehetőségek számbavételével alkotta meg a maga »konzervatív reformrendszerét«, melyben nemes humanizmusa a mozgató, s a magyarságért aggódó lelkiismereté a fékező szerep. Az idegen s forradalmi eredetű liberalizmus, melynek szabadságeszménye nem ismert ily széchenyiánus korlátozást, csakhamar túláradt Széchenyi józan magyarságán, túl a liberalizmus hivatott vezéreinek a mérsékletén, s részben magával sodorta, részint tehetetlenségre kárhoztatta őket. A reális erőviszonyokkal számot nem vető ideológia, végeérhetetlen közjogi tusák, meg nem oldott vagy elmérgesített nemzetiségi problémák, a nemzeti erők eleven értékesítése helyett állami formalizmus, a nemzeti életnek a parlamentre, a pusztá politizálásra korlátozódása: egyre súlyosbodó örökségként szálltak át az egymást felváltó nemzedékekre. A liberalizmussal szükségképp együtt járó kapitalizmus gyarapodása; ebben a zsidóság szerepe s a magyarság bűnös félrehúzódása; a régi társadalmi vezető osztályok lezülése, fejletlen vagy újonnan keletkező osztályok elhanyagolása; a közműveltségnek minden látszat ellenére felszínes vagy magyarságát nézve gyökértelen volta, sőt elidegenedése, a gazdagodás, fejlődés külszíne alatt erkölcsi ernyedés: nemzedékenként sötétülő képekben vonulnak el szemünk előtt. Egyszer ritkul az intő, kiáltó szó, s a pusztába vész el. Önismeret és kritikai szellem helyett illúziók, hovatovább gyomlálatalanul burjánzó, sőt dédelgetett nemzeti hibák, könnyelműségek. Már előttünk az örvény, de nem látjuk: s Tisza István hatalmas egyénisége már csak kísértet, de meg nem menthet többé. Pártok, egyének, tudományos és közművelődési tényezők, irodalmi, társadalmi és faji jelenségek: e történetiszemléletben a bíráló ugyanazon egy szempontjából, a nemzeti egyéniség érdekéhez mérten világítatnak meg. Elszoktunk e népszerűtlen, de nem is olyan rég még klasszikus magyar kriticismustól, mely semmi kártékony illúziót nem kímél, viszont semmi különös érdeknek nem hízeleg. Nincs közöttünk senki, aki mentve érezhetné magát e történetiszemlélet vádló következményei alól: senki, aki kezeit mosván, Szekfűre hivatkozva kiálthatna »feszítsd meg«-et a másikra, de olyan sincs, aki megtámadtatásra külön kiszemeltnek érezhetné magát Szekfű könyvében. Jóhízemű olvasó megilletődve érzi, hogy e mű szerzője a legnemesebb, ma már fölöttébb ritka magyar erényt, az önbírálatot gyakorolja. Önismeretre, nemzeti megigazulásra való felhívás a könyv mindnyájunkat illető, nagy, komoly értelme. »Vétkesek és betegek voltunk és vagyunk, s bajainkon kisebb kezdemény nem, csak lelki megtisztulás, belső átalakulás segíthet«. Vajha mindnyájan követnők a magyar lelkiismeretnek ez intő szózatát!⁵⁴³

Johann rendszeresen beszámolt Juliusnak a *Három nemzedék* visszhangjáról:

„Móricz ocsmány műveletlensége csak egy fricskát érdemel, de villanyost. Marczali Henrik az Egyenlőség Képes Folyóiratában írt; e folyóiratot is Szabolcsi Lajos szerkeszti; cél:

⁵⁴³ Horváth János, 1920. In: Horváth János, 2009. 848–849.

magyar izraelita irodalom; van benne Beöthyről is egy kis cikk (Faló Bertalanról). Újabban, vasárnap, a Szózatban Zsilinszky Endre ír rólad vezércikket, pro és elég értelmesen. – Mindezekre ideje lesz válaszolni a Társad. tud.-ban; Huszti úgy tudom, számít rá.⁵⁴⁴

„A Függetl. Szemle márciusi számában van egy harapós cikk az Akadémiáról. A cikk vége felé silány döfés tereád: az Akadémiának egy leendő ifjú lev. tagja a kurzusnak már őst is talált Széchenyi személyében – valami efféle bolsevik vigyorgás az értelme. K[irály] Gy[örgy] a teljes kritikai rosszhiszeműség útján van; nemrég szabadságot stb. követelt egy cikkében, ő, aki annak idején Fogarasi elvtárs eszköze volt az irod. tört. társ. bizalmi rendszere kényszerítésében. Ugyanabban a cikkben kimutatta, h. amit elzsidósodott irod.-nak mondanak, nem létezik, csak a falusi butaság minősíti annak a »nagyvárosi irodalmat.«⁵⁴⁵

„Tegnap Melich János karon fogott s a Három nemzedékről beszélt. »Barátom, ez nagy ember! Ezt kell az egyetemre hozni!« – Pintér jelen lévén, szól: »azt bajosan tudjátok keresztülhajtani! Ellenségek, stb.« – ez a beszéd lényege. Hóman Bálint is velünk volt. Elmondta, hogy Conchával beszélt; az szintén nagyon szép könyvnek tartja. Tudnivaló azonban, hogy ő liberálisnak tartja magát (míg mások kath.-konzervatív); azt mondja, kétféle liberalizmus van: 1) francia – ez az, amit te szidsz; 2) angol: ez az övé, s azoké, akiket te a liberálisok között nagyra becsülsz. A Bp. Szemlébe fog írni, amint Hóman Bálint tudja. Még egy megjegyzés Jánostól: Kár, hogy az ilyen embernek (mint te) nincs szóközi tehetsége, hogy tömegekbe tudná oltani azt a helyes felfogást stb. Kifejtettem aztán, hogy éppen az a baj, hogy tömeg és ilyen felfogás kizárják egymást, s éppen nem a szónoklat az, mely közelebb hozhatja a kettőt egymáshoz. S még egy Jánostól: vajon Gábor Andor most is a »mi emberünk«-nek tart-e téged? Igen örül, hogy G. A. csalódott.⁵⁴⁶

Szekfű válaszai nemcsak a visszhanggal kapcsolatos véleményéről, hanem helyzetmegítéléséről és felfogásáról is tájékoztatnak:

„Concháról már hallottam a mondottakat, Tagányitól. Ha megírja cikkét a Bp. Szemlébe, s talán ha addig Szabó Dezső bölcsessége is napvilágot lát, mit ő bejelentett nekem, (h. 3 nemzedékről írni fog nagy cikket, minek »nem egészen« fogok örülni), akkor elég lesz, hogy egy összefoglaló választ írjak, talán a Társtud-ba (ha Huszti elfogadja). Móricz bérenc szemtelenségét a Bécsi Magy. Ujságból ismerem, ünnepelték, hogy megrontá számításomat (h. csak zs[idó]k fognak támadni); van aztán egy hosszabb cikk a Nyugatban ismeretlenről, s a »Képes Egyenlőségben« (mi ez? Potens?) Marczalitól egy »essay«. Ezekről együtt szeretnék majd írni. ...⁵⁴⁷

„Zsilinszky cikkét olvastam. Nyugat kétszeri röfögését, sem Marczali essay-jét (P[ester] Lloyd szerint) még nem. ...Husztiéknak cikket csak akkor írhatok, ha Szabó Dezső v. Concha is kirukkol, ezek nélkül legfőleg ha Marczali nyomósabban írna a Képes

Egyenlőségben, mint ahogy P. Lloydba írt. ... Szózatban Kacziány elintézése Zsilinszkytól igen jólesett. Új Nemz[edék]ben sem tőled, sem Eckh[ardt]tól nem láttam, de Németh Gyulától Turánról. Ugyanaz, ami a mi bajunk. Újságcikkben nem elég a tudományt rövidre fogni, valami más is kell, mert akkor csak kivonatnak tűnik fel. De hogy mi kell hozzá, még nem tapasztaltam ki.⁵⁴⁸

„/.../ levelet, füzetet is megkaptam. Kiállítás a la Olcsó Könyvtár, bizony vastagabb papírt is vehettek volna. És ami fő, neked az egész kötetet ki kellett volna adnod, nem így darabonként. Remélem, mielőbb beadod nekik, ha már Petőfi kiadás dolgában megegyeztél velük, hadd pukkadjon meg egészen a Nyugat, egyrészt amiatt, amit szemébe mondasz, másrészt hogy Adyt elveszed tőlük, holott ők azt hiszik, hogy a szegényt halála után cum beneficio inventarii ők örökölték. A füzetet különben jobb és baloldaltól ha nem is ütlegek, de legalább is agyonhallgatás fogja érni. [Angyal] Dávid és Rákosi Jenő és Beöthy Zsolt valószínűleg okosabbnak fogják találni, hogy maguk közt, kávéházi lyukaikban szidalmazták, semhogy nyíltan felhívják rá, támadásuk által, a figyelmet, de Fenyőék bizonyára meg fognak támadni. A Kemény-Gyulai komolyság időszerűtlenségére egy kis adat: Hajnal Pista barátom, jó keresztény, művelt ember, az első lapok olvasása után elkeseredve mondta: nem szeretem az ilyen embert, aki folyton a »tösgyökeres magyarságról« szól. Ahogyan te megírtad: ezeket a kifejezéseket a múlt kor tökéletesen agyonkompromittálta, s nem tudom, ma a fiatalság el fogja-e nekünk hinni, hogy ez elkoztatott frázisoknak van tartalmuk, és hogy nemzeti életünknek e frázisokon kell felépülnie. Nem tudom, és nem hiszem. Inkább hinném, ha Aranytól Adyig fél év alatt 5000 pldban fogyna el, s Széchenyi Igéi legalább 10 000-ben. De erről szó sincs. /.../ ne haragudjál, kezdem magamat rosszul érezni, hogy írásaimat – ez újabb jegyzeted szerint is – annyira erkölcsösnek tartod. Félek, egyszer csak valóban belém látsz s elrémülsz a borzasztó frivolitástól. Jövő hónap vége felé szeretnék pár napra Pestre menni. Új Nemz[edék]kel is baj van: csúnyául megcsontkítják cikkeimet s úgy néz ki a dolog, mintha én azért írnék csak, hogy írjak. Így akárkit le lehet járni, még ha jobb neve is van, mint nekem. Nem tudom, ez-e a célja a lapnak. Képes Egyenlőséget megkaptam, Marczali szegény öregkori nagyzási hóbortban ír, de barátságosan, s örülök, hogy felment antiszemitizmus alól. A lap különben úgy nyugodt európai hangjával, mint erős faji érzésével mintául szolgálhatna keresztényeknek, – ezt mondd meg alkalmilag Huszti barátunknak. Kitűnő benne az öreg Brueghel képe, a betlehemi gyermekgyilkosság, mit a lap pogromnak nevez el, holott zsidók rendezték kis keresztények ellen! Kereszténypogrom volt. /.../ Husztit szívesen üdvözölöm, választ 3 nemz. bírálataira már nem írhatok, az eddigiek nem elég komolyak, várom Conchát, majd akkor.⁵⁴⁹

Takáts Sándor beszámolója szerint a *Három nemzedék* néhány hónap alatt elfogyott:

⁵⁴⁴ Horváth János (Budapest, 1921. febr. 14.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁵⁴⁵ Horváth János (Budapest, 1921. márc. 21.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁵⁴⁶ Horváth János (Budapest, 1921. febr. 1.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628; még: Gragger Róbert (Berlin–Dahlem, 1921. máj. 20.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁵⁴⁷ Szekfű Gyula (Bécs, 1921. febr. 5.) – Horváth Jánosnak, MTAKK, Horváth János-hagyaték.

⁵⁴⁸ Szekfű Gyula /Bécs, 1921/. (febr. 19.) – Horváth Jánosnak, MTAKK, Horváth János-hagyaték. Vö. Móricz Zsigmond, 1921; Zsádányi Henrik, 1921.

⁵⁴⁹ Szekfű Gyula /Bécs, 1921/. (márc. 22.) – Horváth Jánosnak, MTAKK, Horváth János-hagyaték. Vö. Horváth János, 1921, Szekfű Gyula, 1921.

„Előző munkáját: a *Három nemzedék* már sehol sem látni. Úgy látszik elfogyott teljesen. A mi könyvtárunkban több példányban megvan, de veszekednek, ki kapja meg előbb /.../ Horánszky Társaságból már négy hónapja teljesen elmaradtam. Tehát nem is hallhatom, hogy Beöthyék mit beszélnek a könyvről. A zsidó–kálvinista szellem most újra éled és erősödik, tehát bizonyos, hogy e szellem képviselőinek a maga könyve nem igen tetszik. A piarista ház lakói az én példányomat már rongyosra olvasták. Ezek persze egekig magasztalják s nagyban élvezik.”⁵⁵⁰

Szekfű Gyula a *Három nemzedék* második kiadásának bevezetésében külön kihangsúlyozta:

„A /.../ támadással szemben az *Egyenlőség Képes Folyóiratában*. 1. évf., 1. szám, Marczali Henrik elismeri az »emberséges« hangot, mely a zsidóság kérdésében is könyvemem végigvonul. Tárgyi hibát ő sem tud munkám e részéből kihalászni.”⁵⁵¹

Patek Ferenc ismertetésében külön kiemelte:

„Ezeket a kritikákat az agresszív rosszakarat és a gyógyíthatatlan tárgyi tájékozatlanság írta. Kivétel ebben a tekintetben a Marczali Henriké, amely, ha nem jóakarátú, nem is rosszhiszemű s hozzászól a tárgyhoz.”⁵⁵²

Marczali Henrik nézetei (1920–1922)

Röpirat (1920)

Marczali Henrik 1920-ban, Szekfű Gyula *Három nemzedéke* első kiadásának megjelenésével szinte egy időben jelentette meg röpiratát a trianoni békeszerződés ellenében. Ennek befejezésekként írta:

„/.../ a magyar átment a nyugati népek valamennyi stádiumán. Később náluk, sokat átveve tőlük, de nem viszontszolgálat nélkül. Volt lovagkora, renaissance-a, reformációja, ellenreformációja, átment a felvilágosodás korán és kivette becsületesen részét a 19. század eszméinek megvalósításából. Kultúrája tehát összehasonlíthatatlanul szilárdabb alapon nyugodott azokénál, kik úgy szólva a 13. századból egyszerre jutottak be a huszadikba. Kimondhatjuk azt is, hogy az igazi magyar tradíciónak, a Széchenyi, Deák és Eötvös valódi szabadelvűségének megfelelt a nemzetiségeknek is lehető magas művelése. Megfelelt volna

⁵⁵⁰ Takáts Sándor /Budapest, 1921/ (márc. 12.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Azzal, hogy a *Három nemzedék* első kiadására mint előző munkára utalt, Takáts Sándor már kézhez vette az újabbat, *Széchenyi ígét*. Takáts Sándor leveléhez vö. Gragger Róbert (Berlin–Dahlem, 1921. máj. 20.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁵⁵¹ Szekfű Gyula, 1922. 27. Vö. Szabolcsi Lajos, 1920. „Ezt az irodalompolitikai emberhajsára való felszólítást a szerkesztő, Szabolcsi Lajos írta, aki egykor, még egyszerű lírai költő korában, mint Riedl Frigyes tanítványa, közelről és részvétellel szemlélte egy ilyen emberhajsza hatását rajtam, az áldozaton és egy olyan finom, érzékeny lelken, mint a mellettem, másodsorban, de szintén rút gonoszsággal megvádolt Riedl Frigyes volt. Aki nekem akkor jó emberem volt, annak jó emlékezetét nem tépem ki magamból. Még akkor sem, ha ennyire megféledekzik *elmúlt* magáról.”

⁵⁵² Patek Ferenc, 1921. 202.

magának a magyarság érdekének is. Egy feltétel alatt: ha a magyar éppoly arányban halad előre, mint tanítványai. Mihelyt bármi okból, nevezzük akár kényelemnek, akár reakciónak, nálunk túlterhelésről panaszkodtak; nálunk, hol bizony még kevesebbet tanultak, mint nyugaton – az aránnak kárunkra fel kellett billenni és a magyar szupremácia alól lassankint kisiklik az erkölcsi alap. Pedig az a törekvésünk, hogy itt egészen magyar államot alkossunk, nemcsak természetes volt, hanem még a kultúra emelését is elősegítette volna. Az a külföldi író, ki tán legbehatóbban és legkevesebb elfogultsággal ír rólunk, ez annyira vitatott kérdésben így nyilatkozik: »A magyarok nem urai ambíciójuknak: azt a természet parancsolja. Hogy létezhesse, uralkodniok kell az egész magyar területen. Ha tekintetüket az Alföldre és a Dunántúlra szorítanák, egy darabig még tengődhetnek mint népcsoport, de nemzeti életüknek vége volna. Parancsoló szükség tehát, hogy »történelmi« államukat »nemzeti« állammá alakítsák át.« (Louis Eisenmann: *Le Compromis Austro-Hongrois*. 555. lap.) A baj csak az volt, hogy a nemzetiségi éppúgy, mint a vele oly szoros összeköttetésben álló társadalmi és gazdasági kérdésekben nem az igazi nemzeti gondolkodás, hanem a pártérdek és gyakran az egyéni önzés döntött. Ismerjük el ezt, de viszont el kell ismerni mindenkinek, hogy a magyar nemcsak átvette a műveltséget, mint egy divatos köntöst, hanem mindig voltak és vannak köztünk, kik a szellem és az igazság becsületes kutatása terén nem maradtak el bármely nemzet fiai mögött. Nem magyar, hanem Roosevelt Tivadar mondta, hogy nemcsak tiszteli, hanem bámulja is Magyarországot, mert története számos oly példát és elvet mutat, melyet más nemzeteknek is érdemes követni. »Magyarországtól tanulhatunk bátorságot, vasselhatározást és kitartást. Az egész művelt világ adósa Magyarország múltjának. Nem is tartaná magát művelt embernek, ha nem ismerné.« Rajtunk múlik, hogy ez ne csak múltunkra álljon, hanem jövőnkre is. Ne tarthassa magát művelt embernek, ki nem tudja, mivel járul a magyar szellem az emberiség lelki javainak gyarapításához.”⁵⁵³

Bírálat (1921)

Marczali röpiratában a nemzeti liberalizmus műveltségi perfekcionizmusa jegyében fogalmazott. Egy évvel később, 1921-ben pedig igen kritikus véleményt fejtett ki a *Három nemzedékről*.

Széchenyi nem volt konzervatív, a liberalizmus etimológiai forrása nem az 1812. spanyol országgyűlés körül, hanem Bonaparte államcsínyjénél keresendő, a világháború befejezéséig tartó hanyatlás nem a liberalizmus, hanem a reakció uralmának a következménye – sorolta ellentételeit.

Szekfű

„eljárása mindig egyforma. Kész sablonja van, melybe az egyes alakokat vagy eszméket beilleszti és aztán pártállásuk szerint rózsásra, halványra, vagy ha radikális, koromsötétre festi. Ilyen sablon p[éldának] o[káért] az is, hogy Széchenyit romantikusnak mondja valóban minden belátható ok nélkül. Ilyen sablon a Steinackertől átvett keresztény-germán közösség, melybe a magyar történeti fejlődést vajmi nehéz beleszorítani. Az iroda-

⁵⁵³ Marczali Henrik, 1920. 193–195.

lomban, mely neki úgy látszik pálcalova, szintén nem jár el másképp. Kölcseyt idézve elmondja, hogy ez az igazi liberális »borzasztó átkok közt vad csoportnak, gyáva fajnak nevezi kortársait«. De azt már nem mondja, hogy ugyanaz a verse, hatyúdala, Zrínyi második éneke, reménnyel, bizalommal tele végződik: »ah tartsd meg őt, a hűv anyát, teremnek tán jobb fiak s védvén állják körül. – És ma, hogy áll a négy folyam partjára, más szózat és más keblű nép; S szebb arcot ölt a föld kies határa, Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.« Mivel pedig Vörösmarty és Petőfi sehogysem illenek az ő Prokrustes-ágyába, igen bölcsen alig szól róluk. Legnagyobb költőnkkel egy szóval végez. De épp úgy jár el a forradalommal és a Bach korszakkal is. Ellenben máris külön fejezetet szentel a liberalizmusnak és a zsidóságnak...⁵⁵⁴

Véleményét így összegezte:

„Egészben véve érdekes, néhol szépen írott, de többnyire nehézkes munka. Érzik rajta a szerző kínja előre megállapított keretei kitöltésében. Mégis csak ad hoc munka ez is. Kívánjuk neki őszintén és jó szívvvel, hogy mihamarabb visszatérhessen az objektív, tudományos történetíráshoz és hogy abban megérdemelt sikert érhessen.»⁵⁵⁵

Hogyan lehet helyreállítani egy lesújtott államot? (1922)

Két évvel később egy esszéjét viszont Szekfű-idézetekkel zárta. Azt az esszét, amelyben történelmi párhuzamokat hasznosítva levonta a háború utáni helyzet tanulságait.

„Általánosan mondják és írják, hogy reakció van Európa-szerte, sőt, Amerikában is. Úgy hiszem, helyes, ha előbb a szó történeti értelmével foglalkozunk, és azután nézzük tüneteit. Reakció, politikai tekintetben, egy régibb állapotba való visszavágyás, az intézményeknek e célhoz képest való átalakítása. Mivel pedig a mostani idők általában véve több alkotmányos szabadságot, több törvényes jogot, több irányú fejlődést nyújtanak, mint a régiek, természetes, hogy a reakcióhoz a visszaesés, az elmaradás fogalma csatlakozik. Különösen úgy volt két emberöltőn át Magyarországon, hol a reakcionárius Ausztriával szembeállították a szabad, vagy legalábbis szabadságra törekvő hazánkat. Viszont a múlt a munkás és zivataros jelenhez képest gyakran a patina szépségével ékesen jelenik meg. Csak azt látják meg belőle, mi szép. Hiszen a Paradicsomot, vagy a klasszikus időkben az aranykort is, az emberiség bölcsője mellé helyezték. /.../ a romantika megaranyozta azt a középkort, melyet a közvetlen utána következő reneszánsz mint »gót« barbárságot gúnyolt és lenézett. De amint a reneszánsz a réginek minden imádása mellett nem idézhette ismét életre Athént és a Scipiók, Gracchusok, Catók és Caesarok Rómáját, úgy minden kísérlet a régít egészében visszaállítani eleve is kudarcra van ítélve. Érintkezések, hasonlóságok lehetnek, de ismétlés a történetben nem lehet, mert közben a viszonyok változtak. Ezért a reakciót történetellenesnek szokták nézni, éppúgy, mint a múlttal az összeköttetést megszakító

⁵⁵⁴ Marczali Henrik, 1921. 10.

⁵⁵⁵ Uo. 11.

forradalmat. De minden elméletnél nyomósabb az igazi historikus előtt a valóság. Ha van reakció, kell, hogy ne csak célja, hanem oka is legyen. Ez az ok a múlttól való teljes elszakadás, mely sok érdeket, sok érzelmet sért. Így a múlttól való elszakadás, a forradalom és csak a múlttal törődő reakció, a két végtel kölcsönösen kiegészíti egymást. Hol nagy rázkódáson ment át a nemzeti élet, hol utópiákat hajszolva elhagyták a történeti alapot: elkerülhetetlenül szükséges a visszahatás. Viszont: hol nem a jövőt nézik, hol nem tudják szervesen összekötni a múltat egy jobb jövővel, reform által: ott a forradalomnak egyengetik útját. Kevés oly korszak van a történelemben, melyben az emberiség oly nagy része ment volna át oly roppant rázkódáson, melyben annyira megrendült volna annyi nemzet társadalmi és gazdasági léte, mint az utolsó évtized háborúja – és békeszerződésai által. Nem csoda, ha e megrendülés nemcsak konzervatív, hanem egyenesen reakcionárius áramlatokat vitt felszínre. Még a háború idején kifejtettem annak – szerintem – legfontosabb következtetését. Azt, hogy a szabad országokban: Angliában, Franciaországban, majd Észak-Amerikában is a győzelem elnyerése céljából, ha nem is névleg, de annál hatékonyabban, igazi diktatúra létesült, míg ellenben azokban az országokban, melyekben addig a tekintély uralkodott, a kormányhatalom meglazulása volt észlelhető. Hogy hová vitte ez a meglazulás Oroszországot, Németországot, Ausztriát, de Magyarországot is: mindnyájan búsan tapasztaltuk. A győztes államok hamar visszatértek az előbbi egyensúlyhoz, és mint mindig, itt is a győzelem még megerősítette azt az alapot, melyen állottak. Nemcsak politikai hatalmukat, hanem társadalmukat is: elsősorban a magántulajdont. Mert a mostani rázkódást az különbözteti meg minden előbbtől, hogy először szegzi magát szembe a fennálló társadalommal a világforradalom rémképe. Ez annyi gazdasági és műveltségi tényező pusztulását jelentené, hogy az ellene való védekezés szinte általános. Ha ma reakció van, az legnagyobbbrészt ennek az aggodalomnak műve. A nyugati országokban a háború alatt majdnem egységes volt a társadalom: a béke véget vetett ennek az egységnek. Csakhogy ezekben az országokban egy régibb, alacsonyabb fokhoz való visszatérés még szóba sem jöhetett. Ott a múltra és jelenre építik a jövőt. Látjuk tehát, hogy a reakciónak is megvan a létjoga. Arra tanít, hogy nem szabad könnyelműen elhagyni merész szárnyalással a történeti alapot, mert visszaesés áll be. *Hogy ez a visszaesés a zsidókat sújtja*, azon sajnálkozni lehet, de csodálkozni nem. Megmaradt még annyi a középkorból, hogy a zsidót »Prügelknabé«-nak nézzék, minden baj okának. És hol nincs baj mostanában? Más és reánk nézve fontosabb kérdés: *meddig szabad a reakciónak terjedni anélkül, hogy bevallott céljával, a történeti alap erősítésével ellentétben nemhogy szilárdítaná, hanem rombolja a nemzetlét fundamentumait?* Erre nézve, mint minden történeti jelenségnél, a mértéket megadja: gyümölcséről ismerjétek meg. *Egy bizonyos: nem tudok történeti példát arra, hogy egy lesújtott államot tisztán reakcióval állítottak volna talpra.* Napóleon a forradalom által elzüllesztett Franciaországot tekintélyével és a forradalom vívmányainak, az egyenjogúságnak és a föld megosztásának teljes elismerésével állította ismét talpra, és tette azzá, ami manapság is. Stein és Hardenberg, a Napóleon által földig alázott és megcsönkített Poroszországot a király tekintélyének empiriumai alatt a jobbágyság felszabadításával, a városok autonómiájával és az egész lakosság egyenjogúsításával épített

ték fel újra. Most az egyenjogúság nem egyéni, hanem elsősorban államérdek. Az állam legfőbb érdeke, hogy felhasználhasson szolgálatára minden tehetséget, mint Széchenyink mondta: »Minden kiművelt emberfőt.« E program végrehajtásának első nagy akadályát Szekfű Gyula, kinek tanúsága erre nézve sokszoros értékű, e szavakkal fejezi ki: »A magyar politikában lehetőleg kerülni kell oly problémák felvetését, melyek a szenvedélyeket felkelthetik, és egy népszerű politikai kurzus túlzásaira alkalmat adhatnak.« Mert, hogy ugyancsak őt idézzük: »A népszerű politika a haladás ellensége.«⁵⁵⁶

Patek Ferenc értékelése (1921)

A *Katholikus Szemle* recenzense válaszolt arra a kérdésre, hogy a *Három nemzedék* magyar 19. százada mihez képest volt hanyatló kor.

„Volt idő a nemzet életében, amikor /.../ az ellentét teljesen elfakult, elhalkult, midőn hosszú, súlyos krízisek, revolúciók, hatalmas vérvesztések után a nemzet csendben, szinte vegetatív életet élve gyűjtött erőt, gyarapodott gazdaságban és számban, épített a jövőnek. A szatmári békétől II. József terjedő kor az, amelyet oly hibásan neveznek a tespedés korának. S hogy a nemzet, felhagyva a pusztító belső harcokkal, egyesült a közös, józan munkában, bámulatossá lett az eredmény. Tán egész történetünk nem mutat fel olyan hatalmas gazdasági fellendülést és különösen oly számbeli gyarapodást, mint a *pragmatica sanctio* megszületése és megvédelmzése korszakában. Ezt a nyugodt, békés fejlődést, mely, igaz, már-már Csipkerózsza alvó várkastélyához tette hasonlatossá Magyarországot, erőszakosan szakította meg II. József elűzése és a nemzet lelkiétől idegen reformpolitikája. /.../ Szekfű dunántúli ember, s /.../ ezért is, sok másért is, az ellenforradalmár magyarsághoz tartozik. Józan, kulturált, kissé tán hideg, de a kitartó békés munka tisztelője, ellensége a kuruckodásnak, a nagy szavaknak, a meddő virtuskodó harcnak. Konzervatív. Ilyennek érzi Széchenyit, ilyennek érzem én is, ilyennek tudjuk, s bármint igyekezzék őt kisajátítani magának a másik tábor – már nevezze az magát kurucnak, 49-esnek, liberálisnak, radikálisnak vagy akárminnek – Széchenyi a mienk és Széchenyit nem adjuk.»⁵⁵⁷

Zelenski Róbert levele (1921)

A *Három nemzedék* 1920-ban megjelent első és a két évvel később napvilágot látott második kiadásának bevezetése abban is különbözött egymástól, hogy Szekfű a IV. könyv VI. fejezetébe, *Az uralkodó iránnyal ellentétes törekvések közé* a második kiadásba beemelte Arany László és Vargha Gyula költszetét (nyilván Horváth János hatására), valamint Zelenski Róbert személyét és tevékenységét. Zelenski Róbert

⁵⁵⁶ Marczali Henrik, 1922. (2013) 4–5.

⁵⁵⁷ Patek Ferenc, 1921. 196, 207. Az az ellentét, amelyre Patek Ferenc utalt, értelmezésében a dunántúli–tiszántúli, labanc–kuruc, katolikus–protestáns, lojális–rebellis, ellenforradalmár–forradalmár szembenállás volt.

– akinek a neve Ady Endre *Ülj törvényt, Werbőczy* című verséből ismerős – ugyanis, miután elolvasta a *Három nemzedék* első kiadását, levelet írt Szekfűnek. Állításait Szekfű elfogadta és betette a második kiadásba.

„Nem emlékszem, hogy az utolsó 50 év óta olvastam volna nézeteimnek rokonszenvebb könyvet, mint a »Három nemzedék, egy hanyatló kor története« című fölötté érdekes munkáját. Fogadja, kérem igaz köszönetemet azon élvezetért, melyet merítettem mélyen szántó fejtegetéseinek tanulmányozása alkalmából. Meg fogja azonban reményemnek bocsátani, ha becses figyelmét fölhívom egy pár tévedésre. Mentségemül szolgáljon, hogy 1870 óta figyelemmel kísérem kiváltképp közgazdasági politikánkat, minden fontosabb tőzsde, vám, adó, vasúti, mezőgazdasági kérdésben ismételtelen fölszóltam úgy a képviselőházban, a főrendiházban, valamint az országos gazdasági egyesületben, továbbá majdnem minden szaktanácskozmányban active részt vettem. Ilyen hosszú múlt talán fölhatalmaz engem egy pár megjegyzés kockázatására /.../ úgy látszott, miszerint M.o.-ban /.../ az utolsó években /.../ a politikát csak grófok űzik, de ezek főképp csak a parlamentben, az újságokban szerepeltek. A valódi politikát a zsidóság, a szabadkőművesség irányította, mely a forradalomhoz, a kommunizmushoz vezetett. 1870-ben, 20 éves koromban vettem át birtokaimat, 8 megyében fekvő curia 38 000 kat. holdas fekvőségeimet mindég majorságilag kezeltem és arra törekedtem, hogy a lehető legintenzívebb gazdálkodás üzessék azokon. Minden fontosabb közgazdasági kérdéshez hozzászóltam. Befolyásom azonban az események menetére alig volt. Mindég az történt mit a zsidóság, szabadkőművesség előírt. Ide mellékelek még egy füzetet: »12 évi küzdelem a tőzsdéken űzött fedezetlen határidőzlet szerencsejáték ellen.« Megjelentettem magyar (Budapest), német (Berlin) és francia (Paris) nyelven. Budapesten egy könyvkereskedő sem merte eladni a füzetet. Párisban pedig megvette a kiadást a szabadkőművesség és megsemmisítette. Ebből az összeállításból tapasztalhatja, mi okozta világszerte a zsidó faj izmosodását, mely faj majdnem kizárólag űzi a baisse játékot a tőzsdén. Ide mellékelek még egy nyílt levelet, melyet írtam a zsidóterjeszkedés veszedelméről. Azóta természetesen a magyar lapokban mint vagy az ország legnagyobb gazembere vagy mint egy bárgyú félbolond szereplek.»⁵⁵⁸

Móricz Zsigmond véleménye (1921)

Móricz Zsigmond elmarasztaló véleményét fejtett ki a könyvről és Szekfűről a *Nyugatban*:

⁵⁵⁸ Zelenski Róbert (Budapest, 1921. jún. 1.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Vö. „Nagyon köszönöm aug. 15-iki szíves és túl hízelgő sorait. Örvendek, ha érdekes munkájából egy második kiadás jelenik meg, hogy tekintetbe fogja venni 50 év alatt szerzett tapasztalataimat.” Zelenski Róbert (Balatonfüred, 1921. szept. 21.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. „Köszönöm a »Három nemzedék« második kiadását, melyet szíves volt nekem elküldeni. Még nem volt időm átolvasni, de a bevezetésből látom, hogy épp oly üldöztetésnek van kitéve, mint magam. Nagyon hízelgően tesz mint látom említést személyemről, de erről máskor mikor mint reményem szerencsém lesz levéltárnok urat Bécsben fölkeresni.” Zelenski Róbert (Temesújfalú, 1922. júl. 17.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Vö. Zelenszky Róbert, 1928; Szabó Miklós, 2003. 122, 176, 332.

„Szekfű Gyula nagyon érdekes történetíró mester. Nemcsak az látszik meg írásain, hogy a történetírás is líra, hanem mindjárt tisztára zsánerképet ad. Első könyve Rákóczirol olyan volt, mint mikor a sovány kancellista elmegy a tenyeres-talpas strázsamesterékhez, osztán kipletykálja a fejedelemeket, mert hát »azt csak ő tudná elmondani! ha akarná!, hogy mi az igazság!« A második könyve »A magyar állam életrajza« olyan, mint egy modern udvari történetészé, aki ma éppen úgy megtalálja a korszellemnek megfelelő családfát, mint őse a Hunyadi Mátyás számára a hibátlan genealógiai sort a római Corvinokig: ő a német tudomány vívmányai szerint így jut el őszünkig, a Kháoszsig. De éppen a pszichológiai szempontból legérdekesebb ez a harmadik könyve, amelyben a keresztény kurzus egész ideológiáját egybe állítja s felépíti rá a családfát Széchenyiig. A régi kurtanemesosztály sírvavigadó, nekem nagyon rokonszenves, nagyon szeretetreméltó, de bizony mit se lendítő tempója lesz itt tudományos elvvé. Hogy mennyire nem komoly és mennyire nem könyv: legyen szabad utolsó két mondatát idézni: »A hanyatló kor sötét erői, belső ellentmondásai így paralizálták, sőt tették pillanatnyilag magyarságunkra is veszedelmessé Ady Endrében nem az akaratot, vagy erkölcsöt – ezek belőle, dekadencia kendőzetlen arcú gyermekéből, sajnos hiányoztak –, de a leghatalmasabb és legtisztább faji ösztönt, mely közöttünk az utóbbi nemzedékben kinyilatkozta magát. A magyarságnak a lassú felemelkedés során előbb önmagára kell majd találnia, hogy Adyban is megismerje és megszeresse saját fajtáját, vérből való vérét, lelkéből vett lelkét.« Hát hogy kell ezt? mán mint konklúziót? érteni? /.../ A csillagát, Szekfű Gyula komám /.../ Hát Ady Endre olyan Krisztus, hogy a magyarság csak századok múlva fog hozzáérni? De egyelőre olyan moral insanity, hogy rukki? /.../ Vagy úgy értsem, hogy kék nektek Ady Endre? nagyon jau vóna! csak ne azt fújná, amit süvölt. Ez Szekfű Gyula, ez nem magyar virtus, ez a legutolsó cigánykupec fogása, akinek a saját eladó lova: ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes /.../ Bizony jobb lett volna, ha Szekfű Gyula ezzel az energiával, ezen a 333 nagy oldalon feldolgozta volna a Bécsben levő történelmi emlékeket, mint két év előtt tanácsoltam neki. Ki tudja, lesz-e valaha magyar ember abban a szerencsés helyzetben, mint ő volt az utóbbi években Bécsben. Ahhoz, hogy megmentünk a magyar emlékeket, a magyar múltat, nem is a hazaköltöztetés az első, de a tudományos lefoglalás. Szekfű Gyulának nem lehet megbocsátani, hogy a malom alatt kelepelt, míg szótlannul és szorgalmasan örölnie kellett volna.»⁵⁵⁹

Braun Róbert bírálati (1921–1922)

Braun Róbert bírálatát a *Három nemzedékről* a Giesswein Sándor által szerkesztett *Auróra* publikálta:

„Hogy egy író tudatosan vagy öntudatlanul saját pártja szempontjaiból ítéli meg saját kora történetét, abban semmi meglepő nincs. Meglepő azonban az, amikor egy történetíró

⁵⁵⁹ *Móricz Zsigmond*, 1921. 148.; vö.: *Horváth János* (Budapest, 1921. márc. 21.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

arra vállalkozik, hogy nyolcvan évre visszamenőleg összegyűjtse mindazokat az adatokat, amelyeket terhelőnek vél egy politikai irányra és ezt az adatgyűjteményt úgy adja az olvasóközönség elé, mintha az történelem volna. Képzhetünk-e biztosabb módot arra, hogy a legtökéletesebb torzképet nyújtsunk egy korról? Mert e könyv nem egyéb, mint a liberalizmus ellen teljesen egyoldalúlag összeállított vád /.../ E könyvből egyaránt hiányzik úgy a történetíró tárgyilagossága, mint a pamfletíró föntartás nélküli, őszinte belemerülése kora pártszenvédelyeibe. Ki kell mondanunk e könyvről a legsúlyosabb vádat, a rosszhiszeműség vádját. /.../ a szerzőt tehetsége és tárgya is inkább a pamflet felé vonná, ha nem hiányzanék belőle a tehetség az őszinteségre /.../ nem hagyható szó nélkül, hogy Szekfű Ady nagyságát és magyarságát bizonyos föntartásokkal hajlandó elismerni. Neki és elvtársainak, ha Ady emlékének akarnak használni, csak egy kötelességük lehet: folytassák továbbra is azt a magatartást Ady Endrével szemben, amelyet életében követtek. Ez stílszerűbb és őszintébb is. Ha életében agyonhallgatták vagy agyonrágalmazták, legalább halála után ne kompromittálják elismerésükkel /.../ És különösen ne jelentse ki Szekfű úr a maga született közepszerűségében oly illetéktelenül »politikailag teljesen analfabéta«-nak azt a költőt, aki e sorokat írta:

»És Páris volt hazánk helyett hazánk,
Magyar-becsmérlés fájdalomatos kéjünk.
Kerültük a dunai Ázsiát,
Hogy dühvel mindig csak róla beszéljünk.
Arany János volt végső lobbanás,
Süket és sötét volt a magyar lélek,
Majd harminc évet rossz álomban szunnyadt,
Míg csalt, ágált, élt a politikushad.«⁵⁶⁰

A második kiadásról írt kritikáját a *Szocializmus* közölte:

„Szekfű megpróbálja védelmezni azt az eljárását, hogy noha egész munkája nem egyéb, mint a liberalizmus elleni vádirat, sehol sem próbálja meghatározását adni a liberalizmusnak. /.../ Most arról értesülünk az új előszóból, hogy e szó korabeli konvencionális használat szerint értelmezendő. Ezzel szemben tény az, hogy például Széchenyit, akit a szerző az antiliberalizmus főhőisévé tesz, a maga korában liberálisnak tartották, sőt ami döntő, ő maga is ennek tartotta magát. /.../ Ha egyébként Szekfű tényleg kétséget kizáróan az egykorúak értelmében használta a »szabadelvű« kifejezést, ezt egyrészt közölnie kellett volna az olvasóval, másrészt pedig egykorú idézetekkel illusztrálnia, hogy *akkor* mit neveztek liberálisnak. Ilyen egykorú meghatározásokat nem nehéz találni, hisz például a 40-es évekbeli igen nagy magyar röpiratirodalom bőven foglalkozik a liberalizmus meghatározásával. Pedig ez az irodalom a döntő, nem pedig a külföldi, amelyre Szekfű hivatkozik.»⁵⁶¹

⁵⁶⁰ *Braun Róbert*, 1921. 5, 7.

⁵⁶¹ *Braun Róbert*, 1922. 429.

Jászi Oszkár állásfoglalása (1929)

Jászi Oszkár *A Habsburg monarchia felbomlása* című, Chicagóban 1929-ben megjelent könyvében a *Három nemzedékkel* kapcsolatban is állást foglalt:

„A magyar ellenforradalom egyik újabb írója, Szekfű Gyula professzor vállalta *Három nemzedék* (Budapest, 1922) c. könyvében a feladatot, hogy a munkámban kifejtett állásponttal éppen ellentétes véleményt fejezzen ki. Nevezetesen azt, hogy a magyar tragédia fő oka részben a nyugati liberális szellemnek és a magyar faj bizonyos bűneinek (hiúság, önteltség, rövid távú lelkesedés, önámítás, megalománia, a valóság figyelmen kívül hagyása, tehetetlenség, a termelőmunka iránti megvetés) túltengése, párosulva a zsidó radikalizmus és internacionalizmus romboló hatásával. Ennek az értelmezésnek a hamis voltát egész nyilvánvalónak látom. A magyar intézményekben a liberalizmus túltengéséről beszélni a lehető legnagyobb öncsalás. Másrészt az ún. faji bűnök – bár valóban léteztek – nem egy titokzatos princípium megnyilvánulásai, hanem a harcias feudális társadalom fentebb elemzett társadalmi, gazdasági és szellemi következményei. A zsidó befolyás bizonyos káros hatásai (uzsora, gazdasági kizsákmányolás és sovíniszta tendenciák erősítése) pedig nem annyira faji problémák voltak, mint annak a társadalomnak a betegségei, ahol a parasztság és a munkásosztály tömegei éheztek és szellemileg hanyatlottak az anakronisztikus, gonosz osztályuralom nyomása alatt.”⁵⁶² „Maga Szekfű professzor, a jelenlegi magyar ellenforradalmi rendszer történésze, a Habsburgok támogatója, a német-magyar szupremácia és a kiegyezés naiv csodálója mutatta ki, hogy a dualista rendszerrel a tömegek létrehozása pillanatától kezdve határozottan szemben álltak, s azt csak a közélet szisztematikus korrumpálásával és a korlátozott, brutálisan ellenőrzött választási rendszerrel lehetett fenntartani.”⁵⁶³

Klebsberg Kunó elismerése (1921)

Klebsberg Kunó 1921. július 23-án az alábbiakat írta Szekfű Gyulának:

„Én a magyar történelmi nemzetségeket most szervezem, hogy a nemzeti katasztrófa után az ország szellemi felépítéséből vegyék ki részüket. Eszterházy Mária hercegnő »Budavári Tudományos Társasága«, a feltörő fiatal tehetségek első könyvének kiadására e téren csak az első, de nem az egyetlen lépés volt. Most Zichy Edina grófnéval szépirodalmi és kritikai revuet alapítunk, hogy felvegyük a harcot a »Nyugat« képviselte irányzat és szellem ellen. Én három szellemi terméket ismerek, mely a keresztény irányzatot méltóképpen kifejezésre hozta, u. m. a *Te Három Nemzedékedet*, Tormay Cécile Bujdosó Könyvét és *.../ Horváth János Aranytól Adyig* című füzetét. Ha nem értetek talán mindenben egyet, egy irányt képviseltek, s nevetek egyben programm lenne. *.../ Vállalkoznál* belső mun-

⁵⁶² Jászi Oszkár, 1982. 326. Az eredeti: Jászi Oszkár, 1929. 239. Vö. Jászi Oszkár, 1989. (1920).

⁵⁶³ Jászi Oszkár, 1982. 455. Vö. Szekfű Gyula, 1934a (2007) 227–235.

katárságra *.../?* Hatalmas feladat lenne történelmi és esztétikai viták rendjén kimutatni, mint apadt el a magyar szellem különösen a millenniumtól az összeomlásig, amely negyedszázad alatt a nyugatos irány szabadon terpeszkedhetett és tombolta ki magát. Az osztrák és német szellemi mozgalmak kritikai ismertetése is Neked való feladat lenne. *.../ Tormay Cécile* mellett a revue szerkesztésével járó tennivalók számottevő része Horváth Jánosra várna. Be akarnám továbbá vonni Ravasz Lászlót, Prohászkat, s ha megszelidül, talán Babics (!) Mihályt, továbbá Pauler Ákost. A terjesztést a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, a Move, az Országos Katholikus Liga, általában azok az országos szervezetek vennék a kezükbe, melyek ma a keresztény irányzatok társadalmi támaszai. Havonta, ill. évente 10-szer jelennék meg 8–8 ív, vagyis 80 ív terjedelemben s reméljük, hogy mivel a szépirodalomnak bő teret engednénk, 2000 példányban adhatnák ki. Csak akkor megyek bele a megindításba, ha legkevesebb 300 000 K[orona] tőke á fond perdu rendelkezésre áll és évi 100 000 K segély biztos kilátásba van helyezve. Ívenként 100 K tiszteletdíjat okvetlen szükségesnek tartok, hogy a legjobb erőket megnyerhessük.”⁵⁶⁴

Horváth János egy évvel később azt újságolta barátjának, hogy a folyóirat fél év múlva megjelenik:

„Klebsberg-féle folyóirat újévre megjelenik. Havonként egyszer. Szerkeszti Tormay Cecile. Én afféle bennfentes leszek, de úgy látom, hogy ha akarom, lényegesen beszélhetek. Beosztás: szépirodalom (regény, vers, novella); essai (tőled is); krit. tájékoztató (könyvek, jelenségek, belhon és külhon). A szerkesztő neve is mutatja, hogy törzsközönség a MANSZ. Tehát figyelemmel kell lenni vidéki magyar úri nőkre; másfelől egy többnyire csak képzeletbeli, kitűnő műveltségű, nagyigényű, európai magyar publikumra. S igyekezni kell a MANSZ-et erre a képzeletbeli színvonalra emelni. »Közönségnevelés«. Ha ebben részt akarsz venni, máris hozzáfoghatsz. Írj essait. Írj valami kisebbszerű »vezércikk«-félét, amit a krit. rovat elején képezlek elhelyezni: ez afféle kis leplezett tanítás legyen. Egyebet semmit se jelölök meg. A célt tudod, ahhoz igazodj, s találd ki, mi *hasznos*, mit nem tud ez a közönség, amit tudnia kellene. Írj olyat is, amit a *Nyugat* is megirigyeljen, és magasnak találjon saját közönségéhez mérten. Írj olyat is, ami németet is kielégíthetne. Írj olyat is, ami német állapotokról (irod *.../ tört.* stb. politika kizárva) szól nekünk. Készülj, hogy mindjárt az első számokban többször jöhess.”⁵⁶⁵

A folyóirat *Napkelet* címen jelent meg.

Mályusz Elemér bírálata (1923)

Mályusz Elemér a *Századokban* egész tanulmányt szentelt annak a kérdésnek, hogy járható volt-e a konzervatív reform az ezernyolcszázharmincas években. Arra a következtetésre jutott, hogy nem volt járható.

⁵⁶⁴ Klebsberg Kunó (Budapest, 1921. júl. 23.) – Szekfű Gyulának, EKK G. 628.

⁵⁶⁵ Horváth János (Budapest, 1922. júl. 9.) – Szekfű Gyulának, EKK G. 628.

„Széchenyi kora az a kor, amelyet tankönyveink 1825 és 1848 évszámokkal jeleznek, tudatunkban úgy élt, mint történelmünk legszebb periódusa, amely a követésre méltó fel-emelő példák százait állította az utókor elé. Ez a felfogásunk erős revízióban részesült a kétségtelenül legszellemesebb magyar történetíró, Szekfű »Három nemzedék«-ében. Rövid idő, pár hónap alatt elfogyott a könyv, annak jeléül, hogy nagy hatást ért el az olvasóközönség körében is, amely különben beéri a napilapok olvasásával. A szerző az imént megjelent második kiadásban is változatlanul fenntartotta azt a korábbi felfogását, hogy a Vormärz a hanyatlás korának kezdete. /.../ Az első résznek művészi, Széchenyihez méltó, igazán congeniális rajza mellett még szembetűnőbb az egyoldalúság, amely a reformkor gondolatvilágának megrögzítésében nyilvánul meg. A reformkor nemzedékének analízise nem oly mélyreható és szintézise sem oly biztos, mint a korszak legnagyobb egyéniségéé, s ezért az eredmények és következtetések, amelyeket levon, nem is kápráztatók, nem ébresztik fel a csodálatot az olvasóban, hanem a szellemes magyarázatok mellett valami hiányt érzünk s kételkedés ébred fel bennünk. Felfogásunk itt tér el Szekfűétől. Úgy látjuk, hogy az ő felfogásának egy egyszerű metodikai tévedés az alapoka. Nem vizsgálja, kiszakítva a fejlődésből, egyetlen nemzedék gondolkodását, hanem egész a jelenkorig halad, s így jut a hanyatlás teóriájára. De nem vizsgálja meg a közvetlenül megelőző korrall való kapcsolatokat, előadását 1825-tel kezdi, nem törődve azzal, hogy milyen teherteremt hozott át az előbbi korszakból a reformkor nemzedéke, amely gondolkodására, érzelmeire mázsás súllyal nehezedett. /.../ Magyarország el van maradva, nagyon el van maradva, ezt hirdette Széchenyi, s érezte ezt egész kora, állításának igazságáról meg volt győződve minden kortársa. Az idő arra a konzervatív reform munkára, amellyel Széchenyi a nemzetet elmaradottságából ki akarta vezetni, a reformkorban már elmúlt. Ezért is maradt mindvégig egyedül: pályája elején a tömegtől meg nem értve, majd csakhamar félreértve és túlhaladva. Konzervatív reform megvalósítására az egyedüli és legjobb alkalom II. József halálakor volt.”⁵⁶⁶

Dessewffy Aurél levele (1927)

Az alábbi levél írója, az agrárius konzervatív politikus édesapjáról írt Szekfű Gyulának:

„Szabadjon egy kéréssel alkalmatlankodni, ebben egy tanácsért fordulok Méltóságodhoz. Ugyanis atyám, gróf Dessewffy Emil hátrahagyott iratai között búvárkodván, azok között csak olyan iratot találtam, mely még nem látott napvilágot, és ami érdemes arra, hogy közzé tétessék. Atyám ugyanis már 48 előtt konzervatív lapszerkesztő volt, és már 49-ben a debreceni detronizáció után már Bécsett szoros összeköttetésben fáradozott az akkori döntő körökkel Magyarország rekonstrukcióján, 1850-ben április 6. ő fogalmazta az első memorandumot, mely Ferenc Józsefnek átadott sok aláírással az ország nagybirto-kosai részéről, – és egy egész tervezetet készített, hogy az akkori katonai főparancsnok,

⁵⁶⁶ Mályusz Elemér, 1923. 17, 18–19. Vö. Mályusz Elemér, 1928.

Welden a magyar ügyeket miként kezelje. Ez el nem lett fogadva és a beolvasztás a Monarchiába pátéssal történt. Atyám volt fogalmazója az 1860-ik Októberi Diplomának, mely Deák által lett el nem fogadva – stb. Az én kérésem tehát az lenne, hogy Méltóságod lenne oly szíves nekem valakit ajánlani, kinek ezen iratokat átadhatnám, és ki nem a szabadkőműves-liberális szemüvegen bírálná el ezen működését Atyámnak, és ezt feldolgozva köz-zétenné. Atyám 1866-ban elhalálozott, de nagy munkát végzett arra nézve, hogy 1867-ben a kiegyezés létesülhetett.”⁵⁶⁷

(Ifjabb) Dessewffy Aurél édesapja Dessewffy Emil, Dessewffy Aurélnak, a reformkori konzervatívok első vezérének az öccse, a Konzervatív Párt meghatározó politikusa és publicistája, 1848-1849-ben az osztrák megszálló seregek támogatója, a hatvanas években a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, az Akadémia palotájának építte-tője volt.⁵⁶⁸

A liberalizmuskritika metamorfózisai (1920–1952)

A *Három nemzedék* az emigráns Rákóczi-ról szóló monográfiával szemben nagy kövnyvsiker lett, számtalan kiadást ért meg, és igen sokakat befolyásolt és befolyásol. A *Három nemzedék* liberalizmuskritikája a két világháború között és alatt áthatotta és a rendszerváltás óta újból áthatja a magyarországi politikai közvélemény nagy részét. Sokak számára vált etalonná, konstrukcióit sokan magától értetődően magu-kévá tették és alkalmazták. Azokat, amelyeket Bibó István 1978-ban a félreértések olyan kásás tömegének látott, melyet Szekfű hagyott a magyar történettudományra, és amelyet szét kell oszlatni.⁵⁶⁹

Az először 1920-ban megjelent (és 1922-től 1942-ig hat ízben újból kiadott) kövnyvben kifejtett álláspont szerint a magyar liberalizmus, az érzelmi-sérelmi függet-lenségi politikálás volt az oka annak, hogy Magyarország hanyatlásba süllyedt, amely a forradalmak és Trianon katasztrófájához vezetett.⁵⁷⁰ A történelmi Magyarország eszményét, a magyar fejlődés kívánatos útját, a magyar történelem potencialitásait pedig az időtlenített tételekbe foglalt Széchenyi képviselte.

A szerző 1933-ban a magyar történelemnek a millenniumi *A magyar nemzet tör-ténete* nemzeti liberális mesterelbeszélésével szemben kifejtett *Magyar történetben* némileg módosított liberalizmusképen. Megállapította, hogy a török hódítás miatt

⁵⁶⁷ (ifjabb) Dessewffy Aurél (Büdszentmihály, Szabolcs m[egye]. 1927. szeptember 7.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Vö. Szekfű Gyula, 1922. 195–198; 1933a. 153, 162–166, 428.

⁵⁶⁸ Szabó Miklós, 2003. 130–169; Dénes Iván Zoltán, 2008b. 11, 76, 80, 92–93, 105–106, 108, 122–124, 142, 144, 145–147, 156, 169, 172, 179, 181–183, 187, 190, 199, 207–209, 219–222, 235–236, 239, 241, 243, 246–247, 251.

⁵⁶⁹ „fallácia a Széchenyiből és Deákból egy kompániát csináló szekfűi csúsztatás. /.../ Kossuth a legna-gyobb ingerültséget azzal keltette, hogy birtoktalan létére teljesen modern, új módon, az újságírói foglalkozáson keresztül jutott döntő politikai szerephez.” BIM 11. 269–270. Bibó István (Budapest, 1978. június 10.) – Szabad Györgynek.

⁵⁷⁰ Szekfű Gyula, 1920.

Magyarország magyar nemzetiségű országból soknemzetiségűvé vált. A továbbra is időtlenített és eszményített Széchenyit immár transzcendens mércévé emelte, a kívánatos, megvalósítható politikát a realitások világában pedig szerinte a centralisták képviselték. Kossuth-képének fenntartása mellett érzékelhető, hogy „az áprilisi törvények és a fegyveres védelem önélküle létre nem jöttek volna.”⁵⁷¹ A nacionalizmus terjedése a 19. században nem szűk látókörű politika következménye, hanem világjelenség volt. A magyar nacionalizmus viszont azért nem lehetett hatékony, mert a magyar liberalizmus áltevékenységbe szorította. Ezzel pedig – ismételte meg a *Három nemzedék* tételét – a nemzetet megbénította nemzetiségi ellenségeivel szemben, a szervezetlen társadalmat és a kultúrát pedig kiszolgáltatotta a kapitalizmusnak, és haszonélvezőinek, a zsidóknak.⁵⁷²

1939-ben a *Rövid magyar történetben* és 1942-ben *A nemzetiségi kérdés rövid történetében* volt a leginkább megértő és elismerő Kossuth iránt. Méltányolta azt, hogy Kossuth kezdeményezte az 1849-es magyar–román tárgyalásokat. Az emigrációban pedig felismerte, hogy az államhatalom befolyása megnehezíti a népek együttélését, ezért az egyházi közösségekhez hasonló nemzeti közösségi autonómiákat kívánt Magyarországon belül létrehozni, a hazai nemzetiségi kérdés és a határon túli testvérállamok kölcsönhatásával számolt és azt rendezni kívánta.⁵⁷³

1943–1944-ben *Valahol utat veszítettünk* című cikksorozatában azt fejtette ki, hogy Magyarország nyugati jellegű fejlődését az önkormányzati rendszert meghonosítani kívánó centralisták képviselték. Eszméiket azonban a dualista állam nem alkalmazta, hanem központosításra, omnipotenciára törekedett, s ezzel a totális állam kiépítése irányába tett lépéseket. A nyugati fejlődés adaptálása ezért nem sikerült.⁵⁷⁴

1947-ben *Forradalom után* című politikai röpiratában leszögezte, hogy Magyarország már nem térhet rá a nyugati fejlődés útjára. Arra, amely korrump és rossz, és amely Magyarország számára – szovjet hatalmi szférába kerülése miatt – immár járhatatlanná vált.⁵⁷⁵

1952-ben *Az öreg Kossuth* című tanulmányában Kossuth politikáját ugyanúgy korszerűtlennek és irreálisnak tartotta, mint korábban Rákócziét.⁵⁷⁶ Ám az agg Kossuth személyét nagy együttérzéssel mutatta be: a kommunista hatalom elvárásainak megfelelésen túl feltehetően saját öregkori emberi esendőségeit látta és vetítette bele.

Bár 1945-ben és 1947-ben a *Három nemzedék*et a magyar liberalizmus és demokrácia védelmében írott műnek láttatta, liberalizmuskritikája a magyar konzervatív antiliberalizmus alapműve volt.⁵⁷⁷ Szekfű Gyula liberalizmusfelfogása a változó elemek és hangsúlyok ellenére alapjában változatlan maradt.

⁵⁷¹ Szekfű Gyula (Budapest, 1933. április 9.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/ 60a.

⁵⁷² Szekfű Gyula, 1933a. Vö. 1922. 7–47, 2001. 86–101, 2002b, 44–68.

⁵⁷³ Szekfű Gyula, 2002a (1939), 1942. 158, 160.

⁵⁷⁴ Szekfű Gyula, 1943–1944.

⁵⁷⁵ Szekfű Gyula, 1947b. Vö. Szekfű Gyula, 2001. 140, 141.

⁵⁷⁶ Szekfű Gyula, 1952a.

⁵⁷⁷ Szekfű Gyula, 1945b, 1947b. 7–8.

A Történetpolitikai tanulmányok kettős tükörben

Szekfű Gyula 1921-ben közreadta *Széchenyi igéit*. A *Három nemzedék* második kiadása 1922-ben került a könyvtárakhoz. Akkor, amikor *A magyar bortermelő lelki alkata* is megjelent, amelyben arra vállalkozott, hogy egy gazdasági jelenséget, a magyar bortermelés exportképességének kudarcát ne külső tényezőkkel, hanem lelki sajátosságokkal, a bortermelő mentalitásával magyarázza meg.⁵⁷⁸ Próbálkozása nem sikerült ugyan, de témája, a magyar *faji sajátosságok* értelmezése, a *magyar jellem* történelmi meghatározása végigkísérte húszas és harmincas évekbeli írásait.⁵⁷⁹

Az 1920-as évek elején Szekfű Gyula Bécsben élt, a levéltári likvidáció feladatát végezte, szócikkeket készített az *Encyclopaedia Britannica*-ba, cikkeket írt az *Új Nemzedék*-be és a *Keresztény Politikába*, ezek egy részét pedig *Történetpolitikai tanulmányok* címmel közreadta.⁵⁸⁰ Visszhangjából kettőt emelek ki. Az egyik Horváth János azonosuló ismertetése a *Napkeletben*. A másik Kodály Zoltán megjegyzéseinek sora.

Horváth János ismertetése

„Szekfű /.../ példás ténymagyarázatokkal mutatja ki az európai népek mai homogén fajnéküliségét, mellyel szemben a zsidóság az egyetlen faji individuum, de az sem eredeti természettudományi értelemben /.../, hanem újabb történelmi képződményként. /.../ A régi magyar faj nincs többé: a mai magyarság fajilag atomizált, meghatározhatatlan egyéniség. Egyénisége nem vérben, hanem múltjában, történelmi egész örökségében van meghatározva. /.../ ha a faj változandó valami, akkor nemcsak rontani, hanem javítani is lehet rajta. Javítsuk! Szorítsuk vissza közös gyarlóságainkat, de »ami nemes és tiszta örökségünk, ahhoz annál inkább ragaszkodjunk és idegenért, legyen az még oly csábító, fel ne áldozzuk.« Történelmi egyéniségünket igenis tegyük tudatossá; ily értelemben legyen »faji« öntudatunk, önismeretünk, nem azért, hogy gyűlöljük az idegent, hanem hogy szeretni tudjuk a magyart, azért mert magyar, mert osztályosa a mi történelmi közösségünknek. Ha a faji keveredés változtathat történelmi egyéniségünkön, akkor ne bízzuk azt egészen a véletlenre. ha az igaz asszimilációhoz több nemzedékre van szükség, akkor névváltoztatásban, nyelvünk elsajátításában ne lássunk rögtöni eredményt. Ha idegen közösségben gyökerező egyetlen ember nem illeszkedik be a történet adta népfaji egységbe, akkor az ilyen ember nem rendelkezhetik az egész történelmi közösség nevében. »Olyan esetekben, midőn generációk keveredése nélkül, elégtelenül asszimilált tömegek veszik át egy-egy embercsoport vezetését, ott joggal beszélhetünk idegen uralomról, s ennek hatásaként esetleg, a történelmi összetétel megváltozásáról.« /.../ a magyar középosztály /.../ anyagi helyzete folytán ma már nem /.../ az államfenntartó, /.../ képtelen nemzetfenntartó

⁵⁷⁸ Szekfű Gyula, 1922.

⁵⁷⁹ Szekfű Gyula, 1939a.

⁵⁸⁰ Szekfű Gyula, 1921, 1922a, b, 1924; Lackó Miklós, 1988. 112–142, kül. 119, 140; Rész Imre, bev, szerk, 2008. XVII–LXIV, 90–93, 188–191, 225–228, 250–251, 252–254.

hivatása teljesítésére /.../, mikor még nincs más kéz, mely őtöle ezt a feladatot megbízhatóan átvehetné. Vele együtt pusztul a nemzeti kultúra; munkásai a társadalom támogatása nélkül, nélkülözések között, szegénységük által kulturális elszigeteltségre kárthatva vergődnek. Ellenben virul mellette egy másik kultúra, melynek a magyarságban nincs gyökere, melyet a liberalizmus összeomlása sem tudott magával rántani, s mely bankoktól és kereskedelmi vállalatoktól támogatva, a »liberális-budapesti egyeduralom« tökéletes megvalósítását célozza. /.../ életképessége csupán anyagi forrásaiban rejlik. Sem neki, se /.../ az egész liberális ideológiának a társadalomban többé nincs gyökere. Sem nálunk, sem Európában nincsenek többé liberális elveket valló egész társadalmi osztályok, csak egyes liberálisok és elméleti idealisták. /.../ Szekfűnek /.../ van politikai /.../ eszménye. Ő, legnagyobb perspektívára váltva, két korszakot lát a magyar történetben: a középkori rendi korszakot, mely 48-ig, sőt valójában 67-ig tart, s a modern alkotmányost, azaz liberális demokratát, mely napjaink forradalmaiban pusztult el. Egyik újabb munkájában »hanyatló« korszaknak bélyegezte ez utóbbit. Nyilvánvaló, hogy a nemzeti egyéniség és a keresztény erkölcsiség szempontjából ítélte hanyatlónak, s mindkét tekintetben a liberalizmust, annak »laissez-faire« kényelmét, szabadverseny-tanát tette felelőssé. Az ő politikai eszménye tehát /.../ visszatérés ahhoz a ponthoz, melytől kezdve a liberális áramlat új mederbe terelte a keresztény rendi Magyarországot. Azon a ponton pedig /.../ Széchenyi István áll.⁵⁸¹

Kodály Zoltán megjegyzései

A régi Eötvös kollégistatárs, Kodály Zoltán 1926. május 28-án Szekfű Gyula *Történet-politikai tanulmányok* című publicisztikai gyűjteményének néhány passzusára vonatkozó megjegyzéseket vetett papírra, melyekben személyes rokonszenve és a történész tudományos felkészültsége iránti respektusa ellenére különvéleményét, fenntartásait írta le.⁵⁸² Ezek elsősorban a parasztság helyzetének megítélésére és a zsidókérdés értelmezésére vonatkoztak. Személyes tapasztalatai alapján másképp látta a parasztság problémáit, és azt is észlelte, hogy a zsidó származású értelmiség arányának adminisztratív csökkentése mennyire nem a hazai szellemi élet egészséges fejlődését szolgálta. Párhuzamot vont Szekfű és Szabó Dezső középosztály-kritikája között. Úgy látta, hogy a kettő tartalmilag azonos, csak hangnemében és stílusában különbözik, ezért szükségesnek látta kettőjük összefogását. Saját véleményét Szekfűvel szemben a *nemzeti öncélúság* etnoprotektionista politikai nyelvén fogalmazta meg.⁵⁸³

⁵⁸¹ Horváth János, 1925b. In: *Horváth János, 2009.* 850–854, idézet: 852–854. Vö. Horváth János, 1922a. In: *Horváth János, 2008.* 733–736.

⁵⁸² Kodály Zoltán (Budapest, /1926./ május 28.). – Szekfű Gyulának, EKK G 628. Vö. Szekfű Gyula, 1924.

⁵⁸³ Kodály Zoltán, 1982. 68–70. Vö. 17, 52, 136, 140–141, 211, 220. Lásd még: Kodály Zoltán, 2007, I. 9–57, 75–80, 92–116, 122–136, 163–165, 169–170, 172–185, 207–209, 225–245, 249–251, 266–295, 317–318, 324–338, II. 235–260, 289–299, 484–492, III. 17–68, 70–76, 83–88, 90–96, 99–123, 139–148, 152–222, 229–442, 513, 582–590, 592–593, 596–597.

Annak érdekében, hogy megjegyzéseit lehessen mihez kötni, először mindig Szekfű Gyula vonatkozó passzusát adom meg, majd pedig Kodály Zoltán megjegyzéseit.

„Kedves Barátom! Köszönet a küldött könyvekért (a papírjuk elég rossz). A minap az erdőbe vittem magammal a cikkeidet; mellékelt glosszákat a véletlenül nálam levő papírra firkantottam alig olvashatóan. Ne vedd rossz néven, sőt inkább annak jeléül, mennyire foglalkoztattak. Nem ártana abból sokat még részletesebben és népszerűbben megírni.”⁵⁸⁴

Szekfű, 10.

„e tanulmányoknak csak a tárgyuk aktuális, céljuk nem. Egy pillanatig sem hittem, s nem is kívánom, hogy bármely aktív politikust legcsekélyebb mértékben, akár álmában is befolyásoljanak e tanulmányok. Nem a politika csinálóinak, hanem szenvedőinek, passzív résztvevőinek írtam ezeket, hogy némely összezilált problémát szétbontsak előttük és megtanítsam őket tisztán látni ott, hol a politikusoknak csaknem létérdekük a tisztán nem látás. Mint Ranke mondja: politika és ítélet, azaz helyes politikai ítélet az, amire a mai káoszban szükség van. Ez az, amit én a következőkben magyar testvéreimnek néhány igen fontos problémát illetőleg közvetíteni akarok. Egy igen-igen fontos kérdést: a földbirtokét és az azzal összefüggő szociálpolitikai kérdést, a kisemberek védelmét, megbecsülését és a történelmi tendenciát, mely szerint alul lévő osztályok kell hogy előbb-utóbb emelkedjenek, bár mindez magától kínálkozik történettávlattal szemléletre, csak azért zártam ki vizsgálódásom köréből, mivel a tárgynak fokozott aktualizálása lévén valószínűleg nehéz lett volna megmaradni a napi politikától távoli területeken.”

Kodály, 10.

„ha őszinte: akkor leküzdendő féltékenység. Igenis kell befolyásolnod az aktuális politikát. Mindenkinek kötelessége volna oda hatni, hogy a nap-nap után elkövetett messze kihatású bolondságok a minimumra szoruljanak. Nagy kár, hogy kizárod az alul említettek vizsgálatásából.”

Szekfű, 18.

„Az egészen kisbirtokú parasztnak ma biztosítva van megélhetése, a százholdas pedig, vagyoni helyzete alapján, az ország előkelői közé kell hogy számíttassék, olyan nagy mennyiségű pénzt, azaz hatalmat ad a kezébe a korábban alig jövedelmező birtokocskára.”

Kodály, 18.

„Ez ma már megint nincs úgy. A törpebirtok nem tart el egy családot. Egy 200 holdas (maga szerezte) paraszt szerint: könnyebb volt megszerezni, mint megtartani.”

Szekfű, 21.

„Bármiféle pesszimizmussal nézem is hazai fejlődésünket, semmi okom sincsen feltelezni, hogy a legjobbak kiirtása még agyrémként is fölmerült volna bárki fejében is. Középosztályunk anyagi pusztulása, declassévé tétele azonban nemzeti létünk szempontjából végső következeiseiben nem sokkal marad hátra a legjobbak kiirtása mögött. Ennek kezdetei már a liberális korszakban mutatkoztak.”

⁵⁸⁴ Kodály Zoltán (Budapest, /1926./ május 28.). – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

Kodály, 21.

„Ha ilyen finom iróniával mondod, megértik-e, akiket illet, hogy igenis nálunk is dühög az antiszelekcio.”

Szekfű, 25.

„A nagybirtokosnál /.../ nem kell kizártnak tartani, hogy évek hosszú során egyszer-kétszer érdeklődés forduljon a magyar közművelődés felé. De igenis kis- és középbirtokosoknál, a most fölemelkedett osztályoknak tradíció nélküli, tisztán személyes műveltségre utalt tagjainál. És ezek, legyenek középiskolát, gazdasági iskolát vagy jogot végzett emberek, avagy egyszerű földművesgazdák, tömegükben – mert mindig a tömegről, a társadalmi osztályról szólok, nem pedig egyesekről – olyan csekély kapcsolatban, semmi kapcsolatban sincsenek a nemzeti kultúrával, mint az elemek, tűz, víz és levegő sem képesek egymással összekeveredni. A nemzeti kultúrának morális princípiumával szemben áll itt a zsíros vidéken egyedül boldogító anyagi elv, és ha a kulturális világ szimbólumának a platói szümpozionot tartjuk, ennek megfelelője a magyar vidéken a disznótor, a testi élvezeteknek és társadalmi érintkezésnek a periodikusan visszatérő legmagasabb pontja. /.../ A gazdag vidék nemcsak nem olvas, nem érdeklődik a kultúra iránt, de teljességgel hiányzik is neki az a szerve, mellyel a nemzeti kultúrába bekapcsolódhatnak.

Kodály, 25.

„Nem ellentmondás-e, hogy mented a nagybirtokost a műveletlen kisbirtokossal szemben? Ha művelt valaki, százszorosa a bűne a nemzeti kultúrával szemben, mert külföldi látóköre eléggé megtaníthatná, hogy hogyan termelt és élt mindenütt a kultúra, és mitől sorvadt el. A disznótor és a francia szakács készítette lakoma közt az a különbség, hogy a disznótoros még mindig többet ad aránylag annál, ami tőle joggal elvárható, míg a pezsgőivó semmit.”

Szekfű, 27.

„A szegény faluról, a birtoktalan parasztról, valamint a szintén birtoktalan és jövedelmétől megfosztott városi szegénységről, a kistőkésekről és egyebekről, kikre semmi földi hatalmaságnak nincs gondja, csak annak, ki a mezők liliomait ruházza – mindezekről nincs mit szólnunk a nemzeti kultúrközösséggel kapcsolatban. A pusztai élet gondja sokkal komorabban sötétlik mindennapi szemük előtt, semhogy bárki is megkívánhatná tőlük, hogy a nemzeti kultúrmunkában tudatosan vegyenek részt. Anyagi kultúrájuk is igen alacsony fokon áll, és amíg ezt nem tudják állami és társadalmi akciókkal emelni, addig illetlenség is volna a szegénység kigúnyolása, ha őket a nemzeti feladatok iránt próbálnók fogékonytá tenni.”

Kodály, 27.

„Itt a főbaj! Magyarországról alkotott képedből, bár gazdagabb és sokoldalúbb minden másnál, hiányzik a falusi szegény nép autopsziás ismerete. Egy nem sejtett világot ismernél meg, ha rászánál néhány nyarat, hogy falun a nép közt, mint sűrűre igénytelen vendég, csak hallgatnád, amit maguktól beszélnek. Hát még ha sikerülne azontúl megszólalásra bírni őket.

Volt egy cselédem, aki lassankint egész láda könyvet vett magának, kedvence volt a Gólyakalifa. Falusi parasztlány; most hazament Oláh-Szatmárba. – Meggyőződés, hogy

* személyes tapasztalatból származó

minden falu tudna produkálni egy Nagyatádit, ha /.../ sőt egyebet is. De itt már 100 »ha« is kell.”

Szekfű, 28.

„Manapság az anyagilag gyenge középosztályban él, egyedül benne él annak a tudata, hogy nekünk elődeink vannak, évszázadok elhált, elmúlt magyarjai, kikkel minket érzéseknél, viszonyoknak, feladatoknak egyazonossága köt össze. Egyedül ez az osztály tudja, hogy a magyarság megelégedéséhez személyes jólét és vagyonon kívül, sőt attól függetlenül bizonyos állami és nemzeti feltételek szükségesek, melyek ma nincsenek meg. Ez az osztály az, melynek saját gondjai közt is fáj a magyar állam pusztulása, fáj testvéreinek idegen szolgasága, fáj a magyarság mai megvetett sorsa.”

Kodály, 28.

„igaz, de itt (talán szándékosan) mellőzöd az érem másik oldalát, hogy az a kultúra sokszor azon az egyetlen elég kétes jogcímen követelt és sokszor kapott állami támogatást, hogy magyar. A jó magyaroktól írt, de tehetségtelen művek pártolása és terjesztése vajon használt a nemzeti kultúrának?”

Szekfű, 37.

„A háborús és a legújabb, békebeli vagyonok legnagyobb része a régi kultúrát támogatja, és ebben a munkában olyan példákat hoz létre, amelyeket a keresztény-nemzeti társadalom, jól tudjuk, sohasem fog követhetni. Aki figyelemmel kíséri a numerus clausus folytán külföldi egyetemekre szorult hallgatók segélyezését és ennek központi megszervezését, az előtt tisztában van a jövő: a régi kultúra szolgálatában egy csomó lelkes fiatalember, kik mindenüket azon iránynak köszönhetik, melynek szolgálatában vannak, kik pártfogóik jótéteményéből képezték ki magukat, láttak világot és tanultak embereket ismerni, s akiket ennél fogva a régi kultúrához erős morális kapcsok fűznek hozzá. A liberális kultúra és budapesti középosztály emberei egynek érezhetik magukat a gyárossal, bankárral és tőzsdebizományossal, ki felnevelte őket és most anyagilag támogatja az intézményt, melynek keretében a kultúrát, az ő kultúrájukat produkálják, de vajon megvan-e, meglehet-e ugyanazon kapcsolat a keresztény nemzeti kultúra munkásai és a nagybirtokos, a kisgazda- és középbirtokos társadalom között? Eddigi fejtegetéseink megadják a választ, a vigasztalan nemet.”

Kodály, 37.

„Vajon meghallják-e, ha ilyen halkán mondod, hogy milyen öngyilkos gesztus a numerus clausus? Ha visszajön a küzdelmekben edzett, külföldi, tehát jobb kiképzést kapott zsidó generáció, hogy áll meg vele szemben az itthon, falusi nívón maradt tányérsapkás, szalamanderező, tanulás helyett verekedő, agyontámogatott és mégis nyomorgó 1920–25-ös évfárat? Idevehetjük a hadioklevelesek is. Mert vissza fog jönni az a zsidóság, és itt nem esel bele magad is kissé a Széchenyi említett látni nem akarásba? A zsidóság itt van, és nem megy el; ez adott tény. Valamit kell vele tenni, nem lehet olyan állam-koncepciót még utópiának sem elgondolni, ahonnan őket egyszerűen kifelejtjük. Másik tény, hogy vannak köztük, akik hajlandók is, képesek is olyan munkára, ami a nemzeti kultúrának pozitív haszna. Csak meg kell válogatni embert és feladatot. Ettől őket elriasztani még

akkor is bűn, ha van elég magyar vállalkozó, amint hogy nincs, nincs! Tudományban sem. Művészetben meg éppen hiábavaló minden igyekezet rátermettség nélkül. Itt azt hiszem a Három nemzedékben optikai csalódásba jutottál az új művészetet illetőleg, a hazai viszonyok vezethettek félre. Éppen ami legértékesebb az újabb világtermelésben, az nem zsidó. Nekik csak óriási szerep jutott a fogyasztásban, a közvetítésben (a zenében speciális szerep az előadóké) és a sajtóvitákban. A produkcióban egyelőre a be nem teljesült vágy-nál tartanak. De hisz alig 100 éve foglalkoznak művészettel.

Középosztály! Szabó Dezső szöges korbáccsal megy neki, te simogatod mint a beteget. Szabó Dezső már a Tiszához írt levelében követeli, te halkán kéred a segítséget.⁵⁸⁵ Ez is, az is kell talán, erre egyik hat, másikra másik. De nem azt kellene elsősorban a középosztálynak mondani: segíts magadon, az Isten is megsegít? Bizonyos, van olyan életképtelen rétege, amely minden támogatás mellett sem tudna megállni vagy produkálni. A közoktatásnak bármely hallatlan fölemelése elérné-e, hogy a kisbirtokos a tanítót ne tartsa ingyenélő éhenkórásznak? (De hát minek tartja a nagybirtokos?) A gazdagok műveletlensége és idegensége a legnagyobb betegségünk. Gyógyítható-e az utóbbi?

A szegények dolga még mindig reménykeltőbb. A falunak van kultúrája, a maga nemében harmonikusabb, mint a polgári félműveltség. Azt a kultúrát organikusán tovább fejleszteni – ez volna a feladat.

Faj-cikkedet már a Napkeletben olvastam, nagy élvezettel.⁵⁸⁶ Amit most hozzátettél, még jobb. De nem mész-e itt is messzire? Utóvégre van egypár zug az országban, ahova török sohasem jutott, mért ne lehetne ott a lakosság legalább 6–700 éve keveretlen. Olvastam, hogy Franciaországban vannak parasztszaládok, amelyek okmányokkal igazolták, hogy Nagy Károly óta ugyanazon a helyen laknak. Nálunk is lehet ilyesmi, ha okmány nincs is. A másik, hogy éppen a lelki átöröklés folytán több maradt a pogány lélekből máig (ezt megállapíthatnád magad, ha jobban megismernéd a parasztságot), mintsem gondolnád; a kereszténység máza nagyon a fölületen van és volt. Ne feledd, mi különbség van egy elemi és gimnáziumot végzett katolicizmusa közt, milyen keveset mond a latin liturgia annak, aki nem érti. Milyen lehetett a néptömegek viszonya a valláshoz a reformáció előtt, milyen fokig oktatták, vezették benne, jobban tudod nálam. Ez még nem teremthet bennük germán-keresztény lelket.”

Szekfű, 38.

„A keresztény-nemzeti kultúra munkásai felnövekednek a társadalom támogatása nélkül, nélkülözések között, emberek és országok ismerete nélkül, a kínzó tudattal, hogy szegénységük, kulturális elszigeteltségük örök, és senki sincs véreik között, kinek elpusztulásuk csak annyi fájdalmat is okozna, hogy érdemesnek tartaná kezét kinyújtani a fuldoklónak megmentésére. Az egyedülvalóság nagy teher, de az egyedülvalóságnak, az elhagyottságnak az a mértéke, mely a nemzeti kultúra munkására nehezedik és fog nehezedni, ha a viszonyok nem javulnak: olyan teher, melyet állandóan csak szentek viselhetnek. És mindnyájan emberek vagyunk, s ember az is, kitől az idealizmus ez emberfeletti mértékét

⁵⁸⁵ Szabó Dezső, 1911. Előzménye: *Tisza István, 1911.*

⁵⁸⁶ Szekfű Gyula, 1923.

követeljük. A ma viszonyaiból a holnapra következtetve: keresztény-nemzeti kultúránk méginkább el fog gyöngülni és a budapesti méginkább meg fog erősödni. A mi konstrukciónkban a keresztény-nemzeti kultúra valódi nemzetiséget, a másik internacionalizmust, és azt a korszakvégi beteg kultúrát jelenti, mely a halálraszánt organizmusokban terjed el, és jelenlétével jele is, de egyúttal oka is a betegség letális kimenetelének. A két kultúra körén kívül áll az állam, melyre befolyást szerezni, melynek hatalmi eszközeit saját használatba venni mindkét kultúrának természetesen érthető törekvése. Ez még nem sikerült a keresztény-nemzetinek, s az eddigiek után kétséges, fog-e egyáltalában sikerülnie. Arra azonban van példa, hogy a másik kultúra, anyagi erejére támaszkodva, előbb csak segítségére siet az államnak kulturális feladatai elvégzésében, s ezzel a segítséggel jogos igényt szerez magának arra, hogy az államilag terjesztett műveltségnek is irányt szabjon.”

Kodály, 38.

„Itt, mint sok egyebben is, Szabó Dezsővel találkozol. (Segítség). És erről még egy szempontra jutok, amelyet nem említasz. Hogy a magyar kultúra – még fogalmazásban is egyet akaró, paralell küzdő munkásainak még nagyobb az egymás iránti közönye, ha nem gyűlölete, mint a közös cél szeretete. Ha az egymástól izolálásra, verekedésre fordított energiát is a harcba vetnék. Így soha nem lesz fal az egyes, bármily erős kóoszlopokból.”

Kodály Zoltán és Szekfű Gyula kapcsolata megmaradt, pályájuk többször is metszette egymást, ők pedig tudtak egymásról.

A bécsi időszak mérlege

Szekfű Gyula 1907-től 1925-ig Bécsben élt és dolgozott. 1908-tól 1918-ig a Házi, Udvari és Állami Levéltár levéltárosaként, majd a magyar külügyminisztérium tisztviselőjeként. Idejének túlnyomó részét magányos munkával munkahelyén töltötte. Ott írta könyveit, a *Serviensek és familiarisokat* (1911, megjelent: 1912), *A száműzött Rákóczi* (1913), a *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczi?* (1916), a *Der Staat Ungarnt* (amelyet 1915–1917 között írt meg, *A magyar állam életrajza* címmel fordított 1917-ben magyarra, és mindkettő 1918-ban jelent meg), a *Három nemzedék* (1920), *A magyar bortermelő lelki alkatát* (1922). Ott szerkesztette és rendezte sajtó alá a *Török-magyar oklevéltár 1533-tól 1789-ig terjedő kötetét* (1914), *A budai basák magyar nyelvű levelezésének első kötetét* (1915), a *Török történetírók 1566-tól 1659-ig terjedő harmadik kötetét* (1916), a *Széchenyi igéit* (1921) és nyilván ott gyűjtötte össze az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* (1926) forrásait, és kezdett neki a forráskiadás könyvnyi terjedelmű bevezető tanulmányának. Ott vetett papírra számos tanulmányt, könyvismertetést, publicisztikát és a levéltári anyag likvidálásával kapcsolatos leltárt, javaslatot és elaborátumot.

Bécsből írta leveleit mentorainak és pártfogóinak, mindenekelőtt Mika Sándornak, Tagányi Károlynak, Takáts Sándornak, Angyal Dávidnak, Riedl Frigyesnek,

* halálos

Bartoniek Gézának, barátjának, Horváth Jánosnak és testvéreinek, mindenekelőtt Szekfű Ignácnak. Onnan írt Csernoch Jánosnak, Prohászka Ottokárnak, Odescalchi Arthurnak és Wlassics Gyulának. Azoknak, akiket *A száműzött Rákóczi*-botrány idején meg kívánt nyerni, s akik közül az utóbbi kettő rokonszenvét a *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* és a *Der Staat Ungarn* német és magyar változatával bizonyosan el is nyerte. Onnan írt a Riedl-tanítvány Szabolcsi Lajos révén megismert Gábor Andornak és Dick Manónak, mindenekelőtt a *Mit vétettem én?* és *A magyar állam életrajza* kiadása ügyében. Onnan köszönte meg Hatvany Lajos támogatását és onnan folytatott levelezést Gábor Andorral a demokratikus forradalom idején és utána. Amennyiben válaszolt – és nyilván válaszolt – Zelenski Róbertnek (akinek memoárját 1929-ben a *Napkeletben* ismertette) és Dessewffy Aurélnak, akkor azt onnan tette. Azoknak, akik a *Három nemzedék*ben saját törekvéseik igazolását látták.

Rendszeres, napi, egymástól nehezen elválasztható hivatali és személyes levelezése tette lehetővé, hogy kapcsolódásait, kötődéseit és elhatárolódásait, terveit, gondjait és alkotási folyamatait érzékelhessük, nyomon követhessük és értelmezhesük.⁵⁸⁷

Bécsben rendszeresen találkozott és beszélgetett – a hozzá hasonlóan, de már nagyon régóta magányos, és egyre rosszabbul halló – Károlyi Árpáddal. Részt vett – feltehetően hetente – Thallóczy Lajos „büzértanyáján” a „delibüzérek”, a bécsi magyar tudósok és művészek összejövetelein – Thallóczy haláláig biztosan. Ám napjainak emberi világát munkahelyi kollégái és a kutatók, tárgyi közegét pedig azok az iratok alkották, amelyeket lajstromba foglalt és feldolgozott. Irodája – legalábbis a tízes-húszas évek fordulóján – a Staatsarchiv legfelső emeletén volt Károlyi Árpád és Eckhart Ferenc közös szobája szomszédságában. Lakása kétszobás, bútorozott, bérelt lakás volt a Boltzmann-gasse végénél, a Franz Josef Bahnhof felé, az oda vezető fűtőt áthidaló többemeletes épület első emeletén.⁵⁸⁸

Kétnyelvű volt. Levelezésének túlnyomó részét magyarul írta, munkahelyén nyilván németül beszélt, s hivatali munkáját is németül végezte. Könyveit magyarul írta, magyar közönségnek, ám a *Der Staat Ungarnt* németül, német olvasóknak. Az időt napi feladatai tagolták, azok vittek rendszert és struktúrát napjaiba. Nem érzékelttem, hogy érzelmi társat keresett és talált volna. Nyilván ez is szerepet játszott levelezése intenzitásában. Feltehetően ebben az időszakban ismerkedett meg azzal a nővel, akit Budapesten, 1926. végén feleségül vett.⁵⁸⁹

Szekfű Gyula 1907-ben tehetséges pályakezdőként érkezett Bécsbe. 1925-ben nagynevű történetíróként távozott onnan Budapestre. Magával hozta az elsajátított forrásismeretet, a történelmi feldolgozás kifejlesztett készségeit, *A száműzött Rákóczi*-botrány kitörölhetetlen emlékeit, a *Három nemzedék* megvilágosodás-élményét

és a tizennyolc év alatt kialakított kapcsolatrendszerét. Bécsi éveinek hozadéka volt a történetírói fegyverzet és a nemzeti történetírói elkötelezettség. Ennek az időszaknak az eredménye volt szándéka, hogy az alkotmányos nemzet szabadság- és haladástörténeti nemzeti liberális mesterelbeszélésével szemben ő más, azzal szembenálló, szakszerűbb, historicista mesterelbeszélést fejtsen ki. Ugyancsak ekkor fejlődött ki benne az az igény és tapasztalat, hogy lehetséges és ő képes arra, hogy jóval szélesebb olvasóközönségnek írjon, mint a szűk szakmai közvélemény. Klebelsberg Kunó biztosította, hogy előbb rendkívüli, címzetes, majd nyilvános, rendes tanár legyen a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az újkori magyar történeti tanszéken. A Magyar Tudományos Akadémia 1925-ben levelező tagjai sorába választotta.

⁵⁸⁷ A levelezés az Egyetemi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és az Országos Széchényi Könyvtár kéziratáraiban, a Prímási Levéltárban és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található.

⁵⁸⁸ Mályusz Elemér, 2015.

⁵⁸⁹ Szekfű Gyula /Budapest, 1926. (dec. 21.) – Eckhart Ferencnek, MTAKK Ms 5616/173.

Budapesten

Szekfű Gyula 1925. június 2-án még Bécsből írt Angyal Dávidnak arról, hogy a lombardiai kisvárosokban (Pármában, Bergamóban, Bresciában, Veronában és Vicenzában) töltötte szabadságát. Akadémiai levelező taggá választása kapcsán pedig megjegyezte: „ha egyszer otthon vagyok, minden barátság mellett el kell készülnie mindenre. Csánki iskolája tovább hat a fiatalok közt, – az ő hatása alól, úgy látom, csak Hóman, Eckhart, én és a nálunk fiatalabbak az immunisak. Ha az ember nem akar közérjük keveredve intrikálni, egyetlen fegyver a munka. Dolgozni és dolgozni.”⁵⁹⁰ Később, a *Magyar történet* 16–19. századi köteteivel a háta mögött irigykedve említette: „Jó Tanár Úrnak, aki állandóan élvezzi a hazai bajoktól távollétet.”⁵⁹¹

Az elkövetkező majd két évtizedben is keményen dolgozott, de immár élhetett és élt az alkotás, a tanítás és a közvéleményformálás számos lehetőségével. Azt, hogy milyen lehetőségeket váltott valóra, miket alkotott, milyen értékrendszert képviselt, miről, hogyan és kiket igyekezett meggyőzni és milyen sikerrel, a következő fejezetekben fogom tárgyalni. Ahogy azt is, hogy kik azonosultak nézeteivel és kik vitatták azokat.

Lehetőségek, feladatok, keretek

1926-ban nyomtatták ki a Magyar Történelmi Társulat 1921-ben megindított *Magyarország újkori történetének forrásai* sorozatának az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848* című kötetét, amelyet Szekfű Gyula szerkesztett és kétszáz lapos tanulmánnyal vezetett be. A kötetnyi bevezető tanulmányt Horváth János így értelmezte:

„E kötet alapvetésül kíván szolgálni azon további kiadványok számára, amelyek a nemzeti kérdés múlt századi történetét fogják felölelni. /.../ A magyar népiesség története a múlt század első felében párhuzamos a magyar államnyelvért folytatott küzdelmek történetével. Körülbelül a harmincas évekig éppoly tanácstalannak, történelmi jelentőségét nem teljesen felfogónak mutatkozik, mint ikertestvére, a politikai nyelvküzdő: éppúgy háttérbe szorul az idegen mintákat özönével behurcoló műköltészet mögött, mint amaz az idegen hatalmi nyomás alatt; azontúl azonban mind a kettő egyre nagyobb területeket hódít meg magának, s mikor az 1843-i országgyűléssel a magyar államnyelv valósággá válik, ugyanakkor Petőfivel a magyar népköltészet is felvonul a nemzeti klasszicitás magas-

⁵⁹⁰ Szekfű Gyula (Bécs, 1925. június 2.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/23*.

⁵⁹¹ Szekfű Gyula (Budapest, 1933. január 3.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/56*.

latára. /.../ a küzdő felek taktikai helyzetét is folyvást módunkban van mérlegelni. Egyik oldalon áll a rendi alkotmányában elfogult, inkább csak védekezve tevékeny magyarság, melynek jól átgondolt programja alig is van még, s mely taktikailag sem tudja ezt az ő gyakorlatában egészen újszerű kérdést kezelni. /.../ A másik oldalon ott áll a hatalom, a maga céltudatos, egyetlen, világos programjával, az államegység merev gondolatával s ahhoz ridegen ragaszkodó főhivatalnokaival, kik értik a módját, hogyan kell /.../ nagy képpel az ország más nyelvű lakosaira utalni, mintha azoknak az érdekét védenék magyar túlkapások ellen, holott ajándékba nekik is a németet tartogadják.”⁵⁹²

Ekkor Szekfű Gyula már egy esztendeje a Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az újkori magyar történet nyilvános rendes tanára volt.⁵⁹³ Elődje, Angyal Dávid, aki az egyetemes történeti tanszéken négyórás főkéllégiummal helyettesítette Ballagi Aladárt, annak nyugdíjba vonulása miatt tanszéket váltott: 1925-től immár nem a magyar, hanem az egyetemes történeti tanszék tanára lett.⁵⁹⁴ Szekfű az Angyal távozásával megürült (újkori) magyar történeti tanszékre került.⁵⁹⁵

„Egy kötelességünk /.../ eltagadhatatlan: tovább adni azt, amit szerencsésebb helyeztetésünkben másoktól kaptunk; az nem a mi személyes tulajdonunk.” – írta Horváth János Szekfű Gyulának abból az alkalomból, hogy barátja az újkori magyar történet tanára lett.⁵⁹⁶

Szekfű Gyula 1925-től előadásokat tartott a 16–20. századi magyar történelemről, az erdélyi fejedelemség történetéről, a magyar politikai gondolkodásról, az újkori magyar történelem korszakolásáról, a magyar történetírás történetéről, a magyarok és a nemzeti kisebbségek viszonyáról, és a török hódoltságáról. Minden félévben a főkéllégiumhoz tematikus kútfőelemző szemináriumokat társított. Előadásai és szemináriumai hetente 5–8 órát tettek ki.⁵⁹⁷

⁵⁹² Horváth János, 1926b. In: *Horváth János, 2009*. 854–860, idézet: 854, 857–859.

⁵⁹³ Szekfű Gyula (/Budapest, 1927./szeptember 13.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/25*.

⁵⁹⁴ *Ujváry Gábor, 2009*. 152.

⁵⁹⁵ Egy évvel korábban felmerült egy másik tanszék, a másik magyar történeti tanszék, a középkori magyar történeti tanszékre kerülésének lehetősége is, amelynek a tanára korábban Marczali Henrik volt. Angyal Dávid Szekfűvel egyetértve írta Marczali elbocsátásáról az egyetem kötelékéből: „Tökéletesen igaza van Marczalira nézve. Felesleges brutalitás volt. Ugyanez áll Schmidt Józsefre nézve is. De most bolond világ van itt a nagy takarékoságban. Egy pénzügyminiszteri államtitkár az egész bölcsészeti kart el akarta törölni. Nem elméleti tudomány kell itt, hanem sanálás, mondotta az érdekes férfiú. – Marczali és Schmidt tanszékei nem kerültek a B. listára. A jövő félévben tehát betöltésükéről kell gondoskodni. Azért kérem önöket, Eckhartot és Kegedet, gondolkozzanak e kérdésről. Mert ha Önök nem akarnak lejönni, Márkára vagy Szádeczkýre kerül a sor. A dolog megfontolandó. Nagyon köszönöm különböző szívességeit és előre is köszönöm a küldendő »Tanulmányokat« (nemde?)” *Angyal Dávid* (Budapest, 1924. július 19.) – Szekfű Gyulának, *EKK G 628/184*.

⁵⁹⁶ *Korompay H. János, 2011*. In: *Horváth László, Laczkó Krisztina, Tóth Károly, ed, 2011*. 439.

⁵⁹⁷ *EL Tanrend, 1917–1945*. Idézte: *Szekfű Gyula, 2001*. 275–276. Vö. *EKK G 630/1–14*.

A Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendjéből az derül ki, hogy a nagy, áttekintő előadásokhoz tematikus, speciális kollégiumokat társított, rendszeresen vezetett újkori forráselemző szemináriumokat és időről időre középkori forráselemző szemináriumokat is meghirdetett.

„Újkori történet. – Lehetetlen minden kútfőt válogatni, de amit kell, azt éppoly kritikai pontossággal, mint k[özép]kori kútfőt. Kritikai kezelés szem[in]árium[ban], itt [ti. a főkollegiumban]: nagy vonalak, nagy tömegjelenségből lényeges kiemelése és azokból összefüggések konstruálása”

– olvashatjuk egyik kollégiumának bevezető előadásában, hogy miben látta a különbséget újkori előadásai és szemináriumai között.⁵⁹⁸

Előadásaira gondosan készült, azokat leírta és felolvasta.

Az „előadások nem az én »életformám«, s okosan teszek, ha tőlük továbbra is tartózkodom.”⁵⁹⁹ „sajnos, folyton tanulnom kell az előadásokra”⁶⁰⁰ „Itt a jövő héten meg kell kezdeni az előadásokat, ezek mellett a Magy[ar] Tört[énet] új kiadását kell csinálnom, – amit persze jobban lehetne végezni, ha nem volnának előadások, s a velük járó örömök. Aminő például, hogy tegnap négy vizsgázó közül mind a négyet meg kellett buktatni. Azt mondták, hogy Lukinich tanár úrhoz készültek.”⁶⁰¹

Egyetemi előadásainak csak egy része maradt meg, s azok között is van, ami töredékben.⁶⁰² Az Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található az előadásokat tartalmazó füzetek.⁶⁰³ Amennyiben digitálisan hozzáférhetőek lesznek, hasznos mikrofilológiai háttéranyagot alkothatnak a kutatás számára, összevetve az előadások szövegét a tematikusan azonos művekével.

Szekfű Gyula mellett, hogy gondosan felkészült egyetemi előadásaira és szemináriumaira, a meghirdetett előadások témáitól nem távoli, azokkal gyakran egybeeső könyveihez és tanulmányaihoz kutatót, olvasott, és megírta a műveket. Miután (feltehetően még Bécsben, 1925 előtt) sajtó alá rendezte és nagy bevezető tanulmánnyal

⁵⁹⁸ EKK G 630. 2. *A magyar politikai gondolkodás Széchenyitől Tisza Kálmánig*. 1.

⁵⁹⁹ Szekfű Gyula (Budapest, 1933. január 23.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/58*.

⁶⁰⁰ Szekfű Gyula (Budapest, 1934. október 9.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/88*.

⁶⁰¹ Szekfű Gyula (Budapest, 1935. január 27.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/92*.

⁶⁰² EKK G 630. 1. 19. század, 1931–1932, I. félév, 2. A magyar politikai gondolkodás Széchenyitől Tisza Istvánig, 1932–1933, I–II. félév, 3. A magyarság és a nemzetiségek 1934–1935, I–II. félév, 4. A magyar barokk korszak, 1935–1936, I. félév, Szent István a magyar történet századaiban. 1937–1938. I. félév, 5. Barokk és felvilágosodás Magyarországon, 1941–1942, I. félév, 6. Nemzetiségi kérdés és kiegyezés, 1943/1944, I. félév, Nemzetiségi kérdés az 1890-es évektől kezdve, 1943/1944, II. félév, 7, 9–11. 16. század, 8. 16. századi történetírók, 12. A magyar történetírás története 1885-ig, 13. A magyar történetírás története, 14. A Rákóczi-kor problémái. 1939–1940. II. félév, 15. Jelzet és szám nélkül: A magyar történetírás története, 16., 17., 18. századi magyar történet, 16. Néhány katolikus vonatkozású történeti probléma (Előadás az esztergomi nyári egyetemen). Gépirat, jelzet nélkül, 17. Szekfű Gyula előadása az esztergomi nyári egyetemen, 1936. július 4. Gépirat. Az előadásokhoz fűzött jegyzeteket, feljegyzéseket a G 629. jelzetű dobozban találjuk.

⁶⁰³ *EL Tanrend, 1925–1945*, EKK G 630/1-14., a hozzájuk kapcsolódó jegyzetek: EKK G 629.

látta el, megjelent az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848* című forrásközlő könyve (1926).

1925-ben a Magyar Tudományos Akadémia – tizenkét évvel első, *A száműzött Rákóczi*-botrány miatt visszavont jelölése után – levelező tagjává választotta, amit – még a döntés előtt, de a procedúra várható kimenetele ismeretében – Angyal Dávid így értelmezett:

„Az akadémia vétett ön ellen, de az akadémia nem individuum, hanem tagjaiban folyton változó testület. Amit 10 vagy 11 év előtt vétett, azt most helyrehozhatja. Ha önt megválasztja – ami körülbelül bizonyos – elégtételt adott önnek és ezt az elégtételt épp a testület nemzeti jellegénél fogva, ön elfogadhatja. Duzzogva kívül állni ily testületen, a publikumra való hatást tekintve sem helyes – az én felfogásom szerint. De az én felfogásom nem számít. Febr. 16-án lesz a tagjelölő értekezlet. Akkor majd minden tisztázódik. Különböző félreértések elkerülése végett még megjegyzem, hogy az ön jelölése (Akadémiában) általános kívánság. Nincs abban semmi érdemem.”⁶⁰⁴

„Én mindig örültem, ha észrevettem, hogy jóindulattal van irántam és szívesen lát társaságában. Ha ezen túl az állandóan így lesz, annak szívemből örülök. Elméleti nézetkülönbségek ne zavarják ezt a viszonyt, részemről legalább nem zavarja. Reményem, hogy mint kollégák többször fogunk találkozni az egyetemen kívül is, akkor talán lesznek a ceremoniosus »tanár úr« megszólításról.”⁶⁰⁵

Szekfű Gyula tehát 1925-ben a budapesti egyetem tanára, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett.

A *politikai realizmus* az ezerkilencszázhuszas években a konzervatív politika deklarált alapelemévé vált. Ezért is érvelt Bethlen István 1927. január 24-ről datált levelében így:

„A nemzet politikai nevelésének kérdése állandóan foglalkoztat, hiszen a közügyekben való részvételnek a kor szelleménél fogva elkerülhetetlen általánossága éppen a nevelés híján rejt magában súlyos veszélyeket. Ábrándok, melyek az elérhetetlenért vagy éppen a károsért lelkesítenek, majd csalódottság, amely a szükségességgel szemben is közönyössé tesz, váltakoznak gyakran az öntudatra ébresztett, de kellő tudással el nem látott tömegek lelkében. Mindkettő talaja lehet a nemzet igazi érdekeit veszélyeztető demagógiának. Szükséges tehát a valóság és a lehetőségek ismeretének terjedése, hogy a veszély ellen vértelve legyünk, s hogy a nemzetben magában és ne csak a nemzet változó vezetőiben legyen meg a céltudatos, fokozatos haladásnak a biztosítója.

Az eszközök között, melyek e cél elérését szolgálnák, egy havonta egyszer megjelenő folyóiratra is gondolok, mely megismertetné olvasóival a külpolitika, szociálpolitika, a jogi, művelődési, gazdasági politika feladatait és eseményeit, s ez ismertetésekben igye-

⁶⁰⁴ Angyal Dávid (Budapest, 1925. febr. 7.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628, 185. Vö. *Akadémiai Értesítő*, 36 (1925). 97.

⁶⁰⁵ Angyal Dávid (Budapest, 1925. június 9.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628, 189.

keznek belénevelni a lelkekbe a történelmi fejlődésünk, földrajzi helyzetünk és társadalmi állapotunk adta valóság képét, s a teóriáknak és improvizációknak veszélyeit. Az ily szemle a cél természeténél fogva távol állana a pártpolitikától és a tudományos publicisztika eszközeivel világítaná meg tárgyilagosan, de minden oldalról a felvetendő kérdéseket, csupán ahhoz az alapgondolathoz kellene mereven ragaszkodni, melyet megjelöltem. A folyóirat széleskörű elterjedését bizonyára nagyban elősegíti majd annak igen olcsó ára, de azt biztosítani csupán tartalma tudja. Ezért fordulok Méltóságodhoz avval a kéréssel, hogy a szemle szerkesztését vállalni szíveskedjék.”⁶⁰⁶

Szekfű Gyula a megbízást elvállalta és több mint tíz esztendeig szerkesztette nagy odaadással és figyelmesen a *Magyar Szemlét*, számos esszét és cikket írt abba és más folyóiratokba és napilapokba.

1925-től Budapesten lakott. 1926. december végén megnősült. Eckhart Ferencnek 1926. december 21-én Bécsbe küldött levelében említette az eseményt:

„Most még egy váratlan hír, ha talán nem is meglepő annyira, mint gondolná az ember, – a napokban meg fogok házasodni, egy bécsi asszonnyal, ki néhány évvel fiatalabb nálam, Aflenzből, az első ott tartózkodásomból ismerem. Tanú Horváth János, esketést testvérem, a pap végzi itt, egészen magunk közt, értesítést se küldök sehova. Az új lakás már kész van, háztartásra berendezve. Karácsony és újév közt nem leszünk itt, de további leveleket már új címre kérem: II. Ilona-utca 14. II. 5. Mindezt neked régi barátsággal írom meg, tudva, hogy Te is nekem jót kívánó barátom vagy. Azt hiszem, ily módon sokkal nyugodtabban és megszakítások nélkül dolgozhatom, – a munka mindig több lesz.”⁶⁰⁷

Felesége, Szekfű Gyuláné, született Amtmann Antónia német anyanyelvű és zsidó családból származó asszony, akinek előző férje meghalt, és gyerekeiről maga gondoskodott – korábban Bécsben lakott és dolgozott.⁶⁰⁸ A későbbi levelezésből az a benyomásom, hogy sohasem érezte otthon magát Magyarországon. Azért sem, mivel nem tudott magyarul, ezért nem volt saját jogán társasága. Olyanokkal barátkozott, akikkel anyanyelvén, németül beszélhetett. Szekfű Gyula feleségével együtt 1926-tól 1931-ig az Ilona utca 14. II. 5. szám alatti lakásban, 1931. augusztus 1-től 1944-ig, egy rövid időszakot leszámítva feltehetően 1945–1946-ban, majd 1948-tól 1955-ig a Rózsadombon, az Endrődi Sándor utca 34. szám alatti – kétszintes, tágas, amerikai konyhás – házban lakott, amelyet az állami tisztviselők húszéves lakásépítési kölcsöne igénybe vételével építtetett.⁶⁰⁹

⁶⁰⁶ *Bethlen István* (Budapest, 1927. jan. 24.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.

⁶⁰⁷ *Szekfű Gyula* /Budapest, 1926. (dec. 21.) – Eckhart Ferencnek, MTAKK Ms 5616/173.

⁶⁰⁸ Szekfű Gyula házasságára és feleségére vonatkozó információim *Benda Kálmán* és *Gogolák Lajos* szíves közlésén alapulnak. Házasságával kapcsolatos és feleségére vonatkozó iratokat a fenti levélben és néhány későbbi levél utalásain kívül nem találtam. Kizárólag a Bisztray-hagyatékban letem egy-két adalékra: Bisztray Gyula Magyar Szemlével kapcsolatos iratai, OSZKK Fond 7/2660.

⁶⁰⁹ *Szekfű Gyula* (Budapest, 1931. július 10.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/3.

„Az ön hányt hajója /.../ révbe ért. Édes érzés valamit a magunkénak mondani és azt örökségbe hagyhatni övéinknek. Ezt csak vágyban ismerem, nem valóságban. Érezze magát ott jól és amikor az utolsó részletet letörlesztette, még vígan dolgozzék a »home«-jában.”

– köszöntötte beköltözése alkalmából Angyal Dávid.⁶¹⁰

Szekfű Gyulának és Amtmann Antóniának nem volt közös gyerekük. Levelezéséből tudjuk, hogy Szekfű Gyula a negyvenes évektől – leveleinek hangvétele alapján úgy tűnik – szinte fogadott fiának tekintette a kolozsvári református kollégium tanárát, az erdélyi történelemmel foglalkozó pedagógust és történészt, Bíró Sándort.⁶¹¹

Életének kereteit rózsadombi otthona és kiskörúti munkahelyei, Múzeum körúti tanári szobája, a Történelmi Intézet szemináriuma, a *Magyar Szemle* Vilmos császár út 3. szám alatti szerkesztőségi irodája, valamint a Ferenczy István utca és a Múzeum körút sarkán a Fiume kávéház vagy (ha az nem volt nyitva, úgy) az Astoria, havonta egy-egy este pedig a *Magyar Szemle Társaság* vacsorái alkották. Az Endrődi Sándor utcából negyedórás sétával elérhette a Széll Kálmán tér és Zugliget között közlekedő villamost, azzal eljuthatott a Széll Kálmán térre, onnan pedig egy másik villamossal a Margit körút–Vilmos császár körút–Múzeum körút, vagy egy harmadikkal a Krisztina körút–Erzsébet körút–Múzeum körút útvonalon érhetette el munkahelyét. Amennyiben akkor már járt autóbussz a Rózsadombon, nyilván lesétált annak az Alsó-Törökvész út–Vérhalom tér környéki felső végállomására, a busszal elérte a Margit körutát, ahol villamosra szállhatott, amellyel eljutott a Múzeum körútra.⁶¹² Ha sürgősen be akart érní az egyetemre vagy a szerkesztőségbe, nyilván taxit hívott.

Könyveit, tanulmányait, cikkeit valószínűleg otthon, kertre néző dolgozószobájában írta, ahogy egyetemi előadásait is feltehetően ott vetette papírra. Műveinek előmunkálataiként az Országos Levéltárban, a Károlyi nemzetség levéltárában, az Egyetemi Könyvtárban és (időnként, nyáron) a Staatsarchivban kutatott.

1929 és 1935 között csaknem évente jelentek meg könyvei. Először 1929-ben a *Magyar Szemle Társaság* kiadásában *Bethlen Gábor*-monográfiája. A húszas-harmincas évek fordulóján és a harmincas évek elején megírta az új magyar szintézis, a *Magyar történet* 1453 és 1914 közötti kötetét, századonként egy könyvet, *A tizenhatodik századot*, *A tizenhetedik századot*, *A tizennyolcadik századot*, *A tizenkilencedik és huszadik századot* és a Hóman Bálint nevével jegyzett középkori kötetek közül *A magyar renaissance. Mohács* (1934) utolsó, Mátyásról és Mohácsról szóló részét. Az utolsó két kötet 1935-ben *II. Rákóczi Ferencről gróf Tisza Istvánig* címmel önálló kiadványként is megjelent.

⁶¹⁰ *Angyal Dávid* (Bécs, 1931. július 31.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628, 199.

⁶¹¹ *Szekfű Gyula* (Budapest, 1943. február 13.) – Bíró Sándornak, *Szekfű Gyula* (Budapest, 1943. február 21.) – Bíró Sándornak, *Szekfű Gyula* (Budapest, 1943. július 11.) – Bíró Sándornak, *Szekfű Gyula* (Budapest, 1945. május 11.) – Bíró Sándornak, MTAKK Ms 4297/255, 258, 260, 262.

⁶¹² A tömegközlekedés lehetséges útvonalairól ifj. Bibó István világosított fel. Baráti segítségét nagyon köszönöm.

1934-ben újból publikálta – *Trianon óta* címmel egy újabb fejezettel kiegészítve, amelyben a „neobarokk” társadalom kérdéseit tárgyalta – a *Három nemzedéket Három nemzedék és ami utána következik* címmel. A bővített változat 1942-ig öt kiadást ért meg, a *Magyar történet* pedig 1941-ig hetet az Egyetemi Nyomda kiadásában, ami nyilván üzletileg is kifizetődő vállalkozás volt.

1935 és 1937 között a Magyar Szemle Társaság Hóman Bálint, Szekfű Gyula és Kerényi Károly szerkesztésében, a Révai testvérek Irodalmi Intézet kiadásában négykötetes *Egyetemes történetet* jelentetett meg. Az ókori kötet sokszerzős volt, a középkort Váczy Péter, az újkort Hajnal István, a francia forradalmat és a napóleoni háborúkat Komoróczy György, a legújabb kort Iványi-Grünwald Béla írta.⁶¹³ A kötetet a szerkesztők az államfőnek, „vitéz nagybányai Horthy Miklós őfömlétségének, Magyarország kormányzójának” ajánlották.

1939-ben *Mi a magyar?* címmel (és németellenes céllal) nemzetkarakterológiai tanulmánykötetet szerkesztett és jelentetett meg a Magyar Szemle Társaság könyveként, amelynek szerzői között találjuk – mások mellett – Babits Mihályt és Kodály Zoltánt. Egyúttal megírta a *Magyar történet* rövidített változatát a Bocskai-szabadságharcról a második világháborúig francia és angol fordítás és kiadás céljából.⁶¹⁴

Azt, hogy mesterelbeszélése, a *Magyar történet* kötetei narratívája előfeltevéseit, korszakolását, témáit, értékeléseit, érvelését, kánonját és módszerét rekonstruálhassam, elemezhessem és összehasonlíthassam a millenniumi *A magyar nemzet történetével*, a következő két fejezetben kívánom megalapozni. Azzal, hogy közvetlenül az összevetés előtt áttekintem a programszerű átértékelés historiográfiai szempontjait. Erre a célra a *Magyar történet* köteteivel szinte egy időben írt két művet választottam, egy monográfiát és egy esszét, a *Bethlen Gábor*-monográfiát és *A politikai történetírást*, *A magyar történetírás új útjai* Szekfű által írt historiográfiai esszéjét. Azért, hogy a szintézistől elkülönítve, annak prologusaként korabeli kontextusukban mutassam be őket és szembesítsem visszhangjukkal. Egykori mentorai, Angyal Dávid és Károlyi Árpád véleménye a *Bethlen*-monográfia (és a *Magyar történet*) kapcsán jól nyomon követhető, s az egyik a másiktól nehezen választható el. A szellemtörténeti átértékelésről Babits Mihály a *Nyugatba* esszét írt, amit ugyanott vita követett. Ezt ugyancsak áttekintem. Azzal a céllal, hogy a mesterelbeszélés tárgyalása előtt az átértékelés szempontjairól és fogadtatásáról képet tudjunk alkotni. Ez ugyan némileg megtöri az időrendet, ám lehetővé teszi azt, hogy tematikus egységgel alapozzam meg és előlegezzem a *Magyar történet* elemzését.

⁶¹³ Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Kerényi Károly, szerk., 1935–1937. <http://vmek.oszk.hu/07100/0713-9/html/0001/index.html>

⁶¹⁴ Szekfű Gyula, 2002a.

Filius ante patrem: Bethlen Gábor

A *Bethlen*-monográfia és a Hóman–Szekfű első két Szekfű-kötete, *A tizenhatodik és a tizenhetedik század* 1929-ben csaknem egy időben, gyors egymásutánban jelent meg.⁶¹⁵ A helyzet- és szerepváltozást azonban megzavarta több olyan esemény is, amely Szekfű Gyulát *A száműzött Rákóczi*-botrányra emlékeztette.

Újrafogalmazott vádak

„Én is történelmet írok! De Igaz történeteket! Szomorú magyar történelmet! Minden ideális frazeológia nélkül! Egy történelmi nevet viselő magyar úr többeknek elbeszélte, hogy 1904-ben a *Rákóczi Ferenc* fejedelem hamvainak hazaszállítása idején Bécsben Thallóczy Lajos külügyi osztályfőnök neki Bécsben egy kéziratot adott át azzal, hogy ha annak szerzőségét a nyilvánosság előtt vállalja – egyetemi tanárrá fogják kinevezni és minden érvényesülési lehetőségre számíthat. A kézirat a *Rákóczit* gyalázó mű volt. Az illető magyar úr ezt az ajánlatot méltatlankodva és undorral utasította vissza. Az illető úr nem Szekfű Gyula volt. A *Rákóczit* gyalázó mű mégis megjelent. És Szekfű Gyula egyetemi tanár lett! Az idén, pontosan *Bethlen Gábor* halálának 300 éves évfordulóján megjelent egy *Bethlen Gábort* gyalázó kötet. És Szekfű Gyula még mindég – vagy még csak – egyetemi tanár! És a magyar egyetemi fiatalság az ő történelmi előadásai szellemében tanulja a magyarok történelmét! *II. Rákóczi Ferenc* katolikus volt, *Bethlen Gábor* református. Egyek voltak azonban szívnemességben és magyar hazájuk iránti forró szeretetben. Egyéb bűnük nem is volt.”⁶¹⁶

Az 1930. januári, budapesti keltezésű és nyomtatott aláírással ellátott fenti röplap a *Bethlen Gábor*-könyv és a *Magyar történet* körüli viták légkörében született és becsületsértési pert eredményezett, amelynek a Töreké-tanács után a Kúria elé vitt végső fázisát Szekfű Gyula megnyerte.⁶¹⁷

„A »trónkövetelő udvar« (Gálócsy szavai) részéről nem hoztam önnek új megbízást nemzeti nagyságok legyilkolására.” – ironizált Angyal Dávid (aki akkoriban Habsburg Ottó nevelője volt) Szekfűnek írt levelében. „De feltűnő volt, hogy a király első kihallgatásom alkalmából sorra kérdezte tőlem: Mi van Bethlennel, Thökölyvel, Rákóczival? Nem

⁶¹⁵ Szekfű Gyula, 1929a, b, c.

⁶¹⁶ MTAKK Ms 4823.

⁶¹⁷ Szekfű Gyula (/Budapest, 1930./ március 10.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/30; Károlyi Árpád (Bécs, 1930. febr. 11, márc. 28, jún. 13, dec. 19, Budapest, 1934. dec. 10.) – Szekfű Gyulának, különösen: „Ha az a bizonyos elhalt ember csakugyan mondta volna valakinek, hogy Thallóczy 1905-ben (vagy bármikor) neki a röplap szerinti kéziratot följajánlotta: akkor a „de mortuis nil nisi bene” közmondás dacára is azt kellene hinnem, hogy az a mortuus vagy örült vagy szemenszedett gazember volt /.../ Hát az a Gálócsy tanúja Perczel Mór igazi Perczel? a 49-iki Perczel Mór unokája? vagy 50 xros Perczel?” Károlyi Árpád (Bécs, 1930. márc. 28.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628.; a Rákóczi-ügy utóéletéről lásd még: Angyal Dávid, 1971.

voltak ezek nagyravágyók? – Ugyebár, vannak coincidentiák, amelyekből egy Kacziány phantasiája könnyen szöhet rossz rémregényt?⁶¹⁸

Néhány éven belül újabb esemény emlékeztette Szekfű Gyulát arra, hogy *A száműzött Rákóczi* szerzősége miatt több mint két évtizeddel korábban azzal vádolták, hogy a könyvet udvari megbízásból írta meg. Csuday Jenő ugyanis az alábbi levélben arra kérte Angyal Dávidot, a Bécsi Történeti Intézet igazgatóját, hogy a bécsi levéltárban keresse meg neki azt az iratot, amelyben az uralkodó magas pénzjutalmat utalt ki Szekfűnek *A száműzött Rákóczi* megírásáért.

„Nem vagyok biztos abban, van-e tudomásod arról, hogy egy osztrák cisztercita a bécsi cs. és kir. titkos levéltárban ráakadt I. Ferenc József iratára, amelyben Szekfű Gyulának a *Száműzött Rákóczi* megírásáért tízezer korona jutalmat utalt ki. Ezt Fery Aladár, föld-birtokos fia Fery Oszkár altábornagynak /.../ megírta boldogult Gálócsy Árpádnak, aki erre támaszkodva írta meg nevezetes röpcéduláját, mely miatt Szekfű Gyula sajtópert is indított Gálócsy ellen. Ezt az iratot, mely szavahihető úri ember, vértanú fiától ered, én jogosabban használhatnám fel bizonyító adatul, mint Hóman-Szekfű felhasználták Fraknói Vilmos által 128 év után fölfödözött iratsomó tartalmát, amelynek alapján mindketten Martinovics Ignácot még jellemében is megtámadták, amiről a bíróságnak tudomása nem volt, de nem is lehetett. Hogy ez az iratsomó 128 évig várt Fraknóiira, aki először bontotta fel, amelyre én nem akadtam, de mások sem, csak Fraknói, ez kétségkívül igazolja, hogy tartalma hamisítvány, későbbi időkből ered, amelyre egy lelkiismeretes és hivatása magaslatán álló történész nem is hivatkozhat. Ezzel szemben a komoly, szavahihető Fery Aladár írása mindenestre bír bizonyító erővel; de mert én bizonyításaimban körültekintőbb és lelkiismeretesebb vagyok, jó hírnevem is kötelez erre, azt bizonyítékul mégsem használom föl. De mert I. Ferenc József Szekfű Gyulát jutalmazó irata megvan a titkos levéltárban, az az osztrák cisztercita olvasta is, azért arra kérlek, légy szíves azt megkeresni (az 1913-iki iratsomóban megtalálod), azt számomra hiteles formában leírni vagy lefényképezni és nekem elküldeni.”⁶¹⁹

Szekfű Gyula így írt Csuday Jenő Angyal Dávidhoz intézett kéréséről egykori mentorának:

„Nagyon köszönöm szíves utasítását a kiérdemesült plagizátor újabb akciójáról. Azt megköszönöm, hogy Tanár Úr elutasítá az ő kívánságát, sértés volna Tanár Urral szemben, aki ilyen dologra – még ha lehetséges volna is – soha nem vállalkoznék. – Ebből az esetből mindenestre látható, mennyire optimistán ítélte meg Tanár Úr az én helyzetemet, mikor azt írta, hogy én »fenn a magasban« vagyok – holott íme, még mindig – és mindvégig, sőt talán halálom után is kénytelen leszek ilyen örült agyrémek ellen becsületeset megvédeni. – És itt nem használ, hogy az ember idegei nem javulnak, hanem mindinkább rosszab-

⁶¹⁸ Angyal Dávid (Bécs, 1930. december 17.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628/195.

⁶¹⁹ Csuday Jenő (Budapest, 1935. dec. 24.) – Angyal Dávidnak. EKK G 628. Vö. Fraknói Vilmos, 1880, 1921a.

bodnak. A dolgot megbeszéltem az ügyvéddel, s az azt kéri, hogy az illető urak organizált támadása (mint előbb volt a Perczel-Pázmándi ügy, Gálócsyval, ép így megszervezve) esetleg megelőzhető, ha bepörlöm Cs[uday] urat a Tanár Úrhoz írt levél alapján. Igen kérném tehát, szíveskednék azt a levelet nekem megküldeni és beleegyezni abba, hogy ha ügyvédem alkalmasnak találja a per megindítására (járásbíró, nem sajtótörvényszék előtt), akkor azt arra felhasználhassam. Tanár Úrnak ebből semmi nehézsége és gondja nem származnék.”⁶²⁰

A Csuday-ügy továbbra is foglalkoztatta. Leveleiből úgy látszik, korántsem alaptalanul:

„Miskolczi [Gyula] jövetelére igen várok Tanár Úr sorai értelmében, mivel a dolog kezd sürgős lenni: az egyik turáni reform-hetilapban most egy ily találós kérdés jelent meg: vajon Szekfű a Rákóczi-pénzekből veszi a Rákóczi-bélyegeket? Ez már bejelentés a Cs[uday] maffia részéről, amit a többi követni fog. (Szerkesztője lapnak Bánsághy-[Valcsó] volt Turul-vezér, képviselő.)”⁶²¹

„Miskolczi már biztosan elmondta, amit vele a Cs[uday]-ügyben megbeszéltem: ő a végrehajtott vizsgálat után közölni fogja velem a dolgot, s én akkor nem Tanár Úrtól fogom tudni. Ha ugyan addig ezek ki nem jönnek szövevényükkel.”⁶²²

„/.../ nagyon köszönöm az én árulási díjam kiderítése dolgában tett szíves intézkedéseket, – tán ki fogják deríteni Bittnerék, ki az az »osztrák cisztercita«, aki már látta az illető iratokat. A hamis tanúzás naiv módszere: mivel engem »klerikális«-nak ismernek, tehát papi nevet akarnak felléptetni! /.../ A Quarterly pénzelésére tudtommal Bethlen István gróf egy külön társulatot hozott össze, mely a bankok – stb-től szerez összegeket, – lehet hogy a Nouvelle Revue-tól is kap támogatást, melyet Kánya tart egészében, – amely olyan miniszter nem lesz, aki még külsőleg is kizárólag a németekre fog támaszkodni, azon itt igen elterjedt feltevésben, hogy 1/ a németek legrövidebb idő alatt agyonverik a franciát, csehet, stb. és 2/ akkor visszaállítják Nagymagyarországot. Ez a megnyugtató feltevés igen elterjedt nálunk.”⁶²³

„/.../ épp most kaptam 21-i levelét és benne azon felfogását, hogy a Misk[olczi]-féle értesítéssel se menjünk kifelé, a nyilvánosság elé. Nem tudom, méltóztatik-e emlékezni arra, hogy Miskolcziék és a Staatsarchiv megkérdezése nem nekem, hanem Tanár Urnak jutott eszébe, s épp azon célból, hogy ily módon nyilvánosság elé vihessem a dolgot. – ha nem ez lett volna a cél, valóban nem lett volna arra szükség, hogy egyedül Cs[uday] úr megnyugtatóására legyen hivatalos akta belőle – amit némelyek úgy is foghatnának fel, hogy tényleg gyanús volt a dolog, különben nem adták volna hivatalos útra. – De mondom, egyenesen Tanár Úr gondolata volt a Staatsarchivot megkérdezve, lehetővé tenni nekem, hogy Cs[uday] levelére való hivatkozás nélkül írassunk a dologról. Ami külön-

⁶²⁰ Szekfű Gyula (Budapest, 1936. január 13.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/103.

⁶²¹ Szekfű Gyula (Budapest, 1936. január 27.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/106.

⁶²² Szekfű Gyula (Budapest, 1936. február 2.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/107.

⁶²³ Szekfű Gyula (Budapest, 1936. február 15.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/108.

ben úgysem »quieta«, mivel a Fáklya Turul-lap már célzást tett rá, s tegnap olvasom az Americana folyóiratában, hogy ott meg visszaütötték az én meggyanúsításomat. Tehát én valóban nem »akarak« a nyilvánosság elé lépni, hanem már ott vagyok Cs[uday] úrék jóvoltából. Tanár Úr leveléből azonban végül is úgy látom, hogy nincs kifogása a dolog ellen, ha neve nem fog szerepelni. Ezt természetesen, szívesen megígérem.⁶²⁴

A vádak – úgy tűnik – nagyjában elültek. A becsületsértési per lezárult. Csuday Jenő pedig *Nemzeti történetírásunk téves útjai* címmel fejtette ki nézeteit és bírálatait.⁶²⁵ Azok egyikeként, akik nem értettek egyet a *Magyar történet* történelem-értelmezésével.

Kitérő: Marczali Henrik véleménye

Marczali Henriket 1919-ben szabadságolták az egyetemről, 1924-ben pedig nyugdíjazták. Egykori tanszékének, a középkori magyar történeti tanszéknek 1925-ben Hóman Bálint lett a tanára. Az egyetemről kizorítása oda vezetett, hogy magyarországi megszólalási lehetőségei nagyon beszűkültek, egyre inkább elszigetelődött, ami azt eredményezte, hogy elvesztette munkakedvét, ami bénítólag hatott – korábban kivételes – alkotóerejére.

Azt, hogy Marczali Henrik hogyan látta, Szekfű Gyula 1921-ben a *Három nemzedékről* írt bírálatát követően visszatért-e a komoly, tárgyilagosságra törekvő történetíráshoz, nem tudjuk, legfeljebb sejtethetjük. 1927-ben (tehát két évvel a *Bethlen Gábor*-monográfia és a *Magyar történet* első Szekfű-kötetei megjelenése előtt) írt – feltehetően utolsó – historiográfiai összefoglalójában ugyanis nem foglalkozott ezzel.⁶²⁶ Mégis az a tény, hogy meg sem említette, talán nemcsak abból következett, hogy a *Revue Historiques* kétkötetes, majd nyolcszáz oldalas európai áttekintésében még tíz oldal sem jutott neki és a magyar történetírásnak. Ebből ugyanis mindenképp elvett arra következtethetünk, hogy ilyen feltételek mellett a feladatot Marczalinak inkább nem kellett volna elvállalnia. Azt, hogy szerinte Szekfű még nem tért vissza az általa kívánatos és 1921-ben javasolt komoly, tárgyilagosságra törekvő tudományhoz, abból érzékelhetjük, amit az utolsó lapokon találunk. Azokról, akik egykori tanítványai közül vezető történészek lettek.⁶²⁷

⁶²⁴ Szekfű Gyula (Budapest, 1936. február 22.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/109.

⁶²⁵ Csuday Jenő, 1934.

⁶²⁶ Marczali Henrik, 1927. Vö. *Hóman Bálint*, 1929. Kötetben: *Hóman Bálint*, 2003. II. 108–112. Lásd még: *Marczali Henrik*, 1907a; *Várkonyi Ágnes*, 1973. I. 217–245, kül. 219–223, 2009, 2011a, b.

⁶²⁷ „Nulle part la Grande Guerre n'a été propice à l'histoire. On a presque partout perdu le sens du vrai. Chez nous, des 1920, une activité presque fiévreuse se fit sentir. On savait ce que l'histoire valait pour la Hongrie. C'omme l'État ni l'Académie ne disposaient plus des ressources nécessaires, ce fut la société qui se charges du travail. Mais la tendance dominante n'est plus celle d'un Salomon ou même d'un Fraknoi. En ce domaine aussi, c'est l'esprit de réaction qui triomphe. /.../ Puisse la lignée de jeunes historiens que l'auteur de ces modestes notes a eu le bonheur de former remettre en honneur la tradition de recherche strictment impartiale et scientifique dont il est fier que son premier travail,

A szöveg magyar fordításban a következő:

„A nagy háború sehol sem volt kegyes a történetíráshoz. Az igazság iránti érzék csaknem minden országban kihunyott. Hazánkban 1920-tól szinte felfokozott tettvágy lett úrrá. Mindenki tudta, hogy mit jelent Magyarország számára a történelem. Mivel az állam és az akadémia egyaránt megfosztották a szükséges forrásoktól, ezért maga a társadalom gyűrűközt neki a munkának. Az uralkodó felfogás mindazonáltal már nem az volt, mint Salamon [Ferenc] vagy akár Fraknoi [Vilmos] idején. Ezen a területen is a reakció diadalmaszkodott. /.../ Adná az ég, hogy a fiatal történész-nemzedék – amelyet e szerény sorok szerzője volt szerencsés kiművelni – visszaállítaná a szigorúan pártatlan és tudományos kutatás becsületét, azt a hagyományt, amely az idő tájt jelent meg, amikor mestereim egyike, Gabriel Monod megalapította a *Revue Historique*-ot, és amely hagyományt tanárként, történészként és hazafiként soha meg nem tagadtam.⁶²⁸

Marczali Henrik rövid historiográfiai összefoglalását és értékelését Hóman Bálint sértetten utasította vissza a *Magyar Szemlében*.⁶²⁹ Ettől kezdve Marczali még jobban elszigetelődött, mint addig. Annak ellenére, hogy a *Magyar történet* mindkét szerzője, elsősorban Hóman Bálint több művét is használhatónak minősítette, míg másoktól távolságtartó fenntartással nyilatkozott.⁶³⁰

A Bethlen-kép és első visszhangjai

Szilágyi Sándor, Angyal Dávid, Marczali Henrik és Károlyi Árpád elfogadták Bethlen Gábor önmagáról kialakított képét. Azt, hogy Bethlen Gábor kiépítette és nemzetközi hatalmi tényezővé tette Erdélyt, egyensúlyozni és közvetíteni tudott a Habsburg és az Oszmán Birodalom között. A kettőt időről-időre kijátszotta egymással szemben, s így az idegen abszolutizmus ellenében a magyar rendi alkotmányosság és szabadság, az ellenreformáció ellenében pedig a vallásszabadság védelmezője lehetett.⁶³¹

Angyal Dávid már 1925-ben azt hallotta, hogy Szekfű „készül egy munkát írni, mely a 17. század történetét tárgyalja s Bethlent leleplezi.”⁶³²

vers le moment même où Gabriel Monod, l'un de ses maîtres, fondait la *Revue Historique*, ait marqué l'inauguration, et dont il a tenu pour son devoir de professeur, d'historien et de patriote de ne jamais s'écarter.” *Marczali Henrik*, 1927. 217–218. Köszönöm Kecskeméti Károlynak, hogy a *Bibliothèque Nationale*ban megkereste, kiírta és elküldte a hazai közgyűjteményekben elérhetetlen szöveget.

⁶²⁸ *Marczali Henrik*, 1927. 217–218. Az idézetet Lajtai L. László fordította magyarra.

⁶²⁹ *Hóman Bálint*, 1929. Kötetben: *Hóman Bálint* (1938), 2003. 108–112. Vö. *Marczali Henrik*, 1907. 601–621; *R. Várkonyi Ágnes*, 1973. I. 217–245, kül. 219–223.

⁶³⁰ *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*, 1935–1936. I. 628, 637, 646, 655, II. 615, III. 603, 611, 617–618, 621–622.

⁶³¹ *Szilágyi Sándor*, 1886; *Angyal Dávid* 1897, 1898, http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/1900_1929-1930_1937; *Károlyi Árpád*, 1880, 1930; *Marczali Henrik*, 1911, 1935, 2000; *Rugonfalvi Kiss István*, 1923; *Makkai Ernő*, 1929 (1914).

⁶³² *Angyal Dávid* (Budapest, 1925. február 18.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628/187.

Szekfű Gyula 1929-ben megjelent Bethlen Gábor-életrajzában nem elsősorban új források feltárása és elemzése alapján értelmezte újra Bethlen Gábor személyiségét és szerepét, hanem Meinecke államérdek-fogalmának értelmezési keretébe helyezve cáfolta elődei Bethlen Gábor-képét. A 17. századi európai politikát hatalmi érdekek érvényesítése és az abszolutizmus kiépítése határozta meg. Szerinte Bethlen Gábor Erdélyben abszolutizmust honosított meg és épített ki, amellyel visszaszorította és elnyomta az erdélyi rendeket. Ezért egyáltalán nem volt a magyar rendi szabadság külső védelmezője. Amit ugyanis Erdélyben elnyomott, azt nem védhette Magyarországon. Erdélyben korántsem honosította meg a vallásszabadságot, hiszen az jóval későbbi korszak eszménye volt. A vallásszabadságra – mint annyi kortársa, ő is – csak hivatkozott. Azért, hogy saját érdekeit korlátozás nélkül érvényesíthesse. Egyáltalán nem harcolt Magyarország török alóli felszabadításáért, hanem állandósította a Magyarországból a török által kiszakított, a megosztást szolgáló szulejmáni ütközőállamot. Az egységes magyarság helyreállítása helyett a magyarság nyugatira és keletre szakadását mélyítette tovább.⁶³³ Ez a kép a gátlástalanul önző, kalandor, ügyesen manipuláló, törökös fejedelemtől Bethlen Gábor korabeli ellenségeinek érveit és vádjait újította fel.⁶³⁴ A korábbi Bethlen-kép tehát a liberális szabadságfogalom és a vallási tolerancia visszavetítése, történelmietlen és elavult.

Hajnal István a *Napkeletben* ismertette Szekfű Gyula *Bethlen Gáborát*. Felületes olvasásra azonosulásnak tűnhet a tömény, koncentrált szöveg, ám tüzetes, figyelmes olvasás után korrekt, tárgyyszerű, lényegre és elfogulatlanságra törő bemutatásnak és bírálatnak bizonyul.

„Hozzászoktunk már ahhoz, hogy Szekfű minden műve nehéz hadfelvonulás. Előszavában most is pártokról beszél, tudja tehát, hogy háborús területre lép. /.../ Aránylag kevés az új adat, amellyel Szekfű, saját levéltári kutatásai alapján, Bethlen Gábor történetét gazdagítja: a múlt történetírói nemzedék éppen Bethlenre vonatkozólag óriási anyaggyűjtő munkát végzett már. Az új átértésen, a tudós és költő formáló munkáján van itt tehát a hangsúly. Csaknem kíméletlennek mondható függetlenséget parancsol magára a szerző, az eddigi irodalom s főként a közfelfogás ítéletétől Bethlen alakjának megrajzolásában. /.../ Bethlennek a modern liberális áramlat adott olyan szabadsághős szerepet és szellemet, amilyent az ellenreformáció korában még senki sem ismerhetett. /.../ az egészet áttekintve, úgy hisszük, bizonyos aránytalanságokat /.../ érezhetni Bethlen és a kor jellemrajzában. /.../ Támadhatnak talán ellenvetések a bizonyítás módszerét illetőleg is.”⁶³⁵

Szekfű ugyanis az eszmei motívumokat alábecsüli, a politikaiakat viszont hajlamos túlbecsülni. Ám cáfolni nem elemeiben, csak egészében, újabb művekkel lehet – summázhatjuk Hajnal István bírálatát.

⁶³³ Szekfű Gyula, 1929a.

⁶³⁴ Vö. Pethő Gergely, 1753; Dudek János, 1904. Lásd még: Romsics Ignác, 2013; R. Várkonyi Ágnes, 2013.

⁶³⁵ Hajnal István, 1929. 299–300, 301.

Mályusz Elemér szegedi egyetemi előadásaiban így jellemezte az abszolutizmus és az alkotmányosság, az államérdek, a rendi alkotmány és a protestáns szabad vallásgyakorlat korabeli összefüggését:

„Az uralkodók szolgálói lesznek államuk érdekeinek. Az államérdek úgy, mint mondották, a zsarnokok zsarnoka lesz. A 17. század egész politikai története azt bizonyítja, hogy ekkor az államok tevékenységét, surlódásait, háborúit mindig csak ez az államérdek befolyásolta. A harmincéves háborúban például a vallási érdek lassan háttérbe szorult, és a végén tisztán politikai szempontok voltak a döntők. Vagy nálunk Bethlen Gábor háborúit is államának érdekei befolyásolták. Követői például Velencében tanácskozás közben nem arra hivatkoztak, hogy a fejedelem a protestáns vallásszabadságért és az alkotmányért fogott fegyvert, hanem a ragione di statót emlegették. Ezért igazságtalan a Szekfű Gyulát ért támadás, amikor kifogásolták, hogy ezt meg merete írni. Látjuk, hogy ez lévén a korszellem, Bethlen másként nem is tehetett volna. Viszont az is kétségtelen, hogy Erdély államérdeke azonos volt a rendi alkotmány fennmaradásával és a protestáns szabad vallásgyakorlat biztosításával. S hogy ugyanez kölcsönös volt, amint azt Pázmány Péter is hangoztatta.”⁶³⁶

Mások viszont korántsem Hajnal István és Mályusz Elemér szintjén fogalmaztak. Alvinczi Péter a *Kálvinista Szemlében* támadta, Rugonfalvi Kiss István – aki *A száműzött Rákóczi*-botrány idején Szekfű mellett állt ki, 1923-ban pedig maga is írt Bethlen-monográfiát – a *Protestáns Szemlében* bírálta, Baltazár Dezső debreceni református püspök pedig (Rugonfalvi Kiss István bírálatának tételeiből merítve) előadásban ítélte el Szekfű Gyula *Bethlen Gáborát*.⁶³⁷

Szekfű Gyula a *Magyar Kulturában* válaszolt nekik. Úgy látta, hogy R. Kiss István szakmai bírálat helyett elhallgat, kitalál és igen súlyos, terhelő dolgokat konstruál.⁶³⁸

„Mai nemzeti életünkben az emberek hazafiság dolgában talán még érzékenyebbek, mint azelőtt, s ebben az atmoszférában súlyosabb következzésekkel járó vád el sem képzelhető, mintha valakiről azt mondjuk, hogy nemzeti hősök emlékét sárba tiporja. Ha van valami, amivel irodalmi halottá lehet tenni valakit, úgy ez a mód az. Ha van valami, amivel megakadályozhatjuk, hogy nekünk kellemetlen emberek még az életben megszólaljanak, úgy ez a vád az, melynek alkalmazása nem kritika többé, hanem terror: súlya alatt a vádlott süllyesztöbe hull, hangja örökre elhallgat, s a vádló, a nemzetvédő hős felmagasztosul. /.../ Tudományos pályámnak legkeserűbb feladata volt, mikor egyszer a hazafiatlansági vádak egész halmazát kellett megcáfolnom és ellenfeleim hibás idézeteiből, elhallgatásai-ból, félremagyarázásaiból kellett igazamat bebizonyítanom. Ma is némi undorhoz hasonló kellemetlen érzés fog el, ha arra a sok nyomtatott szennyre gondolok, mellyel el akartak borítani, s melyen át kellett gázolnom. De ma nem azért védekezem az idézett vád ellen,

⁶³⁶ Mályusz Elemér, 2002, (1930–1931) 2002. 19.

⁶³⁷ Vö. Rugonfalvi Kiss István, 1923; Gyimesi Pálma, 2011.

⁶³⁸ Szekfű Gyula, 1929d.

mintha életkérdés volna számomra: R. Kiss István vádja nem ér ennyire, s vele csak az ő félrevezetett protestáns testvérei érdekében foglalkozom, akiket sajnálnék, ha hazafias fellángolásukat egy ilyen nem létező »sárba rántás« ellenében pazarolnák el. /.../ Ez a terror /.../ csak kísérlet fog maradni, ha tanult és képzett történészeink, amint ez bizonyos is, valláskülönbőség nélkül, folytatják az új történeti munkát, melynek csak kezdetén vagyunk. Ne tessék terrorizálni, hazafiatlansággal, hamisításokkal vádolni a modernebb módszer szerint készült munkákat, s akkor lassankint kialakul múltunknak egy adekvát képe, melyet, ez bizonyos, minden művelt ember el fog fogadni.⁶³⁹

Rugonfalvi Kiss István viszontválaszként egész könyvet adott közre.⁶⁴⁰ Szekfű agódva és elkeseredve fogadta ennek hírért:

„/.../ jelentem, itt még nem található R. Kiss I. ellenem írt könyve. Ha ő azt írta Tanár Úrnak, hogy nekem már megírta, hogy »előterjesztésemet« küldjem Tanár Úrnak, hát szokása szerint ebben is téved, – nekem nem írt semmit, de ha írta is, tőle levelet nem fogadok el, felbontatlanul fogom visszaküldeni. – Természetesen semmiféle »jury«-be nem megyek be, amint ezt Tanár Úr úgyis gondolja. Az »alios ventos« nem nagy vigasztalás, – különös sors: más emberek kitüntetések, ünnepléseket kapnak (az én korom- és standombeliek is), én pedig, elég fárasztó munkás évek után folyton új ventus előtt állok! Mi az oka, nem tudom. Hiszen bár Csánki »összeférhetetlen természetűnek« tart, Tanár Úr tudja, hogy nem vagyok az. R. Kiss Istvánt ismerem annyira, hogy elképzelem, hogy durvaságai minden elképzelhetőt felül fognak múlni.»⁶⁴¹

Török Pál a *Budapesti Szemlé*ben Bethlen-könyvszemléjében Szekfű monográfiáját komoly munkának, Rugonfalvi Kiss István válaszát, vádjait komolytalanoknak minősítette.⁶⁴²

Angyal Dávid R. Kiss támadásával szemben védte Szekfűt. Annak ellenére, hogy korántsem értett egyet vele:

„Megírtam Kissnek, hogy igen helytelenítem hangját s különösen azt, hogy visszatér a Rákóczi heccz modorához, sőt túl is tesz rajta. Egészen vak dühében. Nem látja, hogy túl vagyunk már a »nemzeti vívmányok« korán s hogy most a régi Alvinczi puska visszafelé fog sülni. Valóban ön nem összeférhetetlen. Sőt kevés embert ismerek, akivel jobban meg tudnék férni. De az emberek nem szeretik ám, ha valaki sokat dolgozik. Azt se szeretik, ha kiválóbb náluk, mert félnék, hogy lenézi őket. Azután az ön felfogása kissé felkavarja a nyugton alvó felfogásokat és érzéseket. Én sem vagyok mindenben egy véleményen, de nagyon értem s lehetően kímélni szeretném érzékenységét.»⁶⁴³

⁶³⁹ Szekfű Gyula 1929d. 254, 305.

⁶⁴⁰ Rugonfalvi Kiss István, 1929.

⁶⁴¹ Szekfű Gyula (Budapest, /1929?/. december 29.) – Angyal Dávidnak, MTA KK Ms 805/41.

⁶⁴² Török Pál, 1930b.

⁶⁴³ Angyal Dávid (Budapest, 1929. december 2.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628/191.

A szakirodalom művelői mostanáig Szekfű és Rugonfalvi vitájára összpontosították figyelmüket.⁶⁴⁴ Ám érdemes elkerülnünk, hogy a Bethlen Gábor-könyv körüli vitákat erre szűkítsük. Ha ugyanis ezt tesszük, Szekfű Gyula saját képét, képzett szak tudós és a nemzeti érzést kihasználó demagóg szembeállítását hisszük meghatározónak könyve fogadtatásában, ami elfedi a nagy, széleskörű és sokszínű visszhangot, amely messze túlmutatott Szekfű Gyula és R. Kiss István írásain.⁶⁴⁵

Móricz Zsigmond – aki 1921-ben elmarasztalta Szekfűt a *Három nemzedékért*, a húszas és harmincas években pedig az Erdély-trilógián dolgozott – miután nagy elismeréssel üdvözölte a könyvet, a *Nyugatban* így írt:

„De a Bethlen Gábor lelki életének vannak mélységei, amikhez Szekfű nem nyúlt hozzá. Családi életét Szekfű nem kutatta fel, s nem ismerte meg, s nem vette tárgyalásba. Pedig ott vannak életének legfontosabb titkai. /.../ Ennek a roppant embernek a lelki élete még százszorta bonyolultabb, mint a politikai cselekvése. /.../ Bethlen több nagy államférfinál, több az emberiség gigantikus jelenségénél: Bethlen rendkívüli ember, aki mint ember élte le ismeretlen és isteni harcát.»⁶⁴⁶

Hatvany Lajos – aki a demokratikus forradalom idején kiállt *A száműzött Rákóczi* szerzője mellett – a *Tollban* súlyos szavakkal marasztalta el a *Bethlen Gábor* íróját:

„Szekfű /.../ csupán a tegnapi, a mai, az örök hatalmi politikust festi le Bethlenben, az úgynevezett reálpolitikust, aki soha jelszónak föl nem ül, s /.../ csak egy célja van: mindenképpen és mindenáron hatalmon akar maradni: amit mond, csupa frázis. Ő épp olyan kevésbé akarja megmenteni Erdélyt, mint a magyarságot vagy a reformációt. /.../ Szekfű senkire sem haragszik jobban, mint azokra a történetírókra, akik tudják, amit ő tud, Bethlennek apró cselekedéseit, de egyszersmind tudják azt is, amit Szekfű nem is sejt, hogy /.../ ha szívesen szövetekezett volna akár az ördöggel is, hogy hatalmon maradjon, ennek a hatalmi vágyának szolgálatában végül mégiscsak megmentette Erdélyt, Erdéllyel a reformációt, a reformációval a haladást, s a haladással a magyarságot. /.../ Bethlen Gáborban már eleve a föderalista Kossuth Lajost üti agyon, mintha bizony a legsvarcgelbebb önfeláldozással megmenthették volna a szétbomló Ausztriát: mintha bizony nem lett volna magyar kötelesség – már a monarchiának biztosra várható katasztrófája előtt is – nagyhatalomból kicseppent nemzetül való elhelyezkedésünknek megfelelően új szövetségek lehetőségeiről gondolkodnunk. /.../ Szekfű Gyula – minden tudománya mellett is – dohogó nyárspolgár, aki a szeme láttára sarkaiból kimozdult világot a maga okmánybutikja küszöbéről gyomorhajos, rosszkedvű kiábrándultsággal nézi. Mit tudja a filiszter, hogy mi történik körülötte? Mit ért a jelenből, mit sejt a jövőből?»⁶⁴⁷

⁶⁴⁴ Gyimesi Pálma, 2011.

⁶⁴⁵ Uo.

⁶⁴⁶ Móricz Zsigmond, 1929, kötetben: *Móricz Zsigmond*, 1982. 720–725, idézet: 724–725.

⁶⁴⁷ Hatvany Lajos, 1964. (1929) II. 320–324, idézet: 320–322.

Azonban korántsem csupán a történetíró által komolytalannak minősített történész és a történész szakmán kívül álló írók vitatták Szekfű Gyula *Bethlen Gábor*-képét. Olyanok is bírálták azt, akik kétségen kívül komoly szaktudósok voltak. Olyan szaktudósok, akiket Szekfű Gyula 1931-ben írt historiográfiai helyzetrajzában annak ellenére tekintett komoly teljesítményűeknek, hogy nemzedéki besorolása alapján a modern nemzetközi szakirodalom szemléleti és módszertani felismeréseitől távol álló, a történelmi feldolgozás helyett adatokat közlő, liberális frázisokat alkalmazó előző nemzedék tagjai közé helyezte őket. Azokat, akikre tudományos képzettsége el-sajátítása folyamatában nem kevéssé támaszkodott. Ám nyilván nem Szekfű egykori mentorai iránti lojalitását vagy illojalitását, nem is bírálóinak néhai érdemeit és tekintélyét, hanem szakmai érveik súlyát és megalapozottságát kell mérlegre tennünk. Ahogy – ha nem is azonnal, de hosszabb távon – maga Szekfű is így tett.

Angyal Dávid, Károlyi Árpád és Szekfű Gyula vitája

Angyal Dávid, Szekfű egykori mentora és védője, a *Századok* 1929-es és 1930-as évfolyamában *Adalékok Bethlen Gábor történetéhez* címmel új forrásokot tárt fel és kommentált. Közleményében anélkül, hogy megnevezte volna, Szekfű tételeit vitatta.⁶⁴⁸

Minderről így írt Szekfűnek:

„Könyvét /ti. a *Magyar történet* 17. századi kötetét/ örömmel olvastam végig, mert szép könyv, ha sietséggel is van írva. Örültem, hogy itt Bethlenről úgy ír, ahogy én is szeretnék írni. Igaz, hogy a kor politikájának felfogásában nem egyezünk, Bethlen türelmeségének megítélésében sem. Most én is írok Bethlenről igen ravasz formában kerülve minden polemiaát. Nem említem önt, Kisst sem. Olyan objectiv leszek, hogy akár a Magyar Szemlében is megjelenhetnék, noha eltér Bethlenem a Magyar Szemle kiadásában megjelenttől.”⁶⁴⁹

Szekfű Gyula a *Magyar történet* 17. századi kötetében tovább munkálta Bethlen-képét, annak abszolutista és merkantilista vonásait, s a harmadik kiadásban a kútfők és irodalom áttekintése során anakronisztikusnak minősítette Angyal Dávid tételeit.⁶⁵⁰

Angyal Dávid a vita folytatásaként 1929-ben és 1930-ban a *Századok*ban megjelent közleményét 1937-ben, *Történeti tanulmányok* című kötetében változatlan formában újraközölte.⁶⁵¹

Károlyi Árpád, Szekfű bécsi tutora és védelmezője, aki akadémiai tagságra jelölte őt, 1930-ban *Néhány történelmi tanulmány* címen tizenegy korábbi tanulmányát adta ki kötetben, amelyben újraközölt hat olyan írást, amelyek – neve megemlítése nélkül

⁶⁴⁸ Angyal Dávid, 1929–1930.

⁶⁴⁹ Angyal Dávid (Bécs, 1930. március 8.) – Szekfű Gyulának, EKK G 628/193.

⁶⁵⁰ Hóman Bálint és Szekfű Gyula, 1935–1936. IV. 57–75, 579–580.

⁶⁵¹ Angyal Dávid, 1937. 181–208.

– polemiaát jelentettek Szekfűvel.⁶⁵² Az egyik az volt, amelyet Szilágyi Sándor *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei* című forrásgyűjteményéről írt és a *Buda-pesti Szemlében* 1880-ban publikált. Azt, amelyben Anton (Antonin) Gindely Bethlen Gáborról kialakított negatív képét cáfolta, Bethlen Gábort pedig a harmincéves háború három legnagyobb személyisége (II. Ferdinánd, Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor) egyikeként mutatta be és így zárta:

„A gyűjtemény csupa magyar levelet tartalmaz, s így azzal a külföld nem igen fog megismerkedni; de legalább e szűk haza határain belül tisztára mosó szappan lesz a történetíró kezében – s ez elég; mert azt róhatjuk le, amivel saját magunknak tartozánk.”⁶⁵³

Angyal Dávid és Károlyi Árpád úgy látták, hogy Szekfű tételei egyáltalán nem cáfolják az ő értelmezésüket. Azt, hogy Bethlen Gábor fejedelem kemény kézzel uralkodva erős, szilárd, konszolidált és virágzó viszonyokat teremtett Erdélyben, kivételes helyzetet biztosított a különböző vallásfelekezetek számára, a nemzetközi politikában a maga és az általa képviselt érdekek érvényesítésére törve elfogadtatta Erdélyt mint számításba veendő hatalmi tényezőt, s ezért képessé vált arra, hogy a Habsburg és az Oszmán Birodalom között egyensúlyozzon. Ez által lehetett a Habsburg abszolutizmus és ellenreformáció ellensúlya, a királyi Magyarország rendi és vallási különbözőségeinek és szabadságainak külső védelmezője.⁶⁵⁴

Károlyi Árpád a *Magyar történet* 16. és 17. századi köteteinek szövegével és kútfőhasználatával kapcsolatban füzetnyi jegyzetet vetett papírra. Feljegyzéseit *Vallásszabadság etc. Jegyzetek az új Szekfűből és Szekfűhöz. Fontos jegyzetek* cím alatt gyűjtötte össze és őrizte meg.⁶⁵⁵ Jegyzeteiben „arcátlan és rosszakaró felületességben” marasztalta el Szekfű szövegét és kútfőhasználatát.⁶⁵⁶ Különösen az 1606–1608. évi, a vallásszabadságra és a rendi alkotmányra vonatkozó értelmezéseit és forrásfelhasználását bírálta. Azokat, amelyek a Bethlen-monográfia tételeit is meghatározták. Velük szemben kiemelten hivatkozott Angyal Dávid *Adalékok Bethlen Gábor történetéhez* három részes közleményének értelmezéseire és példáira. Tétélesen felsorolta azokat a törvényeket, amelyek a *cuius regio, illis religio* „istentelen pogány elvét” letörték, „amikor a földesurak ellen is megadták a jobbágnak vallása szabad gyakorlatát”⁶⁵⁷ Károlyi Árpád feljegyzései a *Bethlen Gábor*-monográfiát alapjában érintették, hiszen Angyal Dávid és saját felfogása mellett, Szekfű interpretációjával szemben foglalt állást.

⁶⁵² Károlyi Árpád, 1930a. 154–481.

⁶⁵³ Károlyi Árpád, 1930a. 394–455, idézet: 455.Vö. Gindely, Anton, 1857–1861, 1863–1865, 1869–1880, 1894, 1890, Gindely Antal – Acsády Ignác, 1890. <http://mek.oszk.hu/05600/05637/html/>

⁶⁵⁴ Angyal Dávid, 1929–1930; Károlyi Árpád, 1930a. 394–455. Vö. Angyal Dávid, 1897, 1900; Marczali Henrik, 1911, 1935; Rugonfalvi Kiss István, 1923; Makkai Ernő, 1929 (1914); Makkai László, 1944.; R. Várkonyi Ágnes, 2013. Lásd még: Romsics Ignác, 2013.

⁶⁵⁵ Károlyi Árpád, 1930b. MTAKK Ms 766/11.

⁶⁵⁶ Uő. MTAKK Ms 766/11. 3.

⁶⁵⁷ Uő. MTAKK Ms 766/11. 13.

Nem tudom, ismerte-e Szekfű Gyula Károlyi Árpád feljegyzéseit. Abban a formájában, ahogy az ránk maradt, úgy hiszem, nem olvasta. Ám tudhatott arról, hogy Károlyi Árpád nem ért egyet az ő értelmezésével, ahogy Angyal Dávid sem. A feszültséget Angyal Dávidnak 1929 és 1933 között írt leveleivel és 1933-ban a *Károlyi-emlékkönyv*be írt esszéjével próbálta oldani úgy, hogy elválasztotta egymástól a személyes kapcsolatot és a szemléleti különbséget. A személyes feszültség mindkét egykori mentorával oldódott, ám felfogásbeli különbségük és szemléleti ellentétük – a levelek, a *Magyar történet* 17. századi kötete, az abban található irodalom-értelmezés, a *politikai történetírás* című esszéjének historiográfiai helyzetképe és programja és Angyal Dávid 1937-ben *Történeti tanulmányok* című kötetében újból kiadott Bethlen Gábor- és Rákóczi-tanulmánya tanúsága szerint – megmaradt.⁶⁵⁸

Szekfű ragaszkodott az általa a témára alkalmazott kifejezésekhez, az abszolutizmushoz és a merkantilizmushoz, Bethlen Gáborról alkotott képét jobban kidolgozta, s hangsúlyozta, hogy az önálló Erdélyt Bethlen alakította ki és emelte nemzetközi tényezővé. Azt az Erdélyt, amelyhez *A száműzött Rákóczi* főhőse irracionálisan, a korszerűség követelménye, Magyarország egysége ellenében makacsul ragaszkodott, s amelyet Szekfű *Bethlen Gábor*a szulejmáni ütközőállamból az önállóság látogatásával rendelkező tényezővé emelt az egységes Magyarország ellenében.

Személyes kapcsolat és szemléleti különbség

Korszerű–korszerűtlen, a legújabb német szakirodalmat nyomon követő–attól elszakadó, a liberális kismemzeti illúziókkal szakító–a liberális kismemzeti illúziókkal azonosuló, adatközlő–feldolgozó – ezekkel a szembeállításokkal írta körül Szekfű saját és egykori mentorai (Angyal Dávid, Károlyi Árpád és Marczali Henrik) szemléletét *A politikai történetírás* című historiográfiai helyzetrajzában.⁶⁵⁹ Angyal Dávidnak írt leveleiben a hozzá és Károlyi Árpádhoz fűződő viszonyát és szemléletük különbségeit értelmezte elsősorban a *Bethlen Gábor* (s részben a *Magyar történet*) kapcsán.

Az után, hogy elküldte Angyal Dávidnak a *Magyar történet* 17. századi kötetét, ahhoz magyarázatot fűzött, amely a *Bethlen Gábor*-monográfia vitája kapcsán különösen érdekes:

„V. kötetemet [a XVII. századot] főképp azért bátorkodom alkalmilag szíves figyelmébe ajánlanom, mert tulajdonképpen ebben próbáltam meg a külön Bethlen-kötet erdélyi háttérét megrajzolni. A Bethlen-kötet így filius ante patrem, talán ezért is okozott ott is visszatetszést, ahol ilyenre nem számítottam.”⁶⁶⁰

⁶⁵⁸ *Hóman Bálint és Szekfű Gyula, 1935–1936. IV. 579–580.* Erre Angyal Dávid nem válaszolt. Viszont újra közölte Bethlen Gábor- és Rákóczi-tanulmányát, amelyekben ugyan nem említette Szekfű nevét, de közvetve vitatkozott nézeteivel: *Angyal Dávid, 1937. 181–208, 325–369.* Ugyanabban a kötetben dicsérte Szekfűt Széchenyivel, a magyar államnyelvvél és a döblingi időszakokkal kapcsolatban: 114, 123, 144. http://mtda.hu/books/angyal_david_torteneti_tanulmanyok.pdf.

⁶⁵⁹ *Szekfű Gyula, 1931b. 434–435, 439–440.*

⁶⁶⁰ *Szekfű Gyula* (Budapest, /1931?/ január 13.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/43.* A levél az 1929-ben megjelent első kiadásra utalt.

Szekfű Gyula a *Magyar történet* 18. századi kötete kapcsán kitért arra, hogy mi választja el az ő és nemzedéktársai szemléletét a millenniumi *A magyar nemzet története* szerzőitől, és mentoraiétól, Angyal Dávidtól és Károlyi Árpádtól. Ezt a módszertani képzettségben és tudatosságban látta. Arról is írt, hogy kiktől várja művei recepcióját: a nála fiatalabbaktól.

„Igen köszönöm és jól esik, hogy Tanár Úr legalább nagyjában meg van elégedve a VI. kötetrel [XVIII. század]; hogy mindent helyesljen valaki, azt gondolkodó ember soha se remélheti. Tudom azt is, hogy Tanár Úrnak nemcsak részletekben lesz kifogása, hanem a nagy vonások és vezető ideák ellen is, de ezt is természetesnek tartom. Nem hiszem, hogy az utóbbi évtizedek legnagyobb történetkutatói Leistungjai, Diltheyn, az ominó-zuson elkezdve Troeltsch, Max Weber, másrészt Schmolter, Below és mindezek utóda-in át, egyhamar kitörölhetők lennének a methodusból, melyben ma kétségtelenül mély nyomokkal bírnak. A Millenniumi Történetben ezek hatása még természet szerint nem jelentkezhett és azt is értem, hogy olyan komoly történész, mint Károlyi Árpád, aki egy élet nehéz munkáját áldozta a korábbi módszer és ideál szolgálatában, nem hajlandó többé az újat úgy méltányolni, mint tenné akkor, ha a hatás alá korábban került volna. Az embernek általában véve arra kell számítani, hogy a fiatalabbak fogják egyszer elismerni. Aminthogy pl. én meg vagyok győződve, hogy Károlyi Árpád és Tagányi Károly oeuvrejét /.../ mi fiatalabbak sokkal nagyobbra becsüljük és objektíve is igazságosabban tudjuk mérlegelni, mint az ő valódi kortársaik.”⁶⁶¹

Fél évvel később újból visszatért Bethlen-képük különbségére:

„Nagy érdeklődéssel várom Tanár Úr új Bethlen Gáborát, – én ugyan azt hittem, mikor az enyimet írtam, hogy a Tanár Úrtól, főként a legújabb francia kiadástól, nem tértem el, – s különösen kíváncsi vagyok most Tanár Úr új felfogására a kor politikáját illetőleg. A kor politikája – Gusztáv Adolfé és a dán királyé (ez utóbbi Dietr[ich] Schäfer előadásában) és Richelieué: nem igen tér el országok szerint. Ami a toleranciát illeti, Bethlennél valóban vannak feltűnő nyomok, melyeken ha az ember némi fantáziával tovább menne, arra jutna, hogy talán nem is volt olyan hívő ember. Aminthogy a toleranciához e régi időkben némi hitetlenség kell is. Lehet, hogy e téren túlságos koncessziókat tettem a köz-felfogásnak, Bethlent annyira vallásosnak képzelve. Kacz[iány] pályája most emelkedik, Pesti Naplóban március 15-i szónok, fénykép, a Kossuth-szobor előtt áll és beszél tisztes öregségben. A Zsilinszky-féle Előőrsben Csuday nagy cikket írt az új magy. történet ellen, azt mondják, ki fog jönni 12 kötetes történetével. – Viszont Ravasz László az Erdélyi Helikonban igen szépen írt, Makkai könyve ismertetésekor, az enyimről is. Nulla dies sine »kisca« (amivel az embert szabályozni akarják).”⁶⁶²

Újra és újra beszámolt Bécsben élő egykori mentorának az otthoni fejleményekről:

⁶⁶¹ *Szekfű Gyula* (/Budapest, / 1931. október 29.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/38.*

⁶⁶² *Szekfű Gyula* (Budapest, 1932. március 18.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/46.*

„Itt semmi újság, szellemi nívónkra mi sem jellemzőbb, mint hogy arról van a harc, legyen-e Akadémiánk tudós elnökének még egy elnöksége vagy sem. Azt hiszem, közledünk szellemi téren az üresség és a formák uralmának mélypontjához. Nekem még szerencsém, hogy következő kötetemen dolgoznom kell, s így mindezeket meglehetősen érdektelenül nézhetem.”⁶⁶³

„/.../ teljességgel elsüllyedtem a VII. kötet [XIX. század] írásában, – valósággal mást se csinállok egész nap, mint 10-12 órát dolgozom, legfőlebb ha a M[agyar] Szemle szerkesztőségébe megyek be – szórakozásként. – Tanár Úr ezt a kínlódást bizonyára méltányolja, most csinálom a 40-es éveket, Kossuth-tal, s teljességgel képtelen vagyok mással foglalkozni, – a M/agyar/ Szemlének régóta nem tudok elkészíteni egy cikket.”⁶⁶⁴

Nyugtázta, majd kommentálta Angyal Dávid Bethlen Gáborra vonatkozó megjegyzéseit:

„A könyvemre vonatkozó sorokat is igen köszönöm, – mindenképp jobb, ha Tanár Úr közli velem, mint mikor Bethlen-tanulmányában polemizált könyvemmel anélkül, hogy említette volna nevemet.”⁶⁶⁵

„A polemia folytatására nézve nyugodtan írhatom az »igen kérem«-t. Ezúttal azonban arra is kérem Tanár Urat, ne nehezteljen majd, ha az újabb polemikus levélre nem fogok polemice válaszolni. Az egész ügyet többször átgondolván, egész kilátástalannak látom a vitakozást. Tanár Úr bizonyára meg van győződve arról, hogy én az irodalmi utalásokat arra használom, hogy anti- és sympathiáimat kielégítsem. Nincs reményem arra, hogy Tanár Úr elhiggye, hogy ez nem így van.”⁶⁶⁶

Ísmét feltört belőle a keserűség, amely *A száműzött Rákóczi* fogadtatása óta forrt benne:

„Abba már belenyugodtam, hogy ha egy-egy könyvem megjelenik, az sajnálatos alkalmat ad a köztünk levő és nekem igen kedves jó viszony pillanatnyi megzavarására. Remélem, hogy ez is csak pillanatnyi zavar lesz, mely úgy látszik elkerülhetetlen folyamánya manapság a »Generationsproblem«-nak. /.../ Nem akarom elsorolni Tanár Úr azon értekezéseit, – egész a Deák Ferenc emléke stb. aránylag rövid cikkig, melyeknek anyagát mind felhasználtam és idéztem. Itt talán kifogásolható, hogy ezekről a jegyzetek közt nem írok oly meleg részletességgel, mint pl. Károlyi könyvéről, de ennek oka a méreteken van, – Tanár Úr igazi nagyszabású műveiről a korábbi kötetekben, ha jól emlékszem, illően emlékeztem meg. Viszont az Andrassy–Tisza stb. küzdelmekben irt hírlapi és Bp. Szemlebeli cikkeit nem említhettem meg, mert ezekbe a küzdelmekbe alig bocsátkozhatott be előadásom, – ezek a közjogi témák mindinkább részletekké színtelenednek, minél távolabb érünk tőlük, a hírlapi cikkeket nem idézhettem, mert nem volt, amire idézzem. Ha visszatekin-

⁶⁶³ Szekfű Gyula (Budapest, 1932. március 24.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/47*.

⁶⁶⁴ Szekfű Gyula (Budapest, 1932. július 6.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/50*.

⁶⁶⁵ Szekfű Gyula (Budapest, 1933. március 9.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/60a*.

⁶⁶⁶ Szekfű Gyula (Budapest, 1933. március 19.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/61*.

tek e négy kötetem irodalmi utalásaira, nem tehetek róla, de úgy találok, hogy szeretettel és barátsággal emlegettem Tanár Úr és mások műveit, a jó könyveket a sok rossz mellett, amiket szintén illően emlegettem, amint nézetem szerint megérdemelték. Ha szűkszavú lettem volna a jó szóban, talán az sem lett volna csodálatos, egyéni sorsom következtében. Vajon ki és hol, mely nyilvánosság előtt beszélt Rákóczi-könyvem óta barátságosan írásműveimről? Az Akadémiában a publicisztikai pályázatnál azt mondták, hogy a Három Nemzedék történeti mű, a történeti művek áttekintésénél ezt és a Staat Ungarnt a publicisztika körébe utalták, – a Fontes-kötetek közül Lukinich szatmári békéjét tüntették ki, az én Iratok a magyar államnyelvhez-emet tekintetbe sem vették, – a Századokban eddigi köteteimet azzal intézték el, hogy Domanovszky megírta, hogy szerinte Zápolyai a jó magyar és hogy én Habsburg-párti vagyok (most talán Tanár Úrhoz hasonlóan az diszputálhatja a következő bírálót, hogy Kossuth-párti vagyok). Valóban nem vagyok elkényeztetve szaktársaim részéről. Senki sem tartja érdemesnek foglalkozni azzal, amit mégis én hoztam ki: a barokk korral, a rendi nacionalizmussal, a török korbéli és azt követő nemzetiségi viszonyokkal, – mindenkinek elég az, hogy ez vagy az nem tetszik könyveimben. Csoda volna, ha végre is eltompulnék és nem igen törekedném mások érdemeinek színes szavakkal hirdetésére? De mondom, ebben nem érzem magam hibásnak. A többi, kisebb szemrehányásban sem, de ezekkel valóban kár volna tovább folytatni e vitát. A fentieket se tessék panasznak vagy viszont-szemrehányásnak tekinteni, – ártalmatlan és következtetés nélküli reflexiók Tanár Úr levele olvasásakor.”⁶⁶⁷

Személyes hangú levélben köszönte meg Angyal Dávid megemlékezését arról, hogy egykori pártfogoltja betölti ötvenedik évét és ehhez némi önértékelést fűzött:

„/.../ engedje meg, hogy ötven évről való szíves megemlékezéséért hálás köszönetet mondjak. Tanár Úrból valóban az a régi szíves jóindulat szólal meg most, melyet én már több mint negyedszázada, majdnem harminc éve állandóan élvezek, – amely elvezetett engem, kézen fogva, Kónyi Manóhoz, amely életem nagy krízisében önzetlenül támogatt, s amely később is mindent megtett pályám egyengetéséért. Ha az utóbbi években ki is derült, hogy sok dolgot egymástól eltérően látunk, ez mind csak tárgyi dolgokra vonatkozott, nem pedig arra a személyes viszonyra, melybe Tanár Úr engem oly régen befogadott, és amelybe beletartoznom nekem jólesik és mindenkor büszkeség lesz. Ha hibáról lehet beszélni, csak az én hibáimról, mert sajnos természetem nem ép kellemes és oly nehéz a természetet legyőzni. Az ötven évet elérve elsősorban önvizsgálatot kell tartanom, s ez bizony éppenséggel nem kedvező önmagamra. Igen kérem Tanár Urat, vegye ezt tekintetbe, és ha bármi keserűség maradéka volna a mi »tudományos« dialógusainkból, tessék azt egyenesen nekem felróni és azután – szívesen megbocsátani.”⁶⁶⁸

A Károlyi Árpád-émlékkönyvbem megjelent tanulmányát így kommentálta:

⁶⁶⁷ Szekfű Gyula (Budapest, 1933. március 9.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/60a-b*.

⁶⁶⁸ Szekfű Gyula (Budapest, 1933. május 25.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/65*.

„Nagyon örülök, hogy a Károlyi-tanulmány megnyerte Tanár Úr tetszését, – Károlyi egy valóban klasszikus levélben köszönte meg, – s remélem, belsejében nem neheztel érte.”⁶⁶⁹

Egy év múlva arról számolt be, hogy a kettőjük közötti feszültség feloldódott és Károlyi Árpád jól van:

„Szombaton hosszú társalgás volt Károlyi Árpáddal /.../ Eckhart Ferenc kérésére Szily ki-látásba helyezte, hogy ingyen kezelte a Korányi-klinikán. – De az öreg úr kitűnő színben és úgy látszik, jó hangulatban van.”⁶⁷⁰

Továbbra is rendszeresen beszámolt az otthoni fejleményekről, és aggodalmát fejezte ki az 1934. februári ausztriai polgárháború eseményei és amiatt, hogy az hogy érinti Angyal Dávid és a Bécsi Magyar Történeti Intézetben lakók és dolgozók életét:

„Goebbelseink és Göringjeink már megvannak és a választások után hivatalba lépnek, /.../ általában igen kevés emberrel érintkezem, s inkább sürgősen dolgozom. Ki tudja, meddig lehet még dolgoznunk nekünk, akik nem vagyunk és nem leszünk turánisták. Még a legnagyobb társaság, amibe három hete eljutottam, a szombat délutáni volt, ahol Eckhart, Horváth János, Németh Gyula nagy antihitleri beszédeket tartottak, egyedül Károlyi úr mutatott nagy hajlandóságot a németek és Führerük iránt, Bethlenre különben is neheztel, hogy annyi adósságot csinált, s ezért vonják le a nyugdíjasok fizetését.”⁶⁷¹

„A mostani bécsi események alatt – elképzelheti – állandóan gondolok Tanár Úrra és a gondjaira bizott kis társaságra. Remélem, semmi nehézségük nem volt, de persze az idegekre borzasztó lehet az eseményeket közelebbről szemlélni.”⁶⁷²

„Nagyon örülök, hogy eddigiek Tanár Úr és az Intézet feje fölött baj nélkül elmúltak. Hogy mi lesz, azt nem is szeretem végiggondolni. Annyi bizonyos, hogy ha ott sikerül a csapás, akkor itt is át fognak hasonulni a viszonyok. A humanizmus teljesen kiveszett, művelt emberek »megértik« Planetta urat stb. – jobb ezekről nem is beszélni. Nálunk hasonló rézsimet még sokkal gyorsabban lehetne bevezetni. /.../ Jobb időket, – régi Ballplatz bon-mot volt 1914–1918 közt: unser Bedarf an Weltgeschichte ist bereits gedeckt, – most már valóban megfulladunk a világtörténeti események súlya alatt.”⁶⁷³

„Hazai és világtörténet egyaránt érdekes, – bizonyosnak tartom, hogy megint Németországhoz állunk az elkövetkezendő nagy konflagrációban. /.../ Legutóbbi szombaton kiderült, hogy Károlyi úr Bethlennek rója fel a nyugdíjak leszállítását, s ezért volt annyira meglepődve bukásával. Hitlerben a német rend stb. és egy kissé az antiszemitizmus imponál neki.”⁶⁷⁴

⁶⁶⁹ Szekfű Gyula (Budapest, 1933. október 12.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/70*.

⁶⁷⁰ Szekfű Gyula (Budapest, 1934. július 10.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/53*.

⁶⁷¹ Szekfű Gyula (Budapest, 1935. március 25.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/94*.

⁶⁷² Szekfű Gyula (Budapest, 1934. július 27.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/84*.

⁶⁷³ Szekfű Gyula (Budapest, 1934. augusztus 2.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/85*.

⁶⁷⁴ Szekfű Gyula (Budapest, 1935. április 6.) – Angyal Dávidnak, *MTAKK Ms 805/95*.

A *Magyar történet* újabb kiadásához fűzött *kütfők és irodalomban* így jellemezte Szekfű Angyal Dávid Bethlen-képét:

„/.../ munkám adatain és felfogásán különböző támadások után sincs okom változtatni. Angyal Dávid id. 1930-i Bethlen-tanulmánya is tulajdonképp az én Bethlen-rajzommal polemizál, anélkül, hogy feldolgozásaimat megemlítené. Polémikus lendületében gyakran oly vizsgálatokat is végez, aminőkkel szemben nem szükséges állást foglalnom, pl. hogy a »transzilvanizmus már a középkori királyság idején is megnyilatkozik« (27.l.), amit pedig történetírásunk már *Deér József és Eckhart Ferenc* erdélyi tanulmányai (Magyar Szemle, 1934, 22. kötet) előtt sem fogadott el; vagy amikor azt a kérdést vizsgálja, hogy a »török basák nem voltak rosszabbak Mansfeldnél« (45. l.). Troeltsch nézeteit illető magyarázatai is, azt hiszem, Révész Imre újabb tanulmányai után nehezen tarthatók fenn. Tanulmányának értékes részei a bécsi spanyol követjelentésekből való idézetek, végső megállapításai erősen szubjektívek, pl. mikor elismeri az én fejtegetéseim után, hogy Bethlen gazdasági politikáját merkantilizmusnak nevezni »nem egészen helytelen jellemzés« (57.l.), másutt szerinte is Bethlen intézkedései a »merkantilizmusra emlékeztetnek,« de »talán felesleges az ilyen szerény szervezetre ráaggatnunk a merkantilizmus nehéz palástját« (59., 60.l.)”⁶⁷⁵

Angyal Dávid elolvasta és levélben kommentálta a *Magyar történet* újabb kiadásához írt kütfő- és irodalomértékelést. Szekfű Gyula így indokolta meg, hogy miért írta meg azokat:

„Nagybecsű soraiból sajnálattal látom, hogy a Bethlen G[ábor]-tanulmányát illető megjegyzéseimért megneheztelt. Amennyire sajnálom, hogy ez megtörtént, – s nem azért írtam, hogy Tanár Urat megharagítsam, – annyira megvolt magammal szemben a keserű kötelesség, hogy legalább ennyit írjak. Végére is bele kellett dolgoznom az új kiadásba az addig megjelent irodalmat, s Tanár Úr tanulmánya, annak dacára, hogy szorgosan kerülte nevem említését is, nagyon is belevágott ebbe a megemlíthető irodalomba. Nekem talán nem természetem (vagy az élet kiverte belőlem) a sértődöttség és neheztelés és nem hiszem, hogy valaha is panaszkodtam volna bárkinek is arról, hogy Tanár Úr egész füzetet ír nagyrészt ellenem és engem abba a groteszk helyzetbe hoz, hogy ott sem engem, sem munkámat nem említ, hanem mégis folyvást velem polemizál. A kívülálló vagy azt gondolták, hogy még a nevem leírása is kellemetlen a szerzőnek, vagy azt, hogy a szerző az én helyzetem oly prékáriusnak tarja, hogy kíméletből nem akar velem nyilvánosan polemizálni. – Mindkét esetben más talán keserűbben fogta volna fel a dolgot, – én azonban igyekeztem a személyes vonatkozásoktól eltekinteni és azon egyszerű és »incontestable« tényre gondolni, hogy két annyira különböző fejlődésű tudós egyéniség között a nézeteltérés szinte a természetes dolog, bármilyen sajnálatos is az. Soha sem voltak illúzióim az iránt, mintha Tanár Úr akár az én Széchenyi-rajzomat, akár Fráter Györgyömet vagy Bethlen, vagy a barokk kor rajzát vagy akár neobarokk-elképzelésemet helyeselte volna. Bizonyára a protestantizmusról alkotott véleményeimet sem osztja, amint Rákóczirol is

⁶⁷⁵ *Hóman Bálint és Szekfű Gyula, 1935–1936. IV. 579–580.*

másként gondolkozik és másként gondolkozott akkor is, mikor a Rák[óczi]-dologban oly szívesen támogatott és védelmezett. A tudományos meggyőződést nem lehet erőszakolni és így bármennyire sajnálom is, néha ki kell ütköznie a világ előtt is ezen eltérő gondolkodásnak. Azok után, melyeket Tanár Úr velem szemben jónak látott Bethlen-tanulmányában felhozni, azt szeretném hinni, hogy az én néhány sorom nem illojális, – kevesebbet valóban alig tudtam volna reflektálni. Szíves elnézését kérem mindezért.⁶⁷⁶

Angyal Dávid kezdeményezte, hogy a szemléleti különbségek ne veszélyeztessék kettőjük személyes kapcsolatát. Ő – leveleinek tanúsága szerint – mindig nagy tapintattal választotta el a kettőt egymástól. Szekfű a szemléleti különbségeket így kommentálta:

„/.../ talán nem illik azonnal válaszolni olyan jelentős levélre, aminőt Tanár Urtól ma kaptam, – mentsen ki, hogy a következő napokban nem lesz elég időm, s így inkább most írok, mint később vagy elkésve. Miként legutóbb is bátorkodtam írni: a tárgyi dolgokban igen sok eltérés van Tanár Úr felfogása és az enyim között. Ezen nem lehet segíteni, ez »adottság«, s emellett érthető is az egyéniségekből és azok külön fejlődéséből. Ily eltérések mellett immár negyedszázada van szerencsém Tanár Urral azon közeli viszonyban lenni, mely nekem mindig megtisztelő és kedves volt, s Tanár Urnak talán – legalábbis – nem túlságosan unalmas. Legújabb leveléből látom, hogy ennek fennmaradásáról van szó, annyira közelebről érintette Tanár Urat a néhány sor, amit írtam. Mászt nem tudok ajánlani, minthogy tekintsük e sorokat, s mindazt, amit Tanár Úr rájuk polemice válaszolni fog, ilyen tárgyi dolognak, melynek a jó viszonyt nem feltétlenül kell zavarnia. Remélem, hogy amint én sem neheztelek Tanár Úr szóban forgó értekezéséért, Tanár Úr sem nehezelt az én nyomtatott írásaimért, hiszen most is azt írja, hogy egyikünk sem köteles a másiknak véleményét elfogadni. Mikor én legutóbbi levelemben elsoroltam azon kérdéseket, melyekben tudom, hogy Tanár Úr másként gondolkodik és lát, ezt nem panaszként tettem, csak a tény konstatálására, miután jelen helyzetben jobb, ha világosan látunk. Tanár Úr levelének viszontpanaszaira bevallom, hogy szerzők említése iránt nekem kissé más érzésem van, s abban nem látok sem jó, sem rosszindulatot, – s például azon, hogy Tanár Úr legújabb Rákóczi Ferenc értekezésében idéz-e és hányszor engem, vagy csak megemlíti-e egyes megállapításaimat, egyáltalában nem akadtam fenn. Egyébként az elég hiányos index szerint, a Magy[ar] Tört[énet]-ben és egyedül (nem Hóman) 17 lapon idéztem Tanár Úr műveit, a legtöbb esetben tőlem kitelhető legnagyobb elismeréssel. Ha Tanár Úr lehetségesnek tartja fenti javaslatomat: hogy a tudományos eltérésekből ne engedjünk »amertume«-öt felhalmozódni a személyes érintkezés számára, akkor ezt azzal kezdeném, hogy Tanár Úr beleegyezésével ezen legutóbbi tudományos levélváltásunk végére pontot tennénk, – még azt sem szeretném feszegetni, hogy tényleg elhagytam-e a Száműzött Rákócziról való felfogásomat (ami ha így volna, igen szégyenletes lenne rám nézve). A tudományt elhagyva, csak Tanár Úr végső szavaira legyen szabad reflektálnom, melyek,

⁶⁷⁶ Szekfű Gyula (Budapest, 1935. október 31.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/101.

mint legutóbbi levelében a »neobarokk ifjú« (hogy én volnék az!), igen finom, öngúny formájában levő iróniák. Hogy én felém a magasba kiált Tanár Úr a mélységből!! – valamikor én kiáltottam a mélységből, s eléggé illúzió volna a részemről, ha azt hinném, hogy kint vagyok a mélységből. Jobbról és balról egyformán támadtatva, turánitól, hitleristától, liberálistól, olyan időt élve, amikor egyrészt műveletlen elemek, másrészt személyes ellenségeim vannak közel a hatalomhoz, olyan idők elé nézve, amikor, ha egyszer Hóman elmegy, nem tudja az ember, taníthat-e egyáltalán; amikor tehát 30 éves munka után azt sem tudja az ember, lesz-e esetleg fizetése vagy nyugdíja, – amikor az Akadémiában és minden hivatalos intézményben nulla az ember, akitől azt várják, hogy meg legyen hatva, ha József főherceg történetírói érdemeivel említik egy sorban, – méltóztassék elképzelni, ha az én kötetimet Domanovszky vagy Lukinich vagy Berzeviczy írta volna! – mindez a magasságot jelenti talán? Ezekért nem panaszkodom, mert megvan az emberi öntudatom, – viszont Tanár Úr öröndetesebb pályáját örömmel regisztrálom: közbecsülésben befejezte szabály szerint tanári pályáját, utána éveket új pályán, közhasznú tevékenységben tölthetett, – ezeket vajon remélheti-e egy is köztünk, »fiatalok« között, – ez, mondom, igen öröndetes, az érdemnek e megbecsülése, de vajon ez mélységnek nevezhető-e? Naivság lenne azt hinnünk, hogy számunkra, (ha megérjük) valamikor egy Klebelsberg vagy Hóman gondoskodni fog. Ha Tanár Úr Pestre jön és értesít, ugyanazon érzelmekkel megyek az Astoriába, mint eddig, ha Tanár Úr jegyzetemre nyilvánosan válaszolni fog, – de remélem, Tanár Urat sem fogja zavarni, ha én arra a válaszra is kénytelen leszek válaszolni.⁶⁷⁷

„/.../ szíves sorai után talán lezárhatjuk azt a kérdést, melyet közmegelegedésre úgyis oly nehéz megoldani. Én nagyon sajnálom, hogy néhány soromat, mely nézetem szerint a legkevesebb volt, amit Tanár Úr füzetére válaszolhattam, annyira rossz néven vette, hogy egy sorba állítja Eckhardt Sándor neobarokk vádjával (melyhez csak annyi a közöm, hogy egy tőlem »márkázott« kifejezést alkalmaz egész másra) és Farkas támadásával, melyet én nem helyeseltam, mikor könyvből tudomást szereztem róla, s ezt meg is mondtam neki. – Hogy Tanár Úr mégis ezek közé helyezi el soraimat, az öröndetes bizonyítéka lehet annak, hogy Tanár Urat nem hurcolták meg egész életében, mint engemet, s így sokkal nagyobb érzékenységgel bír. Mondom, igen sajnálom, hogy ezt az én egyszerű védekezésemet ilyen súlyosan méltóztatik értékelni. A jövőre nézve tehát maradhatunk abban, hogy ha Tanár Úr válaszol a jegyzetemre, én ezért nem fogok nehezteni, de Tanár Úr is természetesen tartja, ha én is válaszolni fogok, – egyébként én is örülni fogok ezután is, mint annyi éven át, ha az Astoriában vagy bárhol másutt is Tanár Úr szíveskedik elbeszélgetni.⁶⁷⁸

Szekfű Gyula Angyal Dávidhoz és Károlyi Árpádhoz fűződő személyes viszonya szemléleti ellentétek ellenére megmaradt. Nem kevéssé Angyal Dávid befogadó, megértő embersége eredményeképpen.

⁶⁷⁷ Szekfű Gyula (Budapest, 1935. november 7.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/100.

⁶⁷⁸ Szekfű Gyula (Budapest, 1935. november 19.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/102.

Transzszilvanizmus

A Bethlen-monográfia visszhangja beletorkolt abba a széles és sokszínű diskurzumba, amely Bethlen Gábor történelmi szerepéről, Magyarország és Erdély viszonyáról, az erdélyi magyarok helyzetéről, dilemmáiról és identitásáról, így a transzszilvanizmus ideológiájáról folyt Kós Károlytól Makkai Sándoron, Ravasz Lászlón és Babits Mihályon át Tavasz Sándorig Erdélyben és Magyarországon.⁶⁷⁹

Jó helyzetfelismeréssel Szekfű az *Erdélyi Helikon*, a transzszilvanizmus orgánuma hasábjain újrafogalmazta Bethlen Gábor-értelmezését. Mások Bethlen-értelmezéseit visszavetítéseknek, korszerűtleneknek és túlhaladottaknak láttatta, a sajátját pedig a korszerű, tudományos álláspontként mutatta be. Olyan álláspontként, amely az által, hogy európai összefüggésbe emeli, nem csökkenti, hanem növeli Bethlen és Erdély szerepének nemzetközi jelentőségét.⁶⁸⁰

Az *Erdélyi Helikon* szerkesztőségének felkérésére a folyóiratban ismertette Kós Károly *Erdélyét*. Átértelmezte és szélesebb összefüggésekbe emelte azt a képet, amelyet a Bethlen-monográfiában megrajzolt. Úgy látta, hogy Kós Károly a 17. század óta kialakult erdélyi elkülönülést, a transzszilvanizmust sugározta vissza a korábbi időszakokra, idealizálta az erdélyi nemzetiségi és társadalmi együttműködést és demokratikus igényeit vetítette rá a történelemre. Ez, miként Gyárfás Elemér *Bethlen Miklósa*, visszahatás a 19. századi magyar történetírók – Magyarország és Erdély unióját igazoló, Erdély szerepét a magyarországi alkotmány- és vallásszabadság védelmezőjére szűkítő, az erdélyi öncélúságot nem érzékelő – szemléletére. Mind a kettő érthető, ám egyoldalú beállítottság. Az erdélyi elkülönültség a 17. század előtt egy volt a magyarországi lokalitások közül. Úgy, mint a felvidéki, a dunántúli vagy az alföldi.

„Kifejlődésében érzelmi és politikai momentumok nagy szerepet játszottak; az érzelmi-ek közt a ressentiment azon szenvedések reakciójaként, melyeket a Báthory Zsigmond és Basta-féle visszacsatolási kísérletek okoztak, – ekkor veszik észre az erdélyiek, hogy Magyarország felől rossz jön reájuk –; a politikai momentumok közt döntő 1. Bocskay erdélyi koncepciója, török és nyugati magyar között, 2. Bethlen Gábor és a két Rákóczi György nagyhatalmú, önálló Erdélye. Az emberi történet egyik legnagyobb hajtóerejét, az államét, becsülnénk le, ha a Bethlen és Rákóczi öncélú Erdélyének nem tulajdonítanánk annyi erőt, hogy létrehozza az erdélyi ember fejében az erdélyi öncélúság tudatát. Külön erdélyi állam, külön erdélyi gazdasági és politikai terület, erős hadsereggel, öncélú diplomáciával: ez a legelső etapé-ja az erdélyi gondolatnak, a biztos, szilárd alapja a transzszilvanizmusnak, mely azután Bethlen Erdélye – és annak emléke! – körül lerakódott. De bár Kós Károlynak a korábbi időkre vonatkozó megállapításait nem is tudom realitásként, inkább csak szellemes, vagy mély érzésű konjektúraként felfogni, annál több

⁶⁷⁹ Kós Károly, 1929; Tavasz Sándor, 1929; Babits Mihály, 1931b. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/005-24/16378.htm>; Ravasz László, 1936, 1939a; Makkai Sándor, 1932, 1935. Vö. Bárdi Nándor, 2013.

⁶⁸⁰ Szekfű Gyula, 1929e.

realisztikus vonást találok az ő későbbi Erdélye arculatján. /.../ A Habsburg-uralom alatti nagyfejedelemség az, mely a 18. és 19. században átveszi a bécsi és magyar barokk életformákat, mégpedig nemzetiségi és társadalmi különbség nélkül (igen érdekesek a Kós Károlytól felhozott barokkizáló polgár- és parasztházak), s ezzel az erdélyi népek még közelebb jutnak egymáshoz és a közös, erdélyi kultúrához. Itt talán kiemelhető lett volna a 18. században uralkodó katolicizmus hatása, mely a protestáns fejedelmektől megalakított erdélyi öncélúsághoz most hozzátette a magáét és így lehetővé vált, hogy később vallási különbség nélkül ragaszkodjanak Erdély lakosai az ő transzszilvanizmusukhoz.”⁶⁸¹

A magyar múlt és a demokrácia kérdése két külön kérdés, amely nem függ össze egymással:

„/.../ az előttünk járt történetkutató nemzedék némiképpen a nemesi rend történetét kereste a magyar történetben /.../ ha ez hiba volt, – és az volt! – akkor bizonyára hiba lesz az is, ha valaki viszont a szegény ember történetévé egyszerűsíti a magyar történetet, mely társadalmilag éppoly komplex, mint akármely nyugati nép története, s melyben a kultúrát, emberszeretetet, erényeket évszázadokon át gyakorolták (ha nem is mindnyájan) a magasabb osztály fiai. Hogy ma valamiféle kultúránk van és annak gyökerei évszázadosak, ezt bizony a közép- és újkori »oligarchiának«, magas- és középpapságnak is köszönhetjük, /.../ [a] szociális apriorizmusból logikusan következik, hogy a történet, valóságos realiztikus rajz helyett, a szegény ember üldöztetésének érzékeny előadása lesz, melyből szociális érzéseket igen, de történetet nem lehet tanulni. /.../ nála is fekete lesz minden, ami nem demokrata és szociális, – viszont különös fényt kap az, amiben keresett elveit meg tudja találni. /.../ Józan szemlélet lehetetlen, hogy fel ne ismerje az I. Ferdinánd-féle várrendszer felépítésének fontosságát, úgy a magyar eszmé, mint Erdélyre is: magyar végvár vonal, a Habsburgoktól ausztriai és birodalmi segélyből hozott pénz és véráldozat nélkül az erdélyi paraszt legfőljebb rája-sorban, a moldvai és havasalföldi mintájára, művelhette volna földjét. A pusztá élet megtartása a törökkel szemben antidemokrata nagyurak, Dobók, Zrínyiek, Nádasdyak műve, akik a társadalmi osztályokat össze tudták fogni, le egész a jobbágyig, rábeszéléssel, rendelettel, erővel, s akik nélkül a török egy pillanatig sem respektálta volna az erdélyi életet. A magyar múlt, s benne Erdély fennmaradása a régi századokban a demokrácia kérdésétől egészen független volt.”⁶⁸²

„Kós Károly faj- és műveltség szerete, saját művészetén kiképzett átfogóképessége, melyel egész korszakok lelkét egy pillanat alatt megragadja, olyan tulajdonságok, melyek nélkül a kutatásban és alakításban utódai sem lehetnek el. De utódainak valamivel objektívebben kell nézniök a múltat és kevesebb engedményt tenniök a jelen és jövő igazolása kedvéért. Ezzel az ő faj- és népszerűségük nem lesz kisebb, mert nem mindig az a legnagyobb szenvedély, mely szabadon lánghat, hanem néha az, melyet a hideg ész leszorítva tart. A historikusnak pedig a hideg ész nem éppen népszerű, de elengedhetetlen rekvizituma.”⁶⁸³

⁶⁸¹ Szekfű Gyula, 1930. 77–78.

⁶⁸² Uo. 79.

⁶⁸³ Uo. 80.

Szekfű Gyula Kós Károly könyvéről az *Erdélyi Helikon*ban közölt gondolatmenete már előrevetít egy négy évvel későbbi fejleményt. Azt, hogy a transzszilvanizmus, a Sarló mozgalom és más társadalmilag radikális *kismagyar* kezdeményezések abba az irányba befolyásolták, hogy a *Három nemzedék és ami utána következik* újabb, *Trianon óta* című fejezetében a *neobarokk társadalom* rendszerkritikusaként pozícionálja újra magát.⁶⁸⁴

Ekkor így írt:

„/.../ a heroikus munkához, melyet valósággal »új nemesek« végeztek nagyon is demokratikus gúnyában, kellett egyszerre alapnak és betetőzésnek a transzszilvanista gondolat, melynek történeti visszavetítéséből is sok olyan értéket és kincset lehetett nyerni, amely a zaklatott erdélyi magyarság életében felhasználható. Így nyúltak vissza legelőször is az erdélyi fejedelemség történetének 17. századi koncepciójához, mely szerint a kis bércecs Erdély mindenkor a szabadság, a teljes lelki függetlenség országa volt, ahol három nemzet és négy vagy még több vallásfelekezet élt egymással békében, lemondva egymás elnyomásáról, megnyugodván az uralkodásnál kevesebb egyenjogúság fogalmában. A gondolat hirdetői – az egész szinte egy kollektivitás eredménye, mindenki hozzáadott valamit, lelke értékeiből – talán nem sokat törődtek a történet lefolyt processzusával, mely Bethlen Gábornak erősen abszolutista módon összefogott államát megelőzőleg alig tud önálló transzszilvanizmusról, de nemzeti lét fenntartásáért hevülő lelkük sikerrel aknázták ki az erdélyi történet minden lehetőségét, elsősorban a kulturálisakat: Bod Pétert, Apáczait, Kőrösi Csomát, Bolyai Farkast, Kemény Zsigmondot, de emellett Bethlen Gábor mérsékletét, Martinuzzi, Rákóczi György önuralmát, »türelmes liberalizmusát«. Mindezek együttvéve adják az erdélyi szellemet, annak lelki egyensúlyozottságát, szellemi értékeségét, kultúragnagságát; mert »az erdélyi sajátosság nem más, mint az ellentétek közt kiegyensúlyozott magyar lélek manifesztációja.«⁶⁸⁵

A Rákóczi- és a Bethlen-könyv fogadtatásának különbségei

A *száműzött Rákóczi* és a *Bethlen Gábor*, a *Mit vétettem én?* és a *Kritika és terror* nyilvánvaló szemléleti és műfaji párhuzamokat mutatnak. Ám a *száműzött Rákóczi* önálló forrásfeldolgozáson alapult, míg a *Bethlen Gábor* túlnyomórészt már feldolgozott anyagot értelmezett újra. A Rákóczi-könyv körül kiobbant politikai botrány és a Bethlen-monográfia fogadtatása némi hasonlóságot és fontos különbséget mutat, hiszen a *Bethlen Gábor* visszhangja – mint láttuk – korántsem szűkíthető Szekfű Gyula és Rugonfalvi Kiss István (és az apologetikus református publicisztika) 1929-ben közreadott szövegeire. Ám Szekfű Gyula tudatában és főleg érzelmvilágában a *száműzött Rákóczi*-botrány és a *Bethlen Gábor* körüli vita összekapcsolódott, összecsiszított és feltehetően azonos jellegűnek mutatkozott.

⁶⁸⁴ Vö. Szekfű Gyula, 1934a. 456–465.

⁶⁸⁵ Uo. 460–461.

Szekfű Gyula Rugonfalvi Kiss István vitabeli kijelentéseit, Baltazár Dezső és a református publicisztika tételeit Ballagi Aladár és Kacziány Géza megbélyegző állásfoglalásaival azonosította. Holott talán nem teljesen megalapozott valamennyit egy szintre hozni. Rugonfalvi Kiss István szakmailag nem látszik annyira súlytalannak, mint ahová a Rákóczi-botrány idején Ballagi Aladár süllyedt.⁶⁸⁶ Szekfű Gyula viszont ugyanannak a demagógiának a felelőtlen képviselőit és azonos hajsza gerjesztőit látta bennük, önmagát pedig meghurcolt áldozatnak tartotta. Ugyanúgy, mint a Rákóczi-botrány idején. Feltehetően a vádak előhívták benne azt a félelmet, hogy a hajsza sohasem ért véget, hanem folytatódik. Bár egészen más helyzetben volt, mint bő másfél évtizeddel korábban, mégis a demagógia által fenyegetettnek és politikai üldözések potenciális célpontjának hitte magát. Az egyértelműen szakmai, sőt baráti bírálatot is nehezen viselte, könnyen személyes támadásként élte meg és korántsem volt mindig képes elhatárolni a politikai támadástól. Egykori áldozatként most is elégtételt keresett, nem pedig egyenrangú félként viselkedett egyenrangú vitapartnerek polémiájában. Akkor is, amikor a számára fontos személyes kapcsolatot a szemléleti különbségek ellenére meg akarta őrizni. Annak ellenére, hogy a két könyv körüli eseményors és Szekfű Gyula helyzete alapvetően eltért egymástól. A Bethlen-könyv körül – a fenyegető előjelek ellenére – ugyanis nem robbant ki országos politikai hisztéria.

Szekfű Gyula már régen nem egzisztenciájában és jó hírében megkérdőjelezett bécsi allelveltárnok, hanem az ország első egyetemének tanára, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, s a *Magyar Szemle* szerkesztője, a magyar szellemi élet egyik nagy tekintélye, a tudományos kánon meghatározói közül talán a leginkább formátumos *magister*, tehetséges tanítványai lelkiismeretes tutora volt. Az a történetíró, aki a *Három nemzedékkel* akkor már majd egy évtizede nagy népszerűsége tett szert, s aki éppen abban az időben írta a *Magyar történet* Mátyástól az első világháborúig terjedő kötetét, amelynek 25 ezres példányszáma összehasonlíthatatlan volt a tudományos közlemények elterjedtségével. A szintézis Szekfű által írt kötetei közül kettő 1929-ben már meg is jelent, s a harmadik 1931-ben látott napvilágot, akkor, amikor Szekfű Gyula historiográfiai helyzetképét és programját papírra vetette és a szellemtörténeti átértékelés reprezentatív kötetében megjelentette.

⁶⁸⁶ Eckhart Ferenc Timon Ákos kritikusaként hivatkozott Rugonfalvi Kiss István *Nagy Lajos és az ősiség* című tanulmányára. Vö. Eckhart Ferenc, 1931. 451.

Mesterelbeszélés

Minek vagy kinek a történetét írták meg a millenniumi *A magyar nemzet története* és a *Magyar történet szerzői*? Milyen alapon osztották korszakokra történetüket? Milyen tudományos kánont követtek elbeszélésük megalkotása során? Kinek írtak? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolni tudjunk, érdemes sorra vennünk az átértékelés szempontjait, azt a vitát, amely erről a *Nyugatban* lezajlott és utána összehasonlíthatunk egymással a két mesterelbeszélést.

Az átértékelés szempontjai

Hóman Bálint és Szekfű Gyula szempontjai a *Magyar történet*hez írt előszavuk szerint szemléletükben, témáikban és módszerükben egyaránt alapvetően különbözött mindattól, ami a korábbi szintéziseket meghatározta. Témáikat politikai és közjogtörténet helyett társadalom-, gazdaság- és szellemtörténet határozza meg, új témáikat pedig a nemzetiségi kérdés történelmi előzményei, a magyar etnosz kialakulása és keveredése, Magyarország helye Európában, és a középkori társadalmi mozgalmak jellege alkotják. A régi témák közül másként, tárgyilagosan, a politikai nyomás alól felszabadulva értelmezhetik az osztrák-magyar viszonyt, hiszen aktualitását veszítette.

A tematika változásai és a segéd tudományok eredményei mellé új célkitűzések társulnak: az összefüggések, a kölcsönhatások és a történelem holisztikus szemlélete.

„Míg a régi történetkönyvek egymástól elszakítva tárgyalták a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési, irodalmi fejlődést s a fejezetek tartalma közt alig volt élő kapcsolat, a mai történetírás a szó igazi értelmében vett művelődéstörténeti, ma szellemtörténetinek is nevezett módszer előnyeit kihasználva, a nemzeti történetet nem osztja többé ily mezőkre, nem állít korlátokat az egyes részletfejlődési folyamatok közé, hanem az egész történetet mint egyetlen szerves folyamatot fogja fel. A gazdasági viszonyoknak megvan a hatásuk az irodalmiakra s a nagy világnézeti áramlatok szinte szuverén erővel gyúrnák és alakítják át a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat. Amint egy ember sem állhat meg egyedül, úgy az emberi történet hatóerői sem működnek elszigetelten; mindnyájan együtt és egyszerre hatnak s közöttük a megfoghatatlanok, a lelkiek azok, melyek primér voltakban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét. Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, azoknak a formáknak leírása, melyekben a magyar lélek évezred óta jelentkezik, azoknak a hatásoknak leírása, melyeket a magyarság aktivitása hozott létre s ezzel az emberiség történetében minden mástól különböző új szint, új formát képvisel. A magyarság életét a történeti tár-

gyalás természetéből következően továbbra is korszakokra kell osztanunk, de lelkét nem darabolhatjuk szét részletekre. Minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására kell törekednünk. A magyar történet harminc év részletkutatásának eredményeit összefoglaló ez új feldolgozásával a művelt olvasóközönség szélesebb rétegeinek érdeklődését és igényeit óhajtjuk kielégíteni.”⁶⁸⁷

Hóman Bálint *A magyar történetírás új útjai* című kötet első tanulmányában, *A történelem útja* című esszéjében összefoglalta a szellemtörténeti átértékelés, a szellemtörténet jegyében írt és írandó szintézis szempontjait. Hóman Bálint a szellemtörténeti átértékelés feladatát egyrészt a pártpolitikai elfogultság és a redukcionizmus jegyében felfogott jelen múltba vetítésével, másrészt a – aprólékos részletkutatással, az öncélnak tekintett adatgyűjtéssel és forrásközléssel, a túlzásba vitt specializálódással, a részletkutatással és az állapotrajzra szűkítéssel jellemzett – történetkutatás megújításra váró állapotával állította szembe.

„Az új szellemtörténeti irány, szakítva a pozitív-iskola merőben materiális szemléletével, metafizikaellenes álláspontjával és hasznossági elvével, az emberi történetben az emberi léleknek, illetőleg e lélek megnyilvánulásainak történetét vizsgálja s az emberi szellemenben, az egyének, közösségek és korok lelkiségében látja a primaer, sőt egyedül jelentős történetalkotó tényezőt. Ehhez képest minden történeti jelenség és folyamat vizsgálatánál – legyen az akár politikai, akár társadalmi, akár gazdasági, akár kulturális természetű – elsősorban a szellemi mozgatóerőket kutatja s az eszmei lényeg megragadása után ennek szintetikus reliefjében helyezi el a vizsgált jelenség és folyamat analitikus úton megismert vonásait. Módszerében az egyén, jelenség, vagy kor lényeges ismertető jegyeinek, lelkének megismerése, az egységes szintetikus látás, ha időrendben nem is, de jelentőségben mindenesetre megelőzi a részleteket tisztázó analízist. Az indukció mellett tehát nagy szerep jut módszerében az alapvető és átfogó tények ismeretén alapuló, de mégis egyéni és szubjektív természetű intuíciónak, azaz a pozitív irány által háttérbeszorított történetírói interpretációnak és kombinációnak, mert a szellemség csak beleélés és átérzés által fogható meg; az empirikus indukció eszközeivel legfeljebb megközelíthető.”⁶⁸⁸

Lehet a történetíró elfogulatlan? Képes arra, hogy távoli korokat saját mértékükkel mérjen és mutasson be? A legtöbb történetíró miért vetíti vissza a múltba saját kötődését, meggyőződését, vágyát vagy miért vész el a részletekben?

Ezekre a kérdésekre Szekfű Gyula már több mint húsz éve kereste a választ. 1910-ben az *Anatole France*-esszéiben és 1912-ben *Az osztrák kormánysszervek történetének irodalmában* sorra vette a tárgyilagos, független megközelítés nehézségeit. Ranke példája és mások teljesítményei tanúsították, hogy az óhajtott és a kívánatos viszonyulás lehetséges.⁶⁸⁹

⁶⁸⁷ Hóman Bálint–Szekfű Gyula, 1928. A szerzők előszava. <http://www.elib.hu/00900/00940/html/>

⁶⁸⁸ Hóman Bálint, szerk, 1931. 26–27.

⁶⁸⁹ Szekfű Gyula, 1910, 1912a–e.

1916-ban a *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczi?*-ban úgy látta, hogy a történetírónak nem lehet és nem is szabad elszakadnia nemzeti kötődésétől, ám választania kell annak *nagymagyar*, egyetemes, minden magyart átfogó és *kismagyar*, partikuláris, kuruc változata között.⁶⁹⁰

1917-ben Georg von Below könyvéről írt ismertetésében Szekfű számára egyetemesség és nemzeti kötődés nem zárta ki egymást.⁶⁹¹

1918-ban a *Der Staat Ungarn* magyar fordításának a szakirodalmat áttekintő függelékében a német történetírás módszeres, szakszerű teljesítményeiben jelölte meg azt a színvonalat, amelyhez a magyar történetírásnak fel kell zárkóznia.⁶⁹²

1922-ben a *Három nemzedék* második kiadásának bevezetésében megismételte 1916-os tételét: a nemzeti kötődés kikerülhetetlen, de választani kell *nagymagyar* és *kismagyar* változatai között.⁶⁹³ A magyar bortermelő lelki alkatában pedig az egytényezős, redukcionista magyarázatokkal szemben a modern német történeti irodalom példáját követve több tényezős, a lelki faktorokat feltáró értelmezéshez kívánt eljutni.⁶⁹⁴

1924-ben, *Történetpolitikai tanulmányai*ban a lelki független tudós szerepéből világosította fel a szakmai közönségnél szélesebb politikai közvéleményt nézeteiről.⁶⁹⁵

1931-ben két esszében is visszatért a kérdéshez. A *történet mechanizálásában* elkülönítette egymástól a relatív empirikus történések és az érvényességüket transzcendens jellegükben hordozó értékek világát. A *politikai történetírásban* pedig elhatárolta egymástól a tudományos történetírást a politika szolgálólányának szerepébe szorult tudománytalan, teleologikus, a mindenkori jelent igazoló, s azt a múltba visszavetítő történetírástól.⁶⁹⁶

A *politikai történetírás* a szellemtörténeti átértékelés programját tartalmazó kötetben, *A magyar történetírás új útjaiban* jelent meg 1931-ben, majd 1932-ben. A Hóman Bálint által szerkesztett kötet neves szerzőgárdája diszciplínák szerint tekintette át a történetírás szaktudományainak helyzetét és feladatait. Hóman Bálint nemzetközi és hazai historiográfiai áttekintését és a szellemtörténeti átértékelés programját tartalmazó bevezetője után Thienemann Tivadar az irodalomtörténet, Gerevich Tibor a művészettörténet, Révész Imre az egyháztörténet, Dékány István a gazdaság- és társadalomtörténet, Mályusz Elemér a népiségtörténet, Eckhart Ferenc a jog- és alkotmánytörténet, Szentpétery Imre a történeti segédtudományok, Tompa Ferenc a régészet, Németh Gyula a nyelvtudományok és a történetírás közötti kapcsolat és Szekfű Gyula a politikai történetírás helyzetéről adott képet és foglalta programba megújításának feladatait.

⁶⁹⁰ Szekfű Gyula, 1916a.

⁶⁹¹ Szekfű Gyula, 1917.

⁶⁹² Szekfű Gyula, 1918b.

⁶⁹³ Szekfű Gyula, 1922a.

⁶⁹⁴ Szekfű Gyula, 1922b.

⁶⁹⁵ Szekfű Gyula, 1924.

⁶⁹⁶ Szekfű Gyula, 1931b, c.

Szekfű szerint a tudományos történetírás az évszázadonként különböző ideájú korszakokat kívánja az élet teljessége szempontjából megragadni. Nem tapad meg a politikai eseményeknél, nem vetíti vissza a múltba az eszményített és leszűkített jelent. Amennyire lehetséges, igyekszik túllépni a törzsi-nemzeti kötődés szűkös horizontján és elfogultságán. Mindennek megvalósítására csak Ranke kivételes tehetsége, univerzális érdeklődése és tudása volt képes. Ő ugyanis azzal is tisztában volt, hogy a történelem vonatkoztatási rendszere, mércéje transzcendens. A politikai események végtelen sokasága mögött az indítékokat, a hatóerőket, a vezető ideákat kereste és ismerte fel. Azokat, amelyek korszakonként, századonként változnak és függetlenek az emberi élet történelmietlen és történelemalatti tényeitől és a történelem szemlélőjének egyéni törekvéseitől és ösztöneitől.

„/.../ a történeti ideák egyrészt rendszerező, kiválasztó elveket nyújtanak az író számára, melyek megszabadítják őt a tények és események mindent elborító áradatától, másrészt pedig parancsolólag objektivitásra tanítják, a történetiszemléletnek a napi politikától, az adott pillanatnyi közösségérzésektől, a klan-ösztönök kizárólagos uralmától való felszabadítása érdekében. A politikai történetírás e korrektívumai Ranke egyéni fejlődéséből jöttek létre, s elsősorban annak a vallásos hitnek köszönték születésüket, amelyet Ranke az ideák emberfeletti, Istentől alkotott természetébe vetett. A legnagyobb politikai történetíró azok közé tartozik, akik a politikai eseményeket és azok egész láncolatát végső következtetésben emberfeletti szféráktól teszik függővé; innen érthető az a szokatlan, másutt nem található természetes objektivitás, a földi szenvedélyek és erőszakosságok távoli, hideg szemlélete, mely Ranke műveit soha el nem érhető mintákká avatja minden korszak történetírói számára. Ebből azonban egyszersmind a Ranke-féle írói tulajdonságok meg nem tanulhatósága is következik. Életmunkája személyes hit és személyes élmény eredménye s amint tanítványai közt – pedig ezek serege légió! – hiába keresnénk olyat, ki az ő témaköreihöz hű maradván egyszerre több európai nemzet történetében alkotott volna maradandó munkákat, hasonlóképpen hiányzik az utána következő generációban a történeti ideatannak az az alakító ereje, mely a mestert elődeinek annyi tévedésétől távol tartotta.”⁶⁹⁷

A Ranke-értelmezés különbözött attól, amit 1917-ben Georg von Below könyvéről írt ismertetésében fogalmazott meg. Abban ugyanis Meinecke és Below nyomán Ranke jelentőségét abban látta, hogy egyetemessége mellett a német nemzeti öntudat létrehozója volt:

„A fejlődés a romantikus alapról gyorsan felvitt a magasságba, hol a legegységesebb, mindent átfogó pillantású történetíró, Ranke trónol, aki egyúttal egyetemessége mellett specifikus német fejlődés eredménye, s mint ilyen a nagy német nemzeti átalakulás előidézője és hatalmas hangú kísérője. /.../ a német nemzeti egységhez vezető fejlődés tetőpontján egymás mellett áll a legnagyobb történetíró és a legnagyobb államférfiú.”

⁶⁹⁷ Szekfű Gyula, 1931b. 410–411.

Ranke és Bismarck. Ranke úgy látta, hogy ha következetes lenne, a német egységet el kellene utasítania és érezte, hogy nagy távolság választja el romantikus konzervativizmusát Bismarck koncepciójától. Ezért kettőjüköt korántsem jogos Goethe- és Schiller-szoborként beállítani. Mégis a

„német történetírás /.../ büszke lehet arra, hogy a 18. század formális universalizmusából a történetírók s köztük a legnagyobb, vezették ki a nemzetet öntudatra, és hogy a nemzeti és állami egység lelki feltételeinek tekintélyes részét a történetírás hozta létre.”⁶⁹⁸

Egyetemesség és nemzeti kötődés akkor tehát nem zárta ki egymást. 1931-ben viszont Szekfű szerint Ranke tárgyilagos, minden nemzeti elfogultságtól mentes volt történelemfeletti vonatkoztatása, egyetemes tájékozottsága és gigászi teljesítménye miatt. Ám ő a kivétel volt, az ideál, nem pedig a szabály. Mások számára ugyanis a nemzeti kötődés elkerülhetetlen. A kérdés az (tért vissza 1916-ban és 1922-ben kifejtett álláspontjához), hogy a történetíró a nemzeti kereten belül mennyire képes arra, hogy elfogultságait ellensúlyozza.

A pártkötődések ellensúlyozása, a teleologikus sémák elvetése, a korszakok közötti rangsorolás elkerülése, az új szaktudományok és módszerek megismerése és alkalmazása esélyt ad arra, hogy a történetíró sikerrel törekedjen az emberi lélek teljességének, a korszakokat meghatározó ideáknak, a korszakok belső összefüggéseinek megragadására. A leginkább ott, ahol arra maga a legjobban képes: saját nemzeti keretei között, saját nemzeti kötődése alapján. Az angol történetíró, amennyiben literary gentleman, teljes életet él, tapasztalatai, élményvilága széles látókört, az egész világra kiterjedő szemléletet nyújt neki. A francia történetíró saját nemzeti elfogultságát igazolja a liberális szabadság-sémával, amit rávetít a történelemre, és így elfogultságainak igazolásává és példatárává változtatja. A német történetíró szűk horizontú és életidegen államhivatalnok, aki szorgalmával, olvasottságával nem tudja pótolni élményeinek egyoldalúságát, beszűkültségét. A kisméretű történetírók Poroszországot, a nagynémetek Ausztriát dicsőítették és igazolták történetírásukkal. Azt, hogy elfogultságaikon túl tudjanak lépni, helyzetük megváltozása tette lehetővé, a kis- és a nagynémet egység kikerülése a realitás világából, amelynek eredményei már itt is, ott is látszanak. A magyar történetírás hasonló képet mutat, mint nyugati mintái. Szalay László széles horizontú, angol típusú kritikai történetírást művelt, amely máig példamutató. Horváth Mihály francia típusú történetírást követett, nagyszabású művekkel, öntudatlan, de nyilvánvaló kismagyar liberális elfogultsággal, a szabadság-és-méltóság-elmélet visszavetésével. A függetlenségi párt történelemszemlélete az ő elbeszélését vulgarizálta, ami a középkor megőrzéséhez, a Habsburg-magyar kapcsolatnak a gonosz és a jó ellentétével azonosításához, s a Habsburgokkal szembe került erők (az erdélyi fejedelmek, a protestánsok és a vármegyék) szabadság- és alkotmányvédként eszményítéséhez vezetett. Kossuth neheztelését fejezte ki Fraknói Vilmossal

⁶⁹⁸ Szekfű Gyula, 1917. 577.

szemben, aki – a forrásokat követve – jellemtelen denúnciánsnak mutatta be Martynovicsot. Thaly Kálmán Rákóczi udvari történetírójának nevezte magát, akinek írásait Gyulai Pál, Pauler Gyula, Lánchy Gyula és Knauz Nándor tárgyyszerűen bírálták, de Thalyval és az általa uralt közvéleménnyel szemben tehetetlenek voltak. Ám azokon a területeken, amelyek a közvélemény nyomásától távol álltak, Pauler Gyula, Salamon Ferenc, Marczali Henrik, Szilágyi Sándor, Fraknói Vilmos, Károlyi Árpád és Angyal Dávid, Tagányi Károly és Takáts Sándor olyan színvonalú történelmi műveket írtak, amelyek az egykorú osztrák vagy német szakmunkákkal összehasonlítva is megállják a helyüket. A közvéleményt és a történetírás fő vonalát azonban a liberalizmus és annak *kismagyar* történelemszemlélete és az alkotmányos nemzeti fejlődés lineáris és teleologikus elbeszélése uralta. A kívánatos megújulás mindenekelőtt szakítást jelent a liberális *kisnemzeti* elbeszélés tradíciójával. A nacionalizmus korában a történetíró nemzeti történetírásra kell, hogy vállalkozzon. Ez még nem – vitatkozott Babitscsal – az *írástudók árulása*.⁶⁹⁹ Amennyiben a Kölcsey, Vörösmarty, Deák és mindenekelőtt Széchenyi által kijelölt *nagymagyar* egyetemesség jegyében és a nyugati módszerek átvételén alapuló kellő szaktudással teszi, úgy mentes lesz az egyoldalúságtól, és tárgyilagossá tekinthető.

Szekfű Gyula 1931-ben megrajzolt historiográfiai helyzetképe szkeptikus és nacionalizmus-ellenes kiindulópontból a liberális *kismagyar* történetírás ellenséggépéhez, programja a *nagymagyar*, egyetemes történetírás szemléletének és tematikájának és a nyugati módszerek adaptálásának igényéhez, azaz önmagáról alkotott képéhez vezetett. Átértékelésének szempontjai *A száműzött Rákóczi*-botrány védekező írásában kidolgozott historiográfiai konstrukciójának a továbbépítései. Olyan magyarázó sémának, ön- és ellenséggépnek, amelyet a *Három nemzedékben* a 19. századi magyar történelemre vetített rá és a potencialitás és aktualitás, az értelem kívánatos és az érzelmek kerüldő politikája ellentétének normatív és hanyatlástörténeti történelemmagyarázatává alakított. Most a *felelőtlen demagógok-elcsábított közvélemény-népszerűtlen lelki független* sémáját historiográfiai képletté alakította vissza és formálta tovább. Olyanná, hogy az szintézisének, mesterelbeszélésének az alapja legyen. Akkor, amikor három kötetét, a 16., 17., és 18. század szintézisét már megírta és elbeszélését erre a konstrukcióra építette. A historiográfiai esszéiben nemcsak a Rákóczi-botrány érzelmileg és szellemileg fel nem dolgozott, ám annál inkább beskatulyázott kulcsélménye, hanem a Bethlen Gábor-monográfia visszhangjának Szekfű által megélt változata is jelen volt.

„/.../ amint a kisméretű felfogás a porosz nagyságon kívül egyébiránt sem bírt érzékkel és a német nemzeti erő más megnyilatkozásai mellett hidegen ment el, hasonlóképpen túlbecsülte a kismagyar felfogás Erdély szerepét, s másrészt túl csekély figyelemre méltatta a nyugati, Erdély-ellenes magyarság szolgálatait, csöndes, megszakítatlan munkáját,

⁶⁹⁹ Vö. Babits Mihály, 1928. In: *Babits Mihály*, 1978. II. 207–234. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00451/>

török-német közti önfeláldozó tűrését és végletektől óvakodó politikai bölcsességét, ami mind nem lévén beilleszthető a szabadságideás történetképzésbe, a kismagyar irodalom mindenkor könnyű szívvel elmellőzte méltatásukat. /.../ Bethlen Gáborhoz tudományos kritikával közeledni a Kossuthtól követelt caritas hiányának tünt fel és Eszterházy Miklós nádornak hazafiatlan aulikusként szidalmazásán senki sem akadt fenn, mert ez is hozzátartozott a liberális-nemzeti történetképzéshez.”⁷⁰⁰

Két évvel később, a *Magyar történet* tizennyolcadik századi kötetének megjelenése után Asztalos Miklós és Pethő Sándor *A magyar nemzet története az ősidőktől napjainkig* című művéhez írt bevezetésében viszont Bethlen Gáborról így írt:

„Bethlen Gábor nagyszerűen megszervezett államhatalma nem egyéb, mint a nyugati protestantizmus politikai szemléletének megvalósítása egy nagy magyar tehetség munkájából.”⁷⁰¹

Ebben a bevezetésben a nemzeti lelkesedés ébrentartását szolgáló háború előtti történetírással saját korának tudományos történetírását állította szembe. Azt, amit ő, szellemtörténész kollégái és követői művelnek. Ők a személytelen nép és nemzet történetét és az arra hatást gyakorló európai szellemi erőket vizsgálják. Úgy, hogy „a nyugati tudomány társadalom-, gazdaság-, közigazgatási módszereit” alkalmazzák a magyar történelemre. Szekfű Gyula az Asztalos–Pethőhöz írt bevezetésében kitért arra is, hogy milyen összefüggést lát egyén, nemzet és nép között. Az egyén mögött látta a nemzetet, a nemzet mögött pedig a népet. Azt, amelyet semmiféle osztályszemléletbe se lehet beszorítani.

„Az a koncepció, mely a nagyságot és a dicsőséget kereste, s e munkájában megelégedett a legkiemelkedőbb, a történeti osztályok szemléletével, a nemzet fogalmát szűk körre szorította és képtelen volt mindazt a gazdagságot áttekinteni, mely egy nemzetnek évszázados, évezredes virágzásából születik. Háború előtti történetírásunkból megismerhettük a kiemelkedőbb hegycsúcsokat, de azoknak is csak külső formáit, mert belső összetételük, a közet, melyből felépültek, a korábbi kutatási eszközökkel nem volt hozzáférhető. Egyes individuumokat láttunk, s megtanultuk, ki milyen ruhába öltözve élte le földi életét, de gondolkodásuk sajátosságait, akaratait és álmaik képeit már nem ismertük meg. Még kevésbé azt a gondolkodást, s azokat a szellemi és anyagi viszonyokat, amelyekből kinőttek, s melyek akkor is táplálták őket, mikor már a tömegtől elszakadva messze látható vezetőkké lettek. /.../ a fogalmak sorozatát minél inkább egyszerűsítjük, annál inkább megtaláljuk az ősit, az eredetit, amelyből él minden egyéb, s amely anyaként mindennek táplálója. Nemzetállam a nemzet produktuma, a nemzet pedig a nép szülötte. /.../ a nép ismeretéhez /.../ a korábban kizárólagos politikai és életrajzi szemlélet mellett szellemtörténeti, gazdaság- és társadalomtörténeti kutatás szükséges /.../ A nemzet csak a tudatosá tette rétege a magyarságnak, gyökerei ebbe a nehezen differenciálható tömegbe nyúlnak le, melynek mint minden élő

⁷⁰⁰ Szekfű Gyula, 1931b. 439–440.

⁷⁰¹ Szekfű Gyula, 1933c. VII

kollektívumnak, megvan a maga lelkesége, s amelyre idegen hatások éppúgy kiterjedhetnek, mint akár egy tudatosan önmagát nevelő individuumra. /.../ A népek öntudatosodását nevezzük nemzetnek, de az utóbbinak történetét csak a névtelen és politikátlan nép életének vizsgálata érteti meg velünk. /.../ A modern történetírás /.../ az Élet minden eredményét megvizsgálja, és egyoldalúságtól mentesen próbálja azokat két nagy, örök forrásra visszavezetni: a magyar népre, mint ősi, folyvást megújuló termelő erőre és az európai áramlatokra, melyek hasonlóképpen megszakítás nélkül formálták történetünket.”⁷⁰²

Hóman Bálint és Szekfű Gyula a millenniumi *A magyar nemzet történetét* sok szerző monográfiái sorozatának látták, amivel szemben ők szintézist kívántak alkotni. A törvény- és embertudományok megkülönböztetése, a történettudomány tárgyának és módszerének elhatárolása a természettudományokétól, későbbi magyarító sémák visszavetítése helyett a korok elkülönítése és belső mércéjük meghatározása, belső összefüggéseik megragadása, elhanyagolt, aláértékelt, homályba vesztett korszakok felfedezése, a meghatározó politikátörténet és a függelékszerű művelődéstörténet kettőssége helyett széles és lehetőleg teljes tematikai feldolgozás és tárgyalás – ezek voltak *A magyar történetírás új útjai*ban kifejtett átértékelés szempontjai.

A *Bethlen Gábor*-monográfia az átértékelés prologusának tekinthető. *A magyar történetírás új útjai* a szemléleti és módszertani megalapozásnak.

1931-ben egy brit történész és vallásbölcse, az angol Herbert Butterfield a történelem *whig* értelmezését kártékony és elfogult sémának minősítette. Úgy látta, hogy amennyiben attól megszabadulunk, leszünk képesek komoly történetírást művelni.⁷⁰³ Butterfield *The Whig Interpretation of History* című könyvét sem Szekfű Gyula, sem szerzőtársai nem ismerték. Ahogy Butterfield sem tudott *A magyar történetírás új útjairól*.

Vita a szellemtörténetről a Nyugatban

A magyar történetírás új útjai a történész szakmán túli visszhangot váltott ki. Babits Mihály – Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapprogramok*, Horváth János *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Farkas Gyula *A magyar romantika* és *A magyar történetírás új útjai* kapcsán – esszét írt a szellemtörténetről a *Nyugat*ba. Abból indult ki, hogy a szellemtörténet visszahatás a koncepciótlan adatgyűjtésre és felhalmozásra, valamint későbbi séma visszavetítésére. Gondolatmenetének a végén arra a következtetésre jutott, hogy az egyetemes mérce hiánya relativizmushoz, feladása erkölcsi nihilizmushoz vezet. Ez pedig – utalt Julien Benda könyvére – *az írástudók árulását, az éppen uralkodó divatok és érdekek bálványozását, a nemzeti kötöttségek igazolását eredményezi.*⁷⁰⁴

⁷⁰² Szekfű Gyula, 1933c. V–VIII.

⁷⁰³ Butterfield, Herbert, 1931. Vö. McIntire, C.T., 2004.

⁷⁰⁴ Babits Mihály, 1931a. In: *Babits Mihály*, 1978. II. 315–316. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>;

„A világ minden évszáma s királya, Meg a tanító körmönfont irálya” – idézte Arany Jánost a tényeket felhalmozó és átláthatatlan, jelentés nélküli történelemtől.⁷⁰⁵ Ahogy a téglák összehordása nem házépítés, hiszen a ház tervének a fejünkben kell lennie – elevenítette fel (anélkül, hogy hivatkozott volna rá) Arisztotelész *Metafizikájának* (a szubsztanciáról és a szubsztrátumról, a formáról és az anyagról, a rendező elvről és az elrendezendő alkotóelemekről szóló) tételét –, úgy az anyaggyűjtés sem feldolgozás. Ahhoz rendezőelv, szempont, értelmezés kell. A szellemtörténet a mai kor szempontjainak visszavetítésével szemben a különböző korszakok különböző kollektív eszméit keresi, hogy azokat követve értelmezze a korszakok belső összefüggéseit. A kollektív eszmék szellemtörténeti jelentőségű, a kortendenciákkal összhangban lévő, hatást gyakorló, sikeres műveket fednek. Kiemelkedő egyéni teljesítmények helyett a korabeli átlagot, a tömegjelenségek szociológiáját. A megközelítés módszere ugyanakkor elsősorban a beleérzés, az intuíció. Ám ami a művészetben jogos, azt a tudományban határok közé kell szorítani.

„Szubjektív és egyéni nagyon közel vannak az önkényeshez; s a tudomány csak mégsem lehet bevallottan önkényes?”⁷⁰⁶

„A szellemtörténet csak a változó koreszméket látja a História tényei mögött. A felhőket látja, melyek a változatlan fényvel égő csillagokat eltakarják. Oly hajóshoz hasonlít, aki a csillagok helyett a felhők futása szerint akar tájékozódni. Vannak-e csillagok egyáltalán, vagy nincsenek? Egy bizonyos: a szellemtörténet mindent a változó felhőzethez mér, még önönmagát is. Létjogát, büszkeségét nem valami szilárd ismeretelméleti vagy okos módszertani normáknak való megfelelésben látja. Nem tanainak igazságában vagy az igazságra vezető hasznosságában. Hanem főleg és szinte egyedül korszerűségében.”⁷⁰⁷

„Bizonyos, hogy a tudomány is függ a kortól, s tudattalanul is átveszi a kor bizonyos tendenciáit s egyáltalában nem tudományos eredetű »eszméit«. A szellemtörténet jól teszi, ha kutatja ezeket az összefüggéseket. De ha túlságosan is megéri és szentesíti őket, oly útra lép, melynek meggondolandó voltát – úgy véljük – legkiválóbb szellemtörténeiszünk tudat alatt maguk is érzik, s szinte önkénytelen szavakkal mentegetik. »Amint természetes volt – mondja Szekfű Gyula –, hogy a középkori keresztény univerzalizmus légkörében élő szerzetes vagy püspök világkrónikát írt, s benne kora eseményeit az akkori keresztény világnézet egyetemes szempontjából rendezte el: éppoly érthető, ha a nacionalizmus korában a történetírónak legmagasabb törekvése oda irányul, hogy nemzeti történetíró legyen. Ezt semmiképpen sem lehet *írástudók árulásának* minősíteni.« – Nem, ezt még semmiképp! – feleljük készséggel; s hozzá kell tennünk, hogy a szellemtörténet magyar munkásai nem esnek a túlzott nacionalizmus bűnébe, s főleg nem lehet őket azzal vádolni,

⁷⁰⁵ „Történelemből ha kicskét tanult is, / Meg elfelejté a vizsgálatig; / Mert a fonál, ha oly hosszú nyult is, / Nem az volt, mi szellemnek mondatik; / De a föld minden évszáma s királya, / Meg a tanító körmönfont irálya”. Arany János: Bolond Istók. Második ének 28. In: *Arany János*, 1981. II. 172. <http://mek.oszk.hu/00500/00597/html/bi02.htm>

⁷⁰⁶ Babits Mihály, 1931a. In: *Babits Mihály*, 1978. II. 301. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>

⁷⁰⁷ Babits Mihály, 1931a. In: *Babits Mihály*, 1978. II. 315–316. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>. Vö. Babits Mihály, 1918. In: *Babits Mihály*, 1978. I. 510–517. <http://mek.oszk.hu/05200/05258/pdf/esszek1.pdf>

hogy a történeti igazságot nemzeti hiúságuknak fölládoznák. A történetíró Szekfű, aki nemzete hibáit szépítés nélkül, sőt sötét szemmel tudja látni, szinte kegyeletlenül őszinteséggel rajzolja meg, éppoly kevéssé vádolható erről, mint az irodalomtörténész Horváth János /.../ És mégis, nincs-e az idézett mondatban, lappangva, de érezhetően, valami magva és árnyalata annak a mentalitásnak, mely korunk legjobbjait is oly könnyen teszi olykor akaratlan és öntudatlan árulókká a Szellem reliquiájával szemben, melyet képvisel. Ez az árnyalat az indokolásban van. /.../ Az a felfogás, amely egy szellemi vagy tudományos attitűdöt teljesen adekvát módon vél indokolni, avval, hogy ez az attitűd megfelel a kor szellemének: mindenképp modern és mai. Ezé a századé, melynek szelleme már eddig is megteremtette a világháborút. S amely mégis nem áttolja ezt a szellemet mértékké avatni, mert minden más értéket elvesztett.”⁷⁰⁸

Babits esszéjéhez a *Nyugatban* négyen szóltak hozzá: Fülep Lajos művészetfilozófus, zengővárkonyi református lelkész, Kardos László a debreceni zsidó gimnázium tanára, műfordító, Váczy Péter középkor-történész és Joó Tibor történetfilozófus.⁷⁰⁹

Fülep Lajos úgy látta, hogy Babits nagy rokonszenvvel méltányolja a szellemtörténet eredményeit és pontosan jelöli ki érvényességének határait. Ám kritikáját nem kell kiterjeszteni a szellemtörténet minden irányára és területére. A művészet-történet területén annak a követelménynek az alkalmazásával, hogy minden kort saját mértékével kell mérni, olyan korokat fedeztek föl, amelyeket korábban hanyatlónak bélyegeztek és nem méltattak figyelemre. Babits kritikája a kételkedő, de biztonságra áhító filozófusé és az alkotásában biztos kánonnal élő alkotóé. Önmarcangoló vívódása abból a tragikus helyzetből fakad, amit a történelmi jelenségek relatív és egyszerű jellege és a mindenre alkalmazható értékkódex iránti vágy közötti feszültség határoz meg. A konfliktus nem gondolkodási hiba következménye, hanem a dolgok természetéből következik. Amit az intellektualizmus szétválasztott, nem egyesítheti. A biztos fundamentum a hit, akarat és gondolat egysége. Filozófiai igazság ugyanis hit és akarat közreműködése nélkül nem lehetséges.

Kardos László továbbgondolta Babits tételét, miszerint a szellemtörténet relativisztikus és szubjektív irányzat. A korokat saját mércéjükkel kell mérnünk, hogy belső viszonyaikat rekonstruálhassuk és megismerhessük, ami nem relativizmus. Ám amikor egyetemes világképbe rendezzük, értékeljük őket, egyetemes mércére van szükségünk. A szellemtörténet a pozitívizmusról torzképet ad, holott a pozitívizmus is a dolgok legbelső értelmének megértésére törekedett. A szellemtörténet sincs védve a könnyelmű hipotézisek, zsurnalisztikus megoldások ellen szilárd alapozás híján. A szellemtörténészek azt olvassák a régi történetírók fejére, hogy függetlenségi pártiak voltak. Ők viszont jobboldaliak. A szellemtörténet a művelődéstörténet gyökeres megújítása. Babits kritikája inkább a szellemtörténet elméletére vonatkozik, mint

⁷⁰⁸ Babits Mihály, 1931a. In: *Babits Mihály*, 1978. II. 317–319. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>

⁷⁰⁹ Fülep Lajos, 1931; Kardos László, 1931. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00527/>; Váczy Péter, 1932; Joó Tibor, 1932. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00529/>

a szellemtörténészek alkotásaira. Horváth János középkori irodalmunkról írt könyvében összhangban van a régi pozitívista és az új szellemtörténeti iskola.

Váczy Péter azt állította, hogy a szellemtörténet nem tömegjelenségeket, hanem kiemelkedő egyéniségeket állít vizsgálódása középpontjába. Historicizmusa nem relativizmus. Más az időtlen, változatlan értékek világa és az időhöz kötött, történelmi, tehát változó eszményeké. A moralitás autonóm, a történetírás heteronóm. Amikor Babits a történetíráson közvetlen erkölcsi útmutatást kér számon, visszatér az ókor instrumentális történelemfelfogásához, amely a történelemtől gyönyörködtetést és praktikus életvezetést várt. Azt várja a történetírótól, hogy ne csak tudós, hanem vezér és tanító legyen. Holott a szellemtörténet az érzékelhető, tárgyi, tevékenységre összpontosító naturalista történelemfelfogással szemben az emberit a szellemin keresztül közelíti meg, a tett helyett az emberre figyel, s a cselekedetek történetírását a belső, emberi arculat feltárásának kísérletével váltja fel.

Joó Tibor azzal érvelt, hogy a szellemtörténet visszahatás a naturalista pozitívizmusra, amely a külső tényezők helyett az értékszempontú alakítás, a belső szellemi fejlődés megragadására irányul. Az új idealizmus filozófiájának világképéből származik, amely a neokantiánus ismeretelméleti kriticismuson alapszik. Rickert tisztázta a történelmi megismerés kategóriáit és objektivitásának feltételeit, eszközét pedig a szintetizáló intuícióban ismerte fel. A szintetizáló intuíció adatokból ellenőrizhető ismeret, ténymegállapítás. Alkalmazása ismeretelméleti és logikai tudatosságot kíván és feltételez. A szellemtörténet individualista, a kollektív szellemet egyéni kölcsönhatások szintézisének látja, közel áll hozzá a hőskultusz és az egyén. Nem csupán a sikeres eszmék történelme és tipológiája, hanem a kollektívumok születését kutatja, amely az individuumhoz vezet és biográfiák írására ösztönzi. A szellemtörténész ítélkezés helyett megért. Nem relativizál, hanem a relatív formákból az állandót és az ideálisat emeli ki és értéktant alkot. Ezért nem kell attól tartani, hogy művelői írástudói árulást követnének el.

Hatvany Lajos *A magyar történetírás új útjairól a Századunkban* részletes és szenvedélyes politikai esszét írt, amelyben a reformkori liberálisok és a század eleji radikálisok mellett, a reformkori konzervatívok és a magyar szellemtörténeti iskola történészei ellen érvelt.⁷¹⁰ Ebben – többek között – határozottan cáfolta Szekfű Horváth Mihály történetírásáról alkotott képét. Úgy látta, hogy Horváth Mihály tárgyilagosságra törekedett és témái sokrétűek voltak. Hatvany Lajos írásában érezni lehetett azt, hogy nagyon csalódott Szekfűben.

Vámbéry Ruzstem pedig *mi-ők* képében az igazság keresését és a hatalom igazolását állította szembe. Ennek jegyében írta:

„Mi gonosz progresszívek nem hallgatunk el tényeket vagy ellenvéleményeket, nem következtetéseinkhez csipegetjük ki a tények közül bizonyítékainkat, mint a gyerekek a kálcsból a mazsolát, nem kötünk kényszeregyezséget a logikával, hanem álljuk a tényekből

⁷¹⁰ Hatvany Lajos, 1931. In: *Hatvany Lajos, 1964.* II. 283–318.

levont véleményünket akkor is, ha ezek véletlenül nem vágnak össze a politikai hatalom érdekeivel. Mi véletlenül nem akkor derítjük ki a legendás Fejedelemtől, hogy bordélyházat tartott fenn, amikor a Habsburgok vannak uralmon, nem az ellenforradalmi reakció idejében bizonyítjuk a liberalizmus kártékonyágát, nem olyankor szidjuk az esküdtbíráskodást és dicsérjük a halálbüntetést, amikor a forradalom az előbbit eltörölte és az utóbbit szorgalmasan gyakorolja.”⁷¹¹

Babits Mihály a szubjektivitás, a relativizmus és a nemzeti kötöttség veszélyeire hívta fel a figyelmet. Kardos László pedig arra, hogy amivel szemben a szellemtörténészek át kívánták értékelni a magyar történelmet, csupán torzképe a pozitívizmusnak, hiszen az is összefüggések feltárására irányult.⁷¹²

A viszonyítás: *A magyar nemzet története*

A Szilágyi Sándor által szerkesztett, Vaszary Kolos hercegprímás neve alatt Pór Antal által írt bevezetéssel és Jókai Mór utószavával ellátott millenniumi *A magyar nemzet története* tíz kötetes sorozat 1895 és 1898 között jelent meg az Athenaeum kiadásában. A sorozat a magyar nemzet alkotmányos fejlődésének politikai történetét és civilizálódásának művelődéstörténetét beszélte el és jelenítette meg metszetekkel, képekkel, rajzokkal, források másolataival. Pozitívista *nemzeti liberális* elbeszélést ismerhettek meg, akik a húszezer vásárló közül nemcsak nézegették és lapozgatták, hanem el is olvasták a hétezer, kötetenként hétszáz oldalnyi sorozatot, amely a nemzeti szerveződéstől az alkotmányos nemzetállamig, a harcos nomád életformától a békés, művelt városi életmódig ívelő fejlődést mutatott be. Az elbeszélés a távoli múlttól a jelenig, Ázsiától a Kárpát-medencéig, a vándorlásoktól a megtelepedésen és az államalapításon keresztül az alkotmányos nemzetállam programjáig és a program megvalósításáig, a távoli múlttól a nemzeti történelem megvalósult céljáig ívelt.

Kik voltak a tízkötetes elbeszélés szerzői és miről szóltak az egyes kötetekben? A szerzők közül három régész, nyolc történész, egy irodalomtörténész és egy politikai közíró volt. *A Magyarország a királyság megalapításáig* címmel közreadott első kötetben Fröchlich Róbert régész az elbeszélő források alapján a későbbi Magyarország területén a római hódítás előtt élt népek életformáját mutatta be. Kuzsinszky Bálint régész, ókortörténész, numizmatikus a római provinciák, Pannónia és Dácia egykori lakosainak történetét írta meg. Nagy Géza régész, etnográfus a Kárpát-medencében akkor élők népvándorlás kori történetével ismertette meg olvasóit. Marczali Henrik történetíró a magyarok eredetét, őstörténetét, vándorlásait, a honfoglalást, a kalandozásokat, a fejedelemség átalakulását és a királyság megalapítását, Szent István királyságát dolgozta fel. A kötet tehát egyfelől a magyar királyság megalapításának helyszínét, másfelől az ideérkező, itt hont foglaló, megtelepedő és államot alkotó ma-

⁷¹¹ *Vámbéry Ruzstem, 1931.* 13.

⁷¹² *Vö. R. Várkonyi Ágnes, 1973.* II.

gyarok történetét mutatta be. A kötet időhatárai a távoli múlttól az első ezredfordulón túlig terjedtek, több mint ezer évet fogtak át. Szerzői a sorozat leghosszabb, és a történettudomány eszközeivel legkevésbé felderített több mint egy évezrednyi időszakra igyekeztek fényt deríteni.

A csaknem három évszázadot tárgyaló második kötet, *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)* egy szerző, Marczali Henrik műve volt. Komoly, tematikai teljességre törekvő, forráskritikus megközelítésben.

A harmadik kötetet – *Az Anjouk kora. Az Anjou ház és örökösei (1301–1439)* – ketten, Pór Antal és – a visszalépő Fejérpataky László helyett – Schönherr Gyula írták. Pór Antal egyháztörténeti, Schönherr Gyula politikatörténeti szempontból dolgozta fel az Anjou dinasztia és utódai uralkodásának százhuszonnyolc esztendőre kiterjedő eseményeit, történetét.

A *Hunyadiak és a Jagellók kora (1446–1526)* volt a címe Fraknoi Vilmos művének, aki e nyolcvan évről politikatörténeti szempontú eseménytörténetet adott elő.

A sorozat megindításakor Károlyi Árpád írta volna *Magyarország három részre osztásának történetét (1526–1608)*, ám visszalépett, s helyét Acsády Ignác foglalta el. Ő gazdaság- és társadalomtörténetet művelt, ám a sorozatba politikatörténetet írt, így e nyolcvankét esztendőét.

A *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig* első három könyve (II. Mátyás uralkodása, Bethlen Gábor kora, Bethlen halálától I. Lipót trónraléptéig) fél évszázadra kiterjedő (1608–1657) politikatörténeti feldolgozás. Szerzője Angyal Dávid volt. Az egész kötet kevesebb mint tizedét kitevő *Társadalmi és műveltségi állapotokat* pedig Dézsi Lajos irodalomtörténész írta.

A *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)* szerzőségét eredetileg Thaly Kálmán vállalta. Mivel ő nem írta meg, így a bő fél évszázadot átfogó kötet Acsády Ignác politikatörténeti műve lett.

Marczali Henrik dolgozta fel *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig 1711–1815* címmel (későbbi kifejezéssel élve) a bő évszázadnyi „hosszú” tizenharmadik századot. Komplex tematikával, árnyalt megközelítéssel, tárgyilagossággal megítéléssel, túlnyomórészt addig feltáratlan forrásanyag alapján.

A *nemzeti államalkotás kora (1815–1847)* Ballagi Géza széles forrásbázison alapuló bő három évtizedet tárgyaló politikatörténeti alkotása volt.

A sorozat zárókötetének szerzője Kónyi Manó, majd Marczali Henrik lett volna, de visszaléptek. Ezért *A modern Magyarország (1848–1896)* első részének, az 1848–1849-es szabadságharc politikai és hadi eseménytörténetének Márki Sándor, második részének, az 1849 és 1896 közötti politikatörténetnek Beksics Gusztáv lett a szerzője. Horváth Boldizsár, Falk Miksa és Kónyi Manó forrásanyagokkal segítették Beksics munkáját.⁷¹³ A könyv fél évszázadot fogott át.

A sorozat szerzői közül Marczali Henrik két és háromnegyed könyvet (az egész sorozat csaknem harmadát), Acsády Ignác két teljes kötetet, Fraknoi Vilmos és

Ballagi Géza egyet-egyet, Angyal Dávid csaknem egyet, Pór Antal és Schönherr Gyula, valamint Márki Sándor és Beksics Gusztáv egy-egy könyv felét, Frölich Róbert, Kuzsinszky Bálint és Nagy Géza összesen egy kötet negyedét, Dézsi Lajos egy másiknak a tizenötödét írta.

A címek túlnyomórészt politikatörténeti, közelebből államtörténeti jellegű feldolgozásra és elbeszélésre utalnak. Közülük három dinasztiai, kettő királyok uralkodása szerinti korszakolást mutat. Az ország három részre szakadásának politikatörténetét elbeszélő mű az egységes magyar királyság hiányát, az annak helyébe lépő politikai kereteket és viszonyokat mutatta be. Egy másik két esemény, egy magyar és egy európai történeti esemény közötti bő évszázadot tárgyal. Olyan címet is olvashattunk, amely mindössze harminckét év politikatörténetének feldolgozására vállalkozott. Ám ez az időszak kitüntetett jelentőségű volt, mert az elbeszélés szerint ebben a bő három évtizedben alkották meg a magyar nemzetállam programját. A sorozat záró kötet fél évszázadra terjedt ki. *A modern Magyarország* már címével elkülönítette tárgyát a korábbiakban tárgyalt régi Magyarországtól, és arra utalt, hogy – mai kifejezéssel – jelenkortörténetet foglalt magában. A tartalomjegyzékek olvasása azt a benyomást kelti, hogy nemcsak a címek túlnyomó része politikatörténeti, hanem a könyv- és a fejezetcímek is. Ezekhez mintegy kiegészítésként művelődéstörténeti fejezetek társultak.

Amennyiben elolvassuk *A magyar nemzet történetét*, úgy találjuk, hogy az túlnyomórészt valóban politikatörténet, amelyhez függelékként némi művelődéstörténet társult. Utolsó két kötet foglalta magában a nemzeti liberális elbeszélés betetőzését, a modern magyar nemzetállam programját és annak megvalósítását, létrejöttét.

Tüzetes, szinte mindenre kiterjedő forráskritikát, tematikai komplexitást és egyetemes történeti vonatkoztatást a Marczali Henrik által írottakban (I, II, VIII) találunk. Feldolgozásában a 18. század története igen árnyalt, differenciált, a fekete-fehér ábrázolástól és értékeléstől nagyon eltérő, sokszínű képet mutat.

A magyar nemzet története használatát, az egyes kötetek olvasását nem könnyítette meg, hogy nem volt tárgy- és névmutatója, kútfő- és irodalomjegyzéke. A kötetek impozáns, reprezentatív, szimbolikus külseje inkább albumhoz, mint kézikönyvhöz illett, és a foglalat, a külső igen nagy kiterjedésű és súlyos volt. Sem kézbe venni, sem olvasni nem lehetett könnyű. Annál inkább alkalmas volt arra, hogy a szemét gyönyörködtesse, hogy kivételes alkalmakkor lapozgatni lehessen.

A szerkesztő, Szilágyi Sándor a X. kötethez írt előszavában összehasonlította egymással a korábbi egy szerzős feldolgozásokat a millenniumi sorozattal. Megindokolta, hogy miért látta szükségesnek, hogy egész szerzőgárdát kérjen fel a feladatra:

„Eddigi történeteink egy ember tollából kerültek ki: a Palmáé, Katonáé, Virágé, Budayé, Fessleré, Mayláthé, Horváth Mihályé, Szalay Lászlóé s Szalay Józsefé. Kétségtelen, hogy ez a munka egyöntetűségének javára válik, de ma, midőn a történeti anyag napfényre hozása oly óriási mérveket öltött, hogy okmánytárakból és monographiákból egész könyvtárak állanak a kutatók rendelkezésére, ezek áttanulmányozása és feldolgozása egy ember részé-

⁷¹³ Szilágyi Sándor, szerk., 1894–1898. I–X. <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/>; Romsics Ignác, 2011. 155–166.

ről legyőzhetetlen akadályokba ütközött volna, annyival inkább, mert az eredeti terv szerint a tíz kötetre tervezett, tehát az eddigieknél jóval terjedelmesebb munkát négy év alatt teljesen be kellett fejeznünk. Ennek a tervnek megvalósítása csak egy úton volt lehető: ti. megnyerni azokat a szakembereket, kik mint specialisták, egyes korszakok történetével behatóan foglalkoztak, s a feldolgozandó anyagot akkép osztani fel köztük korszakok szerint, hogy azok az ezer év történetének teljes, kimerítő képét nyújtsák. Természetesen az egyes korszakok festésében, jellemzésében mindenki saját meggyőződését követte s mi ezek megnyilatkozásának akkor sem álltuk útját, midőn a feldolgozásban vagy jellemzésben nem mindenben értettünk velük egyet. Azt a kérdést, ha vajon elegendőnek tartjuk-e az irodalom útján hozzáférhető anyagot dolgozni fel, vagy a hiányok pótlására leváltári kutatások által teljesebbé tenni az anyagot, magukra a szerzőkre bíztuk, kik különben is legalkalmasabbak annak megítélésére, hogy nélkülözhetik-e a további forráskutatást vagy sem.⁷¹⁴

„/.../ egyes részeiben a kor színvonalán álló munka, de egységes szintetizáló szempont, egységes szerkezet és következetes módszer híján igazi szintézisnek nem tekinthető. Lényegében sokféle érdeklődésű és különböző értékű monográfiák sorozata” – írta Hóman Bálint *A magyar nemzet történetéről* bő három évtized múlva. A többi korabeli szintézisről pedig ez volt a véleménye: „Az egykorú hosszabb-rövidebb összefoglalások közül a szempontok egysége és történetírói kvalitás tekintetében leginkább kiemelkednek Marczali Henriknek egyetemi előadásai anyagát közrebocsátó kézikönyve, Acsády Ignác materiális ízű szintézise, Baróti Lajosnak a korán elhalt Szalay József művét átdolgozó könyve, gróf Andrássy Gyulának angol ízlésű és alkotmányjogi érdeklődésű munkája.”⁷¹⁵

A magyar nemzet története köteteinek túlnyomó többsége valóban politikai és hadi események történetét tartalmazta művelődéstörténeti kiegészítésekkel. Bár a tárgyalásban olykor keveredtek a politika- és művelődéstörténet szempontjai, hat kötet szerzői dinasztiai és királyok uralkodásához kötötték elbeszélésük korszakolását. Ez alól a legelső és a három utolsó kötet alkotott kivételt. Az első azért, mivel olyan ezer éven túl ívelő időszakot fogott át, amelyet nem lehetett dinasztiaihoz vagy királyokhoz kötni. Szerzői ugyanis a magyar királyság megalapítása előtti, a későbbi Magyarország helyszínére és az ide érkező magyarokra vonatkozó ismereteket beszélték el, beleértve a királyság megalapítását is. A nyolcadik kötet a török kiverését követően berendezkedő Habsburg abszolútizmus beolvasztó politikájának kudarcával és feladásával indított, a rendi dualizmus és a felvilágosodott abszolútizmus tárgyalásával folytatta elbeszélését, majd a nemesi ellenállás és az új abszolútizmus és rendi dualizmus berendezkedésével zárt. A kormányzat- és államtörténeti, politikatörténeti tárgyaláshoz társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténeti szempontok és feldolgozások illeszkedtek egyetemes történeti vonatkoztatással. A kilencedik kötet

⁷¹⁴ Szilágyi Sándor, szerk, 1894-1898. X. <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/>

⁷¹⁵ Hóman Bálint, szerk, 1931. 34-35.

a nemzetállam programjának kidolgozását tárgyalta politika- és művelődéstörténeti szempontból. A tizedik, a sorozatzáró kötet pedig a nemzetállam megvalósulását mutatta be politika- és hadtörténeti eseménytörténet, illetve politikátörténeti, egyenesen jelenkortörténeti tárgyalással.

A pozitívista *nemzeti liberális* mesterelbeszélés a honfoglalás ezer éves évfordulója, a magyar állam millenniuma alkalmára és alkalmából készített szellemi vállalkozások sorába illeszkedett, azok közül az első volt. Ezt követték a Marczali Henrik által szerkesztett *Képes Világtörténet* és Borovszky Samu *Magyar vármegyék*-sorozat impozáns kötetei. A könyvsorozatok olvasóikban felidézhetők és megerősíthetők a millenniumi ünnepségsorozat üzenetét. Azt, hogy a magyar nemzet állama ezeréves, magyar nemzetállam, alkotmányos és civilizált európai állam, amelynek létjogosultságát a kereszténység védőbástyájaként leírható múltja, jövőjét kelet- és délkelet-európai civilizációt terjesztő missziója bizonyítja. Ezt az időben elbeszélte történetet térben testesítették meg az ezeréves államiség emlékeztető helyei: a Sугárút (Andrássy út) végén a millenniumi emlékmű, a Múcsarnok, a Vajdahunyad vára és a körülötte lévő különböző stílusú épületek, az Iparművészeti Múzeum, az Országház kupolája, a Millenniumi Földalatti vasút (Európa első kéregvasútja), a Keleti és a Nyugati pályaudvar, a Ferenc József-híd, a Vaskapu megnyitása és a főváros és a vidéki városok számos építménye és civilizációs vívmánya.

Hóman Bálint és Szekfű Gyula elsősorban *A magyar nemzet történetét* kívánták felülírni a *Magyar történettel*. Azzal, hogy nem vetítik vissza a múltba a normatív jelent, hanem egyenrangú, egyaránt fontos, önértékű és belső mércéjű korszakok belső összefüggéseit tárják fel. Nem politikátörténeti tematikát követnek és nem tekintik függeléknek a művelődéstörténetet, hanem kitágítják és elmélyítik a múlt külső és belső világát a társadalom, a gazdaság és a szellem, a lélek irányába. Kapcsolatba hozták egymással a nagy európai szellemi hatásokat és a magyar nemzet autochtonitását. Sokszerzős monográfiák sorozata helyett két szerző egységes szempontok alapján valódi szintézist kívánt megalkotni. Olyan szintézist, amely Trianon után segíti a nemzetet abban, hogy illúziók helyett reális önismeretre tehesen szert.

Kulturális átvétel és eredetiség

Hogyan, milyen alapon határozhatjuk meg a történelem korszakait? Mutatnak-e eltérő sajátosságokat Európában és Magyarországon? Milyen kapcsolat volt a nagy európai eszmeáramlatok és az autochton magyar nemzet története között? Szolgáiban átvették, lemásolták a gótika, a reneszánsz, a humanizmus, a reformáció, az ellenreformáció, a barokk, a felvilágosodás, a liberalizmus, a nacionalizmus és a szocializmus eszméit Magyarországon vagy az átvett eszmerendszerek egyúttal más jelleget kaptak a befogadás és alkalmazás folyamataiban, mint máshol?

A Magyar történet köteteiből kielemezhetőek a szintézis szerzői, a Mátyástól az első világháborúig terjedő elbeszélésből Szekfű Gyula válaszai. Mégis mielőtt a *Magyar történet* korszakolását, annak alapját és kritériumait meghatároznánk, érdemes

áttekintünk gondolatmenetét a periodizáció típusairól és a korszakolás alapjáról, kulturális átvétel és eredetiség viszonyáról.

Szekfű Gyula az 1935–1936-os tanév első, őszi félévében *A magyar barokk korszak* címmel tartott heti négy órás főkéllégiumot az egyetemen. A kollégium bevezetéseként azzal foglalkozott, hogy milyen korszakolás mit jelent, majd a kulturális átvétel (későbbi kifejezéssel: a kulturális transzfer) folyamatában általános európai és egyedi magyar viszonyát érintette és arra a következtetésre jutott, hogy a korszakolás meghatározása és a korszak tárgyalásának módszere az átvett európai eszmét és az átvevő fejlődési állapotát és eredetiségét egyaránt ki kell, hogy fejezze. A kulturális átvétel és az eredetiség értelmezésében arra támaszkodott, ahogy Horváth János közelítette meg a nemzeti irodalom egyediségét.⁷¹⁶

Szekfű előadásába bevonta azokat az értelmezéseket, amelyek továbbgondolták Hóman Bálint és az ő – a *Magyar történetben* alkalmazott – korszakolását, mindenekelőtt Váczy Péter és Mályusz Elemér interpretációit. Kiindulásként megkülönböztette egymástól a monográfiákban és a szintézisekben, elsősorban a millenniumi *A magyar nemzet történetében*, a *Magyar történetben* és annak visszhangjában alkalmazott korszakolásokat. Elkülönítette a külsőleges jegyek alapján kialakított korszakolásokat, mint a *Hunyadiak kora* vagy a *Mohács után* azoktól, amelyek valamilyen belső ismérv köré csoportosították a periodizációt: *patrimoniális királyság, reneszánsz, szimbolikus államszervezet* (Váczy Péter), *karizmatikus királyság* (Mályusz Elemér), *középkori magyar nagyhatalom, protoreneszánsz, magyar rendi állam* (mindhárom Hóman Bálint). Ez utóbbiak mindegyike az államra vonatkozott, hiszen azokban a korszakokban, amelyeket jelöltek, még az állam határozott meg mindent, adott mindennek képet. Hangsúlyozta, hogy a külsőleges korszakolásnak van belső alapja, csak kimondatlanul, mivel azt a régebbi történetírás nem találta meg. Az a periodizáció, amely belső ismérveken alapszik, elkülönítő jegyeit a nemzeti élet olyan területéről merítheti, amely a korban nagy szerepet játszott, de az éppúgy lehet az egész nemzeti életet átfogó, azt meghatározó és jellemző sajátosság is. Minthogy a korok egymástól nem függetlenek, nem lehet egy szóval kifejezni azt, ami a nemzeti élet minden területére érvényes. A korszakok külső névadása az egyszeri magyar helyzetet fejezi ki, míg a belső ismérvek alapján meghatározott periodizáció során olyan kategóriákat használunk, amelyek más népekre is jellemzőek. Ilyen a reneszánsz, a gótika, a barokk, amely a legtöbb európai nép történetében korhatározó. Ezek esetében tudnunk kell, hogy a magyar fejlődési fok más volt, mint a külföldi, a magyar reneszánsz természete, jellege különbözött az osztrákétól, a csehétől, az olaszétól és az angolétól. A különböző fejlődési fokok elvezetnek a kisépek történetének egyik fontos kérdéséhez, a kultúrátvételhez, az pedig az eredetiséghez.

„Elképzelhetetlen egy minden önállóságtól mentes, szellemileg üres kor, hiszen a nemzeti szellem állandó munkában van. Nem egy óra, amely megáll, félszázadon át nem jár, s ezáltal a magyarság szellemisége idegent kérődzik.”⁷¹⁷

⁷¹⁶ Szekfű Gyula: *A magyar barokk korszak*. Egyetemi előadás, 1935–1936. I. félév, 4 óra. EKK G 630/4. 1–2. Vö. Horváth János, 1921a, b, 1922a, b, 1927, 1931, 1935.

⁷¹⁷ Szekfű Gyula: *A magyar barokk korszak*. EKK G 630/4. 2. Vö. Horváth János, 1927.

A magyar történelem egyediségével és önelvűségével ellenkezik az a tétel, mi szerint a 18. század nemzetietlen kor volt, akár amiatt, mivel a Habsburgok politikai elnyomása alatt volt, akár azért – vitatkozott Mályusszal –, mert a bécsi barokk legyűrte a 17. századi magyar szellemet, minthogy Magyarországon idegen dinasztia uralkodott.

Akkor járunk el helyesen, ha megállapítjuk, hogy mi az általános európai kor-képző és mennyiben önálló annak magyar átvétele. Az átfogó fogalmak, mint a reneszánsz, a barokk, a protestantizmus, az ellenreformáció az egész emberi életet és az egyes emberen át a társadalmat és a kultúrát egyaránt átfogják és jellemzik. Ezért nem elég egy-egy korban egy-két embert, vagy az emberi élet egy részét, oldalát megragadni. Olyan kategóriára van szükség, amely kollektív, totális, átfogja az egész emberi életet.

Ezek pedig a nagy európai eszmeáramlatok, amelyek – mint látni fogjuk – tagolták azt a korszakolást, amelyet Szekfű Gyula alkalmazott mesterelbeszélésében. Ám nem befogadási folyamataik története alkotta a szintézis legalapvetőbb szintjét. Részai voltak a periodizációnak, de fundamentálisabb és autochtonabb rendszerbe illeszkedtek.

Tagolás: korszakok és témák

A Magyar történet 1928 és 1934 között hét, egyenként négy-öt száz oldalas nagyformátumú kötetben látott napvilágot. Az utolsó két kötetet 1935-ben *II. Rákóczi Ferenctől gróf Tisza Istvánig* címmel a kiadó, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Szekfű Gyula neve alatt külön is kiadta.

A Magyar történet második, bővített és teljes kiadása 1935–1936-ban és az azt követő harmadik bővített és teljes változat (1936), a negyedik (1937), az ötödik (1938), a hatodik (1939) és a hetedik (1941) változatlan utánnyomás öt, egyenként csaknem hétszáz oldalas kötetben jelent meg. A második kiadástól mindegyik kötetet időrendi áttekintés zárta. A bővített változat függelékeként külön 150 oldalas füzet tartalmazta az egész mű tárgy- és névmutatóját, amelyet Ember Győző készített el. 1990-ben újranyomták a második, bővített variáns hasonmását. Az interneten, a Magyar Elektronikus Könyvtárban viszont az elsőt találjuk meg. Mindkét változatot használtam, mivel találunk különbségeket közöttük, elsősorban a kútfők és az irodalom áttekintésében, de a szerzők időnként magán a szövegen is finomítottak.

Az *Őstörténet. Törzsszövetség. Keresztény királyság* című első kötetet Hóman Bálint írta, aki a magyarok történetét a magyarok eredetétől III. Béla birodalmáig, a 12. század végéig, 1196-ig tárgyalta. Hóman Bálint volt a szerzője *A rendiség kialakulásának kora* címmel írt második kötetnek, amelyben a 12. század végétől a 14. század ötödik évtizedéig, 1196-tól 1342-ig beszélt el a magyar történelmet *Nagyhatalmi törekvések; Az Aranybulla korának politikai és társadalmi mozgalmái; Tatárveszedelem. Osztrák és cseh háborúk; Oligarchia; Küzdelem a trónért és hatalomért; A rendi*

állam közhatalmi szervezetének kiépítése tematikus egységekben. A magyar nagyhatalom cím alatt a harmadik kötetben Hóman Bálint a *Világuralmi tervek*; A középkori magyar nagyhatalom; A rendi társadalom felé; A renaissance felé; *Küzdelem a török ellen* című egységekben írta meg – az utolsó két tematikus egységnek valószínűleg Bartoniek Emma volt a szerzője – a magyar történelmet Nagy Lajos uralkodásától Mátyás királlyá választásáig. A kötetben az utolsó két részt Szekfű Gyula írta: *A magyar renaissance állam* címmel Mátyás uralkodásának és *A rendek uralma Mohácsig* cím alatt a Mátyás halála és a mohácsi csatavesztés közötti magyar történelmét. A harmadik kötet időhatárait 1342 és 1526 alkották. Az első három kötet témái és alkorszakai politikatörténeti, jogtörténeti, társadalomtörténeti és szellemi történeti tagolást mutatnak.

A negyedik, ötödik, hatodik és hetedik kötet szerzője Szekfű Gyula volt. A kötetek címe – az utolsó kivételével – egy-egy évszázad: *A tizenhatodik század*; *A tizenhetedik század* és *A tizennyolcadik század*, az utolsóé viszont, holott csak az első világháborúig terjeszkedett, *A tizenkilencedik és a huszadik század* volt. A címeket nézve az a benyomásunk támadhat, mintha a korszakolás alapja századonkénti lenne. Holott a tartalomjegyzékek is összetettebb képet mutatnak. A tüzetes olvasásból pedig kiderül, hogy a századonkénti kötetek politikatörténeti, társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti, szellemi történeti témákat és korszakolást foglalnak magukban, amelyek nincsenek mereven elválasztva egymástól, egymásra vonatkoznak, ahogy az egyes korszakok is. *A tizenhatodik század* az 1526 és 1606 közötti időszakot tárgyalja *A polgárháború és a három részre osztás*; *A Habsburg királyság berendezése*; *A kereszténység védőbástyája. A védelem királyi szervezése*; *Az új nagybirtok kifejlődése és nemzeti szerepe*; *A vallási kérdés: a hitújítás*; *Az erdélyi kérdés. A fejedelemség kialakulása*; *A német uralom kifejlődése Bocskay nemzeti reakciójáig* tematikus egységek szerint. *A tizenhetedik század* 1606-tól 1690-ig mutatja be a török hódoltság területén, a királyi Magyarországon és az erdélyi fejedelemségben élők történetét *Föld és népe a török hódítás korában* (talajviszonyok, társadalmi és nemzetiségi viszonyok, a jobbágyság helyzete: az alsó kulturális fok, nemesség és városok, magasabb műveltség); *Az erdélyi magyar államrendszer. A vallásügy* (az új nemesi alkotmány és politikai gondolkodás, az erdélyi fejedelemség, a vallási kérdés, a katolikus restauráció); *A bécsi abszolutizmus útján* (a politikai fejlődés a Wesselényi-összeesküvésig, a Lipót-féle abszolutizmus, a török kiűzése) társadalom-, nemzetiség- és gazdaságtörténeti, szellemi történeti, politika- és hadtörténeti tematikai egységekben.

Szekfű Gyula a két évszázadot *A tizenhatodik századhoz* írt előszavának tanúsága és a két kötet tagolása és az elbeszélés egyes számainak egymásra vonatkoztatásai miatt egy egységnek tekintette:

„Az a két század, mely a mohácsi véstől veszi kezdetét, egymással olyan szoros kapcsolatban van, hogy szinte lehetetlen egyenként, egymástól elkülönítve tárgyalni őket. Szelle-

mi és politikai, gazdasági és társadalmi téren a két század úgy következik egymásra, mint ugyanazon kornak bevezető és befejező része; külön-külön mindegyik csak fél, egész csak a kettő együtt. A 16. században megkezdődő helyzetek a következő században fejlődnek ki, az itt kötött csomókat a 17. század oldja meg, tisztára kronológikus előadás csak töredék-képet, torzót tudna nyújtani. A török hódoltság mindkét századon áthúzódik, a Habsburgi-erdélyi, német-török, dunai-tiszai ellentét a 16. században kezdődik és a 17. századnak főtartalmát teszi, a fegyveres nemzetnek a nagybirtok által megszervezése szintén mindkét századot lefoglalja; a 16. század reformációját organikusan követi a 17. század ellenreformációja. Egészben véve elmondhatjuk, hogy lényegest e két század csak együtt szolgáltat a nemzeti élet ezeréves történetéhez. A feldolgozásnál mégis iparkodtam az első kötetet a 16., a másodikat a 17. század történetére koncentrálni. Ehhez képest az egész munkának e jelen negyedik köteté azon alapvető kérdéseket próbálja megvilágítani, melyeket azután a 17. századnak kellett megoldania: a királyság külföldre költözését, a védelem királyi megszervezését a török hódítással kapcsolatban, a török nyomás alatt Magyarországnak a nyugati szomszédaival való szorosabb érintkezésbe léptét, az új központi igazgatás, az új nagybirtok kialakulását, az új Erdélyt és a reformáció elterjedését. Mindegyik szó egy-egy ellentétet jelent, mely a középkorban egységes nemzeti lelket foszlányokra készül szakítani. Ez ellentétek először Bocskay felkelésében törnek elő, ennek leírása fejezi be a kötetet, hogy a következő, ötödik kötet egy, az egész korszakot átfogó etnográfiai és társadalmi leírás után a megoldások képét adja, melyeket a 17. század próbált létrehozni.⁷¹⁸

A tizennyolcadik század a török kiűzésétől II. József haláláig, a rendi-nemzeti ellenállás győzelméig tárgyalta a magyarok történetét *Az új leopoldi berendezkedés és a Rákóczi-felkelés (Bécsi kísérlet az új berendezésre, Rákóczi-felkelés)*; *A barokk-rendi korszak (A közjogi kompromisszum; A barokk műveltség; Az új népesség. Gazdasági és nemzetiségi viszonyok; Mária Terézia korszaka)* és *A felvilágosodás (A felvilágosodás terjedése; A felvilágosodás krízise; A nacionalizmus; Erdély és a melléktartományok)* korszakolása és témái szerint. *A tizenkilenc és huszadik század* pedig 1790-től 1914-ig, a rendi-nemzeti ellenállás győzelmétől az első világháborúig mutatta be a *Három nemzedékben* értelmezett periódusnál bő négy évtizeddel hosszabb időszakot a *Három nemzedékéhez* nagyon hasonló felfogásban és tárgyalásban, némi terminológiai és értelmezésselbeli különbséggel és a nemzetiségek történetének bevonásával *A rendi nacionalizmus (Nemzeti és rendi politika; A társadalom)*; *A reformnacionalizmus (Széchenyi és a harmincas évek; Kossuth és a negyvenes évek; A nemzetiségi kisebbségek kifejlődése)* és *A kiegyezési korszak (A dualizmus. A Szabadelvű Párt uralma; A szellemi kép; Az egyensúly megbomlása. A fejlődés irányai)* köré csoportosítva az elbeszélést.

A kulturális átvétel, az alkotmány- és a jogtörténet, a művészettörténet, az irodalomtörténet, az egyháztörténet, a gazdaság- és társadalomtörténet, a régészet és a nyelvtudomány, a historiográfia és nagy hangsúllyal a történeti segédtudományok

⁷¹⁸ Szekfű Gyula, 1929b. Előszó a IV. és V. kötethez. <http://www.elib.hu/00900/00940/html/>

eredményeinek alkalmazásai a Hóman-kötetek politika-, külpolitika- és hadtörténeti szempontjaira visszaható, módosították és átalakították a tárgyalást.

A Szekfű-kötetekben a korszakolás kritériumai többszempontúak voltak. Egyrészt követték a politikátörténeti periodizációt. Másrészt a gazdaság-, társadalom-, és művelődéstörténeti állapotokról helyzetképeket, dinamikájukról folyamatábrázolásokat olvashatunk, amelyek egyúttal belső tagolások és új témák alapjait alkották. Harmadrészt a szellemtörténeti irányzatok, eszmeáramlatok, világnézetek és stílusok korszak/alkorszakképző jellegűek voltak, amelyek kultúrátvétel-értelmezéseket foglaltak magukban a reneszánsz, a reformáció, az abszolutizmus, az ellenreformáció, a barokk, a felvilágosodás, a nacionalizmus, a liberalizmus és a szocializmus esetében.

Szekfű Gyula jól tudta hasznosítani saját kutatásait, sokat merített a hazai és a nemzetközi történelmi szakirodalomból, igen jól ismerte a német eredményeket és tájékozott volt a francia és az olasz szakirodalomban is. Az ezeken kívül eső teljesítményeket kivételesen vagy másodkézből ismerte. A társ- és rokontudományok körében ugyancsak tájékozott volt, ismerte, alkalmazta és továbbgondolta azok számos eredményét. Különösen gyümölcsöztette Horváth János felismeréseit a külföldi kulturális átvétel és a magas kultúra népi kultúrába leszivárgásáról.⁷¹⁹

Amennyiben összehasonlítjuk Szekfű Gyula *Magyar történet*-köteteinek tematikáját *A magyar nemzet története* 16–19. századi kötetait feldolgozó szerzők témáival és korszakolásával, Acsády Ignác, Angyal Dávid, Ballagi Géza, Márki Sándor és Beksics Gusztáv politikátörténeti, pozitivistá nemzeti liberális szempontjaival, szembeeső Szekfű javára az, hogy a látásmódja szintetikus és a tematikája sokrétű. Azt is érezhetjük, hogy a rendek, a protestantizmus és Erdély szerepét másként értékelte, mint Acsády Ignác és Angyal Dávid és ezt sokan elfogultságnak látták.⁷²⁰

A reformkort – követve a *Három nemzedék* koncepcióját – nagyon másként ítélte meg, mint Ballagi Géza. Furcsa módon Szekfű forrásbázisa – a *Fontes*-kötetek használata ellenére – szűkebbnek látszik, forráshasználata a nemzeti liberális szemponttal szembeállított konzervatív mérce jegyében tendenciózusabbnak mutatkozik Ballagi Gézáénál.⁷²¹

Márki Sándor 1848-49-es szabadságharc fél kötetét nem adataiban, hanem egészében értelmezte át. Beksics Gusztáv fél kötetének jelenkortörténeti, meglehetősen publicisztikus megközelítésében jogkiterjesztés és asszimiláció feszültségének az asszimiláció irányába feloldását pedig Szekfű Gyula elhárította és a kettő összefüggését szkeptikusan ábrázolta.⁷²²

Marczali Henrik 18. százada tematikailag sokrétű volt, értékelésében kiegyensúlyozott. Kötetének nagy egységeit ugyan a politikai változások szempontjából, részben

⁷¹⁹ Vö. Horváth János, 2005. 7–56, 57–452, 477–706, 707–918, Horváth János, 2006. 7–507, 554–572, 577–622; Horváth János, 2007. 7–254.

⁷²⁰ Szekfű Gyula, 1929b,c. Vö. Acsády Ignác, 1896; Angyal Dávid, 1897.

⁷²¹ Szekfű Gyula, 1933a. Vö. Ballagi Géza, 1897.

⁷²² Szekfű Gyula, 1933a. Vö. Márki Sándor, Beksics Gusztáv, 1898.

a királyok uralkodása szerint tagolta, ám politikátörténeti fejezeteivel (amelyek árnyalt személyiségrajzokat, kis biográfiákat is magukban foglaltak), azonos súlyúak voltak gazdaság-, társadalom-, művelődés-, egyház- és eszmetörténeti fejezetei, amelyeket egymásra vonatkoztatott és egyetemes történeti keretben tárgyalt. Részében és egészében a 18. századot korántsem látta és láttatta nemzetietlen kornak. A Habsburgok és a rendek szerepe és viszonya, a felvilágosult abszolutizmus és a rendi-nemzeti ellenállás bemutatásában, értelmezésében és értékelésében – amelyekben Mária Teréziáról és II. Józsefről írt úttörő monográfiáira és az 1790/91-es országgyűlést feltáró és értelmező, hamarosan monográfiában megtestesülő kutatásaira támaszkodott – példamutatóan árnyalt és tárgyilagos volt.⁷²³ Ezért ebben az esetben Szekfű Gyula újítása nem tematikai, hanem koncepcionális jellegű volt, mindenekelőtt a *rendi barokk* fogalmának megalkotása és alkalmazása. Ennek a fogalomnak a megalkotása és alkalmazása, amely legtöbb kritikusa szerint koncepciójának egyik gyenge láncszeme volt.⁷²⁴

Szekfű Gyula *Magyar történet*-köteteinek századonkénti tagolása többszempontú volt. A második kiadástól részletes tartalomjegyzék, a tételek summázata könnyítette meg az olvasók tájékozódását és orientálását. Sok szempontú, tematikailag sokrétű szintézist olvashattak. Olyat, amely az egyes korokat belső mércéjük felől kívánta – és gyakran tudta – ábrázolni és megkomponálni. Ám az egyes korok nemcsak hatottak egymásra a kompozícióban, hanem belső mércéjüket felülírta egy olyan, az egyes korszakokon átívelő mérce, amely a korszakokat a historicista mérce ellenére sorba rendezte, kijelölte helyüket és meghatározta funkciójukat az elbeszélés egészében. Volt valami, ami felülírta a soktényezős, tematikailag sokrétű és sokszínű kompozíciót, a historicista kánont. Az, ami a *Magyar történet* 19–20. századi kötetét meghatározta és amely kapcsolatot létesített Szekfű Gyula 1913 és 1922 közötti művei és a *Magyar történetben* megalkotott historicista és szellemtörténeti mesterelbeszélése között. Ez pedig nem volt más, mint annak az ideológiai konstrukciónak a továbbépítése, amelyet már több ízben alkalmunk volt észlelni, rekonstruálni és kontextusba helyezni. Az, amire egyáltalán nem lenne sem jogos, sem méltányos leszűkíteni vagy visszavezetni a *Magyar történet* Szekfű-köteteinek sokszínű, tematikailag és szempontokban gazdag mesterelbeszélését, ám ami meghatározóan jelen volt benne és áthatotta azt.

A korszakokon átívelő szempont: egység–megosztottság

Szekfű Gyula a *Magyar történetben* – a kötetek címeit nézve úgy tűnhetett – századok szerinti korszakolást követett. Azon belül viszont megtaláltuk mindazokat az európai világnézeti és stílus kategóriákat, amelyek a 15. századtól a 19. századig elterjedtek és meggyökereztek Magyarországon: a reneszánszt, a humanizmust, a reformációt, az ellenreformációt, az abszolutizmust, a barokkot, a felvilágosodást, a nacionalizmust,

⁷²³ Marczali Henrik, 1881, 1885–1888, 1891, 1905–1907.

⁷²⁴ Szekfű Gyula, 1931a. Vö. Marczali Henrik, 1898. Lásd még: Domanovszky Sándor, 1933; Mályusz Elemér, 1935, 1936; Szekfű Gyula, 1936a.

a romantikát, a liberalizmust és a szocializmust. Mégsem ezek alkották a korszakolás alapját. Nem is egyszerűen a századok. A periodizációt ugyanis az határozta meg, hogy Szekfű Gyula a *Magyar történet* általa írt kötetében az államterület és a magyar politizáló osztály értékrendje kettészakadásának a történetét mondta el. Kötetcímei ellenére három nagy korszakot különített el egymástól: a 16-17. századot, mint egy egységet, a 18. századot és a 19. századot. Azon az alapon, hogy milyen kihívások elé került az egységes magyar állam területi és szervezeti megőrzésének, helyreállításának, majd ismételt megőrzésének a feladata, s hogy miért és hogyan bomlott fel a magyar politizáló osztály értékrendjének az egysége és miért nem sikerült azt helyreállítani.

Mindkét egységet az bontotta meg, hogy a török hódítás után kettészakadt a korábban egységes ország két király, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János híveire, a királyi Magyarországra és a Szulejmán ütközőállamából törökpárti fejedelemséggé alakuló Erdélyre. A 16-17. században a török hódítás és következményei, a 18. században egy már nem, még nem állapot (a török hódoltság következtében kipszult magyar népesség helyére betelepített nemzetiségek még nem, a török már nem fenyegette a magyar állam magyar jellegét és területi egységét), a 19. században pedig a török hódítás következményeinek beérése (*a nemzetiségi és a közjogi ellentétek kiéleződése*) volt a korszakolás meghatározó szempontja. Az, hogy mi segítette és mi veszélyeztette a magyar állam területi, és a magyar nemzet politikai és értékrendszerbeli integritásának helyreállítását.

A *Magyar történet* Mátyás uralkodásától az első világháborúig terjedő időszak történelmi kérdéseit tárgyaló kötetében Szekfű Gyula a 16-17. századi török uralom következményének látta, hogy az ország Habsburg uralom alá került, amely a törökkel szemben a kisebbik rossz volt. Ugyancsak a török hódítás vezetett oda, hogy az ország színmagyar területeinek lakossága elpusztult. A 18. századi betelepítésekkel nagy nemzetiségi, nem-magyar tömegek kerültek Magyarország területére és így az ország soknemzetiségű lett, a magyarok a nem-magyarokkal szemben kisebbségbe kerültek. A Habsburg uralom és a nemzetiségi kérdés tehát a török hódoltság következménye volt. Csakúgy, mint a magyar politizáló osztály megoszlása *nagymagyarokra* és *kismagyarokra*, *nyugati magyarokra* és *tiszai magyarokra*, *labancokra* és *kurucokra*. Ez a szembenállás már az ország három részre tagolódásakor kialakult, s a Habsburg uralkodó iránt hűséges, az országot a Habsburgok alatt egységesíteni kívánó *nagymagyar* politika hívei és a magyarok fő ellenségével, a törökkel szövetséges, Habsburg-ellenes, protestáns és erdélyi *kismagyar* politizálás támogatói között feszült.

A *nagymagyarok* az ország egyesítésének az érdekében következetesen szembeálltak a törökkel, de ehhez a Habsburg uralkodó támogatására volt szükségük. Politizálásuk arra irányult, hogy uralkodójukat rávegyék arra, hogy birodalmának hadi és pénzügyi erejét mozgósítsa a török kiverésére. A *kismagyarok* viszont a Habsburgok ellenében hajlandóak voltak szövetkezni a törökkel és támogatták annak az ország felosztását eredményező és fenntartó, az egységes Magyarország helyreállítását mindenáron megakadályozó politikáját. A mohácsi véstől a szatmári békéig terjedő

időszakban a Habsburg uralkodó tanácsadói azonban idegen abszolutizmust próbáltak meghonosítani Magyarországon. A *kismagyar* politikusok ezt rendi szabadságküzdelmeikkel megakadályozták. Ennek eredményeként a *nagymagyar* politizálás hívei újra és újra kompromisszumot köthettek az udvarral. Ez oda vezetett, hogy a Habsburg vezetésű egyesült keresztény seregek kiverték a törököt, felszabadították az országot, az uralkodó pedig a *kismagyar* ellenállás következtében lemondott Magyarország abszolutista kormányzásáról és elfogadta annak belső önkormányzatát, a rendi dualizmust.⁷²⁵

A történelmi koncepció mércéjét, a történelmi Magyarország eszményét Szent István és Széchenyi alkották. A követendő *nagymagyar* magatartást és utat Nádasdy Tamás, Illésházy István, Esterházy Miklós, Zrínyi Miklós, Károlyi Sándor, Széchenyi István és a centralisták képviselték, a *kismagyar* mentalitást pedig Werbőczy István, Szapolyai János, Fráter György, Báthori István, Bocskai István, Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos.

A magyarság regenerálódása és az ország újjáépítése a 18. században, Habsburg uralom alatt és a *nagymagyar* politikusok tevékenységének eredményeként következett be. Ezt az egyensúlyt bontotta meg a *kismagyar* politizálás újabb változata, a *magyar* liberalizmus a 19. században, amely oda vezetett, hogy az érzelmi és sérelmi politika *kuruc* hívei lehetetlenné tették a békés alkotómunka folytatását. Ők ugyanis értelmetlen, sehová sem vezető küzdelmekben örölték fel a magyar politika erőit. Ezzel pedig a magyarságot kiszolgáltatták a zsidó kapitalizmus és a nemzetiségi fenyegetés veszedelmének, amely a két forradalomhoz és Trianonhoz vezetett.⁷²⁶

A *Három nemzedékben* elmarasztalt magyar reformkor és 19. század a *Magyar történetben* a 18. századi békés alkotómunka, a regeneráció, a *rendi dualizmus* barokk időszakához képest minősült hanyatló kornak. A *Magyar történet* újkori koncepciója a 16-17. században a (felelős, hivatott politizálást jelentő) *nagymagyar* és a (törökkel cimboráló lázadás, az önérdék és az abszolutizmussal szembeni hasznos eszköz mezőnyében elhelyezkedő) *kismagyar* politika ellentétpárjára épült. A 19. században a *nagymagyar* felfogás Széchenyit, a centralistákat és a kiegyezés híveit, míg a *kismagyar* koncepció Kossuthot és követőit jelölte. A korabeli mércét pedig mindinkább a centralisták képviselték.

Ebbe a rendszerbe, az államélet, a terület, a politizáló osztály és a nemzet egységének és szétválásának ellentétébe illeszkedtek be a nagy európai eszmeáramlatok átvételei. Azok a kulturális átvételek, amelyek maguk is visszahatottak az egzisztenciális ellentét alakulására.

Redukcionizmus, a kirakós játék végső megoldásának megtalálása, indoktrinációs eljárás lenne, ha az *egység-ellentét* kérdésének már-már metahistoriai szintjére szűkítenénk a periodizáció kritériumait. Ám alapvetően értenénk félre a historikus korszak

⁷²⁵ Szekfű Gyula, 1929b, c.

⁷²⁶ Szekfű Gyula, 1931a, 1933a.

kolását, ha nem látnánk, hogy milyen alaphoz mérte és viszonyította az alkorszakokat képező kulturális transzfereket. Azokat, amelyek bemutatása során alkalmazta és érvényesítette historicista és szellemtörténeti szempontjait és szintetizáló kompozíciós képességeit.

A mesterelbeszélés alapkonstrukciója az, amely a korszakolás fundamentumát meghatározta és amelyhez az alkorszakokat illesztette, 1913-tól 1929–1933-ig más-más kontextusba került és egyre újabb jelentéssel bővült.

Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi korszerű–korszerűtlen* ellentétpárját a Rákóczi-botrány védekező íásaiban *nagymagyar–kismagyar* felfogássá, a *Három nemzedékben* a potencialitást jelentő *értelmi politika* és az aktualitást uraló *érzelmi politizálás* ellentétévé, a *Három nemzedék* második kiadásának *Bevezetésében* és *A politikai történetírásban* a *nagymagyar* és a *kismagyar történetírás* historiográfiai alternatívájává, a *Magyar történetben* pedig a 16–20. századi magyar történelem *nagymagyar–kismagyar* útjává transzformálta. Olyan ideológiai konstrukcióvá, amelynek egyik tagja a metahistóriai mérce szerepét töltötte be, miközben az ellentétpár egyik pólusát alkotta. Igaz, tartalmilag nem estek mindig teljesen egybe, de a különbségek árnyalatnyiak voltak.

Ez volt az a konstrukció, amelynek nemcsak Szekfű Gyula életművében volt nevezetes utóélete. Ugyanis kiindulópontul szolgált Németh László 1939-ben a *Kisebbségben* megfogalmazott *mélymagyar–hígmagyar–jöttmagyar* triásza megalkotásához. Annak ellenére, hogy tartalmilag a *mélymagyarok* korántsem estek egybe a *nagymagyarokkal*, ahogy a *hígmagyarok* sem voltak azonosak a *kismagyarokkal*. Funkcionálisan viszont nyilvánvaló összefüggést érzékelhetünk közöttük. Szekfű Gyula ideológiai konstrukciójának Németh László által átformált, *kismagyar* kultúrkritikai változatát Bibó István szabadította ki az asszimiláció, a nemzetkarakterológia és a nemzeti ontológia szövevényéből, helyezte politikai-pszichológiai, politikai hisztéria-elemző összefüggésbe és értelmezte át a *túlfeszült lényeglátók–hamis realisták* ellentétpár (és a *realista lényeglátók* normatív fogalma) kidolgozásával. Abban az esszéjében, amelyben dekonstruálta a *nagymagyar* historicista elbeszéléssel vitatkozó *kismagyar* nemzetkarakterológiai beszédmódot, lebontotta annak nemzeti ontológiai tematikáját és a magyar alkatdiskurzus helyébe a magyar politikai hisztéria okainak felfejtését állította.⁷²⁷

Babits Mihály és Németh László véleménye

Babits Mihály Szekfű *Magyar történetének* köteteit kivételes írói alkotásként méltatta és a romantikus illúziókkal való kíméletlen szakításként mutatta be:

„Szigorú és modern történet ez; irodalom a szó ibseni értelmében: ítélőszék önmagunk, régi énünk fölött. Kíméletlenül leplezi le dicső és átkos ópiumainkat, s gyanakvó ujjakkal kopogtatja végig a jóakarát ürege tégláit, melyek mélybevívó utunk köveztek ki. Bizalmatlan és kegyeletlen, amilyen maga a nemzet kell hogy legyen önmagával szemben, egy

⁷²⁷ Dénes Iván Zoltán, 2011. 101–122, 137–221, 250–258, 259–261.

új Mohács napjaiban. Mohácstól Mohácsig: soha nagyobb szüksége, égetőbb órája nem volt a történelmi szintézisnek, lelkiismeret vizsgálatnak, mint ma. /.../

Illúzió nélküli önismeret – nevelés – művelés: ezek végső reményei e kiábrándult, háború utáni szellemnek, mely dicstépő a múlttal, bizalmatlan a jövővel szemben, pesszimizista, és igen! végletesen konzervatív (mert könnyű belerohanni az új rosszba, de nehéz megtartani a régi jót). Mindez nem kedves a magyar pszichének, mely a glóriatépést csak a forradalmi illúziók lázában, s a konzervativizmust csak a nemzeti frázisok görögtüzében tudja elképzelni. Szekfű újból megzavarta a Prokrustes-skatulyákat, melyekbe nálunk minden szellemet azonnal begyömöszöl a közvélemény. Jutalma, bevett szokás és magyar sors szerint, gyanú és vád: egyfelől »Rákóczi-gyalázó« s »hazafiatlan«, másfelől »opportunistikus alkalmazkodó«, alig van meghajszoltabb alakja hajszolt irodalmunknak.

Mindenben egyetérteni talán mindenkinek nehéz vele; nemzeti vagy forradalmi delibábjainkra egyformán hideg szél fú lapjairól. De ez a szél edző és szükséges. S pusztá ideológ ellenszemből meg nem becsülni múltunk egyetlen nagy, őszinte s mai vizsgálatát, új illusztrációja volna Szekfű örök témájának: az Ideológia és az Alkotás ellenségek.⁷²⁸

Németh László a *Magyar történet* kötetéről nagy elismeréssel írt:

„Szekfű nem tartozik az igazi nagy írásművészek közé – akiket prózájuk is megőriz, ha nézeteik meg is avasodnak; anyagának bősége, érdekessége, az ügyes szerkesztés, változatos feltalálás azonban stílus nélkül is olyan nagy formai értéket ad történetének, hogy azt laikusok akkor is képeskönyvként s történetírók akkor is példaként forgathatják, amikor szükös elfogultságaiból rég kiszabadultak. Alig van e kétezer oldalas alkotásnak olyan fejezete, melyen az ő anyagfölkutató, ismeretbevonó, enciklopédikus leleménye valami módszeres újdonsággal ne lepne meg. Egy-egy vaskos kötet öt-hat nagy szívügy-kérdés köré csoportosít évtizednyi eseményeket s könyvespolcnyi bizonyítékokat. A kérdésekben szükösség, az anyagban hatalmas bazár. Királyok zsebe, só és vámjövendelmek, reneszánsz életrajzok, tájak történelmi maszkabálja, épületleírások, búcsúk zászlói, régi ötvösművek divatja, jezsuita színpadok állványai, mocsarak dögvésze, hajdani bankársorsok, a török földön átvonuló követek útirajzai villannak egymásba egy filmizelőt képeiként.”⁷²⁹

Elismerése azonban igen kemény kritikával társult:

„Amint a jól ismert köteteken végiglapozunk, sóhajunk ma is ugyanaz, ami nyolc év előtt, amikor Tizenharmadik századát olvastuk: milyen kár, hogy ez a gazdag *Magyar történet* azt fojtogatja, amiről szól: a magyar történetet. Szekfű érdeméül ő maga és mások is azt szokták fölhozni, hogy ő a magyar történetet a régi kuruc–labanc ellenkezésből európai látóhatárba emelte. Én ennek épp az ellenkezőjét látom: senki úgy bele nem ragadt a kuruc–labanc kátyuba, mint ő. Valóságos lélektani rejtély, hogy egy ilyen nagy képzettségű

⁷²⁸ Babits Mihály, 1933a. In: *Babits Mihály*, 1978. II. 412–414. Lásd még: Babits Mihály, 1933b. In: *Babits Mihály*, 1978. II. 419–421.

⁷²⁹ Németh László, 1940. 64–65, illetve: 1989. 550–551.

és nagy anyagú író, hogy tud kétezer oldalon át ebben a most már igazán fölülmúlható antinómiában újra és újra alámerülni.⁷³⁰

Szekfű Gyulának nyilván nagyon jól esett Babits Mihály elismerése, akivel régóta becsülték egymást. Annál rosszabbul érinthette Németh László kegyetlen, szellemi apagyilkossággal felérő lélekrajza, s azon belül egyes műveinek, így a *Magyar történetnek* a bírálata. A nem szakemberek véleményéről így írt:

„/.../ a történettudományt éppúgy kell éveken át tanulni, mint a gépészmérnökséget és orvostudományt – s aki ezen a szaktanuláson nem ment keresztül, annak a véleménye érdekes lehet, de nem döntő arra, hogy a történész mit gondoljon a saját munkájáról. Az bizonyos, hogy a nem szakkörökből jövő helyeslés erősítheti önbizalmát, de viszont az ily helyről érkező ócsárlás nem veszi el kedvét és bizalmát a jövő elismertetésben.”⁷³¹

A *Magyar történet* Szekfű-köteteit sokan utasították el. Zoványi Jenő protestáns-ellenes, katolikus felekezeti elfogultságban marasztalta el.⁷³² Csuday Jenő premontrai szerzetes történetíró a nemzeti történetírás tévútjának minősítette.⁷³³ Vámos Ferenc *Hagyományok a máglyán: a magyar történetírás válsága* címmel egész könyvet írt ellene.⁷³⁴ Mindezeket Szekfű Gyula nyilván nem tekintette komoly szakmai bírálatoknak és ezért nem is foglalkozott velük.

Domanovszky Sándor bírálata

Angyal Dávid és Károlyi Árpád a bécsi békével és a vallásszabadsággal kapcsolatos forrásértelmezést és értékelést – nem nyilvánosan – elfogadhatatlannak ítélte és súlyosan kifogásolta. Igaz, nem ismertették a *Magyar történet* köteteit és nyilvánosan nem vitatták tételeit. Feltehetően azért, mivel nem értettek egyet az azokban, különösen a 16-17. századi kötetekben foglaltakkal, de hajdani pártfogoltjukat sem akarták bántani, magukat pedig Szekfű Gyulához képest – akkor már – peremhelyzetben lévőeknek tekintették. Nem vitatták tehát a nyilvánosság előtt állításait, s a *Bethlen Gábor* tételeit is csak Szekfű nevének említése nélkül cáfolták.⁷³⁵

Domanovszky Sándor viszont a *Magyar történet* négy kötetét (I, IV, V, VI) és *A magyar történetírás új útjait* a *Századok* hasábjain ismertette.⁷³⁶ A *Magyar történet* I. kötetét, Hóman Bálint művét érdemi megjegyzések mellett megnyugodva vette tu-

⁷³⁰ Németh László, 1940. 65, 1989. 551.

⁷³¹ Szekfű Gyula (Budapest, 1942. május 30.) – Bajcsy-Zsilinszky Endrének, MTA KK Ms 10205/1.

⁷³² Zoványi Jenő, 1938.

⁷³³ Csuday Jenő, 1934.

⁷³⁴ Vámos Ferenc, 1940.

⁷³⁵ Angyal Dávid, 1929–1930, 1937, Károlyi Árpád, 1930a, b.

⁷³⁶ Domanovszky Sándor, 1929–1930a, b, 1931, 1933. A *Magyar történet* második és harmadik kötetét Holub József recenzálta, időben utolsó, VII. kötetét, a 19. és 20. századot pedig Balanyi György ismertette: Holub József, 1935, Balanyi György, 1937.

domásul.⁷³⁷ Szekfű kötetéről viszont részletes, alapos, lelkiismeretes és mélyreható bírálatot fogalmazott meg.⁷³⁸ Az egyik – a IV. és V. kötetről, a 16. és 17. századról írt – bírálat felért egy tanulmánnyal.⁷³⁹ Olyan terjedelemben és olyan mélységben foglalkozott a két kötetrel, amely választ érdemelt volna. Mindkét kötetről írt elemzésének tételei és érvei rekonstrukciót, elemzést és a *Magyar történet* tételeivel és érveivel összehasonlítást igényelnének. Erre nem, csupán néhány tétel rövid bemutatására vállalkozom.

A kritikus elismerte és nagyra becsülte Szekfű Gyula szintetikus látásmódját és kivételes teljesítményét, új, különösen közigazgatás-történeti eredményeit, ugyanakkor bemutatta és vitatta a szintézis értékelésének egyoldalúságait.⁷⁴⁰

„Szekfű Gyula minden tekintetben modern felfogású történetíró. Hogy a történet nagyvonalú rekonstruálása iránt kiváló érzéke van, azt megmutatja már »A magyar állam életrajza«-ban és a »Három nemzedék«-ben. Gondolatsorait nagy művészi készséggel, meglepő plaszticitással állítja olvasói elé. Ellenállhatatlanul ragadja magával az olvasót, hogy ugyanazokat a következtetéseket vonja le előadásából, amelyekre ő jutott. Hogy eközben a »hősökön« gyakran ő is keresztülgázol, nem csodálhatjuk. »A száműzött Rákóczi«-ban ezt sokan hazafiatlanságnak tudták be, ami Szekfűtől a legteljesebb mértékben távol állt. Módszerében van az oka annak, ha az egyéniségek iránt kevesebb benne a fogékonyság és téves volt Rákóczi-jában az az indoklás, hogy »hús és vér« embert akar bemutatni. »A magyar állam életrajza«-ban is csak két egyéniség emelkedik ki: Szent István és Széchenyi; a »Három nemzedék«-en egészen Széchenyi uralkodik, mellette mindenki más háttérbe szorul. Előadó-művészetét már régebben Rembrandt stílusához hasonlítottam. (A száműzött Rákóczi. Magyar Figyelő, 1914. 376.) Jellemzi őt a sötét színek kedvelése, ami lelke mélyén bizonyos pesszimizmust sejtet. A sötét tónusok közt, amelyek alapján illenek a magyar történet szomorú eseményeihez, ritkák a fényfoltok. Nem mintha nemzetünk történetében nem volna elég fényes momentum, de mert pesszimizmusa és módszerének sajátságai ezeket az ő lelki szemei előtt árnyékba állítják. Nem az a feltűnő, hogy a nagyvonalú beállítás mellett bizonyos aprólékosságok elvesznek – hiszen ez természetes következmény –, hanem hogy a fény csak oda esik, ahová a művész vetíti. Ilyesmi csak műterem-világításban lehetséges, a plein air nem ilyenek mutatja a valóságot; de a történelemnek mégis nem az a hivatása, hogy a naturát, mint a művészet alakítsa, hanem ellenkezőleg, hogy – minden művészi szempont ellenére – az igazságot rekonstruálja.”⁷⁴¹

Domanovszky a Habsburg Magyarország melletti és a rendiséggel, a protestantizmussal és Erdéllyel szembeni elfogultságban marasztalta el Szekfű Gyulát.

⁷³⁷ Domanovszky Sándor, 1929–1930a.

⁷³⁸ Domanovszky Sándor, 1929–1930 b, 1933.

⁷³⁹ Domanovszky Sándor, 1929–1930b.

⁷⁴⁰ Domanovszky Sándor, 1929–1930b, 1933.

⁷⁴¹ Domanovszky Sándor, 1929–1930b. 881–882.

„/.../ a beállítás /.../ következetesen, a hosszú részletkutatások eredményeként kialakult, általánosan elterjedt felfogással szemben a habsburgi állam igazoló iratának színében tűnik fel.”⁷⁴²

Szekfű 16-17. századi koncepciójával szemben megállapította:

„Erdély, keleti magyarság, Bocskai-koncepció és rendiség nélkül a magyarság sorsa /.../ sokkal szomorúbban alakult volna. /.../ Nem oszthatjuk /.../ azt a nézetet, hogy »Erdélynek magyarságvédő szerepe« csak 1670 után »alakult ki sokak képzeletében, akik ezt a képet visszavetítik a múltba s Bocskai, Bethlen, Rákóczi idejét kívánják vissza a magyar szabadság védelmére« (V. 356.)”⁷⁴³

Azt is kifogásolta, hogy bár Szekfű Gyula a barokk hazai kezdeteit Pázmány Péter, Zrínyi Miklós és Gyöngyössi István írásaiban és Bethlen Gábor udvarában, tehát a 17. században fedezte fel, elterjedését a 18. századra tette, annak egészére kiterjesztette, túllátalánosította és eszményítette.

„Visszának tartjuk, hogy mindenért a rendiség állítatik oda bűnbaknak, és minden jó – értve alatta a népjólét előmozdítását – csak a bécsi kormányzat javára könyvelődik el. Elég e tekintetben Mária Terézia korát áttanulmányozni és ezzel összehasonlítani, hogy mi történt ugyanakkor Erdélyben. A nagyhercegség szomorú viszonyainak magyarázatát Sz. egyszerűen abban látja, hogy »úgy látszik, mintha Erdély az akkori közlekedési viszonyok közt túl messze volna a bécsi kormánytól.« (435) Pedig Erdélyben a bécsi törekvéseknek nem állotta útját a rendi országgyűlés! A két országrésszel szemben folytatott különböző politika tehát bizonyára nem a távolságban, hanem más tényezőkben leli magyarázatát, az ez irányú újítások korántsem önmagukért létesültek. Mária Terézia úrbéri rendeletéről pedig ma már tudjuk, hogy az extenzívebben művelt területeken a jobbágyra helyzetének jelentékeny rosszabbodását jelentette.”⁷⁴⁴

Egészében elsietettnek, az analízis előtti és helyetti szintézisnek látta Szekfű munkáját:

„A lelki megismerést esetleg jelentőségben a részleteket tisztázó analízis fölé helyezhetjük, de időrendben eléje semmi esetre sem. A rekonstrukció csak akkor lehet helyes, ha a lelki megismerés a részleteket tisztázó analízis munkáján érett meg. /.../ A történetíró tehát semmi esetre sem érlelhet ki valamely gondolatsort, ha az nem a részletekbe való elmerülés és a saját következtetéseivel szemben gyakorolt kritika eredményeként jelentkezik. /.../ az átértékelés /.../ nem a kollektív erőik kidomborításából, de nem is az új kutatások és részlettanulmányok eredményeiből szűrődött le. Az átértékelést tehát Szekfű munkája nem mutatja előnyös oldaláról. A szembehelyezkedés a kialakult felfogással feltűnően éles, de megnyilvánulásaiban nem a történeti anyag, hanem a szerző egyénisége tükrö-

⁷⁴² Uo. 884.

⁷⁴³ Uo. 898, 899.

⁷⁴⁴ Domanovszky Sándor, 1933. 315.

zódik. Túlzott fogalmazásai belső összeütközésbe kerülnek azokkal a részekkel, amelyek adatszerűen részletesebben vannak megalapozva, ami ingadozásokra vezet, az elbeszélő rész és a szerző koncepciójának egymástól elhajlására.”⁷⁴⁵

Miért nem válaszolt Szekfű Gyula a bírálatra?

Szekfű Gyula nem gondolta át Domanovszky Sándor érveit, nem fogadta el, hanem elutasította azokat, de nem írt komolyan vehető szakmai választ Domanovszky Sándor bírálataira. Véleményét, amelyet a „korszerű, modern, a szakirodalom új eredményeit ismerő és alkalmazó – korszerűtlen, elavult, a szakirodalom eredményeit nem ismerő és nem alkalmazó” szembeállítással írt körül, különböző írásaiból rekonstruálni tudjuk.

„/.../ azok a bírálatok, melyek első köteteimmel foglalkoztak, /.../ meggyőztek arról, hogy sok tanulságot a kritikákból nem fogok meríthetni, mivel velem egykorú, vagy nálam idősebb kutatóink erősen ragaszkodnak a nálunk évtizedek óta meggyökeresedett felfogásokhoz, s így párbeszéd közöttük és közöttem majdnem lehetetlen, mint különböző nyelvet beszélő emberek között.”⁷⁴⁶

Angyal Dávid és Károlyi Árpád érzékeltetett, Domanovszky Sándor részletesen kifejtett ellenérveit – Angyal Dávidhoz írt levelének tanúsága szerint – keserűen, megbántva, sértetten, eltérő szemléletük bizonyosságaként, a maradiak és a meg nem értett úttörő ellentéteként élte meg.

Az erdélyi tolerancia körül című, a *Katholikus Szemlé*ben publikált cikkében a nyilvánosság számára is megfogalmazta „a korszerű tudós és művelt hívei – korszerűtlen, műveletlen maradiak” szembeállítását, amivel felmentette magát attól, hogy tételeken sorra kelljen vennie a koncepciójával szembeni ellenérveket.

A vallási türelem keresése a 16-17. századi Erdélyben visszavetítés. Ugyan talán ott toleranciát, de az nem a vallásszabadság eszményének az alkalmazása volt. Abból következett, hogy az egyes felekezetek kénytelek voltak eltérni egymást, mert nem volt kellő erejük, hogy rákényszerítsék vallásukat a más felekezetűekre. El kellett viselniük egymást, ami nem humanista ideál alkalmazása, hanem kényszerhelyzet belátása volt – vonhatjuk le Szekfű Gyula gondolatmenetének (amelyben Rácz Lajos, Asztalos Miklós és Török Pál *Protestáns Szemlé*ben megjelent vitacikkeire válaszolt) elméleti tanulságát. Azt, amit pozitív mondanivalónak tarthatunk. Ezzel párhuzamosan viszont a következő következtetést találjuk: mivel szintézisének hívei és ellenfelei között egyaránt találni különböző felekezetűeket, nem a felekezeti hovatartozás, hanem a korszerű történelmi műveltség birtoklása vagy hiánya dönti el azt, hogy valaki elfogadja vagy elutasítja az ő mondanivalóját.

⁷⁴⁵ Domanovszky Sándor, 1929–1930b. 903.

⁷⁴⁶ Szekfű Gyula, 1936a. 371.

„Ma már bízást állíthatom, hogy a Magyar Történetnek, s benne az én köteteimnek, melyekről kizárólag beszélhetek, vannak protestáns hívei és vannak katolikus ócsárlói. Új megállapításaim elfogadása vagy elutasítása nem katolikus és nem protestáns kérdés. A *cujus religio-elv*, a tolerancia, a protestáns egyházi irodalom dolgában nem egy nézetemet több protestáns szakember osztja, így sokban Révész Imre, Incze Gábor, /.../ Balla Antal, Török Pál stb. A 18. századi magyar barokk konstrukcióját igaz, hogy a protestáns Domanovszky Sándor utasította el, de ugyanezt tette a katolikus Pintér Jenő és a szintén katolikus vitéz Málnási Ödön is, az utóbbi egyenesen felszólított, hogy a barokknak szerte teljesen téves konstrukciójáról mondjak le és a barokk fogalmat többé ne alkalmazzam. Viszont a protestáns Jóó Tibor volt az, aki a barokról szóló irodalom teljes ismerete alapján történeti valóságként körvonalazta a katolikus és protestáns barokkot /.../ helyeslők és ócsárlók tehát semmiképp sem felekezeti táborok szerint oszlanak meg. Inkább azt mondhatnám: a nagyközönség aszerint helyesli vagy utasítja el munkám újszerűségeit, hogy képes-e még új nézetek befogadására, vagy pedig elmerülve a harmadik nemzedék gondolkodásában, új felfogások és szemléletek befogadására immár képtelen. Szakembereknél viszont a szakismeretek hiánya vagy megléte dönti el a csatlakozás kérdését. Aki Troeltschről, a »Minoritátentoleranz«-ról, vagy a barokk-irodalom szerzőiről soha nem hallott, s azok megismerésére akár ideje vagy kedve, akár előképzettsége hiányzik, az bizonyára kételkedéssel fogadja a *cujus regio*t vagy a hazai barokkot illető fejtegetéseimet, holott megfelelő szakismeretek birtokában természetesnek fogja találni azokat. Eddigi tapasztalataim alapján látom, amint az ellenzők sora fogy és a történeti műveltség terjedésével a munka barátainak száma egyre gyarapszik – vallási különbség nélkül.»⁷⁴⁷

Szekfű Gyula nyilvánosan, szakfolyóiratokban nem válaszolt sem Angyal Dávid és Károlyi Árpád kritikáira, sem Domanovszky Sándor részletesen kifejtett bírálatára. Azt az utat választotta, hogy egykori mentorainak és történész kollégájának – a művelődéstörténet professzorának, tanártársának álláspontjával nem vitakozott. Néhány írást, mindenekelőtt Angyal Dávid Bethlen-közleményeit – mint láttuk – a *Magyar történet* újabb kiadásának kútfő- és irodalom-részében minősített, leosztályozott. Olyan műfajban és formában, amelyre nem lehetett válaszolni egyenrangú félként, vitapartnerként. Mindezt azért tette, mert bírálatukat, köztük Domanovszky Sándorét egyáltalán nem fogadta el. Kritikáját és érveit komoly megfontolás nélkül egyszerűen elhárította, megbélyegezte és visszautasította. Különböző utalásaiból kirajzolódik a kép: Domanovszky – Angyal Dávidhoz és Károlyi Árpádhoz hasonlóan – szerte korszerűtlen, túlhaladott szemlélethez és módszertanhoz kötődött, a pozitivistá *nemzeti liberális* kánont követte, ezért nem érthette meg az ő korszerű, újító, más szemléletű és módszerű alkotását és emiatt nem volt miről vitakozni vele.

Vajon volt, egyáltalán lehetett olyan történész, akinek a bírálatát a *Magister* elfogadta – legalább annyira, hogy komolyan megfontolja észrevételeit és érveit?

⁷⁴⁷ Szekfű Gyula, 1934c. 668.

„Az egyedülvalóság nyomasztó érzetét csak az a tudat enyhítette, hogy fiatalabb kutatóinknak nagy része már sokban ugyanazon olvasmányokon nőtt fel, mint én, módszerük is ennél fogva hasonló az enyémhez, munkáikban igen sokszor indulnak ki megállapításaimból, s így tőlük várhatom azt a helyeslést és azon korrektúrát, melyre, mégpedig mindkettőre, bizonyos mértékig szüksége van minden írónak, aki nem akar végképp befelé fordulni és az élettől elszakadni.»⁷⁴⁸

Szekfű Gyula 1936-ban felsorolta azokat a kondíciókat, amelyek a *Magyar történet* általa írt köteteknek történész olvasóját képesítik arra, hogy érdemben tudjon viszonyulni az ő mondanivalójához. Az, aki tőle tanult, az ő megállapításaiból indult ki, tehát átmegegy azon a minőségi szelekciót jelentő informális vizsgán, amelynek ő szabja meg a feltételeit és ahol ő a vizsgáztató, a teljes elfogadás mellett véleményt nyilváníthat.

Mályusz Elemér a *Magyar történet*ről egyetemi előadásain

Szekfű Gyula fiatalabb, azonos képzettségű kollégájától elismerést, azonosulást várt, legfeljebb kisebb korrekciókkal. Olyan visszajelzést, amely megerősíti abban, amit alkotott. Hamarosan olyan bírálatokat olvashatott, amelyeknek szerzője, Mályusz Elemér mindenben megfelelt formai igényeinek, amelyeket művei befogadásának feltételül támasztott. Nála fiatalabb volt, történész képzettsége, jártassága a külföldi elméleti és módszertani szakirodalomban, felkészültsége a társadalom- és szellem-történetben nem hagyott kívánni valót maga után. 1930-tól 1934-ig a szegedi Ferenc József Tudományegyetem magyar történeti tanszékének professzora volt, 1934-től pedig Szekfű Gyula tanártársa a budapesti egyetemen a középkori magyar történeti tanszéken. Álláspontját a barokról, a felvilágosodásról, a magyar történelemről, annak európai kontextusáról viszont Szekfű Gyula *Magyar történet*ével szemben, azzal vitatkozva fogalmazta meg és fejtette ki. Először módszeresen – a húszas években írt, a 18. század végére és a reformkorra vonatkozó tanulmányai után – *Magyarország története a felvilágosodás korában* című kollégiumában 1930-1931-ben a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen hallgatói előtt.⁷⁴⁹

Szekfű Gyula álláspontját így jellemezte:

„A mai kor világnézeti felfogásának kivetítődése a magyar történeti irodalomban a kétségtelenül legnagyobb hatású magyar történetíró, Szekfű Gyula újabb munkássága. *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* (Budapest, 1920.) című munkája hosszú vádirat a liberalizmus ellen és a romanticizmus dicsőítése. Most megjelenő nagy műve, a *Magyar történet*, nemzeti múltunknak ez az átrevideálása pedig a barokk szellem és e szellem tipikus képviselőinek olyan magasztalását tartalmazta, s ugyanakkor az ellenkező szellemi

⁷⁴⁸ Szekfű Gyula, 1936a. 372.

⁷⁴⁹ Mályusz Elemér, 2002 (1930–1931). Vö. Mályusz Elemér, 1922, 1923, 1926a, b, c, 1928.

áramlat híveinek olyan lebecsülését és lenézését, hogy előadására egész enyhén csak annyit mondhatunk, hogy az nem mentes korunk divatos jelszavaitól és felfogásától.⁷⁵⁰

Más eredményre jutunk, ha a magyar történelmet önmagában nézzük, és másra, ha azt az európai műveltség részének tekintjük – állította:

„Az első képet nagyon szépen, a született művész stílusérzékével Szekfű Gyula festette meg *Magyar történetének* a 18. századot tárgyaló kötetében. /.../ Szekfű természetesnek és helyesnek találja: a barokk szellem nálunk szinte Mária Terézia haláláig élt. Véleményünk szerint pedig ezt a szellemet és a barokk műveltséget évtizedeken keresztül mesterséges módon, erőszakkal tartották fenn, mégpedig Bécsből, és így megakadályozták, hogy a felvilágosodás hozzánk korábban eljutva, a maga átalakító, fejlesztő és modernizáló hatását idejében kifejtsse.⁷⁵¹

A két értelmezés eltérő vonatkoztatást jelent és eltérő konzekvenciákra vezet:

„Az erőszakos uralomnak lett a következménye az, hogy a magyarság kulturális tekintetben a 18. században visszamaradt. Világos, hogy az ilyen elmaradottság, visszamaradás csak akkor tűnik a szemünkbe, ha a magyarság életét mindig a széles európai távlatokba behelyezve szemléljük és vizsgáljuk. A különbségek csak akkor vehetők észre. Ha ellenben – mint azt Szekfű teszi – nem ügyelünk arra, mikor kezdődik Angliában a szabad vallásgyakorlat, Franciaországban a polgárság szabadabb érvényesülése, Hollandiában a vallási kultúra visszaszorítása és egy /másik/ világ kifejlődése, akkor csakugyan elveszítjük tisztánlátásunkat.⁷⁵²

Szekfű ugyanis szerinte az esetlegességek sorozataként értelmezte a magyar történelmet, a felszínen maradt, moralizálással pótolta az európai vonatkoztatást, a hosszú távú folyamatok okainak feltárását, ami relativizmust eredményezett, s a mindenkori hatalmi viszonyok elfogadását vonta maga után. Az övé viszont azáltal, hogy európai összefüggésekbe helyezi a magyar történelmet és nagyobb távlatra figyel, érzékeli a történelem értelmét, providenciális jellegét. Ezáltal segíti, hogy életünket értelmesnek láthassuk.⁷⁵³

Nem tudom, mennyire volt szokás a harmincas évek Magyarországon szakmai vitát folytatni egyetemi előadásokon. Ott, ahol a vitapartner nem volt jelen, ezért nem is válaszolhatott az elhangzó bírálatra. Jómagam 1994-ben hallgattam John Rawls politikai filozófiai előadásait a Harvard Egyetem Filozófiai Intézete Ralph Waldo Emerson nevét viselő épületében. Ő is vitapartner nélkül vitatkozott, de másként, mint Mályusz. Amikor vitapartnerre, Robert Nozick nézeteit taglalta, tárgyyszerűen vitatkozott. Joggal feltételezte, hogy mindkettőjük nézetei egyaránt hozzáférhetőek

⁷⁵⁰ Mályusz Elemér, 2002 (1930–1931) 10.

⁷⁵¹ Uo. 128.

⁷⁵² Uo.

⁷⁵³ Uo. 129.

a hallgatóság számára, amelynek tagjai el tudják dönteni, hogy melyik álláspont milyen érvekkel és mennyire alátámasztott és így melyiket találják meggyőzőbbnek.⁷⁵⁴ Mályusz Elemér viszont egyetemi előadásain időnként egymással összeegyeztethetetlen szerepekbe került. Ugyanis egyszerre volt történész és hitszónok, vádló és bíró. Érvelése néhol és némelykor a protestáns providencializmus szemléleti jegyeit és a hitvalló prédikáció sajátosságait viselte magán, s emiatt érvelése időről időre ki nyilatkoztatásba torkollt. Ennek ellenére tételei és érvei átgondolt, komoly, kiforrott európai és magyar történelmi koncepcióra utaltak. Olyanra, amelyre – amennyiben a tudományos nyilvánosság fórumain fejt ki őket – választ érdemelt.

Mályusz Elemér és Szekfű Gyula vitája a vallási türelemről

Mályusz Elemér *A Rákóczi-kor társadalmá* című tanulmányában nem bírálta Szekfű Gyula *Magyar történetét*, nem is vitatkozott vele. Ám tanulmányának egésze, tételei, érvei, gondolati íve és konklúziója koncepcionális kihívás elé állították *A száműzött Rákóczi* és a *Magyar történet* – 17. és 18. századi köteteinek – szerzőjét. Olyan kihívás elé, amely elháríthatatlan volt. Szekfű Gyula válaszolt is rá.

Mályusz Elemér azt állította, hogy a vallási türelem eszméje protestáns eredetű, ami nem a katolikusokkal szembeni harcban alakult ki, és nem a lutheri vagy a kálvini protestantizmus terméke, hanem éppen a velük szembeni 17. századi küzdelemben a hollandiai és angliai protestáns szekták vívmánya volt. Azoké, akik levonták a vallási individualizmus valamennyi következményét és eljutottak annak felismeréséhez, hogy a hit az egyén legbelsőbb ügye, ezért senki sem kényszeríthető arra, hogy megváltoztassa. Ez a felismerés pedig azonnal eljutott Magyarországra és elfogadtatásra talált a református egyházon belül Kelet-Magyarországon és Erdélyben, az ellenreformációtól térben és időben távol.

„A Rákóczi-kor /.../ két lehetőség közül választhatott. Az egyiket a régi barokk valláspolitikai, a másikat az új, linzi béke képviselte. Megszabadulva az egyoldalú bécsi nyomástól, a magyarság az életérdekeinek megfelelő megoldást az újhoz csatlakozásban találta meg. /.../ Szécsényben /.../ Rákóczi közvetítésével rövid vita után katolikusok és protestánsok »barátságos egyességre« léptek. Kifejezetten és határozottan félretolták a földesúri jogot és a vallás szabad gyakorlásának elvi álláspontjára helyezkedtek. /.../ Fátumszerű volt, hogy a Habsburg-ház és a vele összeforrott bécsi barokk kultúra nem értette meg a Rákóczi Magyarországa által képviselt modernebb gondolatot. Idegen volt a számára s mikor győzött a harctéren, eltiporta ezt is. /.../ ha nem lett volna néhány évre Rákóczi Magyarországon vallási béke, mondhatnók, hogy a barokk fanatizmus érvényesülése »korszerű« jelenség volt. Így csak elszomorító hanyatlásnak minősíthetjük, egy korábbi fokra zuhanás jelének, ahonnan a magyarságot egy elszánt Habsburg-uralkodónak kellett felemelnie, de csak évtizedek múlva és akkor már a katolikus magyarok akarata ellenére.

⁷⁵⁴ Rawls, John, 1971; Nozick, Robert, 1974. Vö. Rawls, John, 1993, 1999.

/.../ Közben a rokokó-ízlés helyenként magyar ruhába öltöztette a szentek szobrait s így a magyar jelleg előtört a mélyből, a mód azonban, ahogyan ez történt, nem volt európai színvonalú. Korszerű európai kultúra és magyar jelleg nem olvadtak össze.⁷⁵⁵

Szekfű Gyula a *Theológiában*, a Pázmány Péter Tudományegyetem hittudományi karának folyóiratában *A vallási türelem és a hazai puritanizmus* címen közreadott vitacikkében így összegezte a tanulmány mondanivalóját.

„Mályusz Elemér tulajdonképpeni tárgyán, a Rákóczi-felkelés társadalmi viszonyainak rajzán túl a 17. és 18. század egész szellemének vonalát próbálta meghatározni, s itt eltérve az én korábbi felfogásomtól, a katolikus vezetésű 18. századot hanyatló kultúrájának és idegen lelkeségűnek jellemezte, viszont az igazi barokkot a 17. századra téve, benne erősen haladó elemeket vélt fellelhetni: társadalmilag az alsóbb osztályok jobb helyzetét, vallásilag türelmet és a fanatizmus kegyetlenségétől eltávolodást, nemzetileg gyökeres magyar és antihabsburg kultúrát.”⁷⁵⁶

Úgy látta, hogy Mályusz felmutatta a vallási türelem szűk körre terjedő eszmei átvételének tényét, de nem bizonyította – nem is bizonyíthatta – országos elterjedését, hiszen átvétel és elterjedés között hosszú, lassú, több tényező befogadási, növekedési folyamat zajlott le.

„Mályusz szellemtörténetileg ugyanoly jelenségeket lát Magyarországon a 17. században, mint a nyugati népeknél. Amint Olasz-, Németországban, Hollandiában a 17. század a barokk kor, úgy nálunk is, és amint a vallási türelem Hollandiában és Angliában e században lép fel, úgy a »humánumnak ez a gondolata közvetlenül és feltűnésével egyidejűleg jutott el Magyarországra« (54.l.), itt megszüntette a vallásügy kegyúri jog alapján való felfogását, /.../ a linzi békében ki is mondtak »a lelkiismereti szabadság nem kizárólag a református egyház határain belül ismertetett el; a politikai változások sajátos alakulása folytán az egész magyarság kincsévé lett«; /.../ s bár a katolikusok megakadályozták a végrehajtást, a türelem eszméje mégis elég erős volt, hogy az egész korszakra jellemzőnek találja Mályusz, s amikor 1711 után antitolerans katolikus törvényhozás következett, a türelem e hiányával jellemzi és ítéli el az egész 18. századot is.”⁷⁵⁷

Mályusz szűk forrásbázis alapján, elfogult protestáns szerzők (Zoványi Jenő és Zsilinszky Mihály) szelektív adatait túláltalánosítva állította, hogy amikor a hazai puritanizmussal megjelent a vallási türelem Magyarországon, menten közkinccsé vált. Az eszme felbukkanása egyáltalán nem azonos elterjedésével és megvalósulásával. Összetett folyamattal van dolgunk. Révész Imre református egyháztörténész – aki nek a munkásságát Mályusz ismerte és használta – tétele nyomán Szekfű továbbra is úgy látta, hogy a reformatori protestantizmus a 16. és 17. században a vallási tü-

⁷⁵⁵ Mályusz Elemér, 1935. 56–63

⁷⁵⁶ Szekfű Gyula, 1935b. 302.

⁷⁵⁷ Uo. 303–304.

relem elvi ellensége volt. Viszont most már elismerte, hogy a protestáns szekták, az anabaptisták és a kvékerek valóban a tolerancia úttörői voltak. A 17. század közepén a presbitériumoknak voltak ugyan Kelet-Magyarországon és Erdélyben hívei, ám megvalósításukhoz tanult, literátus emberekre lett volna szükség.

Az átvétel „lassú növekedést” (Troeltsch), a régiség ellenálló erejét, a magyar fejlődés önelvűségét (Horváth János) mutatja, amely

„mindig új és új idegen elemeket vesz fel, de azokat saját életfeltételei szerint dolgozza át. Verbőczi társadalomszemléletének uralma alatt csak természetesnek tarthatjuk, hogy a presbyteri elv is felhasználottat a nemesi kizárólagosság támogatására, mégpedig a pap-sággal szemben /.../ a név ugyanaz lehet, de gyökeresen más tartalmat nyer Magyarországon, mint Angliában. /.../ A helyzet ugyanaz most is, mint a 16. században, a protestantizmus elterjedésénél, amikor földesúr és udvari papja a központ, honnan az új tanok az uradalomban szétterjednek. /.../ nem hihetjük, mintha a puritán eszmék és azok közt is a leglassúbb növésű és legkevésbé átültethető tolerancia szélesebb körökben elterjedtek volna. A legkevésbé hihető pedig, hogy a puritán mozgalom nálunk éppen a vallási békét és türelmet, a jobbagyság vallási autonómiájának a földesúri hatalom alóli felszabadítását hozta volna be. /.../ még a legtisztább puritán gondolkodást is át- meg átszötte a földesúri jognak vallási vonatkozású öntudata, az európai cuius regio-elv hazai válfaja, mely anynyira be volt ágyazva a nemesi alkotmányba, hogy ekkor még senki se gondolhatott komolyan kiszakítására. /.../ Rákóczi Ferenc felkelésének korára kétségtelenül terjedt a vallási türelem részben a külföldi, immár pietisztikus hatások alatt; a protestánsoknál pedig a jobbagy felszabadítása kétségkívül a nagybirtokosok teljes rekatholizálása következtében vált mindinkább parancsoló szükségé. Amint azonban a puritánok sem változtatták meg koruk gondolkodását, s társadalmi szempontból sem nyitottak új korszakot, ugyanúgy alkalmatlan a Rákóczi-kor vallásügyi fejlődése arra a szerepre, melyet Mályusz jelöl ki a számára.”⁷⁵⁸

A vallási türelem az államrezon és a racionalizmus támogatásával csak később, a 18. században valósult meg. A vallási türelem Magyarországon a 16-17. században tehát valóban megjelent, de csak a 18. században vált gyakorlattá.

Szekfű Gyula cikkének olvasása során eleinte úgy tűnhet, hogy válaszában Mályuszt vitapartnernek tekintette. Néhányszor úgy érezhetjük, mintha egyenrangú felek vitáját olvasnánk. Nem vette semmibe, nem bélyegezte meg, rekapitulálta álláspontját, kétségkívül érvelt és egész gondolatmenetet fejtett ki. Ugyanakkor tekintélyerveket használt és leckéztetett. Hangsúlyozta, hogy ő már a *Magyar történetben* megírta, hogy a protestantizmus egyáltalán nem volt toleráns. Holott immár maga is korábbi tételénél differenciáltabb álláspontra helyezkedett, hiszen különböző protestantizmusok különböző álláspontjait kellett mérlegre tennie Révész Imre és Mályusz Elemér nyomán. Ennek ellenére újra és újra kioktatta Mályuszt, hogy mit hogyan

⁷⁵⁸ Uo. 308, 309, 314.

kell érteni, hogyan kell a forrásokat használni, miként kell az irodalmat értelmezni. Holott láthatóan Mályusz új anyaga, érvei és felismerései elgondolkodtatták, részben más belátásra bírták. Mégis miközben adaptálta, átértelmezte és saját korábbi értelmezéséhez hasonította vitapartnerének érveit, tételeit és felismeréseit, Mályuszt a *pars pro toto*, a *fától nem látja az erdőt*, a *túlzott általánosítás* logikai vétségében marasztalta el, miközben saját álláspontjának igazolását vagy mindenre kiterjedő cáfolatát kérte rajta számon. Az igazságot, annak egyedüli, kizárólagos királyi útját, a nagy kirakós játék végső megoldását, végleges besorolást, teljes, mindenre kiterjedő indoktrinációt igényelt. Ahelyett, hogy elismerte volna az igazság keresésének sokféle megközelítési lehetőségét, az értelmezések elvi egyenrangúságát, saját tételeinek magától értetődő cáfolhatóságát. Önmagát a kánon meghatározójának szerepébe, a vitapartner helyzetéből a bíróéba, vitapartnerre fölé helyezte, amivel kettőjük viszonyát alá-fölérendeltséggé alakította.

Az 1939/1940-es tanév második félévében Szekfű Gyula az egyetemen *A Rákóczi-kor problémái* címmel 3 órás főkéllégiumot hirdetett, amelynek 35 lapos, kézzel írt, kisbetűs szövege ránk maradt.⁷⁵⁹ A további kutatás feladata lesz tisztázni, hogy az előadásszöveg tartalmaz-e közvetett vagy közvetlen polémiát Mályusz Elemérrel.

Mályusz Elemér és Szekfű Gyula vitája a magyar barokkról

Mályusz Elemér Szekfű Gyula válaszára négyrészes, a *Budapesti Szemlé*ben publikált bírálattal felelt. A *Magyar renaissance, magyar barokk* sokkal kevésbé fegyelmezett, felépített és egységes gondolati ívű írás, mint *A Rákóczi-kor társadalma*, inkább aszociációk, reflexiók és tételek lazán egymáshoz kapcsolódó sora. A szerkezet egyenetlenségei ellenére Mályusz írása végefelé kontextusba helyezte a Rákóczi-kor valláspolitikáját, és bírálta a 18. századi, Rákóczi és II. József közötti Habsburg uralom eszményítését és kimerevítését. Kiindulópontként utalt arra, hogy Szekfű Gyula bírálata fanatikus híveinek kritikátlan lojalitása következtében számos folyóiratban bűnnek számít, ami a történeti kutatás szabadságát és fejlődését fenyegeti. Majd jelezte, hogy a világnézet- és stílus kategóriák egyike sem passzintható kizárólagosan egy-egy korra, hiszen a különböző korszakokban mindig jelen voltak különböző világnézetek és stílusok. Azt állította, hogy a magyar művelődés a 16. században több reneszánsz vonást mutatott, mint a 15. században, de akkor sem kizárólagosan, hiszen egy-egy korszak képe mindig sokszínűbb annál, hogy egy kategória alá lenne besorolható. A *magyar barokk* szekfűi értelmezése viszont félrevezető. A *magyar barokk* ugyanis nem 18. századi, hanem 17. századi jelenség volt Magyarországon, Erdélyben, majd Rákóczi udvarában. Az, amit Szekfű úgy írt le, hogy *magyar barokk*, a Habsburg uralom következménye volt, amely – miután kiszorította a 17. századi valódi magyar barokkot – a bécsi barokkot erőszakolta rá Magyarországra, ami a 18. században

⁷⁵⁹ Szekfű Gyula: *A Rákóczi-kor problémái*. EKK G 630/14. 1–35.

a *magyar rokokó* kialakulásához vezetett. Ezért Szekfű Gyula a *magyar rokokót* mutatta be *magyar barokk*ként.

A Rákóczi-korban felszínre tört energiák visszavezethetők a 16-17. századra, a felvilágosodás egyes vonásai pedig már II. József uralkodása előtt feltűntek. A *magyar barokk* szekfűi értelmezése elfedi azokat az erőfeszítéseket és eredményeket, amelyek a 16-17. században és a Rákóczi-korban Magyarországon kialakultak, amíg a Habsburg uralom el nem tiporta őket, hiszen

„egy világnézet uralma tetszőleges ideig fenntartható valamely társadalom életében hatalmi eszközök segítségével s még az a látszat is kelthető, mintha mindez az illető nemzeti társadalom akaratának megfelelően történnék.”⁷⁶⁰

A barokk világnézet – mint minden világnézet – lényege a vallásról alkotott fel fogása. Ez a barokk világnézet esetében középkori jelleget mutat. A Rákóczi-kor új, nem középkori, hanem modern egyházpolitikát kezdeményezett és érvényesített. Annak az elismerését, hogy „a legszegényebb embernek is joga van, függetlenül földesura akaratától, saját lelkiismeretének szavát követni a hit dolgaiban és általában a kisebbségi jogoknak – vallásügyi vonatkozásokban – tiszteletben tartása.”⁷⁶¹ Ami hét évtizeddel előzte meg II. József türelmi rendeletét.

Aki a 18. századot az uralkodóház, a katolicizmus vagy a barokk szemszögéből vizsgálja, örülhet a Habsburgok hatalma korlátlan érvényesülésének, a katolikus vallás uralkodóvá tételének, a *magyar barokk* 18. századi uralmának. Ám a Rákóczi-kor és a magyar felvilágosodás közötti időszak nemzeti szempontból kártékony volt és folytonos károkat okozott a társadalomnak.

„A Rákóczi-korban /.../ minden nyelvű és vallású csoport szabadon fejlődhetett. Ezzel szemben a Szekfű által »magyar barokk«-nak nevezett korszak sietve visszaállította a Rákóczi-mozgalom előtti állapotokat, a protestánsok vallásgyakorlatát megszüntette a városokban, az evangélikusokét a külvárosra korlátozta, a reformátusokat pedig ismét el akarta tüntetni.”⁷⁶²

Éppen ezt, a 17. századi *magyar barokk* és a 18. századi művelődés különbségét érzékelteti a 18. századra alkalmazott *magyar rokokó* elnevezés.

A puritanizmus, a linzi béke és a különböző vallások egymás mellett élésének erdélyi hagyománya együttesen alkották azokat az előzményeket, amelyekre a Rákóczi-kor vallásügyi rendszere épült. A békés rendezés magyarozatát Rákóczi személyére szűkíteni – ahogy Szekfű teszi – nemcsak hőskultusz, hanem egyúttal hibás megokolás. Szekfűnek az a tétele, hogy egy eszme megjelenése nem azonos elterjedésével, elvileg igaz lehet, ám azt, hogy mi mennyire volt elterjedve, nem tudjuk.

⁷⁶⁰ Mályusz Elemér, 1936. 98.

⁷⁶¹ Uo. 100.

⁷⁶² Uo. 155.

„Komolyan senki sem gondolhatja, hogy egy változtatás véghezviteléhez csak akkor szabad hozzáfogni, ha az egész társadalom híve már a gondolatnak. II. József türelmi rendelete ellen még valamennyi megye tiltakozott, hosszasan fejtegetve, hogy elvész az alkotmány és tönkremegy Magyarország, néhány év múlva pedig a vallások egyenjogúságának törvényét már a katolikusok segítették diadalra, noha a klérus ünnepélyesen tiltakozott az országgyűlésen. Ezzel az analóg helyzettel szembeállítva tűnik ki igazán, milyen jelentős a Rákóczi-kornak közel nyolc évtizeddel korábbi állásfoglalása: nem a már fel nem tartóztatható felvilágosodás hatása alatt egy Habsburg-uralkodó, nem is az egész magyar katolicizmus tiltakozásától kísérve, hanem a magyar társadalom elitje a magyar fejedelmének vezetése alatt valósítja meg azt a rendszert, amely mindenkinek egyenlő mértékkel akar mérni.”⁷⁶³

Szekfű Gyula Mályusz Elemér bírálatára vérig sértetten válaszolt.⁷⁶⁴ Úgy látta, hogy Mályusz saját meg nem írt, csak tervezett műveit kérte rajta számon, ami nem méltányos eljárás, hiszen minderre éppen az ő szintézise inspirálta kollégáját. Az a történész tette ezt, akitől termékeny bírálatot, nézetei továbbfejlesztését várta, és akitől azt remélte, hogy idővel majd a helyébe lép, hogy – a népszerű önáltatással szemben – realizmusra tanítsa a szélesebb közvéleményt, a nemzetet. Ehelyett a *Magyar renaissance*, *magyar barokk*ban személyeskedést, népszerűség-hajhászt és fontoskodást érzékelt. Mályusz olyan módszertani konstrukciót kért rajta számon, ami számára teljességgel elfogadhatatlan. Azért hibáztatta ugyanis, hogy Szekfű önkényesen felcserélte a vizsgálandó szempontjait. Akkor, amikor a reneszánsz magyar jellegét az előkelőkre, míg a barokkét a köznemességre gyakorolt hatás alapján állapította meg. Adalékai mindig hasznosak, de érvényességük szűk körű, mert túlnyomórészt iskolai értesítőkből merítettek. Mályusz egyre-másra váltogatja szempontjait és fogalmait, amit Szekfű már nem tud sem követni, sem elfogadni. Ugyanakkor személyeskedéssel vádolja Szekfűt, holott ő teszi ezt vele szemben, hiszen könyveit Habsburg-párti, legitimista, katolikus, jezsuita vitairatoknak tünteti fel, amelyek elé ügyesen tudományos kulisszát épített. Ez viszont tudományalatti legenda beemelése a tudományos vitába, amivel szemben nem kell és nem is szabad neki védekeznie. Miközben Mályusz azt hiszi, hogy tudományos tevékenységét Szekfű személyes ellenszenvvel nézi, nézetei terjedésének megakadályozására pedig összeesküvő hálózatot szervez és így terrorizálja a tudományos közvéleményt. Így Szekfűt diabolizálja, önmagát pedig felmenti a fair play szabályai alól.

Szekfű Gyula válaszát az alábbi – *A száműzött Rákóczi*-botrány és a *Bethlen Gábor* körüli polémia során kiadott védekező írásait idéző – gondolatmenettel zárta:

„Végso fokon idézhetném Babits Mihály válaszát az őt támadó fiataloknak és mondhatnám, hogy miután mi, mai ötvenévesek elvégeztük az előttünk járóktól elhanyagolt mun-

kát és a magunkét is, miután nyeregbe segítettük az utánunk jövőket, ezeknek idegei nem bírják tovább, hogy még mindig itt vagyunk, sem azt, hogy egyebet nem tehetnek, mint a mi alapjainkon tovább építeni. De ezt éppen Mályusszal szemben nem akarom mondani. Nekem az volt a reménységem, hogy ő nemcsak a felsőoktatásban, hanem a nemzeti tudomány terén is idővel átveszi a szerepet, melyet nekem viselnem kell, bár elég nehéz az és nincs benne közvetlen öröm. A történetírás szaktudomány is, nemzeti disciplina is, s akinek megadatott, hogy a hangját a szakkörökön túl szélesebb rétegek is meghallják, annak kötelességei is vannak. Többek között nálunk, történetünkkel és nemzeti jellegünkkel kapcsolatban, minden népszerűtlenség kimondása. Én eleget gyakoroltam benne magamat; Mályusz eddig inkább az ellenkezőben. Mostani támadása s főként annak hangja is alkalmas arra, hogy némely körökben népszerűséget szerezzen neki. Pedig nem ez a történetíró útja, amire pedig Mályusznak látköre van és szaktudománya. Az sem az útja, hogy a német szellemtörténet egy-egy megállapításából hipotéziseket készítsen, minő a charizmatikus királyság fogalma, melyek egyik napról a másikra élnek, vagy hogy elégtelen alapokon gyors szintézist írjon, mint német nyelven az ő polgárság-története. A dolgokkal közelebbről és nem személyi alkalomból, nem polemikus élel kell foglalkozni, s a »grosser Wurf« csak akkor sikerül, hatot csak akkor vethetünk, ha a témát önmagáért szeretjük. Ilyen tárgyi szeretettel írta Mályusz a Sándor Lipót főhercegről szóló szép munkáját. Magyar gótika, Magyar lovagkor, Magyar renaissance, Magyar barokk, Magyar rokokó vagy Erdélyi barokk (amit Mályusz szintén kilátásba helyez) kitűnő könyvcímek és még szép könyvek is lehetnek, ha Mályusz megírja őket, s kívánom neki, hogy munkájában ne zavarja és ne térítse ki abból az irántam való bizalmatlanság, mellyel egyszer mégis le kellett számolnom és kísérletet kellett tennem eloszlátására. Munkáit mindenkor szívesen olvasom; eddigiekhez hasonló támadásaira, ha még jönnének ilyenek, nem fogok többet válaszolni.”⁷⁶⁵

Szekfű Gyula az 1941–1942-es tanév első és második félévében, heti 4 órában *Barokk és felvilágosodás* címen főkéllégiumot tartott az egyetemen. Nem tudjuk, hogy 32 lapnyi szövege kapcsolódik-e kettőjük vitájához.⁷⁶⁶

Mályusz Elemér gimnazistaként, egyetemistaként és Eötvös kollégistaként felnevelt Szekfűre. Bécsi ösztöndíjasként és pályakezdőként nagyon hálás volt neki útmutatásáért és segítségéért. A *Der Staat Ungarn* és a *Három nemzedék* csak növelték respektusát iránta. Kutatásai viszont arról győzték meg, hogy a *Három nemzedék* első generációja hatalmas tehertétellel indult útjára, amit meg is írt *A reformkor nemzedékében* és ezt a gondolati szálát szötte tovább *Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere* című tanulmányában.⁷⁶⁷ Abban a tanulmányban, amelynek szakmailag komoly, innovatív és megalapozott gondolatmenetét döbbenetes antiszemita három

⁷⁶³ Uo.173–174.

⁷⁶⁴ Szekfű Gyula, 1936a.

⁷⁶⁵ Uo. 383–384.

⁷⁶⁶ Szekfű Gyula: Barokk és felvilágosodás. EKK G 630/5. 1-32.

⁷⁶⁷ Mályusz Elemér, 1923, 1928.

Egy óvatos reformszellem mentora?

oldalal tétel követte, miszerint a nemzetiségi beolvadás és a kívánatos magyar polgárosodás helyébe nemzetidegen és nemzetellenes zsidó polgárosodás lépett.

Mályusz Elemér egyike volt azoknak, akik *A magyar történetírás új útjaiba* tanulmányt írtak, méghozzá *A népiség történetét*.⁷⁶⁸ Helytörténeti kutatásai hatására ugyanis egyre inkább a népiségtörténet irányába tájékozódott, majd a nyelvtudomány, az etnográfia, az etnológia és a szociológia szempontjainak bevonásával azt művelte.⁷⁶⁹ A húszas években Szekfű Gyula őt kérte fel arra, hogy legyen szerzőtársa annak a Teleki Pál által kezdeményezett, a külföldi közvéleményt megcélzó jelenkortörténeti propagandamunkának, amely összecsúsztatta és egymással kompromittálta az októberista és a bolsevik emigrációt. A felkérést Mályusz – valószínűleg a remélt kapcsolati tőke és a hosszú távú karrier lehetősége miatt – elfogadta. Szekfű viszont – miután felmérte, hogy milyen elfoglaltsággal jár a *Magyar történet* köteteinek megírása és számot vetett a kül- és belpolitikai helyzet megváltozásával – kihátrált belőle. Így Mályuszra hárult a feladat és egyedül az ő nevéhez tapad a szerzőség szégyene vagy kétes dicsősége. Talán – szemléleti és kutatási eredményein túl, amelyek következményeit, szakmai állásfoglalásait korábban is vállalta, ami láthatólag akkor nem vezetett személyes ellentéthez – innen ered Mályusz elhidegülése Szekfűtől, majd szembefordulása vele.⁷⁷⁰

Mályusz Elemér – 1930-1931-es szegedi egyetemi előadásai, Szekfű Gyulával a vallási türelemről, a barokkról és a felvilágosodásról folytatott vitájuk epilógusaként – 1939-ben (a következő évben közreadott *Iratok a türelmi rendelet történetéhez* bevezetéseként) 700 oldalas monográfiát írt *A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus* címmel.⁷⁷¹ Ugyanabban az évben, amikor a *Századokban* közreadta *A középkori magyar nemzetiségi politika* című tanulmányát.⁷⁷² Azt, ami újabb vitára vezetett köztük között.⁷⁷³

⁷⁶⁸ Mályusz Elemér, 1931d.

⁷⁶⁹ Mályusz Elemér, 1994.

⁷⁷⁰ Mályusz Elemér, 1931a, b, c; Soós István, 2011; Mályusz Elemér, 2015. Köszönöm Soós István felvilágosítását és azt, hogy elküldte Mályusz Elemér *Legsikerültebb könyveim* című – a *Századokban* publikálás alatt lévő, általa gondozott – kéziratát.

⁷⁷¹ Mályusz Elemér, 1939a., 1940a.

⁷⁷² Mályusz Elemér, 1939b.

⁷⁷³ Uo, 1940; Szekfű Gyula, 1940b., 1942a.

Szekfű Gyula a *Magyar történet* harmadik kötetébe készített *A magyar renaissance. Mohács-részek* megírásával szinte egy időben kortörténeti helyzetképet és programot írt *Trianon óta* címmel a *Három nemzedék* harmadik kiadásához, amely 1934-ben jelent meg *Három nemzedék és ami utána következik* címmel az Egyetemi Nyomda kiadásában. Ebben a Széchenyinek tulajdonított konzervatív reformrendszeren mért három liberális nemzedék hanyatlástörténetét a negyedik nemzedékről alkotott képével egészítette ki. Először a Trianont követő további hanyatlás képét rajzolta meg. Majd sorra vette azokat a feszültségeket, amelyek a nemzeti egységet akadályozzák: a földkérdést, a katolikus–protestáns felekezeti szembenállást, a zsidó sajtót és kapitalizmust, az új igényű és szemléletű nemzedék színrelépését és a határon kívül került magyarok törekvéseit, közöttük a transzszilvanizmust. Végül a *kismagyar út* újabb, turanista változatával szemben a felemelkedés reformkonzervatív, *nagymagyar útjának* fellelhető elemeit mutatta be.

Trianon óta

A *Trianon óta* sokakban keltette azt a benyomást, hogy a *Három nemzedék és ami utána következik* szerzője – anélkül, hogy felelősséget vállalt volna az ellenforradalmi rendszerben vállalt szerepéért és önkritikát gyakorolt volna, mégis –szembefordult az ellenforradalmi Magyarországgal, közvetve tehát saját múltjával, reformok mellett kötelezte el magát, „egy óvatos reformszellem mentorának” a szerepére jelentette be az igényét, s mindezekkel valódi szemléleti fordulatot hajtott végre.⁷⁷⁴

Érdeemes újraolvasni a *Trianon óta* szövegét, hogy választ kapjunk arra, hogy mennyire hatolt mélyre Szekfű Gyula társadalomkritikája és reformszándéka, mennyire állt ki az állampolgári szabadságjogok védelmében, meddig terjedt fordulata korábbi álláspontjához képest. Mi volt az arány az óvatosság, a konzervativizmus és a reformszellem között az általa adott helyzetképben és programban?

Újraolvasva láthatjuk, hogy a diszkurzív tér kijelölése, az abban elfoglalt hely és szerepek elosztása, az ideológiai konstrukció, a *Három nemzedék* diszkurzív kerete és előfeltevései, a *potencialitás–aktualitás, a nagymagyar–kismagyar út, az értelem felelős politikája–a felelőtlen és kártékony érzelmi politika* határozták meg a *Trianon óta* szerkezetét és mondanivalóját. Szekfű Gyula a *Három nemzedék* hanyatlástörténeti elbeszélésének alkotórészeit – szociális protekcionizmusát, a konzervatív etno-

⁷⁷⁴ Vö. Szabó Zoltán, 1956; BIM 7. 180–194.

protekciónizmus és a fajvédelem határán elhelyezkedő antiszemitizmusát, nemzeti ontológia és historicizmus elegyítését előlegező nemzetkarakterológiáját – módosította és új elemekkel egészítette ki: a népi mozgalom társadalmi reformprogramjának beemelése és a náci Németországgal szembeni állásfoglalásával. Konzervatív reformja különböző kidolgozottságú, minőségű és funkciójú, egymáshoz illesztett historicista és esszencialista szemléleti elemeket tartalmazott.⁷⁷⁵

A kánont természetesen továbbra is ő határozta meg. Ő definiálta, hogy kik a *politikai érzék* hordozói, mi a nemzeti fejlődés *potencialitása*, mi az *autentikus nemzeti hagyomány*. Ő volt és maradt a nemzeti közösség prófétája, aki kinyilatkoztatta, hogy a hagyományban mi autentikus és mi nem az, mi a követendő és mit kell elkerülni.⁷⁷⁶ Ennek a szerepnek és az érzékelt kül- és belpolitikai helyzetváltozásnak a jegyében módosította saját ideológiai konstrukcióját, *a rosszul és a jól hazafiak*, a *kismagyar és a nagymagyar út* ellentétpárt.

Minden magyar igénye Trianon revíziója, ám sokan hiszik azt, hogy elég ennek hangoztatása és az majd magától végbemegy. Ez illúzió, önbecsapás, aminek következménye a határon kívül rekedtek magukra hagyása. A magyarországi társadalom *neobarokk* jellegű, merev és formalisztikus, antiliberalizmusa külsődleges, az úri gondolkodás, a szelekció, a tekintélyelvűség és a külsőségek uralma, a reform nélküli konzerválás, hiszen a harmadik liberális nemzedék formalisztikus gondolkodáshoz szokott tagjai hajtották végre a fordulatot. A földkérdés megoldatlan, a nincstelenek száma két és fél millióra rúg. Megélhetésük és emberi méltóságuk aktív állami birtokpolitikával, szociális protekciónizmussal, a nagybirtokrendszer rovására kialakítandó kisbirtokokkal, magukat eltartani képes gazdaságok – telepítések, örökbérletek, kisbirtokok nagybirtokokból kivágása révén történő – életre segítésével szükséges és lehetséges. A katolikus-protestáns felekezeti béke hangoztatása politikai haszonszerzésre szolgál. Azt, hogy a felekezeti ellentét ne jelentsen nemzeti megosztottságot, nem a világnézeti különbségek letagadása, hanem a vallásosság terjedése és elmélyedése segíti elő. A budapesti zsidó kultúra a keresztény térfoglalás külsődleges volta miatt a neobarokkhoz hasonult ugyan, de megőrizte befolyását. Annak a következményeként viszont, hogy az ellenforradalom a zsidókat kiszorította az állami hivatalokból és az értelmiségi pályákról, zsidóság és kapitalizmus még inkább összenőtt. A gazdasági válság a keresztény társadalmat sújtotta és új antiszemita hullámhoz vezetett. Ezt a zsidó kapitalizmus visszaszorítása, a bevándorlás korlátozása és a kivándorlás cionista kezdeményezése – etnoprotekciónista állami redisztribúció és „idegenrendészeti intézkedések”, tehát az, amit 1938-ban és 1939-ben az első két zsidótörvény kimondott – együttesen csökkentheti:

„/.../ nem lehet behunyni szemünket azon jelenség előtt, hogy az ország és magyar nép egész ipari és kereskedelmi fegyverzete bevándorolt elemek vagy azok leszármazóinak

⁷⁷⁵ Vö. Trencsényi Balázs, 2011a. 367–372.

⁷⁷⁶ Vö. Uo. 367–372.

kezében van. Amint az előtt sem lehet behunyni szemünket, hogy a magyar földnek szinte 40 %-a nem a magyar nép, hanem alig 2000 ember kezében van, s amint ezzel szemben is elérkezettnek kell tartanunk az időt, hogy a magyar nép érdekei megóvassanak, ugyanezt kell mondanunk a kapitalizmus esetében is. Akárcsak a latifundiumok, a kapitalista termelés és eszközei is, azon nagyfontosságú javak közé tartoznak, melyek bizonyos esetben magánkézen túlságosan nagy, a közjót esetleg veszélyeztető hatalmat képviselnek. /.../ a zsidóságnak is érdeke, hogy a magyarság nagyobb részt nyerjen a kapitalisztikus termelési rendben, ennek minden egyes fokozatán.”⁷⁷⁷

A harmincévesek nemzedéke Ady és Szabó Dezső hatására, a népi gondolat, a szociális gondolkodás és a pozitívista szociológia jegyében álmódoznak a Duna völgyének szebb jövőjéről. Amikor pedig felébrednek, beállnak az öregek közé, hogy boldoguljanak a neobarokk társadalomban. A húszévesek műveltebbek, kerülnek a vallási összeütközéseket, szolidaritást éreznek és gyakorolnak a néppel, demokratikusan gondolkodnak és szervezkednek, elutasítják a parasztromantikát, turáni-szláv kultúra helyett európai magyar kultúrát akarnak, zenében Bartók és Kodály hívei, a festészetben, a szobrászatban és az építészetben modernnek. Képviselőjük Németh László, akinek programja a debreceni káté.

A neobarokk trianoni ország csak szavakban és érzelmileg, nem pedig gondolatokkal és tettekkel segítette, ténylegesen tehát magukra hagyta a határon kívül elnyomatásban élőket. Rájuk viszont egyáltalán nem hatott az ellenforradalom, a keresztény felfogás és a neobarokk, önálló fejlődésük a liberalizmusból és a demokráciából indult ki, kisebbségi mozgalmakat szerveztek, kisebbségi politikát folytatnak, regionális öntudatot alakítottak ki. Politikai vezetőiket a trianoni Magyarország középosztálya éppúgy nem ismeri, ahogy a határon túliak tényleges viszonyait sem, ezért hamis képet táplál róluk és nem tudja támogatni őket.

A trianoni katasztrófához képest a Bethlen-kormány anyagi téren eredményeket ért el, ám mindezt elsöpörte a gazdasági válság. Az eddig sem kedvező nemzetközi környezet pedig még kedvezőtlenebbé, ellenségessé vált. A liberalizmus demokráciáját a barokk-kor egyeduralmi abszolútizmusa, azt pedig a nacionalizmusok kollektivistá diktatúrája váltotta fel. A nemzeti egyéniségek lélektelen, humánus nélküli gépezetekké váltak.

Két út közül kell immár választani. Az egyik a *kismagyar út*, a fajbiológiai felfogás német sémáinak politikai alkalmazása, a keresztény-ellenes turanizmus. A másik a *nagymagyar út*, a nemzetiség szélesítése és mélyítése, a konzervatív reform. A konzervatív reform tartalma a szegény nép és a középosztály anyagi feltételeinek javítása, politikai és szellemi iskolázása, nemzeti öntudatosítása, az igazi nemzeti hagyományok ápolása, a nép és a hagyomány szintézisének megteremtése, az önelvű és öncélú magyarság fejlődéstörténete, amire példát Bartók, Kodály, Horváth János teljesítményei, a tudományok és a művészetek modern kísérletei és a fiatalok törek-

⁷⁷⁷ Szekfű Gyula, 1934a. 442–443.

vései mutatnak. Az új nemzedék képviseli a nép értékeinek átvételét a nemzetbe, ami a neobarokk ellenpontja, egyúttal visszatérés az autentikus hagyományhoz. Mozdulatlanság és forradalom helyett reform és konzerválás, újítás és hagyomány szintézise, magyarabb magyarság.⁷⁷⁸ „Talán nem illúzió, nem vétkes illúzió ez: hinni a jövőben és az ifjúságban.”⁷⁷⁹

Ennek jegyében Szekfű Gyula négy évvel később Málnási Ödön *A magyar nemzet őszinte története*, Féja Géza *Viharsarok*, Kovács Imre *Néma forradalom* és Kodolányi János *Boldog Margit* című izgatásért és nemzetgyalázásért perbe fogott műveivel kapcsolatban nyilatkozatot adott közre a *Korunk Szavában*, amelyet az *Erdélyi Szemle* rövidítve közölt. Málnási könyvét politikai célú önvallomás és propaganda vegyüléknek tartotta. Féja Gézának, Kovács Imrének és Kodolányi Jánosnak a nincstelenségre és a nagybirtokra vonatkozó állításai egy részét viszont – állította – először ő fejtette ki a *Három nemzedékben* és a *Magyar történetben*, amelyért vállalja a felelősséget. Ő a nagybirtokot nem eleve anakronisztikus, hanem azzá vált képződménynek tartotta, amely a 18. században még nemzetfenntartó erő volt. Dózsa Györgyöt pedig nem tekintette szabadsághősnek, felkelését sem látta szabadságharcnak, és nem hallgatta el a parasztok kegyetlenkedéseit. A magyar társadalom átalakítását organikus munkával, nem forradalommal kell megvalósítani. Szellemi kérdések, vélemények viszont nem tartoznak az igazságszolgáltatás hatáskörébe.⁷⁸⁰

A határon kívül rekedt magyarok helyzetével és perspektívájával kapcsolatban pedig a *Láthatárban* nyilatkozatot tett:

„Bármennyire pesszimista vagyok is Középeurópa, s a benne élő népek jövőjét illetően, mégsem tartom kizártnak az egykori morvaországi, galíciai rendszer stb. kisebbségvédelmi rendszer megvalósítását és kifejlesztését a kisebbségi magyarság javára. És ha ez egyszer sikerülend (az odavezető utat a mi itthoni politikusainknak kell megtalálniuk), keserűség és hősiesség egyként eltűnhetik a kisebbségi életből, melyben akkor majd normális, az emberi méltóságnak megfelelő élet lesz az uralkodó. Az, amit Makkai /Sándor/ annyira nélkülözött, s amit oly erősen kíván ő kisebbségi testvéreinek.”⁷⁸¹

A *Trianon óta* láttelepe és programja szemléletváltást és politikai fordulatot sugallt. Talán a leginkább azokéhoz hasonlított, akik a francói Spanyolország előregedett oligarchiáját belülről feszegették a diktatúrából a demokráciába való békés átmenet idején.⁷⁸² Nem gyökeres váltást, inkább a részletek módosítását. Ám talán olyan jellegűt, amely – sokan hitték – valódi elmozdulás lehetőségét rejtette magában.

Ezt a reményt fél évtized múlva éppen az cáfolta, akiben Szekfű Gyula új programjának egyik ihletőjét látta és akitől – talán – annak beteljesítését várta: Németh László.

⁷⁷⁸ Uo. 466–499. Vö. *Trencsényi Balázs*, 2011a. 367–372.

⁷⁷⁹ *Szekfű Gyula*, 1934b. 499.

⁷⁸⁰ *Szekfű Gyula*, 1937b. c.

⁷⁸¹ *Szekfű Gyula*, 1937d. 194.

⁷⁸² *BIM* 12. 50–51.

Hogyan értelmezte át Németh László a *Három nemzedéket*?

Németh László a *Tanuban* részletesen méltatta és bírálta Szekfű Gyula *Magyar történetének* 18. századi kötetét.⁷⁸³ *Utolsó kísérlet* című regénye *A szerdai fogadónap* kötetének egyik hőst, Barbián Miklóst róla (és valószínűleg Babits Mihályról) mintázta.⁷⁸⁴ 1940-ben egy egész könyvet szánt arra, hogy ízekre szedje Szekfű Gyula életművét, szerepét és személyiségét, amelyben – nyilvánvalóan alaptalanul – személye ellen irányuló összeesküvést tulajdonított neki, ám ugyanakkor rendkívül pontos lélekrajzot adott róla. Már láttuk a *Magyar történetéről* alkotott véleményét és érzékeltük azt is, hogy kultúrkritikájának kategóriáit Szekfű Gyula hanyatlástörténetéből vette át és formálta tovább. Most az átértelmezést, 1939-ben írt *Kisebbségben* című röpiratát veszem szemügyre, majd röviden felidézem, hogy Szekfű Gyula mit válaszolt rá.⁷⁸⁵

Szekfű Gyula a *Magyar Szemle* szerkesztőjeként – Farkas Gyula *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914* című könyve kapcsán – 1939-ben arra hívta fel a magyar szellemi élet néhány illusztris képviselőjét, Bethlen Istvánt, Ravasz Lászlót, Horváth Jánost, Babits Mihályt és Németh Lászlót, hogy fejtsék ki véleményüket arról, hogy a magyar középosztályt hogy érinti az asszimiláció és a disszimiláció.⁷⁸⁶

Németh László erre a felkérésre – akkor, amikor a náci Németország megszállta Csehszlovákiát – kezdte írni véleményét, amelyet mind ő, mind a folyóirat szerkesztősége a *Magyar Szemlébe* szánt. Farkas Gyula könyvének adatait és értékítéleteit értelmezte újra, a gondolatmenet azonban egyre inkább túlhaladta egy hozzászólás kereteit és önálló könyvvé formálódott. Gondolatmenetét a *Hogy veszett el a magyar a magyarban?* kérdésével indította. Tétele szerint a baj nem (mint Farkas Gyula hitte) 1867-tel kezdődött, hanem előbb. Az önálló magyar irodalom és nemzet megteremtésére irányuló kísérlet fejlődési zavarai ugyanis eleve magukban foglalták a nemzeti jelleg elvesztésének lehetőségét. Az európai események a belső fejlődés ellen hatottak, s a magyar szellemi élet vezetői rossz mintát mutattak. A kettő együttesen fordí-

⁷⁸³ Németh László: Újabb történelmi munkák. Történetírás. *Tanu*, 1932. november. 106–118, Uó: Utóhang Szekfű Gyula Magyar történetéhez. *Tanu*, 1936. I–II. 60, 65, Uó: Messziről. (Válasz Szekfű Gyulának). *Tanu*, 1936. III–IV. 109–131. Vö. *Németh László*, 1943, 1968.

⁷⁸⁴ *Németh László*, 1987.

⁷⁸⁵ Németh László Szekfű Gyulával folytatott vitáját sokan értelmezték, amelyek közül többet is használtam a téma feldolgozása során. Bibó István 1976-ban papírra vetett értelmezését, amelyet jól egészítenek ki a vele készített TV-interjú és Borbándi Gyula könyvéhez írt erre vonatkozó megjegyzései: *BIM* 7. 180–194, *BIM* 12. 58–59, 64–66, 336–339, 346–348, 353–354. Gergely András 1983-ban megjelent tanulmánya úttörést jelentett: *Gergely András*, 1983. Szabó Miklós az újkonzervativizmust és a szélsőjobboldali radikalizmust feldolgozó művei alapvető olvasmányok voltak: *Szabó Miklós*, 1988, 2003, 1999-ben megjelent monográfiám kapcsán kifejtett véleményét pedig átgondoltam: *Szabó Miklós*, 2000. Romsics Gergely emlékezetpolitikai elemzése új szempontokat alkalmazott és fontos felismeréseket eredményezett: *Romsics Gergely*, 2010. 348–368. Trencsényi Balázs monográfiája pedig széles komparatiztikus keretbe ágyazta, strukturális, funkcionális és tartalmi elemzéssel közelítette meg a témát: *Trencsényi Balázs*, 2011a. 372–449. Mindegyiküktől sokat tanultam. Az értelmezés során közvetlenül saját kutatásaimra támaszkodom: *Dénes Iván Zoltán*, 1999, 73–94, 2011. 101–122.

⁷⁸⁶ *Szekfű Gyula*, szerk. 1939. 222–230.

tott kiválasztáshoz vezetett – előbb a magyar szellemi életben, majd onnan áterjedt a politikára is. A 16–17. századi szellemi szokásjog, alkotó és világa szerves kapcsolata a 19. században megszűnt. A külföldi minták követése győzött az öntörvényű magyar fejlődés igényei felett, s emiatt az irodalmi nyelv elvált a népnyelvtől, s a fővárosi és a vidéki kultúra elvált egymástól, s így az alkotók közeg nélkül maradtak. Az irodalmi és a népnyelv egyesítését, az európai minták kritikátlan és felszínes másolása helyett a belső fejlődés igényeinek kihordását Bessenyei, Csokonai, Berzsenyi, Szalay, Kemény, Vajda, Tolnai, Zilahy, Ady, Móricz és Szabó Dezső képviselte. Az európai minták másolása, a belső fejlődés igényeinek elfojtása általánossá vált Kazinczytól Jókain keresztül Babitsig, ami a silányabb alkotók divatját és az értékesebbek elszigetelődését eredményezte. Mindez Kazinczy nyelvújításával kezdődött, a magyarság 1860-as évekbeli erkölcsi megroppanásával folytatódott, és oda vezetett, hogy előbb a magyar kultúra lett zsidók és svábok ügye, majd a politikai élet baloldala a zsidó radikalizmus, jobboldala pedig a sváb önérvényesítés terepe. A magyar középosztály ezt a megosztottságot mutatja, amivel szemben a magyar szellem és a magyar nép kisebbségben van. Az asszimilánsok a magyarok belső meghasonlása, külföldi mintákhoz igazodása, saját igényeinek megerősöklése és elfojtása, és fordított kiválasztása miatt tudtak meghatározó szerepbe kerülni. Külföldi mintakövetés, a nagy mintaadók hübrisze taposta el az öntörvényű magyar fejlődés kezdeményeit. Ennek ellenére a magyar szellem megújult. Ez – Németh László szerint – az irodalomban kezdődött, amikor a 20. század elején a régi és a népi kultúra feltört Adyban és Móriczban, a magyar radikalizmus kivált a zsidókból és el is vált attól Szabó Dezső révén, majd később, amikor Németh László a zsidó baloldallal és a sváb jobboldallal szemben meghirdette a harmadik oldalt. A magyar irodalom és a politikából kirekesztett nép feladata – vélte – azonos: a kisebbség többségbe juttatása, a magyar nemzet felkészítése legnagyobb próbatételére, az újabb európai kihívásra. A külső események a magyarság feletti erőket megosztották, ami lehetőséget kínál arra, hogy megszervezze önmagát és felkészülten nézzen szembe azzal, ami következik. A magyar irodalom és a magyar író helyettesíti a politikai pártokat, feladata az elnyomottak védelme.⁷⁸⁷

„1938 nemcsak a zsidókat választotta szét a többi jött-magyaroktól, de a Habsburg-svábokat is a disszimiláns németektől. A három párt közt (amíg a három helyén egy nem marad) a magyar is fölútheti a fejét.”⁷⁸⁸

Az önmagát a magyarság ügyével azonosító írónak a kisebbségben lévő magyarság oldalán kell állnia s vállalnia kell a kisebbségi sorsot. A magyarság pedig úgy tud kitörni kisebbségi helyzetéből – írta több korábbi és későbbi írásában Németh László –, ha tehetetlen kisebbségből maga válik példává. A hivatalos Magyarország jobboldali restaurációs és irredenta politikájával, valamint a második Magyarország zsidó bal-

⁷⁸⁷ Németh László, 1989. 408–482.

⁷⁸⁸ Németh László, 1989. 474–475.

oldaliságának csököttségével szemben a „harmadik oldal” utópiáját kell szembeállítania: Telep-Magyarországot, Sziget-Európát, Kert-Magyarországot építenie, minőségszocializmust megvalósítania, értelmiségi társadalmat kialakítania, s ezzel tenni értelmessé, alkotóvá az egyének és közösségeik életét.

A *Kisebbségben* annak a jelölésére szolgáló metafora volt, hogy a magyarok kisebbségben vannak saját hazájukban. Ez a kifejezés Németh László előtt már igen sokszor felbukkant a jobboldali politikai publicisztikában – annak közhelye volt. Szabó Dezső számtalanszor, így az 1920-as évek elején egy kéziratának az alcímében is kifejezte azt a meggyőződését, hogy a magyar etnikum az a *kisebbségi többség*, amely a *többségi kisebbségekkel*, a zsidókkal és a svábokkal szemben kisebbségben van saját hazájában.⁷⁸⁹ Szekfű Gyula *Trianon revíziója* című, 1931-ben a *Magyar Szemlében* publikált írásában így fogalmazott:

„/.../ a magyarországi kisebbségtörténet /.../ nem a nemzetiségek elnyomását, hanem éppen ellenkezőleg a korábbi hegemon nemzet, a magyarság pusztulását mutatja.”⁷⁹⁰

Bajcsy-Zsilinszky Endre 1938. november 15-én azt írta:

„Én csak egyetlen elnyomott kisebbséget ismerek ebben az országban: a magyart.”⁷⁹¹

Németh László 1943-ban viszont így értelmezte – utalva Szekfű Gyula és Szabó Dezső 1937-es vitájára az asszimilációról és a disszimilációról és Szekfű felkérésére – a *Kisebbségben* címválasztást:

„Néhány évvel ezelőtt, amikor a magyarosított nevének kezdtek a nevüket visszaváltoztatni /ti. magyarról németre/, kiváló történésünk tanulmányt írt a törzsökös magyarok mozgalmáról. Azt mondta, hogy a disszimiláció megdöbbentő jelenségei között meg kell értenie őket. De meggondolták-e, tette hozzá intőleg, hogy ha szervezkedésük sikerül: ők, a fajmagyarok, kisebbségben lesznek, legalábbis a középosztályban. Ezt az intelmet fordítottam én vissza könyvecském címben.”⁷⁹²

Németh László röpirata máig szégyenbélyegként fedi el életművét, egész hitvitázó irodalom kapcsolódik hozzá, amely az *etnicista nemzeti próféta és a megátalkodott antiszemita bujtogató* leegyszerűsítő álláspontjai mentén oszlik meg. A *Kisebbségben* már megjelenésekor óriási visszhangot váltott ki. Sokan nagy indulattal támadták – Németh László szerint szervezett kampány eredményeként. Joó Tibor öncsonkítónak bélyegezte, s a magyar birodalmi eszmét állította szembe vele. Gulyás Pál

⁷⁸⁹ Szabó Dezső, 1991.

⁷⁹⁰ Kötetben: Szekfű Gyula, 1942a. 191–192.

⁷⁹¹ Idézte: Grezsa Ferenc, 1985. 53.

⁷⁹² Németh László, 1989. 738. Vö. Szekfű Gyula, szerk, 1939; Szabó Dezső, 1990. 286–389. Szekfű írásának visszhangját lásd még: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. (Budapest, 1937. november 3.) Molter Károlynak. Melléklet. MTAKK Ms 6021/115. Vö. Bárdi Nándor, 1998; Miskolczy Ambrus, 2001; Kovács Gábor, 2004. 112–153, Romsics Gergely, 2010. 279–399, Trencsényi Balázs, 2011a. 372–449.

szenvedélyesen védte és hitet tett mellette. Hamvas Béla viszont a belülről megélt igazságkeresésnek kijáró elismeréssel méltatta, a bírálatokat leegyszerűsítőnek és személyeskedőnek minősítette, de Németh Lászlót is elmarasztalta személyeskedése és egyoldalúsága miatt.⁷⁹³

Mutatja a könyv körüli botrány szenvedélyességének mértékét, hogy Babits Mihály – aki „pajzsszal és dárdával” vonult ellene – Németh Lászlót őrült kertésznek bélyegezte, aki ki akar irtani a magyar irodalomból minden idegen hatást, hogy az eredeti, érintetlen alapot megtalálja.⁷⁹⁴

Szekfű Gyula a *Nyugat* júliusi számában Schöpfung Aladárrel és Farkas Gyulával a 19. század második felében végbement asszimilációról vitakozott. Az asszimilációt a germanizálással szembeni védekezésnek látó véleményükkel szemben megismételte saját, a *Három nemzedékben* és a *Magyar történetben* kifejtett etnoprotecionista konzervativizmusát.

„A tény /.../ megállapításában megegyezünk egymással: a magyarság vezetői valóban elősegítették az idegenek asszimilációját, azaz nyelvi megmagyarosodását, mert asszimiláció alatt akkor alig értettek egyebet. De ösztönösnek ez a magatartás nem mondható, hiszen lehetetlen elképzelni olyan bolond népet, mely ösztönösen, belső szükségből idegenek kezén hagyja az anyagi, s azután a szellemi élet vezető állásait, azok tömegét, s a végén megnyugodva befelé fordul, hiszen az idegenek már magyarul beszélnek és magyar nevet vettek fel! Ösztönszerűség helyett inkább /.../ történelmi kényszerűségről beszélhetnénk, aminthogy az asszimiláció /.../ történelmi probléma, s ha nem az, akkor líra vagy egyéni élménymagyarázat. Hatvanhét utáni történelmi helyzetünk, hanyatló és szétbomló uralkodó osztályunk gondolkodásmódja eléggé megmagyarázza az asszimiláció akkori mérhetetlen mértékét; pedig ha a viszonyok alakításában magyar ösztönszerűség is közrejátszhatott volna, bizonyára sokkal szűkebb határok közé szorult volna az asszimiláció.”⁷⁹⁵

Ez után saját álláspontját, a Szent István-i Magyarország visszaállítását szembeállította azzal, amely szerint a csonka ország a kelet-európai parasztállamokkal kellene, hogy vetélkedjék, ami – szerinte – nem sok jóval kecsegtet, hiszen az ő harcias múltfoglalásukat Németh László öncsonkítása nem fogja mérsékelni:

„Vannak, akik az asszimiláltak bűneit Mária Teréziáig visszamenőleg felkutatják, sőt tovább is mennek: felfedezik a szellemi asszimiláció rejtett bűnözőit, s ezen a címen Kazinczyt, Kölcseyt, Aranyt is irodalmunk és szellemiségünk tehertételévé minősítik át.

⁷⁹³ A Kisebbségben visszhangjára lásd: *Greza Ferenc*, 1985. 414–415. Vö. *Kállay Miklós*, 1939; *Gulyás Pál*, 1939a, b; *Marék Antal*, 1939; *Szekfű Gyula*, 1939c, *Ady és a „Magyar Szemle”*, 1939; *Joó Tibor*, 1939a, b; *Babits Mihály*, 1978. II. 602–621; *Hamvas Béla*, 1939; *Szabó Dezső*, 1939–1940.

⁷⁹⁴ *Babits Mihály*, 1978. II. 616. Vö. *Miskolczi Ambrus*, 2001, *Trencsényi Balázs*, 2011a. 372–449.

⁷⁹⁵ *Szekfű Gyula*, 1939c. Előzményei: *Schöpfung Aladár*, 1939a, b; *Farkas Gyula*, 1939a.; *Szabó Dezső*, 1939–1940. Vö. *Kovács Gábor*, 2004. 112–153; *Romsics Gergely*, 2010. 348–368, *Trencsényi Balázs*, 2011a. 373–376, 429–434.

Magyarnak tulajdonképpen azok maradnak, akiket koruk nem méltányolt, például Besenyei, Csokonai és még néhányan, akiket egy zord aszkétikus szemlélet népi és tragikus ruhákba tud öltöztetni. Végső fokon abban is van logika: ha nem fogadjuk el Szent István országát, ki fogunk lyukadni a kelet-európai parasztállamok »életterébe«, ahova azonban eljövendő testvéreink, a románok és szlávok gazdagabb múlttal fognak belépni, mert ők bizonyára nem fogják feláldozni a saját Kazinczyjukat és a saját Arany Jánosukat a népi közösség oltárán.”⁷⁹⁶

Szekfű Gyula a *Magyar Szemle* augusztusi számában lírai monológnak minősítette Németh László művét:

„Az asszimilációt németek és zsidók számára egyként lehetők, s viszont a tömeges és felületes asszimilációt károsnak tartja; ha csak erre a feltett kérdésre korlátozta volna választát, akkor semmi eltérés nem volna közöttünk. /.../ Szerinte nem a túlságos asszimiláció és nem a már kétségtelenül megindult disszimiláció az egyetlen veszedelem: ez sokkal régebb keletű, a 18. század közepe óta rágja a szű a magyarság fáját. A kórokozók pedig maguk a magyarok /.../ a mindenkori magyar értelmiségi osztályok tömege /.../ kisebbségben a magyarság van, az igaz magyarság – a magyar többséggel szemben, legalábbis 48-ig nem a német-zsidó-szlávval szemben. /.../ Azt képzelem, hogy ha Kazinczy nyelvújítása nem jön, és ha az irodalmi nyelv nem szakad el a pórtól, akkor az a »népi« nyelv és vele ősi népi magyar alkat fog tovább alkotni a mai napig, amelyet Besenyeiben és Berszenyiben, Adyban és önmagában vél felismerni. Persze a történelmi fejlődés az irodalom terén is megfellebbezhetetlen, s legfőlegb álmodók hősei, általában: gyermekek sírhatnak oly őszintén azon, ami nincs meg és nem is lehetett meg. Az irodalmi és népi nyelv már jóval Besenyei előtt elvált egymástól, s egyetlen, történettel bíró nép életében sem lehet visszasírni azt a kort, melyben e kettő még oszlás nélkül egy volt. Molière-től és Goethétől senki sem kívánja, hogy a francia paraszt vagy a rajnai vincellér nyelvén írt és lelki alkattal egyezett légyen; ilyen kívánságokkal csak a szegény magyar költők gyötörtetnek utólag. Csak éppen nálunk akadnak művelt, képzett emberek, akik akaratos gyermekként összetörnek a játékbabát, mert nem parasztruha van rajta. /.../ nem volna jobb hagyni e játékot azokra a magyarokra, akik egykor a parasztságból mint igazi középosztály ki fognak emelkedni, s így önmagukról realiztikusabban fognak gondolkodni, mint a mai entellektüelek (ami Németh is) – és nem volna hasznosabb, összefogni mélynek és hígnak minden magyar átalakulás egyetlen feltétele megvalósítására, a parasztszegénység földhözjuttatására! Ami persze nem akarja akadályozni, hogy bárki is tovább álmodja lírai történetét, kritikáját, próféciáját, ahogy neki jólesik.”⁷⁹⁷

Szekfű Gyula *A kísértésben* címmel közölt cikket 1939. október 1-jén a *Jelenkorban* Hit és Értelme viszonyáról, a kereszténység jelszaváról. Gondolatmenetét így zárta:

⁷⁹⁶ *Szekfű Gyula*, 1939e. Vö. *Kovács Gábor*, 2004. 112–153, *Romsics Gergely*, 2010. 348–368; *Trencsényi Balázs*, 2011a. 373–376, 429–434.

⁷⁹⁷ *Szekfű Gyula*, 1939c. 300, 302–303.

„Olyan idők járnak, amikor a formális kereszténységnek mégoly milliós tagszámú intézményei is kártyaházként összedőlnek, de nem pusztulhatnak el azok az egyének és kis körök, ahol tudják, mikor kell igent, mikor nemet mondani. És ahol nem keverik össze ezt a kettőt.”⁷⁹⁸

Szekfű a felhívására született tanulmányokból *Mi a magyar?* címmel kötetet szerkesztett, amelynek szerzői között Babits Mihály és Kodály Zoltán is szerepelt. A kötet 1939 decemberében jelent meg. Szekfű mint szerkesztő bevezetőjében újból vitakozott Németh László „lírai történetiszemléletével”:

„A témáról eddig megjelent könyvek szerzői, többségükben, inkább személyes érzéseikkel ragadták meg a tárgyat, s megelégedtek önmaguk lírájának kifejezésével. /.../ a pesszimizmista, az idegállapotokos /.../ atra bile szemlélete csakhamar vigasztalan feketére festette múltunk, jelenünk és jövőnk nemzeti kérdéseit. /.../ félelmükben, elkeseredésükben vagy könnyelmű reményegekben korlátok nélkül kifejezték saját lelki tartalmukat, s ehhez képest a magyarságkérdés legújabb vizsgálatai csakugyan az alany képzeletét és líráját fejezik ki, de annál kevésbé a megvizsgálandó tárgy, a magyarság tényleges tulajdonságait. Érthető, hogy ebben a pozitív és tárgyilagos korlátokat nélkülöző irodalomban ott találjuk a hevesebb képzeletű, akár pesszimista, akár optimista fiatalokat, s ott azokat is, akiket szakmiserethiány és amatőr lelki alkat tett lírai dalosaivá annak a magyarságnak, melyet saját személyi helyzetükben éppen el tudtak maguknak gondolni.”⁷⁹⁹

Németh László viszont több mint két évtized távlatából így emlékezett vissza Szekfű Gyulával folytatott polémiájára és a történetíró életművére:

„Vannak történetírók, akik új kérdéseket fedeznek fel a történelmi érdeklődés számára, és vannak /.../ akik a nemzet műveltebbjeit foglalkoztató történelmi kérdések köré csoportosítják készségüket s érveiket. Az ilyenféle történész tán a kevésbé eredeti, s amennyiben erős elfogultság érezhető benne, könnyen kerül abba a látszatba, hogy párttörténetet ír. Szekfű Gyulának annak idején szemére is hánytunk ilyesmit. A pártos történetírót /.../ az ítéli meg, hogy minek a javára pártos. Szekfű nagy készségével egy nemzeti szempontból idejét múlt és paradox álláspontot védett /.../”⁸⁰⁰

Szekfű Gyula a német eredetű középosztály disszimilálódásának és disszimilálásának elkerülése végett írta – egyebek között – *Schittenhelm Ede* című cikkét, amelyre (mások mellett) Szabó Dezső válaszolt *Ede megevé ebédem. Milyen Szekfű nyílt Schittenhelm Ede sírján?* című szellemes és kegyetlen, asszimiláció és németellenes röpiratában – hatalmas indulattal és megsemmisítő gúnnyal.⁸⁰¹

Kétségtelen, hogy Szekfű Gyula míg a német disszimilációt erőteljesen kárhoztatta, addig a zsidóknak minősített magyar állampolgárok intézményes kirekesztésétől

⁷⁹⁸ Szekfű Gyula, 1939f. 6.

⁷⁹⁹ Szekfű Gyula, szerk., 1939. 8–9. Vö. Miskolczi Ambrus, 2001, Trencsényi Balázs, 2011a. 372–449.

⁸⁰⁰ Németh László, 1968. II. 407.

⁸⁰¹ Szekfű Gyula, 1937a; Szabó Dezső, 1937.

a nyilvánosság előtt – a fennmaradt források tanúsága szerint – csak 1943-ban, El Alamein és Sztálingrád után, Marczali Henrik sírkőavatásán mondott beszédével, egészeiben és nyíltan viszont csak 1947-ben határolódott el.⁸⁰²

A *Kisebbségben* komoly átütő erővel bírt, hiszen a *Három nemzedék* logikáját követte, aminek során ötvözöte egymással Szabó Dezső és Szekfű Gyula nézeteit. Akkor Németh László már nyolcadik esztendeje küszködött Szekfű szellemi hatásával, hanyatlástörténelmi műfajával és *nagymagyar historicista* elbeszélésével és programjával. Szekfű Gyula etnoprotekcionista szemlélete, magyarok és asszimilánsok, és az asszimilálhatatlannak minősített zsidó bevándorlók szembeállításuk alkotta azt a tételt, amit Németh László számon kérhetett és számon is kért rajta – Szabó Dezsőt követve.

Egy évvel később, *Szekfű Gyula című* könyvében Németh László végleg választott Szabó Dezső és Szekfű Gyula értelmezései közül, és immár nyíltan és teljesen szembefordult Szekfű Gyulával. Egoцентриkus hangvételét és kegyetlen kritikáját feltehetően az öndefiníció igénye és szellemi apakomplexus motiválta. Nagy lélektani belátással és autonómiával írt, de az ennek nyomán kimunkált nemzetkép továbbra is magán viselte mindkét mester, elsősorban Szabó Dezső hatásának a nyomát. Előfeltevései az ötvözet alkotórészeire emlékeztetnek: az ön- és ellenségkép Szabó Dezsőre, a műfaj pedig Szekfű Gyulára, mindenekelőtt a *Három nemzedék* múltba visszajósló prófétálására.

Németh László 1940-ben írt kegyetlen pamfletjében így értelmezte Szekfű Gyula szemléletének konstans magvat és 1930-as évekbeli belső drámáját:

„Aki Szekfű Gyula utolsó négy-öt évét meg akarja érteni, az ő belső drámáját kell maga elé állítania. Szekfűben két nagy érzést ismertünk meg, két hűséget, a németet és a katolikusot. Ez a két hűség magyarázza meg az ő történetírói és társadalmi tevékenységét; ez választott el bennünket minden lehető módon Kelet és Balkán csőcselékeitől – s ez kisebbsített, fűrt meg és hallgatott el mindent a magyar múltban és jelenben, ami protestáns ízű, vagy ha katolikus is, de keleti, dunai színezetű. Német és katolikus: együtt ez a Habsburg-monarchiában volt meg a legtökéletesebben; annak is nagy barokk szakában, amikor egy katolikus és német császárnő aránylag pallérozott módon terelte a maga formáiba a magyart. E két hűséggel lélegző ideál volt az, ami történelmünk és társadalmunk – a hasonló és hasonlóvá tett lelkek támogatásával – Trianon óta átdolgozta. /.../ az ő pályáját 1935-ig ez a Habsburg-eszményben harmonikusan összekapcsolt hűségpár igen jól megmagyarázza. A meghasonlás akkor kezdődött, amikor a két hűség egymás ellen fordult. A Rákóczi-könyvet elég mérgesen támadták; egy makacs lelket azonban kívülről nem lehet megbontani. Németiség és katolikuság összeütközése, a drámává hasadt ideál: megbonthatta. Szekfű természetesen ezt a drámát is komolyan s nem konjunkturalovagként fogta fel.”⁸⁰³

⁸⁰² Szekfű Gyula, 1947b. Vö. Csécsy Imre, 1939a. 129.

⁸⁰³ Németh László, 1940. 117–118.

Azt, hogy Szekfű Gyulát milyen mélyen érinthette Németh László kritikája, 1940-es kegyetlen lélekrajza, egy vitatható hitelességű anekdotából és egy komolyan vehető levélből érzékelhetjük. Bóka László Szekfű Gyulával kapcsolatban – egyebek között – azt írta, hogy érdeklődésére fiatal történészek nem Szekfű Gyulát, hanem Áldásy Antalt, Domanovszky Sándort, Eckhart Ferencet és Szabó Istvánt emlegették. Úgy látta, hogy Szekfűnek „valójában nem volt tanítványa”. Ezt egyik egyetemi könyvtári beszélgetésük során megemlítette neki, mire Szekfű Gyula fanyarul mosolyogva így válaszolt: „Legbuzgóbb tanítványaim irodalomtörténészek (– Kerecsényi Dezsőt nevezte meg –), s a legodaadóbban Németh László tanulmányozta módszeremet, de neki se kellett.”⁸⁰⁴

Sem a levelezésből, sem a Szekfű Gyuláról készített interjúkból nem azt érzékeltem, hogy ne lettek volna tanítványai. Rendkívül lelkiismeretes, odaadó tutora volt tehetséges tanítványainak, akikkel nemcsak rendszeresen foglalkozott, hanem karrierjüket is egyengette Ember Győzőtől Ravasz Boriskáig, Kónyi Máriától Kosáry Domokosig és – a később méltatlanná vált – Mérei Gyuláig. Az viszont valószínű, hogy nagyon fáj neki Németh László kegyetlen pamfletje. Abból is érezhetjük, hogy mennyire, ahogy erre Bajcsy-Zsilinszky Endrének írott levelében utalt:

„Már rég hozzászóktam a kritikához és ahhoz, hogy munkáimat a legkülönbözőbb magyarzatokkal látják el. Évek óta nem olvasom el az olyan bírálatokat, sem a dicséőket, sem a káromlókat, melyek nem szakember történéstől származnak. Az, aki egy egész szidalmazó könyvet írt ellenem, azt megelőzőleg két cikkben dicsért, s mint hallottam, Európa legjobb történészének nevezett el – én sem e dicséő cikkeit, sem könyvét nem vettem soha kezembe. Mi is lenne belőlem és munkabeosztásomból, ha olvasóim véleményeivel egyenként foglalkoznám!”⁸⁰⁵

Bibó István, aki Németh Lászlóval szimpatizált, Szekfű Gyula életművét és magartását pedig nagyon kártékonynak tartotta, 1976 novemberében a *Kisebbségben*ről így nyilatkozott:

„Annak idején /.../ én Németh László *Kisebbségben* című művét nagy érdeklődéssel és nagyjából egyetértéssel olvastam. /.../ az egész Németh László-i elképzelés, amely 1939-ben, a hitlerizmus árnyékában a magyarországi zsidó és német asszimilációt vagy félasszimilációt mint egyformán káros és az országot bizonyos értelemben gyarmati sorba vivő jelenséget kezelte, mai szemmel nézve rendkívül abszurd tévút volt...”⁸⁰⁶

⁸⁰⁴ Bóka László, 1966. 1058.

⁸⁰⁵ Szekfű Gyula (Budapest, 1942. május 30.) – Bajcsy-Zsilinszky Endrének, MTAKK Ms 10205/1.

⁸⁰⁶ BIM 12. 58–59. Vö. Balog Iván, 2004.

Hogyan adaptálta Szekfű Gyula Szabó Dezsőt és Németh Lászlót?

1939-ben *Mi a magyar?* címmel kötetet szerkesztett, amelyben az ő szerkesztői előszava után olyan nagy tekintélyű szerzők esszéi sorjáltak, mint Babits Mihály, Kodály Zoltán és Ravasz László és olyan elismert szakemberek írásai, mint Bartucz Lajos antropológus, Eckhardt Sándor, Farkas Gyula, Kerecsényi Dezső, Keresztury Dezső és Zolnai Béla irodalomtörténész, Gerevich Tibor művészettörténész, Zsirai Miklós nyelvész és Viski Károly etnográfus. A kötetet Szekfű Gyula esszéje zárta. A magyarságról, a magyar jellemről, a magyarság külföldi arcképéről, a magyar önismeret útjáról, a magyar emberről, típusról és fajról, a magyar nyelv alkatáról, a magyar stílusról, a nagy magyar költők tanúságtételéről, a magyar irodalomról, a magyar jellegéről a néprajz tükrében, a magyarságról a zenében, a magyar művészet szelleméről és a magyar jellemről történetünkben írt esszék nem utaltak egymásra, nem alkottak koherens egészet. A Magyar Szemle Társaság kiadásában, a Magyar Szemle Könyvesorozat 15-ik köteteként megjelent 558 oldalas, 16 képet tartalmazó igen szép kiállítású könyv témája, szerzői és a szerkesztő személye miatt méltán tarthatott igényt a közfigyelemre.

A 67 oldalas esszé különösen figyelemre méltó, az életmű egyik legtanulságosabb darabja. A *magyar jellem történetünkben* ugyanis Szekfű Gyula mesterelbeszélésének problémaközpontú újragondolását tartalmazta. Az ugyanebben az évben – angol és francia fordítás és majdani kiadás céljából – írt *Rövid magyar történet*től eltérően időhatárait nem 1606 és 1939 alkották. Olyan sűrített szintézist foglalt magában, amely nem a *Magyar történet* Szekfű-köteteinek kezdő és végpontja közötti, Mátyás uralkodásától az első világháborúig terjedő időszakra terjedt ki, hanem átfogta az egész magyar történelmet. A mesterelbeszélés újraírása pedig nem csupán időhatáraitban különbözött a *Magyar történet* Szekfű-köteteitől, hanem szemléletében is.

Miután tisztázta, hogy az emberi természet azonossága teszi lehetővé különböző helyeken és korokban élt emberek életének, történetének megértését és összehasonlítását a történetíró számára, Szekfű állást foglalt abban, hogy a nemzetek a hosszú ideig ható természeti és kulturális tényezők hatására különböznek egymástól. Ám nem a külső tényezők, a természeti és a kulturális milió egyszerű tárgyai, hanem kollektív alanyok, akik a hosszú távon ható környezeti és kulturális faktorokhoz viszonyulnak, azok tanulságait belsővé teszik, magukba építik és népi jellegként, nemzeti jellemként hordozzák magukban és mutatják meg cselekedeteikben. A magyarokban a pusztai nomád életmód a szabadság szeretetét, a vitézséget és a politikai hajlamot fejlesztették ki. A letelepedés és a kereszténység felvétele után Szent István és az Árpád-házi királyok a korábban a vándorló és zsákmányoló, törzsi államszövetségen belüli önrendelkezést jelentő szabadságszeretetet és vitézséget a Kárpát-medencén belüli haza szabadságának védelmévé alakították. A behívott vagy bekéredzkedő idegeneket ügyes, rugalmas, az egyének beemelését és a közösségek különálló letelepítését kombináló politikával kapcsolták magukhoz. A politikáló érzék a haza meg-

védésére irányult és azt jelentette, hogy a király tanácskozott kíséretének tagjaival, s a magyarok valamennyien véleményt formáltak és részt vettek hazájuk védelmében. Az idegen dinasztiák alatt ez a helyzet alapvetően nem változott, csak módosult. Igaz, Nagy Lajos hódító hadjáratai kalandor jellegűek voltak, nem szolgálták a haza védelmét – állította Hóman Bálinttal szemben Szekfű Gyula. Mátyás pedig a reneszánsz fejedelem skrupulus nélküli kormányzása felé mozdította el a királyi hatalmat, de törődött népével és védte országát. Az a magyarázat tehát, amely az elmúlt másfél évszázadban terjedt el, hogy „a magyar keleti nép, gyökereit veszítve ért ide Nyugatra, ahol máig sem tudott megnyugodni az idegen, lelkeségének meg nem felelő környezetben: innen van jó és rossz, erény és bűn párhuzamossága” helytelen, hiszen az egykori lovas-nomád nép letelepült, meggyökerezett, nyugati lett.⁸⁰⁷

Döntő változást az hozott, amikor az urak és parasztek sok szálon kapcsolódó világa elszakadt egymástól és a kettőt áthidalhatatlan szakadék választotta el, ami kizárta a parasztságot a politizálásból és elszakította egymástól az urak és a parasztek kultúráját, a magas és a népi kultúrát. Ez csaknem egybe esett azzal, hogy a török hódítás és a belső polgárháború feloldhatatlan dilemma elé állította a politikai döntéshozókat. I. Ferdinánd uralkodása elején még lehetséges lett volna az ország egyesítése az ő uralma alatt, ám Buda török kézre kerülésével hosszú időre kikerült a lehetőségek világából. Az ország három részre szakadt, a központ kikerült Magyarországról. A dinasztia nemcsak idegen eredetű volt, hiszen attól még itt élve – mint számtalan elődje – hasonlított volna a magyarokhoz. A döntő az volt, hogy idegenben székelt, az ország elvesztette központját és önrendelkezését. Abban a kétszáz évben, amikor a német vagy a török között kellett választani, a szabadságszeretet, a vitézség és a politikai érzék végzetesen megromlott. A labancok a szabadság szeretetét, a kurucok a politikai érzéket veszítették el, a vitézség pedig egyre inkább mások érdekeit szolgálta. A parasztság pedig teljesen kiszorult a megosztott nemzetből, az alá szorult, mindenki prédája lett, egyik napról a másikra élt és átvészelésre kellett, hogy berendezkedjen. A nemesség egyre inkább kibújt a katonáskodás terhe alól és áthárította azt a parasztságra. A 18. században Mária Terézia és II. József reformjai következtében a parasztság anyagi helyzete javult, élete biztonságosabbá vált. Népművészete és zenéje mutatja, hogy őrizte az ősi magyar tulajdonságokat. Ám nemzet- és államfenntartó képességei Werbőczy óta aludtak. A 19. században – ismételte meg a *Három nemzedék* tételeit – az érzelmi politika megbénította a politikai érzéket, ami miatt a kiegyezés által lehetővé vált békés alkotómunka helyett nemzetiségi, zsidó és német térfoglalás következett be. Azzal, ha a parasztság, a népi jelleg hordozója a nemzeti jellem reservoirjává válik, a szabadságszeretet, a vitézség és a politikai realitásérzék regenerációja lehetővé válik. Akkor, ha a parasztság a nemzeti megújulás bázisa lesz. Úgy, hogy belőle új politikai elit emelkedik ki, amelyben nemzetnevelés által sikerül öntudatra ébreszteni a parasztságban régóta szunnyadó nemzet- és államfenntartás képességeit. A nemzeti

⁸⁰⁷ Szekfű Gyula, 1939a. 547–548.

hagyomány népi alapját hordozó parasztság emberhez méltó helyzetbe kerülésével és nemzeti nevelésével ugyanis a régi és népi jelleg megtermékenyítheti, megújíthatja és meggyógyíthatja a nemzeti jellemet és a nemzeti megújulás forrása lehet.⁸⁰⁸

Esszéjében Szekfű historicista elbeszélésének komoly módosítására vállalkozott. Arra, hogy Szabó Dezső, Németh László, Karácsony Sándor és a népi mozgalom nemzetkarakterológiáinak témáit és tételeit beépítse értelmezési keretébe. A *magyar jellem történetünkben* elbeszélésébe – némi előzmény után – beemelte az általa addig hevesen bírált *kismagyar etnoprotecionista*, kuruc *alkat-diskurzus* variánsok fő témáit és ahistorikus konstrukcióit, mindenekelőtt a *nemzeti ontológiát* és az ehhez szorosan kapcsolódó *parasztmítoszt*. Minthogy beemelte őket, ennek következtében többé-kevésbé elfogadta, magáévá tette, adaptálta fő tételeiket is. Elfogadta a *nép, mint a nemzet alapja, a parasztság, mint a nemzeti jelleg történelem alatti hordozója* téziseit. Módosítva, de saját értelmezésébe foglalta az *idegen központban uralkodó idegen dinasztia, mint az idegen hódítás, beolvasás és hatás forrása* tételét. Nem vitatta, de nem is vette át, hanem hallgatással mellőzte az *arisztokrácia és a középosztály az idegen dinasztia kreatív tézist*. Mint korábban, most is vallotta a *zsidó térfoglalás és térhódítás* tételét. Ehhez viszont immár hozzátette a *német térfoglalás és térhódítás* tézisét is.

Nagymagyar historicista elbeszélését 1934-től fokozatosan módosította a *kismagyar etnoprotecionista elbeszélések* irányába. 1939-ben pedig alapkonstrukcióikat, témáikat és téziseiket is adaptálta. Úgy, hogy emiatt saját elbeszélésének számos tételét meg kellett változtatnia. Ám a diszkurzív keretet csak módosította, a diszkurzív tér elfoglalását, a szerepek kiosztását, saját pozícióját pedig megőrizte. Azt az ideológiai alapkonstrukciót, amelyet a Rákóczi-botrány során alakított ki, és amely ön- és ellenségképének alapjául szolgált – a *felelőtlen demagógok-éretlen közvélemény-lelki független tudós* – ugyancsak megtartotta. Elemeinek tartalmát némileg módosította ugyan, ám funkciójukat és lényegüket nem. Konstrukciói közül számos változatlan maradt, mindenekelőtt (nem minden egyes részletében, hanem lényegében) 18. század-értelmezése, a *Három nemzedék* hanyatlástörténeti elbeszélésének múltba visszajósolt prófécijája, és jöttányit sem változtatott a *zsidó térfoglalás és térhódítás* tételén. A *nagymagyar-kismagyar út/felfogás/politika* értelmezésében most a 16-17. századra vonatkozóan elvált egymástól a *nagymagyar út* mint metahistóriai mérce és mint a korabeli nagymagyarok politizálása. Most először mérte egyenlő mértékkel az akkori *nagymagyarokat* és *kismagyarokat*, a *labancokat* és *kurucokat*.⁸⁰⁹

Majdnem minden művében felbukkant az *európai példa* civilizatorikus mintája és adaptálásának igénye, ahogy a *nemzeti öncélúság* normatív értelmezése és programja is. Ezeket vágta ketté normatív és empirikus, követendő és kárhoztatandó, jó és rossz variánsokra. A *magyar jellem történetünkben* az az elbeszélés, ahol a *nemzeti öncélúsághoz* sokkal közelebb került, mint az *európai mintakövetéshez*.

⁸⁰⁸ Szekfű Gyula, 1939a. Vö. Eckhardt Sándor, szerk, 1941. Vö. Szekfű Gyula, 1942b, c.

⁸⁰⁹ Az értelmezésben nagyon inspirált: Trencsényi Balázs, 2011a. 417–422.

Akkor, amikor mindezzel számot vetünk, érdemes felidézni a politikai helyzet megváltozását, amit Szekfű Gyula nyilván pontosan érzékelt, és azt, hogy kiknek a tételeit és érveit adaptálta. Anélkül, hogy azokat néven nevezte volna.

„Ebből az ölelésből bontsd ki magadat, magyar, ha tudod!” – kommentálta Németh László Szekfű Gyula megtérését.⁸¹⁰ Maliciózan, kissé igazságtalanul, némi etnicista felhanggal, de nem teljesen alaptalanul.

Vita és állásfoglalás a nemzetiségi politika történelmi alapjairól

Szekfű Gyula 1942-ben összegyűjtötte és *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdéstről* címmel a Magyar Szemle Társaság kiadásában közreadta publicisztikájának legjavát, valamint *A nemzetiségi kérdés rövid története* című új tanulmányát. Az írásokat az kapcsolta össze egymással, hogy szerzőjük újraértelmezte a történelmi magyar állam viszonyát nem-magyar lakosaihoz. Tette ezt a helyreállítandó soknemzetiségű magyar állam föderatív nemzetiségi politikájának megalapozása érdekében. Írásaiban Mályusz Elemér, Asztalos Miklós és Prohászka Lajos nézeteivel vitakozott.⁸¹¹ Elsősorban – hol tételeken, hol közvetve – Mályusszal.

Mályusz Elemér *A középkori nemzetiségi politika és Az egynyelvű ország* címmel a *Századokban* 1939-ben és 1941-ben megjelent tanulmányai ugyanis komoly szakmai kihívást jelentettek Szekfű Gyulának, hiszen cáfolták a középkori magyar királyok nemzetiségi politikájáról, a Szent István-i kisebbségvédelemről kialakított felfogását.⁸¹²

Szekfű saját nézeteit *A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez* címmel jóval korábban, 1935-ben fejtette ki a *Magyar Szemle*-ben, majd építette tovább későbbi írásaiban.

Mályusz Elemér elismerte, hogy ő is ugyanazt a felfogást vallotta, mint Szekfű. Mindaddig, amíg nem kezdett el a témával elmélyültebben foglalkozni. Akkor azonban meg kellett változtatnia nézeteit. Ennek következtében viszont Szekfű Gyulának a középkori magyar nemzetiségi politikáról kialakított értelmezését félreértésnek, visszavetésnek és konstrukciónak kell minősítenie. Azt az interpretációt, miszerint Szent István és a középkori magyar királyok nem olvasztották be a betelepülő nemzetiségeket, hanem egy helyre telepítették le őket, autonómiát adtak nekik, és ezzel kisebbségvédő politikát folytattak irányukban. Mályusz ezt a felfogást etimológiai, nyelvészeti és történelmi megfontolások, széles, alapos és nap-

rakész (Max Weber, Vaszilij Klucsevszkij és Carl Werner műveit magába foglaló, a társ- és rokontudományok eredményeit hasznosító) olvasottság és forráselemzések után elvetette és megcáfolta.

Az *Intelmeknek az egynyelvű ország* gyengeségét hangoztató tétele ugyanis – az ország szó etimológiája alapján – nem a királyságra, hanem a király kíséretére vonatkozott. Miután Mályusz Elemér a törzsi államszervezet, a nomád törzsszövetség összetartásának jellegében a kényszer-elemet valószínűsítette, helynevek jelentésvizsgálata után arra a következtetésre jutott, hogy Szent István nem folytatott, nem is folytathatott kisebbségvédő politikát, hiszen arra nem volt semmiféle mintája. Annál inkább volt az ellenkezőjére. A középkori magyar királyok azokat a betelepülő jövevényeket, akik nem rendelkeztek eleve autonómiával, mint a kunok, szétszórták, függésben tartották, beolvasztották, nyelvileg is maguk alá rendelték.⁸¹³

Mályusz Elemér 1923-ban és 1936-ban kifejtett bírálatában olyan kontextusokat érintett, amelyek Szekfű Gyula történelmi elbeszélésének – úgy hiszem – valóban gyenge pontjai voltak. Nevezetesen nagyobb léptékű narratívumba beágyazottságának hiányát időben (a tárgyalt időszak előtti és azt követő korokba) és térben (az európai történelemben). 1939-ben és 1941-ben ehhez a nép, etnikum, nemzet egymáshoz való viszonya tisztázatlanságának bírálatát társította. Olyan pontokat említett, amelyek elhanyagolása Szekfű szövegeit alkalmassá tették ideológiai használatra – részben tudatosan, részben vigyázatlanságból.⁸¹⁴ Miközben Szekfű arra törekedett, hogy etnoprotektionista nemzetértelmezését a nemzetiszocialista fajelmélet irányába lezárja.

A népiség fogalma és szempontja gazdagíthatta az értelmezést, és egészen más irányt szabhatott neki. Nem állt önmagában, ahogy más fogalmak is kontextusokba ágyazódtak. A kontextusok egyike az volt, amit Dimitrie Gusti iskolája dolgozott ki. Ez nagy hatást gyakorolt a magyar népi mozgalomra, annak szociográfiáira. Valahol a kettő között helyezhetnénk el Györfly István munkásságát. Egy másik kontextust alkotott az, amit Dániában, Svédországban és Norvégiában műveltek. A *nép-faj-etnikum-nemzet* fajelméleti értelmezését pedig a nemzetiszocialista Németországban dolgozták ki. Ahol az arra épülő tudományok egész sora létezett.

1941-ben a *Századokban* megjelent tanulmányával egy időben Mályusz cikksorozatot adott közre az *Egyedül vagyunk* című szélsőjobboldali lapban, amelyet könyv alakban is közreadott *A magyar történettudomány* címmel. Ebben számos – a történettudomány intézményrendszerének megújítására vonatkozó – hasznos és érdekes kérdést, feladatot, ötletet fogalmazott meg. Mindezt a történetírás *nemzeti* jellegének erősítése érdekében tette. Alaptétele az volt, hogy a *politikai nemzet* fogalmára épülő történettudomány szűk bázisra épült, a népet kizárta látóköréből, legalábbis alárendelt

⁸¹⁰ Németh László, 1940. 141. Ortutay Gyula viszont így írt a naplójába 1940. szeptember 28-án: „Németh László minden mélymagyarsága ellenére igaz magyarságot, kuruc vérmérsékletet, elszántságot Szekfű műveiből tanultam, a keresztény-germán kultúrkörrel szülő elmélete ellenére.” 1941. augusztus 5-én pedig így: „jellep volt /ti. Babits/, aminthogy az ma Szekfű is, s jellep lett halálában – feledtetve sok hibáját – Teleki Pál is.” *Ortutay Gyula*, 2009. I. 207, 260.

⁸¹¹ Szekfű Gyula, 1942a. 5–6, 54–68, 197–211, 255–264, 366–372.

⁸¹² Mályusz Elemér, 1939b, 1941. Az utóbbi kötetben: Mályusz Elemér, 2003. 53–73. Vö. Szekfű Gyula, 1940b, 1941a. Kötetben: Szekfű Gyula, 1942a. 54–84, 85–177. Mályusz Elemér Szekfű Gyulával újabb, a középkori nemzetiségi politikáról folytatott vitája komoly, elmélyült feldolgozást igényel.

⁸¹³ Mályusz Elemér, 1939b, 1941, 2003. 53–73. Vö. Mályusz Elemér, 1935, 1940a, b, 1942, 1943, 1944b, 1988, 2002, Mályusz Elemér, szerk., 1941, 1993, 1999; Domanovszky Sándor et alia, 2003. II. 1–3. <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/18.html>, <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/19.html>, <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/20.html>

⁸¹⁴ A bírálatnak erre az olvasatára Mester Béla hívta fel a figyelmemet.

szerepbe szorította. Holott a *népi nemzet* fogalmára, a nép történetére kell alapozni a modern történettudományt. Úgy, ahogy azt Németországban már meg is tették és folyamatosan teszik.⁸¹⁵

A német (ekkor már régóta egyértelműen nemzetiszocialista) történetírás követendő mintájára a fajelmélet ellenségekéje jegyében Mályusz mellett foglalt állást, hogy a – nemzetidegennek és nemzetellenesnek minősített – zsidóságot (mint a magyarság ellenségét, mint faji egységet) ki kell zárni a nemzetből.⁸¹⁶

Minderre nincs és nem lehet mentség. Nem a tudományos diskurzus tárgya és nem része a civilizált közbeszédnek a *Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere* utolsó három oldalának húszas évekbeli antiszemitizmusa, *A vörös emigráció* októbrizmust és a bolsevizmust egybemosó, s arra az antiszemitizmusban közös alapot találó harmincas évek eleji eljárása és *A magyar történettudomány* 1941-ben megfogalmazott két nemzetiszocialista tétele.⁸¹⁷

Bibó István *A vörös emigrációról* így nyilatkozott:

„Mályusz Elemér[nek] /.../ tökéletesen nivóttan antikommunista írásai jelentek meg. Nivóttlanságukat az bizonyítja, hogy például a *Napkelet*-ben a húszas években írt cikksorozatában képes volt történeti analíziseket folytatni a '18-'19-es forradalmakról úgy, hogy a Károlyi-forradalom és a Tanácsköztársaság között gyakorlatilag nem tett különbséget. Ez mindenféle történészi mérce alatt volt, és csak a Horthy-korszakban lehetett ilyen dolgokat művelni. Ettől függetlenül ő egy igen nagy tudású történész.”⁸¹⁸

Akkor, amikor tudatosítjuk, hogy Mályusz Elemér 1928-ban egyik írása utolsó három oldalán, 1931-ben egy cikksorozatban és 1941-ben egy másik cikksorozatban milyen felfogást képviselt, nem kell elfogadnunk, hogy Szekfű Gyula művei és Mályusz Elemér szélsőjobboldali publicisztikai tételei között kellene választanunk. Nem menthetjük fel magunkat attól, hogy Mályusz Elemér tudományos munkáit, így *Az egynyelvű ország* tételeit a maguk értékének megfelelően komolyan vegyük. Szekfű Gyulának a tudományosság igényére számot tartó állításait tehát nem Mályusz Elemér szélsőjobboldali publicisztikájával kell összehasonlítani, hanem tudományos munkáinak gondolatmenetével, tételeivel és érveivel. Annak ellenére, hogy egyiküknél sem választható el mereven a tudomány és a publicisztika egymástól.

Szekfű Gyula Mályusz Elemérrel *Még egyszer középkori kisebbségeinkről* (1940) és *Népek egymás közt a középkorban* (1941), majd – közvetve – *A nemzetiségi kérdés rövid története* (1942) című írásaiban vitatkozott, amelyekben megismételte és finomította 1935-ben megfogalmazott tételeit.

Mályusz 1939-ben kifejtett tételei és érvei (amelyeket Mályusz sűrítve és röviden 1941-ben megismételt) Szekfű szerint adatgazdagok, ám az adatok különböző időből

⁸¹⁵ *Mályusz Elemér, 1942, 2008.*

⁸¹⁶ *Mályusz Elemér, 1942, 2008. 13–25.*

⁸¹⁷ *Mályusz Elemér, 1928, 1931, 2006, 1942, 2008.*

⁸¹⁸ *BIM 12. 163.*

származnak. Azt bizonyítják, hogy egyes különböző nemzetiségi falvak szétszórtan helyezkedtek el, ám azt nem, hogy tudatos politika eredményeként. Félreértésekre adhat okot, ha a nemzetiségi autonómia francia forradalom utáni fogalmán mérjük a középkori Magyarország nemzetiségeinek önkormányzatát, amelyek száma II. András korától kezdve nőtt. A magyar nemzetiségi rendszert és/vagy gyakorlatot pedig össze kellene hasonlítani külföldi nemzetiségi rendszerekkel/gyakorlatokkal.

„Nálunk senki sem akarta a nemzetiségeket kiirtani, ami pedig akkor lehető volt és európai példákkal bírt, de nem is akarta senki őket asszimilálni, mert az meg akkor elképzelhetetlen dolog, késői századok anticipációja lett volna. Viszont voltak pozitív tények, melyek az egymás mellett élő, s egymásra utalt népek életét az államhatárokon belül /.../ befolyásolták. Az egyik ilyen hatóerő volt a magyarság jelleme vagy mondjuk, régi politikai gondolkodása és szokásai, melyek az autonómiák különböző formáit hozták létre a nem-magyarok számára. A másik pedig az a tény, hogy az uralkodó népek és kisebbségeinek egymással állandóan érintkezniök kellett, s ebből az érintkezésből az öntudatlan, akaratlan asszimiláció lehetősége adatott, mely ismét kétirányú lehetett: a nem-magyarok magyarokká válhattak és a magyarok idegenekké, annál könnyebben, mert a középkori felfogás ebben sem hibát, sem veszedelmet nem látott.”⁸¹⁹

A rendiség kialakulásával ez a politika megváltozott.

„A 14. század második felétől kezdve mind világosabban figyelhető meg az elhajlás az autonómiákat illető középkori gyakorlattól. Ennek szinte előfeltétele volt széles nemesi osztály kialakulása, mely /.../ a rendkívül gazdag tagozódású társadalom magasabb elemeit magába vette és így a régi nemesi szabadokból, a királyi várjobbágyokból s a nagyurak szabad vagy nem-szabad születésű harcosaiból egységes, zárt úri osztály született. Mindazok pedig, akik a 14. század közepéig nem tudtak felemelkedni ebbe az új osztályba, hiába ragaszkodtak különböző jogállásukhoz, mindnyájan leszorulni kényszerültek a másik nagy tömegbe, az uraknak alávetett jobbágyokéba. /.../ Ebbe a jobbágyságba olvadt bele mindazon idegen telepes, aki nem tartozott az /.../ autonómiáktól védett népek közé.”⁸²⁰

Szekfű Gyula szerint ugyanis Szent István állama a huszadik század negyvenes éveiben, a föderatív Nagy-Magyarország jövője szempontjából aktuális örökséget hagyott az utódokra. Azt, hogy a magyar állam nem egynyelvű vagy egynépű, homogén, hiszen a kevert lakosságú történelmi magyar államban a francia forradalom egynyelvű nemzetállamának mintája, s a vérségi köteléken alapuló német népi elv nem követhető. Helyettük a magyar állam vezetőinek politikai érzéke alapján helyre kell állítani a történelmi Magyarországot, amelyen belül magyarok és nem-magyarok föderaliztikus összefogására van szükség. A magyar nemzet létezésének feltétele ugyanis a történelmi magyar állam, amely a vezető osztály politikai érzékén, nemzeti műveltségén alapul. Az viszont elválaszthatatlan az állam életétől és öntudatától.

⁸¹⁹ *Szekfű Gyula, 1942a. 67.*

⁸²⁰ *Uo. 106–107.*

A nemzeti műveltségéből nem válogathatunk kedvünk és elfogultságaink szerint, hiszen annak megcsonkítása magyarságunktól fosztana meg bennünket. Nem elképzelt idilli állapotokat (valójában balkáni viszonyokat), hanem a történelmi Magyarország továbbfejlesztését kell eszményképünknek tekintenünk.

A politikai érzéket hordozó felső osztályokat az alsó osztályok csak akkor válthatják fel az állam irányításában, ha már nem csupán napi érdekeik szerint viszonyulnak a nemzet értékeihez, mindenekelőtt a nemzeti műveltséghez. Akkor, ha majd olyan helyzetbe kerülnek, amelynek eredményeként elsajátítják a nemzeti műveltség teljességét és így képessé válnak arra, hogy a politikai érzék hordozói legyenek. Ez az állami élet fenntartásának feltétele. Állam nélkül pedig nincs nemzet.⁸²¹

A magyarországi kisebbségek története – a külföldön Magyarországról kialakított képpel ellentétben – nem a nemzetiségek elnyomását, hanem a korábbi hegemon nemzet, a magyar példátlan háttérbe szorulását és pusztulását mutatja. A 19. századi magyar vezető réteg kimerült, vérkeveredés miatt ősi tulajdonságai háttérbe szorultak, és nem tudott felfrissülni a polgári és paraszti erőkből. Azok viszont nem váltak a nemzet politikai érzékének hordozójává, hiszen politikai iskolázottságuk egyáltalán nem volt vagy igen alacsony színvonalon állt. Az alsó társadalmi rétegek öntudatra ébredésének viszont – mint már olvashattuk – az a feltétele, hogy túl tudjanak lépni a közvetlen érdekeik által meghatározott gondolkodásmódon azáltal, hogy életük civilizálódik, és így képessé válnak arra, hogy értékelni tudják a nemzetfenntartó vezető rétegek történelmi, államfenntartó szerepét.⁸²²

Az államalapító király a befogadott idegeneket nem asszimilálni akarta, hanem autonómiát biztosított nekik. Ezzel lehetővé tette a számukra, hogy a magyar állam keretei között békében éljenek. Középkori királyaink sem törekedtek nyelvi asszimilációra, viszont a betelepülőknek biztosították – érettségük és életformájuk különbségei szerint – a rendezett külön- vagy együttélés lehetőségét. A rendi korszakban pedig a jobbgység olvasztotta magába a nem-magyarokat. Magyarok és nem-magyarok viszonya Magyarországon nem hasonlítható a cseh–német vagy a lengyel–német ellenségeskedéshez. A magyar állam politikai vezetőinek ugyanis nem volt kisebbségi érzetük senkivel szemben sem. Nem vált kérdésessé, hogy az állam a magyarok állama, azért sem, mert a betelepülő nem-magyarok nem támaszkodhattak a magyar állam szomszédságában található rokonságukra.⁸²³

Magyarország a török uralom következtében vált soknemzetiségű országgá, ahol a nem-magyarok száma meghaladta a magyarokét. A törökökkel folytatott háborúk következtében ugyanis hatalmas területeken színmagyar települések lakosai pusztultak ki. Az ő helyükbe tömegesen nem-magyarok jöttek, akik a 16-17. században többségbe kerültek. Az egynyelvű nemzetállam francia mintája és II. József németesítő nyelvredelete pedig megnyitotta az utat a nemzetiségi küzdelmek előtt.

⁸²¹ Uo. 9–84, 283–296, 366–372.

⁸²² Uo. 181–254.

⁸²³ Uo. 85–109.

A magyarok Béccsel harcoltak a magyar nyelvhasználat és az önálló magyar államiség biztosításáért. Az előbbi az 1840-es években, az utóbbit a kiegyezéssel érték. A magyar állam biztosította a nemzetiségek állampolgári jogait, a nemzetiségi törvényben elvetette a nyelv- és az államhatár azonosítását, a nemzetiségek szervezkedését viszont nem akadályozta meg. A nemzetiségek vezetői viszont Béctől megtanulták az egynyelvű nemzetállam francia leckéjét, mozgalmait pedig a magyar állam által biztosított politikai keretek között a szomszédban lévő testvérállamaik támogatásával meg tudták szervezni.

A nemzetiségek tömegei politikai érzék híján vezetőiknek és a mögöttük lévő szomszédos államok politikájának ki voltak szolgáltatva, meghatározó befolyásuk következtében pedig radikalizálódtak. A magyarországi németiség kivételével – akik magyar lojalitását a hármasszövetség garantálta – valamennyi nemzetiség a szomszédban lévő, határon túli testvéreivel vállalt szolidaritást. A magyar politikusok viszont a nemzetiségek elszakítására irányuló törekvéseket passzívan nézték.

A nemzetiségi kérdés rövid története önálló, komoly tanulmány volt, amelyet Szekfű Gyula az *Állam és nemzet*ben közölt először. Ebben – többek között – újraértékelte Kossuth Duna-konföderációs tervét:

„A passzív ellenállás éveiben magyar részről egyetlen kísérlet történt a [nemzetiségi] kérdés megoldására: Kossuth Dunakonföderációs terve, mely a nemzetiségi kérdés rejtelmébe való igen komoly elmélyedéséről tanúskodik. Kossuth világosan felismerte, hogy az államhatalom befolyása csak megnehezíti a népek együttélését, s ezért magyar földön az egyházhoz hasonló nemzeti közösségeket akart létrehozni, melyek összes nemzeti ügyeket maguk intézhetik általános választói jog alapján megválasztott főnökök, vajda vagy hoszpodár alatt. Az ilyen »szociális nemzetiség«, írta Kossuth »nem érinti az államot, s az állam sem őt«, – aminek felismerése nagy előrehaladás volt az európai nemzetiségi problematikában. A 48-as tapasztalatok arra is megtanították, hogy a magyarországi nemzetiségek magatartására döntő hatást gyakorolhatnak a határokon túl élő testvéreiknek államalakulatai, – e helyes felismerés alapján próbálta a hazai nemzetiségi kérdést nemcsak belső síkon, hanem nép- és nemzetközi eszközökkel is, Budapest, Zágráb, Belgrád, Bukarest összekapcsolásával rendezni.”⁸²⁴

Mintha Szekfű Gyulát vitapartnerei – Németh Lászlótól Bajcsy-Zsilinszky Endréig – mégiscsak elgondolkodtatták volna. Ezután azonban hamar visszazökkent a régi kerékvágásba és más irányba tekintve így folytatta gondolatmenetét:

„Más irányban, de hasonló távlatok nyíltak meg Eötvös szemei előtt, aki az Auszriától elfordult és Balkán felé néző Kossuthal ellentétben a nyugati kapcsolatokban akarta biztosítani a magyar életet: a népeknek, mint »történetpolitikai egyéniségeknek« megfogalmazása nemcsak a magyarság történeti és kulturális állása érdekében történt, hanem

⁸²⁴ Uo. 160. Vö. Szabad György, 1977; Gergely András, 2002; Miru György, 2011.

a Habsburg-monarchia új berendezésének termékeny gondolata is volt, könnyen összeköthető a demokratikusan megvalósítandó egyéni természetjogokkal.”⁸²⁵

Szekfű Gyulát *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* című könyvéért a Magyar Tudományos Akadémia 1943-ban nagyjuttalommal tüntette ki. Hóman Hóman–Szekfű kötetek alapján a Magyar Tudományos Akadémia történelem szakbizottsága az 1943. évi akadémiai nagyjuttalomra Hóman Bálintot terjesztette fel. Azért egyedül őt, mert Szekfű Gyula a *Magyar történet*be írt köteteivel már elnyerte a Berzeviczy Albert-aranyérmét, amely kizárta, hogy ugyanazért akadémiai nagyjuttalmat is kaphasson. Moór Gyula jogász a bizottság előterjesztésével szemben viszont azt javasolta, hogy Szekfű Gyula nyerje el az akadémiai nagyjuttalmat, méghozzá *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* című könyvéért. Végül az ő álláspontja kapott többséget és Szekfű kötetének ítelték az Akadémia nagyjuttalmát. Annak ellenére, hogy Domanovszky Sándor, a szakbizottság elnöke hangsúlyozta: az *Állam és nemzet* nem tudományos, hanem publicisztikai kötet. Nyilvánvaló, hogy a tíz éve kultuszminiszter Hóman Bálint ellenében Szekfű Gyula elismerésének politikai üzenete volt: a németbarát politikus helyett az akkor már angol orientációjú történetíró lett 1943-ban a Magyar Tudományos Akadémia kitüntetettje.

Levelezésük tanúsága szerint Hóman Bálint méltósággal viselte, hogy nem őt tisztelte meg az MTA nagyjuttalmával. Ám annak sincs semmi nyoma, hogy Szekfű Gyulának bármilyen kezdeményező szerepe lett volna abban, hogy őt tüntessék ki Hóman helyett. Hóman Bálint és Szekfű Gyula levélváltása során mégis felvetődött az, hogy Hóman levéti a nevét az *Egyetemes történet* (második kiadásának) szerkesztői közül. Közel voltak ahhoz is, hogy elkülönítik nevüket és kötetüket a *Magyar történet* újabb kiadásában. Nem világos, hogy miért. Feltehetően Hóman mégis megörorrolt Szekfűre az akadémiai nagyjuttalom miatt. A szakításhoz 1943. május 25–29-i levélváltásukban jutottak a legközelebb. Szekfű egyenesen azzal vádolta Hómant, hogy összetöri barátságukat:

„Most, mikor az Egyetemes Történetről le akarod venni a nevedet, én ez ellen természetesen nemcsak semmit sem szólhatok, hanem ragaszkodnom kell szándékom logikus keresztülviteléhez, mert természetesen lehetetlen az, hogy az Egyetemes Történet címlapján elválva, a Magyar Történet címlapján továbbra is együtt legyen nevünk. Ennélfogva ezennel bejelentem neked, hogy az Egyetemes Nyomdánál lépéseket fogok tenni a munkának két társszerző közti megosztása, illetőleg két külön munkára osztása érdekében. Miatán elhatározásodat egyenesen a Magyar Szemle Társasággal közöltem és engem elkerültél, ennélfogva további expektorációra részemről semmi ok nincsen. Csak egyet említek még meg. Amikor az akadémiai nagyjuttalmat tárgyalták az osztályban, mi ketten két óráig baráti közelségben együtt voltunk mintaképe gyanánt szinte annak, hogy a régi kölcsönös baráti bizalom miként tudja megakadályozni a természetes érdekek túlságos érvényesülését. Azóta körül-

⁸²⁵ Szekfű Gyula, 1942a. 160.

belül két hét telt el és ezen idő alatt Nálad sok mindennek meg kellett változnia, hogy ezt a fent említett telefonértesítést megad. Nagyon valószínűnek tartom, hogy közben olyan hamis híreket kaphattál akadémiai szerepemről, amelyek e változást okozhatták benned. Azt hiszem, belátod, hogy egyrészt magamnak, másrészt régi barátságunknak, melyet ilykép most összetörsz, tartozom annyival, hogy ebben az ügyben többet nem mondok.”⁸²⁶

Hóman viszont így replikázott:

„»Összetört barátságunkról« írsz. Én azt hiszem, »barátságot« nem lehet összetörni, csak látszatokat. Elhatározásodat, hogy a Magyar Történet címlapján és bekötési tábláján nevünk, a második kötetben munkánk szétválasztassék, magam is helyeslem; hasonló kívánsággal fogok az Egyetemes Nyomda igazgatóságához fordulni. Él boldogul!”⁸²⁷

A szakítás mégsem következett be. Szekfű Gyula Hóman Bálint levelére ugyanis a következőket jegyezte fel:

„Választ nem adtam rá, Pasteinernél [Iván] találkoztunk és többet erről a témáról nem beszélünk. Egy[etemes] Tört[énet]-en megmarad H[óman] neve.”⁸²⁸

A két történetíró tehát nem szakított egymással. Annak ellenére, hogy Hóman Bálint és Szekfű Gyula 1942-ben megjelent két kötete, a *Magyar sors – magyar hivatás* és az *Állam és nemzet* – a Szent István-i Magyarország soknemzetiségű történelmi ideáljának közös vonásai ellenére – műfaji és szemléleti különbségeket mutatott. Olyanokat, amelyek mindenekelőtt kettőjük akkori politikai szerepével függték össze.⁸²⁹

A Magyar Tudományos Akadémia nagyjuttalmát tehát 1943-ban *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* című könyvéért Szekfű Gyula nyerte el. Akkor, amikor a Trianonban elcsatolt területek jelentékeny része (Dél-Szlovákia és Észak-Erdély, Kárpát-Ukrajna, Bácska, a baranyai háromszög és Muraköz) a két bécsi döntés és katonai akciók eredményeként már visszakerült Magyarországhoz.⁸³⁰ Ezzel megnyílt a lehetőség az előtt, hogy föderatív alapon szervezzék meg a visszacsatolt területeken élők közgazgatását és mindennapi életét.

Nem ez történt. A magyar hadsereg bevonulását magyarországi hivatalnokok követték, akik föderatív, kisebbségvédelmi berendezkedés helyett elnyomást hoztak a nemzetiségeknek, dölyfös bánásmódot mindenkinek. A revízió ügyét lelkesen támogató magyarok közül azokat, akiket a magyarországi törvények alapján zsidónak minősítettek, a visszacsatolt területeken – mint korábban Magyarországon – korlátozták jogaikban. A férfiakat hamarosan munkaszolgálatra vitték. A hontalanoknak minősítettek pedig „idegenrendészeti eljárás” keretében átadták a német csapatoknak, akik rövid úton kivégezték őket.

⁸²⁶ Szekfű Gyula (Budapest, 1943. május 25.) – Hóman Bálintnak, EKK G 635/60/2

⁸²⁷ Hóman Bálint (Budapest, 1943. május 29.) – Szekfű Gyulának, EKK G 635/61/1.

⁸²⁸ Uo. Szekfű Gyula kéziratos feljegyzése a levélen.

⁸²⁹ Hóman Bálint, 1942; Szekfű Gyula, 1942a.

⁸³⁰ Romsics Ignác, 2006. 13–33.

Tisztelgés Marczali Henrik emléke előtt

Szekfű Gyula véleménye egykori tanáráról, Marczali Henrikről bő húsz év alatt a fenntartástól az elismerésig ívelt. Amikor Marczali Henrik 1919 után a magyar történettudomány intézményes keretein kívülre szorult – egyetemi állásából szabadságolták, majd nyugdíjazták –, akkor Szekfű Gyula csillaga felfelé ívelt. Azok közé tartozott, akik megmondták, hogy mi követendő és mi nem, ki kicsoda, kit mi illet és mi a helye a magyar történettudományban.

Marczali Henriket a hatvanhetes liberálisok tiszteletre méltó, de túlhaladott gárdájába helyezte. Úgy látta, hogy a történész szakma fölött diktatúrát gyakorló dilettáns, Thaly Kálmán érdeklődési körétől távol álló témákat művelő, komoly, de idejét múlt történetíró volt. Mindez elhatárolódó önmeghatározással ért fel. Marczali időközben egyre inkább elszigetelődött, 1927-től teljesen visszavonult, megélhetési gondjai voltak, amelyek miatt egyre méltatlanabb helyzetbe került.

Szekfű Gyulát nem találjuk azok között a történészek között, akik elérték Klebelsbergnél, majd Hómannál, hogy Marczali miniszteri kegydíjat kapjon.⁸³¹ Marczali Henrik 1940. július 23-án meghalt. Hajnal István írt nekrológot róla a *Századokba*.⁸³²

Szekfű Gyula 1943. június 23-án a rákoskeresztúri zsidó temetőben, Marczali Henrik sírköavatásán, Sztálingrád és El Alamein után tisztelgett egykori professzora emléke előtt. A Magyar Tudományos Akadémia és a régi tanítványok nevében. Beszéde szerint Marczali szellemi örökségét iskolázottsága, kritikai érzéke, az igazság szeretete, ahhoz ragaszkodása alkotja. Racionalista volt, a felvilágosodás híve, komoly, szakszerű, forráskritikus, úttörő, egyetemes vonatkoztatású, másoknál előrébb tartó, objektív történetíró. Már nem határolódott el sem tőle, sem a '67-es nagy nemzedéktől, hanem saját elődeiként és követendő példaként mutatta fel őket, s legjobbjaik között egykori tanárát:

„Marczali, mint a *Budapesti Szemlében* Gyulai Pál állandó munkatársa, osztozott Péterfy Jenő, Riedl Frigyes és annyi kitűnő magyar nemzetszemléletében, nemzet és állam, magyarság és nemzetiségek dolgában, ily tárgyú cikkeinek tanúsága szerint, ezekkel együtt olyan nézetei voltak, melyek sokban érintkeznek a mai és holnapi tisztultabb nemzeti felfogásokkal. Ősei több nemzedéken át rabbik voltak, s édesatyja híres talmudista, aki már 1860-ban magyar gyászbeszédet tartott Széchenyi emlékezetére, 1876-ban pedig Deák Ferenc fölött. Marczali magyarnak született, asszimilációra nem volt tehát szüksége, s mint igazi magyar tartozott Gyulai Pál baráti köréhez, mely egy hanyatló korszak legjobb magyarjait egyesítette magában.”⁸³³

⁸³¹ Marczali Poly, 1938, 1939.

⁸³² Hajnal István, 1940a.

⁸³³ Marczali Henrik, 2000. 314.

Szekfű Gyula beszédét így fejezte be:

„Marczali Henrik élete Isten akaratából befejeztetett, az emberi kornak szinte legvégső határán, művei itt vannak előttünk, változhatatlanul, készen, amint ő elkészítette azokat. Mi, tanítványai s a Magyar Tudományos Akadémia tagjai mindnyájan tudjuk ezeknek a munkáknak értékét, ismerjük annak az életnek is az értékét, mely ily munkákkal ajándékozta meg a magyar tudományt és szellemi életet – hálásak vagyunk neki mindezért, és kegyelettel őrizzük emlékét.”⁸³⁴

Tegyük hozzá, hogy Marczali Henrik megélte az első két zsidótörvényt. Szerencséjére azt már nem, amikor a német megszállás után a magyar hatóságok elrendelték a zsidók jogfosztását, megbélyegzését, elkülönítését, tulajdonuk teljes elkobzását. Azt, amikor vagonokba hajtották az öregeket és a gyerekeket, a férfiakat és a nőket. Azért, hogy embertelen körülmények között megsemmisítő táborokba kerüljenek. Majd félmillió ember, az összes vidéki zsidó, köztük a visszacsatolt területek zsidóinak minősített lakosai. Azt sem, amikor a megmaradt budapesti zsidók közül mindenkit, akit csak tudtak, gyalogmenetben a nyugati határ felé hajtottak, és útközben kivégeztek. A Budapesten maradtak közül sokat pedig a Dunába lőttek. Marczali Henrik tehát már nem élte meg Magyarország legnagyobb háborús embervesztését – Szabad György kifejezésével élve –, a „nemzeti öncsonkítás” végeredményét.⁸³⁵

Csécsey Imre úgy látta, hogy Szekfű Gyula 1939-ben védte az asszimilációt, de nem ítélte el elég világosan a zsidók disszimilálását:

„Nem lesz könnyű dolga annak a történetírónak, aki egyszer majd higgadtabb korban mérlegre teszi Szekfű Gyula történetírói munkásságát. Ezt a munkásságot nem lehet elválasztani a kortól, amelyben az író élt s amelynek szellemét a magyar tájon nagy és súlyos mértékben ő maga is formálta. /.../ Szekfűnek mélységesen és végzetesen igaza van, amikor /.../ asszimilációs türelmet hirdet azokkal a németekkel és azokkal a zsidókkal szemben egyaránt, akik asszimilálódni akarnak. Szekfű Gyulának azonban világosságban, határozottságban és bátorságban ennél tovább kellett volna mennie. Megértjük, hogy nem mehetett; végtére ő volt egyik – s nyilván legkiválóbb – vezére annak a közszellem-formáló szívós munkának, amely – a célt és színvonalat tekintve bizonyára az ő kedve ellenére – a mai eredményekhez vezetett. *Rebus sic stantibus* azonban Szekfű Gyulának sokkal inkább bölcs, mint bátor szavai még sokáig inkább ellenfeleinek helyeslésével fognak találkozni – híveitől ő túl sokat követel, ha azt kívánja, hogy pontosan tudjanak olvasni a sorok között.”⁸³⁶

Szekfű Gyula a forradalmak után a kereszténydemokrácia, illetve az Othmar Spann által kifejtett neoromantikus új rendi állam híve volt.⁸³⁷ A *Három nemzedék*

⁸³⁴ Uo. 315.

⁸³⁵ Szabad György, 1974b. Vö. BIM 12. 125.

⁸³⁶ Csécsey Imre, 1939a. 128, 130. Vö. Csécsey Imre, 1934, 1937, 1946. 313.

⁸³⁷ Spann, Othmar, 1923a, b. Vö. Horváth Barna, 1935; Kislégi Nagy Dénes, 1938; Vikor, D, 1964; Romsics Gergely, 2010; Trencsényi Balázs, 2011a.

megírása előtt nem volt antiszemita. A száműzött Rákóczi-botrány idején egyszerre védekezett a Rákóczi-gyalázás, a nemzet-ellenes radikalizmus és a zsidónak minősítés bélyegei ellen. Ettől kezdve jó ideig és egyre inkább eleinte öntudatlanul, majd – úgy hiszem – tudatosan be akarta bizonyítani, hogy nemcsak nem zsidó, de nem is áll a zsidók oldalán. Ezért sem Dick Manóval adatta ki a *Három nemzedék*et, hanem az Élet katolikus kiadóval. A *Három nemzedék*ben a zsidó kapitalizmus és a budapesti zsidó kultúra térhódításának – az antiszemita párti, agrárius és katolikus néppárti politikai röpiratokat már régóta uraló, 1919-ben felerősödött – tételeit viszont beemelte a tudományos igényű irodalomba.⁸³⁸ A könyv második kiadásának bevezetésében megkülönböztette egymástól az asszimilált, nemzedékek óta bevándorolt zsidókat a galíciai bevándorlóktól. A bevándorlókat asszimilálhatatlannak, erkölcsi és kulturális hatásukat veszedelmesnek bélyegezte, a régóta Magyarországon élőkről viszont nem nyilatkozott.⁸³⁹ A *Történetpolitikai tanulmányokban* hangsúlyozta, hogy a különböző történelmi fajok közül egyedül a zsidó az, amely nem asszimilálható.⁸⁴⁰ A *Magyar történetben* és a *Három nemzedék és ami utána következik*ben tudományos tételként megismételte a *Három nemzedék* antiszemita tételeit, s a *Három nemzedék és ami utána következik* újabb, *Trianon óta* című könyvében a bevándorlás tilalmához társította a kivándorlás szorgalmazását és a gazdasági és kulturális korlátozás követelményét.⁸⁴¹

Nevét olvasói nem találhatták – Bartók Béla, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond és Schöpfung Aladár neve mellett – azok között, akik 1938-ban tiltakoztak az 1938: XV. törvénycikk, az első zsidótörvény ellen.⁸⁴² 1941. július 21-én Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplófeljegyzésében arról számolt be, hogy Ortutay Gyula és Reitzer Béla Szekfűről vitatkoztak: „Nagy, hangos, verekedős vita megint a régi kérdés Gyula és Béla közt, hogy Szekfű gazember-e vagy sem. Aztán megállapodunk abban, hogy nincs kegyelem, a mostani konjunktúra lovagokat mind fel kell kötni...”⁸⁴³

Másfél évvel Marczali Henrik sírkőavatása előtt, a *Népszava* szerkesztője, Millok Sándor felkérésére Szekfű Gyula a lap 1941. karácsonyi száma számára *A szabadság fogalma* címmel cikket írt. Ebben röviden összefoglalta a katolikus természetjogi felfogást és cáfolta a fajelméletet. Ekkor már – elvontan ugyan, de – állást foglalt az állampolgári jogegyenlőség mellett.

„Ma minden helyesen felfogott vallási álláspontról méltányolni kell az emberi méltóság tényét és a belőle következő emberi jogokat. Ezek pedig megkövetelik, hogy minden embernek meglegyen az ő emberi méltóságához illő élete, élélmé, ruházata, keresete; hogy senki a másikat emberi méltóságban meg ne sértse, ami alatt testi sérelem is értendő /.../

⁸³⁸ Szekfű Gyula, 1920. 141–146, 210–220, 229–231, 287–300.

⁸³⁹ Szekfű Gyula, 1922. 24–36.

⁸⁴⁰ Szekfű Gyula, 1924. 16–19, 63–65.

⁸⁴¹ Szekfű Gyula, 1934a. 434–444.

⁸⁴² Országgyűlési Könyvtár, C4/5015 (3895/1940).

⁸⁴³ Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni, 2014. II. 74.

A természet törvény az emberek egyenlőségét és szabadságát követeli; kivétel nélkül minden társadalmi állású, bármely fajhoz és néphez tartozó emberét. A természet törvény szerint nincs úr és rabszolga; nincs munkára ítélt alsóbb osztály és élvezetre jogosított felsőbb; nincs alacsonyrendű nép, amelynek csak engedelmesség a kötelessége, és nincs olyan nép sem, amely hegemoniára született volna és azt joggal gyakorolhatná. Az olyan szabályok vagy törvények, az olyan nemzetközi egyezmények és tőlük létrehozott állapotok, amelyek a természet törvénnyel ellenkeznek, nélkülözik a jogot, és csak az erőszak, a hatalom szüleményei és fenntartói lehetnek. /.../ egész a legújabb időkig nem akadt állam, amely a természet jog ez alapeit meg merte volna nyíltan tagadni.”⁸⁴⁴

A *Három nemzedék* és a *Trianon óta* antiszemita tételei viszont a *Három nemzedék és ami utána következik* valamennyi kiadásában, így 1934-ben, 1935-ben, 1938-ban, 1940-ben és 1942-ben változatlanul szerepeltek.

Szekfű Gyula sírkőavatási beszéde óvatos politikai állásfoglalásai sorába tartozott, egyúttal a kései elégtételadás gesztusa volt. A beszédben Marczali alakja alapvetően különbözött az 1922-ben és 1931-ben megalkotott képtől. Igaz, korábban is jelen volt a jó szándékú, s – az 1931-ben leírtak szerint – komoly iskolázottságú és teljesítményű történetíró imázsa, de azt egyértelműen felülírta az idejétmúlt, korszerűtlen liberális alakja. Nemcsak az arányok változtak meg, hanem az egyes elemek értékelése is. 1943-ban fejtegette emléke előtt, teljesítményét méltatta és tanítványának vallotta magát. A politikai és erkölcsi tett Szekfű koncepciójának részleges átértelmezését is jelentette. A sírkőavatási beszédben ugyanis immár – a *Három nemzedék* beállításával szemben – nem az irodalmi Deák Párt, az Antiszemita Párt, az agráriusok, Zelenski Róbert és a Katolikus Néppárt, hanem kizárólag az irodalmi Deák Párt Gyulai köre képviselte a hanyatló kor legjobb magyarjait. Igaz, továbbra is a hanyatló korét és tegyük hozzá, sohasem vonta vissza a *Három nemzedék* egyetlen tételét sem.

Marczali Henrikről az akadémiai emlékbeszédet 1946-ban a hadtörténész Tóth Zoltán tartotta.⁸⁴⁵ Az, aki – a korabeli közvélekedés szerint – Szekfűt rávette, hogy a sírkőavatásra elmenjen, és ott beszédet mondjon.

Szekfű 1943-ban a budapesti bölcsészkar dékánja, az MTA rendes tagja, nagy tekintélyű történetíró és neves konzervatív publicista volt, az akadémiai nagyjutalom kitüntetettje.⁸⁴⁶

A sírkőavatási beszéd azoknak a gesztusoknak, írásoknak és állásfoglalásoknak a sorába tartozott, amelyek alapján Szekfű – ahogy Szabó Zoltán vélte – *egy óvatos reformszellem mentora* lehetett volna.⁸⁴⁷ Szekfű Gyula az igazgatóért és nemzetgyalázá-

⁸⁴⁴ Szekfű Gyula, 1941b.

⁸⁴⁵ Tóth Zoltán, 1947.

⁸⁴⁶ Ujváry Gábor, 2010. 380–412.

⁸⁴⁷ Szabó Zoltán, 1956. Vö. Gyurgyák János, 2007. 13, 36, 186, 217, 245, 252–253, 256, 263, 284, 291–312, 316, 320, 324–344, 347–366, 368–371, 373–375, 378, 381–385, 404, 412–413, 415, 419, 436–438, 457,

sért perbe fogott írók, mindenekelőtt Kovács Imre *A néma forradalom* című művével kapcsolatban 1937-ben a *Korunk Szavában* nyilatkozatot jelentetett meg, amelynek rövidített változatát az *Erdélyi Szemle* is közölte.⁸⁴⁸ 1939-ben *A kísértésben* címmel a *Jelenkorban* – óvatosan és elvontan, de mégiscsak – elhatárolódott attól, hogy a kereszténység nevével politikailag visszaéljenek.⁸⁴⁹ Szerepet vállalt a Történelmi Emlékbizottságban. A *Népszava* karácsonyi számába felkérésre cikket írt.⁸⁵⁰ A *Magyar Nemzet*be írt cikkei között *Petőfi útja* és *Megint Petőfi útja* címmel állást foglalt a különböző helyzetű és meggyőződésű emberek nemzeti összetartozása mellett, ami nem maradt visszhang nélkül a szélsőjobboldali sajtóban.⁸⁵¹ 1942 őszén, Schönherz Zoltán perében a vádlott mellett tanúskodott. 1943-ban Bajcsy-Zsilinszky Endre kérvényének, hogy Radnóti Miklóst mentesítsék a munkaszolgálatól, egyik aláírója volt.⁸⁵² *Valahol utat veszítettünk* című cikksorozatában pedig az etatizmus ellenében az önkormányzat mellett érvelt.⁸⁵³ Egy évvel később, a háborús vereség, a felszabadulás és az újabb megszállás után pedig a *Világba* írt cikkei között olyanokat is találunk, amelyekben kiállt a szabadságjogok mellett.⁸⁵⁴

1944. május 5-én Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójában ezt jegyezte fel: „Barátaink közt is, meg-megingó hittal ugyan, de mégis talán csak [Ortutay] Gyulában hiszek, meg Karig Sáriban, Bárány Giziben, hogy készek veszélyeztetni is magukat, hogy segítséget nyújtsanak. Gyula megszervezte Szekfű Gyulával és néhány arisztokratával azt a segítőalapot, amely néhány érdemes zsidó származású szellemi embernek, írónak, tudósaknak, akik most teljesen kereset nélkül maradtak, havi háromszáz pengő segélyt juttat. Az első kiutalást már meg is kaptuk, és bizony nagyon jólesett.”⁸⁵⁵

466, 474–475, 478, 494, 529, 532, 547. Érdekes, hogy a hajdani *Századvég* címlapjának emblemikus figurái közül csak Szekfű maradt meg a szerző számára – nem a maga valóságában, hanem a belőle kimutatandónak vélt szemléleti elemek alapján – iránymutatónak. Vö. *Standeisky Éva, 2005a, b, 2008a, b.*

⁸⁴⁸ Szekfű Gyula, 1937b, c.

⁸⁴⁹ Szekfű Gyula, 1939f.

⁸⁵⁰ Szekfű Gyula, 1941b.

⁸⁵¹ Szekfű Gyula, 1942b, c. Vö. Pálóczy Horváth Lajos, 1942.

⁸⁵² Részlet Ortutay Gyula 1943. április 22-i naplóbejegyzéséből: „Reitzer Béláról semmi hír, Radnóti Miklóst még nem sikerült kimenteni a munkaszolgálatból, pedig Bajcsy-Zsilinszky valami 25 aláírással kérvényt adott át a honvédelmi miniszternek Miklós ügyében, Herczeg Ferencről kezdve igen sokan aláírták. Ideírom, hogy kik írták alá, jellemző, s az is, hogy ki maradt el: Bajcsy-Zsilinszky Endre, gróf Bethlen Margit, Benedek Marcell, Csathó Kálmán, Eckhardt Sándor, Fitz József, Herczeg Ferenc, Illés Endre, Illyés Gyula, Ignác Rózsa, Joó Tibor, Keresztury Dezső, Kozocsa Sándor, Ortutay Gyula, Pátzay Pál, Possonyi László, Püskösti Andor, gróf Révay József, Sik Sándor, Schöpflin Aladár, Szekfű Gyula, Trócsányi Zoltán és Zilahi[!] Lajos.” *Ortutay Gyula, 2009. I. 335.*

⁸⁵³ Szekfű Gyula, 1943–1944.

⁸⁵⁴ Szekfű Gyula, 1945r, s.

⁸⁵⁵ Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni 2014. II. 304. A naplóbejegyzésre Noszkai Gábor hívta fel a figyelmet. Baráti segítségét köszönöm.

Ünneplés, publicisztika, tervek

Ötvenedik születésnapja alkalmából *A száműzött Rákóczit* egykor elmarasztaló Pethő Sándor igen nagyra értékelte a történetíró munkásságát.⁸⁵⁶ Szekfű Gyula a *Magyar Szemlé*t 1938-ig szerkesztette. 1932-ben veseköve, 1938-ban viszont szívbetegsége volt, ami miatt lemondott a szerkesztésről. Utódja Eckhardt Sándor lett. Azután is számos cikket írt a *Magyar Szemlé*be, még inkább a *Magyar Nemzet*be, amelynek – Bethlen István kérésére – szellemi irányítója lett. Életművével, szerepével és személyiségével 1943-ig, hatvanadik születésnapjáig – tudjuk – nemcsak történészek foglalkoztak, hanem írók és politikusok is.

Hatvanadik születésnapján az európai horizontú realista nemzeti történetírás mestereként és a nemzet nevelőjeként sokan köszöntötték. Ekkor Ortutay Gyula naplója szerint ő volt a *Magyar Nemzet* főszerkesztője.⁸⁵⁷ Bethlen István, Eckhardt Sándor, Kosáry Domokos, Csapodi Csaba, Gogolak Lajos, Kovács Imre, Zolnai Béla és Bisztray Gyula a *Magyar Szemlé*ben, Joó Tibor a *Magyarságtudományban*, Almásy József a *Magyar Nemzet*ben, Barta István az *Ungarische Jahrbücher*ben írtak róla.⁸⁵⁸ Pátzay Pál *Mécsesörző* reliefjét erre az alkalomra készítette.⁸⁵⁹ Azt, aminek sírkövé alakított változata a Farkasréti temető akadémikus parcellájában Szekfű Gyula sírja lett. A *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv* szaktanulmányok sorával tisztelgett a katolikus egyháztörténet-írás művelését inspiráló magiszter előtt.⁸⁶⁰ Frey András pedig a *Magyar Nemzet*ben 1943 karácsonyán arról számolt be, hogy a külföld Magyarországi-képében Szekfű Gyula előkelő helyet foglal el.⁸⁶¹ Szegedy-Maszák Aladár külügyminisztériumi tisztviselő szerint a történetírónak vitathatatlan volt a tekintélye.⁸⁶² Mindez bizonyosan sokak főhajtását jelentette. Ugyanakkor a külföld felé tett gesztusok Szekfű szalonképessé tételére irányuló összehangolt akciónak, a Kállay-féle hirtapolitika egyik külpolitikai rituáléjának látszik.

Levezelő tagként székfoglalóját tizenöt évvel megválasztása után, 1940-ben tartotta *Bercsényi és Károlyi a szatmári béke előtt* címmel, amelyben – *A száműzött Rákóczi* és a *Magyar történet* után ismét – visszatért a Rákóczi-kérdéshez.⁸⁶³ Jó ideje már a nagy realistának tartott Károlyi Sándorról tervezett monográfiájához gyűjtötte az anyagot a Károlyi nemzetség levéltárában, a Rákóczi-korról pedig egyetemi előadást tartott.⁸⁶⁴

⁸⁵⁶ Pethő Sándor, 1933.

⁸⁵⁷ Ortutay Gyula, 2009. I. 342.

⁸⁵⁸ *Történetíró és nemzetnevelő, 1943; Joó Tibor, 1943; Almásy József, 1943; Barta, Stephan, 1943.*

⁸⁵⁹ Prohászka László, 1996.

⁸⁶⁰ *Történetíró és nemzetnevelő, 1943; Joó Tibor, 1943; Almásy József, 1943; Regnum, 1943.* Vö. Beszélgetés Kovács Imrével. In: *Huszár Tibor, 1983. 78–90, 166.*

⁸⁶¹ Frey András, 1943.

⁸⁶² Szegedy-Maszák Aladár, 1996. II. 230. Vö. *Huszár Tibor, 1983. 78–90, 166.*

⁸⁶³ MTAÁK Ms 10204/2.

⁸⁶⁴ Szekfű Gyula egyetemi előadásai. A Rákóczi-kor problémái. *EKK G 630/14; EL Tanrend 1939/40. II. félév.*

„/.../a Károlyi-nemzetséggel megegyeztem gróf Károlyi Sándor életrajza megírásában, s ehhez bizony nagyon is használnom kell majd a bécsi levéltárakat.”⁸⁶⁵ „egész nap a Károlyi-levéltárban vagyok, hol Kár/olyi/ Sándorra képtelen nagy anyag van. Csak a háborús évekből majd minden nap egy levél, vagy 2-3 is feleségéhez.”⁸⁶⁶

1943-ban Szekfű Gyula *Az erdélyi szász történetírás* című székfoglaló előadásával már az Akadémia rendes tagjai sorában foglalt helyet.⁸⁶⁷ Ugyanabban az évben ő töltötte be a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarának dékáni tisztségét.

Szaktanulmányai közül tematikus válogatást fordítottatott franciára. A Budapesti Tudomány Intézet keretében a Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée negyedik köteteként Benda Kálmán által szerkesztett és a Boulevard Saint-Michel 49. szám alatt a párizsi Egyetemi Kiadó által jegyzett *État et nation* című könyv a kolofon szerint 1945. szeptember 15-én jelent meg. A kötet Szekfű Gyulának a magyar államnyelvről, a magyarság és a nemzetiségek viszonyáról, a nemzetiségi kérdéstről és az erdélyi szász történetírásról írt tanulmányai francia fordítását tartalmazta számos illusztrációval és térképpel. Címe ellenére az *État et nation – A nemzetiségi kérdés rövid története* kivételével – nem az 1942-ben *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdéstről* című magyarul megjelent gyűjtemény francia fordítása volt.⁸⁶⁸

1943-ban azt készítette elő, hogy a hitlerizmus és a szélsőjobboldali veszély miatt (és – feltehetően – zsidó származású feleségét mentve) elhagyja hazáját, és Isztambulon keresztül Nagy Britanniába távozzon, ahol C. A. Macartney segítségével majd az Oxfordi Egyetem tanáraként dolgozhat. Ennek első lépése az lett volna, hogy előadást tartson Isztambulban, ahová a külügyminisztériumnak kellett volna biztosítani kiutazását.⁸⁶⁹ Onnan ment volna tovább Angliába. Ha ez bekövetkezik, Szekfű Gyula bizonyára ismert és elismert szakértőként, a Habsburg Birodalom, Közép-Európa és a nemzetiségi kérdés nagyírú specialistájaként, s a békeelőkészítés egyik befolyásos tanácsadójaként folytathatta volna pályáját. Annál is inkább, mert a húszas évek elején már írt szócikkeket az *Encyclopaedia Britannica*-ba.⁸⁷⁰

Nem így történt. Mínthogy (német nyomás és kicsinyes intrika következtében) nem kapta meg a külügyminisztérium támogatását az isztambuli előadás megtartására, ami a – magánúton a háborús viszonyok miatt szinte megoldhatatlan – vízum- és utazási problémák elintézését jelentette, lemondott tervéről. Magyarországon maradt, továbbra is részt vett a náciellenes szellemi ellenállásban, és Adytól kölcsönzött címmel cikksorozatot írt, a „*Valahol utat veszítettünk*”-et, amely a német megszállás előtt jelent meg a *Magyar Nemzet*-ben.⁸⁷¹

⁸⁶⁵ Szekfű Gyula (Budapest, 1933. február 12.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/59.

⁸⁶⁶ Szekfű Gyula (Budapest, 1934. augusztus 12.) – Angyal Dávidnak, MTAKK Ms 805/86.

⁸⁶⁷ Akadémiai Értesítő, 1943; Szekfű Gyula, 1943.

⁸⁶⁸ Szekfű Gyula, 1945a.

⁸⁶⁹ Szegedy-Maszák Aladár, 1996. II. 227–230.

⁸⁷⁰ Lackó Miklós, 1988. 112–142.

⁸⁷¹ Szekfű Gyula, 1943/44.

Szekfű Gyula a cikksorozatban azt állította, hogy a szabad községeken alapuló önkormányzati rendszer, a társadalom megszervezésére képes egyesülési jog, a közügyek nyilvánosság előtti tárgyalása, a sajtószabadság, az esküdtszék és a polgári büntetőtörvénykönyv, a népképviselői alapuló országgyűlés és az országgyűlésnek felelős, parlamenti kormány alkották az emberi méltóság, a szabadság és az egyenlőség elvei érvényesülésének a biztosítékrendszerét az 1840-es években. Megvalósulása esetén ez a garanciarendszer lehetett volna az ellenpontja a későbbi mindent átható etatizmusnak, az omnipotens államnak. Ehhez kellene visszatérni annak érdekében, hogy meg lehessen szabadulni a mindenható és mindent maga alá gyűrő államtól – szűrhetők le olvasói a tanulságok.⁸⁷²

Szekfű Gyula a garanciarendszert a centralisták elképzeléseiben vélte felismerni.⁸⁷³ Azóta tudjuk, hogy – bár ők is hozzájárultak mindehhez – sem reformkori szerepüket, sem reformelképzeléseiket leegyszerűsítés nélkül nehezen azonosíthatnánk éppen az önkormányzati rendszer képviselőivel és kezdeményezésével az 1845–47-es konzervatív offenzíva idején. Az ugyanis a hatalommegosztás rendszerével együtt a liberális reformellenzék Kossuth vezette táborának a programja volt.⁸⁷⁴

1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot. Horthy Miklós kormányzó hamarosan a németekkel kollaboráló miniszterelnököt nevezett ki Stójtóy Döme személyében. A magyar hatóságok pedig gyorsan belejöttek abba, hogy zökkenőmentesen együttműködjenek a németekkel, közöttük a zsidókérdés végső megoldására Budapestre érkezett Adolf Eichmannal. Bajcsy-Zsilinszky Endre viszont fegyverrel szállt szembe a megszállókkal.

Szekfű Gyula a németek elől vidékre, Zebegénybe, a nyilasok elől illegálisba vonult.⁸⁷⁵ Feleségével előbb Pethő Sándor sógoránál, majd Huszti Józsefnél, Kosáry Domokos apósánál húzta meg magát.⁸⁷⁶

⁸⁷² Uo.

⁸⁷³ Uo.

⁸⁷⁴ Varga János, 1980, 1981, 1982, 1983. Vö. Kecskeméti Károly, 2008a, b; Dénes Iván Zoltán, 2008b.

⁸⁷⁵ Szabó Zoltán, 1956. 19–20. Vö. Huszár Tibor, 1983. 78–90, 166.

⁸⁷⁶ Bisztray Gyula feljegyzései. OSZKK Fond 7/2247-2263, továbbá Ujváry Gábor szíves közlése. Vö. Ortutay Gyula, 2009. I. 366.

Budapest, 1945–1946

Szekfű Gyula és felesége a szovjet csapatok bevonulását követően hazatértek. Mint annyian, ők is azt tapasztalták, hogy kifosztották a lakásukat. Az Endrődi Sándor utcai ház helyett egy ideig a Lónyai utcában, rokonoknál laktak. Ez közel volt Szekfű Gyula munkahelyéhez, az egyetem Múzeum körüli épületéhez. A szovjet megszállást magánbeszélgetésben hosszú hódoltság kezdetének, új Zápolya-kornak minősítette.⁸⁷⁷

Ullmann György 1945. március 23-i naplójegyzeteiben írt a Polgári Demokrata Párt megszervezéséről Debrecenben, és ennek során Szekfűre is kitért:

„Zichy Lodomér megérkezett Pálffy Józseffel, ki a polgári demokrata párt összehozásán fáradozik. Úgy látszik, megvan a lehetőség közös platformra is. Szentgyörgyi [Alberte]n és Baranyai [Lipóto]n /.../ kívül Lodomér beszélt még Szekfűvel, valamint a már egyesült Supka [Géza]-Bródy Ernőékkel stb. /.../ Szekfűvel is voltak nehézségek, kinek végül hajlandók voltak a *Három nemzedék* – az utóbbi időben tanúsított viselkedéséért – elfelejteni.”⁸⁷⁸

Előadás a Pedagógus Szakszervezetben

Szekfű Gyula áprilisban a Pedagógus Szakszervezetben tartott előadásában tetemre hívta a magyar közeposztályt. Az előadás szövege nem maradt ránk, legalábbis nem találtam meg. Mások beszámolóiból ismerjük.⁸⁷⁹

Az előadást Révai József a *Szabad Nép* vezércikkében üdvözölte. *Szekfű Gyula útja* címmel elismerte és méltányolta Szekfű Gyula megtérését, de „tudományos önbírálatot” kért tőle.

„Szekfű Gyula, az ideológus és történész, nem áll közel hozzánk. Még megtérésében sem vérbeli demokrata; mint konzervatív mondja ki a marasztaló ítéletet az országvesztő »közeposztály« fölé. De éppen abban, hogy konzervatív létére mondja ki az ítéletet és ismeri fel a munkásság és a parasztság nemzetmentő hivatását: van bizonyos erkölcsi és tudományos bátorság, mely előtt meg kell hajolni. Tudományos és erkölcsi bátorság nélkül Szekfű Gyula az utolsó néhány évben nem fordulhatott volna szembe mindazzal, amit az elmúlt negyedszázad alatt hirdetett. A *Három nemzedék* szerzője, az 1919-es ellenforradalom egyik vezető ideológusa, a germán-magyar történelmi »közösség« hirdetője, a magyar

⁸⁷⁷ Szabó Zoltán, 1956. 19–20; Borsody István, 2000. 269. Forrásként Kovács Imrét idézte: Kovács Imre, 1979. (1990).

⁸⁷⁸ Ullmann György, 1945. 80.

⁸⁷⁹ Varga István, 1985.

szabadságharcok szkeptikus bírálója, aki évszázados függetlenségi harcainkat hamis német analógiával »kismagyar« törekvéseknek bélyegezte, /.../ a 25 éves rendszer vezető történettudósának »megtérését« el kell fogadni, még ha nem meaculpázás formájában történik is. /.../ De azt sem hallgathatjuk el, hogy Szekfű Gyula még nem ért annak az útnak a végére, melyen elindult. Előadása urán nyugtalanul kérjük, vajon nemcsak azért fordult-e az országvesztők ellen, mert hűtlenül sáfarkodtak a 25 év előtti »eszményekkel« és vajon helyesli-e nemcsak a magyar demokrácia előretörését, hanem a magyar demokrácia *eszményeit* is?»⁸⁸⁰

Vita a szövetségi politikáról

Új szellemi front címmel jelent meg a Szikra kiadásában egy füzet arról a vitáról, amelynek megrendezésére 1945 tavaszán vagy kora nyarán került sor. A vita a Magyar Kommunista Pártnak az értelmiség irányában folytatandó szövetségi politikájáról folyt. A füzet Kállai Gyula, Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula és Horváth Márton írásait tartalmazta. Kiindulópontul Révai József *Szekfű Gyula útja* és Darvas József *Új szellemi front!* című – a *Szabad Nép*ben megjelent – cikkei szolgáltak.⁸⁸¹ Arról, hogy amennyiben az MKP tudomásul veszi, hogy a magyar értelmiség túlnyomó része kompromittálódott a régi rendszerben, akkor kiket és milyen alapon tekint az értelmiségből szövetségesének: hogyan viszonyul Szekfű Gyulához és olvasóihoz és hogyan Szabó Dezső híveihez, a népi mozgalom értelmiségi táborához.

Révai Szekfű Gyulát és híveit – Szekfűnek a Pedagógus Szakszervezetben tartott előadása alapján – megnyerhetőnek és megnyerendőnek látta. Darvas József viszont felidézte, hogy Szekfű az ellenforradalmi rendszer hivatalos történésze volt, s amikor más útra tért, az értelmiség legnagyobb része nem követte. Azért nem, mert művei továbbra is más irányba mutattak, amellyel Szekfű soha nem nézett szembe. A népi írók akkoriban nem a Szekfű-iskola értelmiségének a megnyerését szorgalmazták, hanem a népi mozgalom értelmiségi táboráét, amely a Szekfű-híveknél jóval nagyobb volt, a szabadságharcos hagyományokhoz közelebb állt, és elutasította a magyar múlt szekfűi értékelését. Darvas szerint őket kell megnyerni egy *Új szellemi front*tal. Erdei Ferenc is amellettt érvelt, hogy Szekfű megtérése után Szabó Dezső híveit, a magyar értelmiség nagyobbik részét kellene szövetségesekké tenni. Aminek első lépése az lehetne, ha szellemi vezetői közül valaki, aki elég tiszta maradt ahhoz, hogy tisztességét és politikai jóhiszeműségét ne lehessen kétségbe vonni, megtérne. Ehhez a fasizmus-sal érintkező népi-faji radikalizmusból kell átlendülni a népi demokráciához, ami jóval nehezebb, mint antifasisztából demokratává válni.⁸⁸²

⁸⁸⁰ Révai József, 1945. Idézet kötetből: *Új szellemi front*, 9–10, 12.

⁸⁸¹ Révai József, 1945; Darvas József, 1945.

⁸⁸² *Új szellemi front*. 9–18, 33–38.

Szekfű Gyula önmagáról alkotott képe

Minthogy Révai József az ő irodalmi munkásságából indult ki, és Darvas József őt ebben követte, Szekfű Gyula kénytelen magáról beszélni.

„Nekem soha nem volt csoportom s nem is hittem abban, hogy valaha is valamely csoportnak vezetője lehetek.” – kezdte. „Engem valamikor úgy meghurcoltak, mint egyetlen könyvért még senkit sem valamely nemzeti társadalomban s ebből az a »hasznom« támadt, hogy amit utóbb mondtam vagy írtam, szélesebb körökben vették tudomásul, semmint ez Magyarországon egy tudományos írónak kijárt volna. Így azt sem tudom, vajon az én Hitler ellenes nézeteimet olvasóim tényleg »konszolidációs« alapon helyeselték-e.”

„Hogy ők vártak-e új Széchenyit vagy Deákot, nem tudom, de annyit mondhatok, hogy én nem hagytam kétséget aziránt, hogy ebben a beteg országban Széchenyre vagy Deákra hiába várnánk. /.../ A revolúciónál mindig jobban szerettem az evolúciót, ma is ezt valom és csak sajnálni tudom, hogy az evolúció nem sikerült, minélfogva kikerülhetetlenül be kellett következnie a mai forradalmi helyzetnek. A fejlődés békés útján, morális erőktől s nem erőszaktól létesítendő humánus és nemzeti világban hittem és szaktörténeti munkáimon kívül egyéb munkáimat ez a hit irányította.”

„Aki egy könyvet a sikerétől függetlenül tud megítélni, /.../ az a Három nemzedéken is észreveszi, hogy ez a hit hozta létre. Aminthogy hatásával tényleg hozzájárult a világháború előtti cinikusan áldemokrata »úri« világ alapjainak megrendítéséhez, s amikor utóbb észre kellett vennem, hogy Széchenyi példája és a morális követelések nemzeti életünkben csak frázisként szerepelnek, levontam ennek is tanulságait s a »neobarokk« korról, mely annyira elütött attól, amit kívántam, elmondtam véleményemet a Három nemzedék függelékében. Azok pedig, akik az államot kezükben tartották, nagyon is tisztában voltak azzal, hogy nem tartozom közéjük, – Klebelsberg grófnak, mint kultuszminiszternek nagy fáradságába és körültkéntésébe került, hogy számomra Budapesten tanszéket szerezzen s mikor hazatértem, a vezető titkos társaság, esetleges hatásomnak elejét veendő, bojkott alá helyezte könyveimet.”⁸⁸³

Kik voltak a reformerek?

Bethlen István politikájával akkor – értelmezése szerint – teljes joggal azonosította magát, hiszen ha nem jön Gömbös és a hitlerizmus, Bethlen meggyőzhető lett volna a fejlődés szükségességéről és képes is lett volna arra, hogy azt érvényesítse. Ám ebben a hatalom és a közvélemény tényleges birtokosai és a nemzet állapota megakadályozták. A társadalmi és erkölcsi reform hívei ugyanis kisebbséget alkottak és szét voltak szóródva.

⁸⁸³ Szekfű Gyula, 1945b. Idézet: *Új szellemi front*, 39–40.

Szekfű Gyula szembeállította egymással a reformer Bethlen pártiak csoportját a fasisztának bélyegzett népiesekkel, különösen Németh Lászlóval és Féja Gézával. Szembeállítását tíz év múlva megismételte *Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején* című írásában.⁸⁸⁴

„A népiesek „mint zárt csoport, inkább a jobboldali mozgalomnak nyújtott kísérőzenét, s nem a baloldalnak. Attól kezdve, hogy Gömbössel poharoztak, egész a különböző lillafüredi és egyéb találkozókig, mik tudtommal mind a fasiszáló kormányok védnöksége alatt jöttek létre. Persze, itt nem a néhány hajthatatlanra gondolok, nem Szabó Zoltánra, Kovács Imrére és nem is Darvasra, hanem azokra a népiesekre, akik ennek a tábornak a többségét tették ki, s akik – sajnos, ezt is meg kell mondanom – jobban hatottak a szélesebb körökre, mint a fent nevezettek. A Tiszántúl nem nekik, hanem Németh Lászlónak és Féja Gézának voltak népies híveik, akik lelkesedtek értük, akárcsak Karády Katalinért az ő híveinek egyesületei.”⁸⁸⁵

Szekfű szerint a középosztályi értelmiségiek, a szociáldemokraták, a kommunisták nem kívánják megrostálni és megcsonkítani a nemzeti hagyományt. Ezt csak Németh László, Féja Géza és társaik akarhatják. Holott a csonkítatlan hagyomány megbecsülése adhatja a különböző erők szellemi együttműködésének alapját.

Publicisztika a *Világban*

Míg *Új front – régi út* című írásában másokat és csakis másokat hibáztatott, addig 1945. május 13-án a Polgári Demokrata Párt lapjában, a Supka Géza által szerkesztett *Világban* publikált cikkében lelkiismeretvizsgálatot sürgetett. Egy-egy megfogalmazásából úgy tűnhetett, mintha valamennyire maga is felelősséget érzett és vállalt volna azért, ami történt. Egészében azonban nem ez derül ki. Sokkal inkább az, hogy – mint már annyiszor, most is – másokat hívott fel lelkiismeretvizsgálatra, önvádra és önvallomásra:

„A kollektív bűnök mindnyájunk bűnei, nemcsak azokéi, akik őket elkövezték, s amint e kollektív bűnökért manapság, városunk és országunk nyomorúságában, családtagjaink, barátaink és felebarátaink szörnyű pusztulásában mindnyájan bűnhődünk: ugyanígy közös és elválaszthatatlan a bűn is, amellyel a végzetet kihívtuk. Mindnyájan felelősek vagyunk valamilyen módon, mert mindnyájan tagjai vagyunk az útjavesztett nemzetnek, és egyikünknek sem volt elég ereje arra, hogy az utat még idején megjelölje és a népet a dzsungelből, amellyé tették az országot, idejében kivezesse. Lelkiismeretvizsgálatot végezni, a bűnöket felkutatni és azokat megutálni, hogy soha többé el ne kövessük, csak az képes, aki a bűnöket annak idején elkövette, – ilyen értelmű lelkiismeretvizsgálatról van

⁸⁸⁴ Szekfű Gyula, 1945b. 41. Vö. Darvas József, 1945. Kötetben: *Új szellemi front*, 1945. 13–18. Lásd még: Szekfű Gyula (Budapest, 1942. február 15.) – Veres Péternek, MTAKK Ms 5499/365.

⁸⁸⁵ Szekfű Gyula, 1945b. 42–43.

szó most: a nemzet egy atomja részéről, amely tudja, hogy a nemzethez tartozik, és attól el nem válhatik, akkor sem, amikor borzasztó tévelygést és szörnyűségek türését, sőt elkövetését kénytelen annak szemére hányni. Vergődve is a feladat súlya alatt, be kell látnunk, hogy mellőzhetetlen ez a kollektív önvád és önvallomás. Túlságosan sokan vannak, akik a mentőkörülményeket emlegetik és elfordítják fejüket a bűntől és annak következéseitől, amelyek pedig legyenek még oly rémségesek, meghatározásukat mint egyszerű okozatok az októl, bűneinktől nyerték.”⁸⁸⁶

Véleményét a következőkben foglalta össze:

A fegyverszüneti egyezmény be nem tartása vezetett a végső bukáshoz és egy negyed év lealjasodásához. A külpolitikai tévelygés pedig százazrek katasztrofához a nemzetből és könyörtelen pusztulásához. Az önfelmentés, önmegbocsátás és könnyed mentegetőzés már készen áll százazrek számára, hogy nyugodtan aludjanak a tegnapi miatt, holott le kell számolni azokkal a nézetekkel, amelyek a tegnapi katasztrófához vezettek. Azért, mivel morális kötelesség, azért, hogy kigázolhassunk abból, s hogy ne kövessünk el újabb úttévesztést.

Két héttel később, ismét a *Világban* arról írt, hogy a Magyar Kommunista Párt pünkösdi pártnapján önkritikát gyakorolt, amivel a lelkiismeretvizsgálat példáját adta a polgári pártok számára. Akik ebből azt a tanulságot vonhatják le, hogy

„az önkritikát szabad és kell gyakorolnunk még akkor is, ha ezzel kitesszük magunkat a kívülállók támadásának. A Kommunista Párt úgy tudta, hogy belső életében még sok javítani való akad s ezt ki is mondta; mi csakugyan azt hisszük, hogy a polgári demokrácia készen van, anélkül, hogy javítanunk kellene rajta?”⁸⁸⁷

Egy hét múlva újabb cikket közölt a *Világban*, amelyben újból másokat hibáztatott. Azt fejtegette, hogy az értelmiséget önbecsapása, a propaganda elfogadása, értelemhiánya vezette oda, hogy a realitást nem vette tudomásul. Azt, hogy 5-600 millió emberrel szemben 100 milliónak semmi esélye sincs. Propaganda helyett nevelés szükséges. Azért, hogy kifejlődjék az értelmiségben az értelem, hogy számot vessen a valósággal, felismerje az ok-okozati összefüggést és azt tudomásul vegye.⁸⁸⁸

Nemcsak az értelem hiánya, hanem az erkölcsi érzéketlenség is hozzájárult ahhoz, hogy a hamelni patkányfogó Közép-Európában, így Magyarországon a gyűlölet és a gonoszság uralmához és elterjedéséhez vezetett. Következményei, a morális betegségek és a gyűlölet nem múlt el, s csak példa és nevelés hathat ellene – írta egy héttel későbbi cikkében.⁸⁸⁹

Egy hónap múlva a Szovjetunióban tett látogatásáról számolt be. Arról írt, hogy Leningrád példája, az, hogy két éven keresztül ellenállt az ellenség előnyomulásának,

⁸⁸⁶ Szekfű Gyula, 1945c.

⁸⁸⁷ Szekfű Gyula, 1945d.

⁸⁸⁸ Szekfű Gyula, 1945e.

⁸⁸⁹ Szekfű Gyula, 1945f.

kontrasztban áll azzal, ami Magyarországon történt Teleki Pál halálától Budapest „védelméig”.

„Tudjuk, sokan voltunk, akik ezeket a dolgokat már akkor helyesen értékeltük, de még többen voltak, akik szándékosan vagy elvakultan, félakarattal és félajultan részt vettek tönkretételünkben. /.../ Végső fokon a hősiesség még üzletnek is jobb volt, mint Szalasiék, tábornokaink és ezredeseink örültsége és gyáva meghunyászkodása.”⁸⁹⁰

Őket az igazságszolgáltatás kezébe kell adni, mi pedig szégyellhetjük magunkat Leningrád hőseire gondolva, akik harcoltak és megvédték azt, amit mi nem: a nemzet és az emberiség nagy érdekeit.⁸⁹¹ Bár az utolsó mondatban többes szám első személyben fogalmazott, ebben a cikkében is az ítélkező pozíciójába helyezte magát, aki megmondja másoknak, hogy mi a helyes és mi nem az.

Következő cikkében arról írt, hogy a katolikus püspöki kar pásztorlevele felhívta a figyelmet arra, hogy a hetedik parancsolat, a *Ne lopj!* tilalma elleni bűnök elszaporodtak. A tízparancsolat be nem tartása volt a kiindulópontja annak az erkölcsi bizonytalanságnak, amely a társadalom elzúllásához vezetett. Ezt nagyban elősegítette, hogy az állam hatalmas rendkívüli mértékben megnőtt, hatalmi köre kiszélesült, és rossz mintát adott az egyéneknek. Ezért az államnak kell elősegítenie a javulást – vonta le a tanulságot.⁸⁹²

Egy hét múlva arra hívta fel a figyelmet, hogy a klasszikus demokrácia emlegetése és számonkérése nem visz közelebb a magyarországi helyzet megértéséhez. A klasszikus demokrácia ugyanis csak Angliában létezik állandó önkorrekciókkal. A szabadság, egyenlőség és testvériség uralmához olyan erkölcsi és politikai érettség kell, amivel sem a nép, sem a vezető osztály Magyarországon nem rendelkezik. Montesquieu hatalom-megosztási rendszere távol áll a magyarországi viszonyoktól. Anglián és Észak-Amerikán kívül a hatalmak elválasztását sohasem tették magukévá az európai országok, amelyek a francia forradalom óta vagy a szabadság vagy az egyenlőség mellett törtek lándzsát. Emlegetése és számonkérése ezért nem visz közelebb helyzetünk megismeréséhez. Ahhoz, hogy megértsük, az egyes országok társadalmi viszonyait kell szemügyre venni.⁸⁹³

Újabb cikkében azt fogalmazta meg, hogy nem a reménység, hanem a dolgok ismerete, a változás ad viszonyítást és erőt. Ahhoz, hogy elhiggyük: mindazokat a visszasságokat, bizonytalanságokat és hiányokat, amelyek mindennapjainkat jellemzik, át fogjuk vészteni.⁸⁹⁴

A demokrácia nem varázsige, hanem nehéz feladat – írta néhány nappal később. A francia forradalom példája mutatja, hogy a szabadság veszélyezteti az egyenlőséget. A szabadság és a politikai egyenlőség ugyanis nem elegendő biztosítéka az egyenlőségnek – ahhoz gazdasági egyenlőség is szükséges. Ebből táplálkozik az a marxista

⁸⁹⁰ Szekfű Gyula, 1945h.

⁸⁹¹ Szekfű Gyula, 1945h. Vö. Szekfű Gyula, 1945g. Lásd még: Lőrincz Mária, 1945.

⁸⁹² Szekfű Gyula, 1945i.

⁸⁹³ Szekfű Gyula, 1945j.

⁸⁹⁴ Szekfű Gyula, 1945k.

gondolat, amely a polgári demokrácia helyett a proletárdemokráciát tűzte ki végső célul. A magyar közvélemény, amely a dualizmus idején a közjogi harchoz, az utolsó huszonöt esztendőben pedig az alkotmányosság és a diktatúra feszültségében a külpolitikai helyzet világnézeti vetületeihez szokott, nem ismerhette meg a szabadság és az egyenlőség egyensúlyba hozatalára irányuló törekvést a gyakorlatból.⁸⁹⁵

Két héttel később a tavasszal kialakult politikai helyzet hátterét értelmezte. Lezögezte, hogy a polgári demokrácia hordozója a középosztály, amely 20-30%-ban bűnös volt, 50-60%-ban követte jobboldali vezetőit és csak 10%-a akart demokráciát. A parasztság műveltsége és tapasztalata – azután, hogy megszabadult a nagybirtokrendszertől – még mindig nem áll azon a fokon, hogy meg tudja valósítani a polgári demokráciát. A nagyvárosi ipari munkásság pedig az egyenlőséget a szabadság elé helyezi. Ezért alakult ki olyan koalíció – vonta le a következtetést –, amely a kétféle demokrácia között indult el a tavasszal.⁸⁹⁶

Az a realitás, hogy a középosztály a múltban a rossz oldalra állt, emiatt lehet a hatalmat a parasztság és a munkásság nevében gyakorolni. A polgári demokrácia híveinek őszintén el kell fogadniuk ezt és a külpolitikai tényeket. Azt, hogy a Szovjetunió szomszédunk lett és az is marad, amely anyagi és szellemi téren nagy befolyást fog ránk gyakorolni. Eddig a szokásos leckéztetést, a realitásokhoz alkalmazkodást hirdető kioktatást olvashattuk. Ám váratlan fordulattal Szekfű Gyula így írt:

„/.../ emberhez méltó élete egy népnek csak akkor lehet, ha a polgári osztályon túl az egész társadalom az erőszakot elutasító szabadság elveit vallja. A szabadságelvek megvalósítása a mai átmeneti korban alig lehetséges teljes egészében, de a szabadság hívei nem nyugodhatnak ebben meg, és ha esetről esetre nem állnak ki bátran és nem mondják meg: ez szabadság, ez nem szabadság – akkor nem is hívei ők sem a szabadságnak, hanem csak álhívei – a másik oldal felé. A két egymástól elhajló demokrácia koalíciója bizonyára nem örök, de ma kétségtelenül szükséges és amennyiben megvan s a két fél egymással őszintén jó viszonyban van, akkor bizonyára lehetséges is mindkettő számára a saját lényegének őszinte megmutatása és képviselése. Legalábbis ezt hiszi egy kívülálló jámbor néző.”⁸⁹⁷

Következő cikke is meglepő. Azt fejtegette benne, hogy az elmúlt fél évben az egyenlőség hívei forradalmat csináltak a társadalmi piramis csúcsainak, az egyházi és a világi nagybirtoknak és a tőkés hatalomnak a lehordásával. Megállapította, hogy mindkét fél érzi, hogy az ország békéje érdekében továbbra is együtt kell működniük. Azt is leszögezte, hogy egyik fél sem adta fel a programját. Majd azt tanácsolja, hogy az együttműködés érdekében az egyenlőség híveinek, a változás motorjainak önmérsékletre, az erőszakosságok nyilvános tárgyalására és a bűnösök nyilvános megbüntetésére kellene elszánni magukat, ami mindenkinek hasznára lenne.⁸⁹⁸

⁸⁹⁵ Szekfű Gyula, 1945l.

⁸⁹⁶ Szekfű Gyula, 1945n. Vö. Szekfű Gyula, 1945m.

⁸⁹⁷ Szekfű Gyula, 1945o.

⁸⁹⁸ Szekfű Gyula, 1945ö.

Egy hónap múlva arról írt, hogy az előző rendszer a leginkább a kereszténység jel-szavával élt vissza és ezt a tendenciát ma újból tapasztalni lehet. Az új hercegprimás viszont tehet, ha akar a kereszténységgel való visszaélések ellen.⁸⁹⁹

Egy héttel később megállapította, hogy a másnapi önkormányzati választásokon „bármely párt fog a Városházára kerülni, akkor fogja a főváros egész közönségét magának megnyerni, ha a bécsi mintát követve politikája vagy világnézete helyett /.../ anyagi vagy gyakorlati jótéteményekkel ajándékoz meg bennünket, jobb élelmezéssel, a fűtés, a közlekedés, a kórházi kezelés megjavításával. Mert egyelőre ezekre lenne szükségünk és ezekért szerezhetne magának igazán nagy, hálás tömeget bárki és bármelyik párt.”⁹⁰⁰

A fővárosi választások előtt Szekfű úgy nyilatkozott, hogy három lehetőséget lát. A polgári demokrácia híveinek győzelmét, ami a szabadságjogok rendszerének érvényesülését biztosíthatja, a munkásság túlsúlyát, amely eltérő politikai következményekhez vezet, vagy a koalíció fenntartását. A választás után azt látjuk, hogy a választáson a polgári demokrácia hívei győztek, mégis fennmaradt a koalíció. Ebben a helyzetben – szögezi le – a Polgári Demokrata Pártnak az a feladata, hogy az emberi jogokat képviselje. Ezzel segíti elő azt is, hogy jólétben lehessen élni.⁹⁰¹

Szekfű Gyula ekkori, 1945. májustól októberig a *Világban* közölt publicisztikai között különböző írásokat találunk. Olyat, amely őszinte megrendülést foglalt magában. Többségében olyanokat, amelyeknek szerzője a hatalmi tényezőkkel vetett számot, s a kényszerű együttműködésre sarkallta olvasóit. Számos írásban ismét leckéztetett, sőt időnként fölényeskedett. Ám három esetben olyan cikket is olvashattunk, amelyek kiállást jelentettek a szabadságjogok mellett, az önkénnyel szemben.

Kinevezés: Szekfű Gyula Magyarország moszkvai követe

„Jelenünk tapasztalatai azt mutatják, hogy a legjobbak kiirtása, ha másutt nem, de Oroszországban megkezdődött és nagy előhaladást tett. A szovjetek kipusztítván az orosz intelligenciát, melynek bátorsága és értelme is volt arra, hogy meg ne hódoljon a kommunista lázalmoknak, országukat körülbelül arra a színvonalra süllyesztették vissza, mint mikor az oroszok felett néhány százezer tatár uralkodott a fegyver és a félemlítés eszközeivel. Most azonban a fölemelkedésnek a szovjetek minden őrzöngése mellett is gyorsabb és nagyobb a lehetősége: a kapitalisztikus világrendszerbe újra beillesztett Oroszország külföldről könnyen meg fogja kaphatni a restaurálásához szükséges jobbkat, az intelligenciát addig is, míg az új kapitalisztikus-rendi állam ki nem táplálja a régi helyébe az új középosztályt.”⁹⁰²

⁸⁹⁹ Szekfű Gyula, 1945p.

⁹⁰⁰ Szekfű Gyula, 1945r.

⁹⁰¹ Szekfű Gyula, 1945s.

⁹⁰² Szekfű Gyula, 1924. 21.

Az idézet Szekfű Gyula *Állam- és nemzetfenntartás* című, a *Keresztény Politikában* megjelent, majd a *Történetpolitikai tanulmányok*ban újraközölt írásából származik, 1924-ből. Abban az évben, amikor Lenin meghalt.

Huszonkét évvel később, 1946 januárjában Szekfű Gyula előadást tartott az Operában – Lenin halálának évfordulója alkalmából.

„Lenin világpolitikai megfigyelései szinte páratlan éleslátásról tesznek tanúságot. /.../ abban is, hogy a forradalmi átalakulás keretszervének nem a polgári értelmű parlamentet, hanem a munkás- és paraszttanácsokat, a szovjeteket jelölte meg. /.../ a forradalom kitörése előtt fogalmazta meg az erők azon formáját és funkcióját, mely proletárdiktatúra néven kiküzdötte a nagy változást, s utána magára vállalta az új rend létrehozását. /.../ A proletárdiktatúra rendszerében a párt a vezető erő, az a párt, melynek újra és újra való megtisztításán és megerősítésén annyit fáradozott. De a proletárdiktatúra nem a párt diktatúrája. A párt, mint élcsapat mögött ott áll az egész proletariátus, és bár a diktatúra erőszakon nyugvó hatalmi rendszer, a párt az ő hatalmát a proletártömegek bizalma nélkül nem gyakorolhatja. /.../ nincs a történelemben még egy szellemi ember, akinek íróasztalnál, magános sétákon, álmatlan éjszakákon megszületett gondolatai olyan óriási tömegek életét befolyásolták volna, mint Lenin gondolatai: Oroszország népeit, s utóbb az elveit valló pártokon keresztül jóformán a földkerekség minden országát. És bizonyára nincs hozzá hasonlítható gondolkodó, akinek sikerült volna /.../ racionális álmait hiány nélkül, az elsőtől az utolsóig megvalósítani, az életbe átültetni. Ez történt Lenin forradalmi éveiben, ez a polgárháború és az intervenció háború alatt, ez a győzelem élvezése idején, a Szovjetunió berendezésekor.”⁹⁰³

A *Történetpolitikai tanulmányok* egykori szerzője, a *Magyar Szemle* hajdani szerkesztője, Bethlen István elvarátja, a konzervatív és katolikus történetíró ezt az előadását már mint a Magyar Köztársaság moszkvai követe tartotta meg.

Azt, hogy miért vállalta el a moszkvai követséget, egy magánlevélben így indokolta:

„A moszkvai dolgot nem sok habozás után fogadtam el, – Budapest ostroma végén már rájöttem arra, hogy – hacsak újabb világháború nem lesz – a mi sorsunkra a Szovjetunió lesz döntő befolyással. Ezzel tisztában voltam, s amint elkezdtem újra tanítani, hozzákezdtem a két világháború közti magyar történelem megírásához (képviselőházi naplók, újságok stb. olvasásához...). S akkor jött a 4 párt felhívása, az oroszoktól is támogatva, hogy Moszkvába menjek. Ez volt a második evidens lehetőség életemben, hogy elveimet ne csak írásban terjesszem. Te tudod, hogy az elsőt, az isztambuli hívást nem utasítottam ugyan el, de nem is szorgalmaztam eléggé, – s itthon maradtam. Most erre az új lehetőségre megszólalt a lelkiismeretem, és hogy másodszer elutasítani a könyvek elhagyását gyávaság is lenne. Tárgyilag pedig: meggyőződésem, hogy az ország érdeke, hogy a Szovjet lássa, hogy *akarunk* melléje állni, s főként, hogy a polgáriak, a szellem emberei,

⁹⁰³ Szekfű Gyula, 1946a. Idézet: Szekfű Gyula, 2001. 138.

s a katolikus sem ellenség többé. Hiszem, hogy az oroszok így is fogták fel, sajnos a hazai fejlemények, elsősorban a katolikusok, az én bizonyításom hitelét azóta is megtépázták. Ma, végül is, a jobboldaliak tiszta kommunistának és árulónak tartanak – egy öreg fasiszta szeretne már jelen lenni az akasztáson, a baloldaliak persze konzervatívnak, úgyhogy megint meg vagyok győződve, hogy jó úton járok, mert minden oldal helyteleníti.”⁹⁰⁴

Szabó Zoltán viszont nekrológiájában így értelmezte Szekfű Gyula náciellenes és szovjetbarát fordulatait – elsősorban azt, hogy elvállalta a moszkvai követséget:

„Nyugalmatlan fejlődés esetén Szekfű Gyula egy lassú, talán túl óvatos, de határozott reformszellem mentora lett volna. Közbejött azonban a hitlerizmus, a háború, az orosz. /.../ Az önáltatásra képtelen Szekfű 1938 és 1944 között szemtanúja volt annak, hogy miként hitványul, züllik szét s válik értéktelenné értelmileg s elviselhetetlenné erkölcsileg mindaz, amit – megfelelő reformálás esetén – a magyar állam fennmaradásának tényezői közé számított korábban. /.../ katolikus hitét leszámítva már felégette önmagában mindazt, amiben hitt /.../ azelőtt. Aki búvóhelyén, a zebegényi Dunakanyarban meglátogatta, olyan férfiút talált, aki megtanult remény nélkül élni s a múltra és jelenre az értelem realista kritikáját és a lelkiismeret öntépi ösztöneit egyidejűleg alkalmazta. Az uralomcsere után visszatért pasaréti házába, amelynek szép könyvtárát feldúlva találta. Innen járt be az egyetemre, előadásaira, villamos még nem lévén, rossz lábbal, gyalog. /.../ megkérdeztem Szekfűt, hogy mi a véleménye erről a világról, amelyben élünk. »Zápolya-kor« mondotta a történész komoran, 1945-ben. /.../ Hogy Szekfű Gyula milyen meghasonlással kellett fizessen /.../ a követségért, az hamar megmutatkozott, még Budapesten, az Operában. Az Októberi Forradalom emlékére még elmondotta a moszkvai követe kötelező ünnepi beszédet. /.../ majd kiment és összeesett, a színpalak mögött. Hónapokig feküdt nagybeteg. Gyógyulását a jó barát Haynal Imre professzoron kívül életkedv nem siettette.”⁹⁰⁵

Tanúvallomás Mályusz Elemér és Hóman Bálint ügyében

Időközben két kollégája ügyében tanúskodott. Mályusz Elemér ellen politikai rendőrségi vizsgálat folyt, amelynek során, 1945. július 20-án Szekfű Gyula vallomást tett. Szekfű Gyula Mályusz Elemérről így nyilatkozott:

„Mályusz történetpolitikai gondolkodásában furcsa kettősség volt jelen. Ő felismerte, hogy a hitlerizmus az ő Volkstum (vagyis népiség) fogalmával a magyarság számára veszedelmes. Láta, hogy a Volkstum segítségével egyrészt a magyar középosztályt atomjaira lehet bontani, másrészt a Volkstum-irodalom és a településtörténet segítségével, a sváb-

⁹⁰⁴ Szekfű Gyula (Párizs, 1946. nov. 22.) – Kornfeld Mórincnak. In: Kornfeld Mórinc, 2006. 358–359. Vö. Lőrincz Mária, 1945.

⁹⁰⁵ Szabó Zoltán, 1956. 19–20. Szekfű Gyula a beszédet nem a bolsevik forradalom évfordulója, hanem Lenin halála 42. évfordulója alkalmából tartott ünnepségen, 1946. január 21-én mondta el.

ságnak a hitlerizálásával az ország területét szét lehet szaggatni. Mikor ennek a programnak egyik első jele Isbert könyvében megjelent, Mályusz az akkor vezetésem alatt álló Magyar Szemlében elutasító kritikát írt Isbertről. Akkoriban még állandó érintkezésben voltam vele, mivel egyik vezető gondolata ezen német törekvések kivédése volt. Ebből a célból éveken át településtörténeti disszertációkat íratott szemináriumában, amelyekben azt célozta, hogy egy-egy veszélyeztetett megyére nézve neheztse meg tudományosan az Isbert-féle terveket. Elképzelésének másik ága az volt, hogy amikor a hitlerizmusnak nézete szerint sikerült a német nép erejét összefogni, akkor Magyarország sem állhat meg a belső, tökéletes, szigorú összefogás nélkül. Hogy milyen úton jutott el ide, azt azért sem tudom, mert vele annak dacára, hogy egymás mellett volt a szobánk és az intézetünk az egyetemen, évek óta nem érintkeztem és nem is köszöntünk egymásnak. Erre vonatkozó nézeteit *A magyar történettudomány* című könyvéből ismerem, amelyben ő a faji gondolat felhasználásával is egységes, központilag vezérelt Magyarországot akart, illetve a magyar szellemi életet és a történettudományt egy ilyen többé-kevésbé hitlerista szellemű átalakulásnak akarja alávetni. Bár itt kétségtelenül antiszemitizmus is megjelenik, tudomásom szerint ezt ő személyekre nem vitte át. Pl. én egész az utolsó pillanatig alkalmaztam egy zsidó származású proszemináriumi előadót, akit hallgatolagos megállapodásunk szerint ő is mindvégig megtartott saját proszemináriumi előadója gyanánt.⁹⁰⁶

Hóman Bálintot háborús bűnösnek népbíróság elé állították. Szekfű nyilatkozatát a tárgyalás negyedik napján, 1946. március 21-én olvasták fel. Szekfű Gyula – már moszkvai követként – ezt írta:

„Tisztelettel alulírott, több mint 1½ hónapja ágyban fekvő beteg vagyok és a jövő héten, amint helyreállok, el fogok utazni moszkvai állomáshelyemre. Így csak írásban közlöm a Népbírósággal mindazt, amit a háborús bűnösséggel vádolt Hóman Bálint dolgában lelkiismereti kötelességemnek tartok elmondani. Hóman Bálint nekem egyetemi iskoltársam volt és így 40 év óta jó ismerősöm és barátom. Ezelőtt 20 évvel én szólítottam fel őt, hogy velem együtt írja meg a M.T. [Magyar Történet] középkori köteteit (az újkoriakat én írtam meg), mint munkatársa tanúskodhatom tehát, hogy ő ezen és egyéb tudományos munkásságában semminemű tudományellenes szempontokat nem alkalmazott: sem németbarát, sem hitlerista, sem antiszociális, sem antiszemita szempontokat. Hóman Bálint irodalmi munkássága tudományos szempontból a magyar szellemi élet nagy nyeresége volt. Nem számítom irodalmi munkásságának természetesen a minisztersége alatt tartott különböző beszédeit és értekezéseit, melyekben már gyakorta a politika érvényesült. De még ebben az időben is politikától sugalmazott történelmi áttekintéseiben nem német szellem érvényesült, hanem egyre az olasz és a lengyel szellemisséggel való kapcsolatainkat rajzolta és próbálta a jelenre alkalmazni. Énvelem minisztersége alatt igen keveset érintkezett, bizonyára azért, mert tudatában volt politikai nézeteink eltérésének és a vitát kerülni akarta. Voltak évek minisztersége alatt, mikor egyszer sem beszéltem vele. De 1944.

⁹⁰⁶ ÁBTL V-89902. Idézte: Papp István, 2006. 73–74.

március 19-e után találkoztam vele, s akkor ő előadta nekem, hogy Veessenmayer felszólításának, hogy miniszterséget vállaljon, nem tett eleget, mert nem helyesli Magyarország német megszállását, és ezt katasztrófálisnak mondotta. Ugyanakkor a zsidóság sorsáról is részvétellel beszélt és közölte velem, hogy lépéseket próbál meg annak érvényesítésére. Azóta többet nem is láttam. Ezeket szükség esetén eskü alatt is vallhatom a Népbíróság esetleges kívánságára.⁹⁰⁷

A két szöveg két különböző kapcsolatra és ügyre vonatkozott. Mályusz Elemér Szekfű Gyula szakmai ellenfele, Hóman Bálint viszont partnere és barátja volt. Mályusz nem volt közvetlen életveszélyben, míg Hómant akár halálbüntetés is fenyegethette, hiszen ellene háborús bűnösnek folyt eljárás.

⁹⁰⁷ Horváth László Béla, 1993. 167–168.

Moszkvából

Követjelentések

Az, aki Szekfű Gyula követi jelentéseit elolvassa, meggyőződhet arról, hogy a nagyhírű történész diplomáciai munkáját rendkívül lelkiismeretesen, tárgyyszerűen és szorgalmasan végezte. Abban a szűk mozgástérben és azok között a merev keretek között, amelyek adottak voltak a számára. Szerepében jól feltalálta magát és azt nagy kompetenciával töltötte be. Az alatt a bő két év alatt, amit Moszkvában töltött, egy híján negyven bizalmas jelentést küldött hivatali feljebbvalójának, 1947. május 31-ig Gyöngyösi János kiskgazdapárti külügyminiszternek, 1947. szeptember 21-ig Mihályfi Ernő kiskgazdapárti külügyminiszternek és 1948. augusztus 5-ig az öt Moszkvában 1948 augusztusában felváltó Molnár Erik kommunista párti külügyminiszternek. Jelentései rövidek, lényegre törőek és tárgyyszerűek voltak. A leginkább a tízes-húszas évek fordulóján írt levéltárügyi elaborátumaira hasonlítottak. Szekfű Gyula bemutatkozó látogatása és jelentéseinek témái érzékeltetik tevékenységét. A jelentések elemzése és kontextusba helyezése külön tanulmányt és tanulmányírói igényel.

1946. március 16-án érkezett meg állomáshelyére, Moszkvába, ahol elvileg néhány beosztott segítette (de bizonyosan megfigyelte) tevékenységét. Molotov külügyminiszter március 21-én fogadta a Kremlben és átvette megbízólevelének a másolatát. Kérdésére, hogy mi újság van Magyarországon, Szekfű Gyula előadta, hogy a pártok 1946. március 12-i megegyezése, amelyben a Független Kiskgazda Párt elfogadta a Baloldali Blokk pártjainak politikai és gazdasági követeléseit, hosszú időre biztosítja a nyugalmas kormányzást. Ezt Molotov helyeslően tudomásul vette. A gazdasági helyzet iránti érdeklődésére Szekfű az infláció és az élelemhiány néhány részletét közölte, és kifejezte meggyőződését, hogy a most biztosított nyugalmas kormányzás meg fogja oldani a gazdasági problémát és rendet teremt. Kijelentette, hogy moszkvai küldetése a Szovjetunió bizalmának megnyerésére irányul, amire Magyarországnak nagy szüksége van. Nagyobb, mint a Szovjetuniónak. Mire Molotov biztosította, hogy nekik is nagy szükségük van arra, hogy szomszédokkal jó viszonyban legyenek. Szekfű franciául beszélt, szavait egy külügyi tisztviselő fordította oroszra. Molotovot ugyancsak ő fordította Szekfű számára oroszról franciára. A fogadást a lapok feltűnő helyen adták hírül.⁹⁰⁸

1946. március közepétől december végéig tizenhat felterjesztést küldött a külügyminiszternek. Beszámolt bemutatkozó látogatásainak tapasztalatairól. Jelentést küldött

⁹⁰⁸ Szekfű Gyula, 1998. 30–31.

a jugoszláv nagykövettel folytatott megbeszéléséről. Írt a görögkeleti egyházi viszonyok kapcsán a szovjet kormány egyházpolitikájáról, a magyar kormánydelegáció moszkvai látogatásáról, a magyar-szovjet kulturális kapcsolatok fejlesztésének lehetőségeiről és a szovjet kulturális élet állapotáról. Feljegyzést készített a szovjet külügyminiszter-helyettessel a hadifoglyok családgyógyításáról folytatott megbeszéléséről. Beszámolt a magyar kormányhoz a szovjet kormányhoz intézett memorandumáról a romániai magyarok helyzetéről folytatott bukaresti tárgyalásokról. Jelentést fogalmazott a szovjet-magyar kapcsolatok időszerű kérdéseiről, az erdélyi magyarság helyzetének megismertetése érdekében kifejtett tevékenységéről. Beszámolt arról az emlékiratról, amelyet a szovjet vezetőkhez a magyar kormányküldöttség washingtoni útjáról eljuttatott, s egyúttal a látogatás moszkvai visszhangjáról. Jelentést küldött a kínai nagykövetség első titkárával folytatott beszélgetéséről, a magyar kisebbségi kérdéssel kapcsolatos szovjet álláspontjáról és a párizsi békekonferencián előterjesztett csehszlovák javaslatokkal kapcsolatos szovjet álláspontjáról. Beszámolt írt a szovjet egyházi viszonyok tanulmányozására kiküldendő magyar egyházi személyiségek utazása ügyében, a moszkvai követség rendszeres politikai tájékoztatásának szükségességéről, a szovjet külügyminiszterrel folytatott megbeszéléséről és a moszkvai diplomáciai életéről.

Első jelentése 1947-ben a csehszlovák sajtóattaséval a magyar újságírók Szlovákiába küldéséről folytatott beszélgetésről készült feljegyzés volt. Ezt követte jelentése Bakay Szilárd altábornagy ügyében a szovjet hatóságoknak átadott kegyelmi kérvényről, amelynek semmi fogantatja sem volt. Felterjesztette azt a feljegyzést, amely a magyar-szovjet kulturális kapcsolatok fejlesztésének lehetőségeiről és a szovjet kulturális élet állapotáról készült, s amelyben protokolláris, nem valódi eredményről számolhatott be. Jelentést küldött Montgomery marsall moszkvai látogatásáról és a szovjet-angol viszonyról. Beszámolt a *Nahimov admirális* című új szovjet filmről és az abban kifejezett orosz nemzeti érzésről. Nem sok eredményről írhatott a szovjet külügyminiszter helyettessel a szlovákiai magyarok deportálásáról folytatott beszélgetéséről. Jelentést küldött a követség 1946. évi tevékenységéről. 1947. március 1-jén jelentette, hogy hivatalosan átvette a békeszerződés két példányát. Felterjesztette azt a feljegyzést, amely a szovjet külügyminisztériumban Benes csehszlovák elnök nyilatkozatáról folytatott beszélgetésről készült. Beszámolt a kárpátaljai magyar konzulátus felállításának akadályairól és nehézségeiről, majd a kárpátaljai magyarok tömeges magyarországi hazatérési szándékáról. Jelentést küldött a szovjet, az amerikai, a brit és a francia külügyminiszterből álló Külügyminiszterek Tanácsa moszkvai értekezletéről. Beszámolt írt a szovjet külügyminiszter helyettessel folytatott beszélgetéséről a Magyarország iránt tapasztalható „bizalmatlanság”-ról. Jelentést küldött a moszkvai diplomáciai körökben folytatott beszélgetései során szerzett tapasztalatairól. Jelentette, hogy átadta a magyar békeszerződés megerősítő okmányát Molotov külügyminiszternek. Beszámolt a moszkvai diplomáciai testületben az év során bekövetkezett változásokról.⁹⁰⁹

⁹⁰⁹ Szekfű Gyula, 1998. 121–167, 171–174.

Míg Szekfű Gyula 1947-ben tizenhét jelentést küldött a magyar külügyminiszternek, addig 1948-ból csak hat beszámolót találunk. Tájékoztatót írt Josef Cyrankiewicz lengyel miniszterelnök moszkvai látogatásáról. Értékelte az 1947. év főbb kül- és belpolitikai eseményeit. Beszámolt a moszkvai diplomáciai testület tagjainak a szovjet-angol/amerikai ellentétek éleződését illető véleményéről. Feljegyzést küldött Bedell Smith moszkvai amerikai nagykövet és Molotov külügyminiszter jegyzékváltásáról. Beszámolt arról, hogy május 20-án átadta nagyköveti megbízólevelének másolatát Molotov külügyminiszternek, május 25-én pedig a Legfelsőbb Tanács elnöke, titkára és a Külügyminisztérium három tisztségviselője ünnepélyesen fogadta.⁹¹⁰

Szekfű Gyula az újkori diplomácia forrásait és irodalmát kiválóan ismerte. Az összegyűjtött információk lényegének és funkciójának meghatározását és kontextusba helyezését nagy hozzáértéssel és odaadással művelte. Úgy, ahogy azt hajdanában az egyetemen szeminaristáitól elvárta, és ahogy nekik tanította.

Azt tette, amit mindig is a leginkább fontosnak tartott: a nagyhatalmi adottságok tudomásul vételét és nyomon követését. Ezekből következtetett arra a mozgástérre, amelyen belül lehetőség nyílik valamit tenni. A jelentések tükrében úgy látszik, hogy az, amit ő megkísérelt annak érdekében, hogy az érzékelt mozgástéren belül valamit tegyen, inkább információkat közvetíthetett, semmint ügyeket intézhetett el. Abban az egy-két esetben, amikor megpróbálta, nem járt eredménnyel. Arra kényszerült, hogy az adottságoknak tekintett hatalmi viszonyokat elfogadja és elfogadtassa, közvetítse és belsővé tegye. Ám ez aktivitásban tartotta. Ugyanakkor részese volt egy olyan hierarchiának, amit ő fontosnak tartott, amiben helye volt, és amely rítusában részt vett. Szekfű Gyulának minőségileg sokkal jobb és könnyebb élete lehetett Moszkvában, mint Budapesten lett volna és hazajövetele után lett. Nyilván úgy érezte, hogy fontos, amit csinál. Beosztottaitól ennek jegyében hitelesen várt el fegyelmet és odaadást.⁹¹¹

Amennyiben összevetette saját helyzetét a 16-17. századi *kismagyar* politikuskokéval Fráter Györgytől Bethlen Gáborig, nem lehetett oka arra, hogy úgy vélje, ő *odaadta Lippát, de megmaradt az ország*. Diplomáciai tevékenysége *realitás* volt. Olyan *realitás*, amilyen a bábuké egy bábjátékban. A totális diktatúra kiépítésének és a csatlós-helyzet bebetonozásának kölcsönzött legitimitást azzal, hogy ő töltötte be a moszkvai követ, majd nagykövet szerepét. Mindezt nagy belső átéléssel vagy kiváló mimikriával tette.

Azzal sem áltathatta magát, hogy Bethlen István sorsát befolyásolni tudta. Amikor 1946. április 16-án tanúja volt Sztálin és Nagy Ferenc Bethlen István szabadon engedésének kérdéséről szóló beszélgetésének – amelyben Sztálin megemlítette, hogy Bethlen az ő foglya, és megkérdezte, hogy mi legyen vele, Nagy Ferenc nem Bethlen, hanem a munkás és paraszt hadifoglyok szabadon bocsátását kérte tőle – Szekfű Gyula egy

⁹¹⁰ Uo. 175–185, 186–198.

⁹¹¹ Uo. 199–200.

szót sem szólt.⁹¹² Feltehetően nem is tehetette. Ám többé nem hihette azt, hogy az ő helyzete olyan, mint Török Bálinté, akit láncon hurcoltatott el a szultán, és Isztambulban a Héttoronyba zárattott. Legfeljebb Werbőczy Istvánnal, a törökök által meghódítottatott Buda magyarjainak a törökök által kinevezett bírójával rokoníthatta volna magát.⁹¹³

Szekfű Gyula 1948. február 15-én összefoglaló jelentést küldött az 1947. év főbb politikai eseményeiről Molnár Erik külügyminiszternek, a Magyar Kommunista Párt által delegált politikusnak. Üdvözölte Nagy Ferenc miniszterelnök lemondásának kikényszerítését, a Kisgazdapárt szétverését és Molnár Erik külügyminiszteri kinevezését. Az egykori antifasiszta koalíció tagjainak polarizálódása ugyanis szerinte megkövetelte a hazai politikai élet átalakulását. Annak érdekében, hogy Magyarország, elnyerhesse a Szovjetunió bizalmát.

„Mindez: az atomfegyver szörnyű fejlődésének kilátásai, az amerikai tömegek hangulata, európai szövetségesek hiánya, a Szovjetunió ma még nem ismeretes stratégiai és fegyverkezési ütőkártyája, mindez valószínűsíti, hogy néhány évig még a legvadabb amerikai háborús uszítók is csak uszítani fognak, de a döntő helyeken a háborút nem merik elhatározni. Ez a néhány év békekesség pedig, bármennyire hasonlít is a »hidegháborúhoz«, lehetővé teszi a még polgári-kapitalista országokban a szociális fejlődést, mely /.../ az új világháború legfőbb akadálya lesz. És ily módon meg fog valósulni Sztálin generalisszimusz békevágya és reménye, melyet ő állandóan hangoztat.”⁹¹⁴

Szekfű Gyula – azzal kapcsolatban, hogy sokan úgy vélik, ismét a vesztes fél mellé áll Magyarország – a magyar-szovjet kölcsönös segélynyújtási szerződés aláírásáról leszögezte:

„a jelen helyzetben, a nyugati háborús propaganda féktelenségével ellentétben, s ellentétben a tényleges létező szovjet-angolszász kontroverz kérdésekkel, józanul és komolyan nem tehetünk egyebet, mint /.../ a szerződés aláírásával a békét kívánó csoporthoz kötelezzük el magunkat, s ott hatalmas barátokat biztosítunk magunknak – akiknek segítségével és barátságával nélkülözhetetlenül is képtelenek volnánk élni. Az elkövetkező szerződés logikus következménye mindannak, ami a háború befejezése óta történt: a belső szociális átalakulásnak, valamint a munkás és paraszttömegek uralomra jutásának és annak a külpolitikai orientációnak, melyre földrajzi helyzetünk és a háború befejezése folytán maguk az angol-szászok is utasítottak bennünket jaltai és potsdami idejünkben. Ezt a szerződést, mely belső fejlődésünket és külső biztonságunkat kétség nélkül megóvjá, már korábban megköthettük volna, ha a Nagy Ferenc féle iránytól sikerül korábban megszabadulnunk.”⁹¹⁵

⁹¹² Gerő Ernő, a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottsága tagjának feljegyzése a magyar kormánydelegáció moszkvai látogatása alkalmával Joszif Visszarionovics Sztálinnal folytatott beszélgetéséről. Moszkva, 1946. április 10, április 16. Közlötte: Szabó Éva–Szűcs László, 1989. 45. Idézte: Katona Csaba, 2012. 9.

⁹¹³ Vö. Szabó Zoltán, 1956; Standeisky Éva, 2005b, c, 2008a, b.

⁹¹⁴ Szekfű Gyula, 1998. 176–184, idézet: 181–182.

⁹¹⁵ Uo. 182.

A teljes behódolás belsővé tételének *újbeszéljét* követően Szekfű Gyula két kérdést említett: a katolikus egyházét és a magyar hadifoglyokét. A katolikus egyház ügye – hangsúlyozta – a szovjet államférfiakat nagyon érdekli. A hadifoglyok hazaszállítása érdekében viszont a békeszerződésben megállapított hadifogoly-tárgyalások megkezdését és a hadifoglyok mielőbbi hazaszállítását javasolta. Végezetül a külügyminiszter figyelmébe ajánlotta a kárpátukrajnai magyarok helyzetének megoldását.

Jelentését olyan összefoglalóval zárta, amelyet érdemes elolvasnunk. Érzékelhetjük ugyanis a hódítóval azonosulás folyamatát, amelyet átítatott a diplomáciai rutin, egyre inkább a maga képére formált a propaganda *újbeszélje* és meghatározott a feladatoknak megfelelően:

„Az év első hónapjaiban a szovjet diplomaták szokásos perfekt udvariassággal, de hidegen nézték Magyarország belső zavarait, azon Magyarországot, melynek külpolitikai vezetősége kacérkodott a Szovjetuniótól már rég eltávolodott nyugati államokkal, bent pedig előkészületek történtek arra, hogy a Szovjetuniótól támogatott és helyeselt népi átalakulás tényei visszacsináltassanak. Már Ranke olyan nagy jelentőséget tulajdonított a bel- és külpolitika egymásra hatásának, hogy ezt, bár idealista történész volt, hajlandó volt törvényszerűnek elismerni az államok életében. Nálunk 1947-ben a belpolitika változása alakította át külpolitikánkat, bár kétségtelen, hogy a belpolitikai változásnak is igen nagy indítója és indoka volt nagy szovjet szomszédunk jelenléte és a reá való tekintetek. Az új helyzetben Magyarország megmenekült elszigeteltségéből, bent biztosította a megkezdett népi átalakulás békés formáit, kifelé felszámolhatta román, jugoszláv szomszédjaival az évszázados gyűlölséget, megtalálhatta velük a békés együttélés, sőt barátság és kölcsönös támogatásnak a belviszonyok hasonlóságából is származó biztos alapjait, mindezt a hatalmas Szovjetunió támogatása mellett.”⁹¹⁶

Amint Csehszlovákia is a szovjetbarát átalakulás útjára lép, követni fogja Románia és Jugoszlávia példáját.

„Kétségtelen, hogy a most megkötendő szerződést a Szovjetunió nemcsak pontosan, de irántunk való nagy jóindulattal is fogja megtartani. Tényleg meg fog bennünket védeni minden támadás ellen, de a szerződés kétoldalúságából és abból, hogy mint egyenlő felek tárgyalunk, következik a saját védelmi rendszerünknek is új felépítése és új fegyverekkel ellátása. Az új helyzetben nekünk teljes őszinteséggel kell együttműködnünk a Szovjetunióval diplomáciai téren is, annak akcióit logikusan és állandóan támogatva, ha ez részünkről így történik, és ha a régebbi tévelygésektől emléken is sikerül eltávolodnunk, a Szovjetunió nemcsak mindenkor megbízható, de egyúttal nagylelkű partnerünk is lesz, aki nem fog utólag a részletekben alkudozni vagy lealkuvási kísérleteket tenni, mint ez kis népek közt gyakori. És ha ez így történik mindkét részről, akkor állami fennállásunk, füg-

⁹¹⁶ Uo. 183–184.

getlenségünk, anyagi felvirágzásunk jobban lesz biztosítva, mint a középkor óta bármikor. 1947 második felének magyar külpolitikája ezzel elérte a lehető legnagyobb sikert.”⁹¹⁷

Thienemann Tivadar jegyzett fel egy történetet arról, hogy Molotov szovjet külügyminiszter jegesmedve bundával kedveskedett Szekfű Gyulánénak, ami éppúgy lehet igaz, mint nem.⁹¹⁸ Ám azt bizonyosan kifejezi, hogy Szekfű Gyula feleségének Moszkvában bizonyosan sokkal jobb életminőséget tudott kínálni, mintha Budapesten maradtak volna. Azt sem tudjuk, hogy hitelt adhatunk-e Thienemann másik anekdotájának:

„Mikor otthon Tildy lemondott, logikus volt, hogy a magyar állam moszkvai követét válasszák államelnöknek. De Szekfű nem akart hazajönni. Cinikus módján azt találta mondani: »Itt legalább tisztességes emberekkel érintkezem.« Ezt otthon Rákosiék rossz néven vették és azon dolgoztak, hogy Szekfűt hazarendeljék. Ez nem volt oly egyszerű, mert Szekfű Molotovnál és másoknál jó kapcsolatokat szerzett. Egy idő múlva ez úgy sikerült, hogy Szekfűt otthon kinevezték az »Elnöki Tanács« tagjának, erre haza kellett jönnie.”⁹¹⁹

Az, ahogy Thienemann Tivadar történetét befejezi, bizonyosan tévedés. Szekfű Gyula 1946-tól 1948-ig tartózkodott Moszkvában és csak hat évvel később, 1954-ben lett az Elnöki Tanács tagja. Az viszont tény, hogy Szakasits Árpád, Tildy Zoltán utódja a köztársasági elnöki székben, egy évig maradt a helyén, a következő évben az Elnöki Tanács elnöke volt, majd letartóztatták és bebörtönözték. S amennyiben Szekfűnek volt lehetősége arra, hogy befolyásolja, meddig marad Moszkvában, bizonyosan abba az irányba próbált hatni, hogy minél tovább maradjon.

Szekfű Gyula Moszkvában több újságcikket és egy könyvet írt és juttatott haza. Ezeknek, különösen a könyvnek pedig komoly visszhangja volt.

Publicisztika az *Új Magyarországnak*

Szekfű Gyula moszkvai követ az *Új Magyarországnak* 1946-ban három, 1947-ben pedig egy cikket közölt. 1946. július 3-án és augusztus 13-án *A nagy változás* és *Az új partner* című írásaiban a nem-marxista értelmiségben azt kívánta tudatosítani, hogy az elmaradt reformot forradalom követte, és ezzel együtt gyökeresen megváltozott a külpolitikai helyzet. Azt, hogy Magyarország új szomszédja, sorsának alakítója a Szovjetunió. Állam és egyház elválasztása, az ortodox egyház elszakadása a cári uralomtól új vallási reneszánszhoz vezetett.

„/.../ a Szovjet Birodalomban szabad kereszténység él, távol elnyomástól és üldözéstől, amiből viszont következik, hogy Magyarországnak a történelmi sorstól kijelölt közeledése a Szovjethez semmiben sem veszélyezteti az ősi keresztény vallást, az ahhoz ragaszkodást

⁹¹⁷ Uo. 184. Vö. *Bátoryi, Gábor*, 2012. 714–716, 731–733.

⁹¹⁸ *Thienemann Tivadar*, 1983. OSZKK Fond 152. Idézte: *Ujváry Gábor*, 2010. 411–412.

⁹¹⁹ Uo. 412.

és annak gyakorlását. Hogy ez a belátás elterjedjen, ez egyformán vallási és magyar nemzeti érdek.”⁹²⁰

Annak érdekében, hogy előkészítse „a közvéleményt arra, hogy a nemzet, reális szemlélet alapján, többé-kevésbé egységesen járja azt a keskeny utat, mely az utóbbi évek tévelygése után ma – és még holnap is – egyedüli számára”, el kell oszlatni a múlt hagyatékaként a fejekben élő tévhitet, hiedelmet, hibás szemléletet. El kell felejtetni a „hintapolitikát”. Tudomásul kell venni, hogy a polgárháborút csak kemény kézzel lehetett befejezni, és hogy a szovjet állam konszolidálódott, külpolitikája pedig hosszú időre meg fogja határozni szomszédai életét. A szovjet kollektivistá rendszeren nem kérhetők számon az individualista világ szempontjai. Az egyének kis közösségekben élnek, amelyekben mindenkinek megvan a maga helye és feladata. Nép és kormány szimbiózist alkot, amelyet a nevelés teremt meg a hivatási szelekció alapján. A magángazdálkodást kiküszöbölték, a termelést, a közlekedést és a szállítást biztosították, sztrájk nincs. A Szovjetunió pedig ma már nem kísérlet, próbálkozás, hanem megingathatatlan realitás.⁹²¹

Az *Új Magyarország* 1946. október 22-i számában adta közre Szekfű Gyula vezércikkét *A béketárgyalásról* címmel, Párizs, október 14-i dátummal. Szekfű – aki levéltári szakértőként majdnem tagja lett az első világháborút lezáró béketárgyalás magyar küldöttségének – a párizsi békeküldöttség egyik tagja, moszkvai magyar követ és meghatalmazott miniszter volt.⁹²² 1946 októberében már két hónapja részt vett a béketárgyalásokon, és most a hazai közvélemény számára vezércikkben összegezte erre vonatkozó tapasztalatait.⁹²³

Abból indult ki, hogy a magyar közvélemény – a Magyarországon megjelent cikkek tanúsága szerint – érzelmileg viszonyul a béketárgyalásokhoz, s ő emiatt népszerűtlen feladatra vállalkozik, amikor a béketárgyalásokról tudósít, hogy a realitással szembesítse az önmagukat illúziókban ringatókat. A magyar közvélemény ugyanis a béketárgyalások döntéshozóitól olyat várt, ami teljességgel idegen tőlük. Azt, hogy erkölcsi elveket alkalmazva igazságot szolgáltatassanak. Az erkölcsi elvek alkalmazása ugyanis sohasem vezette a békekonferenciák résztvevőit, s most sem határozza meg cselekedeteiket. A morális elvek csak a retorika tartozékai, valójában a döntéseket a tények, az államok érdekei befolyásolják. Ezért eleve reménytelen volt a béketárgyalásoktól igazságtételt várni.

A négy nagyhatalom (az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió) külügyminiszterei már eldöntötték a vesztesek ügyeit, mire azok a béketárgyalások elé kerültek, s csak néhány olyan kisebb kérdés maradt függő-

⁹²⁰ Szekfű Gyula, 1946b.

⁹²¹ Szekfű Gyula, 1946c.

⁹²² Szekfű Gyula, 1946d.

⁹²³ Szekfű Gyula, 1946d. Vö. Szekfű Gyula, 1998. 45–46, 49–54, 56–58, 86–98, 117–123, 138–157; Romsics Ignác, 2006. 165, 186, 190, 227–228.

ben, amely a résztvevő államok képviselői számára érdektelen volt. A nagyhatalmak – korábbi, háború alatti – együttműködésük látszatát kellett hogy megőrizték ahelyett, hogy ellentétes érdekeiket ütköztetnék egymással. Ezért arra törekedtek, hogy a hangsúlyt ne arra helyezték, amiben eltér a véleményük, hanem arra, amiben az megegyezik, s emiatt véleménykülönbségeiket közös érdekeiknek rendelték alá. Teljesítményük az, hogy egymáshoz való viszonyuk nem romlott a béketárgyalások során.

Erdély ügye, a magyar–román határ kérdésének érdemi megvitatása a fenti stratégia következtében szóba sem került. A magyar delegátus előterjesztette ugyan, de az egyáltalán nem befolyásolta a küldötteket abban, hogy a négy nagyhatalom külügyminisztereinek korábbi, a trianoni határt visszaállító döntését hagyják helyben. Egyes delegátusok esetében ezt megkönnyítette, hogy Magyarországnak rossz híre volt Hitler utolsó csatlósaként, Jugoszlávia szöszegő megtámadójaként, sőt még volt olyan vélekedés is, miszerint a csehszlovákok sokat szenvedtek a magyaroktól. A Hitler melletti katonai és politikai elkötelezettség tehát megsemmisítette a megelőző húsz esztendő valamennyi arra irányuló magyar erőfeszítését, hogy Trianon igazságtalanságairól felvilágosítsák az európai közvéleményt.

Nem volt reális a béketárgyalásoktól azt várni, hogy jóvátegyék Trianon igazságtalanságait, hiszen a nagyhatalmak a hitleri Európa felszámolására, a Hitler előtti állapotok helyreállítására ültek össze, s hogy ezt tegyék, arra megvolt a hadviselő nagyhatalmak – szenvedésen és véráldozaton nyugvó – morális alapja. Az a magyarországi vélemény, hogy nem méltányos csak egyedül minket büntetni, mivel nem egyedül mi hibáztunk, ugyancsak tévedésen alapult. Egyrészt korántsem csak Magyarország veszített területeket, hanem Csehszlovákia (Kárpát-Ukrajnát), Lengyelország (keleti területeit) és Románia (Besszarábiát, Bukovinát és Moldva tekintélyes részét) is. Másrészt súlyosan esett latba a nagyhatalmak előtt az, hogy ki mikor lépett ki a háborúból. A kisebbségek védelme pedig nemcsak a magyarokkal kapcsolatban, hanem egyáltalán fel sem merült.

A béketárgyalások szinte csak a területi kérdésekről rendelkeztek véglegesen, majd minden más nyitva maradt, s az érdekelt felekre bízta azt, hogy a részletekben egyezzenek meg. Magyarország immár újrakezdheti nemzetközi kapcsolatainak kiépítését, mindenekelőtt a Szovjetunióval, s ez lehetővé teszi az ország felemelkedését.⁹²⁴

Szekfű Gyula *Moszkvai karácsony* című újabb cikkét az *Új Magyarország* 1947. február 22-i száma közölte, Moszkva, január 14-i dátummal. Az előítéletekkel szemben beszámol arról, hogy Moszkvában megünneplik a karácsonyt, a Vörös téren karácsonyfát árulnak. Az egyház az ortodox karácsonykor a templomokban szabadon ünnepel. Az állam pedig újévkor fenyőfaünnepet, „jolkát” tart, ami népünnepe és kulturális esemény egyszerre, a szovjet nevelés erkölcsi és hazafias cselekedete, amelyen vendégül látják a diplomáciai kart.⁹²⁵

⁹²⁴ Szekfű Gyula, 1946d.

⁹²⁵ Szekfű Gyula, 1947a.

Forradalom után: a revízió kudarca

Szekfű Gyula 1947-ben Moszkvában újabb könyvet írt *Forradalom közben* címmel. A könyvet a Cserépfalvi Kiadó jelentette meg – úgy tűnik, tévedésből – mint *Forradalom utánt*.⁹²⁶ Szekfű Gyula a levonatokat fejezetenként Mérei Gyulának küldte el Moszkvából. Azzal a kéréssel, hogy azokat Jánosi József páternek, Barankovics Istvánnak és Eckhardt Sándornak mutassa meg.⁹²⁷

A *Forradalom után*ban Szekfű Gyula történészként és publicistaként arról kívánta meggyőzni olvasóit, hogy rendezkedjenek be a Szovjetunió tartós jelenlétére és nyerjék meg a szovjet vezetők bizalmát és jóindulatát.

A nyelvi és az etnikai nacionalizmussal szembeállított soknemzetiségű föderális Szent István-i Magyarország lehetőségét és valóságát a vesztes háború, a szovjet megszállás és a párizsi béke után, Moszkvából, magyar követként így ítélte meg:

„Jó hírünknek /.../ alig kibújt hajtásait verte tönkre a magyar hitleri politika. Először azzal, hogy elfogadta Hitlertől a Trianonban leszakított területek egy részét. /.../ a hitleri erőszak juttatta kezünkre azt, aminek békés, formálisan is elfogadható visszaadását bizonyos idő múlva már joggal remélhettük. /.../ Persze az »ajándékot« el nem fogadni, a magyar közvélemény általános gondolkodása mellett jóformán lehetetlen volt. Az a húszesztendő propaganda, mely kifelé való megnyilatkozásaiban lassacskán tanult és javult, befelé megtartotta alapvető tévedését: a magyar közvélemény előtt arról a régi Nagy-Magyarországról beszélt, melyben nem voltak nemzetiségek, melyben minden magyar volt, a mienk, s melyet mi joggal kormányoztunk, ezer esztendőn keresztül. Aminthogy a visszafoglalásnál Kassa, Kolozsvár átvétele magyar ünnep volt, román és szlovák még statisztának is alig szerepelt. /.../ elnéztünk a hozzánk visszakerült emberek, nemzetiségek feje fölött. Ez volt az első hiba, melyet megtetétünk az átvett területek közigazgatása és kormányzása berendezésével. /.../ elvettük a nemzetiségek, s velük együtt az ottani magyarok /.../ választói jogát, azaz rosszabbul viselkedtünk, mint a csehek és románok húsz éven keresztül. És ostobábban /.../ Húsz éven át keveselltük az utódállamok demokráciáját, s akkor oda küldtük a demokrácia nyílt ellenségeit. És átültettük az új területekre a szabadságjogok korlátozásait, megkezdtük a zsidóság diszkriminálását és megajándékoztuk magunkat ottani elvett birtokokkal.

Az Úristen próba elé állított minket, amikor a nemzetiségi területek egy részét visszakaptuk. Lehetővé vált nekünk, hogy amit negyedszázados revíziós propagandánkban kifogásoltunk és hiányoltunk, azt végre tökéletesen megvalósítsuk és példát adjunk a világ előtt, hogyan kell a nemzetiségekkel bánni, hogy azok, jogos kívánságaikat elnyerve, meg legyenek elégedve. A próbán szégyenletesen elbuktunk, az ellenkezőjét cselekedve annak, amit kellett és illett volna. Mentség gyanánt, magunk előtt, felhozhatnók, hogy nem az egész magyarság követte el mindezt, hanem csak egy kormány és vezetőréteg,

⁹²⁶ Szekfű Gyula (Moszkva, 1947, Galyatető, 1947) – Mérei Gyulának. MTAKK Ms 5235/18-22.

⁹²⁷ Uo./19.

anélkül, hogy a közigazgatás terén hozott hibás rendszabályokról a magyar nép többsége bárminemű tudomással bírt volna. Ez igaz, s tényleg tőlünk független szerencsétlenség volt, hogy a próba elé akkor kerültünk, amikor az országot /.../ alacsony intelligenciájú és erkölcsiségű réteg képviselte /.../ Ez mind igaz. De a /.../ próbán mindnyájan elbuktunk, nemcsak a kormányok, melyek nevünkben, helyettünk cselekedtek. /.../ Kiderült, hogy csak beszéltünk és ígértünk, de amikor cselekvésre került a sor, mi sem voltunk jobbak a Deákné vásznánál. Bebizonyítottuk a döntő pillanatban, hogy nem tudunk és nem akarunk igazságot szolgáltatni a nem-magyaroknak, s ezzel megtagadtuk a százados magyar gyakorlatot, mely a 19. század elejéig mindig fenn tudta tartani magyarok és nem magyarok békés együttélését. Nemzetiségi történelmi tanulmányaimban ezt szentistváni gondolatnak neveztem, mert Szent István volt az, aki írásban hagyta utódainak, hogy az országban levő nem magyar népekkel jól kell bánni. Az ő gondolatát ésszerűen alkalmazva a nem magyar nemzetiségeknek meg kellett adnunk az önállóság és önkormányzat azon mértékét, melyre öntudatuk és műveltségi állapotuk szerint időnként és korszakonként jogot tarthattak. Azaz századok múltával mind több önállóságra lehetett joguk.”⁹²⁸

A bírálat instrumentális volt. Nem a *nagymagyar* programra, hanem annak kivitelezésére vonatkozott. Nem a program volt rossz, hiszen magyar és nem-magyar területek között nem tett különbséget, hanem az, ahogy megvalósították, s amivel lejárátták. Akik ezt tették, azokhoz Szekfűnek semmi köze se volt. Nem ő, nem a program és nem is annak megalkotói felelősek azért, ami történt. Azt ellenségeik, a *kismagyar* szélsőjobboldali politikusok és prédalesők tették, amivel lejárátták a programot.

Szekfű Gyula ekkor is, mint addig már oly sokszor meg volt győződve arról, hogy neki régen is igaza volt és most is igaza van. Illúziókat oszlatott, a realitások elfogadására nevelt, nem mentesen attól, hogy mindez leckéztetés és ítékezés legyen mások fölött. Ő és koncepciója, *nagymagyar* elbeszélése és programja pedig ismét, mint oly sokszor, felette állt a megítélésnek. Igaz, elemeiben és egészében megváltozott. Im már a magyar hagyományok hosszú távú megőrzését, a magyar nemzet túlélését, annak stratégiáját jelentette.

Forradalom után: a követendő stratégia

„/.../ amit 100 esztendőn át nem tudtunk, s vezető osztályunk nem is akart megvalósítani, annak ideje végképp elmúlt és vissza nem hozható többé. /.../ a nyugati mintájú demokráciának korszaka /.../ hosszas vajúdás, nagyszerű koncepciók után soha sem tudott igaz mivoltában meggyökerezni nálunk, legföllebb abban a satnya formában, ahogyan demokrácia és humanizmus a kiegyezés kor alkotmányosságában és társadalmában jelentkezett.”⁹²⁹

Szekfű Gyula az idézett mondatokat ugyancsak 1947-ben írta a középosztályhoz. Arról kívánta meggyőzni olvasóit, hogy fogadják el a megváltoztathatatlant és al-

⁹²⁸ Szekfű Gyula, 1947b. 66–70. A háttérre vö. Szekfű Gyula, 1998.

⁹²⁹ Uo. 7–8.

kalmazkodjanak hozzá. Fogadják el azt, hogy Magyarország egyszer s mindenkorra a Szovjetunió befolyási övezetébe került, és immár visszavonhatatlanul a szovjet birodalom vezetőinek jóakarátán múlik a sorsa. Ehhez viszont alkalmazkodni kell, a szovjet vezetők bizalmát meg kell nyerni és ennek a jegyében kell politizálni.

Az országban 1944/45 óta forradalom, gyökeres átalakulás zajlik. Ennek első lépése a nagybirtokrendszer (szerinte gazdaságilag teljességgel ésszerűtlen, ám a földbirtokosok megtörése szempontjából érthető) felszámolása és az egyházi birtokok kisajátítása volt. A Kisgazdapárt vezetői azonban éppúgy félreértik a helyzetet, mint a középosztály tagjai. Azt hiszik ugyanis, hogy a megszállás ideiglenes, s a szovjet csapatok előbb-utóbb ki fognak vonulni az országból. Úgy vélik, hogy utána Magyarország független, illetve nyugati orientációjú politikát folytathat. Holott a csapatok nem fognak kivonulni és Magyarország egyáltalán nem folytathat nyugati orientációjú politikát sem külpolitikájában, sem belpolitikájában. Tudomásul kell venni: az, hogy Magyarország megmaradjon magyarnak, egyedül és kizárólag azon múlik, hogy sikerrel alkalmazkodik-e vagy sem a Szovjetunióhoz. Ehhez viszont a középosztály tagjainak el kell fogadniuk a realitást. Azt, hogy nincs mód és lehetőség ennek kikerülésére sem most, sem máskor. A nyugati típusú demokrácia elérhetetlen, nem tartozik a lehetőségek birodalmába. Egyébként is a nyugati demokrácia csak ideál, megvalósult formái taszítóak és korrumpáltak. Magyarországnak pedig nincs semmi alapja a szovjet állapotok kritikájára, hiszen saját politikai viszonyai a túlnyomó többség kizárásán, megvesztegetésen, szűk körű pártpolitikán és egyéni érdekeken alapultak. A dualista korszak és Bethlen István miniszterelnöksége óta a magyar politika színvonala és a közértelmesség egyre csak súlygyegett. Gömbös uralmától kezdve soha nem látott mértékű züllést lehetett tapasztalni.

Magában a Szovjetunióban az irányító réteg és az értelmiség sokkal jobban él, mint a többiek és a vallást is egyre inkább eltűri az állam. Mindez a magyar középosztály és értelmiség számára reményt keltő. Túlélés és alkalmazkodás – ez teszi lehetővé a magyar nemzet megmaradását. Azt, amely a realitás elfogadásán kívül a nemzeti műveltség teljességével tartható fenn.

Szekfű Gyula 1947-es röpiratában kizárta azt, hogy Magyarországnak saját erején alapuló demokratikus fejlődése lehessen.

Véleménye az alsó osztályok éretlenségéről korábbi írásaihoz képest nem változott és most is az egykori vezető osztályok politikai érzékére próbált hatni: nekik adott tanácsot, hogy hogyan vészeljék át az új hódoltságot. Azt, amelyhez csak alkalmazkodni lehet és az alkalmazkodással megváltani a magyar nemzet keresztény nemzeti középosztálya megmaradását.⁹³⁰

⁹³⁰ Szekfű Gyula, 1947b. 5–9, 93–103, 138, 143, 161–207. Vö. Szekfű Gyula, 1998; Gyapay Gábor, 1948, valamint MTAKK Ms 10695/24; Lackó Miklós, 1988. 99–101; Mindszenty József, 1974. 225–227; Mészáros István, 2003; Szakolczai György, 2008.

A *Forradalom után* – amennyiben nem szűkítjük azt a hivatalos, pártállami megrendelésre született dicséretre – sokakban visszatetszést keltett. Három reflexiót mutatok be időrendben haladva: Márai Sándor szenvedélyesen megbélyegző napló-bejegyzését, egy tárgyyszerű kézirat ismertetését és Bibó István lesújtó véleményét.

„Ravasz, sunyi, pallérozott fő a szerző – s ahogyan a *Három nemzedékben* az ellenforradalom szájába adja az eszmei terminológiát, oly óvatos-alamuszián fogalmaz most új műszavakat a forradalom számára. /.../ Azt mondja: az oroszok a szovjetrendszert kitüntetésnek tartják, ezért nem kényszerítették reá az összeomlás után a magyar társadalomra – azt előbb ki kell érdemelni –, beérték a parlamentáris demokráciával, nyugati mintára stb. Kétségtelen, hogy most vagyunk azon az úton, amikor társadalmi berendezkedésünk lassan eléggé »fejlett« lesz ahhoz, hogy »kiérdemelje« a szovjetrendszerre való beilleszkedés kitüntetését. /.../ Szekfű ezt helyesli. Négyezer dollárt kap havonta mint moszkvai követ, ezt se feledjük el; ha nem vállalja a szerepet, itthon ma koldus lenne vagy üldözött tudós, mint Moór Gyula, akit hasonlóan megkínáltak e tisztséggel, de nem fogadta el; s ma nyugdíjban tengődik, politikai számkivettségben.”⁹³¹

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára őrzi azt a kéziratot, amelynek szerzője, Egyed István igen korrekt módon ismertette, majd nagyon higgyadtan bírálta a *Forradalom utánt*. Láthatólag valamikor 1956 után. Minthogy a szöveg teljesen ismeretlen, ugyanakkor magáért beszél, egész terjedelmében idézem.

„Szekfű Gyula »Forradalom után« címmel évszám nélkül megjelent, de nyilván 1947-ben írott munkájában tárgyalja az okokat, amelyek szerinte szükségszerűen a forradalomhoz vezettek. Munkája első fejezetében »Valahol utat veszítettünk« felirattal újra közli a »Magyar Nemzet« című napilapban 1943 és 1944-ben megjelent cikksorozatát, amelynek lényegét abban lehet összefoglalni, hogy az 1848. évi törvényhozás megvalósította ugyan a magyar centralisták vagy doktrinerek reformprogramjának egy részét: a népképviselést a törvényhozásban, a parlamenti felelős kormányt, a sajtószabadságot, a rendiség felszámolását, de a program jó része elmaradt. Elmaradt különösen Csengery Antal terve a szabad községi rendszerről, amely a parasztság igazi önkormányzatát lett volna hivatva megvalósítani; elmaradt Lukács Móric javaslata az olyan egyesülési szabadságról, amely a munkásosztály érdekeit biztosította volna; elég szűkkörűen sikerült a választási jog és maradtak a választási visszaélések; nem hatotta át közéletünket eléggé az emberszeretnek és erkölcsnek Eötvös és Deák által hirdetett elve, az emberi jogoknak Szalay László által kifejtett rendszere. Az eredeti liberalizmushoz mind erősebb etatizmus tapadt, amely kezdetben a társadalom szervezkedését feleslegessé tette, utóbb megakadályozta; az állam öncélú lénygé vált, amelyben az egyén fajsúlya mindig kevesebb lett, megszilárdult egy üres nemzeti frazeológia. Az ismertettet átvezetésből egyetlen menekvés gyanánt Szekfű

⁹³¹ Márai Sándor, 2008 (1948). 59–60. Idézte: Hatos Pál, 2013. 233.

az 1945-ben bekövetkezett forradalmat jelölte meg. Az utolsó államférfi, aki szerinte a tényeknek megfelelően cselekedni tudott, Bethlen István volt; azután a politikai irányítás kiesett a nemzet kezéből, vak szenvedély, teljes határozatlanság és ingadozás lett úrrá. Elkerülhetetlenné vált a győztes orosz hadsereg előtt való meghódolás, de a kormányok a német orientáció mellett maradtak akkor is, mikor már nyilvánvalóvá vált veszteségük. Társadalmunk teljesen szervezetlen volt, a panama és korrupció általánossá vált, a zsidóüldözés és zsidókifosztás a közérkölciséget tönkretette, a sajtószabadság megbénult, a nemzetiségek háttérbe szorítása nem szűnt meg. Hibát hibára halmoztunk és így a forradalom többé nem volt elkerülhető.

Szekfű felhozta az oroszoknak a magyar területek érdekében hozott nagy véráldozatát; hivatkozott arra, hogy az oroszok nem kényszerítették ránk a proletárdiktatúrát és nem iktattak be a szovjet államok szövetségébe. Az új társadalmi osztályok, a fasiszta-ellenes tömegek felkarolása természetes joguk volt. A felsőház eltörlése, a föld/birtokreform, a középosztály letörése természetszerűleg adódott. Szekfű bízott abban, hogy a demokráciát a szakszervezetek és az üzemi bizottságok fogják fenntartani. Véleménye szerint az 1919. évi bolsevista kudarc tanulságai meggyőzték a kommunistákat arról, hogy tartózkodjanak a kolhoz-rendszerrel, az egyházzal való nyílt konfliktustól, a nagybirtok államosításától.

Szekfű bízott az orosz hadsereg kivonásában is. Mégis megállapítja, hogy jövő sorunkat az új orosz szomszéd determinálja; megszűnt a hintapolitika lehetősége, a kelet és nyugat között való híd szerepe, fellebbezhetetlenül a magyar-szovjet viszony dönti el helyzetünk alakulását. Ennek tudatára kell rávezetni a magyarságot. Szekfű megértéssel, illetőleg elnézéssel ismerteti az orosz kommunizmus főbb jellegzetességeit; ezek a diktatúra és az egypártrendszer, a tervezgádkodás, az ateizmus; előny, hogy Oroszországban nincs korrupció és Szekfű szerint a keresztény világnézettől való idegenkedés idővel talán meg fog szűnni.

A magyarság létfeltétele megértésre törekedni a Szovjetunióval, minthogy hazánkat a nyugati hatalmak a jaltai és potsdami egyezmények megszállásra a Vörös hadseregnek engedték át. A középosztály ennek ellenére a csodavárás kábulatában élt és az oroszokkal való együttműködés szerepét teljesen átengedte a munkásosztálynak. Szekfű munkája végén a magyarsághoz, valláshoz, történelmi múltunkhoz és a hagyományos műveltséghez való ragaszkodást jelöli meg az új nemzedék feladataként; ezeket senki sem veheti el és szerinte nem is akarja elvenni tőlünk.

Szekfű Gyula munkájában a valóságos helyzet reális megítéléséből indul ki és a jövő útjának megjelölésében kétségtelen jó szándék vezeti. Művét mégsem tartjuk helyén valónak. Igaz, hogy követtünk el hibákat, de a bolsevizmus nem ezeknek a hibáknak volt folyománya, hiszen az oroszbarát Csehszlovákiában éppoly könyörtelenül érvényesült. Tévedett Szekfű abban is, hogy az oroszok megértéssel fognak kezelni bennünket; 1948 után a proletárdiktatúrának teljesen védtelenül voltunk kiszolgáltatva. A korrupció hiánya sem igazolódott; megcáfolta a mértéktelen személyi kultusz érvényesülése, amely a hivatalos álláspont szerint is az 1956. évi »ellenforradalomba« torkollott.

Szekfű Gyula joggal kifogásolta közéletünk egyes hibáit, nevezetesen azt, hogy 1848 után a demokrácia és a szocializmus irányában nem történt elég továbbhaladás. De ami

a Horthy-korszakot illeti, a tekintetben nem bocsátkozott részletekbe. Csak elismerte Bethlen István kormányának megfelelő voltát, de nem adta elő sem e kormányzás előnyeit, és nem emelte ki a későbbi kormányok hanyatló jellegének ismérveit. Főleg nem mutatott rá arra, hogy mit kellett volna tennünk, hogy elkerüljük a függetlenség megszűnését.⁹³²

Bibó István viszont számtalanszor éppen erre vállalkozott. Először azt idézem fel a vele a hetvenes évek második felében készített TV-interjúból, hogy hogyan látta, mi történt volna akkor, ha a két világháború közötti magyar társadalom fejlődését nem téríti el saját belső mozgásától a hitlerizmus és a kommunizmus. Majd Szekfű Gyula tevékenységéről alkotott, lesújtó véleményének a velejét mutatom be. Végül némileg kifejtettebb változatát idézem.

„Körülbelül olyan helyzet volt, hogy volt a magyar társadalmi és politikai fejlődésnek egy öntörvényű mozgása és elindulása, ami ha magában marad, akkor – fura hasonlat – valami olyan dolognak kellett volna elindulnia, ami most Spanyolországban zajlik, vagyis: az uralmon lévő félfasiszta, félreakciós oligarchia önbizalma meginog, az oligarchia előregszik. Sorompóba lép egy csomó reformszükséglet, amelyek lassan egyértelműekké, mindenki által elfogadottá, minden, az oligarchia soros érdekviszonyaiba bele nem ágyazott és bele nem merevedett ember számára magától értetődővé válnak: földreform, a parasztság felemelése, társadalmi változások, a munkásság helyzetének a változása. Közben megmarad a fennálló hatalom önmagát megőrző ereje, amely szeretne a dolgoknak utánaengedni, de retteg attól, hogy mindez kommunizmussá fajulhat, és ez ment volna folyamatosan az 1930-as évektől, míg '40-re, '50-re talán lett volna belőle valami öntörvényű dolog. Ezt kereste a hitleri Németországnak a megjelenése a színen. /.../ nem vagyok biztos benne, hogy olyan magától értetődő és természetes az, hogy a hitlerizmus a zsidókérdést és a német hatalomhoz való viszonyt tette meg döntő vízváltóvá.”⁹³³

Az interjú során Szekfű Gyuláról így nyilatkozott:

„/.../ én Szekfű Gyulát és életművét minden tudása ellenére mérhetetlenül kártékonynak tartottam, beleértve a negyvenöt utáni pályafutását is, amiben csak mérhetetlen igazodásának és gyávaságának újabb bizonyítékát láttam.”⁹³⁴

Borbándi Gyula Szekfű-értékeléséhez pedig a következő megjegyzést fűzte:

„/.../ saját, bár nem egyedülálló különvéleményemet jelentem be Szekfű Gyula személyiségével, történelmi működésével és különösen a *Három nemzedék* című művével kapcsolatban. Ez a *Három nemzedék* úgy, ahogy 1920-ban megjelent, az ellenforradalmi korszak torz és zsákutcába vivő egész politikai közszellemének ideológiai igazolása volt, Kossuth és Deák szerepének ennek megfelelő eltorzításával és a liberalizmus ideáljának groteszk és rengeteg eszmei csúsztatás útján való befekettetésével. Ennek a műnek az 1930-as

⁹³² MTAKK Ms 10695/24. 1–2. Arról, hogy az anonim kéziratnak ki a szerzője, Horányi Károly világosított fel. Szívességét, ahogy a névmutató gondos elkészítését is nagyon köszönöm.

⁹³³ BIM 12. 50–51.

⁹³⁴ BIM 12. 158.

években való újrakiadása a mindig mindenhez alkalmazkodni próbáló Szekfű részéről egy olyan kísérlet volt, hogy a harmincas években kezdődő reformhangulatot lehetőleg egy legitimista restauráció szekerébe fogja be. Amit ott az ellenforradalmi rendszer utánzó és neobarokk jellegéről ír, azt előtte megírták már Szabó Dezső és Németh László, nagyobb átütő erővel és kevesebb óvatossággal. /.../ ahogy ő kritizálta a fennálló rendszert, azt egyáltalán nem lehet élesnek nevezni, és messze nem érte el akár Németh László, akár a népiek, akár a távolabbi baloldal kritikájának élességét. Amit pedig Szekfű Gyula a második világháború után a két világháború közötti időről írt, az szánalmas teljesítmény. Szokott alkalmazkodóképességével hanyatt-homlok igazodott a láthatáron kirajzolódó új politikai hatalom irányában, és eszébe sem jutott, hogy egy pillanatig is valamire értékelje a harmadik alternatívát, a radikálisan demokratikus parlamenti demokráciát, amelynek jegyében Magyarországon 1945 és 48 között olyan eleven és élénk politikai és szellemi tevékenység volt. Annál kevésbé értékelhette ezt, mert hiszen ez éppen az októbrizmusnak az árnyékát idézte fel számára, amelyet ő sokkal élesebben és sokkal szenvedélyesebben utasított el, mint a kommunizmust.⁹³⁵

Mint látjuk, Márai Sándor és Bibó István nemcsak a *Forradalom után*hoz viszonyultak, hanem Szekfű Gyula ideológusi munkásságához és személyiségéhez. Egyed István viszont először rekonstruálta a *Forradalom után* gondolatmenetét, majd ehhez fűzte hozzá kritikái megjegyzéseit. Ám a három bírálat abban megegyezik, hogy más-más terjedelemben, műfajban és stílusban, de bíralták a *Forradalom után*ban javasolt stratégiát.

Szekfű Gyula két és fél évet töltött Moszkvában. 1948-ban hazarendelték, mivel Molnár Eriket nevezték ki a helyére moszkvai nagykövetnek. Készülődvé és a hazafelé úton bizonyosan számot vetett azzal, hogy ismét meg kell vetnie a lábát Magyarországon. Nem tudjuk, milyen elképzelései voltak. Azt viszont igen, hogy mi várta. Amit feltehetően ő is sejtett. Azt, hogy újból be kell illeszkednie a hazai viszonyok közé. Nem úgy, mint huszonhárom évvel korábban, amikor Bécsből települt haza. Nagyon másként. Egy szovjetizált országba tért vissza, kommunista diktatúrába.

Budapesten, 1948–1955

Beilleszkedési kísérletek

Szekfű Gyula a *Századok* 1949. évfolyamában ismertette Andics Erzsébet *Az egyházi reakció 1848/49-ben* című könyvét. Kifejtette, hogy mi volt a háttere annak, hogy a katolikus klérus 1848/49-ben a király hatalmát védte, és szembefordult az 1848. március-áprilisi, valamint a debreceni átalakulással. Az egyház és az állam középkori összetartozása – fejtette – a jozefinista uralkodók egyházpolitikájának következményeként akkor már régóta az egyház állami függésben tartását jelentette, ami a főpapság nagy részének társadalmi elmaradottságát és beszűkültségét eredményezte. Az egyház megújódását ugyanis az állam és az egyház elválasztása szolgálta volna. Ahol az végbement, ott az anyagiak, a nagybirtok nem akadályozták a katolikus megújódást. A kérdés egyházi feldolgozói is emiatt, az egyház és állam elválasztása hiányának következtében voltak elfogultak, amit tovább torzított a katolikus–protestáns szembenállás. Az 1919 előtti antiklerikalizmus harcos és megbélyegző polgári radikális publicisztika volt. Amitől *Az egyházi reakció 1848/49-ben* című könyv nagyban különbözik.⁹³⁶

„Az 1848–49 századik évfordulóján megjelent aktuális munkák közt ez a könyv /.../ bizonyára a legjelentékenyebb. /.../ Ebben a könyvben érett, komoly történetírói egyéniség jelentkezik, akinek történetírói iskolázottsága – ez a mai idők jele – a moszkvai egyetemről származik, ahol nem egyedül a nálunk jól ismert Grekov képviseli ennek a történeti módszernek egyik legmagasabb fokát, amelyet korábban »európainak« szoktunk nevezni.”⁹³⁷

Mindezeket Szekfű Gyula a berendezkedő magyar sztálinizmus, a kommunista indoktrináció vezető történészének könyve kapcsán, a Mindszenty-per előkészületei árnyékában írta. Akkor, amikor a Szabó István szerkesztésében publikált *A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849. január-május* című könyvet és Hajnal István *Az első gépek* című, a *Válaszban* megjelent tanulmányát összpontosított támadások érték.⁹³⁸

Nyilván nem lehetett könnyű Szekfű Gyulának, hogy annak a történésznek a könyvéről írjon, aki Thaly Kálmánt állította példaképül a Magyar Történelmi Tár-

⁹³⁵ BIM 12. 346–348.

⁹³⁶ Szekfű Gyula, 1949.

⁹³⁷ Uo. Idézet: 320.

⁹³⁸ Balázs Vera és Tibor, 1948; Balázs Tibor, Balázs Tiborné, Hanák Péter, S. Sándor Pál, Spira György, 1948; A „Válasz” a lejtőn. *Szabad Nép*, 1949. szeptember 25. 9. Vö. Huszár Tibor, 1995; Dénes Iván Zoltán, szerk., 2004a. 163–164; Széchenyi Ágnes, 2009. 260–263; Romsics Ignác, 2011. 357–377, 544–550. Lásd még: Bandy, Alex, 2014.

sulat történészei elé.⁹³⁹ Az sem könnyítette meg a helyzetét, hogy a katolikus egyház vezetőinek a szerepét reakciónak minősítő, antiklerikális könyvet ismertetett. Nyilván nem került el a figyelmét az a propaganda sem, amely a száz évvel korábbi és az akkori hercegprímás között vont párhuzamot. Mégis a recenzió a maga nemében diplomáciai mestermű volt: megadta a császárnak, ami a császáré, miközben a katolikus megújulás szempontjából tette mérlegre az állam függésébe került egyház helyzetét. Azt viszont, hogy a katolikus megújulásban komolyan bízott-e, vagy csak áltatta azzal magát, nem tudjuk.

Ám nem volt könnyű kibújni a személyes állásfoglalás alól. Miután Moszkvából hazarendelték, ezt maga sem kerülhette el. Azt, hogy mire számíthat, Rákosi Mátýástól már 1948 augusztusában tudhatta:

„Legutóbbi Budapesten létekor szóvá tettem, hogy az adott viszonyok között Ön sokkal nagyobb szolgálatokat tudna tenni a magyar népnek és a magyar demokráciának, ha itthon volna és különösen fontos szolgálatokat tudna tenni a katolikus egyházzal való viszonyaink rendezése körül. Ez a viszony meglehetősen kátyúba jutott nem a demokrácia hibájából és nem a demokrácia kárára. Ennek dacára én nagy súlyt helyezek rá, hogy ebben a kérdésben minden megtörténjék, ami normális viszonyok létrehozására alkalmas. S mert most is meg vagyok győződve róla, hogy Ön egyike azoknak a keveseknek, akik ezen a téren hasznos szolgálatot tudnának tenni /.../, helyesnek tartom, hogy Önt a moszkvai nagykövetség munkája alól felmentsék, és így Önnek módjában legyen itthon, ennél fontosabb munkában működést kifejteni.”⁹⁴⁰

Nem meglepő tehát, hogy négy hónappal később Szekfű Gyula nevét Cavallier József és Kodály Zoltán neve mellett találjuk azon a nyílt levélen, amelyet ők hárman a haladó katolikus értelmiség nevében Mindszenty Józsefnek küldtek. A levelet Cavallier József fogalmazta meg. A levél aláírói együttműködésre hívták fel a magyarországi katolikus egyház fejét a kommunista állammal. Kihallgatást kértek tőle, majd elmentek Esztergomba, hogy személyesen is megkérjék őt az együttműködésre. Ám ebben a helyzetben némileg másként viselkedtek. Mindszenty Cavalliert kommunista ügynöknek tartotta, ezért vele szóba se állt. Kodály pedig

„hangtalanul azonnal a legtávolabbi ablakmélyedésbe vonult. Így akarta tudtomra adni, hogy neki nincs köze ehhez a szomorú színjátékhoz, és hogy csak a kommunisták fondorlata juttatta bele ebbe a szégyenletes statisztá szerepbe. /.../ Új szerepéhez illően Szekfű most azt fejtegette nálam Esztergomban, hogy a katolicizmus és a nemzet jövője a kialakult hatalmi helyzetnek (a kommunista párt törvénytelen eszközökkel megszerzett diktatúrájának) őszinte elismerését kívánja. A magyar katolicizmus nyugodtan helyezkedhet ilyen álláspontra, hiszen – mondotta Szekfű – a kommunizmus nem ellensége többé az

⁹³⁹ Romsics Ignác, 2011. 544. Vö. R. Várkonyi Ágnes, 1961, 1973.

⁹⁴⁰ Rákosi Mátýás (Budapest, 1948. augusztus 11.) – Szekfű Gyulának, OL 276–65. 198. Idézte: Hatos Pál, 2013. 242–243.

Egyháznak. A Szovjetunióban megszűnt a vallásüldözés, tette hozzá. Az ortodox egyház az ateista állammal békés összhangban szolgálja a nép érdekét. ... Én nem ismertem rá a régi Szekfűre.”

– írta emlékirataiban Mindszenty József.⁹⁴¹

A külső szorítás egyre erősebb lett:

„Az »Amerika Hangja« jan. 23-án este 9-kor a következőket mondta: Szovjetizálni fogják a magyar tudományt. Budapesti táviratok beszámoltak arról, hogy a Magyar Tudományos Tanács elnökévé nem Ortutayt, hanem Gerőt nevezték ki. Megjelent a Tudományos Tanács tagjainak névsora, akik valamennyien a marxista-leninista tanok hívei és hiányoznak a magyar tudománynak a rendszerrel nem ellenséges kiválóságai, mint pl. Szekfű Gyula, volt moszkvai magyar követ.”⁹⁴²

A hír igaznak bizonyult: a Magyar Tudományos Akadémiát valóban 1949 őszén szovjetizálták. A pártállam akadémiájának viszont Szekfű Gyula együttműködő tagja maradt.

A szovjetizálás koncepcióját, stratégiáját és taktikáját Gerő Ernő (a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának tagja, a Magyar Tudományos Tanács elnöke a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága titkársága számára) fogalmazta meg. Abban a javaslatban, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia helyzetének megváltoztatásáról készített. Gerő Ernőt akkor Magyarországon a hídverőként, az újjáépítés meghatározó figurájaként emlegették. Ő külföldön sem volt ismeretlen. Igaz, más néven, George Orwell *Hódolat Katalóniának* című könyvében Pedró elvtársként szerepelt, a barcelonai hóhéreként, aki korántsem a falangistákkal harcolt a spanyol polgárháborúban, hanem a köztársasági erőit, az anarchistákat és a trockistákat irtotta.⁹⁴³

Gerő Ernő most is igen egyértelműen határozta meg a *mit* és a *hogyan*at.

„Az Akadémia és ezen keresztül számos tudományos szerv a mai helyzetben valósággal erődöt alkotnak a népi demokrácia társadalmi életének minden egyes területéhez képest. Ezáltal az Akadémia és a hozzáidomuló tudományos szervek mindinkább a reakció minőségileg jelentős tartalékává válnak.”

Kettős hatalom alakult ki a Magyar Tudományos Tanács és a Magyar Tudományos Akadémia között, amelyet fel kell számolni.

„Elkövetkezett /.../ az az állapot, amikor a haladó tudományos erők számára már tűrhetlenné vált az Akadémia formális tekintélye a tudomány területén, az Akadémia pedig,

⁹⁴¹ Mindszenty József, 1974. 225–227. Vö. EL Cavallier József hagyatéka.1. doboz. Feljegyzés Mindszenty József, Szekfű Gyula, Kodály Zoltán és Cavallier József egyházpolitikai tárgyalásáról, datálatlan; Szekfű Gyula (Mátraháza, MÁV üdülő, /1947./ október 28) – Mérei Gyulának, MTAKK Ms 5235/1-9; Salacz Gábor, 1988. 22; Balogh Margit, 1989; Beke Margit, szerk, 1996. 37; Mészáros István, 2003; Szokolczay György, 2008; Hatos Pál, 2013. 240–243.

⁹⁴² MTAL MTM 4/9.

⁹⁴³ Orwell, George, 2004.

mint régi uralkodó sem képes eddigi módszereivel fenntartani látszathatalmát. Ahogyan a hasonló helyzet a kizsákmányolók és kizsákmányoltak között szükségszerűen forradalmi változásra vezet, ugyanúgy a tudományos élet szűkebb területén is – úgy látszik – elérkezett az Akadémia szocialista irányba való átformálásának az ideje. A Magyar Tudományos Tanács Pártkollégiuma június 18-i ülésén elvben elfogadta azt a tervet, hogy az Akadémia helyzete felszámolandó, de a módszernek és az eredménynek hangsúlyoznia kell a Párt újabb politikai győzelmét.”

Az Akadémia nem kommunista tagjai indítsanak kampányt, amelyben az Akadémia jelenlegi célkitűzéseit és szervezetét elavultnak tartják, a Tudományos Tanács tudománypolitikai módszereit helyeslik, a Szovjet Akadémiát állítják példaképül és azt kívánják, hogy az Akadémia tudománypolitikai és ideológiai irányító szerepet töltsön be. Ezt követően az Akadémia ülést tart, amelyen új szervezeti szabályzatot fogad el, megválasztja tagjait és tisztikarát, s ezek után a Tudományos Tanács megszűnik.

„Döntő fontossága van természetesen annak, hogy az Akadémia elvi vezetését a Magyar Tudományos Tanács Pártkollégiuma lássa el. Ilyen módon válnék lehetővé, hogy egyes fontos ideológiai kérdésekben az Akadémia összes ülése mintegy a Párt szócsöveként dönthessen, tudományszervező tevékenységet gyakoroljon titkárságán keresztül és megszüntesse a mai helyzetet, amelyben az Akadémia önképzőkör, a Tudományos Tanács pedig negyedrészen Akadémia, háromnegyed részben pedig tekintélyes adminisztratív szerv. Módszerünk lényege tehát abban áll, hogy az Akadémiát csupán »korszerűen átszervezzük«, valójában azonban azt érzük el az átszervezéssel, hogy a reakciós elemek (1-2 elszigetelt kivételtől eltekintve) teljesen eltűnnek, s az Akadémia a Párt intencióinak megfelelően irányíthatóvá válik anélkül, hogy a régi Akadémiát formálisan szétvertük volna. Az új alapszabály-tervezet lehetővé teszi a demokratikus centralizmus elvének megvalósítását az Akadémián, vagyis az Akadémia szervezete (és helyes káderpolitika mellett egész működése is) a népi demokrácia társadalmi szerkezetét fogja tükrözni a tudományszervezés síkján.”⁹⁴⁴

A javaslat mellékletei meghatározták az Akadémia elnökségének összetételét, tagságának összetételét, alapszabályai megváltoztatásának lényegét, a tudományos osztályok megmaradó régi és újonnan megválasztandó tiszteleti, rendes és levelező tagjait, valamint azokat a régi tagokat, akik ezentúl csak címzetes tagok lesznek, a széptudományi alosztály megszüntetését, tagjaik kimaradását és azokat, akik az Akadémiából nyíltan kizárandók. Osztályonként a fenti kategóriák szerint találjuk az Akadémia tagjainak besorolását.

Szekfű Gyula az Akadémia tagja maradt, neve mellett az alábbi indoklás szerepelt:

„A magyar szellemtörténeti iskola legnagyobb tekintélye, akinek sok évtizedes anyagot feltáró munkájából a marxista történetírásnak is jelentős haszna van.”⁹⁴⁵

⁹⁴⁴ Gerő Ernő, 1949. 1–2.

⁹⁴⁵ Uo. Melléklet 4.

Domanovszky Sándort, Hajnal Istvánt, Holub Józsefet, Kumorovitz Bernátot, Mályusz Elemért, Markó Árpádot és Váczy Pétert viszont visszaminősítették címzetes, majd tanácskozó taggá, és ezzel megszüntették akadémiai tagságukat.⁹⁴⁶

Nyilván ezzel a helyzettel függött az össze, hogy Szekfű Gyula hosszú, gépírással levélben két kutatási témát javasolt Gerőné Fazekas Erzsébet miniszteri tanácsosnak, a Tudományos Tanács szociálpolitikai osztály-elnökének. Egyrészt a középkori egyházi előljárók származásának feltárását, másrészt a természet és az emberi munka kapcsolatának, nevezetesen a magyar talaj 16-19. századi változásának, az alföldi és a dunántúli flóra és a háziállatok történetének a feldolgozását. Azokat a témákat, amelyek az őt felkereső három fiatal történésznek említett, de nem tudott kifejteni.⁹⁴⁷

Másfél hónap múlva Szekfű Gyula már egyértelmű politikai gesztust tett: levelet írt Rákosi Mátyásnak, akitől kihallgatást kért.

„Legutóbbi levelem óta kézírásom annyira megrosszabbodott, hogy szinte teljesen olvashatatlaná vált, de viszont az egészségi állapotomban annyira jutottam, hogy rövid látogatásokra most már kimehetek a házból. Nagyon örülnék, ha Miniszterelnök-helyettes Úrnak, úgyszintén mint a Függetlenségi Népfront vezetőjének egy negyedórányi ideje lenne számomra. Elképzelem, mennyire el van foglalva, mégis nagyon szeretném, ha szóbelileg is kifejezést adhatnék egyrészt megdöbbenésemnek és felháborodásomnak azon tervek miatt, melyek a Rajk-perben most lelepleződtek, másrészt örömmemnek, hogy ezek a tervek, melyek Önnel együtt az országot és a magyar népet a legnagyobb veszélybe hozták volna – meghiúsultak.”⁹⁴⁸

Csaknem két évvel később pedig Szekfű Gyula Rákosi Mátyástól – megkülönböztetett figyelemmel iktatott – személyes szívességet kért és – gondosan számon tartva – meg is kapott:

„Szíves jóindulatát kérem egy számomra igen fontos ügyben, amint ezt már eddig is néhányszor nem hiába kértem.” A miniszterelnök helyettes pártfőtitkár közbenjárásáért annak érdekében folyamodott, hogy húga és annak családja lekerüljön a kitelepítési listáról. Közbenjárása sikeres volt.⁹⁴⁹

„A népünk szeretett vezetőjéhez érkezett sok tízezernyi személyes üdvözlő levélből válaszítottuk ki nagy tudósunk, Szekfű Gyula akadémikus, első moszkvai követünk sorait”

– kommentálta, mielőtt közreadta volna a *Magyar Nemzet* az alábbi, Rákosi Mátyáshoz írt levelet:

⁹⁴⁶ Uo.

⁹⁴⁷ Szekfű Gyula (Budapest, 1949. augusztus 4.) – Gerőné Fazekas Erzsébetnek, *MTAL* MTM 23/8. Talán Hanák Péter, Spira György és Vígh Károly lehetett a három fiatal történész.

⁹⁴⁸ Szekfű Gyula (Budapest, 1949. szeptember 20.) – Rákosi Mátyásnak, *OL* Rákosi-tikárság iratai. M-KS-276-65/53.

⁹⁴⁹ Szekfű Gyula (Budapest, 1951. július 7.) – Rákosi Mátyásnak. Uo.; *Házi Árpád* (Budapest, 1951. július 16) – a Rákosi-tikárságnak, Uo.

„Azt, hogy az ostrom után nem pusztultunk el éhen betegen, hajléktalanul, hogy moszkvai kiküldetésemet előkészítette, /.../ Azt, hogy hazajövet, kérés nélkül, újabb megélhetést nyújtott olyképpen, hogy jóformán munka nélkül, melyet egészségem már nem bír el, fenntarthatom magamat és gyógyíttathatom magamat. Hogy a szívbaj már három év óta nem visz el, sőt valamit javult is – Önnek köszönhetjük mindketten, feleségem és én. Milyen jólesett, mikor legutóbb, a Parlamentben megkérdezte, tudok-e már dolgozni. Szíves jóindulatában még ezt is számon tartja. Örömmel jelentem, hogy tényleg dolgozom, és első munkám a betegség óta, az öreg Kossuthról egy tanulmány, most készül el. Külön örömöm lesz, ha ez az Ön születésnapjára elkészül.”⁹⁵⁰

Illyés Gyula két évvel korábban írta meg és olvasta fel Tihanyban Bibó Istvánnak *Egy mondatát*, és abban ezt:

„Hol zsarnokság van: mindenki szem a láncban; belőled búzlik, árad, magad is zsarnokság vagy.”⁹⁵¹

Együttérzés egy öregemberrel

A *Kossuth-életrajz*-ban megjelent tanulmányában Szekfű Gyula önvallomással felérő empátiával mutatta be az emigráns Kossuth öregkori emberi problémáit. Olyan beleéléssel, amelynek *A száműzött Rákóczi*-ban nyomát sem leljük. Kossuth politikai koncepcióját viszont éppen olyan távolságtartóan szemlélte, mint korábban.⁹⁵²

Az elkészült tanulmány egy példányát a *Kossuth emlékkönyv* megjelenésekor, 1952 decemberében (minthogy nem készítettek különnyomatokat) kinyomattatta, vörös vászonba köttette és az alábbi dedikációval küldte el Rákosi Mátyásnak:

„A Rákosi Mátyás hatvanadik születésnapjára felajánlott művek és tárgyak már rég beérkeztek, ez a tanulmány talán a legutolsó, mikor most, 1952. decemberben kopogtat Rákosi Mátyás ajtaján. De a kézirat nem késett el, elkészült a születésnapra, örömmel írtam a munkát, mely talán legjobb műveim közé tartozik, örömmel küldöm el Rákosi Mátyásnak, mert azt hiszem, a magyar nép számára hasznos munkát végeztem, bebizonyítva, hogy Kossuth Lajos haláláig egy pillanatra sem tántorodott el azon szabadság gondolatától, amelyért a mai Magyarország is tiszteli. Az én tanulmányom ezt megdönthetetlenül bizonyítja. A kézirat aztán bekerült a nagy gyűjteményes műbe, mely a Kossuth-évfordulóra készült és csak most tudott megjelenni. Különnyomatokat azonban nem készítettek, ez az egy példány baráti fáradozás és Rákosi Mátyás iránti tisztelet eredménye. Kérem, fogadja szívesen, mint amily melegséggel készítették, és várta tíz hónapon át, hogy elküldhessem ígéretem szerint, szeretettel és tisztelettel, Szekfű Gyula.”⁹⁵³

⁹⁵⁰ Szekfű Gyula Rákosi Mátyásnak, *Magyar Nemzet*, 1952. március 11. 3. A *Magyar Nemzet* kísérszövegét idézte: *Hatos Pál*, 2013. 238–239.

⁹⁵¹ <http://nemzetismeret.hu/?id=4.55>. Vö. *BIM* 12. 181.

⁹⁵² Szekfű Gyula, 1952a.

⁹⁵³ Szekfű Gyula, 2001. 146–147.

Ekkor már jó ideje súlyos beteg, elszigetelt, magányos ember volt, aki megélte, hogy életművét – miközben ő a szovjetizált Akadémia tagja maradhatott, holott egykori kollégái túlnyomó többségét kizárták onnan – megbélyegezték. Szigeti József sütötte rá a szellemtörténész bélyeget a *Filozófiai évkönyvben*.⁹⁵⁴

Az *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150-ik évfordulójára* kétkötetes munkát, amely az Akadémiai Kiadó kiadásában jelent meg, Révai Józsefnek Kisfaludi Stróbl Zsigmond, Kocsis András és Ungvári Lajos Kossuth-életrajzának leleplezése alkalmából 1952. szeptember 19-én tartott ünnepi beszéde vezette be. Utána az első kötetben Kossuth életének időrendjében öt tanulmány következett. Elsőként Kosáry Domokosé *Kossuth Lajos harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen* címmel. Ezt követték Sinkovics István *Kossuth, az önálló pénzügyek megteremtője*, Ember Győző *Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén*, Balázs József, Borus József és Nagy Kálmán *Kossuth, a forradalmi honvédelem szervezője* és Révész Imre *Kossuth és a Függetlenségi nyilatkozat* című tanulmányai. A második kötet ugyancsak időrendet követett. Andics Erzsébet tanulmánya, a *Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején* nyitotta a sort. Ezt követte Spira György *Kossuth Lajos forradalmi szövetsége a radikális baloldallal és a népi tömegekkel*, majd a kötetet szerkesztő I. Tóth Zoltán *Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–49-ben* című írása. Szekfű Gyula tanulmánya *Az öreg Kossuth 1867–1894* címmel utánuk következett. A második kötet tanulmányait Vayer Lajos *Kossuth alakja az egykorú művészetben* című írása zárta, a két kötetes munkát pedig – amely 15 képet tartalmazott – rövidítésjegyzék, névmutató, a képek jegyzéke és tartalomjegyzék.

Az együttesen csaknem ezeroldalas könyv szerzői között a sztálinista nomenklatura két meghatározó tagja is szerepelt: Révai József és Andics Erzsébet. 1848–1849 ekkor lett Spira György témája és monopóliuma és maradt is majd egy fél évszázadig. Ő a hetvenes éveikig a normatív márciusi ifjaktól eljutott a kiegyezés előlegezéséig és számonkéréséig. Sinkovics István és Ember Győző korrekt leíró tanulmányokat készítettek, s a három hadtörténész tanulmánya is – ránézésre – tartalmazott konkrétumokat is. Révész Imre értelmezése sem látszik szakmailag komolytalannak. Kosáry Domokos 1943-ban írt és 1946-ban megjelent – Mályusz Elemér Kossuth-képét és Szekfű Gyula szemléletét kombináló – Kossuth-könyvét fogalmazta át. I. Tóth Zoltán tanulmánya szakmailag komoly teljesítmény. Vayer Lajos Kossuth egykorú képeit vette számba. Ebbe a kontextusba illeszkedett Szekfű Gyula tanulmánya. Az, amely – nyilatkozatai ellenére – nem Kossuth igazáról, hanem emberi gondjairól, mindennapi nehézségeiről, öregedéséről szólt. Úgy, ahogy korábban Rákóczi-képét szerette jellemezni: emberi mivoltában, hús-vér valójában. Ami nem volt igaz Rákóczi-ábrázolására, az igaz lett *Az öreg Kossuthra*. Empátiával mutatta be egy öregember, történetesen éppen Kossuth mindennapi küszködéseit. Olvasatomban Szekfű Gyula saját, naponta átélte esendőségeit vetítette bele Kossuth napi tevékenységébe. Nem úgy,

⁹⁵⁴ Szigeti József, 1952. A Kossuth-képeknek és kontextusuknak a 400. lapon található értelmezése az alábbi kifejtésen alapul: *Dénes Iván Zoltán*, 2008a. 104–125.

hogy önmagát ábrázolta Kossuthban, hanem úgy, hogy megtapasztalva, mit jelent az öregedés az ő számára, együttérzéssel közeledett Kossuthhoz. Ezért *Az öreg Kossuth* Szekfű Gyula – ismereteim szerint – egyetlen empatikus tanulmánya. Már *A nemzetiségi kérdés rövid történetében* értékelte az emigráns Kossuth nemzetiségi terveit. Ám az egyén iránt nem érzékelhettünk rokonszenvet. Most viszont igen. Korántsem az iránt az ügy iránt, amelyet Kossuth képviselt. Azt ugyanolyan anakronisztikusnak és irreálisnak látta, mint korábban. A személy volt az, aki iránt szimpátia ébredt benne. Annak ellenére, hogy mindig és mindenáron igazolta önmagát, úgy hiszem, elfogadni korántsem tudta magát. Ez az a tanulmány, ahol – közvetve, projekció révén – némi elmozdulást érzékelek.

Azt az elbeszélést, amely a kötetet az ideológiailag irányadó szövegek, Révai József, Andics Erzsébet és Spira György indoktrinációs funkciójú írásai révén meghatározta, a *következtelen forradalmár* Kossuth képe uralta. Az, amelyet a *sérelmi és érzelmi politikus*, a *rafinált kiváltságörző* és a *sikeres kisnemes* politikus képei helyére tettek. A *sérelmi és érzelmi politikus* Kemény Zsigmond, Asbóth János és Szekfű Gyula sémája volt. A *rafinált kiváltságörző* Szabó Ervin – Karl Marx *Herr Vogtján* alapuló – képe volt. A *sikeres kisnemes politikus* imázsát pedig Mályusz Elemér rajzolta meg. Kosáry Domokos könyvében szekfűi kontextusba helyezve ezt a képet alkalmazta. A Révai József által kidolgozott, elsősorban Szabó Ervin értelmezésével vitatkozó Kossuth-kép viszont a *következtelen forradalmár*, és ennek részeként a – Kemény Zsigmondtól átvett – gyújtószavú agitátor, a nagy szónok konstrukciója. Olyan szereplő, aki a jelen *hivatásos forradalmárainak* a családfájához tartozik, s az ő nagyságukat alapozza meg. Következtelenségei ellenére. Annak ellenére, hogy nem merete vállalni a szükséges és elengedhetetlen erőszak alkalmazását. Azt, aminek elkerülhetlenségét „utódai” már felismerték és alkalmazzák.

A Kossuth-képek sokkal inkább szóltak azokról, akik megkonstruálták őket, mint Kossuthról. Szekfű Gyula *Az öreg Kossuthja* pedig legalább annyira mutatják a szerzőt, mint tanulmánya tárgyát.

A *Kossuth-életrajz* nem kevésbé határozta meg az, hogy kik maradtak ki belőle, mint az, hogy kik kerültek bele. Kimaradt Hajnal István *Kossuth külpolitikája 1848-ban* című tanulmánya, amely az orosz veszélyt és az alkotmányos német egyetértést és szövetséget érintő kihívások miatt felére csökkentve fél évtizeddel később *A Batthyány kormány külpolitikája* címen jelent meg. A forradalom leverése és Hajnal István halála után. Nem került bele Szabó István *Kossuth és a jobbágyfelszabadítás* című tanulmánya sem, amely a *Századokban* jelent meg. Barta István két tanulmánya, a *Kossuth alföldi toborzó körútja 1848 őszén* és a *Kossuth és Csányi* ugyancsak a *Századokban* látott napvilágot. Hajnal István és Szabó István tanulmányai nem illeszkedtek a kommunista indoktrinációhoz, Hajnalé egyenesen ellentmondott annak. Ráadásul Hajnalt és Szabót nemrég ideológiailag megbélyegezték.

Szekfű Gyula és két tanítványa, Kosáry Domokos és Ember Győző viszont a *Kossuth-életrajz* szerzői. Igaz, egyikük sem mondott ellent az indoktrinációnak.

Amennyiben valaki tüzetesen elolvasta Szekfű Gyula tanulmányát, láthatta, hogy nyilatkozatai ellenére nem engedett a 67-ből. Ám személye, alkalmazkodása és beilleszkedési kísérletei különleges helyzetet és helyet biztosítottak a számára. Ez viszont korántsem jelentett mentességet. Munkásságát Szigeti József éppen abban az évben kritizálta, amelyben a *Kossuth-életrajz* megjelent: *A szellemi történet bírálatahoz* címmel a *Filozófiai évkönyvben*.

Fél év múlva az MTA II. osztályának felkérésére új terveket készített. Ezek közül az egyik az emigráns Kossuth életének és politikai működésének a feldolgozása. Olyan témának, amely véleménye szerint feltehetően nem fog illeszkedni a *Kossuth-életrajz* Kossuth-képéhez:

„A Kossuth-Életrajzban nem található Kossuth emigrációs életének leírása, attól kezdve, hogy a hazát elhagyta, egészen 1867-ig. Pedig ez kétségtelenül fontos periódusa életének, fontosabb, mint például 67 utáni öregsege. E hiányzó korszak eleje megismerhető Hajnal és Jánossy kiadványaiból Kossuth törökországi és amerikai működését illetően. Úgy, hogy újabb kutatásnak csak ott kellene kezdődnie, amikor Amerikából Angliába érkezik. A kútfők kielégítő mértékben megvannak itthon, nincs szükség angol vagy más külföldi levéltárt konzultálni. Megvannak Kossuth levelei az Orsz.[ágos] Levéltárban 1867-et megelőzőleg kb. 4000 darab, ezenkívül saját könyvtárából származó nyomtatványok angliai életére és politikai működésére az Orsz.[ágos] Széchényi Könyvtárban. Az anyag jelenleg alig ismeretes és nincs kizárva, hogy részletes feldolgozás esetén olyan dolgok kerülnek elő, melyek alig illeszthetők be abba a Kossuth-képbe, melyet a Kossuth-Életrajz rögzített meg. Erre való tekintettel feldolgozás esetén nem ragaszkodnám ahhoz, hogy munkám nyomtatásba kerüljön és beleegyezném, hogy azt kidolgozva átadom az illetékes helynek. A munka kompozíciója és terjedelme megfelelne az »Öreg Kossuth«-ének, 5-6 ív, Kossuth e korszakának minden oldalról bemutatása.”⁹⁵⁵

Mint látjuk, *Az öreg Kossuth* után Szekfű Gyula szívesen megírta volna *Az emigráns Kossuthot*. Vélhetően nem távol annak a szellemétől, ahogy egykor *A száműzött Rákóczi*. Még azon az áron is, ha nem jelenik meg. Ám erre már nem került sor. Az MTA osztályelnöke, Fogarasi Béla nem az emigráns Kossuth életének és politikai működésének feldolgozását, hanem Szekfű Gyula másodiknak javasolt témáját, az ókori és középkori kútfőkritikai egyetemi segédkönyvet látta a két téma közül az idősebbnek.⁹⁵⁶ Szekfű Gyula egészségi állapota pedig rohamosan romlott.

⁹⁵⁵ Fogarasi Béla (Budapest, 1953. június 9.) – Szekfű Gyulának, *MTAL* II. Oszt. 71/2. Csatolmány: Szekfű Gyula cím nélküli munkaterve. A munkaterv első pontja.

⁹⁵⁶ Fogarasi Béla (Budapest, 1953. június 9.) – Szekfű Gyulának, *MTAL* II. Oszt. 71/2. Ortutay Gyula 1953. november 13-i naplőbejegyzése: „Különben Fogarasi úr helyét a Társadalmi Szemle szerkesztőségében Révai József vette át. Szekfű ma megjegyezte nékem: Hát helyes volt ezt tennie Révainak, egy ilyen hátralepésnél jobb a teljes visszavonulás. Gyula bácsi úgy tett, mintha nem tudná: nincs személyi tetszéstől függő visszavonulás. Különben is: Révai tehetségének, temperamentumának egy ilyen lapszerkesztői állás a megfelelő. Elérte végre ő is a helyét.” *Ortutay Gyula*, 2009. I. 438.

Szekfű Gyula 1953-ban tehát két témát jelölt meg a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályelnökének az érdeklődésére, hogy min dolgozna a közeljövőben. Az egyiket már láttuk, az emigráns Kossuth élete és működése feldolgozásának a tervét. A másik a rabszolgatartó és a feudális korszak elbeszélő kútfőinek feldolgozása az egyetemi oktatás számára. Ebben az esetben – az előbbihez hasonlóan – sem ragaszkodott a végeredmény publikálásához, megelégedett volna a gépiratos változattal, hogy olvasmányként az egyetemi oktatásban használható legyen.⁹⁵⁷

Naplemente előtt

Arató Endre, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének helyettes igazgatója 1954. szeptember 6-án – Papp Márta és Niederhauser Emil feljegyzése alapján, amelyben a Szekfű tulajdonában lévő szakkönyvek értékét 90 000 Ft-ban állapították meg és közvetítették Szekfű feltételét, hogy könyvtárát részleteiben nem hajlandó eladni, csak az egészet – azt javasolta az MTA II. osztályának, hogy azt vagy pozsonyi fiókindezettük, vagy az MTA könyvtára számára vásárolja meg. Az intézet könyvbeszerzési rovatát ugyanis messze meghaladja az összeg. Fejér Klára, a II. osztály szaktitkára 1954. október 18-án Sulán Béla minisztériumi főosztályvezetőnek írt levelében arra kérte, hogy a minisztérium a könyvtárát a legméltányosabb áron vásárolja meg. Együttal csatolta Szekfű könyvtárának jegyzékét.⁹⁵⁸

⁹⁵⁷ „Különböző olvasmányaimból, többek közt a Tört/énettudományi/ Intézet gépiért értesítőjéből az a benyomásom, hogy az új egyetemi oktatásban az egyes korszakok elbeszélő kútfői el vannak hanyagolva, holott mindennemű történetkutatói munkának alapja éppen az, hogy az elbeszélő kútfők kezelését és felhasználását megtanulja a kezdő kutató. Ez áll tudtommal a marxista történetkutatásra, amelyre pl. Engelsnél és manapság Grekovnál kitűnő példái láthatók régi elbeszélő kútfők, pl. Tacitus, krónikák kritikájának és felhasználásának. Nézetem szerint mai történetkutatásunk számára is hasznos lenne egy bevezetést vagy útmutatást készíteni a tekintetbe jövő két legrégebb korszak kútfői használatáról. Például Herodotos, Thukydides, Tacitus a rabszolga állam és társadalom korából, a feudalizmuséból Gregorius Turonensis, egy germán kútfő (pl. Paulus Diaconus Historia Longobardorum), Froissart, és egy firenzei történetíró és végül a feudalizmus korának átmenetéből egy velencei »finalreláció«. Mindegyik saját korában gyökerezik, abban a gazdasági-társadalmi formációban, melyben élt, azaz felépítmény az alapon. Egyesek, mint Herodotos, Tacitus és Gregorius Turonensis tanulságosan mutatják be koruk különböző formáit, Herodotos pl. a tőle leírt barbár népek társadalmi-gazdasági adottságait, Tacitus a római rabszolgatartáson felépült abszolútizmust és a germán népek különböző fokozatait az ősközösségtől a római határig. Mindegyiknél kimutatható, hogyan kell adatait más tudományágak, nyelvészet, archeologia, ethnographia stb. segítségével megérteni és felhasználni. A például szolgáló írók tárgyalása, fontosságuk szerint 1-3 ív lehetne. A kész munka mint olvasmány használható lehet egyetemi oktatásban. Kinyomtatásához nem ragaszkodnám, gépirásban is maradhatna.” Szekfű Gyula cím nélküli munkaterve. *MTAL* II. Oszt. 71/2.; „A II. osztály vezetősége örömmel veszi, hogy Kossuth emigrációs korszakának 1849–1867-ig terjedő korszakával, valamint egy útmutató elkészítésével a rabszolga és feudális társadalom kútfőinek használatáról kíván foglalkozni. Az osztályvezetőség mindkét munkát szívesen veszi, de, ha lehetséges, sürgősebbnek tartaná az utóbbi munka kidolgozását. Amennyiben anyaggyűjtő munkatársra tagtársamnak szüksége van, kérem ezt szíveskedjék Fejér Klára szaktitkárral közölni.” *Fogarasi Béla* (Budapest, 1953. június 9.) – Szekfű Gyulának, *MTAL* II. Oszt. 71/2.

⁹⁵⁸ Papp Márta és Niederhauser Emil: *Feljegyzés Szekfű Gyula könyvtára ügyében*, Budapest, 1954. szeptember 1; Arató Endre (Budapest, 1954. szeptember 6.) – Fejér Klárának. Ügyiratszám: 701/1954. IX.

Akkor Szekfű Gyula már a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja volt. Kérését tehát sem a Történettudományi Intézetben, sem az Akadémián, sem a Minisztériumban nem tekinthették egyszerű ajánlatnak. Annál jóval nagyobb súlya volt.⁹⁵⁹

A könyveket egyenként felmérő Benda Kálmán visszaemlékezése szerint Szekfű Gyula orvosai tanácsára adta el a könyvtárát azért, mert a port betegsége miatt nem bírta. Határozottan úgy emlékezett, hogy Szekfű Gyula könyvtárát 60 000 Ft-ért adta el, ami akkor hatalmas összegnek számított.⁹⁶⁰ Attól kezdve viszont üres könyvespolcok között élt, nem tudott felmenni a lakás alsó szintjéről a felsőre, nem bírta a lépcsőjárását.

Ortutay Gyula naplójegyzetei szerint az egyáltalán nem volt szokatlan, hogy idős professzorok még életükben eladták a könyvtárukat, ám hogy azt el is vigyék, s ne hagyják meg a használatát addig, amíg az illető él, kivételes volt. Ortutay ebben Szekfű Gyula feleségének mohóságát látta.⁹⁶¹ A valószínűbb magyarázat a porallergia.

A tünetek – orvos feleséggel konzultálva úgy hiszem – allergiára, szürkehályogra és kétoldali szívelégtelenségre utalnak. Keresztury Dezső, Pamlényi Ervin és Ortutay Gyula visszaemlékezése szerint Szekfű Gyula detektívregényeket és Jókai-regényeket olvasott, szinte falta őket.⁹⁶² Ortutay egyenesen azt jegyezte fel, hogy Jókai elvárásolta Szekfű Gyulát:

„Szekfű Jókai: *A köszívű ember fiait* olvassa, lassan ízlelgetve már egy hét óta. Nagyon szereti, látom. nevetve mondja, hogy Nagy Imre kedve szerint hogyan adják majd ki ezt a nemességdicsőítő könyvet. Ilyenkor látni, hogy az öreg nem ismeri a gyakorlati dialektikát, tetszik nekem, hogy Gyula bácsit is úgy levette a lábáról az öreg szent varázsló. /.../ Tegnap este is mesélgetek Szekfűnek, hogy kissé felvidítsam. Erdélyi Laci bácsiról beszélünk, az öreg számár pap-történészről s szegedi híres eseteiről. Mondom, hogy nagyon rossz történész volt, de talán néhány adattári munkája jó. Azt mondja az öreg: Nem. Erdélyi olyan jámbor, olyan gyanútlan volt, hogy semmi területen nem lehetett jó történész. Való igaz, történész nem lehet gyanú és szomorú ironia nélkül.”⁹⁶³

11. 15145/II-954, *Fejér Klára* (Budapest, 1954. október 18.) – Sulán Béla minisztériumi főosztályvezetőnek. Szigorúan bizalmas. 15145/II/FK/Tné/1954. Melléklete: *Szekfű Gyula* (Budapest, 1954. október 18.) Fejér Klárának arról, hogy mellékelve megküldi könyvtára jegyzékét, amelyet Fejér Klára aznap átküldött Sulán Bélának. *MTAL* II. Oszt. 71/2.

⁹⁵⁹ Ortutay Gyula 1954. január 21-i naplóbejegyzése: „Szekfű jobban van, szívesen, napról napra javul. Feleségével mindennap beszélnek telefonon, s a hangján hallani a biztos, jó változást. Tegnap elmondta Szekfűnek, hogy a betegágyánál a napokban az öreget felkérték, hogy legyen az Elnöki Tanács egyik tagja. Ki helyett? Sajtóban még egy sor sem jelent meg erről.” Egy hónappal később, 1954. február 9-én Kútvolgyi kórházi élményei között így írt: „Szekfűvel szoktam beszélgetni, elég gyengén van az öreg.” *Ortutay Gyula*, 2009. I. 460, 470.

⁹⁶⁰ Benda Kálmán visszaemlékezése. In: *Bártfai György–Hanák Gábor–Glatz Ferenc*, 1982, 1993. Benda Kálmán ekkor a református konvent levéltárosa volt havi 300 Ft fizetésért.

⁹⁶¹ *Ortutay Gyula*, 2009. II. 10–11, 25–26, 37–38, 46, 50–51, 56, 71–72, 157, 175, 350. Szekfű Gyulánéra: 25, 47, 71–72, 80.

⁹⁶² Keresztury Dezső és Pamlényi Ervin visszaemlékezése. In: *Bártfai György–Hanák Gábor–Glatz Ferenc*, 1982, 1993. *Ortutay Gyula*, 2009. I. 473–474. Vö. *Hatos Pál*, 2013. 239.

⁹⁶³ *Uo.* 473–474.

1954. június 14-én viszont Szekfű veszteségét rögzítette és kommentálta a maga módján:

„Meghalt az öreg Gerevich Tibor, Tibério. Roppant tehetséges, sokoldalú, ragyogó, színes egyéniség, aki közben mérhetetlenül sokat ártott a modern piktúrának, s aki végletlenül gonosz és jellemtelen tudott lenni. Ahogy mondani szoktuk: egy kelet-európai renaissance-figura, annak minden érdekességével, gonoszságával és nevetségességével együtt. Szekfűné mondja, hogy Gyula bácsi, aki még mindig nyomja az ágyat, megsíratja. Jó barátok voltak, két végletekig eltérő egyéniség. Hiába, az ifjúkori nagy barátság, ez kötötte őket.”⁹⁶⁴

Egy bő hónap múlva Ortutay ismét Szekfűvel folytatott beszélgetését rögzítette:

„A napokban ismét Szekfűnél voltam, egyik állandó betegem. /.../ Kosáry Domokosról beszélgettünk a többi közt, hogy milyen ostoba heccpolitikát folytat, hogy beugrik mások olcsó érdekeiért s önmaga ellen minden kis aljas és reménytelen harcba stb. Az öreg hozzáfűzi: egy idő óta, vagy tíz éve, nem bízik Kosáry komoly tudományos fejlődésében. Mindig mondtam neki, folytatja, hogy jó történész csak akkor lesz, ha a klasszikus, nagy kutatók művei mellett az európai regényirodalom és költészet alkotásait is olvassa, és jó szemmel figyeli a mindennapi életet. De Domokos ehelyett egy merev kis-filológus lett, nincs érzéke az emberekhez, lélektanhoz, társadalomhoz nem ért. Reménytelen eset. Mindez, természetesen, elsősorban azért volt érdekes számomra, mert a Szekfű-féle ideált állítja elé. Ő bizonyára a nagy alkotók közül való; mikor lesz megint ilyen történettudósunk, ilyen emberismerőnk? Minden emberi gyöngesége, megingása ellenére korunk legnagyobb magyarjai közt van a helye.”⁹⁶⁵

Bibó István viszont egy különös esetet idézett fel Szekfű Gyulával kapcsolatban a vele készített TV-interjú során:

„Még valamikor az ötvenes években Kerecsényi Dezsőnek az özvegyét, aki vend származású, nyolc évre elítélték kémkedésért, mert Jugoszláviába disszidált öccsével levlapokat váltott. Kerecsényi Dezső egy köztisztviselőként álló irodalomtörténész volt, Szekfű Gyula munkatársa a Magyar Szemlében, valamikor 1944-45-ben halt meg, felesége pedig a Parasztpárt könyvesboltját vezette, amíg az létezett, és nyilvánvalóan teljesen ártatlan volt ebben az egész ügyben. Az 1953-as »olvadás« idején aztán, 1953 nyarától elkezdtem akciózni Kerecsényiné kiszabadítása érdekében, először Erdeinél, majd Vas Zoltánt mozgósítva. Végre 1954-re eljutottam odáig, hogy összehoztam egy kegyelmi kérvényt, melyet aláírtam Kodályval, Németh Gyulával, Horváth Jánossal, Illyés Gyulával, Bókával, Sőtérrel, Ortutayval. És magától értetődően elvittem Szekfű Gyulához is, akiről feltételeztem, hogy Kerecsényi özvegye érdekében minden jóra hajlandó. Őt futólag ismertem, mert feleségemnek professzora volt. Szekfű kifogásolta a kérvénynek azt a passzusát, hogy az ítélet

⁹⁶⁴ Uo. 514–515.

⁹⁶⁵ Uo. 530.

igazságossága kétségbe vonható, mondván, hogy ezt rossz néven fogják venni, s megtagadta az aláírást. Erre fogtam magam, átfogalmaztam az ő kedvéért a kritikus részt, még egyszer aláírtam az egész hosszú előkelő listával, és még egyszer elvittem Szekfűhöz. És akkor kijelentette, hogy ő ezt a javított szöveget sem írja alá, mert »rossz néven fogják venni«. Ő, aki az Elnöki Tanács tagja volt, egyhuszonnegyed államfője Magyarországnak. Erre elmentem Ortutayhoz, próbáljon beszélni Szekfűvel, nyugtassa meg, hogy neki ebből igazán semmi baja nem lehet. Ortutay azonnal elment Szekfűhöz, és az neki sem írta alá. Van Németh Lászlónak egy borzalmasan kegyetlen, de találó pamfletje Szekfű Gyuláról, amiben kielemezi Szekfű Gyula mérhetetlen óvatos igazodását mindenféle hatalomhoz, és ezt fényesen igazolva láttam. Elképesztő volt.”⁹⁶⁶

A döbbenetes tapasztalatot némileg magyarázza az a beszélgetés, amely Haynal Imre belgyógyászprofesszor, Szekfű Gyula barátja és kezelőorvosa és Szekfű Gyula között zajlott le, és amelyet Ortutay Gyula jegyzett fel. Abban segíthet, hogy megértsük, Szekfű Gyula hogyan igazolta 1945 utáni magatartását önmaga előtt. Haynal Imre kérdőre vonta Szekfű Gyulát, hogy miért támogatja halálos betegen látványos gesztusokkal, országgyűlési képviselőség és az Elnöki Tanács tagsága elvállalásával a Rákosi-rendszert. Szekfű Gyula erre így válaszolt:

„az ő barátai az elmúlt időkben is mindig csak tíz év múlva értették meg cselekedeteit, s látták be, hogy neki volt igaza /.../ az ő magatartása mentette meg nemzetét attól, hogy a szovjet nagyhatalom szibériai fogságba ne hurcolja az egész magyarságot, ahogy ez megtörtént a krími tatárokkal.”⁹⁶⁷

Betegség, a képzelet világába menekülés szórakoztató olvasmányok által, hétköznapi bölcsességek, a konfliktusok kerülése, konformizmus, öngazolás – ezek azok a vonások, amelyeket a beszámolókból rögzíthetünk. Továbbra is saját, az Endrődi és az Ábrányi Emil utca sarkán lévő házában lakott. Akadémikusként, az Elnöki Tanács tagjaként, országgyűlési képviselőként számos kiváltságot élvezett. Sem hatalmi játszmákban, sem munkahelyi konfliktusokban nem kellett részt vennie. Gesztusokat viszont továbbra is tett az önkényuralomnak. Ezeket kifogásolta Haynal Imre és erre válaszolta Szekfű Gyula azt, hogy választani csak a teljes behódolás által biztosított túlélés vagy a teljes pusztulás, megsemmisítés között lehet. Azután hogy *Szekfű Gyula akadémikus, Kossuth-díjas történész nyilatkozata a Hazafias Népfrontról* címmel a *Szabad Nép* 1954. október 28-án közölte újabb politikai állásfoglalását a Hazafias Népfront programja mellett.⁹⁶⁸

A következő évben ismét írt, méghozzá öngazoló visszaemlékezést. Ebben, *Az értelmiség átállása a felszabadulás idején* címmel közölt írásában – miként 1945-ben, ekkor is – szembeállította egymással a demokrácia irányában nyitottnak minősített Bethlen-cso-

⁹⁶⁶ BIM 12. 159–160.

⁹⁶⁷ Ortutay Gyula, 2009. II. 27. Idézte: Hatos Pál, 2013. 229.

⁹⁶⁸ Szekfű Gyula, 1954.

portot a fasiszta fertőzöttségűnek tartott népiesekkel.⁹⁶⁹ Írása előbb a *Csillagban*, majd a *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből* című kötetben jelent meg.⁹⁷⁰

Menj keserű Látó

Szekfű Gyula alkonya már nem hozott több alkotást, sem látványos változást. Csendben, konzolidált körülmények között teltek napjai az Endrődi és Ábrányi utca sarkán lévő házának alsó szintjén. Ortutay Gyula rögzítette, hogy Szekfű az utolsó évben már szinte vak volt. Talán nem voltak nagy fájdalmai, talán nem szenvedett. Ám feltehetően tisztában volt azzal, hogy hamarosan befejezi földi pályafutását és ezt – úgy tűnik – el tudta fogadni. Valószínűleg hitt abban, hogy hamarosan nem evilági bíró elé kerül.

1955. június 29-én halt meg.⁹⁷¹ Halálát feltehetően kétoldali szívelégtelenség okozta. Ápolónője, Vörös Teréz szerint az utolsó napokban sem adta jelét szellemi hanyatlásnak. Szekfű Gyula arra kérte az ápolónőt, hogy a rózsafüzér titkait mondja vele, mert „ő franciául szokott imádkozni, és most elfelejtette, már nem jutnak eszébe”. Türellemmel elfogadta, hogy távozik az életből.

„/.../mély hatással volt rám, ahogy /.../ megpillantottam magasra rakott párnákon, nyugodtan fekvő ágyában. Arcára a nagybetegek vonásai voltak írva mély megnyugvás kíséretében. /.../ Bölcs előrelátással tudta betegsége folyását és következményeit.”⁹⁷²

Sík Sándor versben búcsúztatta

„Menj keserű Látó, láss ott, hol nincs keserűség
Nem fojt bamba gyanú, nem gyötör ostobaság.
Menj, s ki fonákja felől nézted az emberi jókat,
Lásd a gonoszt is most, mennyei visszafelől.
És ki nehéz szavakat zugattál zord szeretetből
Halljad a Szép Szeretet isteni könnyű szavát.”⁹⁷³

A *Szabad Nép* június 30-án Pamlényi Ervin megcenzúrázott, kiherélt, anoním nekrológiát közölte.⁹⁷⁴ Szekfű Gyula temetéséről a *Szabad Nép* és a *Magyar Nemzet* július 5-én tudósított.⁹⁷⁵ Pártállami temetést, Farkasréten díszsírhelyet kapott (20. körönd, 1/31–32). Az Elnöki Tanács, a Hazafias Népfront, a Magyar Tudományos

⁹⁶⁹ Szekfű Gyula, 1955a, b.

⁹⁷⁰ Uo.

⁹⁷¹ *Béke és Szabadság*, június 29. 15; Szekfű Gyula temetése. *Szabad Nép*, 1955. július 5, *Magyar Nemzet*, 1955. július 5, Szekfű síremlékére, a „mécsesörző”-re lásd: *Prohászka László*, 1996.

⁹⁷² Vörös Teréz, 1959. Idézte: *Hatos Pál*, 2013. 239.

⁹⁷³ Sík Sándor: Szekfű Gyula halálára. *MTAKK Ms 6227/24*. mek.oszk.hu/01000/01065/html/sik_22.html

⁹⁷⁴ Szekfű Gyula. *Szabad Nép*, 1955. június 30. Vö. Pamlényi Ervin visszaemlékezésével: *Bártfai György–Hanák Gábor–Glatz Ferenc*, 1982, 1993.

⁹⁷⁵ Szekfű Gyula temetése. *Szabad Nép*, 1955. július 5, *Magyar Nemzet*, 1955. július 5.

Akadémiát és az Eötvös Loránd Tudományegyetem nevében búcsúztatták. Ravatalánál Nagy Dániel (az Elnöki Tanács elnökhelyettese), Molnár Erik, Andics Erzsébet, Darabos Iván (az Elnöki Tanács titkára) jelenléte mutatta az esemény protokolláris jelentőségét. Mihályfi Ernő képviselte a Hazafias Népfrontot. Révész Imre, Moravcsik Gyula és I. Tóth Zoltán a Magyar Tudományos Akadémia és az Eötvös Loránd Tudományegyetem, Ember Győző pedig a tanítványok nevében búcsúztatták.

Ő, Révész Imre és Pamlényi Ervin szívből, hálással, szeretettel búcsúztak tőle a cenzúra és az állami protokoll szabta keretek között – ott, ahol lehetőségük engedte. A nekrológok a megtért tudóst méltatták, életművét azonban további bírálatok tárgyaként említették.⁹⁷⁶

Az emigráns *Látóhatárban* viszont Szabó Zoltán nagy együttérzéssel és szomorúsággal emlékezett meg róla, akit a német és a szovjet megszállás akadályozott meg abban, hogy „egy óvatos reformszellem mentora” lehessen.⁹⁷⁷

Özvegye néhány hónap múlva elhagyta az országot, Bécsbe költözött. Ortutay Gyula szerint

„félmillió forintot kapott, dollárban. Felét most fizették ki neki, a másik felét két részben egy éven belül. Ilyen vagy hasonló volt a megállapodás, amit Szekfű végrendelete alapján a háza, bútorai eladásával Kodály kiharcolt neki. Bécsben 5 emeletes [saját] házában már várta egy 3 szobás lakás. Meg fog élni...”⁹⁷⁸

⁹⁷⁶ Szabó Zoltán, 1956. 15–20; Szekfű Gyula (nekrológ). *Szabad Nép*, 1955. június 30; Szekfű Gyula temetése. *Szabad Nép*, 1955. július 5; *Magyar Nemzet*, 1955. július 5, *Ortutay Gyula*, 1955.

⁹⁷⁷ Szabó Zoltán, 1956. 19–20.

⁹⁷⁸ *Ortutay Gyula*, 2009. II. 80–81.

Recepció

Négy évvel később *Megtalálta a helyét a néphez és helyét a nép oldalán* címmel az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara emlékülést rendezett Szekfű Gyuláról, amelyen a megtért tudós politikai fordulatát egykori kedves tanítványa, Mérei Gyula méltatta.⁹⁷⁹ Ugyanaz, aki a *Társadalmi Szemlében* és a *Századokban* terjedelmes írásokban marxista-leninista bírálatban részesítette mestere történelem-szemléletét.⁹⁸⁰

Szekfű Gyula életműve az ötvenes-hatvanas években ugyanis a magyar marxista-leninista historiográfia bírálatának egyik célpontja lett, Szekfű Gyula elmarasztalása a Horthy-korszak konzervatív, reakciós, habsburgianus és klerikális történetírójaként pedig az indoktrináció rítusává vált. A besorolást és a megbélyegzést Mérei Gyula, Pach Zsigmond Pál és Szigeti József alapozták meg és végezték el.⁹⁸¹ Szigeti József egész könyvet szánt a témának.⁹⁸²

A forradalom leverését követő, az ötvenes-hatvanas években lezajlott ideológiai paradigmaváltás viszont – közvetve – rehabilitálta Szekfű Gyula értékítéleteit: a rendi-függetlenségi és a kuruc mozgalmak bírálatát és a Habsburg Birodalom pozitív megítélését. Molnár Erik ugyanis Révai József függetlenségi hagyomány- és 1848-értékelését – amelyet a forradalmi ifjúság 1956-ban átvett és számon kért – Szabó Ervinével cserélte fel, a rendi-függetlenségi és a kuruc mozgalmakat pedig a század eleji polgári radikális és szociáldemokrata megítélésekhez hasonlóan feudális tartományurak partikuláris és önző törekvéseinek tartotta. Az abszolutizmust viszont a társadalmi haladás szempontjából pozitívan ítélte meg. Az átértékelés történešvita formájában történt, amelyet párthatározat szentesített. Közvetlenül azt követően, hogy moszkvai parancsra a balti szovjetköztársaságokban a régi nómenklatúrát új birodalmi nómenklatúrával váltották fel, ezt megerősítő ideológiai váltással. Maga a vita, az, hogy különböző vélemények artikulálódhattak, számos téma tabusításának és a hazai történettudomány szovjet tömbbe zárttságának részleges oldását, racionális megközelítések lehetőségét, a szakszerűség felértékelését, az értékelések különbözőségének az élményét eredményezte. Lezárása viszont a *népi=nemzeti=haladó* előfeltevés felváltása volt a *nemzeti = nem haladó/haladásellenes* előfeltevésével.⁹⁸³

⁹⁷⁹ *Élet és Irodalom*, 1959. május 15.

⁹⁸⁰ *Mérei Gyula*, 1959, 1960.

⁹⁸¹ *Mérei Gyula*, 1959, 1960; Pach Zsigmond Pál, 1962; Szigeti József, 1964. (Előzményei: Szigeti József, 1952, 1958, *Tánczos Gábor*, 1956.).

⁹⁸² Szigeti József, 1964.

⁹⁸³ Molnár Erik, 1959, 1960, 1962; Pach Zsigmond Pál. szerk., 1965; Az első azonosítási sort (népi-nemzeti-haladó) Szűcs Jenő tárta fel: Szűcs Jenő, 1970. Vö. Lieven, Anatol, 1994; Lackó Miklós, 2008.

A Molnár Erik-vita tehát elfogadhatókká tette Szekfű Gyula tételeit azáltal, hogy a rendi szabadságküzdelmeket le-, a birodalmi kereteket pedig felértékelte. A kiegyezés hatvanas évekbeli – Hanák Péter által *reális kompromisszumnak* nevezett – átértékelése szintén ebbe az irányba hatott.⁹⁸⁴ A Kádár-korszak politikai publicisztikájának Széchenyi-kultusza és Kossuth-ellenessége ugyancsak Szekfű Gyula – a még leginkább elérhető polgári történetíró – reneszánszát táplálta.⁹⁸⁵ Igaz, Király István a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus kapcsolatáról 1973-ban tartott akadémiai beszédében Molnár Eriket és Szekfű Gyulát együtt marasztalta el, és az újabb szellemi elzárkózás igényével alapozta meg a függetlenségi hagyományokat.⁹⁸⁶ Úgy tűnt, hogy a kommunista kánonban a megbélyegzett, kisajátított és az *újbeszélben* átfogalmazott népi mozgalom történelemértelmezésének tételei váltják fel ismét az ugyancsak kisajátított és átértelmezett század eleji szociáldemokrata és polgári radikális tételeket. Azt lehetett hinni, hogy az „illúziók váltógazdasága” jegyében Szabó Dezső és Németh László váltja fel Szabó Ervint és Molnár Eriket, és Molnár Erik mögött Szekfű Gyulát.⁹⁸⁷

Nem így történt. A hetvenes-nyolcvanas években újjászülettek Szekfű Gyula szerepének és életművének eszményítő értelmezései, amelyek elvezettek a Szekfű-centenárium idején a teljes rehabilitációhoz, majd ahhoz, hogy sokan a polgári tudományosság kizárólagos képviselőjének tekintsék Szekfű Gyulát.

Kosáry Domokos a polgári tudományosság európai színvonalú képviselője, a romantikus nacionalizmus következetes ellenfele, az illúzióoszlató tudós képét állította szembe az ötvenes-hatvanas évek reakciós ideológus sémájával.⁹⁸⁸ Pamlényi Ervin a *másik Szekfűt*, a *Magyar Nemzet* publicistáját mutatta be.⁹⁸⁹ E. Fehér Pál a realista történetíró és politikust méltatta.⁹⁹⁰ Nemeskürty István úgy látta, hogy Szekfű eljutott a realitáshoz, amikor moszkvai követ lett, életművét pedig moralista írói alkotásként értékelte.⁹⁹¹

Az egykori bírálók immár ugyancsak Szekfű Gyula életművét igazolták, nem csupán emléke előtt tiszteltek. Pach Zsigmond Pál az életmű diszkontinuus elemeit hangsúlyozta és tisztelgett a történetíró emléktáblájánál.⁹⁹² Egy másik egykori kritikus, Mérei Gyula is fejet hajtott megtagadott mestere emléke előtt.⁹⁹³

Kosáry Domokos *polgári tudós* értékelését a legnagyobb ambícióval és a legnagyobb terjedelemben Glatz Ferenc alkalmazta. Mindenekelőtt a *Magyarország újkori történetének forrásai* sorozat és előzményei történetének – így a fiatal Szekfű Gyulát ért hatásoknak – a számbavétele és értelmezése során.⁹⁹⁴

⁹⁸⁴ Hanák Péter, 1975. Vö. Dénes Iván Zoltán, 1976d; Kovács András, 1979.

⁹⁸⁵ Kunszabó Ferenc, 1983a, b.

⁹⁸⁶ Király István, 1973a, b, 1974a, b.

⁹⁸⁷ Az „illúziók váltógazdasága” Szabad György kifejezése: Szabad György, 1973. Vö. Szabó Miklós, 1989. 225–252.

⁹⁸⁸ Kosáry Domokos, 1943, 1971a, b, 1981. 321–355, 1989.

⁹⁸⁹ Pamlényi Ervin, 1989. 87–112.

⁹⁹⁰ E. Fehér Pál, 1976.

⁹⁹¹ Nemeskürty István, 1976, 1983.

⁹⁹² Pach Zsigmond Pál, 1983a, b.

⁹⁹³ Mérei Gyula, 1984.

⁹⁹⁴ Glatz Ferenc, 1969, 1970, 1976, 1980. 89–248, 1988. 66–103, 275–303, 1989, 1990a. 191–205, 1990b, 2009, 2010.

A hetvenes években kibontakozó Szekfű-reneszánst tehát a nyolcvanas években teljes és kizárólagos rehabilitálás és eszményítés követte. Olyannyira, hogy Kosáry Domokos centenáriumi előadásában 1943-as Szekfű-értékelését ismételte meg és helyezte újabb kontextusba.⁹⁹⁵ Glatz Ferenc pedig hamarosan műfajt és szerepet váltott. Ahelyett, hogy beváltotta volna hatvanas-hetvenes évekbeli historiográfiai programját, a *História* egyes számaihoz írt előszavaiban, majd akadémiai elnöki beszédeiben polihisztóri tudománypolitikai fejtegetésekbe bocsátkozott és a továbbiakban ezt a műfajt művelte.⁹⁹⁶

Akkor, amikor Kosáry Domokos, majd Glatz Ferenc a historiográfiai paradigmát meghatározó helyzetbe kerültek, úgy látszott, hogy végleg eldőlt: csak Szekfű önmagáról kialakított képe és ellenségképe közül lehet és kell választani. Amely szerint Szekfű Gyula a polgári történetíró, egykori vitapartnerei pedig romantikus nacionalista dilettánsok vagy demagógok. Kései utódaik is eszerint oszlottak meg: Szekfű követői a tudósok, bírálói pedig Andics Erzsébet, Révai József és Mód Aladár útját járják.

Holott R. Várkonyi Ágnes alapvető historiográfiai munkái nyilvánvalóvá tették, hogy ez egyáltalán nincs így, és nem kell, hogy így legyen.⁹⁹⁷ A megbélyegzés és az eszményítés váltógazdaságától független diskurzusra törekvés már évtizedek óta – újból és újból – érezhető. Ám úgy, ahogy az szokásos: kivételképpen, s a divátáramlatok és a régi és az új monopolhelyzetek ellenében.

A legkönnyebben ugyanis kortársai közül az ő műveit fedezhették fel azok, akik a történetírás története és a magyar történelem iránt érdeklődtek. A nyolcvanas évektől szinte minden műve újból megjelent a *Forradalom utántól* a *Bethlen Gáborig*, *A száműzött Rákóczi*tól a *Három nemzedék és ami utána következikig*, *A magyar bortermelő lelki alkatától* a *Magyar történet* kötetéig. Ám publikációinak a *Forradalom után* függelékében közölt listája csaknem egészében az 1943-ban közreadott bibliográfia újraközlése volt – néhány adattal kiegészítve, és nem tartalmazta az 1942 után megjelent művek túlnyomó többségét.⁹⁹⁸

Az indulati elutasítás és az érzelmi azonosulás, a megbélyegzés és az eszményítés hitvalló írásai ugyan még mindig uralják a szakirodalmat, de ha keresünk, számos könyvet és tanulmányt találunk, amelyek szerzői nem a hitvitázó irodalom műfaját művelték, hanem elmélyülten, értően, kellő ismerettel, forráskritikával és autonómiával foglalkoztak a szekfűi *oeuvre*-rel és kontextusával. Gergely András, Lackó Miklós, Miskolczy Ambrus, Rész Imre, Fazekas István, Romsics Gergely, Szabó Miklós és Trencsényi Balázs úttörő szempontokkal, összefüggésekkel, felismerésekkel és forrásokkal gazdagították az életmű feldolgozásának a feltételeit.⁹⁹⁹

⁹⁹⁵ Kosáry Domokos, 1943, 1971a, b, 1987. 221–223, 244–245, 321–355.

⁹⁹⁶ Glatz Ferenc, 1998, 2002a, b, 2003, 2004, 2008.

⁹⁹⁷ R. Várkonyi Ágnes, 1961, 1973. Vö. R. Várkonyi Ágnes, 2009, 2011a, b.

⁹⁹⁸ Glatz Ferenc előszava. In: Szekfű Gyula, 1983.

⁹⁹⁹ Gergely, András, 1983; Fazekas István, 2011; Lackó Miklós, 1975, 1988, 1996, 2007; Miskolczy Ambrus, 2001, 2004; Rész Imre, 2007, 2011, Rész Imre, szerk., 2008; Romsics Gergely, 2010; Trencsényi Balázs, 2011a.

Szekfű Gyula 1883-tól 1900-ig Székesfehérvárott, 1900-tól 1907-ig Budapesten, 1907-től 1925-ig Bécsben, 1925-től – a német megszállás és a nyilas uralom időszakát leszámítva – 1946-ig Budapesten, 1946-tól 1948-ig Moszkvában, 1948-tól 1955-ig pedig ismét Budapesten élt. Bécsben levéltáros, majd külügyi tisztviselő, Budapesten egyetemi tanár, szerkesztő és publicista, Moszkvában követ, majd Budapesten a kommunista hatalommal együttműködő közéleti méltóság volt. Számos könyvet írt, köztük olyanokat, amelyek meghatározóan formáltak a konzervatív keresztény középosztály magyar történelemről alkotott képét, kollektív identitásprogramját, a történelmi Magyarországról kialakított felfogását.

A történelmi Magyarország eszményét számára Szent István és Széchenyi testesítette meg. Az, ahogy ő alkotta meg őket, az, amit nekik tulajdonított. Szent István Magyarországa az ő felfogása szerint föderatív, a kisebbségeket védő keresztény magyar állam volt. Olyan, amely az ezerkilencszáznegyvenes évek elején alapot kínálhatott volna a helyreállítandó Nagy-Magyarország újjászervezése számára. Széchenyié pedig ideál: az, amely Magyarország fejlődésének belső megigazulását, keresztény, szerves fejlődését biztosíthatta volna a 19. század negyvenes éveitől az első világháború utáni forradalmakig és Trianonig. A Szent István-i Magyarország korszerű újraalkotása helyett morális csőd, kudarc és katasztrófa, a széchenyiánus regeneráció helyett érzelmi politika, a lehetőségek elfecsérlése és a történelmi Magyarország felosztása következett be.

A történelmi Magyarország eszménye nem valósult meg. Az ő felfogásában azok hibájából, akik nem hallgattak rá. Holott ő mindig is az érzelmi, felelőtlen, a realitásokkal számot nem vető politikával szemben az értelmi, a felelős, a realitásokkal számot vető politikára figyelmeztette olvasóit. 1913-ban, amikor Rákóczi korszerűtlen ideál, az erdélyi fejedelemség kergetésében, az egységes Magyarország helyett a széttagoltság újratermelésében marasztalta el. 1914–1916-ban, amikor *A száműzött Rákóczi*-botrányra adott válaszként megkonstruálta a *felelőtlen izgatók-elcsábított közvélemény-lelki független tudós* sémáját. Amivel megalkotta ön- és ellenségképét, a magyar történetírás, majd a magyar történelem török hódítás utáni időszakának *nagymagyar-kismagyar* szembeállítását.

Történelmi elbeszéléseiben a nagy narratívák visszavetítése helyett a hajdani korok belső mércéit kívánta megragadni és a korabeli összefüggéseket bemutatni. Kétségtelen szintetizáló képessége és az az igénye, hogy szélesebb olvasóközönségre tudjon hatást gyakorolni, mint a szűk szakmai közvélemény, egyrészt a mesterelbeszélés, a korábbi szintézis újrajrása, másrészt a publicisztika, majd politikai szerepvállalás

felé terelték. A szintézissel és a publicisztikával széles körben hatott. A politikai szerepvállalás viszont sokakat eltaszított.

Historicista szemlélete, a mindenkori – elsősorban külpolitikai – *realitás* hangsúlyozott figyelembe vétele és figyelembe vétetése kánonképző szerep igényével társult. Igyekezett ő kijelölni azt a diszkurzív teret, amelyben a diskurzus szereplőinek helyét – ha tehette – maga határozhatta meg, önmagának tartva fenn az utolsó szó jogát. Ami – tudjuk – politikai romantikus szerepre vall. Mindezt úgy tette, hogy a kívül és felül lévő pozíciójába helyezhesse magát. Ugyanis a Rákóczi-botrányt sohasem tudta feldolgozni, csak besorolni. Ezért élt meg majdnem minden bírálatot ellene irányuló támadásként és ezt próbálta megelőzni és kivédeni a helyzet pozicionálásával. Emiatt volt önsajnálata sokszor meghatározó, empátiája pedig gyakran elvont, áttételes vagy éppen teljesen hiányzott.

Politikai nyelvét az *európai mintakövetés* és a *nemzeti öncélúság* külön-külön és együttesen jó és rossz változatra osztása, megkettőzése, egymással szembeállítás és egyeztetése jellemezte.

Metamorfózisai mögött stabil, konstans magot, ideológiai konstrukciót találtunk, amelynek elemei változtak. Olyannyira, hogy élete utolsó évtizedében a *nagymagyar út* politikájából a túlélés, a szinte mindenáron alkalmazkodás és az *egyetemes nemzeti hagyomány* egyre kiüresedőbb képzete maradt meg. Hiszen a külpolitikai, nagyhatalmi realitáshoz alkalmazkodás maradt – megítélése szerint – a rendezett állapot fenntartásának egyedüli lehetősége. Az, amely a nemzet, annak értelmisége fennmaradását lehetővé teszi. A történelmi Magyarország illúziója a behódolás realitásának túlélési stratégiájához vezette. Keserűen és kiábrándultan. Másokat hibáztatva. Annak a tudatában, hogy az általa követett magatartásnak nincs alternatívája. A *kismagyar út* – biztosan meg volt róla győződve – saját korában is a semmibe vezet.

Recepcióját élete utolsó évtizedében elfoglalt pozíciója meghatározóan befolyásolta. Így, ezen az áron viszont ő lehetett az a polgári történetíró, akinek a műveit a hivatalos ideológia és történetírás után vagy helyett a leginkább kézenfekvő volt elővenni.

Helyét a modernitással szembeforduló, antimodernista historicista konzervatív történelmi elbeszélés, kollektív identitásprogram és helyzetkép európai mezőnyében lehetjük fel.

Teljesítménye, életműve, hagyatéka több szétfejtendő gondolati szálat, kibontandó szemléleti csomót, mint általa megoldott problémát hagyott ránk örökségül.

Rövidítésjegyzék és irodalom

- ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest
Ady Endre, 1907. – Werbőczy és az ő népe. *Budapesti Napló*, szeptember 8. <http://mek.oszk.hu/00500/00583/html/ady50.htm>
Ady Endre, 1911. – Kétmeggyőződésű emberek. *Nyugat*, 15. szám. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00085/02668.htm>
Ady és a „Magyar Szemle”, 1939. – *Magyar Szemle*, 10. 157–160
Ady Endre levelezése, 1998, 2001, 2009. – I. 1895–1907. S. a. r. és jegyz. Vitályos László, II. 1908–1909. S. a. r. Hegyi Katalin és Vitályos László, jegyz. Vitályos László, III. 1910–1911. S. a. r. és jegyz. Vitályos László. Akadémiai Kiadó –Argumentum Kiadó, Budapest.
Alexander, J, Eyerman, R, Giesen, B, Smelser, N, and Stompka, P, 2004. – *Cultural Trauma and Collective Memory*. University of California, Berkeley, CA.
Almásy József, 1943. – A nemzet tanító mestere. *Magyar Nemzet*, május 23.
Alszegehy Zsolt, 1942. – Nemzetietlen-e irodalmunknak úgynevezett „nemzetietlen kora”? *Irodalomtörténet*, 1. 1–13. http://epa.oszk.hu/02500/02518/00116/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1942_01_01-13.pdf
Alvinczi Péter, 1929. – Bethlen Gábor – új megvilágításban. *Kálvinista Szemle*, 5. 39–40, 6. 47–48.
Anderson, Benedict, 2006. – *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. L'Harmattan, Budapest. /Atelier füzetek/
Andics Erzsébet, 1949. – *Az egyházi reakció 1848/49-ben*. Szikra, Budapest.
Andics Erzsébet, 1955. – *Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején*. Szikra, Budapest.
Andics Erzsébet, 1968. – *1848-1849. Tanulmányok*. Kossuth, Budapest.
Andics Erzsébet, 1973. – *Metternich und die Frage Ungarns*. Akadémiai, Budapest.
Andics Erzsébet, 1975. – *Metternich és Magyarország*. Akadémiai, Budapest.
Andics Erzsébet, összegyűjt, szerk, bev, 1952, 1965, 1981. – *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848/49-ben*. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. /Magyarország újabbkori történetének forrásai/.
Andrássy Gyula, 1896. – *Az 1867-iki kiegyezésről*. Franklin, Budapest.
Andrássy, Julius, 1897. – *Ungarns Ausgleich mit Österreich vom Jahre 1867*. Duncker-Humblot, Leipzig.
Andrássy Gyula, 1900. – *Miként tartotta fenn Magyarország a középkorban alkotmányos szabadságát?* Hornyánszky, Budapest.

Andrássy, Julius, 1908. – *The Development of Hungarian Constitutional Liberty*. K. Paul-Trench, Trübner, London.

Andrássy Gyula, 1901–1911. – *A magyar állam fönntmaradásának és alkotmányos szabadságának okai a harmincéves háborútól a Pragmatica Sanctióig*. I–III. Franklin, Budapest.

Andrássy Gyula, 1914a. – *A száműzött Rákóczi*. Franklin, Budapest.

Andrássy Gyula, 1914b. – *A háború és a társadalom*. Singer-Wolfner, Budapest.

Andrássy Gyula, 1915a. – *A háború okai*. Pallas, Budapest.

Andrássy Gyula, 1915b. – *Kinek a bűne a háború?* Franklin, Budapest.

Andrássy Gyula, 1916a. – *A világháború problémái*. Élet, Budapest.

Andrássy, Julius, 1916b. – *Interessen-Solidarität des Deutschtums und Ungartums*. Schweitzer, München, Berlin, Leipzig.

Andrássy Gyula, 1916c. – *A magyarság és németiség érdekszolidaritása*. Franklin, Budapest.

Andrássy, Julius, 1917. – *Die Friedensfrage*. Franklin, Budapest.

Andrássy Gyula, 1918. – *A háború és a béke*. Franklin, Budapest.

Andrássy, Julius, 1920a. – *Diplomatie und Weltkrieg*. Ullstein, Berlin, Wien.

Andrássy Gyula, 1920b. – *A királykérdés jogi szempontból*. Pfeiffer, Budapest.

Andrássy Gyula, 1921. – *Diplomácia és világháború*. Légrády, Budapest.

Andrássy Gyula, 1922. – *Miért kell a törvényes király?* Pallas Nyomda, Budapest. /Álnéven: Írta egy puccskarlista/

Andrássy, Julius, 1924. – *Bismarck und Andrássy. Betrachtungen zur Vorgeschichte des Weltkrieges*. Kelet Népe–Das junge Europa, Druck, Pallas, Budapest, Leipzig.

Andrássy Gyula, 1925–1926. – *A világháború előzményei*. I–II. Franklin, Budapest.

Angyal Dávid, 1882. – Ocskay László. *Budapesti Szemle*, 30. k. 161–202.

Angyal Dávid, 1885. – I. Lipót kormánya és Magyarország. *Budapesti Szemle*, 45. k. 18–42.

Angyal Dávid, 1897. – *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*. A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. VI. k. Athenaeum Irodalmi Részvénytársaság, Budapest.

Angyal Dávid, 1900. – *Bethlen Gábor életrajza*. Magyar Könyvtár, Budapest.

Angyal Dávid, 1905a. – Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosása történetéhez. *Századok*, 197–222.

Angyal Dávid, 1905b. – Francia levelek és jelentések a Rákóczi-emigráció történetéhez. *Történelmi Tár*, 112–142, 185–222.

Angyal Dávid, 1907. – Gróf Széchenyi István történeti eszméi. *Budapesti Szemle*, 130. k. 161–177, 347–370, 131. k. 56–94.

Angyal Dávid, 1908. – Histoire politique de l' exil du Prince François Rákóczi. *Revue de Hongrie*, I. 162–165, 293–310.

Angyal Dávid 1910. – Gróf Széchenyi István emlékezete. *Akadémiai Értesítő*, 359–373.

Angyal Dávid, 1915. – Angyal Dávid nyilvános rendes tanár érdemleges jelentése Szekfű Gyula magántanári képesítéséről. Budapest, május 11. *EKL BK 1774/1913–1914b*.

Angyal Dávid, 1916. – A budai basák magyar nyelvű levelezése. (Ismertetés). *Budapesti Szemle*, 165. k. 305–311.

Angyal Dávid, 1917. – Török történetírók. (Ismertetés). *Budapesti Szemle*, 172. k. 308–309.

Angyal Dávid, 1918. – Károlyi Árpád az 1606-iki bécsi békéről. *Budapesti Szemle*, 173. k. 462–464.

Angyal Dávid, 1919. – Gróf Tisza István, *Történeti Szemle*, 146–157.

Angyal Dávid, 1920a. – *A Magyar Tudományos Akadémia válasza a cseh Akadémiának*. Hornyánszky, Budapest.

Angyal Dávid, 1920b. – Mohács. *Budapesti Szemle*, 181. k. 29–39.

Angyal Dávid, 1920c. – Gróf Tisza István emlékezete. *Budapesti Szemle*, 184. k. 1–30.

Angyal Dávid, 1921. – Riedl Frigyes. *Budapesti Szemle*, 188. k. 124–128.

Angyal Dávid, 1923. – Károlyi Árpád. *Budapesti Hírlap*, 226. szám.

Angyal Dávid, 1928. – Gabriel Bethlen. *Revue Historique*. 158. k. 19–80.

Angyal Dávid, 1929, 1930. – Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. *Századok*, 353–364, 465–485, 577–606.

Angyal Dávid, 1935. – II. Rákóczi Ferenc. *Budapesti Szemle*, 237. k. 265–299.

Angyal Dávid, 1937. – *Történeti tanulmányok*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. http://mtda.hu/books/angyal_david_torteneti_tanulmanyok.pdf

Angyal Dávid 1943. – *Emlékek*. I–V. MTAKK Ms 810. Nyomtatásban: *Angyal Dávid, 1971*.

Angyal Dávid, 1971. – *Emlékezések*. Péter László bevezető tanulmányával. S. a. r. és jegyz: Czigány Lóránt. Szepsi Csombor Kör, London.

Angyal Dávid, 2000. – Angyal Dávid 1942-es naplója. Közzéteszi: Papp István. *Századok*, 6. 1429–1448.

Angyal Dávid, 2001. – Angyal Dávid naplója (1942. október 30 – 1943. szeptember 5.). Közzéteszi: Schweitzer Gábor – Gantner Brigitta Eszter. *Századok*, 3. 703–754.

Antohi, Sorin, Trencsényi, Balázs, Apor, Péter, ed, 2007. – *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Central European University Press, Budapest–New York, NY.

Apponyi Albert, 1922–1934. – *Emlékirataim. Ötven év*. I–II. Pantheon, Budapest.

Apponyi Albert, 1933. – *Élmények és emlékek*. S. a. r. Jánoky Madocsány Sarolta. Athenaeum, Budapest.

Arendt, Hannah, 1991. – *A forradalom*. Ford. Pap Mária. Európa, Budapest.

Arendt, Hannah, 1992. – *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc, Berényi Gábor. Európa, Budapest.

Arendt, Hannah, 1995. – *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén.* Ford. Módos Magdolna. Osiris–Readers International, Budapest.

Arendt, Hannah, 2000. – *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a Gonosz banalitásáról.* Ford. Mesés Péter, Pató Attila. Osiris, Budapest.

Arendt, Hannah, 2002. – *A sivatag és az oázisok.* Ford. Mesés Péter, Pató Attila. Gond–Palatinus, Budapest.

Aron, Raymond, 1955. – *Polémies.* Gallimard, Paris. /Les Essais/

Aron, Raymond, 2006. – *Az értelmiség ópiuma.* Ford. Kovács Zsolt. Akadémiai, Budapest.

Asbóth János, 1875. – *Magyar conservatív politika.* Légrády testvérek, Budapest.

Asbóth János, 1876. – *Irodalmi és politikai arcképek.* Légrády testvérek, Budapest.

Asbóth János, 1892. – *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez.* Athenaeum, Budapest.

Asztalos Miklós–Pethő Sándor, 1933. – *A magyar nemzet története ősidőktől napjainkig.* Bev. Szekfű Gyula. Lantos Könyvkiadó Vállalat, Budapest.

Az átértékelt Bethlen Gábor, 1929. – *Kálvinista Szemle*, 45. 365–366.

Az igazi Bethlen Gábor, 1929. – *Kálvinista Szemle*, 50. 405.

Babits Mihály, 1919. – Magyar költő kilencszáztizenkilencben. In: *Babits Mihály*, 1978. I. 646–667.

Babits Mihály, 1928. – Az írástudók árulása. *Nyugat*, II. 355–366. In: *Babits Mihály*, 1978. II. 207–234. <http://mek.oszk.hu/05000/05048/>

Babits Mihály, 1931a. – Szellemtörténet. *Nyugat*, II. 321–336. In: *Babits Mihály*, 1978. II. 299–319. <http://mek.oszk.hu/05200/05258/html/04.htm>

Babits Mihály, 1931b. – Transzylvanizmus. Tabéry Géza: Emlékkönyv. *Nyugat*, 21. szám. Figyelő. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00524/16378.htm>

Babits Mihály, 1936. – Széchenyi István. In: *Mai magyarok régi magyarokról.* Összeáll: Fejtő Ferenc. Cserépfalvi, Budapest. 146–154.

Babits Mihály, 1939. – A magyar jellemről. In: *Szekfű Gyula, szerk, 1939.* 37–86; *Babits Mihály*, 1978. II. 628–665. <http://mek.oszk.hu/05000/05049/>

Babits Mihály, 1978. – *Esszék, tanulmányok.* Összegyűjt, gond, utószó és jegyz. Belia György. I–II. Szépirodalmi, Budapest. /Babits Mihály művei/

Babits Mihály, 1980. – *Beszélgető-füzetei, 1938.* Gond. Belia György. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

Bainville, Jacques, 1918. – *Histoire de trois generations avec un épilogue pour la quatrième.* Fayard, Paris.

Bainville, Jacques, 1920. – *Les consequences politiques de la paix.* Fayard, Paris.

Bainville, Jacques, 1925. – *Franciaország története.* Ford. Révay József. Athenaeum, Budapest.

Bainville, Jacques, 1932. – *Bismarck.* Éditions de Siècle, Paris.

Bainville, Jacques, 1933. – *Histoire de deux peuples continuée jusqu'à Hitler.* Fayard, Paris.

Bainville, Jacques, 1936. – *Diktátorok.* Ford. Havas József. Dante, Budapest.

Bainville, Jacques, 1937. – *Napoleon.* Ford. Hevesi András. Athenaeum, Budapest.

Bainville, Jacques, 1940. – *Geschichte zweiter Völker. Frankreichs kampf gegen die deutsche Einheit.* Übert Albrecht Erich Günther, einl. Friedrich Grimm. Hanseatische Verlanganst, Hamburg.

Bajcsy-Zsilinszky Endre, 1938. – *Egyetlen út: a magyar paraszt.* Kelet Népe kiadása, Budapest.

Bajcsy-Zsilinszky Endre, 1941. – *Helyünk és sorsunk Európában.* Gergely, Budapest.

Bajcsy-Zsilinszky Endre, 1942. – Félreértett Széchenyi, száműzött Kossuth. *MTAKK Ms 10205/3.*

Balanyi György, 1937. – Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. VII. k. Szekfű Gyula: A XIX. és XX. század. *Századok*, 356–360.

Balázs Vera és Tibor, 1948. – Az 1849-es békepárt és mai ideológusai. (Szabó István: Debrecen 1849. január–május c. kötet bírálata). *Társadalmi Szemle*, 12. 823–832.

Balázs Tibor, Balázs Tiborné, Hanák Péter, S. Sándor Pál, Spira György, 1948. – 1848 centenáriumának magyar történeti irodalma. *Századok*, 1–4. 336–352.

Balla Antal, 1942. – *Magyarország története.* Második, bővített kiadás. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, Budapest.

Ballagi Aladár, 1914. – „A száműzött Rákóczi”. *Akadémiai Értesítő*, 25. k. 289–300. füzet, 412–429. http://real-j.mtak.hu/97/1/AkademiaiErtesito_1914.pdf

Ballagi Aladár, 1916. – *Az igazi Rákóczi.* Rényi Károly kiadása, Budapest.

Balog Iván, 2004. – *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 2./

Balogh Margit, 1989. – A címzetek: Grösz József és Mindszenty József. Szekfű Gyula ismeretlen levele. *Magyar Napló*, dec. 22. 14.

Balogh Tamás, 2002. – „...a fojtó állapotból kedves levele mentett meg”. Schöpflin Aladár és Szekfű Gyula levelezése. *Irodalomtörténet*, 3. 361–381. http://epa.oszk.hu/02500/02518/00297/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_2002_03_361-381.pdf

Balogh Tamás, 2013. – *Ő volt Thienemann.* Kijárat, Budapest.

Bandy, Alex, 2014. – *A Csokoládé-gyilkosság. Egy filozófus másik élete.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Baráth Katalin, 2007. – „Nemegyszer szuggesztív erejű”. Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához. In: *Paska Rudolf, szerk, 2007.* 167–184.

Baráth Magdolna – Molnár Antal, szerk, 2012. – *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Magyar Országos Levéltár, Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, Győr Megyei Jogú Város Levéltára. Győr.

Bárdi Nándor, 1993. – Bibó és Erdély. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk, 1999.* 191–197.

Bárdi Nándor, 1998. – Németh László. In: *Romsics Ignác – ifj. Bertényi Iván, szerk, 1998.* 175–192.

Bárdi Nándor, 2004. – *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* Kalligram, Pozsony.

Bárdi Nándor, 2006. – Nép, nemzet, szuverenitás. *Fundamentum*, 2, 81–89.

Bárdi Nándor, 2013. – *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. Magyar Kisebbség könyvtára.

Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László, szerk, 2008. – *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

Barta István, 1935. – *Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Barta, Stefan, 1937. – *Ungarn in der Wiener Universität des Jesuitenzeitalters*. Dunántúl Nyomda, Budapest, Pécs.

Barta István, 1940. – *Az aradi vár foglyainak emlékkönyve 1850-ből*. Közgazdasági Nyomda, Nagykanizsa.

Barta, Stefan, 1943. – Julius Szekfű 60s Jahre alt. *Ungarische Jahrbücher*, 282–286.

Barta István, 1946. – *A magyar tudományos élet harca a német szellemi imperializmus ellen*. Budapest. /Barcsai Géza álnéven/.

Barta István, összeáll, s. a. r., 1951. – *Kossuth Lajos: Fel mindnyájan a hon védelmére! Válogatott cikkek, beszédek és egyéb iratok*. Magyar Történelmi Társulat, Művelt Nép, Budapest.

Barta István, 1952a. – Kossuth alföldi toborzó körútja 1848 őszén. *Századok*, 1. 149–166.

Barta István, 1952b. – Kossuth és Csányi. *Századok*, 3–4. 593–687.

Barta István, 1966. – *A fiatal Kossuth*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Barta, Stefan, hrg, 1940. – *Die Judenfrage in Ungarn*. Stádium, Budapest.

Barta István, szerk, bev, 1959. – *Széchenyi István válogatott írásai*. Gondolat, Budapest.

Bartal György, 1860. – *A Csallóköz történeti vázlat*. Heckenast, Pest.

Bártfai György–Hanák Gábor–Glatz Ferenc, 1982, 1993. – *Szekfű Gyula 1883–1955*. Magyar Mozgóképkincs Megismertetéséért Alapítvány, Budapest. Film. OSZK, Film és Videotár, 369864.

Bartók György, 1929. – Bethlen Gábor szelleme. *Protestáns Szemle*, 10. 657–663.

Bartók György, 2001a. – *Válogatott filozófiai írások*. Szerk. Tonk Márton és Szélyes Éva. Pro Philosophia, Szeged. /A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai/.

Bartók György, 2001b. – *Szellem és rendszer. Válogatott írások*. Vál. és összeáll. Filep Tamás Gusztáv és Percz László. Ister, Budapest. /Magyar Minerva/

Bartucz Lajos, 1939. – Magyar ember, típus, faj. In: *Szekfű Gyula, szerk, 1939*. 137–192.

Bátonyi, Gábor, 2012. – Mission to Survive: Hungarian Historian Gyula Szekfű as Agent and Diplomat. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 90. No. 4, October 2012. pp. 705–734.

Baumgarten, Hermann, 1974. – *Der deutsche Liberalismus. Eine Selbstkritik*. Hrsg. Adolf N. Birke. Ullstein Verlag, Frankfurt am Main–Berlin–Wien.

Bechhofer, F. and D. McCrone, D., eds, 2009. – *National Identity, Nationalism and Constitutional Change*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.

Beke Margit, szerk, 1996. – *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között*. Argumentum Kiadó, Budapest–Köln.

Below, Georg, von, 1900. – *Territorium und Stadt. Aufsätze zur deutschen Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte*. Druck und Verlag von R. Oldenbourg, München und Leipzig.

Bencéné Fekete Andrea, 2004. – *Mika Sándor tanítási módszerei*. Történelemtanítás. Online didaktikai folyóirat. <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2013/12/bencene-fekete-andrea-mika-sandor-tanitasi-modszerei-04-03-04/>

Benda Kálmán, 1937. – *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században*. Bethlen Nyomda, Budapest.

Benda Kálmán, 1955. – *A Bocskai-szabadságharc*. Művelt Nép, Budapest.

Benda Kálmán, 1957. – *A magyar jakobinus mozgalom története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benda Kálmán, 1978. – *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéhez*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Benda Kálmán–Fügedi Erik, 1979. – *A magyar korona regénye*. Magvető, Budapest.

Benda Kálmán, s. a. r, 1952–1957. – *A magyar jakobinusok iratai*. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. /Magyarország újabbkori történetének forrásai/

Benda Kálmán, s. a. r, 2003. – *Ráday Pál iratai, 1709–1711*. Ráday Gyűjtemény, Budapest.

Beöthy Zsolt, Badics Ferenc, szerk, 1907. – *A magyar irodalom története*. Második kötet. Kisfaludy Károly felléptétől a kiegyezésig. Athenaeum, Budapest.

Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly, 2008. – *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Ford. Bethlen Attila, Lajtai L. László, ifj. Benda Kálmán. Napvilág, Budapest.

Berlin, Isaiah, 1980. – *Concepts & Categories. Philosophical Essays*. Oxford University Press, Oxford.

Berlin, Isaiah, 1981. – *Against the Current. Essays in the History of Ideas*. Oxford University Press, Oxford.

Berlin, Isaiah, 1990. – *Négy esszé a szabadságról*. Ford. Erős Ferenc, Berényi Gábor. Utószó: Dénes Iván Zoltán. Európa Könyvkiadó, Budapest

Berlin, Isaiah, 1999. – *The Roots of Romanticism*. The A. W. Mellon Lectures in the Fine Arts, 1965. The National Gallery of Arts, Washington, DC. Edited by Henry Hardy. Chatto and Windus, London.

Berlin, Isaiah, 2000. – *The Power of Ideas*. Ed. by Henry Hardy. Princeton University Press, Princeton, NJ.

Berlin, Isaiah, 2002. – *Liberty*. Ed. by Henry Hardy. With an Essay on Berlin and His Critics by Ian Harris. Oxford University Press, Oxford.

Berlin, Isaiah, 2003. – *Freedom and Its Betrayal. Six Enemies of Human Liberty*. Ed. by Henry Hardy. Pimlico, London.

Berlin, Isaiah, 2006. – *Political Ideas in the Romantic Age. Their Rise and Influence on Modern Thought*. Edited by Henry Hardy. With an introduction by Joshua L. Cherniss. Chatto and Windus, London.

Bethlen Gáborról, 1929. – Bethlen Gáborról írt könyve miatt zsúrit kért Szekfű Gyula ellen R. Kiss István. *Keleti Újság*, 281. 1–2.

Bethlen István, 1933. – *Magyarország kisebbségi politikája*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Bethlen, Stephen, 1934. – *The Treaty of Trianon and European Peace. Four Lectures delivered in London in November 1933*. Preface by Lord Newton. Longmans, Green, London–New York–Toronto.

Bethlen István, 1943. – Előszó. *Történetíró és nemzetnevelő*. *Magyar Szemle*, 5. 225–226.

Bethlen István, 1985. – *Hungarian Politics during World War Two: Treatise and Indictment*. Trofenik, München.

Bethlen István, 1988. – *Emlékirata, 1944*. S. a. r, jegyz.: Romsics Ignác. Zrínyi, Budapest.

Bethlen István, 2000. – *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk, utószó: Romsics Ignác. Osiris, Budapest. /Millenniumi magyar történelem. Politikai gondolkodók/

Biblia, 1994. – *Teljes kétnyelvű (héber–magyar) Biblia 2 kötetben*. Makkabi Kiadói Kft, Budapest.

Bibó István, 1923. – A magyarság és a magyar társadalom jelleme. *Társadalomtudomány*, 3–4. 367–385.

BIM – Bibó István munkái. *Centenáriumi sorozat*. 1–12. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011–2012. Sorozatszerkesztő: Dénes Iván Zoltán.

BIM 2. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat*. 2. *Politikai históriák*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.

BIM 3. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat*. 3. *A magyar demokrácia válsága*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.

BIM 5. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat*. 5. *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.

BIM 7. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat*. 7. *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.

BIM 8. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat*. 8. *Zsidókérdés*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.

BIM 9. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat*. 9. *Az európai politikai fejlődés értelme*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.

BIM 11. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat*. 11. *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.

BIM 12. – *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat*. 12. *Visszaemlékezések*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.

Bibó István – Pajkossy Gábor, 1977. – *Az 1790/91. 67. tc. és az 1825/27. 8., 9., és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikoláris bizottságok kiadványainak bibliográfiája*. Kézirat gyanánt. Országgyűlési Könyvtár, Budapest.

Bíró Judit, 1993. – A Singer–Marczali-ügy. Botrány három felvonásban. In: *Gerő András, összeáll, 1993*. 117–136.

Bíró Sándor, 1936. – *A bujdosó fejedelem. II. Rákóczi Ferenc élete*. Ágisz, Braşov.

Bíró Sándor, 1942a. – *A Tribuna és a magyarországi román közvélemény*. Minerva, Kolozsvár. /A budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Kelet-európai Történeti Intézetének kiadványai/

Bíró Sándor, 1942b. – *A kolozsvári egyetem a román uralom alatt*. Athenaeum, Budapest.

Bíró Sándor, 1954. – *Bălcescu Miklós a magyar és román nép összefogásáért*. Egyetemi Nyomda, Budapest. /Útmutató a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára/

Bíró Sándor, 1960. – *Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Bíró Sándor, 1985. – *A román nép története*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Bíró, Sándor, 1992. – *The Nationalities Problem in Transylvania, 1867–1940. A Social History of the Romanian Minority under Hungarian Rule, 1867–1918 and the Hungarian Minority under Romanian Rule*. Atlantic Research and Publication, Boulder, CO, Highland Lakes, NJ. /East European monographs/.

Bíró Sándor, 1995. – *Mátyás király*. Kriterion, Bukarest. /Kriterion kincses könyvtár/.

Bíró Sándor, 2002. – *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Pro-Print, Csíkszereda. /Magyar kisebbség könyvtára/.

Bíró Sándor–Szilágyi István, szerk, 1995. – *A magyar református egyház története*. Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémia, Sárospatak. /Az Egyháztörténeti Tanszék kiadványai/.

Bisztray Gyula, 1942a. – *Az erdélyi tudományos élet és az egyetemi gondolat*. Athenaeum, Budapest.

Bisztray Gyula, 1942b. – *Színházi esték: 1930–1940*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Bisztray Gyula, 1943a. – *Éltem én is Arkádiában*. Láthatár, Budapest.

Bisztray Gyula, 1943b. – *Író és nemzet*. Révai, Budapest.

Bisztray Gyula, 1943c. – A „Magyar Szemle”. *Történetíró és nemzetnevelő*. *Magyar Szemle*, 5. 259–268.

Bisztray Gyula, 1944. – *Az ősi föld*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Bisztray Gyula, 1976. – *Könyvek között egy életen át*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Bisztray Gyula: *Szekfű Gyuláról*. – Néhány személyes emlékem Szekfű Gyuláról. *EKK G 635/65*. 1–5.

Bisztray Gyula *Magyar Szemlével kapcsolatos iratai* – OSZKK Fond 7/2660.

Bittner, Ludwig, 1914–1915. – „Eckhart Ferenc Mitteilungen-ismertetése kapcsán A száműzött Rákócziáról és a botrányról.” *Historische Zeitschrift*, 115. Bd. 13. Folge. 19. Bd. 686. MTAKK Ms 333/8.

BK – Bölcsészkar iratok, EKL.

BKÜJ – Bölcsészkar ülési jegyzőkönyvek, EKL.

Bleyer Jakab, 1917. – A magyar–német szövetség. *Magyar Figyelő*, 1917. IV. 201–204. mek.oszk.hu/12800/12850/12850.pdf

Bleyer Jakob, 1918. – Der Staat Ungarn und die mitteleuropäische Gemeinschaft. *Pester Lloyd*, jan. 31.

Boedeker, H., hrg. 2002. – *Begriffsgeschichte–Diskursgeschichte–Metapherngeschichte*. Wallstein Verlag, Göttingen.

Bóka László, 1937. – Ady és Szekfű. *Apolló*. 6–7. 74–93.

Bóka László, 1966. – *Válogatott tanulmányok*. Vál. és szerk. Sík Csaba. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Bolgár Elek, 1938a. – A magyar szellem-történeti iskola. *Új Hang*. Kerékgyártó Kálmán álnéven.

Bolgár Elek, 1938b. – Magyar történet. *Új Hang*. Kerékgyártó Kálmán álnéven.

Bolla Ilona, 1983. – *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bónis György, 1948. – *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Nagyenyedi Bethlen Nyomda, Kolozsvár.

Borsi-Kálmán Béla, Dénes Iván Zoltán, Ferge Zsuzsa, Miskolczy Ambrus, szerk. 2013. – *Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára*. Sík Kiadó, Budapest. www.bibomuhely.hu/kiadvanyok

Borsody István, 1953. – A hanyatló kor történetirója: Szekfű Gyula. *Látóhatár*, 5. 289–292. Kötetben: *Borsody István, 2000*. 259–265.

Borsody István, 2000. – *Amerikai évek. Egy magyar federalista írásaiból*. Osiris Kiadó, Budapest.

Böloni György, 1918. – A magyar állam életrajza. *Esztendő*, június. 132–135.

Braham, Randolph L., 1988. – *A magyar Holocaust*. Ford. Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres Iván. Gondolat, Budapest, Blackburn International Incorporation, Wilmington. I–II.

Braun Róbert, 1918. – A magyar történetírás revíziójához. *Huszedik Század*, 71–74.

Braun Róbert, 1921. – A liberalizmus bukása. *Auróra*, 5–12.

Braun Róbert, 1922. – Új előszó egy régi könyvhöz. *Szocializmus*, 428–430.

Breakwell, G. M., 1986. – *Coping with Threatened Identities*. Meuthen, London.

Bretter Zoltán, 2007. – Thuküdidész – avagy ez a politika? In: *Ludassy Mária, szerk. 2007*. 497–521.

Brown, D. P. Schefflin, A. W. Hammond, D. C., 1998. – *Memory, Trauma Treatment, and the Law*. W. W. Norton, New York, NY.

Brubaker, Rogers, 2006. – *Nacionalizmus új keretek között*. Ford. Erdősi Péter. L'Har-mattan–Atelier, Budapest. /Atelier füzetek/

Brunzel Balázs, 2004. – A sérelmi politikus kismestől a liberális demokrata értelmiségi politikusig. Tudományos művek 1943/1946–2002. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk. 2004a*. 122–159.

Buber, Martin, 1991. – *A próféták hite*. Atlantisz Kiadó, Budapest. /A kútnál/

Butler, Hubert, 1996. – *Independent Spirit. Essays*. Farrar, Straus and Giroux, New York, NY.

Butterfield, Herbert, 1931. – *The Whig Interpretation of History*. Bell, London.

Cavallier, Kodály és Szekfű, 1948. – Cavallier, Kodály és Szekfű Mindszenty politikája ellen. *Szabad Nép*, december 19. 3.

Cedroni, Lorella, 1993. – *I tempi e le opera di Guglielmo Ferrero*. Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli.

CFKI – Cisztercita Rend Katolikus Főgimnáziumának iratai. *FML*.

Colley, Linda, 1992. – *Britons. Forging the Nation 1707–1837*. Yale University Press, New Haven & London.

Concha Győző, 1921. – A konzervatív és a liberális elv. *Budapesti Szemle*, 186. k. 532. szám. 25–80.

Conrad, C. and Conrad, S., 2002. – *Die Nation Schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Curriculum vitae, 1914. – EKL EL BK 1459/1913–1914.

Czigány Lóránt, 2005. – *Írok, tehát vagyok. Emigráns napjaim múlása. 1971–1981*. Kortárs, Budapest.

Czine Mihály, 1960. – *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Magvető, Budapest. epa.oszk.hu/00000/00001/.../ITK_EPA00001_1962_01_103-106.pdf

Csapodi Csaba, 1933. – *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. sz. első felében*. Kovács Nyomda, Budapest.

Csapodi Csaba, 1941a. – *Társadalmi kérdés és katolicizmus Magyarországon*. Egyetemi nyomda, Budapest.

Csapodi Csaba, 1941b. – *A legnagyobb magyar*. Stádium, Budapest.

Csapodi Csaba, 1942a. – *A magyar barokk*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Csapodi Csaba, 1942b. – *Bars megye verebélyi járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban*. Athenaeum, Budapest.

Csapodi Csaba, 1943. – Katolicizmus. *Történetíró és nemzetnevelő. Magyar Szemle*, 5. 240–244.

Csapodi Csaba, 1993. – *Gróf Zichy Nándor élete és politikája: 1828–1911*. METEM, Budapest–Toronto.

Csapodi Csaba, Tóth András, Vértessy Miklós, 1987. – *Magyar könyvtártörténet*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Csapodiné Gárdonyi Klára, 1943. – Szekfű Gyula műveinek bibliográfiája. *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv*, 765–773.

Császtvay Tünde, 2006. – A pornográf Löwy. 2000, július–augusztus, 39–53.

Császtvay Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor, szerk. 2009. – *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Argumentum, Budapest.

Csécsy Imre, 1914. – Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi. *Új Magyar Szemle*, 2. 26–27.

Csécsey Imre, 1934a. – Német szellemtudomány, magyar liberalizmus. *Századunk*, 223–235.

Csécsey Imre, 1934b. – Népiség, nemzet, állam. (Megjegyzések Szekfű cikkéhez). *Századunk*, 288–292.

Csécsey Imre, 1937. – Szekfű Gyula bírálata a középosztályról. *Századunk*, 34–36.

Csécsey Imre, 1939a. – Szekfű Gyula az asszimilációról és disszimilációról. *Századunk*, 128–130.

Csécsey Imre, 1939b. – Az asszimiláció kora a magyar irodalomban (1867–1914). *Századunk*, 130–132.

Csécsey Imre, 1946 (1943). – *Világos pillanat*. Antiqua, Budapest.

Csécsey Imre, 1988. – *Radikalizmus és demokrácia. Válogatott írások*. Szerk, bev. Valuch Tibor, utószó: Szalai Pál, bibliográfia: Kerékgyártó Béla és Valuch Tibor. Aetas, Csapó és Kft, Szeged. (Aetas könyvek 2.)

Csehy Zoltán, 2013. – Valami rejtélyes vonzalom. *Irodalmi Szemle*, <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2013/2013-november/1777-csehy-zoltan-valami-rejtelyes-vonzalom>

Cserne Péter, 2004. – Köznemesi felkelő vagy következetlen forradalmár? Szabó Ervin és Révai József Kossuth-értelmezései. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk, 2004a*. 65–97.

Csicsery-Rónay István – Cserenyey Géza, 1998. – *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. 1956-os Intézet, Budapest.

Csuday Jenő, 1934. – *Nemzeti történetírásunk téves útjai*. Szalay Nyomda, Budapest.

Csunderlik Péter, 2011. – „A kicsapó és megfeneklő hullám”. A száműzött Rákóczi poétikája. *Kommentár*, 2. 24–39.

Csunderlik Péter, 2013. – A pojától az ikonig. Szekfű Gyula Rákóczi-képének átváltozásai. *Aetas*, 4. 119–130.

Csurgai Horváth József, 2011. – Szekfű és Székesfehérvár. In: *Ujváry Gábor, szerk, 2011a*. 9–13.

Csurgai Horváth József, 2014. – *Székesfehérvár urbanizációja. A városfejlődés a kiegyezés korában*. Ráció Kiadó, Budapest.

Czigány István, közread, bev, 1990. – Szekfű Gyula: Bercsényi és Károlyi a szatmári béke előtt. Egy kiadatlan akadémiai székfoglaló. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. 140–149.

Danieli, Yael, 1998. – *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. Kluwer Academic, New York, NY.

Darvas József, 1945. – Új szellemi frontot! *Szabad Nép*, május 13.

Dávidházi Péter, 2004. – *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó, Budapest. .

Dávidházi Péter, 2009. – *Menj, vándor! Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés*. Pro Pannonia, Pécs. /A Pécsi Tudományegyetem Irodalomtörténeti Tanszékének kiadványsorozata. Thienemann-előadások 4./

Davis, John A., 2012. – How Many Italies? Reconciliation, the Risorgimento and Italy's North South Divide. *European Review*, 20, 4. pp. 505–513. <https://www.journals.cambridge.org/erw>

Deák Ágnes, 1993. – Eötvös József. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993b*. 38–47.

Deák Ágnes, 2000. – „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Osiris, Budapest.

Deák Ágnes, 2010. – *A koronás Wargha. Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Deák Ágnes–Völgyesy Orsolya, szerk, 2011. – *História mezején: A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

Deák emlékezete, 1889–1890. – *Deák Ferenc emlékezete*. Összeáll, s. a. r. Váczy János. I–II. Ráth, Budapest.

Deér József, 1928. – *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*. Somogy Megyei Keresztény Nyomda, Budapest.

Deér József, 1931. – *A magyar-horvát államközösség kezdetei*. Egyetemi Nyomda, Budapest. /A Jancsó Benedek Társaság kiadványai/.

Deér József, 1936a. – *A magyar nemzeti öntudat kialakulása*. Magyarástudomány, Kecskemét. /A Magyarástudomány tanulmányai/.

Deér József, 1936b. – *Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft*. Sárkány Nyomda, Budapest. /Ostmitteleuropäische Bibliothek/.

Deér József, 1936c. – *Zsigmond király honvédelmi politikája*. Dunántúl, Pécs.

Deér József, 1938. – *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Deér József, szerk, 1940. – *Erdély*. Athenaeum, Honvéd Térképészeti Intézet, Budapest.

Deér József, 1942a. – *A magyar királyság megalakulása*. Magyar Történettudományi Intézet, Athenaeum, Budapest.

Deér József, 1942b. – *Die Entstehung des ungarischen Königtums*. Sárkány Nyomda, Budapest. /Ostmitteleuropäische Bibliothek/.

Deér József, 1952. – *Der Kaiserornat Friedrichs II*. Francke, Bernae. /Dissertationes Bernenses historiam orbis antiqui nascentisque medii aevi elucubrantes Ser. 2./.

Deér József, 1959. – *The Dynastic Porphyry Tombs of the Normann Period in Sicily*. Harvard University Press, Cambridge, MA. /Dumbarton Oaks Studies/.

Deér József et alia, szerk, 1943–1944. – *Magyarok és románok*. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest.

Degré Alajos, szerk, 1976. – *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. /Zalai Gyűjtemény 5./.

Dénes Iván Zoltán, 1976a. – *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dénes Iván Zoltán, 1976b. – *Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye 1914–1916*. ELTE, Budapest. /Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 2. Szerk. Sinkovics István/.

Dénes Iván Zoltán, 1976c. – *A „hamis realizmus” eszményítése*. In: *Molnár Mátyás, szerk, 1976*. 78–86, kötetben: *Dénes Iván Zoltán, 1988*. 232–242.

Dénes Iván Zoltán, 1976d. – *A történelmi szükségyszerűség értelmezésének problémájához*. Megjegyzések Hanák Péter tanulmánykötete kapcsán. (Hanák Péter:

Magyarország a Monarchiában. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975.) *Valóság*, 8. 99–104, kötetben: Dénes Iván Zoltán, 1988. 213–231.

Dénes Iván Zoltán, 1988. – *Az önrendelkezés érvényessége*. Magvető, Budapest. /Nemzet és emlékezet/.

Dénes Iván Zoltán, 1989. – *Közügyé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Akadémiai, Budapest.

Dénes Iván Zoltán, 1999. – *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris, Budapest.

Dénes Iván Zoltán, 2001a. – *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest.

Dénes Iván Zoltán, 2001b. – *Egy konzervatív magyar tudós metamorfózisai és önazonossága*. In: Szekfű Gyula, 2001. 7–34.

Dénes Iván Zoltán, 2001c. – *Szekfű Gyula nyomtatásban megjelent írásai (1904–2000), tanrendben meghirdetett órái a Budapesti Tudományegyetemen (1917–1945), és a Szekfű Gyuláról szóló irodalom*. In: Szekfű Gyula, 2001. 265–290.

Dénes Iván Zoltán, 2008a. – *Szabadság-közösség. Programok és értelmezések*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 9./

Dénes Iván Zoltán, 2008b. – *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 11./

Dénes Iván Zoltán, 2009. – *Conservative Ideology in the Making*. Central European University Press, Budapest – New York. *Pasts Incorporated CEU Studies in the Humanities*. <http://ceupress.com>

Dénes Iván Zoltán, 2010. – *Reinterpreting a „Founding Father”: Kossuth Images and Their Contexts, 1848–2009*. *East Central Europe*, 37, 1. Brill, 90–117. <http://brill.nl/eceu>

Dénes Iván Zoltán, 2011. – *Hóman Bálint és Szekfű Gyula kapcsolata, 1913–1946*. 2000. január. 63–76. <http://www.ketezer.hu>

Dénes Iván Zoltán, 2012a. – *Overcoming European Civil Wars: Patterns of Consolidation in Divided Societies, 2011–1800*. *European Review*, Cambridge University Press. <http://journals.cambridge.org/erw>

Dénes Iván Zoltán, 2012b. – *Adopting the European Model vs. National Egoism: The Task of Surpassing Political Hysteria*. *European Review*, Cambridge University Press. <http://journals.cambridge.org/erw>

Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993a. – *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában*. Gondolat, Budapest.

Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993b. – *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Tanulmány, Pécs.

Dénes Iván Zoltán, szerk, 1999. – *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris, Budapest.

Dénes Iván Zoltán, szerk, 2001. – *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Új Mandátum, Budapest.

Dénes Iván Zoltán, szerk, 2004a. – *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 1./

Dénes Iván Zoltán, szerk, 2004b. – *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum Kiadó, Budapest.

Dénes Iván Zoltán, szerk, 2008. – *Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 8./

Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. – *Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 17./

Dénes, Iván Zoltán, ed, 2006. – *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires*. Central European University Press, Budapest–New York.

Dénes Iván Zoltán – Gergely András – Pajkossy Gábor, szerk, 1984. – *A magyar polgári átalakulás alapkérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*. ELTE, Budapest.

Dessewffy Aurél, 1841. – *X. Y. Z könyv*. Trattner–Károlyi, Pest.

Dessewffy Aurél, 1887. – *Összes Művei*. S. a. r. Ferenczy József. Méhner, Rudnyánszky, Budapest.

Dessewffy Emil, 1842. – *Alföldi levelek (1839–1840) és néhány egyéb toldalék. (1841)*. Egyetemi Nyomda, Buda.

Dessewffy Emil, 1843. – *Parlagi eszmék, igénytelen nézetek, szerénytelen tervek a függő kérdések s az országgyűlés körül*. Írta egy konzervatív. I. füzet Landerer és Heckenast, Pest.

Dessewffy Emil, 1847a. – *A magyar vám és kereskedési ügy és annak végeligazítási módja*. Landerer, Pest.

Dessewffy Emil, 1847b. – *Fizessünk! Mennyit becsülettel elbírnunk, magunknak, magunkért*. Landerer, Pest.

Dinnyei Béla, 2004. – *A nemzeti ideológia mint „hamis tudat”*. Molnár Erik nemzet- és függetlenségi hagyomány-értelmezése. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 2004a. 98–121.

Domanovszky Sándor, 1912. – *Mika Sándor. Történeti Szemle*, 3, 477–479.

Domanovszky Sándor, 1914. – *A száműzött Rákóczi. Magyar Figyelő*, I. 374–384.

Domanovszky Sándor, 1918. – *Julius Szekfű: Der Staat Ungarn. Századok*, 168–172.

Domanovszky Sándor, 1920. – *A magyar kérdés történeti szempontból tekintve*. Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Budapest.

Domanovszky Sándor, 1923. – *Geschichte Ungarns*. Rösl & Cie., München und Leipzig.

Domanovszky Sándor, 1929–1930a. – *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet* I. kötet. Hóman Bálint: Östörténet, törzsszövetség, keresztény királyság. Századok, 423–429.

Domanovszky Sándor, 1929–1930b. – Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar Történet* IV. kötet. Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. V. kötet: Szekfű Gyula: A tizenhetedik század. *Századok*, 881–903.

Domanovszky Sándor, 1931. – A magyar történetírás új útjai. *Századok*, 273–279.

Domanovszky Sándor, 1933. – Domanovszky Sándor: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. VI. kötet. Szekfű Gyula: A tizennyolcadik század. *Századok*, 308–315.

Domanovszky Sándor, szerk, 1939–1942. – *Magyar művelődéstörténet*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. I–V. <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/index.html>

Domanovszky Sándor, 1944. – *József nádor élete*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. I–II. /Magyarország újkori történetének forrásai/

Dudek János, 1904. – *Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak A magyar birodalom története című művéről*. Huszár István könyvnyomdája, Nyitra.

Dutt, C. red, 2003. – *Herausforderungen der Begriffsgeschichte*. C. Winter Universitätsverlag, Heidelberg.

E. Fehér Pál, 1976. – A politikus történész dilemmája. Dénes Iván Zoltán Szekfű – könyvének margójára. *Élet és Irodalom*, augusztus 7.

ECI – Eötvös Collegium, Irattár.

Eckhart Ferenc, 1908. – *A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig*. Réthy Nyomda, Arad.

Eckhart, Franz, 1915. – Julius Szekfű: A száműzött Rákóczi. (Der Verbannte Rákóczi.) Bp., 1913. Sonderabdruck aus den *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, XXXVI. Band, 2. Heft. Wagner, Innsbruck.

Eckhart Ferenc, 1922. – *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Budavári Tudományos Társaság, Budapest.

Eckhart Ferenc, 1924. – *Bevezetés a magyar történelembe*. Danubia, Budapest.

Eckhart Ferenc, 1928. – *A volt monarchia udvartartásának vagyona: jogtörténeti tanulmány*. Királyi Állami Nyomda, Budapest.

Eckhart Ferenc, 1929. – *A Habsburg-Lotharingiai ház családi törvénye*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Eckhart Ferenc, 1931a. – Jog- és alkotmánytörténet. In: *Hóman Bálint, szerk, 1931*. 269–320.

Eckhart Franz, 1931b. – *Die deutsche Frage und der Krimkrieg*. Ost-Europa, Berlin.

Eckhart François, 1932. – *Histoire de la Hongrie*. Les Oeuvres Représentatives, Paris.

Eckhart Ferenc, 1936. – *A jog- és államtudományi kar története, 1667–1935*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest.

Eckhart Ferenc, 1938. – *Thallóczy Lajos, a történetíró*. Franklin, Budapest.

Eckhart Ferenc, 1941a. – *A szentkorona-eszme története*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Eckhart Ferenc, 1941b. – *A magyar közigazgatás száz éve, 1841–1941*. Posner Nyomda, Budapest.

Eckhart Ferenc, 1946a. – *Magyarország története*. IX. kiadás. Káldor György Könyvkiadó Vállalat, Budapest.

Eckhart Ferenc, 1946b [1948]. – *A magyar alkotmány- és jogtörténet*. Politzer, Budapest.

Eckhart Ferenc, 1948. – *1848, a szabadság éve*. Káldor, Budapest.

Eckhart Ferenc, 1954. – *A földesúri büntetőbíráskodás története a XVI–XVII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Eckhart Ferenc, 1958. – *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*. Magyar Történelmi Társulat, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Eckhart Ferenc, 2003. – *A szentkorona-eszme története*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő.

Eckhart Ferenc, 2012. – *Hiteleshelyek a középkori Magyarországon*. MOKK, Budapest.

Eckhardt Sándor, 1913. – *Balassi Bálint irodalmi mintái*. Athenaeum, Budapest.

Eckhardt Sándor, 1914. – Egy elzúllott francia és a magyar Akadémia. *Nyugat*, 13. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>

Eckhardt Sándor, ford, 1921. – Tharaud, Jean-Tharaud, Jérôme: *A kereszt árnyéka*. Pallas, Budapest.

Eckhardt Sándor, 1924. – *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Franklin, Budapest.

Eckhardt Sándor, 1938. – *A francia szellem*. Pápai Nyomda, Budapest.

Eckhardt Sándor, 1939. – A magyarság külföldi arcképe. In: *Szekfű Gyula, szerk, 1939*. 87–136.

Eckhardt Sándor, szerk, 1941. – *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Magyarságtudományi Intézet, Kolozsvár.

Eckhardt, Alexander, 1942. – *Le génie français: étude psychologique et littéraire*. Libr. Médicis, Paris.

Eckhardt Sándor, 1943a. – *Az ismeretlen Balassi Bálint*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Eckhardt Sándor, 1943b. – Évfordulón. *Történetíró és nemzetnevelő*. *Magyar Szemle*, 5. 227–230.

Eckhardt, Alexandre, 1945. – *La littérature française au XVIIe siècle: Pascal, Descartes, La Rochefoucauld, La Bruyère*. Stachora Nyomda, Budapest.

Egy radikális, 1914. – Új Nemzedék. *MTAKK Ms 10 203/4*.

EKK – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár

EL – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Levéltár

EL BKÜJ – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Levéltár. Bölcsész-kari ülési jegyzőkönyvek.

Ember Győző, 1979. – Szekfű Gyula 1918-ban írt cikke a bécsi levéltárakról. *Levéltári Közlemények*, 2. 311–323. <http://mol.arcanum.hu/digilib/a101002.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=50&pg=0&l=hun>

Öttevényi, Olivér, 1944 (1991). – *Ferenc Ferdinánd*. (Reprint). Akadémiai Kiadó, Budapest.

Erdei Ferenc, 1939. – *Kossuth Lajos azt üzenté*. Mefhosz, Hungária Rt, Budapest /Magyarok könyvtára/.

Erdei Ferenc, 1942. – *Történelem és szociológia. Társadalomtudomány*. 463–496.

Erdei Ferenc, 1945a. – *A magyar társadalom*. Mórnicz Zsigmond Kollégium, Kolozsvár.

Erdei Ferenc, 1945b. – A magyar értelmiség útja. In: *Új Szellemi Front*. 33–38.

Erdei Ferenc, 1980. – *A magyar társadalomról*. Szerk. Bernát György. Akadémiai, Budapest. /Erdei Ferenc összegyűjtött művei/.

Erdélyi László, 1913. – Szekfű Gyula: Serviensek és familiarisok. *Történeti Szemle*, 2. 282–287. mek.oszk.hu/03900/03973/03973.doc

Erdélyi László, 1914. – Anonymus korának társadalmi viszonyai. *Történeti Szemle*, 2. 191–211.

Erdélyi László, 1916. – Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. *Történeti Szemle*, 1. 39–63.

Erős Ferenc, 2007. – *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. József Műhely, Budapest.

Erős Vilmos, 2000a. – *A Szekfű–Mályusz vita*. Csokonai Kiadó, Debrecen. /Csokonai Új História Könyvek/.

Erős Vilmos, 2000b. – A hatalom humanizálása avagy Szekfű démonizálása. Megjegyzések Dénes Iván Zoltán *Eltorzult magyar alkat*. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával című könyvéhez. *Századvég*, 4, 135–144.

Erős Vilmos, 2002a. – Utószó. In: *Szekfű Gyula, 2002*. 715–738.

Erős Vilmos, 2002b. – Szekfű Gyula művei. In: *Szekfű Gyula, 2002*. 739–754.

Erős Vilmos, 2003. – Szabó István és 1848/49. *Valóság*, 7. 94–108.

Erős Vilmos, 2004. – Látomás és indulat a szekfűológiában. (Válasz Miskolczi Ambrusnak) *Aetas*, 3–4. 312–321.

Erős Vilmos, szerk, 2005. – *Asszimiláció és retorika*. Szabó István *A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója*. Csokonai, Debrecen. /Disputa/.

Erős Vilmos, szerk, 2006. – *A harmadik út felé*. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban. Lucidus, Budapest. /Kisebbségkutatás Könyvek/.

Farkas Gábor, szerk, 1976. – *Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 10. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár.

Farkas, Julius, 1931. – *Die ungarische Romantik*. Gruyter, Berlin, Leipzig. /Ungarische Bibliothek/.

Farkas Gyula, 1934a. – *A magyar irodalom története*. Káldor, Budapest.

Farkas, Julius, 1934b. – *Denkschrift für Jakob Bleyer 1874–1933*. Gruyter, Berlin, Leipzig. /Ungarische Bibliothek/.

Farkas Gyula, 1938. – *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, é. n.

Farkas Gyula, 1939a. – Asszimiláció és irodalom. *Nyugat*, 6. 369–372.

Farkas Gyula, 1939b. – A nagy költők tanúságtétele. In: *Szekfű Gyula, szerk, 1939*. 263–296.

Farkas, Julius, 1940. – *Der Freiheitskampf des ungarischen Geistes 1867–1914. Ein Kapitel aus der Geschichte der neueren ungarischen Literatur*. Gruyter, Berlin. /Ungarische Bibliothek/.

Farkas, Julius, 1943. – *Der ungarische Vormärz. Petőfis Zeitalter*. Gruyter, Berlin. /Ungarische Bibliothek/.

Faviet, Jean, 2010. – *Pierre Cauchon ou les maîtres dans la tourmente*. Fayard, Paris.

Fazekas István, 2004. – Magyar levéltárosok Bécsben 1841–1918. In: *Sipos András, szerk, 2004*. 59–85.

Fazekas István, 2011. – Szekfű Gyula és a Hos- Haus- und Staatsarchiv és levéltárosai az I. világháború előestéjén. In: *Ujváry Gábor, szerk, 2011a*. 58–75.

Fejtő Ferenc, összeáll, 1991. – *Mai magyarok régi magyarokról*. Cserépfalvi-Gondolat–Tevan, Budapest. Hasonmás kiadás.

Fellner, Thomas, 1887. – *Zur Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung (1493–1848). Bis zu Errichtung der österreichischen Hofkanzlei. Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* Bd. 8. 258–301.

Felman, Shosana, 2002. – *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

Ferrero, Guglielmo, 1988 (1945). – *Pouvoir. Les genies invisibles de la cité*. Le Livre de Poche. Librairie Générale Française, Paris.

Ferrero, Guglielmo, 2000. – *Kaland. Bonaparte Itáliában 1796–1797*. Ford. Bibó Judit. Osiris, Budapest.

Ferrero, Guglielmo, 2002. – *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris, Budapest.

Filozófiai évkönyv, 1952, 1956. – Szerk. Lukács György, Molnár Erik, Mátrai László, Fogarasi Béla, Hermann István. Akadémiai Kiadó, Budapest.

FML – Fejér Megyei Levéltár. Székesfehérvár.

Földi Mihály, 1918. – Tudomány és tudományegyetem. *Pesti Napló*, november 17.

Fraknói Vilmos, 1873. – *A magyar nemzet története*. Szent István Társulat, Athenaeum, Budapest. I–III.

Fraknói Vilmos, 1880. – *Martinovics és társainak összeesküvése*. Ráth, Budapest.

Fraknói Vilmos, 1899. – *Werböczy István életrajza*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. <http://mek.oszk.hu/05700/05752/html/02.htm>

Fraknói, Vilmos, 1917. – *A hármasszövetség agóniája*. Franklin, Budapest.

Fraknói Vilmos, 1918. – *A magyar országgyűlések befolyása a külpolitikára*. Franklin, Budapest.

Fraknói, Wilhelm, 1919. – *Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges*. Seidel, Wien.

Fraknói Vilmos, 1920a. – *A magyar királyválasztás. Nyílt levél a magyar nemzetgyűlés tagjaihoz*. Bécsi Magyar Kiadó, Bécs.

Fraknói Vilmos, 1920b. – *Martinovicsnak istentagadó elveket hirdető, imént fölfedezett francia munkája*. Stephaneum, Budapest.

Fraknói Vilmos, 1921a. – *Martinovics élete*. Athenaeum, Budapest.

Fraknói Vilmos, 1921b. – *A magyar királyválasztások története*. Athenaeum, Budapest.

France, Anatole, 1922. – Jeanne d'Arcról. In: *A Szajna partján*. Ford. Lehel István. Révai, Budapest. 214–226.

France, Anatole, 1972. – *Jeanne d'Arc élete*. Ford. Görög Livia, utószó: Makkai László. Gondolat, Budapest.

Freeden, Michael, 1996. – *Ideologies and Political Theory. A Conceptual Approach*. Clarendon Press, Oxford.

Freeden, Michael, 2005. – *Liberal Languages: Ideological Imaginations and 20th Century Thought*. Princeton University Press, Princeton, NJ.

Frey András, 1943. – Bethlen, Imrédy, Szekfű. *Magyar Nemzet*, december 25.

Fügedi Erik, 1999. – *Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja*. Osiris, Budapest.

Fülep Lajos, 1931. – Szellemtörténet. Hozzászólás Babits Mihály tanulmányához. *Nyugat*, 657–661. epa.oszk.hu/00000/00022/00527/16449.htm

Fülep Lajos, 1934. – Nemzeti öncélúság. *Válasz*, 1. 2–23.

G 628. – Szekfű Gyulának írott levelek, *EKK*.

G 630/1. – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. A 19. század. 1931/1932. I. félév.

G 630/2. – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. A magyar politikai gondolkodás Széchenyitől Tisza Kálmánig (1848 előtt, 1848/1849-ben, 1849–1861). 1932/1933. Két félév.

G 630/3. – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. A magyarság és a nemzetiségek. 1934/1935. Két félév.

G 630/4. – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. A magyar barokk korszak. 1935/1936. I. félév; Szent István a magyar történet századaiban. 1937/1938. I. félév.

G 630/5. – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. Barokk és felvilágosodás Magyarországon. 1941/1942. I. félév.

G 630/6. – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. Nemzetiségi kérdés és kiegyezés 1943/1944. I. félév; Nemzetiségi kérdés az 1890-es évektől kezdve. 1943/1944. II. félév.

G 630/7-9, 10-11. – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. 16. század.

G 630/8. – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. 16. századi történetírók.

G 630/12. – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. A magyar történetírás története 1885-ig.

G 630/13. – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. A magyar történetírás története.

G 630/14. – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. A Rákóczi-kor problémái. 1939/1940. II. félév.

G 630/15 /jelzete: 19.../19.../ – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. A magyar történetírás története; 16–18. század.

G 630/16. – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. Néhány katolikus témájú történeti probléma. Előadás az esztergomi nyári egyetemen.

G 630/17. – *EKK*. Szekfű Gyula egyetemi előadásai. Szekfű Gyula előadása az esztergomi nyári egyetemen, 1936. július 4.

Gábor Andor, 1916a. – Gábor Andor: Ballagi tanár úr. *Világ*, április 16.

Gábor Andor 1916b. – Ballagi Iazsnakol. *Világ*, április 21.

Gábor Andor 1916c. – Mit vétett Ballagi? *Világ*, április 23.

Gábor Andor 1916d. – Az igazi Ballagi. *Világ*, április 27.

Gábor Andor 1916e. – Ballagi, a történetíró. *Világ*, május 4.

Gábor Andor 1916f. – Udvari furir Ballagi. *Világ*, május 19.

Gábor Andor, 1920a. – *Az én hazám. Versek az emigrációból*. Bécsi Magyar Kiadó, Bécs.

Gábor Andor, 1920b. – *Ezt izenem*. Bécsi Magyar Kiadó, Bécs.

Gábor Andor, 1922. – *És itt jön Jászi Oszkár, aki megeszi Marxot és Lenint*. AMA Verlag, Wien.

Gábor Andor, 1939a. – Új magyar betegség: asszimiláció. *Új Hang*, 7. 75–78. /Mettly Mihály álnéven/

Gábor Andor, 1939b. – Hígmagyar–mélymagyar. *Új Hang*, 10, 126. /Névtelen/.

Gábor Andor, 1940a. – Magyarnak lenni sors. *Új Hang*, 2. 49–52. /Mettly Mihály álnéven/

Gábor Andor, 1940b. – Nehéz a zavart eloszlatni. *Új Hang*, 11. 70–79. /Mettly Mihály álnéven/

Gábor Andor, 1945. – Nincs tódulás. In: *Új szellemi front*, 1945. 24–25.

Gáldi László–Makkai László, 1938. – *A románok története, különös tekintettel az erdélyi románokra*. Magyar Történelmi Társulat, Franklin, Budapest.

Gáldi, Ladislaus–Makkai, Ladislaus, 1942. – *Geschichte der Rumänen*. Sárkány Nyomda, Budapest. /Ostmitteleuropäische Bibliothek/.

Gall, Lothar – Koch, Rainer, hrg. 1981. – *Der europäische Liberalismus im 19. Jahrhundert. Texte zu seiner Entwicklung*. I–IV. Ullstein, Frankfurt am Main–Berlin–Wien.

Gall, Lothar, 1990 (1986). – *Bismarck, the White Revolutionary*. I–II. Allen & Unwin, London.

Gall, Lothar, hrg. 1976. – *Liberalismus*. Kiepenheuer und Witsch, Köln.

Gelderens, Martin – Skinner, Quentin, ed. 2002. – *Republicanism. A Shared European Heritage*. I–II. Cambridge University Press, Cambridge.

Gellner, Ernest, 1983. – *Nations and Nationalism*. Basil Blackwell, Oxford.

Gellner, Ernest, 1997. – *Nationalism*. Weidenfeld & Nicolson, London.

Gerevich Tibor, 1939. – A magyar művészet szelleme. In: *Szekfű Gyula, szerk*, 1939. 419–488.

Gergely András, 1972. – *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gergely András, 1983. – Németh László vitája Szekfű Gyulával. *Valóság*, 1. 47–62.

Gergely András, 1999. – Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk*, 1999. 65–76.

Gergely András, 2001. – Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával. *Magyar Tudomány*, 3. 369–372. www.matud.iif.hu

Gergely András, 2002. – Kossuth nemzetiségi politikája 1847–1853. *Tiszatáj*, 9. 78–84.

Gergely András, 2007. – Szekfű Gyula és a „harmadik Magyarország” írónemzedéke. In: Paks Rudolf, szerk, 2007. 7–16.

Gerő András, 1996. – *Utódok kora. Történelmi tanulmányok, esszék.* Új Mandátum, Budapest.

Gerő András, 2004. – *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* ELTE Eötvös Kiadó–Polgart, Budapest.

Gerő András, összeáll, 1993. – *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991.* T-Twins Kiadó, Budapest.

Gerő Ernő, 1949. – Javaslat a Politikai Bizottság (Titkárság) számára a Magyar Tudományos Akadémia helyzetének megváltoztatása tekintetében. Budapest, augusztus 6. *MTAL MTT* 3/5.

Gindely, Anton, 1857–1861. – *Böhmen und Mähren im Zeitalter der Reformation.* Bd. 1–2. Bellmann, Prag, Wienbrack, Leipzig, Dirnböck, Wien.

Gindely, Anton, 1863–1865. – *Rudolf II. und seine Zeit: 1600–1612.* Bd. 1–2. Bellmann, Prag.

Gindely, Anton, 1869–1880. – *Geschichte des dreissingjährigen Krieges.* Tempsky, Prag.

Gindely, Anton, 1873. – *Ueber die Erbrechte des Hauses Habsburg auf die Krone von Ungarn in der Zeit von dem Jahre 1526-1687.* Gerold, Wien.

Gindely Antal, 1890. – *Bethlen Gábor.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Gindely, Anton, 1894. – *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen.* Hrsg. Theodor Tupetz. Duncker und Humblot, Leipzig.

Gindely Antal – Acsády Ignác, 1890. – *Bethlen Gábor és udvara. 1580–1629.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest. <http://mek.oszk.hu/05600/05637/html/> Leipzig, Dirnböck, 1857-1861.

Glatz Ferenc, 1969. – Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. *Századok*, 5–6. 1176–1200.

Glatz Ferenc, 1970. – Gondolatok az Eötvös Kollégiumi történészképzésről. *Századok*, 3. 799–805.

Glatz Ferenc, 1976. – Szekfű Gyula a ciszterciták székesfehérvári gimnáziumában. In: Farkas Gábor, szerk, 1976. 131–150. http://www.archivportal.arcanum.hu/mltk/opt/130322.htm?v=pdf&a=start_mltk

Glatz Ferenc 1980. – *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetéről és államról.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Glatz Ferenc, 1988. – *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet, 1867–1987.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Glatz Ferenc, 1989. – Történészképzés az Eötvös Kollégiumban. In: Nagy József Zsigmond – Szijártó István, szerk, 1989. 41–50.

Glatz Ferenc, 1990a. – *Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok.* Gondolat, Budapest.

Glatz Ferenc, 1990b. – Előszó a Hóman-Szekfűhöz. In: Hóman Bálint–Szekfű Gyula. *Magyar történet.* I. Hasonmás kiadás. Maecenas, Budapest.

Glatz Ferenc, 1998. – *Tudománypolitika az ezredforduló Magyarországon.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Glatz Ferenc, 2002a. – *Tudománypolitikai reformról, Akadémiáról. Beszédek, cikkek, jegyzetek 1996–1997* (Szerk. Burucs Kornélia). Pannonica Kiadó, Budapest.

Glatz Ferenc, 2002b. – *Új szintézis felé. Beszédek, cikkek, jegyzetek 1998–1999.* Szerk. Burucs Kornélia. Pannonica Kiadó, Budapest.

Glatz Ferenc, 2003. – *Helyünk Európában. Beszédek, cikkek, jegyzetek 1999–2000.* Szerk. Burucs Kornélia. Pannonica Kiadó, Budapest.

Glatz Ferenc, 2004. – *Magyar millennium Európában. Beszédek, cikkek, jegyzetek 2000–2002.* Szerk. Burucs Kornélia. Pannonica Kiadó, Budapest.

Glatz Ferenc, 2008. – *Új vidékpolitika.* MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. (Párbeszéd a vidékért sorozat /.../).

Glatz Ferenc, 2009. – *Történetírásról, történettudományról, historiográfiáról.* Budapest, [Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Bevezetés a magyar történetírás történetébe című tantárgyához.]

Glatz Ferenc, 2010 (1990). – Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzai. Történetírás, forradalom, rendszerváltások. *Történelmi Szemle*, 4. 467–499.

Gogolák Lajos, 1935. – *Csehszlovákia.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Gogolák Lajos, 1940. – *Pánszlávizmus.* Cserépfalvi, Budapest.

Gogolák Lajos, 1943a. – *Mocsáry Lajos és a nemzetiségi kérdés.* Franklin, Budapest.

Gogolák Lajos, 1943b. – *Nemzetpolitika. Történetíró és nemzetnevelő.* *Magyar Szemle*, 5. 245–249.

Gogolák, Ludwig, 1963–1972. – *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes.* Oldenbourg, München. I–III.

Goitein György, 1932. – Farkas Gyula: A fiatal Magyarország kora. *Magyar Zsidó Szemle*, 360.

Göröcsöni Dénes, 1910. /Friedreich István/: *Csalás az egyetemen. Alkotmány*, január 22.

Gragger Róbert, 1909. – *Beck Károly és a német politikai költészet.* Franklin Nyomda, Budapest.

Gragger Róbert, 1919. – *Die Donau-Konföderation. Ludwig Kossuths Plan zur Lösung des Donaustaaten-Problems.* Engelmann, Berlin.

Gragger Róbert, 1923. – *Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone.* Gruyter, Berlin, Leipzig. /Ungarische Bibliothek/.

Greza Ferenc, 1985. – *Németh László háborús korszaka (1938–1944).* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Gulyás Pál, 1939a. – A magyar irodalom végső kérdései. *Napkelet*, 193–199.

Gulyás Pál, 1939b. – *Önconkítás vagy visszametszés? (Vita Joó Tiborral Németh László új tanújáról).* *Protestáns Szemle*, 429–434.

Gunst Péter, 1982a. – Marczali Henrik (1856–1940). In: *Gunst Péter, vál, s. a. r, bev, 1982.* 5–26.

Gunst Péter, 1982b. – Marczali Henrik műveinek válogatott bibliográfiája. In: *Gunst Péter, vál, s. a. r, bev, 1982.* 502–515.

Gunst Péter, 1987. – Marczali Henrik pályakezdése. *Századok*, 903–922.

Gunst Péter, 1990. – Egy történelmi monográfia születése. *Századok*, 275–296.

Gunst Péter, 2000a. – *A magyar történetírás története.* Csokonai Kiadó, Debrecen. /Történelmi kézikönyvtár/.

Gunst Péter, 2000b. – *Utószó.* Marczali Henrik (Ami az emlékezősekből kimaradt). In: *Marczali Henrik, 2000.* 317–343.

Gunst Péter, vál, s. a. r, bev, 1982. – *Marczali Henrik: Világtörténelem – magyar történelem.* Gondolat, Budapest. /Történetírók tára/

Gyalóka Jenő, 1929. – Bethlen Gábor mint hadvezér. *Protestáns Szemle*, 9. 585–594.

Gyapay Gábor, 1948. – Szekfű Gyula. *Válasz*, 346–354.

Gyimesi Pálma, 2011. – Debreceni színek a Bethlen Gábor-arc képhez. In: *Ujváry Gábor, szerk, 2011a.* 122–135.

György Péter, 2011. – *Apám helyett.* Magvető Kiadó, Budapest. György Péter, 2013. – *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Gyömrei Sándor, 1915. – Karl Lamprecht. *Huszadik Század*, 32. k. 195–197.

Györffy István, 1943. – *Magyar falu – magyar ház.* S. a. r. Györffy György. Turul Szövetség Könyv- és Lapterjesztő Kft, Budapest.

Győri János, 1933. – Új magyar folyóiratok. *Magyar Szemle*, szeptember. 47–54.

Győri János, 1935. – Ifjú nemzedékünk írói modoráról. *Magyar Szemle*, december. 342–348.

Gyulai Pál, 1867. – Thaly Kálmán Bottyán Jánosról. *Budapesti Szemle*, 3. k. 369–377, kötetben: *Gyulai Pál, 1911.* 58–72. <http://mek.oszk.hu/07200/07299/07299.pdf>.

Gyulai Pál, 1911 – *Bírálatok 1861–1903.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Gyurgyák János, 2001. – *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Osiris, Budapest.

Gyurgyák János, 2007. – *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.* Osiris, Budapest.

H 231. – Szekfű Gyula levelei Tagányi Károlynak, EKK.

H 286. – Szekfű Gyula levelei 1908–1920 (Dümmerth Dezső kéziratosa másolatai az Eötvös Collegium levéltárából), EKK.

H. Balázs Éva, 1984. – Porto és Tokaj. In: *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, szerk, 1984.* 9–16.

H. Balázs Éva, 1993. – Porto and Tokaj. In: *History Department Yearbook.* Ed. by Andrea Pető. Central European University. Budapest, 37–45.

H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, szerk, 1984. – *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hajnal István, 1921. – *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából.* Budavári Tudományos Társaság, Budapest.

Hajnal István, bevezetés, 1927. – *Hajnal István, szerk, bev, 1927.* 5–437.

Hajnal István, 1929a. – *Esterházy Miklós lemondása.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Hajnal István, 1929b. – Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. *Napkelet*, XIII, 1–12. 299–301.

Hajnal István, 1936. – Az újkor története. Magyar Szemle Társaság, Budapest. /Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Kerényi Károly, szerk, 1936–1937. Az újkor története. Reprint: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988./

Hajnal István, 1939. – Történelem és szociológia. *Századok*, 1–3. 1–32, 4–6. 137–166.

Hajnal István, 1940a. – Marczali Henrik. *Századok*, 7–8. 359–360.

Hajnal István, 1940b. – A „racionális” a fejlődéstörténetben. *Századok*, 9–10. 462–464.

Hajnal István, 1940c. – Az új Magyar Művelődéstörténet. Fajiság vagy kultúrképződés? *Napkelet*. 4. 193–197.

Hajnal István, 1941. – Az európai város kialakulása. *Városi Szemle*, 801–841.

Hajnal István, 1942a. – A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. *Századok*, 1–3. 1–42, 4–6. 133–165.

Hajnal István, 1942b. – Az osztálytársadalom. In: *Domanovszky Sándor szerk, 1939–1942.* V. 165–200. <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/index.html>

Hajnal István, 1949. – Az első gépek. *Válasz*, 5–6. 357–371.

Hajnal István, 1957. – *A Batthyány kormány külpolitikája.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hajnal István, 1987. – *A Batthyány kormány külpolitikája.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Hajnal István, 1993. – *Technika, művelődés.* Szerk. Glatz Ferenc. História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Hajnal István, szerk, bev, 1927. – *A Kossuth-emigráció Törökországban.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Halász Imre, 1914. – Rákóczi Ferenc. *Nyugat*, 9. 585–599. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>

Hamvas Béla, 1939. – Híg-magyar, jött-magyar és mély-magyar. *Katolikus Szemle*, 11. 609–614.

Hanák Péter, 1971. – *A dualizmus korának történelmi problémái.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Hanák Péter, 1975. – *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Hanák Péter, 1994. – Alkat és történelem. (Egy Bibó-tanulmány továbbgondolása). *Világosság*, 5–6. 3–37.

Hartog, F, 2003. – *Des régimes d'historicité: Présentisme et expériences du temps.* Le Seuil, Paris.

Hatos Pál, 2008. – Vallás, szkepticizmus és esztétikum metszéspontján. A fiatal Szekfű Gyula esszéje Anatole France-ról. *Kommentár* 3. 70–78. <http://www.kommentar.info.hu/hatos>

Hatos Pál, 2010. – Szekfű katolicizmusa. *Múltunk*, 1. 232–257. <http://epa.oszk.hu/00900/00995/00021/pdf/hatosp10-1.pdf>

Hatos Pál, 2011. – Az öreg Szekfű Gyula (1945–1955). *Kommentár*, 2. 40–59. http://www.kommentar.info.hu/hatos_pal_-_az_oreg_szekfu_gyula.pdf

Hatos Pál, 2013. – *Választott népek és a vereség kultúrája. Esszék a modern eszmetörténet vallásos kontextusának köréből.* Ráció Kiadó, Budapest.

Hatos Pál – Novák Attila, szerk, 2013. – *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Balassi Intézet – L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Hatvany Lajos, 1918. – Bajok és gondok. *Pesti Napló*, november 26.

Hatvany Lajos, 1964. – *Emberek és korok. Regényes korrajzok, naplók, cikkek*. I–II. Válog. s. a. r. Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Hazafiság, 1974. – Hazafiság és internacionalizmus. Műhely-vita, *Magyar Tudomány*, 1. 27–55.

Hayward, J., 2007. – *Fragmented France: Two Centuries of Disputed Identity*. Oxford University Press, Oxford.

Heller Ágnes, 1974. – A kötelességen túl. A német klasszika etikájának paradigmaticussága Lukács György életművében. *Korunk*, 1. 31–41. http://epa.oszk.hu/00400-00458/00439/pdf/EPA00458_Korunk_1974_01_031-41.pdf

Hengelmüller, Ladislaus, 1913. – *Franz Rákóczi und sein Kampf für Ungarns Freiheit 1703–1711*, Deutsche Verlags-Anstalt, Berlin.

Hintze, Otto, 1901. – Der österreichische und der preussische Beamtenstaat im 17. und 18. Jahrhundert. Eine vergleichende Betrachtung. *Historische Zeitschrift*, Bd. 86.

Hintze, Otto, 1902. – Staatenbildung und verfassungsentwicklung. Eine historisch-politische Studie. *Historische Zeitschrift*, Bd. 88.

Hintze, Otto, 1903. – Geist und System der preussischen Verwaltung um 1740. *Acta Borussica Behördenorganisation*, Bd. VI.

Hóman Bálint, Szekfű Gyula: Magyar történet. II. k., A rendiség kialakulásának kora. III. k., A magyar nagyhatalom. A magyar renaissance – Mohács. Budapest, é. n. *Századok*, 4–6. 192–205.

Hóman Bálint, 1929. – Hazai történetírásunk csődje. Magyar referátum francia nyelven. *Magyar Szemle*, V. 131–134, kötetben: *Hóman Bálint*, 2003. II. 108–112.

Hóman Bálint, 1930. – Történelmi áttekintés. *Napkelet*, XV. 1–6. 244–255.

Hóman Bálint, 1931. – *Külpolitikai irányok a magyar történetben*. Franklin, Budapest.

Hóman Bálint, 1938a. (2003a). – *Magyar középkor*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. (Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2003. I–II.)

Hóman Bálint, 1938b. (2003b). – *Történetírás és forráskritika*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. (Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2003. I–II.)

Hóman Bálint, 1938c. – *Művelődéspolitikai*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Hóman Bálint, 1942. – *Magyar sors – magyar hivatás. Múlt és jövő*. Athenaeum, Budapest.

Hóman Bálint, 2001. – *Ősemberek – ősmagyarok*. Kairosz, Budapest.

Hóman Bálint, 2002. – *A történelem útja. Válogatott tanulmányok*. Válog. szerk. és utószó: Búza János. Osiris, Budapest. /Millenniumi magyar történelem. Historikusok/

Hóman Bálint, szerk, 1931. – *A magyar történetírás új útjai*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Hóman Bálint és Szekfű Gyula, 1928–1934. – *Magyar történet*. I–VII. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. <http://www.elib.hu/00900/00940/html/>

Hóman Bálint–Szekfű Gyula, 1935–1936. – *Magyar történet*. Második, bővített, teljes kiadás. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest. I–V.

Hóman Bálint – Szekfű Gyula – Kerényi Károly, szerk, 1936–1937. – *Egyetemes történet négy kötetben*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Hóman Bálint, *ifj.* 1993. – Emlékeim apám utolsó éveiről. *Sic itur ad astra*. 2–4. 230–234.

Horánszky Lajos, 1941. – *Magyarok Bécsben. Károlyi Árpád és Thallóczy Lajos köre*. Thallóczy Lajos Társaság, Budapest.

Horatius, 1961. – *Quintus Horatius Flaccus összes versei*. Szerk. Borzsák István és Devecseri Gábor. Corvina Kiadó, Budapest.

Hornyánszky Gyula, 1921. – Szekfű olvasásakor. – Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. *Társadalomtudomány*, I. k., 477–486.

Horváth Barna, 1935. – *Gerechtigkeit als Schein und Sein: eine Auseinandersetzung mit Spann und Ross*. Springer, Wien.

Horváth Barna, 1942. – *A géniusz pere. Sokrates – Johanna*. Ferenc József Tudományegyetem, Kolozsvár. *Acta Iuridico Politica* 3.

Horváth Barna, 2003. – *A géniusz pere. Sokrates – Johanna*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő. /Historia Incognita/.

Horváth János, 1905. – *Flaubert Gusztáv*. Franklin, Budapest.

Horváth János, 1909a. – *Ady s a legújabb magyar lyra*. Benkő Gyula cs. és kir. könyvkereskedése, Budapest.

Horváth János, 1909b. – *Egy magyar versbeli mondatképletről*. Franklin, Budapest.

Horváth János, 1911a. – A Nyugat magyartalanságairól. *Magyar Nyelv*, 61–74.

Horváth János, 1911b. – Lukács György: A lélek és a formák. *Budapesti Szemle*, 145. k., 135–140.

Horváth János, 1912a. – Ignó felolvasása a Nyugat magyartalanságairól. *Magyar Nyelv*, 5–10.

Horváth János, 1912b. – Forradalom után. (Vörösmarty és a mai stílromantikusok. *Magyar Figyelő*, 3. k., 207–227.

Horváth János, 1912c. – Válasz Rusticus megjegyzéseire. *Magyar Figyelő*, 4. k., 80–83.

Horváth János, 1913a. – Kuruc dalpör. *Magyar Figyelő*, 2. k., 223–226.

Horváth János, 1913b. – Nyugat. *Irodalomtörténet*, 182. (aláírás nélkül)

Horváth János, 1914. – Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi. *Irodalomtörténet*, 138–139. (Betűjegy: – LG – GY).

Horváth János, 1918c. – Könnyű ötletek /Ignó/. *Irodalomtörténet*, 361–362.

Horváth János, 1920. – Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. *Új Nemzedék*, december 16. 2.

Horváth János, 1921a. – *Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége*. Pallas, Budapest.

Horváth János, 1921b. – *Petőfi Sándor*. Pallas, Budapest /1922-es évszámmal/.

Horváth János, 1922a. – Faj-kérdés az irodalomban. Jegyzetek a Petőfi-irodalomhoz. /Betűjegy: - th), *Minerva*, 361–364. In: *Horváth János, 2008*. 733–736.

Horváth János, 1922b. – *Magyar ritmus, jövevény-versidom. A magyar jámbus kérdéséhez*. Franklin, Budapest.

Horváth János, 1922c. – Riedl Frigyes hagyatékából (aláírás nélkül). *Minerva*, 109–142.

Horváth János, 1922d. – Az Ady-anthologia ügye. /Dóczy Jenő/. *Magyarság*, február 12. 9.

Horváth János, 1922e. – Vargha Gyula költeményei. *Budapesti Hirlap*, június 8. 2–3, kötetben: *Horváth János*, 2009. 894–899.

Horváth János, 1923. – A Himnusz (1823. január 22.). *Napkelet*, I. 97–103.

Horváth János, 1924. – /Ady Lajos:/ Ady Endre életrajza (betűjegy: thj.), *Napkelet*, I. 80–85.

Horváth János, 1925a. – Egy magyar kultúrpolitikus. (betűjegy: M. N.), *Napkelet*, II. 481–482.

Horváth János, 1925b. – Ady-múzeum. *Napkelet*, I. 189–192.

Horváth János, 1925c. – Történetpolitikai tanulmányok (betűjegy: p. cs.) , *Napkelet*, I. 185–187.

Horváth János, 1926a. – Ady-Múzeum és egyébek. (betűjegy: thj.), *Napkelet*, I. 160–165.

Horváth János, 1926b. – Küzdelem a magyar államnyelvért. (Galgóczi György álnéven), *Napkelet*, II. 717–721.

Horváth János, 1926c. – Széchenyi-anthológiák. (Telepi Ákos álnéven), *Napkelet*, II. 979–980.

Horváth János, 1927. – *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Horváth János, 1928. – *A kritika jogai és korlátai*. Stephaneum, Budapest.

Horváth János, 1931. – *A magyar irodalmi műveltség Szent Istvántól Mohácsig*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Horváth János, 1932. – Vargha Gyula. *Budapesti Szemle*, 225. k., 365–402. In: *Horváth János*, 2009. 452–486.

Horváth János, 1934. – *Újabb költészetünk világnézeti válsága*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Horváth János, 1935. – *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Magyar humanizmus. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Horváth János, 1937a. – *Magyar versek könyve*. Magyar Szemle Klasszikusai, Magyar Szemle, Budapest.

Horváth János, 1937b. – *Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól*. Budapest.

Horváth János, 1937c. – Tormay Cécile írói pályája. *Napkelet*, 295–303.

Horváth János, 1941. – *Gyöngyösi és Arany sormetszete*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Horváth János, 1944. – *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Horváth János, 1953. – *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Horváth János, 1956. – *Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Horváth János, 1960. – *Berzsenyi és íróbarátai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Horváth János, 1999. – *Gyulai Pál: egyetemi előadás, 1927–1928*. Argumentum Kiadó, Budapest.

Horváth János, 2008. – *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*. Horváth János összegyűjtött munkái I–VI. IV. Szerk. Korompay H. János, Korompay Klára. Osiris Kiadó, Budapest.

Horváth János, 2009. – *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*. Horváth János összegyűjtött munkái I–VI. V. Szerk. Korompay H. János, Korompay Klára. Osiris Kiadó, Budapest.

Horváth László, Laczkó Krisztina, Tóth Károly, ed, 2011. – *Lustrum. Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati*. Typotex Kiadó–Eötvös Collegium, Budapest.

Horváth László Béla, 1993. – Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951). *Sic itur ad astra*. 2–4. 120–229.

Hroch, Miroslav, 1985. – *Social Preconditions of National Revival in Europe: a Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge University Press, Cambridge.

Huber, Alfons, 1884. – *Geschichte der österreichischen Verwaltungsorganisation bis zum Ausgange des achtzehnten Jahrhunderts*. Wagner, Innsbruck.

Huizinga, Johan, 1940. – *Patriotizmus, nacionalizmus*. Ford. Szentkuthy Pál. Officina, Danubia, Budapest, é. n. /Vita Nova 1./

Huszár Tibor, 1983. – *Beszélgetések*. Magvető, Budapest.

Huszár Tibor, 1991. – *Párhuzamok és kereszteződések*. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front. ELTE Szociológiai Intézete–Makói József Attila Múzeum, Budapest–Makó.

Huszár Tibor, 1995. – *A hatalom rejtett dimenziói*. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hutchinson, John – Smith, Anthony D., ed, 1996. – *Ethnicity*. Oxford University Press, Oxford.

H-i., 1929. – Bethlen Gábor. *Kálvinista Szemle*, 9. 71.

I. Tóth Zoltán, 1942. – *A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havasalföldi krónikairódalomban*. Athenaeum, Budapest.

I. Tóth Zoltán, 1946. – *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*. Teleki Intézet, Athenaeum, Budapest.

I. Tóth Zoltán, 1951. – *Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegeységben 1848-ig*. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Közoktatási Kiadó, Budapest.

I. Tóth Zoltán, 1952. – Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848-49-ben. In: *I. Tóth Zoltán, szerk*, 1952. II. 248–340.

I. Tóth Zoltán, 1966. – *Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok*. Vál, s. a. r, előszó: Csatári Dániel. MTA Történettudományi Intézete, Akadémiai Kiadó, Budapest.

I. Tóth Zoltán, szerk, 1952. – *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Magyar Történelmi Társulat, Akadémiai Kiadó, Budapest. I–II.

Ignotus, 1914. – *Tudomány*. Világ, április 5.

Ignotus, 1916. – *Hajszák*. Világ, április 30.

Ignotus, 1969. – *Válogatott írásai*. Vál, szerk, előszó: Komlós Aladár. Szépirodalmi, Budapest.

Ittész Gábor és Kiséry András, szerk, 2002. – *Míves semmiségek – Elaborate trifles. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.

Janowski, Maciej, 2004. – Három történész Közép-Európából. 2000. 2004/2. <http://ketezer.hu/2004/02/harom-tortenesz-kozep-europabol/>.

Jászi Oszkár, 1908. – *A történelmi materializmus állambölcselete*. Grill Károly könyvkiadóvállalata, Budapest /Társadalomtudományi Könyvtár/.

Jászi Oszkár, 1912. – *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Grill Károly könyvkiadóvállalata, Budapest. /Társadalomtudományi Könyvtár, Új sorozat/.

Jászi Oszkár, 1914a. – Kossuth Ferenc. *Husadik Század*, 794–796.

Jászi Oszkár 1914b. – Szekfű Gyula és Andrássy Gyula gróf. *Husadik Század*, 685–686.

Jászi Oszkár, 1915a. – Az individualizmus a vádlottak padján. *Husadik Század*, 187–190.

Jászi Oszkár, 1915b. – Az individualizmus csődje II. *Husadik Század*, 334.

Jászi Oszkár 1916. – A Szekfű-ügy körül. *Világ*, május 9.

Jászi Oszkár, 1918a. – *Múlt és jövő határán*. Pallas, Budapest.

Jászi Oszkár, 1918b. – *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Új Magyarország Részvénytársaság, Budapest.

Jászi Oszkár, 1934. – Szende Pál, az ember, a munkás és a harcos. *Századunk*, 8–9. 313–320.

Jászi Oszkár 1929. – *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. University Press, Chicago.

Jászi Oszkár, 1982a. – *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Ford. Zinner Judit, a fordítást az eredetivel egybevetette: Litván György, előszó: Hanák Péter. Gondolat, Budapest.

Jászi Oszkár, 1982b. – *Publicisztikája. Válogatás*. Vál, szerk, jegyz: Litván György – Varga F. János. Magvető, Budapest.

Jászi Oszkár, 1983. – *Marxizmus vagy liberális szocializmus*. Szerk, bev: Kende Péter. Magyar Füzetek, Dialogues Européens, Párizs. (MKF 6.)

Jászi Oszkár, 1989. – *Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. [Bécsi Magyar Kiadó, Bécs, 1920, Aurora, München, 1969. /Aurora könyvek/], Pallas, Budapest /Magyar Hírlap könyvek/

Jászi Oszkár, 1991. – *Válogatott levelei*. Összeáll, jegyz: Litván György – Varga F. János. Magvető, Budapest.

Jászi Oszkár, 2001. – *Naplója 1919–1923*. S. a. r. Litván György. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Jedlicki, Jerzy, 1999 (1988). – *A Suburb of Europe. Nineteenth-Century Polish Approaches to Western Civilization*. Central European University Press, Budapest–New York.

Jékely Zoltán, 1963. – *Bécsi bolondjárás*. Magvető, Budapest.

Johnson, Alvin, 1930–1931. Főszerkesztői felkérő és pontosító levelek Marczali Henrikhez az Encyclopaedia of Social Sciences-ba irandó életrajzi szócikkeivel kapcsolatban. New York, október 30, február 26. OSZKK Analecta 10976.

Joó Tibor, 1932. – Szellemtörténet. Hozzászólások Babits Mihály tanulmányához. *Nyugat*, 2. 110–113. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00529/>

Joó Tibor, 1939a. – Öncsonkítás. Jegyzet Németh László könyvéhez. *Protestáns Szemle*, 7. 372–376.

Joó Tibor, 1939b. – Visszametszés vagy öncsonkítás? *Protestáns Szemle*, 10. 510–513.

Joó Tibor, 1940. – Mi a magyar? *Protestáns Szemle*, 3. 71–76.

Joó Tibor, 1943. – Szekfű Gyula 60 éve. *Magyarságtudomány*, június, 165–173.

Judt, Tony, 2007. – *A háború után. Európa története 1945 óta*. Ford. Komáromy Rudolf. I–II. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Julier Ferenc, 1930. – *Magyar hadvezérek*. Stádium, Budapest.

Juzbašić, Dževad, Rész Imre, hrg, 2010. – *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die Moderne Geschichtswissenschaft*. Akademia Nauka Umjetnosti Bosne i Hercegovine–MTA Történettudományi Intézete, Sarajevo–Budapest. http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/OHN/40_posebna_izdanja_CXXXIV_40_full.pdf

K 305. 12. – Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Töredék iratok, Tankönyvügyek OL

K 500 1. = Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Egyetemek, főiskolák, középiskolák 1916. MNL (MOL)

Kacziány Géza, 1905. – *Magyar vértanúk könyve*. Vass József, Révai-Salamon, Budapest.

Kacziány Géza, 1915. – *Görgei. Történelmi tanulmány*. Magyarország Könyvkiadó, Budapest.

Kállay Miklós, 1939. – *Jött-magyarok, híg magyarok, mély-magyarok*. Könyv, mely idehaza is kisebbségnek érzi a magyarságot. *Nemzeti Újság*, július 9.

Karácsony Sándor, 1985. – *A magyar észjárás*. S. a. r., utószó, jegyzetek: Lendvai L. Ferenc. Magvető Könyvkiadó, Budapest. /Magyar Hírmondó/.

Karády Viktor, 1995. – Zsidóság és „fasiszta alkat”. Egy Bibó megjegyzés margójára. *Forrás*, 12. 41–54.

Kardos László, 1931. – Szellemtörténet. Hozzászólás Babits Mihály tanulmányához. *Nyugat*, 24. 661–664. www.epa.hu/00000/00022/00527/16450.htm

Kármán Gábor és Kees Teszelszky, szerk, 2013. – *Bethlen Gábor és Európa*. ELTE, Budapest.

Károlyi Árpád, 1912. – *Emlékbeszéd Huber Alfonz kültag felett*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Károlyi Árpád, 1915. – Szekfű Gyula ajánlása a Magyar Tudományos Akadémia II. osztály történettudományi alosztályába levelező tagnak. Szerző: Károlyi Árpád, aláírók rajta kívül: Angyal Dávid és Takáts Sándor. *MTAKK Ms 491*.

Károlyi Árpád, 1918. – A magyar állam biológiája. *Budapesti Hírlap*, márc. 1.

Károlyi Árpád, 1930a. – *Néhány történelmi tanulmány*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Károlyi Árpád, 1930b. – Jegyzetek Szekfű *Magyar történetének új kiadásához, és kút-főihez*. MTAKK Ms 766/11.

Károlyi Árpád, 1937. – Thallóczy Lajos emlékezete. *Budapesti Szemle*, 244. k., 712. szám 257–276.

Karsai László, 2001. – *Holokauszt*. Pannonica Kiadó, Budapest.

Katona Csaba, 2012. – Forradalom előtt – avagy nagymagyar út Moszkva felé. Néhány gondolat Szekfű Gyula 1945 utáni szerepvállalásáról. In: *Baráth Magdolna–Molnár Antal, szerk, 2012. 743–753.*

Kecskeméti Károly, 2006. – Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. (Vázlat). *Aetas*. 1. 120–132.

Kecskeméti Károly, 2008. – *Magyar liberalizmus, 1790–1848*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténelmi Könyvtár 10./

Kemény Zsigmond, 1850. – *Forradalom után*. Heckenast, Pest. http://mtdaportal.extra.hu/books/kemeny_zsigmond_forradalom_utana.pdf

Kemény Zsigmond, 1851. – *Még egy szó a forradalom után*. Heckenast, Pest.

Kerecsényi Dezső, 1936. – *Kolostor és humanizmus Mohács után*. Magyarságtudomány, Budapest. /A Magyarságtudomány tanulmányai/.

Kerecsényi Dezső, 1938. – *Humanizmus és reformáció között*. Magyarságtudomány, Budapest. /A Magyarságtudomány tanulmányai/.

Kerecsényi Dezső, 1939. – Magyar irodalom. In: *Szekfű Gyula, szerk, 1939. 297–340.*

Kerecsényi Dezső, 1940. – *Kölcsey Ferenc*. Franklin, Budapest. /Magyar írók/.

Kerecsényi Dezső, 1979. – *Válogatott írásai*. Vál, bev, s. a. r. Pálmai Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Keresztury Dezső, 1937. – *Arany János*. Magyar Szemle, Budapest. /Kincsestár/.

Keresztury Dezső, 1939. – A magyar önismeret útja. In: *Szekfű Gyula, szerk, 1939. 137–168.*

Keresztury Dezső, 1941. – *A német irodalom kincsháza*. Athenaeum, Budapest. /Az európai irodalom kincsháza/.

Keresztury Dezső, 1943. – Egy alkotó történetíró. Szekfű Gyula 60-ik születésnapja alkalmából. *Magyar Csillag*, 607–608.

Keresztury Dezső, 1946. – *Helyünk a világban*. Káldor György, Budapest.

Keresztury Dezső, 1973. – *A szépség haszna*. Tanulmányok. Szépirodalmi. Budapest.

Keresztury Dezső, 1979. – *Így éltem*. Magvető, Budapest.

Keresztury Dezső, 1985 (1939). – *A magyar önismeret útja*. Előszó, jegyz.: Szigethy Gábor. Magvető, Budapest. /Gondolkodó magyarok/.

Keresztury Dezső, 1988. – *Kapcsolatok*. Magvető, Budapest.

Keresztury Dezső, 2001. – *Önismeret. Esszék, tanulmányok*. Argumentum Kiadó, Budapest.

Kincses Katalin Mária, 2003. – *Kultusz és hagyomány. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulójára*. Argumentum Kiadó, Budapest.

Király István, 1970. – *Ady Endre*. Magvető, Budapest. I–II. /Elvek és utak/.

Király István, 1973. – Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a szabadságharcos hagyomány. *Magyar Tudomány*, 5. 345–362. Részletes, kifejtett változat: *Kortárs* 7, 8, 9. 1118–1128, 1280–1290, 1476–1491.

Király István, 1974a. – A mindennapok forradalmisága. *Kortárs*, 11, 12. 1791–1808, 1969–1988.

Király István, 1974b. – *Hazafiság és forradalmiság*. Kossuth, Budapest.

Kirmayer, Laurence J, Robert Lemelson, and Mark Barad, eds, 2007. – *Understanding Trauma. Integrating Biological, Clinical and Cultural Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge.

Kis János, 2004a. – *A politika mint erkölcsi probléma*. Irodalom Kft, Budapest.

Kis János, 2004b. – Lukács György dilemmája. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk., 2004b. 167–200.*

Kis János, 2013. – *Az összetorlódott idő. Politikai írások, 1992–2013*. Kalligram, Pozsony. (Válogatott művei 1.)

Kis János, Márkus György, 1997. – A szabadságról. *Beszélő*, 8–9. 18–82.

Kislégyi Nagy Dénes, 1938. – *Universalismus: Spann Othmar bölcséleti és gazdasági tanai*. Légrády, Budapest.

KLÖM 1948–1989. – *Kossuth Lajos összes munkái*. S. a. r. Barta István, Sinkovics István, Pajkossy Gábor. Magyar Történelmi Társulat, Akadémiai Kiadó, Budapest. I–VII, XI–XV. /Fontes historiae Hungariae aevi recentioris. Magyarország újabbkori történetének forrásai/.

Kluke, Paul, 1963. – *Selbstbestimmung. Vom Weg einer Idee durch die Geschichte*. Vandenhoeck & Duprecht, Göttingen. /Die deutsche Frage in der Welt/.

KN, 1910 – *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Magyar Országgyűlés, Budapest.

Kodály Zoltán, 1939. – Magyarság a zenében. In: *Szekfű Gyula, szerk, 1939. 379–418.*

Kodály Zoltán, 1982. – *Kodály Zoltán levelei*. Szerk. Legány Dezső. Zeneműkiadó, Budapest.

Kodály Zoltán, 2007. – *Visszatekintés I–III. I–II. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*. S. a. r., jegyz. Bónis Ferenc. III. Hátrahagyott írások, beszédek, nyilatkozatok. Közreadja Bónis Ferenc. Argumentum Kiadó, Budapest.

Kolk, B, A, McFarlane, A. C, Weisaeth, L, 2006. – *Traumatic Stress. The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body, and Society*. The Guildford Press, New York, NY.

Komlós Aladár, 2008 (1997). – *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. S. a. r, jegyz. Kiss József, előszó: Kőbányai József. Múlt és Jövő, Budapest–Jeruzsálem.

Komoróczy Géza, 2012. – *A zsidók története Magyarországon*. Kalligram Kiadó, Pozsony. I–II.

Komoróczy Géza, 2013. – „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (1965–2012)*. A zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez. Szöveggyűjtemény. Kalligram Kiadó, Pozsony.

Kónya Sándor, 1998. – *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.

Kornfeld Móric, 2006. – *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*. Közre- adja: Széchenyi Ágnes. Corvina, Budapest.

Kornis Gyula, 1912. – Dilthey történetelmélete. *Történeti Szemle*, 1. 481–527.

Kornis Gyula, 1942a. – Történettudomány és történetpolitika. Szekfű Gyula. Üdvözlő beszéd a Magyar Tudományos Akadémián tartott székfoglalója alkalmából 1940. április 22-én. In: Kornis, Gyula, 1942b. 124–131.

Kornis Gyula, 1942b. – *Tudós fejek*. Franklin, Budapest.

Korompay H. János, 1997. – Horváth János és Schöpflin Aladár levelezése. Közze- tsezi: Korompay H. János. *Holmi*, 7. 979–985.

Korompay H. János, 2002. – Az irodalomtörténeti függetlenség dokumentumai Hor- váth János hagyatékában. In: *Ittész Gábor és Kiséry András, szerk, 2002*. 86–111.

Korompay H. János, 2009. – Horváth János műveinek bibliográfiája. *Irodalomtörténe- ti Közlemények*, 2, 207–225.

Korompay H. János, 2011. – Horváth János és az Eötvös Collegium. In: *Horváth László, Laczkó Krisztina, Tóth Károly, ed, 2011*. 437–455.

Kós Károly, 1929. – *Erdélyi Helikon*, 3. 231–235.

Kósa László, szerk, vál, 1995. – *Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumen- tumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből 1895–1995*. Gift Kft, Budapest.

Kosáry Domokos, 1943. – A történetíró. *Történetíró és politika. Magyar Szemle*, 5. 231–239.

Kosáry Domokos, 1946 (1943). – *Kossuth Lajos a reformkorban*. Antiqua, Budapest.

Kosáry Domokos, 1952. – Kossuth Lajos harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen. In: *I. Tóth Zoltán, szerk, 1952*. I. 1–86.

Kosáry Domokos 1971a. – Felszólalása. In: *Vita, 1971*. 28–143.

Kosáry Domokos 1971b. – Ungarische politische Bestrebungen und die Probleme der Monarchie in Zeitalter des Dualismus. *Acta Historica*. 27–52.

Kosáry Domokos, 1980. – *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Budapest.

Kosáry Domokos, 1987. – *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyaror- szágról*. Magvető, Budapest.

Kosáry Domokos, 1989. – Az Eötvös Collegium történetéből. Az első évtizedek: 1895–1927. In: *Nagy József Zsigmond – Szijártó István, szerk, 1989*. 9–40.

Kosáry Domokos, 1990. – *Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867*. Dabasi Nyomda, Dabas.

Kosáry Domokos, 1994. – *A Görgey-kérdés története*. I–II. Osiris Kiadó, Budapest.

Kosáry Domokos, 1999. – *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben*. His- tória–MTA Történettudományi Intézete, Budapest. (História Könyvtár).

Kosáry Domokos, 2001. – *A magyar és európai politika történetéből. Tanulmányok*. Osiris, Budapest.

Kosáry Domokos, 2002. – *Kossuth Lajos a reformkorban*. 2. bővített kiadás. Osiris, Budapest.

Koselleck, Reinhart, 2002. – *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Stanford University Press, Stanford, CA.

Koselleck, Reinhart, 2006. – *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

Kovács Alajos, 1922. – *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Kellner Nyomda, Bu- dapest.

Kovács Alajos, 1938. – *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*. Nem- zeti Liga, Budapest.

Kovács András, 1979. – Két kiegészítés. In: *Réz Pál, szerk, 1991 (1979)*. II. 118–139.

Kovács András, 1993. – A „Zsidókérdés”. (Néhány gondolat negyvenöt év múltán). In: *Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993b*. 198–206.

Kovács András, szerk, 1999. – *A modern antiszemitizmus*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Kovács Gábor, 2000. – A realitás illúziója vagy az illúzió realitása? *Beszélő*, 1, 49–52.

Kovács Gábor, 2001. – *A megátalkodott jóhiszeműség esélyei. Eszmetörténeti tanulmá- nyok*. Liget Könyvek, Budapest.

Kovács Gábor, 2004. – *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmá- ig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 3./

Kovács Gábor, 2005. – A népi mozgalom helye a politikai eszmetörténetben. *Beszélő*, 6–7, 172–177.

Kovács Gábor, 2007. – Liberalizmusképek a népi mozgalomban. In: *Ludassy Mária, szerk, 2007*. 468–494.

Kovács Gábor, 2008. – *Az utolsó kísértés – változatok a hatalomra. Politikai eszmetör- téneti tanulmányok*. Liget Könyvek, Budapest.

Kovács Gábor, 2010. – *Frankensteintől a zöldkéig – a gép és kritikusai. Eszmetörténeti tanulmányok*. Liget Könyvek, Budapest.

Kovács Imre, 1937a. – *A néma forradalom*. Cserépfalvi, Budapest. /Szolgálat és írás. 2./

Kovács Imre, 1937b. – *A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt*. Kovács Imre igazgatási és nemzetgyalázási pere. Szolgálat és Írás Munkástársaság, Budapest.

Kovács Imre, 1940. – *A paraszti életforma csődje*. Bolyai Akadémia, Budapest.

Kovács Imre, 1943. – Szekfű Gyula és a nép. *Történetíró és politika. Magyar Szemle*, 5. 250–254.

Kovács Imre, 1945. – *Magyar feudalizmus, magyar parasztság*. Cserépfalvi, Szikra, Bu- dapest.

Kovács Imre, 1979 (1990). – *Magyarország megszállása*. Vörösváry Publishing Com- pany, Toronto.(Katalizátor Iroda, Budapest).

Köpeczi Béla, 1966. – *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Akadémiai, Budapest.

Köpeczi Béla, 2004. – *Rákóczi útjain*. Lucidus, Budapest. /Kisebbségkutatás könyvek/.

Köpeczi Béla, főszerk, 2005. – *Erdély története*. Arcanum, Budapest. CD-Rom.

Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes, 2004a. – *II. Rákóczi Ferenc*. Osiris, Budapest. /Millenniumi magyar történelem. Életrajzok/.

Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes, 2004b. – *Rákóczi-tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. Osiris, Budapest. /Millenniumi magyar történelem. Források/.

Köpeczi Béla et alia, szerk, 1980. – *Rákóczi-tanulmányok*. Akadémiai, Budapest.

Kövér György, 1994. – *Kiegyezés: egy újrairt forgatókönyv*. Historizáló sémák a magyar átalakulásban. *Századvég*, 1. 150–158.

Kunzabó Ferenc, 1983a. – *Itt alkotni, teremteni kell*. Magvető Kiadó, Budapest. (Gyorsuló idő). Kunzabó Ferenc, 1983b. – *És ég az oltár*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

[Kristóf György], 1929. – Bethlen Gábor legújabb jellemrajza. Szekfű Gyula könyve. *Református Szemle*, 7. 100–105, 8. 115–117. –f–y.

[Kristóf György], 1930. – Az átértékelt Bethlen Gábor. R. Kiss István könyve. *Református Szemle*, 1. 2–4. –f–y.

Kymlicka, Will, 2000. – *Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*. Oxford University Press, Oxford.

LaCapra, D, 1998. – *History and Memory after Auschwitz*. Cornell University Press, Ithaca, NY.

Lackó Miklós, 1974. – A keresztény nemzeti gondolat formaváltozásai az 1930-as években. *Új Írás*, 10. 105–117.

Lackó Miklós, 1975. – *Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*. Gondolat, Budapest.

Lackó Miklós 1988. – *Korszellem és tudomány, 1910–1945*. Gondolat, Budapest.

Lackó Miklós, 1996. – *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 18./.

Lackó Miklós, 2007. – *Válságkorszak – válságértelmezések. Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből*. *Múltunk*, 3. 4–39. <http://epa.oszk.hu/00900/0-0995/00011/pdf/lackom.pdf>

Lackó Miklós, 2008. – Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. *Századok*, 6. 1483–1536.

Lackó Miklós, szerk, 1955. – *Tanulmányok a népi demokrácia történetéből*. Akadémiai, Budapest.

Lackó Miklós, szerk, 2001. – *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Laczkó Géza, 1914. – A Rákóczi-irodalom revíziója felé. *Huszadik Század*, 4. 533–535. http://mtdportal.extra.hu/huszadik_szazad/text/1914/1914%2004.pdf

Lakatos László, 1914a. – Szekfű. *Pesti Napló*, március 26.

Lakatos László, 1914b. – Szekfű és a radikalizmus. *Szociálpolitikai Szemle*, 1913-1914. 214–215.

Lakatos László, 1996. – *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Új Mandátum, Budapest.

Lakatos László, vál, s. a. r, bev, jegyz, 2001. – *Hajnal István*. Új Mandátum, Budapest. /Magyar Panteon, 9./.

Lánczi András, 1998. – Álomhüvelyezés. A magyar szellemtudományok a két világháború között. *Világosság*, 3. 27–47.

Lánczy Gyula, 1882a. – Széchenyi Pál kalocsai érsek s a magyar nemzeti politika (1642–1710.). *Századok*, 273–299.

Lánczy Gyula, 1882b. – Eszmetöredékek a Rákóczi-féle felkelés történetpolitikai jelentőségéről. Válasz Thaly Kálmánnak Széchenyi Pál s a magyar nemzeti politika cz. tanulmányt illető észrevételeire. *Századok*, 682–699.

Lándor Béla 1939. – *Magyarságtudomány és valódi tudomány*. *Új Hang*.

Lándor Béla, 1940. – Bugaci történetfilozófia és nemzeti jövő. *Új Hang*, 1. 70–79.

Langewiesche, Dieter, 2000 (1988). – *Liberalism in Germany*. Princeton University Press, Princeton. NJ.

Lederer Emma, 1962. – Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban. *Századok*, 440–469.

Lederer Emma 1969. – *A magyar polgári történetírás rövid története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

León, Pablo Sánchez, 2012. – *Overcoming the Violent Past in Spain*. *European Review*, Cambridge University Press. <http://journals.cambridge.org/erw>

Leopold Lajos 1917. – *Elmélet nélkül*. Benkő Gyula könyvkereskedése, Budapest.

Leys, Ruth, 2000. – *Trauma. A Genealogy*. University of Chicago, Chicago.

Lieven, Anatol, 1994. – *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path of Independence*. Yale University Press, New Haven and London.

Llanque, M, 2008. – *Politische Ideengeschichte – Ein Gewebe politischer Diskurse*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München.

Litván György, 1968. – A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919 fordulóján. *Történelmi Szemle*, 401–427.

Litván György, 1978. – „Magyar gondolat – szabad gondolat”. *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Magvető, Budapest. /Gyorsuló idő/.

Litván György, 1993. – *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Századvég, Budapest.

Litván György, 2003. – *Jászi Oszkár*. Osiris, Budapest. /Millenniumi magyar történelem. Életrajzok/.

Lőrincz Mária, 1945. – A mosolygó Moszkva. Beszélgetés a Moszkvából hazaérkezett Szekfű Gyulánéval. *Új Magyarország*, július 10. 1–2.

Löwith, Karl, 1996. – *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Atlantisz Kiadó, Budapest. /A kútnál/.

Lr. – Levelestár. OSZKK

Ludassy Mária, 1999. – *Fehér jakobinizmus. Charles Maurras és az Action Française.* Kávé, Budapest.

Ludassy Mária, szerk, 2007. – *A felvilágosodás álmai és árnyai.* Áron, Budapest.

Lukacs, John A, 1949. – Szekfű Gyula: Forradalom után. *American Slavic and East European Review*, 8, 1, 73–75.

Lukács György, 1911. – Dilthey. *Szellem*, 2. 251.

Lukács György, 1918. – A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. *Szabadgondolat*, december. Kötetben: Lukács György, 1987. 36–41.

Lukács György, 1919. – Taktika és etika. In: Lukács György, 1987. 124–132.

Lukács György, 1987. – *Forradalomban.* Szerk. Mesterházi Miklós. Magvető, Budapest.

Lukács Károly, 1907. – *A francia államgazdaság Sully idejében.* Országos Központi Községi Nyomda, Budapest.

Lukács Lajos – Mérei Gyula – Spira György, 1952. – *Kossuth Lajos. Rövid életrajz.* Művelt Nép, [Budapest].

Lukinich Imre, szerk, 1934/1935. – *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára.* Magyar Nemzeti Szövetség, Franklin Társulat, Budapest, é. n. I–II.

Lust Iván, 2009. – *Vágy és hatalom.* Animula Kiadó, Budapest.

Lustkandl, Wenzel, 1863. – *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage.* Wilhelm Graumüller, Wien.

Macartney, Carlile Aylmer, 1947. – Szekfű, Jules: *État et nation.* *English Historical Review*, 62, 243, 264–265.

Makay Gusztáv, 1989. – Az Eötvös Collegium regényei. In: Nagy József Zsigmond – Szijártó István, szerk, 1989. 106–123.

Makkai Ernő, 1911. – *Történettudomány és történettanítás.* Kolozsvári Nyomda, Kolozsvár.

Makkai Ernő, 1913. – *Bethlen Gábor Erdélyország fejedelme.* Stief Nyomda, Kolozsvár.

Makkai Ernő, 1929. – *Bethlen Gábor országalkotó politikája.* Pátria, Budapest.

Makkai László, 1935. – *Két világ határán: havasalföldi városok és kolostorok.* Minerva Nyomda, Kolozsvár.

Makkai László, 1936. – *A milkói (kun) püspökség és népei.* Pannonia Nyomda, Debrecen.

Makkai László, 1940. – *Tündérország: Erdély története, földje, népe.* Franklin, Budapest.

Makkai László, 1942. – *Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején.* Minerva Nyomda, Kolozsvár.

Makkai László, 1943. – *Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron.* Nagy J. Nyomda, Kolozsvár.

Makkai László, 1944. – *Erdély története.* Renaissance Könyvkiadóvállalat, Budapest.

Makkai László, 1948. – *Magyar-román közös múlt.* Teleki Intézet, Budapest.

Makkai László, 1952. – *A magyar puritanusok harca a feudalizmus ellen.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Makkai Sándor, 1932. – *Erdélyi szemmel.* Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár.

Makkai Sándor, 1935. – *Az élet kérdezett. Tanulmányok.* I–II. Révai, Budapest.

Mályusz Elemér, 1922a. – *Turóc megye kialakulása.* Budapest.

Mályusz Elemér, 1922b. – Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. *Századok*, 1–5. 410–417.

Mályusz Elemér, 1923. – A reformkor nemzedéke. *Századok*, 1–5. 7–75.

Mályusz Elemér, 1926a. – Bevezetés In: Mályusz Elemér, *kiadta, bev, magyarázat*, 1926. 1–229.

Mályusz Elemér, 1926b. – Martinovics és társai. *Napkelet*, 6. 489–506.

Mályusz Elemér, 1926c. – A köznemesség küzdelme a társadalmi vezető szerepért. *Protestáns Szemle*, 4. 215–227.

Mályusz Elemér, *kiadta, bev, magyarázat*, 1926. – Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 1–229. (Magyarország újkabkori történetének forrásai).

Mályusz Elemér, 1928a. – Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet*, 3. 166–183.

Mályusz Elemér, 1928b. – Értelmiségünk és a neonacionalizmus. *Napkelet*, 4. 291–295.

Mályusz Elemér, 1930. – *Az 1498. évi 41. törvénycikk.* Egyetemi Nyomda, Budapest.

Mályusz Elemér, 1931a. – A vörös emigráció. *Napkelet*, 2–21, 97–110, 243–250, 329–339, 425–445, 515–539, 623–650, 714–753, 825–837, 901–904, 965–969, 1032–1036.

Mályusz Elemér, 1931b. – *Sturm auf Ungarn: Volkskommissäre und Genossen im Auslande.* Südost Verlag, München.

Mályusz Elemér, 1931c. – *The Fugitive Bolsheviks.* Grant Richards, London.

Mályusz Elemér, 1931d. – A népiség története. In: Hóman Bálint, szerk, 1931. 237–268.

Mályusz Elemér, 1932. – *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában.* Egyetemi Nyomda, Budapest.

Mályusz Elemér, 1935. – A Rákóczi-kor társadalma. In: Lukinich Imre, szerk, 1934/1935. II. 23–68.

Mályusz Elemér, 1936. – Magyar reneszánsz, magyar barokk. I–IV. *Budapesti Szemle*, 703, 153–179, 704, 293–318, 705, 86–104, 706, 154–174.

Mályusz Elemér, 1939a. – *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Sylvester Nyomda Részvénytársaság, Budapest. (A magyar protestantizmus történetének forrásai).

Mályusz Elemér, 1939b. – A középkori magyar nemzetiségi politika. *Századok*, 7–8. 257–294, 9–10. 385–448.

Mályusz Elemér, 1940a. – *Iratok a türelmi rendelet történetéhez.* Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Sylvester Nyomda Részvénytársaság, Budapest. (A magyar protestantizmus történetének forrásai).

Mályusz Elemér, 1940b. – *Geschichte des ungarischen Volkstums der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters.* Pannonia, Budapest.

Mályusz Elemér, 1940c. – *A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és a rendiség problémája.* Franklin, Budapest.

Mályusz Elemér, 1941. – Az egynyelvű állam. *Századok*, 113–139.

Mályusz Elemér, 1942a. – A magyar köznemesség kialakulása. *Századok*, 76. 7–8: 272–305, 9–10: 407–434.

Mályusz Elemér, 1942b. – *A magyar történettudomány*. Bolyai Akadémia. h. n.

Mályusz Elemér, 1944a. – *Thuróczy János krónikája*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Mályusz Elemér, 1944b. – *A magyarság és a városi élet a középkorban*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Mályusz Elemér, szerk, 1944. – *Siebenbürgen und seine Völker*. Danubia, Budapest–Leipzig–Milano.

Mályusz Elemér, 1958a. – *A magyar rendi állam Hunyadi korában*. Magyar Történelmi Társulat, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mályusz Elemér, 1988. – *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Mályusz Elemér, szerk, 1993 (1939). – *Magyar renaissance*. Szekszárdi Nyomda, Szekszárd.

Mályusz Elemér, 1994. – *Népiségtörténet*. S. a. r, jegyz. Soós István. MTA Történettudományi Intézete, Budapest. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 13./

Mályusz Elemér, szerk, 1999. – *Erdély és népei*. Maecenas, Budapest.

Mályusz Elemér, 2002. – *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Szerk., jegyz., utószó: Soós István. Osiris, Budapest. /Millenniumi magyar történelem. Historikusok/

Mályusz Elemér, 2003. – *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. Szerk. Soós István. MTA Történettudományi Intézete, Budapest. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok).

Mályusz Elemér, 2006. – *A vörös emigráció*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő.

Mályusz Elemér, 2008. – *A magyar történettudomány*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő.

Mályusz Elemér, 2015. – *Legsikerültebb könyveim*. Kiadta és jegyzetelte: Soós István. *Századok*, (sajtó alatt).

Mann, Thomas, 2014 (1918). – *Egy apolitikus ember elmélkedései*. Ford. Györfly Miklós. A verseket fordította: Majtényi Zoltán. Gabo Kiadó, Budapest.

Márai Sándor, 2008. – *A teljes napló 1948*. Helikon Kiadó, Budapest.

Marczali Henrik, 1880. *A magyar történet kútfői az Árpádok korában*. Az MTA által Vitéz díjjal jutalmazott pályamunka. Franklin Társulat, Budapest.

Marczali Henrik, 1896. – *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. Kiadja az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest. (A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Második kötet).

Marczali Henrik, 1881, 1885. – *Magyarország története II. József korában*. I–II. MTA Történelmi Bizottsága, MTA könyvkiadó hivatala, Budapest.

Marczali Henrik, 1883, 1885. – *Világtörténelem a mívelt magyar közönség számára*. Az újkor története. VI–VIII. I. A reformatiotól a vesztfáliai békéig. II. A harminczéves háborútól a nagy francia forradalomig. III. A demokratikus mozgalmak és a francia forradalom kora. Mehner Mór, Budapest.

Marczali Henrik, 1891. – *Mária Terézia 1717–1780*. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. Franklin Társulat, Budapest. /Magyar történelmi életrajzok. Szerk. Szilágyi Sándor/.

Marczali Henrik, 1892. – *A legújabb kor története 1825–1880*. Révai testvérek kiadása, Budapest.

Marczali Henrik, 1894. – *Magyarország története*. Eggenberger-féle könyvkereskedés (Hoffmann és Molnár), Budapest.

Marczali Henrik, 1898. – *Magyarország története III. Károlytól a Bécsi Kongresszusig (1711–1815)*. Kiadja az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest. /A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Nyolcadik kötet/.

Marczali Henrik, 1905. – *A nemzetiség történetbölcseleti szempontból*. Franklin Társulat, Budapest /Népszerű Főiskola Könyvtára/.

Marczali Henrik, 1907a. – *A magyar történetírás fejlődése a XIX. században*. In: *Beöthy Zsolt, Radics Ferenc, szerk, 1907*. II. 601–621.

Marczali Henrik, 1907b. – *Az 1790–91. országgyűlés*. I–II. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest. /Új folyam, LXX–LXXI. kötet, 1905–1907. cyclus/.

Marczali Henrik, 1907c. – *Rákóczi és a nép*. *Budapesti Szemle*, 129. k., 1–9.

Marczali Henrik 1910a. – *Feljegyzése az ellene indított fegyelmi eljárás tárgyában*. OSZKK Analecta 3961.

Marczali Henrik, 1910b. – *A Marczali–Singer ügyre (1910) vonatkozó iratok*. OSZKK Analecta 3966.

Marczali, Henry, 1910a. – *Hungary in the Eighteenth Century*. Introductory essay on the earlier history of Hungary by Harold W. V. Temperley, M. A., Fellow of Peterhouse, Cambridge. Cambridge University Press, Cambridge.

Marczali, Heinrich, 1910b. – *Ungarisches Verfassungsgeschichte*. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). Tübingen, /Das öffentliche Recht der Gegenwart/.

Marczali Henrik, 1911a. – *Magyarország története*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest. (A Műveltség Könyvtára)

Marczali, Heinrich, 1911b. – *Ungarisches Verfassungsrecht*. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). Tübingen. /Das öffentliche Recht der Gegenwart/.

Marczali-ügy, 1912. – *A Marczali–Singer ügy hiteles története*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Marczali Henrik, 1912–1914. – *Egyetemi előadásairól készült jegyzetek*. Kossányi Béla, az Eötvös Collegium tagja jegyzete. *MTAKK Ms 5355/11–17*.

Marczali Henrik, 1915a. – *Marczali Henrik nyilvános rendes tanár érdemleges jelentése Szekfű Gyula magántanári képesítéséről*. Budapest, április 14. *EKL BK 1774/1913–1914a*.

Marczali Henrik, 1915b. – *Italicae res*. Franklin Társulat, Budapest /Olcsó Könyvtár/.

Marczali Henrik, 1920. – *A béke könyve. A múlt tanulsága*. Athenaeum, Budapest.

Marczali Henrik, 1921. – Három nemzedék. Tanulmány Szekfű Gyula új könyvéről. *Egyenlőség képes folyóirata* I/1. 9–11.

Marczali Henrik, 1922. – Meddig tart a reakció? *Egyenlőség*, december 30. Újraközlte: *Múlt és Jövő*, 2013.1. 4–5.

Marczali Henrik, 1924. – Papers of Count Tisza, 1914–1918. *American Historical Review*, XXIX/2. pp. 301–315.

Marczali Henrik, 1927. – *Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organisations et résultats du travail historique de 1876 à 1926*. Felix Alcan, Paris. /Bibliothèque de la Revue Historique/ I. 209–218.

Marczali Henrik, 1935. – *Erdély története*. Káldor Könyvkiadóvállalat, Budapest. <http://mek.oszk.hu/12200/12211/12211.pdf>

Marczali Henrik, szerk, 1998–2000. (1898–1905). – *Nagyképes világtörténet*. Borovszky Samu, Fogarassy Albert, Geréb József, Goldziher Ignác, Gyomlay Gyula, Mika Sándor, Schönherr Gyula közreműködésével szerk. Franklin Társulat–Révai testvérek, Budapest, 1898–1905. Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Szekszárd. I–VIII. <http://mek.oszk.hu/01200/01267/html/>

Marczali Henrik, 2000. (1929–1931). – *Emlékeim*. Az utószót írta, az idegen szavakat fordította: Gunst Péter. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest. /Életrajz/.

Marczali Henrik, szerk, 1902. – *A magyar történet kútfőinek kézikönyve*. A magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr megbízásából Dr. Angyal Dávid és Dr. Mika Sándor egyetemi magántanárok közreműködésével szerk. Athenaeum, Budapest. /Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum/.

Marczali Poly, 1938. – Köszönő levele Tóth Zoltánhoz. *MTAKK Ms 4526/280*.

Marczali Poly, 1939. – Köszönő levele Tóth Zoltánhoz. *MTAKK Ms 4526/281*.

Marék Antal, 1939. – Kortársak Németh Lászlóról. *Napkelet*, XVII, 9. 257–261.

Mark, James, 2010. – *The Unfinished Revolution. Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*. Yale University Press, New Haven, CT, London.

Márki Sándor, 1907–1910. – II. Rákóczi Ferenc 1676–1735. I–III. Magyar Történelmi Társulat, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, <http://mek.oszk.hu/05800/05832/html/>

Márki Sándor, 1914. – A száműzött Rákóczi. *Budapesti Szemle*, 449 k., 161–179.

Márki Sándor, 1918. – Thaly Kálmán emlékezete. *Budapesti Szemle*, 46. év., 174. k., 498. füzet, 321–335.

Márkus György, 1973. – A lélek és az élet: A fiatal Lukács és a »kultúra« problémája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 17. 742–760.

Mátrai László, 1973. – *Élmény és mű* (Második kiadás). Budapest.

McIntire, C. T., 2004. – *Herbert Butterfield. Historian as Dissenter*. Yale University Press, New Haven, CT & London.

Meinecke, Friedrich, 1915. – *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. Oldenbourg, München und Berlin. 1915.

Meinecke, Friedrich, hrsg, 1916. – *Die grossen Mächte / Leopold von Ranke*. Insel, Leipzig.

Meinecke, Friedrich, 1918. – *Preussen und Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. Oldenbourg, München, Berlin.

Meinecke, Friedrich, 1936. – *Die Entstehung des Historismus*. Oldenbourg, München, Berlin.

Meinecke, Friedrich, 1962. – *Ausgewählte Briefwechsel*. Hrsg. und eingel. von Ludwig Dehio, Peter Classen. Koehler, Stuttgart.

Meinecke, Friedrich, 1963. – *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*. Hrsg. und einl. von Walther Hofer. Oldenbourg, München.

Meinecke, Friedrich, 1965a. – *Zur Theorie und Philosophie der Geschichte*. Hrsg. und einl. von Eberhard Kessel. Koehler, Stuttgart.

Meinecke, Friedrich, 1965b. – *Die Entstehung des Historismus*. Hrsg. und einl. von Carl Hinrichs. Oldenbourg, München.

Meinecke, Friedrich, 1966. – *Politische Schriften und Reden*. Hrsg. und einl. von Georg Kotowski. Toeche-Mittler, Darmstadt.

Meinecke, Friedrich, 1968. – *Zur Geschichte der Geschichtsschreibung*. Koehler, Stuttgart.

Mérei Gyula, 1959. – Szekfű Gyula történetírásának kérdései. *Társadalmi Szemle*, 7. 27–52.

Mérei Gyula, 1960. – Szekfű Gyula történelemszemléletének bírálatához. *Századok*, 1–3. 180–254.

Mérei Gyula, 1984. – Szekfű Gyula, a nemzetben gondolkodó történész. *Tiszatáj*, 1. 65–71.

Mester Béla, 2004. – Reflexiók Tattay Szilárd Az érzelmi-radikális politikus. Kemény Zsigmond, Asbóth János és Szekfű Gyula Kossuth-képe című tanulmányához. In: *A szabadság dilemmái. Konferencia Bibó István (1911–1979) emlékére*. <http://www.bibomuhely.hu>

Mester Béla, 2006. – *Magyar philosophia: a szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged. /A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai IX/.

Mester Béla, 2007. – Magyar felvilágosodás – német vagy skót? In: *Ludassy Mária, szerk, 2007. 393–446*.

Mester Béla, 2010. – *Szabadságunk születése. A modern politikai közösség antropológiája Kálvin Jánostól John Locke-ig*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 13./.

Mészáros István, 2003. – Egy „haladó katolikus”: Szekfű Gyula (1945, 1948). *Regnum. Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok*, 3–4. 97–118.

Mises, Ludwig von, 1985. – *Liberalism in the Classical Tradition*. The Foundation for Economic Education, Inc. – Cobden Press, New York – San Francisco.

Migray József, 1914. – Szekfű Gyula könyve, Rákóczi és a történelem. *Szocializmus*, 310–320.

Mika Sándor, 1893. – Weiss Mihály 1569–1612. Egy szász államférfiú a XVII. századból. Magyar Történelmi Társulat, Franklin Társulat könyvnyomdája. Budapest. <http://mek.oszk.hu/05600/05661/html/index.htm>

Mindszenty József, 1989 (1974). – Emlékirataim. Negyedik kiadás. Szent István Társulat, Budapest.

Miru György, 2011. – Szabadság és politikai közösség. Kossuth politikai alapfogalmai. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 15./

Miru György, vál. s. a. r. bev. jegyz. 2000. – Schvarcz Gyula. Új Mandátum, Budapest. /Magyar Panteon 6./

Mishkova, Diana, ed, 2009. – We, the People: Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe. Central European University Press, Budapest–New York.

Miskolczi Ambrus, 1994. – Lélek és titok. A „mioritikus tér” mítosza avagy Lucian Blaga eszmevilágáról. Kortárs, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 1999. – A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai. Múlt és Jövő, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2000. – A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar–román párbeszéd a 19. század derekán. Universitas, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2001. – Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról. Napvilág, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2003. – Eltorzult magyar alkat az ezredfordulón: Szélgjegyzetek egy könyv-bemutatón. In: Ujváry Gábor szerk, A Balassi Bálint Intézet Évkönyve. Balassi Bálint Intézet. Budapest. 217–231.

Miskolczi Ambrus, 2004a. – Csoporkép történésekkel. Az antiszemitizmus ürügyén? Aetas, 285–311. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00029/pdf/miskolczi.pdf>

Miskolczi Ambrus, 2004b. – Mályusz Elemér és Szekfű Gyula Kossuth-képéhez. In: A szabadság dilemmái. Konferencia Bibó István emlékére. Budapest, 2004. április 28. Hozzászólás. <http://bibomuhely.hu>

Miskolczi Ambrus, 2004c. – Határjárás a közös román–magyar múltban. Lucidus, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2005. – A Kossuth-ábrázolás technikái. Szubjektív historiográfiai szélgjegyzetek A bűnbaktól a realista lényeglátóig című gyűjteményes munka kapcsán. Korall, 21–22. 124–160.

Miskolczi Ambrus, 2005. – Románok a történeti Magyarországon. Lucidus, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2006. – A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről”. Napvilág, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2007a. – A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történésvita anatómiája. Lucidus, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2007b. – Eposz és történelem. A Cigányiász, avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és a román irodalomban. Lucidus, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2007c. – Kossuth Eperjesen. Carlowsky Zsigmond és Greguss Mihály jogbölcselete. ELTE ÁJK, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2007d. – Horn Ede (1825–1875). A magyar zsidó nemzeti identitás forrásvidékén. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő.

Miskolczi Ambrus, 2008. – Mítoszok és ellenmítoszok között. Párbeszéd irodalommal és történelemmel. Napkút Kiadó, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2009–2010. – Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig. Lucidus, Budapest. I–IV.

Miskolczi Ambrus, 2010. – A szarvasfiúk rejtélye: a Kolindától a Cantata profánáig. Lucidus Kiadó, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2011a. – „Tiszta forrás” felé. Közelítések Bartók Béla és a Cantata profana világához. Gondolat Kiadó, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2011b. – Modern mítoszok csapdáiban: Caragiale és Sebastian. Kritérion, Kolozsvár.

Miskolczi Ambrus, 2012. – Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig, Széphalomtól Turinig. Gondolat Kiadó, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2013a. – A pásztor bölcsessége. A báránka útja Sovejától Párizsig és vissza. Fejezetek 150 esztendő román eszmetörténetéből a romantikus nacionalizmustól napjainkig. Kritérion, Kolozsvár.

Miskolczi Ambrus, 2013b. – A szabadság ára. Archaizmus és modernizmus a magyar és román kulturális és politikai térben. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

Miskolczi Ambrus, 2013c. – A modernitás útjain és tévútjain. Lucidus Kiadó, Budapest.

Miskolczi Gyula, 1938. – A kamarilla a reformkorban. Magyar Történelmi Társulat, Franklin, Budapest.

Miskolczi Gyula, 1956. – A magyar nép történelme a mohácsi vésztől az első világháborúig. Anonymus, Roma.

Miskolczi Gyula, 1959. – Ungarn in der Habsburger Monarchie. Herold. Wien, München. /Wiener Historische Studien/.

Miskolczi Gyula, kiad. és bev. 1927. – A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. /Fontes historiae aevi recentioris/.

Miskolczi Gyula, szerk, 1942. – Az új Magyarország. Domanovszky Sándor, szerk, 1939–1942. V. <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/index.html>

Mitrofanov, Paul von, 1910. – Joseph II.: Seine politische und kulturelle Tätigkeit. I–II. Aus dem Russischen ins Deutsche übersetzt von V. von Demelič. Mit einem Geleitwort von Hanns Schlitter. Stern, Wien–Leipzig.

Mód Aladár, 1945. – 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Szikra, Budapest.

Molnár András, szerk, 1998. – Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Tudományos emlékülés, Zalaegerszeg, 1997. június 7. Zalaegerszegi Szabadelvű Kör, Zalaegerszeg.

Molnár Erik, 1959. – A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek. *Társadalmi Szemle*, 8–9. 11–39.

Molnár Erik, 1960. – A nemzeti kérdés. *Magyar Tudomány*, 10. 571–587.

Molnár Erik, 1962. – Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól. *Új Írás*, 11. 1236–1243.

Molnár Erik, 1966. – Molnár Erik Révai József történetiszemléletéről. *Kritika*, 7. 3–8.

Molnár Mátyás, szerk, 1976. – *A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései. Tudományos emlékülés*, 1976. január 29–30. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Szabolcs-Szatmár Megyei Szervezete, Vaja–Nyíregyháza.

Mommsen, Wolfgang I., 1978. – Der deutsche Liberalismus zwischen „klassenloser Bürger-gesellschaft“ und „organisiertem Kapitalismus“. Zu einiger neueren Liberalismus-interpretationen. *Geschichte und Gesellschaft*. 1.

Móricz Zsigmond, 1921. – Szekfű Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. *Nyugat*, 2. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>

Móricz Zsigmond, 1929. – Bethlen Gábor. *Nyugat*, október 1. Kötetben: Móricz Zsigmond, 1982. 720–725.

Móricz Zsigmond, 1935a. – Bethlen Gábor, ha ma élne. *Cobden*, 2. 88–90.

Móricz, [Zsigmond], 1935b. – La confession de Gabriel Bethlen. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 2. köt. 1. 71–81.

Móricz Zsigmond, 1936. – Bethlen Gábor 1580–1629. In: *Mai magyarok régi magyarokról*. Összeáll: Fejtő Ferenc. Cserépfalvi, Budapest. 70–85.

Móricz Zsigmond, 1982. – *Erkölcsei sarkantyú*. (Tanulmányok II.). Összeszedte, szerk. gond. Nagy Péter. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Ms 10 203/4. – Szekfű Gyula gyűjteménye: *A száműzött Rákóczira* vonatkozó napisajtóanyag, MTAKK.

Ms 10504. – Török Pál-féle kéziratgyűjtemény. MTAKK.

Ms 291. – Bartoniek Emma adománya: kéziratgyűjtemény. MTAKK.

Ms 327. – Szekfű Gyula gyűjteménye: *A Három nemzedékre és egyéb művekre* vonatkozó ismertetések, bírálatok stb. (Folyóirat és újságcikkek) MTAKK

Ms 333. – Szekfű Gyula gyűjteménye *A száműzött Rákóczi*-botrányról. MTAKK

Ms 391. – Hatvany Lajos-féle kéziratgyűjtemény MTAKK

Ms 4492/168–175. – Gábor Andornak írott levelek Szekfű Gyulától. MTAKK.

Ms 4823. – Gálócsy Árpád és Csernátorny Árpád iratai. MTAKK.

Ms 491. – Bartoniek Emma adománya: kéziratgyűjtemény Riedl Frigyes hagyatékából. MTAKK.

Ms 804. – Angyal Dávidhoz írott levelek. I. MTAKK.

Ms 805. – Angyal Dávidhoz írott levelek. II. MTAKK.

Ms 810. – Angyal Dávid-féle kéziratgyűjtemény. MTAKK.

Ms 10695/24. – Egyed István bírálatja Szekfű Gyula a *Forradalom után* című művéről. Kézirat, névtelen, 2 lap. MTAKK

MTAKK – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.

MTAL – Magyar Tudományos Akadémia. Levéltár.

Munkácsi Kálmán, 1918. – Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. *Történeti Szemle*, 3–4. 267–270.

Nagy G[éza], 1929a. – Bethlen Gábor. Szekfű Gyula könyve. *Kálvinista Világ* 2. 16–18.

Nagy Géza, 1929b. – A Bethlen-rejtély. Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. *Pásztortűz* 6. 140–141.

Nagy Géza, 1931. – A legújabb Bethlen-irodalom. *Erdélyi Múzeum* 1–3. 98–109.

Nagy József Zsigmond – Szijártó István, szerk, 1989. – *Tanulmányok az Eötvös Collegium történetéből*. Eötvös József Kollégium, Budapest. /Eötvös-füzetek. Új folyam X/.

Nagy József Zsigmond, 1976. – Szekfű Gyula monográfiaterve Károlyi Sándorról. In: Molnár Mátyás, szerk, 1976. 71–77.

Nagy Péter, 1964. – *Szabó Dezső*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Nemeskürty István, 1976. – A múlt profétája. Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. *Literatúra*, 3–4. 230–232.

Nemeskürty István, 1983. – Et nos mutamur in illis. Szekfű Gyula írói arcképéhez. *Kortárs*, 6. 941–955.

Németh László, 1939. – *Szerdai fogadónap*. I–II. Franklin, Budapest.

Németh László 1940. – *Szekfű Gyula*. Bolyai Akadémia, Budapest.

Németh László, 1943. – *A minőség forradalma*. Magyar Élet, Budapest. I–VI.

Németh László, 1944. – *Az értelmiség hivatása*. Turul, Budapest.

Németh László, 1968. – *Kiadatlan tanulmányok*. I–II. Magvető, Budapest.

Németh László, 1987. – *Utolsó kísérlet*. I–II. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Németh László, 1989. – *Sorskérdések*. Gond. jegyz. Grezsa Ferenc. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Németh László, 1993. – *Németh László élete levelekben, 1914–1948*. Szerk. Németh Ágnes. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Németh László, 1997. – Naplórészlet a Magyar Közösség perének időszakából. *Tiszatáj*, 11. 52–54.

Németh László, 2000. – *Németh László élete levelekben*. Összegyűjt., szerk. Németh Ágnes, jegyz., utószó: Domokos Mátyás, szöveggond, mutató: Duró Gábor. I–II. Osiris, Budapest.

Németh László, 2011. – *A magyar forradalomról*. Nap Kiadó, Budapest. /Magyar eszszék/.

Némethy Géza jelentése, 1903. – Dr. Némethy Géza szakvezető tanár: Jelentés a latin philologia tanításáról a báró Eötvös József-collegiumban az 1902/3. iskolai évben. *ECI* 52. 101/b.

Névtelen Ákos, 1940. – Felelősség. (Szekfű Gyula emlékkönyvébe). *Új Hang*, 7–8. 31–32.

Niklai Péter, 1912. – *A kereskedelmi választmány jelentésének tárgyalása az 1843/44. évi országgyűlésen és előzményei*. Nap Nyomda, Budapest.

Niklai Péter, összeáll, előszó, 1922. – *Kossuth Lajos tanítása. Breviárium*. Világirodalom, Budapest.

Nipperdey, Thomas, 1983. – *Deutsche Geschichte 1800–1866*. Bürgerwelt und Staat. München.

Nora, Pierre, ed, 1984–1994. – *Les lieux de mémoire*. I–VII. Editions Gallimard, Paris.

Nozick, Robert, 1974. – *Anarchy, State, and Utopia*. Basic Books, Inc., Publishers, New York.

Odescalchi Arthur, 1891. – *Emlékek Barsvármegye hajdanából*. Összegyűjtötte és kiadta Szerémi. Athenaeum, Budapest.

OL – Magyar Nemzeti Levéltár (Magyar Országos Levéltár)

Ormos Ede, 1921. – *Mi okozta Magyarország szétbomlását?* Jászi Oszkár előszavával. Fischer, Wien.

Orosz István–Pölöskei Ferenc–Dobszay Tamás, szerk, 1994. – *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára*. Korona, Budapest.

Ortega y Gasset, 1995. – *A tömegek lázadása*. Ford. Scholz László. Pont könyvkereskedés kiadása. Budapest.

Ortega y Gasset, José, 1983. – *Két történelmi esszé*. Ford. Farkas Géza. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Ortutay Gyula, 1955. – Szekfű Gyula. *Csillag*, 8. 1691–1692.

Ortutay Gyula, 2009–2010. – *Napló 1–3*. Szerk, jegyz. Markó László. Alexandra. Budapest.

Orwell, George, 2004. – *Hódolat Katalóniának*. Cartaphilus, Budapest.

OSZKK – Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár.

Öllős László, 2004. – *Emberi jogok – nemzeti jogok. Emberi és polgári jogok-e a nemzeti kisebbségek jogai?* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely. /Nostra tempora/

Öllős László, 2007. – *A felvilágosodás öröksége és az ember nemzeti jogai*. In: *Ludassy Mária, szerk, 2007*. 522–558.

P 1445 – Kisebbségi családi gyűjtemények, Wlassics-gyűjtemény, OL

Pach Zsigmond Pál, 1962. – *Az ellenforradalmi történelemszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három Nemzedékében*. (Tanulmányrészlet). *Történelmi Szemle*, 3–4. 388–425.

Pach Zsigmond Pál, 1983a. – *Kontinuitás és diszkontinuitás Szekfű Gyula történet-szemléletében*. *Új Írás*, 10. 40–53.

Pach Zsigmond Pál, 1983b. – *Szekfű Gyula emléktáblájánál*. *Élet és Irodalom*, május 27.

Pajkossy Gábor, 1978. – *Az 1791/93. évi közpolitikai bizottság javaslatai. Az országgyűlés, a törvényhatóságok és a cenzúra rendezése*. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Budapest. EKK Kd 4736.

Pajkossy Gábor, 1984. – *Kossuth hűtlenségi pere*. In: *Dénes Iván Zoltán–Gergely András–Pajkossy Gábor, szerk, 1984*. 165–191.

Pajkossy Gábor, 1994. – „...cserébe nyertem egész későbbi életemet.” Kossuth és fogsága. In: *Orosz István–Pölöskei Ferenc–Dobszay Tamás, szerk, 1994*. 157–174.

Pajkossy Gábor, szerk, 2002. – *„Nemzeti újjászületés”. Válogatás Kossuth Lajos írásai-ból és beszédeiből*. Új Mandátum, Budapest.

Pajkossy Gábor, szerk, 2003. – *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Osiris, Budapest.

Paksa Rudolf, szerk, 2007. – *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Argumentum Kiadó – Eötvös József Collegium, Budapest. /Eötvös Műhely/.

Pálóczy Horváth Lajos, 1942. – *Petőfi – és Szekfű Gyula*. *Magyar Út*, február 12. EKK G 638/38.

Patek Ferenc, 1921. – *Három nemzedék*. *Katholikus Szemle*, 193–207.

Papp István, 2006. – *A Mályusz Elemér elleni politikai rendőrségi vizsgálat 1945-ben. Kommentár*, 4. 70–79. http://kommentar.info.hu/attachment/0001/423_kommentar0604.pdf

Papp István, 2011. – *Kettős ügynök – Nagy Péter, Szabó Dezső és az állambiztonság*. In: *Horváth László, Laczkó Krisztina, Tóth Károly ed, 2011*. 625–637.

Papp István, 2012. – *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa Kiadó, Budapest.

Pamlényi Ervin, 1989. – *Pályák és irányok. Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pauler Gyula, 1876. – *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése: 1664–1671*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendjei, 1917–1945. – *A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendjei*. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest. EKL.

Perecz László, 2008. – *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár 7./

Perjés Géza, 1957. – *Új adatok és szempontok az álkuruc balladák vitájához*. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00204/pdf/ITK_00204_1957_04_313-324.pdf

Pethő Sándor, 1907. – *A római szent birodalom bomlásának okai és körülményei*. Pannonia Nyomda, Győr.

Pethő Sándor, 1911. – *Politikai arcképek. Az új Magyarország vezéregyéniségei*. Élet, Budapest.

Pethő Sándor, 1914a. – *A magyar radikálisok*. *Élet*, 17. 515.

Pethő Sándor, 1914b. – *A száműzött Rákóczi*. I–II. *Új Nemzedék*. MTAKK Ms 10 203/4.

Pethő Sándor, 1914c. – *Sorsok*. Szent István Társulat, Stephaneum Nyomda, Budapest.

Pethő Sándor, 1916. – *A szabadságharc eszméi*. Élet, Budapest.

Pethő, Alexander, 1919a. – *Strasbourg-Metz: Presbourg-Kassa*. Ligue pour l'intégrité territoriale de la Hongrie, Pátria, Budapest.

Pethő Sándor, 1919b. – *Magyarország és az Entente-hatalmak 1848–49-ben*. Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Kertész Nyomda, Budapest.

Petheő Sándor, 1920. – Három nemzedék. *Magyarság*, dec. 8. MTAKK Ms 327/18.

Pethő Sándor, 1924. – *Andrássy és ellenfelei*. Pallas Nyomda, Budapest.

Pethő Sándor, 1925. – *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Hungária Hírlapnyomda R. T, Budapest.

Pethő Sándor, 1926. – *Gróf Apponyi Albert*. Eligius, Pallas Nyomda, Budapest, Leipzig, Wien. /Magyarország nagyjai/.

Pethő Sándor, 1929. – „Viharos emberöltő”. *Hét portrait*. Stádium, Budapest.

Pethő Sándor, 1930. – *Görgey Artúr*. Genius, Budapest.

Pethő Sándor, 1932. – *A magyar Capitoliumon. A magyar királysze me a Duna völgyében*. Gellért Kiadóvállalat, Budapest.

Pethő Sándor, 1933. – *Szekfű Gyula történetírása*. Lantos, Budapest.

Pethő Sándor, 1934. – *Forradalom volt-e vagy összeomlás? Kortörténeti tanulmány*. Athenaeum, Budapest.

Pethő Sándor, 1937. – *A magunk útján*. Deák Ferenc Társaság, Budapest.

Pethő Sándor, 1985. – *Egy kis nép nagy gondjai. Válogatott publicisztikai írások*. Magvető, Budapest.

Péter László, 1998. – *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Osiris, Budapest

Petthő Gergely, 1753. – *Rövid magyar krónika sok rendbéli historiás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedetett és irattatott Petthő Gergelytől*. Nyomtatott az akadémiai betűkkel, Kassa. Reprint: Dharma Kiadó, Budapest.

Pillias, Emile, 1939. – *Études sur François II Rákóczi, prince de Transylvanie*. Leroux, Paris. /Bibliothèque des „Études Hongroises” 8./.

Pivány Jenő, 1932. – Bethlem, Racokzie, Serini, Apafy és Tekeli. *Vasárnapi Újság. A Budapesti Hírlap heti melléklete*, júl. 3. 16–17.

Pocock, J. G. A, 1999–2014. – *Barbarism and Religion*. I–V. Cambridge University Press, 1999–2014.

Pocock, J. G. A, 2009. – *Political Thought and History. Essays on Theory and Method*. Cambridge University Press, Cambridge.

PrLt. – Prímási Levéltár.

Prohászka László, 1996. – Pátzay és Klebelsberg, avagy egy emlékműterv utóélete. *Új Művészet*, 10, 64–67.

Prohászka Ottokár, 1910. – *Az intellectualismus túlhajtásai*. Akadémia, Budapest.

Prohászka Ottokár, 1918. – *Kultúra és terror*. Élet, Budapest.

Prohászka Ottokár, 1927. – *Tanulmányok*. Összegyűjt. Brisits Frigyes. Szociális Miszsió, Budapest.

Prohászka Ottokár, 1929. – *Sion hegyén*. Szent István Társulat, Budapest.

Prohászka Ottokár, 1952. – *Elmélkedések az evangéliumról*. Anonymus, Róma.

Rákóczi Ferenc, 1979. – *Vallomások*. Ford. Szepes Erika, Vas István, szerk. és jegyz. Hopp Lajos. Szépirodalmi, Budapest. /Magyar remekírók/.

Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni, 2014. – *Napló 1935–1946*. I.–II. S. a. r., Ferencz Győző, Nagy Zsejke, jegyz., utószó: Ferencz Győző. Jaffa Kiadó, Budapest.

R[ugonfalvi] Kiss István, 1906. – *II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelemmé választása*. Athenaeum Nyomda, Budapest.

R[ugonfalvi] Kiss István, 1908. – *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Rugonfalvi Kiss István, 1919. – *A Debreceni Magyar Tudományegyetem szózata a művelt világ egyetemeihez*. Csáthy, Debrecen.

Rugonfalvi Kiss István, 1923. – *Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomda Rt, Budapest.

Rugonfalvi Kiss István, 1927. – *Az erdélyi fejedelmek nemzeti politikája*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomda Rt, Budapest.

Rugonfalvi Kiss István, 1929. – *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. Szerző, Debrecen.

Rugonfalvi Kiss István, 1930b. – Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Halála háromszázadik évfordulóján. *Debreczeni Képes Kalendárium*, 25–30.

Rugonfalvi Kiss István, 1932. – *Az egységes magyar nemesi rend kifejlődése*. Tisza István Tudományegyetem Nyomdája, Debrecen.

Rugonfalvi Kiss István, 1936a. – *Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa*. Országos Református Lelkész Egyesület, Debrecen.

Rugonfalvi Kiss István, 1936b. – *A magyar nemzet hivatása*. Magyar Út, Budapest.

Rugonfalvi Kiss István, 1940. – *Székely seregszemle: lustrum*. Lehotai Nyomda, Debrecen.

Rugonfalvi Kiss István, 1941. – *A székelykérdés*. Fraternitas Nyomda, Kolozsvár.

Rugonfalvi Kiss István, 2009. – *A nemes székely nemzet képe*. Kráter, Pomáz.

R. Várkonyi Ágnes, 1961. – *Thaly Kálmán és történetírása*. Akadémiai, Budapest. /Tudománytörténeti tanulmányok 1./

R. Várkonyi Ágnes, 1973. – *A pozitivisták történeteszmélete a magyar történetírásban*. I. A pozitivisták történeteszmélete Európában és hazai értékelése 1830–1945. II. A pozitivismus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860. Akadémiai Kiadó, Budapest. /Tudománytörténeti tanulmányok 6./.

R. Várkonyi Ágnes, 1974. – Szeremlei Sámuel és a mezővárosok történetének historiográfiája. *Századok*, 918–930.

R. Várkonyi Ágnes, 2009. – Angyal Dávid, a történetíró. Tudománytörténeti vázlat. In: Császtvay Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor, szerk, 2009. 69–95.

R. Várkonyi Ágnes, 2010. – Köpeczi Béla (1921–2010). *Századok*, 1279–1289.

R. Várkonyi Ágnes, 2011a. – A pályakezdés esélyei. In: Ujváry Gábor, szerk, 2011a. 35–57.

R. Várkonyi Ágnes, 2011b. – Esélyek és alternatívák a szatmári béketárgyaláson 1710–1711. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4. 985–1012.

R. Várkonyi Ágnes, 2011c. – R. Várkonyi Ágnes történész. *Nők a tudományban*. Szerk. Herzka Ferenc. Medicina, Budapest. Akadémikus portrék.

- R. Várkonyi Ágnes, 2012a. – Végig nem vitt viták. A szatmári béke a történetírásban. *Századok*, 4. 763–798.
- R. Várkonyi Ágnes 2012b. – A békekötés kultúrájának „realista lényeglátó” folytonossága. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. 331–350.
- R. Várkonyi Ágnes, 2013. – Bethlen Gábor jelenléte Európában. In: Kármán Gábor és Kees Teszelszky, szerk, 2013. 9–76.
- Raab-Epstein, Irene, 1987 (1974). – Gyula Szekfű: *A Study in the Political Basis of Hungarian Historiography*. Garland Publishing, New York.
- Ravasz László, 1936. – Németh László és az erdélyi magyarság. *Magyar Szemle*, április. 364–366.
- Ravasz László, 1939a. – A magyarságról. In: Szekfű Gyula, szerk, 1939. 7–12.
- Ravasz László, 1939b. – Zsidókérdés az egyházban. Kálvin téri Egyházközösség, Budapest. /Rádió-prédikációk/.
- Ravasz László, 1941a. – *Legyen világosság. Beszéddek és írások*. Franklin, Budapest. I–III.
- Ravasz László, 1941b. – Alfa és ómega. *Prédikációk, beszéddek, cikkek*. Franklin, Budapest. I–II.
- Ravasz László, 1992. – *Emlékezéseim*. Református Zsinati Iroda, Budapest.
- Rawls, John, 1993. – *Political Liberalism*. Columbia University Press, New York.
- Rawls, John, 1997. – *Az igazságosság elmélete*. Ford. Krokovay Zsolt. Osiris, Budapest.
- Rawls, John, 2001 (1999). – *The Law of the Peoples*. Harvard University Press, Cambridge, MA – London.
- Redlich, Joseph, 1920–1926. – *Das Österreichische Staats- und Reichsproblem*. I/1–2. II. Der Neue Geist Verlag/Dr. Peter Reinhold, Leipzig.
- Regnum, 1943. – *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv*, V. (1942–1943). Közzéteszi a Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége, Budapest.
- Renan, Ernest, 1864. – *Vie de Jésus*. Paetz, Paris – Naumbourg.
- Renan, Ernő, 1870. – *Jézus élete*. Heckenast, Pest.
- Renan, Ernest, 1871. – *La réforme intellectuelle et morale*. Michel Lévy Frères, Paris.
- Ress Imre, 2007. – Szekfű Gyula, Ernst Molden és az Eötvös Collegium. In: Paska Rudolf, szerk, 2007. 17–42.
- Ress Imre, szerk, bev, 2008. – *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötte (1918–1926)*. Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Ress Imre, 2011a. – Szekfű Gyula, a levéltárnok 1918–1919-ben. In: Ujváry Gábor, szerk, 2011a. 76–97.
- Ress Imre, 2011b. – Thallóczy Lajos bécsi hivatali és tudományos pályakezdése. In: Deák Ágnes–Völgyesy Orsolya, szerk, 2011. 167–181.
- Ress Imre, 2012. – Adalék a dinasztikus tudományos elit nacionalizálódásához az Osztrák–Magyar Monarchiában a bécsi udvari levéltárak példáján (1867–1885). <http://www.history.mta.hu/kiadvanyok/konyvsorozatok/egyeb/political,%20social,%20economic%20and%20cultural%20elites.pdf>; 13–35.
- Ress Imre, 2013. – Kállay Béni párizsi embere: Henri Moser – Bosznia-Hercegovina egyedi országképének kialakítása a 20. század fordulóján. In: Borsi-Kálmán Béla–Dénes Iván Zoltán–Ferge Zsuzsa–Miskolczi Ambrus, szerk, 2013. 191–204.

- Révai József, 1945. – Szekfű Gyula útja. *Szabad Nép*, április 19.
- Révai József, 1949. – *Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszéddek (1945–1949)*. Szikra, Budapest.
- Révai József, 1966. – *Válogatott történelmi írások*. Vál., jegyz., előszó: F. Majlát Augustza. I–II. Kossuth Kiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Budapest.
- Réz Mihály, 1905a. – *A kiegyezésről. (A közjogi conservativizmus alapindokai)* Előszóval ellátta Kautz Gyula. Pátria Nyomda, Budapest.
- Réz Mihály, 1905b. – *Döntés előtt*. Pátria Nyomda, Budapest.
- Réz Mihály, 1905c. – *Magyar fajpolitika*. Pátria Nyomda, Budapest.
- Réz Mihály, 1906. – *Magyarság és demokrácia. Hírlapi cikkek*. Budapesti Hírlap Nyomda, Budapest.
- Réz Mihály, 1907a. – *Széchenyi-problémák*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. /Értekezések a társadalmi tudományok köréből/.
- Réz Mihály, 1907b. – *Nemzeti politika*. Pallas Nyomda, Budapest.
- Réz Mihály, 1907c. – *Szabadság és egyenlőség*. Pallas Nyomda, Budapest.
- Réz Mihály, 1909. – *Tanulmányok*. Pallas Nyomda, Budapest.
- Réz Mihály, 1910a. – *Közjogi tanulmányok*. Pallas Nyomda, Budapest.
- Réz Mihály, 1910b. – *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya*. Pallas Nyomda, Budapest.
- Réz Mihály, 1914. – *Közjogi tanulmányok*. Pallas, Budapest.
- Réz Mihály, 1918. – *Külpolitikai tanulmányok. A hármasszövetség...* Franklin, Budapest. /Olcsó könyvtár/
- Réz Mihály, 1923. – *A történelmi realizmus rendszere*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Réz Mihály, 1925. – *A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából*. Dunántúl Nyomda, Pécs. /Miskolci Evangélikus Jogakadémia tudományos értekezéseinek tára./.
- Réz Pál, szerk., 1991 (1979). – *Bibó-émlékkönyv*. I–II. Századvég, Budapest – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Riedl Frigyes, 1913. – Kuruc balladák, *Irodalomtörténet*, 417–452.
- Romsics Gergely, 2009. – *A lehetetlen művészete. Diplomácia, erőegyensúly és vetélkedés a klasszikus realizmus elméletében*. Osiris, Budapest. /A külpolitika világa/.
- Romsics Gergely, 2010. – *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Romsics Ignác – ifj. Bertényi Iván, szerk, 1998. – *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác, 1996. – *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác, 1998. – *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép-Európában*. Napvilág, Budapest.
- Romsics Ignác, 2001. – *A trianoni békeszerződés*. Osiris, Budapest.

- Romsics Ignác, 2004. – *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről.* Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác, 2005. – *Magyarország története a XX. században.* Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris, Budapest. /Osiris tankönyvek/.
- Romsics Ignác, 2006. – *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác, 2010. – Hóman Bálint (1885–1951). *Népszabadság*, december 29. 6.
- Romsics Ignác, szerk, 2000. – *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999.* Osiris, Budapest. /Osiris tankönyvek/.
- Romsics Ignác, szerk, 2009. – *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác, 2011. – *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác, 2013. – Bethlen Gábor – pró és kontra. Erdély legdicsőbb fejedelme avagy a török Porta vazallusa? *Rubicon*, 7. 4–35.
- Rosanvallon, P., 2004. – *Le Model Politique Français. La société civile contre le jacobinisme de 1789 a` nos jours.* Editions du Seuil, Paris.
- Rosenstock-Huussy, Eugen, 1951 (1931). – *Die europäischen Revolutionen und der Charakter der Nationen.* W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart – Köln.
- Rovó Zoltán, 1930. – Makkai Sándor az erdélyi ifjúság mozgalmáról, a román cserkészetről, az Ady-kérdésről és Bethlen Gábor igazi arcáról. *Református Diákmozgalom*, 1. 7–8.
- Saad József, 1989. – *Magyar Szemle. Repertórium és tartalomlemez.* Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézet, Budapest. /Magyar Szociológiatörténeti Füzetek 3./
- Saad József, vál, s. a. r, bev, jegyz, 2000. – *Magyar Zoltán. Új Mandátum*, Budapest. /Magyar Panteon 8./
- Salacz Gábor, 1988. – *A Magyar Katolikus Egyház tizenhét esztendeje (1948–1964).* Görres Gesellschaft, München.
- Sarat, A, N. Davidovitch, N., Albertstein, M, 2007. – *Trauma and Memory. Reading, Healing, and Making Law.* Stanford University Press, Stanford, CA.
- Sárközi Mátyás, 2011 (2003). – *Levelek Zugligetből.* Kortárs Kiadó, Budapest. Phoenix Könyvek.
- Shavit, Ari, 2013. – *Hazám, az ígéret földje. Izrael győzelme és tragédiája.* Atlantic Press Kiadó, Budapest.
- Schickert, Klaus, 1943 (1937). – *Die Judenfrage in Ungarn. Jüdische Assimilation und antisemitische Bewegung im XIX. und XX. Jahrhundert.* Essener Verlag, Essen.
- Shivelbusch, Wolfgang, 2003. – *The Culture of Defeat. On National Trauma, Mourning and Recovery.* Picador, Henry Holt & Company, New York.
- Schlett István, 1999. – *A magyar politikai gondolkodás története.* II/1. Korona Kiadó, Budapest.
- Schlumbohm, Jürgen, 1973. – *Freiheitsbegriff und Emanzipationsprozess. Zur Geschichte eines politischen Wortes.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Schmoller, Gustav, 1894. – Der deutschen Beamtenstaat vom 16–18. Jahrhundert. In: *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich.* Vol. 18. 695–714. <https://archive.org/details/umrisseundunters00schmuoft>
- Schmoller, Gustav, 1898. – *Umriss und Untersuchung zur Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte besonders des preußischen Staates im 17. und 18. Jahrhundert.* Duncker und Humblot. Leipzig. <https://archive.org/details/umrisseundunters00schmuoft>
- Schmoller, Gustav, 1921. – *Preußische Verfassungs-, Verwaltungs- und Finanzgeschichte.* Verlag der Täglichen Rundschau, Berlin. <https://archive.org/details/umrisseundunters00schmuoft>
- Scholem, Gershom, 1995. – *A kabbala helye az európai szellemtörténetben. Válogatott írások.* I–II. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Schorn-Schütte, L, 2006. – *Historische Politikforschung. Eine Einführung.* C. H. Beck Verlag, München.
- Schöpflin Aladár, 1914a. – Thaly Kálmán revíziója. *Nyugat*, 3. 183–189. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00145/04744.htm>
- Schöpflin Aladár, 1914b. – A Szekfű-ügy. *Nyugat*, 7. 500–502. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00149/04928.htm>
- Schöpflin Aladár, 1916. – Aforizmak a Szekfű-ügy körül. *Nyugat*, 9. 503–508. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00197/06124.htm>
- Schöpflin Aladár, 1918. – A magyar állam. *Nyugat*, 4. 336–343. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00240/07237.htm>
- Schöpflin Aladár, 1931. – Realista történetírás. *Nyugat*, 6. 402–404. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00510/15933.htm>
- Schöpflin Aladár, 1937. – Visszanémetesedünk? *Nyugat*, 8. 77–79. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00619/19714.htm>
- Schöpflin Aladár, 1939a. – Asszimiláció és irodalom. *Nyugat*, 5. 281–293. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00640/20569.htm>
- Schöpflin Aladár, 1939b. – Asszimiláció és irodalom. *Nyugat*, 6. 372–373. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00641/20615.htm>
- Schweitzer Gábor, 1997a. – „...én ezektől mint »törzsökös« elkülönülni restelnék”. Horváth János levele Eckhardt Sándornak 1939-ben. *Világosság*, 3. 50–51.
- Schweitzer Gábor, 1997b. – Az irodalmi asszimiláció színe és fonákja. Farkas Gyula: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban (1867–1914). In: *Török Petra, szerk, 1997.* 69–109.
- Schweitzer Gábor, 2009. – A „zsidókérdés” csapdájában. Két magyar történész, Angyal Dávid és Marczali Henrik visszaemlékezései. In: *Császtvay Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor, szerk, 2009.* 192–204.
- Sík Sándor, 1955. – Szekfű Gyula halálára. Vers. Gépirat. *MTAKK Ms 6227/24.*
- Simonyi Zsigmond, 1916. – Szekfű Gyula újabb könyve. Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit? *Magyar Nyelvőr*, 45, 5–6. 241–244. *MTAKK Ms 333/14.*

Sipos András, szerk, 2004. – *Magyar levéltáros életpályák a XIX–XX. században*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.

Skinner, Quentin, 1998. – *Liberty before Liberalism. Inaugural Lecture*. Cambridge University Press, Cambridge.

Skinner, Quentin, 2002a. – A Third Concept of Liberty. Isaiah Berlin Lecture. *Proceedings of the British Academy*, 117. 237–268.

Skinner, Quentin, 2002b. – *Visions of Politics. Vol. 1. Regarding Method*. Cambridge University Press, Cambridge.

Smith, Anthony D., 1983. – *Theories of Nationalism*. Holmes & Meier, New York.

Smith, Anthony D., 1986. – *Ethnic Origins of Nations*. Blackwell, Oxford.

Smith, Anthony D., 1991. – *National Identity*. University of Nevada Press, Reno.

Smout, Timothy Christopher – Wood, Sidney, ed, 1990. – *Scottish Voices, 1745–1960*. Collins, London.

Smout, Timothy Christopher, 1986. – *A Century of the Scottish People, 1830–1950*. Collins, London.

Snyder, Timothy, 2012. – *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Park Könyvkiadó, Budapest.

Somkuti Éva, 1982. – Szekfű Gyula genealógiája. *Levéltári Szemle*, 2–3. 441–444.

Spann, Othmar, 1923a. – *Der wahre Staat: Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft*. Quelle u. Meyer, Leipzig.

Spann, Othmar, 1923b. – *Bibliographie der Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges: Umfassend die Erscheinungen in der deutscher Sprache über die gemeinsame Kriegswirtschaft der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 1918 und die Nachkriegswirtschaft der Republik Österreich 1918–1920*. Vorwort: Shotwell, James T. Hölder–Pichler–Tempisky, Wien.

Spiegel, G. M., 1999. – *The Past as Text. The Theory and Practice of Medieval Historiography*. Johns Hopkins Press, Baltimore, MD.

Standeisky Éva, 1996. – *Az írók és a hatalom 1956–1963*. 1956-os Intézet, Budapest.

Standeisky Éva, 2005a. – *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára, Budapest.

Standeisky Éva, 2005b. – Csábtánc és kizorítósdi. *Az 1945-ös Új Szellemi Front. Múltunk*, 4. 4–41.

Standeisky Éva, 2005c. – Szekfű Gyula időszerűsége. *Élet és Irodalom*, július 8. 49/27.

Standeisky Éva, 2008a. – „Morális nyugtalanság és féltő gond.” A demokrata Szekfű Gyula. *Múltunk*, 4. 73–109.

Standeisky Éva, 2008b. – Szekfű Gyula az 1944–45-ös sorsfordulóról. *Élet és Irodalom*, május 9. 52/19.

Steier Lajos, 1910. – *A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története*. Szerző, Liptószentmiklós.

Steier Lajos, 1919. – *Csehek és tótok*. Táltos, Budapest.

Steier Lajos, 1924. – *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezzredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-diki szabadságharcról és a tót mozgalomról*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. /*Fontes historiae Hungariae aevi recentioris*/.

Steier Lajos, 1925. – *Görgey és Kossuth. Ismeretlen adalékok az 1848–49-diki szabadságharc történetéhez*. Genius, Budapest.

Steier Lajos, 1928. – *Haynau és Paskievics. Ismeretlen adalékok az 1848–49-diki szabadságharc történetéhez*. Genius, Budapest.

Steier Lajos, 1929a. – *Az 1849-diki trónfosztás előzményei és következményei. Ismeretlen adalékok az 1848–49-diki szabadságharc történetéhez*. Genius, Budapest.

Steier Lajos, 1929b. – *Ungarns Vergewaltigung. Oberungarn unter tschechischer Herrschaft*. Amalthea, Zürich.

Steier Lajos, 1937. – *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. I–II. /*Fontes historiae Hungariae aevi recentioris*/

Steinacker, Harold, 1907. – *Über Stand und Aufgaben der ungarischen Verfassungsgeschichte*. Selbstverl, Innsbruck.

Steinacker, Harold, 1910. – *Zur Frage nach der rechtlichen Natur der österreichisch-Ungarischen Gesamtmonarchie: ein Beitrag zur Kritik der magyarischen Auslegung des Ausgleichs von 1867*. Fromme, Wien, Leipzig.

Steinacker, Harold, 1954. – *Das Südostdeutschum und der Rhythmus der europäischen Geschichte*. Verl. des Südostdeutschen Kulturwerks, München.

Steinacker, Harold, 1963. – *Austro-Hungarica: ausgewählte Ausätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Oldenbourg, München.

Strauss, David Friedrich, 1835. – *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet*. C. F. Osiander, Tübingen.

Sufflay, Milan, 1904. – *Die dalmatische Privaturkunde*. Gerold, Wien. /*Sitzungsberichte Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse*/

Sufflay, Milan, 1924. – *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*. Hölder–Pichler–Tempisky, Wien. Leipzig. /*Denkschriften Akademie der Wissenschaften in Wien Philosophisch-Historische Klasse*/ Wien; Leipzig : Fromme, [1910].

Szabad György, 1967. – *Forradalom és kiegyezés válaszüttján 1860–61*. Akadémiai, Budapest.

Szabad György, 1973. – Felszólalása a „Hazafiság és internacionalizmus” vitáulésen. *Századok*, 230–232, *Magyar Tudomány*, 1. 32–35.

Szabad György, 1974a. – A történész felelősségéről. *Tiszatáj*, 6, 3–7.

Szabad György, 1974b. – Hozzászólás. In: *V[arga] F. J[ános]*, 1974. 655–663.

Szabad György, 1976. – Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi–Kossuth vita. In: *Degré Alajos, szerk*, 1976. 247–277.

Szabad György, 1977. – *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Kossuth, Magyar Helikon, Budapest.

Szabad György, 1979. – Az önkényuralom kora 1849–1867. In: *Magyarország története 1848–1890*. I–II. Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. Akadémiai, Budapest. I. 435–768. /Magyarország története tíz kötetben 6/1./

Szabad György, 1986. – Történelmi úttévesztésünk értelmezője. *Kortárs*, 11. 147–152.

Szabó Dezső (jogtörténész), 1911. – Válasz Szekfű Gyulának *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában* című könyvről szóló bírálatára. *Századok*, 553–555.

Szabó Dezső (író), 1911. – Válasz nagyméltóságú gróf Tisza István volt miniszterelnök, nagybirtokos úrnak. *Nyugat*. 809–812.

Szabó Dezső, 1915a. – Az individualizmus csődje. *Huszedik Század*, 81–94.

Szabó Dezső, 1915b. – Az individualizmus csődje I. *Huszedik Század*, 332–334.

Szabó Dezső, 1919. – *Az elsodort falu*. Tálto, Budapest.

Szabó Dezső, 1926. – *Segítség*. Regény három kötetben. Genius, h. é. n. [Budapest].

Szabó Dezső, 1937. – *Ede megevé ebédem. Milyen Szekfű nyílt Schittenhelm Ede sírján?* Ludas Máttyás füzetek, Budapest.

Szabó Dezső, 1939–1940. – *Lírai történetiszemlélet. (Tanulmány)*. Ludas Máttyás füzetek, 55–56. Budapest, december–január.

Szabó Dezső, 1940. – *A bánya mélye felé*. Ludas Máttyás füzetek, Budapest.

Szabó Dezső, 1942. – *A mélymagyarhoz. (Levél)*. Ludas Máttyás füzetek, 78. Budapest, május. Kötetben: *Szabó Dezső, 1990*. 510–525.

Szabó Dezső, 1990. – *A magyar Káosz. Pamfletek*. Vál, szerk, s. a. r. Nagy Péter. Szépirodalmi, Budapest.

Szabó Dezső, 1991. – *Az egész látóhatár. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok*. I–II. Püski, Budapest.

Szabó Ervin, 1921. – *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es forradalomban*. Bécsi Magyar Kiadó, Bécs, (Népszava, 1945, 1948).

Szabó Éva–Szűcs László, 1989. – Erdély és a Felvidék sorsa 1946-ban, I. Gerő Ernő ismeretlen feljegyzései. *Új Fórum*, 2. 45.

Szabó István, 1928. – *Debrecen 1848–49-ben*. Szerző, Debrecen.

Szabó István, 1934. – Három nemzedék és ami utána következik. *Protestáns Szemle*, 364–368.

Szabó István, 1940. – *A magyar parasztság története*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Szabó István, 1941. – *A magyarság életrajza*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Szabó István, 1947. – *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Szabó István, szerk, 1948. – *A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849. január–május*. Debrecen város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Nyomdája, Debrecen.

Szabó István, 1948. – *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Athenaeum, Budapest.

Szabó István, 1952. – Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. *Századok*, 3–4. 509–592.

Szabó István, 1963. – *A prédiium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem köréből*. Akadémiai, Budapest.

Szabó István, szerk, bev, 1965. – *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában: 1848–1914. Tanulmányok*. I–II. Akadémiai, Budapest.

Szabó István, 1966. – *A falurendszer kialakulása Magyarországon: X–XV. század*. Akadémiai, Budapest.

Szabó István, 1969. – *A középkori magyar falu*. Akadémiai, Budapest.

Szabó István, 1975. – *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. Akadémiai, Budapest. /Agrártörténeti tanulmányok/.

Szabó István, 1976. – *Jobbágypok – parasztpok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. S. a. r, bev. Für Lajos. Akadémiai, Budapest.

Szabó István, 1990. – *A magyarság életrajza*. Akadémiai, Budapest.

Szabó István, 1994 (1937). – *Ugocsa vármegye*. Hatodik Síp Alapítvány, Új Mandátum, Budapest.

Szabó István, 2003. – *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban*. Vál, jegyz, szerk. Erős Vilmos. Lucidus, Budapest.

Szabó István, 2005a. – *Népiségtörténeti tanulmányok*. Bev. Erős Vilmos. Lucidus, Budapest.

Szabó István, 2005b. – *A magyar asszimiláció /Asszimiláció és retorika*. Szabó István: *A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója*/ Gond, szerk, bev. Erős Vilmos. Csokonai, Debrecen.

Szabó Miklós, 1971. – Az ellenforradalmi korszak eszmetörténelmi előzményei. In: *Studium* II. 87–93. (Szerk. Veliky János) Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.

Szabó Miklós, 1989. – *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*. Válogatott tanulmányok. Medvetánc–Atlantisz, Budapest.

Szabó Miklós, 1993. – A magyar nemesi liberalizmus, 1825–1910. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993a*. 150–181.

Szabó Miklós, 1995. – *Múmiák öröksége. Politikai és történelmi esszék*. Új Mandátum, Budapest.

Szabó Miklós, 1998. – Az Ellenzéki Nyilatkozat és a magyar polgári liberalizmus. In: *Molnár András, szerk, 1998*. 113–117.

Szabó Miklós, 2000. – Nincs harmadik út. Gondolatok a magyar polgárosodás úttévesztőiről. *Beszélő*, 1. 53–58.

Szabó Miklós, 2001. – Nemesi és polgári liberalizmus. In: *Lackó Miklós, szerk, 113–164*.

Szabó Miklós, 2003. – *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest.

Szabó Miklós, 2008. – Liberalizmus – modernitás, Modernitás – örökség I. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk, 2008*. 9–102, 103–179.

Szabó Zoltán, 1946. – *Angliai vázlatkönyv*. Új Magyarország röpiratai, Budapest.

Szabó Zoltán, 1956. – Naplójegyzetek. (A historikus halálhírére emlékek elevenednek). *Látóhatár*, január–február. 15–20.

Szabó Zoltán, 1984. – *Ősök és társak*. A válogatásban közreműködött és a szöveget gondozta: Czigány Lóránd. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.

Szabolcsi Lajos, 1920. – Nem vagyunk egyedül a vádlottak padján! *Egyenlőség*, december 11.

Szádeczky Kardoss Lajos, 1929. – Bethlen Gábor és a vallásszabadság. *Protestáns Szemle*, 10. 682–683.

Szokolczai György, 2008. – Szekfű Gyula és Jánosi József 1945. áprilisi levelei a Magyar Katolikus Püspöki Karnak. *Múltunk*, 4. 110–133.

Szárász György, 1976. – *Egy előítélet nyomában*. Magvető Kiadó, Budapest. /Gyorsuló idő/.

Szász Zoltán, 1926. – *Magyarság és zsidóság*. Szekulesz Imre, Budapest.

Széchenyi Ágnes, 2009. – *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949*. Argumentum Kiadó, Budapest.

Széchenyi Ágnes, szerk, 2004. – *Menedékház. Sárközi Márta-életrajzi emlékkönyv*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Szécsen, Anton, 1851. – *Politische Fragen der Gegenwart*. Jasper, Wien.

Szécsen, Anton, 1869. – *Österreichisches*. Springer, Berlin.

Szécsen Antal, 1882. – Az 1839–40-diki országgyűlésről. (Fiatalkori visszaemlékezések). *Budapesti Szemle*, 61. 241–259.

Szécsen Antal, 1887. – *Az erdélyi történet és a történetírás jelentősége*. Athenaeum, Budapest.

Szécsen Antal, 1893. – *Tanulmányok*. Ráth, Budapest.

Szegedy-Maszák Aladár, 1996. – *Az ember ősszel visszánéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*. I–II. Vál. s. a. r. jegyz: Csorba László, utószó: Szegedy-Maszák Mihály. Európa Könyvkiadó-História, Budapest.

Szekfű és az Akadémia. – Az Est, 1914. április 1. EKK G 511. 26.

Szekfű Gyula, 1899–1900. – Miképp ápolja az irodalom a magyar nemzeti szellemet? FML CKFI Önképzőkori dolgozatok. Közölte: Glatz Ferenc, 1976. 141–148.

Szekfű Gyula, 1904. – *Adatok Szamosközy István munkáinak kritikájához*. Barcza József könyvnyomdája, Budapest.

Szekfű Gyula, 1906. – Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban. *Magyar Könyvszemle*, 321–334.

Szekfű Gyula, 1908. – Szamosközy műve az 1594. év eseményeiről. *Századok*, 214–244.

Szekfű Gyula, 1910. – Anatole France. *Budapesti Szemle*, 143. k. 359–387.

Szekfű Gyula, 1911a. – A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. *Századok*, 448–451.

Szekfű Gyula 1911b. – Szabó Dezső válaszára. *Századok*, 654–655.

Szekfű Gyula, 1911c. – A serviensek és familiarisok a magyar középkorban. *Akadémiai Értesítő*, 426–432.

Szekfű Gyula, 1911d. – Oklevelek I. Károly pénzverési reformjához. *Történelmi Tár*, 1–36.

Szekfű Gyula, 1911e. – Teleki Sámuel gróf útinaplója, 1759–1763. *Erdélyi Múzeum*, 76–80.

Szekfű Gyula 1912a. – *Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. /Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII./

Szekfű Gyula 1912b. – Az osztrák központi kormányzatok történetének irodalma. *Történeti Szemle*, 185–219.

Szekfű Gyula, 1912c. – Wolf, Gustav: Einführung in das Studium der Neueren Geschichte. *Történeti Szemle*, 114–121.

Szekfű Gyula 1912d. – Szekfű Gyula: Paul v. Mitrofanov: Joseph II. *Századok*, 298–307.

Szekfű Gyula, 1913a. – *A száműzött Rákóczi. 1715–1735*. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest. (Újabb kiadása: Holnap, Budapest, 1993.)

Szekfű Gyula, 1913b. – Die Servienten und Familiaren in ungarischen Mittelalter. *Ungarische Rundschau*, 524–557.

Szekfű Gyula 1914a. – Felelet a Száműzött Rákóczi dolgában. *Akadémiai Értesítő*, 251–260.

Szekfű Gyula 1914b. – Újabb válasz bírálóimnak. *Történeti Szemle*, 452–480.

Szekfű Gyula, 1916a. – *Mit vétettem én; Ki gyalázta Rákóczit?* Dick Manó kiadása, Budapest. /Első kiadás/.

Szekfű Gyula, 1916b. – *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Dick Manó kiadása, Budapest. Második kiadás függeléssel.

Szekfű Gyula, 1917. – Below, Georg von: Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen. *Geschichte und Kulturgeschichte. Egyetemes Philologiai Közöny*, 575–578.

Szekfű Gyula 1918a. – *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart und Berlin.

Szekfű Gyula 1918b. – *A magyar állam életrajza*. Dick Manó kiadása, Budapest, é. n.

Szekfű Gyula, 1920. – *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Élet kiadása, Budapest.

Szekfű Gyula, 1922. – *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Második kiadás. Élet kiadása, Budapest,

Szekfű Gyula, 1923. – A faji kérdés és a magyarság. *Napkelet*, 801–820.

Szekfű Gyula 1924. – *Történetpolitikai tanulmányok*. Magyar Irodalmi Társaság, Budapest. /A Napkelet könyvtára, 3./

Szekfű Gyula, 1927. – Kossuth (budapesti szobrának leleplezésekor). *Magyar Szemle*, 1. kötet, 293–296.

Szekfű Gyula, 1929a. – Bethlen Gábor. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Szekfű Gyula, 1929b. – *A tizenhatodik század*. Budapest, é. n. /1929/. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet IV*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 437 lap.

Szekfű Gyula, 1929c. – A tizenhetedik század. Budapest, é. n. /1929/. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet* V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 427 lap.

Szekfű Gyula, 1929d. – Kritika és terror. *Magyar Kultúra*, 6. 251–256, 7–12, 300–305.

Szekfű Gyula, 1929e. – Új színek a Bethlen Gábor-arcképhez. *Erdélyi Helikon*, 10. 771–778.

Szekfű Gyula [címmel], 1929. – Kálvinista Szemle, 11. 83.

Szekfű Gyula, 1930. – Kós Károly Erdélye. *Erdélyi Helikon*, 1, 75–80.

Szekfű Gyula 1931a. – A tizenharmadik század. In: *Hóman Bálint – Szekfű Gyula, 1928–1934*. VI. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. (Legújabb kiadása: Maecenas–Lord, Budapest, 1990.)

Szekfű Gyula 1931b. – A politikai történetírás. In: *Hóman Bálint, szerk., 1931*. 397–444.

Szekfű Gyula 1931c. – A történet mechanizálása. *Magyar Szemle*, 13, 331–341.

Szekfű Gyula, 1931d. – Trianon revíziója és a történetírás. *Magyar Szemle*, 12. 328–337.

Szekfű Gyula 1933a. – A tizenkilencedik és huszadik század. In: *Hóman Bálint – Szekfű Gyula, 1928–1934*. VII. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, é. n.

Szekfű Gyula, 1933b. – Magyar középosztály? *Korunk Szava*, február 1. 3.

Szekfű Gyula, 1933c. – Bevezetés. In: *Asztalos Miklós – Pethő Sándor 1933*. III–VIII.

Szekfű Gyula, 1934a. – *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Szekfű Gyula, 1934b. – Az erdélyi tolerancia körül. *Katolikus Szemle*, 11. 662–668.

Szekfű Gyula, 1934c. – Az ifjúság vezetői. *Budapesti Hírlap*, június 24.

Szekfű Gyula, 1935a. – *A mai Széchenyi. Eredeti szövegek Széchenyi István munkáiból*. Kiválogatta, bev. és jegyz. Szekfű Gyula. Révai, Budapest.

Szekfű Gyula 1935b. – A vallási türelem és a hazai puritanizmus. *Theologia*, 305–314.

Szekfű Gyula, 1936a. – Válaszom a *Magyar Történet* dolgában. *Budapesti Szemle*, 242. k., 371–384.

Szekfű Gyula, 1936b. – Németh László vagy az ifjúság vezetése. *Magyar Szemle*, 28.1-61–167.

Szekfű Gyula, 1937a. – Schittenhelm Ede. *Magyar Szemle*, 30. 223–231.

Szekfű Gyula, 1937b. – Magam és mások védelmében. *Korunk Szava*, 24. 708–712.

Szekfű Gyula, 1937c. – Szekfű Gyula az írók ellen indított perekről. *Erdélyi Szemle*, 5–6. 8–9.

Szekfű Gyula, 1937d. – A Nem lehet. *Láthatár*, 193–194.

Szekfű Gyula, 1938. – Nem vagyunk bűndosók. *Magyar Szemle*, 32. 391–396.

Szekfű Gyula, 1939a. – A magyar jellem történetünkben. In: *Szekfű Gyula, szerk., 1939*. 489–556.

Szekfű Gyula, 1939b. – Időszerű történeti munkák. *Magyar Szemle*, 35. 222–230.

Szekfű Gyula, 1939c. – Lírai történet szemlélet. *Magyar Szemle*, 36. 297–306.

Szekfű Gyula, 1939d. – A népi elv két arca. *Magyar Szemle*, 35. 5–12.

Szekfű Gyula, 1939e. – Még egyszer az asszimilációról. *Nyugat*, 7. 1–3.

Szekfű Gyula, 1939f. – A kísértésben. *Jelenkor*, október 1. 5–6.

Szekfű Gyula, 1939g. – A vezetőréteg és a szegénység szociális nagykorúsítása. *Jelenkor*, 6. 5–6.

Szekfű Gyula, 1939h. – Az elítélt népi írók mellett. *Magyar Nap*, december 28.

Szekfű Gyula, 1940a. – Bercsényi és Károlyi a szatmári béke előtt. In: *Szekfű Gyula, 2001*. 77–86.

Szekfű Gyula, 1940b. – Még egyszer középkori kisebbségeinkről. *Magyar Szemle*, 39. 169–177.

Szekfű Gyula, 1941a. – Népek egymás közt a középkorban. *Magyar Szemle*, 41. 225–233.

Szekfű Gyula, 1941b. – A szabadság fogalma. *Népszava*, 293. karácsonyi szám. 17.

Szekfű Gyula, 1942a. – *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdéstről*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Szekfű Gyula, 1942b. – Petőfi útja. *Magyar Nemzet*. 26. február 1. 5.

Szekfű Gyula, 1942c. – Megint Petőfi útja. *Magyar Nemzet*, 37. február 15. 5.

Szekfű Gyula, 1943a. – Az erdélyi szász történetírás. *Magyarságtudomány*, 174–198, 325–373.

Szekfű Gyula, 1943b. – Sírkoavatási beszéd. In: *Marczali Henrik, 2000*. 309–315.

Szekfű Gyula 1943/44. – Valahol utat veszítettünk. I–VII. *Magyar Nemzet*, november 7, 21, december 5, 19, január 15, 16, február 27. (Kötetben: *Gondolat*, Budapest, 1983, Holnap, Budapest, 2000.)

Szekfű Gyula 1945a. – *État et nation*. (Éditée par l'Institut Paul Teleki, redigée par Kálmán Benda. Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée IV, Globus Nyomda, Budapest). Les Presses Universitaires de France, Paris.

Szekfű Gyula 1945b. – Új front – régi út. In: *Új szellemi front. Kállai Gyula, Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula és Horváth Márton írásai*. Szikra, [Budapest], é. n. 39–43.

Szekfű Gyula, 1945c. – Keserű tanulság. *Világ*, május 14.

Szekfű Gyula, 1945d. – Egy pünkösdi pártnap. *Világ*, május 26.

Szekfű Gyula, 1945e. – Értelemhiány. *Világ*, június 3.

Szekfű Gyula, 1945f. – A patkányfogó sikere. *Világ*, június 10.

Szekfű Gyula, 1945g. – A magyar tudomány elsőrendű érdeke, hogy megismerje a szovjet tudomány eredményeit. Szekfű professzor beszámolója moszkvai útjáról. *Szabad Nép*, július 4.

Szekfű Gyula, 1945h. – Leningrád. *Világ*, július 8.

Szekfű Gyula, 1945i. – A hetedik parancs. *Világ*, július 15.

Szekfű Gyula, 1945j. – A klasszikus demokrácia. *Világ*, július 22.

Szekfű Gyula, 1945k. – Mi lesz velünk? *Világ*, július 26.

Szekfű Gyula, 1945l. – A két történeti erő. *Világ*, július 29.

Szekfű Gyula, 1945m. – A moszkvai út. *Új Magyarország*, augusztus 7.

Szekfű Gyula, 1945n. – A tavaszi helyzet. *Világ*, augusztus 12.
 Szekfű Gyula, 1945o. – A szabadság hívei. *Világ*, augusztus 26.
 Szekfű Gyula, 1945ö. – Az egyenlőség hívei. *Világ*, szeptember 2.
 Szekfű Gyula, 1945p. – Jelszavak incselkedései. *Világ*, szeptember 30.
 Szekfű Gyula, 1945r. – Községi választások. *Világ*, október 7.
 Szekfű Gyula, 1945s. – A választás után. *Világ*, október 21.
 Szekfű Gyula, 1946a. – *Lenin*. Magyar–Szovjet Baráti Társaság, Budapest.
 Szekfű Gyula, 1946b. – A nagy változás. *Új Magyarország*, július 3.
 Szekfű Gyula, 1946c. – Az új partner. *Új Magyarország*, augusztus 13.
 Szekfű Gyula, 1946d. – A béketárgyalásról. Páris, október 14. *Új Magyarország*, október 22.
 Szekfű Gyula, 1947a. – Moszkvai karácsony. *Új Magyarország*, február 22.
 Szekfű Gyula 1947b (1983). – *Forradalom után*. Cserépfalvi, Budapest. (Hasonmás kiadás: Gondolat, Budapest, 1983. Előszó: Glatz Ferenc)
 Szekfű Gyula, 1948. – Visszaemlékezése pályakezdésére. Moszkva. *MTAKK Ms 5982/116*. Nyomtatásban: *Szekfű Gyula, 2001*. 167–172.
 Szekfű Gyula 1949. – Andics Erzsébet: Az egyházi reakció 1848/49-ben. *Századok*, 1–4. 320–321.
 Szekfű Gyula 1952a. – Az öreg Kossuth, 1867–1894. In: *I. Tóth Zoltán szerk, 1952*. II. 341–433.
 Szekfű Gyula 1952b. – Kossuth Lajos öregsége. *Szabad Nép*, szeptember 17.
 Szekfű Gyula 1955. – Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején. *Csillag*, 1633–1639.
 Szekfű Gyula, 1998. – *Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései*. (Szerk. kiad. Lázár György). Magyar Országos Levéltár, Budapest.
 Szekfű Gyula, 2001. – Vál, s. a. r, bevezetés: Dénes Iván Zoltán. *Új Mandátum Könyvkiadó*, Budapest. (Magyar Panteon 10.)
 Szekfű Gyula 2002a. – *Rövid magyar történet 1606–1939*. S. a. r. szerk. Soós István és Potó János. Osiris, Budapest.
 Szekfű Gyula, 2002b. – *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Vál, szerk, jegyz: Erős Vilmos. Osiris, Budapest. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok).
 Szekfű Gyula, szerk, 1939. – *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest.
 Szekfű Gyula, szerk, s. a. r, bev, 1926. – *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. /Magyarország újabkori történetének forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez/.
 Szende Pál, 1907. – *Werbőczy*. Deutsch, Márkus Nyomda, Budapest. /A Huszadik Század könyvtára./
 Szigeti József, 1952 (1953.). – A magyar szellemtörténet bírálatához. In: *Filozófiai évkönyv*, 155–197.
 Szigeti József, 1958. – A magyar szellemtörténet bírálatához. *Magyar Filozófiai Szemle*, 216–244.

Szigeti József, 1964. – *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Kossuth Kiadó, Budapest.
 Szilágyi Géza, 1914. – Tudomány és Kegyelet. *Nyugat*, 7. 502–504. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>
 Szilágyi Sándor, 1885. – *Bethlen Gábor életrajza*. Stampfel, Wigand, Budapest, Pozsony.
 SZIÖM, 1921–1939. – *Széchenyi István összes munkái*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1921–1939. I–XII. (Naplói. Szerk, bev. Viszota Gyula, I–VI, Írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Szerk, bev. Viszota Gyula, I–II, Hitel. Szerk, bev. Iványi-Grünwald Béla, Döblingi irodalmi hagyatéka. Szerk, bev. Károlyi Árpád, Tolnai Vilmos. I–III.). /Fontes historiae Hungariae aevi recentioris/.
 Szűcs Jenő, 1955. – *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Művelt Nép, Budapest.
 Szűcs Jenő, 1966. – A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához. *Történelmi Szemle*, 3–4. 245–269.
 Szűcs Jenő, 1970. – *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához*. Akadémiai, Budapest. /Értekezések a történelmi tudományok köréből. ú. s. 51./.
 Szűcs Jenő, 1973. – *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában*. Akadémiai Nyomda, Budapest.
 Szűcs Jenő, 1974. – *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, Osiris, Budapest. 1984, 2000.
 Szűcs Jenő, 1981. – *Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság: a paraszti társadalom átalakulása a XIII. században*. Akadémiai Nyomda, Budapest.
 Szűcs Jenő, 1983. – *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető, Budapest. /Gyorsuló idő/.
 Szűcs Jenő, 1984. – Az 1267. dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: *H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc, szerk, 1984*. 341–394.
 Szűcs Jenő, 1992. – *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. Szerk. Zimonyi István. József Attila Tudományegyetem, Szeged. /Őstörténelmi Könyvtár/.
 Szűcs Jenő, 2002. – *Az utolsó Árpádok*. Osiris, Budapest. /Millenniumi magyar történelem. Historikusok/.
 Tagányi Károly 1913a. – Vármegyéink eredetének kérdése. *Történelmi Szemle*, 2, 510–541.
 Tagányi Károly, 1913b. – Servienek és familiarisok. *Történelmi Szemle*, 525.
 Tagányi Károly, 1914. – Válasz dr. Erdélyi László megjegyzéseire. *Történelmi Szemle*, 3. 435–451.
 Tagányi Károly, 1916. – Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései”-re. *Történelmi Szemle*, 4. 543–608.

Takáts József, 2007. – *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest. / Osiris tankönyvek/.

Tánczos Gábor, 1956. – A magyar ellenforradalom nacionalizmusának bírálatához. *Filozófiai évkönyv*. 127–158.

Tanrendek. – A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendjei 1917-től 1945-ig. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest. *EL*.

Tarnai Andor, 1960. – Szekfű Gyula és a „nemzetietlen kor” irodalomtörténete. *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXIV, 189–199.

Tattay Szilárd, 2004. – Az érzelmi-radikális politikus. Kemény Zsigmond, Asbóth János és Szekfű Gyula Kossuth-képe. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk, 2004*. 11–40.

Taubes, Jacob, 2004. – *Nyugati eszkatológia*. Atlantisz Kiadó, Budapest. /A kútnál/

Tavaszy Sándor, 1929. – Bethlen Gábor üzenetei. *Kálvinista Világ*, 21–22. 153–155.

Tavaszy Sándor, 1941. – *A polgári gondolkodás*. Minerva Nyomda, Kolozsvár.

Tezner, Friedrich, 1899. – *Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik*. Hölder, Wien.

Tezner, Friedrich, 1905. – *Die Wandlungen der österreichisch-ungarischen Reichsidee: ihr Inhalt und ihre politische Notwendigkeit*. Manz, Wien.

Thaly Kálmán, 1865. – *Bottyán János, Rákóczi vezénylő tábornoka. Történeti életrajz a kurucz-világ hadjárataival*. Pest.

Tharaud, Jean – Tharaud, Jérôme, 1921. – *A kereszt árnyéka*. Ford. Eckhardt Sándor. Pallas, Budapest.

Thienemann Tivadar, 1912. – *Német és magyar nyelvújító törekvések*. Pfeifer, Budapest.

Thienemann Tivadar, 1924. – *Mohács és Erasmus*. Dunántúl Nyomda, Budapest.

Thienemann Tivadar, 1930. – *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Minerva Társaság, Budapest.

Thienemann Tivadar, 1967. – *The Subconscious Language*. Washington Square Press, New York. /Thass-Thienemann, Theodore/.

Thienemann Tivadar, 1968. – *Symbolic Behaviour*. Washington Square Press, New York. /Thass-Thienemann, Theodore/

Thienemann Tivadar, 1986. – *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. (Utószó: Poszler György). Baranya Megyei Könyvtár, Pécs.

Thienemann Tivadar, 2010. – *Az utókor címére. Hátrahagyott életrajzi feljegyzései*. S. a. r. Koncz Lajos. Pro Pannonia, Pécs.

Thim József, 1892. – *A szerbek története a legrégebb kortól 1848-ig*. I–III. Pleitz Nyomda, Nagy-Becskerek.

Thim József, 1887. – *Délmagyarország önvédelmi harca 1848–1849-ben*. Bittermann nyomda, Zombor.

Thim József, 1930–1940. – *A magyarországi 1848/49-diki szerb fölkelés története*. I–III. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. /Magyarország újabbkori történetének forrásai/

Thum, Gregor, 2011. – *Uprooted. How Breslau Became Wrocław during the Century of Expulsions*. Princeton University Press, Princeton, NJ.

Tisza István, 1911. – Szabadgondolkodás. *Magyar Figyelő*, 1. 3–8.

Tisza István, 1912. – Levél a szerkesztőhöz. *Magyar Figyelő*, 1. 405–406. Rusticus álnéven.

Tisza István, Réz Mihály, Méhely Kálmán, 1913. – *Választójog. Tanulmányok*. Magyar Figyelő, Budapesti Hírlap nyomda, Budapest.

Tolnai Vilmos, 1915. – A kuruc balladák hitelességéről. *Egyetemes Philológiai Közlemény*, 656–674.

Tóth Zoltán, 1939. – Kérvény Hóman Bálinthoz Marczali Henrik ügyében *MTAKK Ms 5032/80*.

Tóth Zoltán, 1943. – Sírkőavatási beszéd. In: *Marczali Henrik, 2000*. 315–316.

Tóth Zoltán, 1947. – Marczali Henrik I[evelező] tag emlékezete. Felolvastattott a Magyar Tudományos Akadémia 1946. évi október 7-én tartott összes ülésén. *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek*. Szerkeszti a főtítkárs. XXIV kötet, 9. szám, 1–30.

Tóth-Matolcsi László, 2005a. – *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténeti Könyvtár, 4./

Tóth-Matolcsi László, 2005b. – Ravasz László és Bibó István nemzetértelmezései. *Beszélő*, 6–7, 157–162.

Tóth-Szabó Pál, 1898. – *A magyar főpapság a rendi alkotmányban a vegyesházi királyok alatt*. Athenaeum Nyomda, Budapest.

Tóth-Szabó Pál, 1903a. – *Magyarország a XV-ik század végén a pápai supplicatiók világánál*. Athenaeum, Budapest.

Tóth-Szabó Pál, 1903b. – *Giskra: különös tekintettel Abaúj megyére*. Akadémia, Budapest. /Értekezések a történeti tudományok köréből/.

Tóth-Szabó Pál, 1904. – *Nagyvárad az erdélyi fejedelmek s a török uralom korában*. Sebő, Nagyvárad.

Tóth-Szabó Pál, 1906. – *Szatmári György primás 1457–1524*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. /Magyar történeti életrajzok/.

Tóth-Szabó Pál, 1917. – *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Hornyánszky Nyomda, Budapest.

Török-magyar oklevéltár (1533–1789). – Gyűjt és ford. Karácson Imre. Szerk. Thallóczy Lajos, Kracsmaryk János, Szekfű Gyula. Szent István Társulat, Budapest, 1915.

Török Pál, 1929. – *A Habsburgok első sztabuli rezidense: Malvezzi János Mária*. I–II. Franklin Nyomda, Budapest.

Török Pál, 1930a. – *I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527–1547*. Akadémia, Budapest. /Értekezések a történeti tudományok köréből/.

Török Pál, 1930b. – Újabb könyvek Bethlen Gáborról. *Budapesti Szemle*, 58. évfolyam, 218. kötet, 634. füzet. 465–478.

Török Pál, 1931a. – *A francia forradalom története*. Magyar Szemle Társaság, Budapest. /Kincsestár/.

Török Pál, 1931b. – *Hóman és Szekfű Magyar története*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Török Pál, 1931c. – *I. Ferenc József*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Török Pál, 1933. – *Az első lépés a világháború felé: az 1911-es marokkói válság*. Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, Kecskemét.

Török Pál, 1943a. – *Magyarország története*. Franklin, Budapest.

Török Pál, 1943b. – *Ungarische Geschichte*. Danubia, Budapest.

Török Pál, összeáll, 1920. – *Györi kalauz*. Wolf, Győr.

Török Petra, szerk, 1997. – *A határ és a lehatárolt. Töprengések a magyar–zsidó irodalom létformáiról*. Országos Rabbiképző Intézet, Budapest.

Történetíró és nemzetnevelő, 1943. – *Szekfű Gyula, a történetíró és nemzetnevelő 60. születésnapjára*. Szerk. Eckhardt Sándor. *Magyar Szemle*, 5. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Traeger Ernő, 1936. – *Thallóczy Lajos a baráti kör tükrében. Emlékbeszéd*. Gyorsírási Ügyek Kormánybiztossága, Budapest. /Az egységes magyar gyorsírás könyvtára/.

Trencsényi Balázs – Apor Péter, 2007. – *Fine-Tuning the Polyphonic Past. Hungarian Historical Writing in the 1990s*. In: *Antohi, Sorin – Trencsényi, Balázs – Apor, Péter, eds*, 277. 12–19.

Trencsényi Balázs, 2007. – *A politika nyelvei. Eszmetörténelmi tanulmányok*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest /Eszmetörténelmi Könyvtár 6./

Trencsényi Balázs, 2008a. – *Vesztes csapaton ne változtass! Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok*. 2000. 4. 3–12.

Trencsényi Balázs, 2008b. – „Jön a tatár!” A nemzeti antiliberalizmusok kihívása Kelet-Közép-Európában. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk*, 2008. 241–269.

Trencsényi Balázs, 2011a. – *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. /Eszmetörténelmi Könyvtár 14./

Trencsényi Balázs, 2011b. – *The Politics of "National Character": A Study in Interwar East European Thought*. Routledge, Oxford.

Trencsényi Balázs and Antohi, Sorin, 2014. – *Approaching Anti-Modernism*. In: *Trencsényi, Balázs et alia, eds*. 2006–2014. IV. 1–46.

Trencsényi, Balázs et alia, eds. 2006–2014. – *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and Commentaries*. I, II, III/1, 2, IV. Central European University Press, Budapest – New York.

Trócsányi Zsolt, 1965. – *Wesselényi Miklós*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Turba, Gustav, 1903. – *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen Habsburgischen Ländern bis zur pragmatischen Sanktion Kaiser Karls VI. 1156 bis 1732*. Hof-

Buch dr. Fromme, Wien, Leipzig. Wien ; Leipzig : Hof-Buch-dr. – Fromme, 1903.

Turba, Gustav, 1906. – *Die pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskronen: Neues zur Entstehung und Interpretation 1703–1744*. Manz, Wien.

Turi Béla, 1918. – *A magyar állam életrajza. Alkotmány*, március 24.

Tverdota György, 2006. – „Rákóczi, akárki, jöjjön valahára” Ady Endre kuruc-verseiről. http://epa.oszk.hu/00000/00011/00106/pdf/iskolakultura_EPA00011_2006_07_08_034-040.pdf

Új szellemi front. 1945. – *Kállai Gyula, Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula, Horváth Márton cikkei*. Szikra, Budapest. é. n.

Ujváry Gábor, 1996. – *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történelmi Intézet*. Győr – Moson – Sopron megye Győri Levéltára, Győr.

Ujváry Gábor, 2009. – „Gyötör az a gondolat, hogy nem dolgoztam eleget.” Angyal Dávid, a nevelő, a könyvtáros, a tudós-tanár és az intézetigazgató. In: *Császtvay Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor, szerk*, 2009. 96–191.

Ujváry Gábor, 2010. – *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Ráció Kiadó, Budapest.

Ujváry Gábor, szerk, 2003. – *Balassi Bálint Intézet évkönyve*, Budapest.

Ujváry Gábor, szerk, 2011a. – *A negyedik nemzedék „és ami utána következik”*. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Ráció Kiadó, Budapest.

Ujváry Gábor, szerk, 2011b. – *Történelmi átértékelés. Hóman Bálint, a történész és politikus*. Ráció Kiadó, Budapest.

Ujváry Gábor, 2013. – *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. I. kötet. Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek*. Ráció Kiadó, Budapest.

Ullmann György, 1945. – *Naplójegyzetei*. Debrecen, 1945. február 27–április 1. Közreadta: Kövér György. *Valóság*, 2. 62–87.

Urbán Aladár, 1987. – *Hajnal István és az 1848 évi magyar külpolitika*. In: *Hajnal István*, 1987. 7–22.

Urban, Otto, 1978. – *Kapitalismus a česká společnost. K otázám formování české společnosti v 19. století*. Svoboda, Praha.

V[arga] F. J[ános], 1974. – *Magyarország két világháború közötti történetéből. Vita a Magyarország története VIII. kötetéről*. *Történelmi Szemle*, 4. 655–663.

Váczy Péter, 1927–1928. – *A királyi szerbiensek és a patrimonális királyság*. *Századok*, 7–8: 243–290, 9–10: 351–414.

Váczy Péter, 1932a. – *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon*. Dunántúl Nyomda, Budapest.

Váczy Péter, 1932b. – Szellemtörténet. *Nyugat*, 2. 106–109. <http://epa.oszk.hu/0000-0/00022/nyugat.htm>

Váczy Péter, 1933. – *A hűbériség szerepe Szent István korában*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Váczy Péter, 1935. – *Die erste Epoche des ungarischen Königtums*. Fünfkirchen-Danubia, Pécs.

Váczy Péter, 1936. – A középkor története. *Hóman Bálint–Kerényi Károly–Szekfű Gyula, szerk., 1936–1937*. Magyar Szemle Társaság, Budapest. II.

Váczy Péter, 1942. – *Die Anfänge der päpstlichen Politik bei den Slawen*. Sárkány Nyomda, Budapest. /Ostmitteleuropäische Bibliothek/.

Váczy Péter, 1994. – *A magyar történelem korai századaiból*. Vál, szerk, bev. Glatz Ferenc. História–MTA Történettudományi Intézet, Budapest. /História könyvtár. Monográfiák/.

Váczy Péter, 2004. – *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon*. Szerk. Bárány Attila. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő. /Historia incognita. Zsebkönyvek/.

Váczy Péter, 2010. – *A hunok Európában*. Attraktor, Máriabesnyő, Gödöllő.

Vajda Mihály, 1992. – *Változó evidenciák*. Cserépfalvi–Századvég, Budapest.

Vajda Mihály, 1995. – *A fasizmusról. Politikai-szociológiai tanulmány*. Osiris, Budapest.

Vajda Mihály, 2004. – A politika dicsősége és hanyatlása. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk., 2004b*. 384–398.

Vámbéry Rusztem, 1931. – *Az élő múlt. Politikai téveszmék – társadalmi babonák*. Pantheon, Budapest.

Vámos Ferenc, 1940. – *Hagyományok a máglyán. A magyar történetírás válsága*. Kecskeméti Nyomda, Kecskemét.

Vardy, Steven Bela, 1974. – *Hungarian Historiography and the „Geistesgeschichte” School*. Árpád Academy, Cleveland.

Vardy, Steven Bela, 1976. – *Modern Hungarian Historiography*. East European Monographs, No. XVII. Boulder, CO.

Várdy Béla, 2003. – *Trianon megnyilvánulása a két világháború közti magyar történetírásban*. *Aetas*, 3–4. www.aetas.hu/2003_3-4/2003_3-4-30.htm

Varga István, 1985. – Egykori hírlapi tudósítások Szekfű Gyula 1945. áprilisi előadásáról. *Történelmi Szemle*, 621–627.

Varga János, 1960. – A Görgey-kérdéshez. *Valóság*, 2. 94–104.

Varga János, 1964. – Az áruló. Megjegyzések Németh László Görgey-dramájához. *Történelmi Szemle*, 3–4. 596–613.

Varga János, 1969. – *A jobbágyrendszer a feudalizmus kései századaiban 1566–1767*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Varga János, 1971. – *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Varga János, 1980. – *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. Szerk. Degré Alajos, Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg./Zalai Gyűjtemény./.

Varga János, 1981. – *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843). Somogy megye múltjából*. *Levéltári évkönyv* 11–12. Szerk. Kanyar József. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár. I. 177–243, II. 155–194.

Varga János, 1982. – *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Varga János, 1983. – *Keresztútban a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a középútas liberalizmus szétválása 1841–42-ben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Varga János, 2006. – *A királyi serviens*. Pótfüzet a *Levéltári Közlemények* 77. évfolyamához. Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Vass Gyula, 1937. – *Hóman és Szekfű történetírása*. *Századunk*, 344–351.

Vekerdí László, 1997. – Király István, Lukács György, Németh László. Király István változó Németh László-képéről. *Tiszatáj*, 11. 55–62.

Vermes Gábor, 1994. – *Tisza István*. Ford. Deák Ágnes. Századvég Kiadó, Budapest.

Vértesy Miklós, 1971. – Szekfű Gyula kiadója: Gábor Andor. *Magyar Könyvszemle*, 4. 336–338. <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00283/pdf/>

Vértesy Miklós, 1972a. – Gábor Andor levelei Szekfű Gyulához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXVI, 80–99.

Vértesy Miklós, 1972b. – *Hóman Bálint és Szekfű Gyula 1918-ban*. *Valóság*, 7. 56–59.

Vezér Erzsébet, 1979. – *Töprengés az antiszemitizmusról* Bibó István tanulmánya nyomán. In: *Réz Pál, szerk., 1991 (1979)*. I. 227–235.

Vikor, D, 1964. – *Economic Romanticism in the XXth Century: Spann's Attempt to Revolutionize Economic Theory*. New Book Society, New Delhi.

Viski Károly, 1939. – A magyar jelleg a néprajz tükrében. In: *Szekfű Gyula, szerk., 1939*. 341–378.

Vita, 1965. – *Vita a magyarországi osztálykülsejelmekről és függetlenségi harcokról*. Bev. és utószó: Pach Zsigmond Pál. Kossuth, Budapest.

Vita, 1971. – *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Vörös Teréz, 1959. – Emlékeim Szekfű Gyuláról. Levele Csóka Lajos bencés tanárhoz, április 25. *Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára*, Csóka Lajos hagyatéka.

Waktor Andrea, 2004. – „Kegyelmes Büzérnagy! ... Én ábrándozom a bécsi szép napokról.” *Budapesti Negyed*, 4. 435–456. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/waktor.html>

Walicki, Andrzej, 1989. – *The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought*. University of Notre Dame Press, Notre Dame.

Walicki, Andrzej, 1994. – *Poland between East and West. The Controversies over Self-De-finition and Modernization in Partitioned Poland*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

Walter, Fritz – Steinacker, Harold, 1959. – *Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens*. Oldenbourg, München.

Wilson, K. M., ed, 1996. – *Forging the Collective Memory. Government and International Historians through Two World Wars*. Berghahn Books, Providence, RI, Oxford.

Wilson, P., 2006. – *The Posttraumatic Self. Restoring Meaning and Wholeness to Personality*. Routledge, New York, NY.

Wlassics Gyula, 1893. – *A tettesség és részesség tana*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Wlassics Gyula, 1911. – *Az 1867: XII. t-cz. jogi természete*. Franklin, Budapest.

Wlassics Gyula, 1915. – *A német világpolitika*. Franklin, Budapest.

Wlassics Gyula, 1917. – *A semlegesség a világháborúban*. Franklin, Budapest. /Olcsó Könyvtár/.

Wlassics Gyula, 1918. – *A magyar állam életrajza*. *Budapesti Szemle*, 46. évfolyam, 174. kötet, 498. füzet. 336-342.

Wlassics Gyula, 1923. – *Deák Ferenc*. Franklin Nyomda, Budapest. /A Magyar Jogászegylet Deák Ferenc Irodalmi Bizottságának kiadványai/.

Wolf, Gustav, 1910. – *Einführung in das Studium der Neueren Geschichte*. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin.

Young, Allan, 1995. – *Harmony of Illusions. Inventing Post-Traumatic Stress Disorder*. Princeton University Press, Princeton, NJ.

Young-Bruehl, Elisabeth, 1982. – *Hannah Arendt: For Love of the World*. Yale University Press, New Haven & London.

Závada Pál, 2004. – *A fényképész utókora*. Magvető, Budapest.

Závada Pál, 2006 (1986, 1991) – *Kulákprés*. Magvető, Budapest.

Závada Pál, 2008. – *Idegen testünk*. Magvető, Budapest.

Závada Pál, 2014. – *Természetes fény*. Magvető, Budapest.

Zbóray Miklós, Beniczky Ödön, Szmrecsányi György, 1910. – *Válasz Marczalinak*. Alkotmány, január 23.

Zseleński Róbert, 1908. – *Tizenkét évi küzdelem a tőzsdéken üzött fedezetlen határidő-üzleti szerencsejáték ellen*. Pátria Nyomda, Budapest.

Zseleński Róbert, Gróf, 1928. – *Emlékeim*. Pallas Nyomda, Budapest.

Zolnai Béla, 1926. – *A látható nyelv*. Dunántúl Nyomda, Budapest.

Zolnai Béla, 1928. – *Balassi és a platonizmus*. Dunántúl nyomda, Budapest.

Zolnai Béla, 1929. – *Körmondat és tiráda: tanulmány a klasszikus és romantikus stílus kérdéséhez*. Dunántúl Nyomda, Budapest.

Zolnai Béla, 1935. – *Irodalom és biedermeier*. Ferenc József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, Szeged.

Zolnai Béla, 1939a. – *Szavak sorsa, magyar gondolatformák*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Zolnai Béla, 1939b. – *Szóhangulat és kifejező hangváltozás*. Ferenc József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, Szeged.

Zolnai Béla, 1939c. – *A magyar stílus*. In: Szekfű Gyula, szerk, 1939. 217–262.

Zolnai Béla, 1940a. – *A magyar biedermeier*. Franklin, Budapest.

Zolnai Béla, 1940b. – *A magyar stílus*. Athenaeum, Budapest.

Zolnai Béla, 1940c. – *II. Rákóczi Ferenc*. Franklin-Társulat, Budapest.

Zolnai Béla, 1943. – *Az író*. *Magyar Szemle*, 5. 254–258.

Zolnai Béla, 1944a. – *A janzenizmus hatása Középeurópában*. Minerva Nyomda, Kolozsvár.

Zolnai Béla, 1944b. – *Világirodalom és nemzeti irodalom*. h. n.

Zolnai Béla, 1957. – *Nyelv és stílus. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Zolnai Béla, 1964. – *Nyelv és hangulat. A nyelv akusztikája*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Zolnai Béla, 2009. – *Nemzet és szellemtörténet*. Bev, szerk. Miskolczi Ambrus. Lucidus, Budapest.

Zoványi Jenő, 1938. – *Szekfű és társai történetírása*. Viktória Nyomda, Budapest.

Zsadányi Henrik, 1921. – *Három nemzedék. Nyugat*, 2. <http://epa.oszk.hu/00000/0-0022/nyugat.htm>

Zsirai Miklós, 1939. – *Nyelvünk alkata*. In: Szekfű Gyula, szerk, 1939. 193–216.

Zsoldos Attila, 1999. – *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéhez*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.).

Függelék

Szekfű Gyula publikált írásainak jegyzéke

Önálló művek

- Adatok Szamosközy István munkáinak kritikájához.* Barcza József könyvnyomdája, Budapest, 1904. 86 lap.
- Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből.* Magyar Tudományos Akadémia, Értekezések a történelmi tudományok köréből XXIII, 3. Budapest, 1912. 122 lap.
- A száműzött Rákóczi, 1715-1735.* A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1913. 418 lap.
- Hasonmás kiadás: Holnap Kiadó, Budapest, 1993. 371 lap.
- Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Dick Manó kiadása, Budapest, é. n. /1916/. (két kiadás, a második függelékkal). 143, 158 lap.
- Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie.* Deutsche Verlag Anstalt, Politische Bücher, Stuttgart-Berlin, 1918. 224 lap.
- A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány.* Dick Manó kiadása, Budapest, é. n. /1918 eleje/. 240 lap.
- Második kiadás: Dick Manó könyvkereskedése, Budapest, é. n. /1923./ 238 lap.
- Hasonmás kiadás: Maecenas, Budapest, 1988. 263 lap. Utószó: Glatz Ferenc.
- Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* „Élet” irodalmi és nyomda r. t. kiadása, Budapest, 1920. 332 lap.
- Második kiadás: „Élet” irodalmi és nyomda r. t. kiadása, Budapest, 1922. 530 lap. (új bevezetéssel).
- Harmadik kiadás: *Három nemzedék és ami utána következik.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. /1934/, 508 lap. (*Trianon óta* című új résszel).
- Negyedik kiadás: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. /1935/. 514 lap.
- Ötödik kiadás: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938. 514 lap.
- Hatodik kiadás: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. /1940/. 514 lap.
- Hetedik kiadás: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é.n. /1942/. 514 lap.
- Hasonmás kiadás: ÁKV–Maecenas. Budapest, 1989. Előszó: Glatz Ferenc. XXXVIII+517 lap.
- Új kiadása: Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 2007. Az előszót és a névmutatót készítette: Czigan Lóránt.
- A magyar bortermelő lelki alkata. Történelmi tanulmány.* Minerva Társaság, Eggenberger-féle könyvkereskedés, Rényi Károly bizománya, Budapest, 1922. 83 lap.

- Rövid német összefoglalása: *Geschichte des ungarischen Weinbaus. Ungarische Jahrbücher*, 1923. 47–57.
- Történetpolitikai tanulmányok.* Magyar Irodalmi Társaság, A Napkelet könyvtára, 3. Budapest, 1924. 139 lap.
- Bethlen Gábor.* Magyar Szemle Társaság, a Magyar Szemle könyvei 1, Budapest, 1929. 314 lap.
- Második kiadás: *Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány.* Helikon Kiadó, Kner Nyomda, Budapest, 1983. 301 lap. Bevezető és utószó: Pamlényi Ervin.
- A tizenhatodik század.* Budapest, é. n. /1929/. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet* IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 437 lap.
- A tizenhetedik század.* Budapest, é. n. /1929/. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet* V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 427 lap.
- A tizennyolcadik század.* Budapest, é. n. /1931/. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet* VI. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 495 lap.
- A tizenkilencedik és huszadik század.* Budapest, é. n. /1933/. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet* VII. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 451 lap.
- A magyar renaissance. Mohács.* In: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet* III. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. /1934/. 321–446, 474–482.
- II. Rákóczi Ferenctől gróf Tisza Istvánig.* I–II. /A Magyar történet VI–VII. kötetének önálló kiadása/. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. /1935/. 495, 451 lap.
- A Magyar történet* második, bővített, teljes kiadása: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet.* I–V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1935–1936.
- A Magyar történet* harmadik, bővített, teljes kiadása: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet.* I–V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1936.
- A Magyar történet* negyedik, változatlan kiadása: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet.* I–V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1937.
- A Magyar történet* ötödik, változatlan kiadása: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet.* I–V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1938.
- A Magyar történet* hatodik, változatlan kiadása: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet.* I–V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1939.
- A Magyar történet* hetedik, változatlan kiadása: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet.* I–V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1941.
- A Magyar történet* (második, 1935–36-os kiadásának) hasonmás kiadása: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet.* I–V. Maecenas Kiadó–Lord Könyvkiadó, Alföldi Nyomda. Budapest, 1990. Előszó: Glatz Ferenc.

- Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1942. 372 lap.
- État et nation.* Les Presses Universitaires de France, Paris, 1945. Éditée par l'Institut Paul Teleki, Globus nyomda. Budapest, Bibliotheque de la Revue d'Histoire Comparée IV, rédigée par Coloman Benda. 353 lap.
- Forradalom után.* Cserépfalvi, Budapest, 1947. 207 lap.
- Hasonmás kiadás: Gondolat Kiadó, Történetírók tára. Budapest, 1983. S. a. r.(!), jegyz. és bev: Glatz Ferenc. XXXI+244 lap.

Forráskiadványok

- Széchenyi igéi.* Összeáll. és előszó. Pallas. Budapest, 1921. 254 lap.
- Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790-1848.* Szerk. és bev. (7–208.). Magyar Történelmi Társulat. Magyarország újabkori történetének forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. Budapest, 1926. 664 lap.
- A mai Széchenyi. Eredeti szövegek Széchenyi István munkáiból.* Vál., bev. és jegyz. Révai, Budapest, é. n. /1935/ 488 lap.

Másokkal közös forráskiadványok

- Török-magyar oklevéltár (1533–1789).* Gyűjt. és ford.: Karácson Imre. Szerk.: Thallóczy Lajos, Kráczmár János, Szekfű Gyula. Szent István Társulat. Budapest, 1914. 416 lap.
- A budai basák magyar nyelvű levelezése.* I. kötet. Szerk.: Takáts Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1915. 546 lap.
- Török történetírók.* III. kötet. 1566–1659. Ford. és jegyz. Karácson Imre. S. a. r. és bev. Szekfű Gyula. Magyar Tudományos Akadémia, Török-magyar kori történelmi emlékek, Írók 5. Budapest, 1916. 446 lap.

Tanulmányok, tudományos közlemények

- Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban. *Magyar Könyvszemle*, 1906. 321–334.
- Szamosközy műve az 1594. év eseményeiről. *Századok*, 1908. 214–244.
- Oklevelek I. Károly pénzverési reformjához. *Történelmi Tár*, 1911. 1–36.
- Teleki Sámuel gróf kancellár útinaplója 1759-1763. *Erdélyi Múzeum*, 1911. 76–80.
- A serviensek és familiarisok a magyar középkorban. *Akadémiai Értesítő*, 1911. XXII, 8–9. 426–432. (Kivonat dr. Szekfű Gyula vendégnek 1911. június 12-iki előadásából.). Német fordítása: Die Servienten und Familiaren im ungarischen Mittelalter. *Ungarische Rundschau*, 1913. 524–557.
- Két historiographus Castaldo erdélyi seregében. *Századok*, 1914. 17–35.
- A hódoltságkorabeli török történetírók. *Történelmi Szemle*, 1916. 321–353, 449–479.

- A Házi, Udvari és Állami Levéltár Bécsben. *Levéltári Közlemények*, 1924. 18–54. Bevezetés. In: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez.* Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1926. 7–208.
- Szent István a magyar történet századaiban. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* III. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1938. 1–80.
- Az erdélyi szász történetírás I–II.. *Magyarságtudomány*, 1943. 174–198, 325–373. Első részének francia fordítása: L'histoire de la historiographie des Saxons de Transylvanie. I. *Revue d'Histoire Comparée*, 1943.
- Az öreg Kossuth 1867–1894. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150-ik évfordulójára.* Szerk.: I. Tóth Zoltán. Budapest, 1952. I–II. Magyar Történelmi Társulat, Akadémiai Kiadó, II. 341–433.

Esszék

- Anatole France. *Budapesti Szemle*, 1910. 143. kötet, 359–387.
- Die ungarische Geschichtsforschung und die Wiener Archive. *Historische Blätter*, 1921.
- Világtörténet és magyar történet. In: *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére.* Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Ujságvállalata R. T, Budapest, 1925. 35–43.
- Gragger Róbert művelődésünk történetében. In: *Gragger Róbert emlékezete.* Budapest, 1927. Minerva Könyvtár, 4, 28–82.
- Új színek a Bethlen Gábor-arcképhez. *Erdélyi Helikon* 1929. 2. évf. 10. 771–778.
- A politikai történetírás. In: *A magyar történetírás új útjai.* Szerk.: Hóman Bálint. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931. a Magyar Szemle könyvei, 395–444.
- A történet mechanizálása. *Magyar Szemle*, 1931. 13. kötet, 331–341.
- Károlyi Árpád, a történetíró. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére.* Sárkány Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1933. 5–27.
- Trianon óta. In: *Három nemzedék és ami utána következik.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934.
- A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlat egy hazai kisebbségtörténethez. *Magyar Szemle*, 1935. 25. kötet, 5–13.
- A magyar jellem történetünkben. In: *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1939. 489–556.
- Hasonmás kiadása: Helikon Kiadó, Budapest, 1992. 489–556.
- „Valahol utat veszítettünk”. I–VII. *Magyar Nemzet*, 1943. november 7, november 21, december 5, december 19, 1944. január 15, január 16, február 27. (Vö. Makay-Petrovics György: A magyar vármegye I–IV. *Újság*, 1943. december 25, 1944. január 1, január 9, január 16.).

Könyv alakban: „*Valahol utat veszítettünk*”. Gondolat Kiadó. Budapest, 1983. Előszó, jegyz., szerk.: Szigethy Gábor.
Második, javított kiadás: Holnap Könyvkiadó. Budapest, 2000. 95 lap. Előszó, jegyz., szerk.: Szigethy Gábor.

Recenziók, könyvkritikai cikkek

Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. *Századok*, 1911. 448–451.
Gustav Wolf: Einführung in das Studium der Neueren Geschichte. *Történeti Szemle*, 1912. 114–121.
Az osztrák központi kormányzervek történetének irodalma. *Történeti Szemle*, 1912. 185–219.
Paul von Mitrofanov: Joseph II. *Századok*, 1912. 298–307.
Fontes Rerum Transylvanicarum. Ed. A. Veress. *Történeti Szemle*, 1913. 125–128.
Roderich Gooss: Oesterreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen. *Történeti Szemle*, 1913. 621–626.
Takáts Sándor: Rajzok a török világból. *Egyetemes Philológiai Közöny*, 1916. 122–125.
Georg von Below: Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tage. Geschichte und Kulturgeschichte. *Egyetemes Philológiai Közöny*, 1917. 575–587.
A döblingi Széchenyi. *Új Nemzedék*, 1922. május 7.
Két önvallomás. (Wassermann és Bíró Lajos.). *Napkelet*, 1923. 172–175.
Történelmi könyvek a nagyközönség számára. (Miskolczy István és Eckhart Ferenc könyveiről) *Napkelet*, 1923. 360–362.
Magyarok török fogságban. (Auer J. F. pozsonyi polgár naplója). *Napkelet*, 1924. 266–268.
Egy negyvennyolcas kormánybiztos visszaemlékezései. *Új Nemzedék*, 1924. 46. szám. (Steier Lajos könyve Beniczkyről)
Egy nagyúri önéletírás. *Napkelet*, 1924. 187–191. (Károlyi Mihály önéletírásáról)
Báró Wlassics Gyula: Deák Ferenc. *Napkelet*, 1924. 263–264.
Álarcoskönyvek. *Napkelet*, 1926. 255–261. (Sebestyén Gyula kiad. Gesta Hungarorum. A magyar hősmondák öt könyve, H. G. Wells: A világtörténet alapvonalai az élet és az emberiség tükré.) Mohács emlékkönyv. *Napkelet*, 1926. 762–764.
Tisza István levelei. *Napkelet*, 1926. 862–864.
Makkai Sándor könyve körül. *Magyar Szemle*, 1927. 1. kötet, 99–101.
Surányi Miklós kortörténete. *Magyar Szemle*, 1927. 1. kötet, 415–417.
Hennyey Vilmos: A magyar posta története. *Századok*, 1927. 62–65.
Gróf Zelensky Róbert emlékiratai. *Napkelet*, 1929. 142–144.
Kós Károly Erdélye. Kós Károly: Erdély: kultúrtörténeti vázlat. *Erdélyi Helikon*, 1930/1. 75–80.
Politikai irodalom. *Magyar Szemle*, 1930. 162.

Az államférfi természetrajza. *Magyar Szemle*, 1933. 19. kötet, 383–386. (Kornis Gyula: Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata).
Németh László vagy az ifjúság vezetése. *Magyar Szemle*, 1936. 28. kötet, 161–167. (Németh László: Magyarság és Európa).
Hóman Bálint összegyűjtött munkái. *Magyar Szemle*, 1938. 32. kötet, 381.
Nem vagyunk bujdosók. *Magyar Szemle*, 1938. 32. kötet, 391–396. (Prohászka Lajos: A vándor és a bujdosó)
Időszerű történelmi munkák. *Magyar Szemle*, 1939. 35. kötet, 222–230. (Gyalókey Jenő, Miskolcsy Gyula, Farkas Gyula, Illyés Gyula könyveiről)
Lírai történelemszemlélet. *Magyar Szemle*, 1939. 36. kötet, 297–306. (Csabai István: A végvári magyarság és kultúrája, Németh László: Kisebbségben, Karácsony Sándor: A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja.). Vö. Németh László: *Szekfű Gyula*. Bolyai Akadémia, Budapest, 1940. 144 lap, kötetben: Németh László: *Sorskérdések*. Gond. jegyz.: Grezsa Ferenc. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 515–597.
A magyar parasztság története. *Magyar Nemzet*, 1940. 126. 5–6. (Szabó István: A magyar parasztság története. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1940.)
Eckhardt Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. *Századok*, 1945–1946. 278–281.
Andics Erzsébet: Az egyházi reakció 1848/49-ben. *Századok*, 1948 /1950/. 320–321.

Tudományos vita

Szabó Dezső válaszára. *Századok*, 1911. 654–655. (Vita a jogtörténész Szabó Dezsővel).
Felelet a *Száműzött Rákóczi* dolgában. *Akadémiai Értesítő*, 1914. 251–260.
Újabb válasz bírálóimnak. *Történelmi Szemle*, 1914. 452–480.
Megjegyzések Márki nyilatkozatára. *Történelmi Szemle*, 1914. 635–637.
Kritika és terror. *Magyar Kultúra*, 1929. 1–6, 251–256, 7–12, 300–305.
(Vita Rugonfalvi Kiss István *Protestáns Szemlében* megjelent recenziójával, akinek viszontválasza: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. Szerző kiadása, Debrecen, 1929. Méliusz könyvkereskedés bizománya, 123 lap.)
A vallási türelem és a hazai puritanizmus. *Theologia*, 1935. 305–314.
(Vita Mályusz Elemér *A Rákóczi-kor társadalma* című tanulmányával. In: *Rákóczi-emlékkönyv*. Szerk.: Lukinich Imre, Budapest, 1935.)
Válaszom a *Magyar történet* dolgában. *Budapesti Szemle*, 1936. 242. kötet, 371–384.
(Vita Mályusz Elemér *Magyar renaissance, magyar barokk I–IV* című tanulmányával. Megjelent: *Budapesti Szemle*, 1936.)
Még egyszer középkori kisebbségeinkről. *Magyar Szemle*, 1940. 39. kötet, 169–177. (Vita Mályusz Elemér: *A középkori magyar nemzetiségi politika* című tanulmá-

nyával, amely megjelent: *Századok*, 1939. 257–294, 385–448. Mályusz válasza: *Az egynyelvű nemzet. Századok*, 1941. 113–139.)
Népek egymás közt a középkorban. *Magyar Szemle*, 1941. 41. kötet, 225–233. (Szekfű Gyula viszontválasza.).

Publicisztika

Bécsi levéltárak. Az *Esztendő* számára 1918 novemberében készített, kéziratban maradt cikk. Megjelent: Ember Győző: Szekfű Gyula 1918-ban írt cikke a bécsi levéltárakról. *Levéltári Közlemények*, 50 (1979) 2. 311–323, a forrásközlés: 313–322.
Magyar olvasóközönség. *Új Nemzedék*, 1920. december 25.
Ausztria talpraállítása. *Új Nemzedék*, 1921. február 20.
Benes utazik. *Új Nemzedék*, 1921. február 27.
A diplomácia és a propaganda fegyverei. *Új Nemzedék*, 1921. március 30.
A szocializmus válsága. *Új Nemzedék*, 1921. április 10.
Tud-e a Népszövetség segíteni Ausztrián? *Új Nemzedék*, 1921. május 1.
Tünetek. *Új Nemzedék*, 1921. május 15.
Felsőszilézia. *Új Nemzedék*, 1921. május 22.
Az előrelátó kicsinyek. *Új Nemzedék*, 1921. június 1.
A német válság után. *Új Nemzedék*, 1921. június 12.
Az angol-francia ántánt. *Új Nemzedék*, 1921. június 19.
Anglia gondjai. *Új Nemzedék*, 1921. június 29.
A lefegyverzési akciók. *Új Nemzedék*, 1921. július 24.
A felsősziléziai kérdés. *Új Nemzedék*, 1921. július 31.
A Legfelsőbb Tanács és Felsőszilézia. *Új Nemzedék*, 1921. augusztus 20.
A párizsi gazdasági határozatok. *Új Nemzedék*, 1921. augusztus 28.
Amerika békekötései. *Új Nemzedék*, 1921. szeptember 11.
Benes Magyarország ellen intrikál Genfben. *Új Nemzedék*, 1921. szeptember 25.
A liberális pártalakulás társadalmi alapjai. *Keresztény Politika*, 1922. 19–24.
Encyclopaedia Britannica, XXX. Cambridge, 1922. 405–406, 415–418.
Faji sajtóságaink a gazdaságtörténet világánál. *Minerva*, 1922. 143–186, 270–304.
Fajbiológiai vagy történelmi egység? *Keresztény Politika*, 1922.
Bismarck tegnap és ma. *Keresztény Politika*, 1923. 248–253.
A török korszak történetpolitikai értékelése. *Keresztény Politika*, 1923. 597–604.
Petőfi centenárium. *Napkelet*, 1923. 21–25.
Az utolsó fejezet. *Napkelet*, 1923. 299–311. (A magyar állam életrajza második kiadásának utolsó fejezete)
Andrássy. *Napkelet*, 1923. 418–422.
Egy hetvenéves történetíró. *Napkelet*, 1923. 786–789. (Károlyi Árpád.)
A faji kérdés és a magyarság. *Napkelet*, 1923. 801–820.
Szédeltés a bécsi levéltár állítolagos anyagával. *Új Nemzedék*, 1923. 284. szám.

Állam és nemzetfenntartás. *Keresztény Politika*, 1924. 175–192.
Negyvennyolcas történetünk mai állása. *Napkelet*, 1924. 243–253.
Az erdélyi probléma. *Napkelet*, 1925. 453–466.
Széchenyi ünnepe. *Napkelet*, 1925/II. 347–350.
A magyar hitújítás története a katolikus középiskolákban. *Magyar Kultúra*, 1926. 593–597.
Tomori. *Napkelet*, 1926. 585–594.
A katolikus történetírás Magyarországon. In: *Magyar Katolikus Almanach*. Budapest, 1927. 695–700.
A magyar folyóirat problémája. *Magyar Szemle*, 1927. 1. kötet, 1–4.
Kossuth (Budapesti szobrának leleplezésekor). *Magyar Szemle*, 1927. 1. kötet, 293–296.
Rusworm gróf „gyáva” magyarjai. *Napkelet*, 1927. 1. kötet, 426–431.
György barát (Részlet a *Magyar történet* IV. kötetéből). *Napkelet*, 1927. 2. kötet, 753–761.
Az erdélyi magyar irodalom kérdése. *Erdélyi Helikon*, 1928.1. 13–15.
A magyar nagybirtok történelmi szerepéről. *Magyar Szemle*, 1928. 2. kötet, 305–314.
A humanisztikus gimnáziumi ankét. *Magyar Szemle*, 1928. 2. kötet, 300.
A mai ifjúság korosztályai. *Magyar Szemle*, 1928. 3. kötet, 136–139.
Tíz év a magyar kisebbség életéből. *Magyar Szemle*, 1925. 5. kötet, 97.
A „turáni szláv parasztállam”. *Magyar Szemle*, 1929. 5. kötet, 30–37.
A magyarság egységes dalkultúrája. *Magyar Szemle*, 1929. 6. kötet, 93.
A négy egyetem. *Magyar Szemle*, 1929. 6. kötet, 322–331.
A Magyar Szemle faluszáma. *Magyar Szemle*, 1929. 6. kötet, 190.
Az ifjúság és a falu népe. *Magyar Szemle*, 1929. 6. kötet, 287.
Az ifjúság társadalomszemlélete. *Magyar Szemle*, 1930. 8. kötet, 207–214.
II. Rákóczi Ferenc. (Mutatvány a *Magyar történet* 6. kötetéből). *Napkelet*, 1930. 813–821.
A nemzeti politika tíz esztendeje. *Magyar Szemle*, 1931. 11. kötet, 384–386.
Trianon revíziója és a történetírás. *Magyar Szemle*, 1931. 12. kötet, 328–337.
Van-e még történelmi érzékünk? *Magyar Szemle*, 1932. 162.
Van-e katolikus közvéleményünk? *Magyar Kultúra*, 1932. 161–165.
Magyarság és katolicizmus. *Emericana*, 1933. 1–3.
Magyar középosztály? *Korunk Szava*, 1933. 37.
Magyar katolikus történetfelfogás. In: *Katolikus írók új magyar almanachja*. Budapest, é. n. 396–418.
Bevezetés. In: Asztalos Miklós-Pethő Sándor: *A magyar nemzet története*. Lantos, Budapest, 1933. 560 lap. III–VIII.
Az erdélyi tolerancia körül. *Katolikus Szemle*, 1934. 662–668.
Az esztergomi katolikus nyári egyetem. *Korunk Szava*, 1934. 307–308.
Erdélyiek és felvidékiek a pesti utcán. *Magyar Szemle*, 1934. 21. kötet, 279–281.

Népiség, nemzet és állam. *Magyar Szemle*, 1934. 22. kötet, 5–13.
 Bethlen István gróf és a Magyar Szemle. *Magyar Szemle*, 1934. 22. kötet, 285–288.
 November tizenhatodika. *Magyar Szemle*, 1934. 457.
 Az esztergomi nyári egyetem után. *Korunk Szava*, 1935. 257–258.
 Karácsonyi üzenet. *Korunk Szava*, 1935. 417–419.
 Előszó. In: Matolcsy Mátyás: *Az új földreform munkaterve*. Budapest, 1935. Révai, 1–4.
 The historical claim to Transylvania. *Danubian Review*, 1935. 19–20.
 Pázmány egyeteme és a csehek. *Magyar Szemle*, 1936. 81.
 A középosztály és a választójog. *Korunk Szava*, 1936. december 15. 464–466.
 Politikai érzékünk társadalmi alapjairól. *Magyar Szemle*, 1936. 26. kötet, 297–306.
 Előszó. In: *Regnum egyháztörténelmi évkönyv*. I. kötet, Budapest, 1936. 3–6.
 Az írók ellen indított perekről. *Erdélyi Szemle*, 1937/5-6, 8–9.
 A magam és mások ügyében. *Korunk Szava*, 1937. 24. 707–712.
 Schittenhelm Ede. *Magyar Szemle*, 1937. 30. kötet, 223–231. (Visszhangjára vö. Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem. Milyen Szekfü nyílt Schittenhelm Ede sírján?* Ludas Mátyás füzetek. Budapest, 1937. kötetben: Szabó Dezső: *A magyar Káosz. Pamfletek*. Budapest, 1990. Szépirodalmi Könyvkiadó, Vál. szerk., s. a. r. Nagy Péter. 286–389.)
 A nem lehet. *Láthatár*, 1937. 193–194.
 Kísértésben. *Jelenkor*, 1939. 1. 5–6.
 A népi elv két arca. *Magyar Szemle*, 1939. 35. kötet, 5–12.
 Még egyszer az asszimilációról. *Nyugat*, 1939. 7. 1–3.
 A vezetőréteg és a szegénység szociális nagykorúsítása. *Jelenkor*, 1939. 6. 5–6.
 Az elítélt magyar írók mellett. *Magyar Nap*, 1939. december 28.
 Préface. In: Pillias, Émile: *Études sur Francois II. Rákóczi, prince de Transylvanie*. Leroux, Paris, 1939. IX–XII.
 A Mátyás emlékkönyv tegnap és ma. *Magyar Szemle*, 1940. 38. kötet, 388–404.
 A legújabb nemzetiségi javaslat. *Magyar Szemle*, 1940. 39. kötet, 169–177.
 Il Principe, Cap. XVIII. *Jelenkor*, 1940. 3. 1–2.
 Izmosodik az egyén. *Jelenkor*, 1940. 10. 5–6.
 A Dunatáj szellemi egysége. *Magyar Nemzet*, 1940. 26. 1.
 Dilettánsok tündöklése. *Magyar Nemzet*, 1940. 39. 2.
 Lelki felkészülés vagy lelki leszerelés. *Magyar Nemzet*, 1940. 81. 5.
 A két Scotus Viator vagy a demokrácia. *Magyar Nemzet*, 1940. 57. 5–6.
 Az uralkodó osztály. *Magyar Nemzet*, 1940. 69. 5.
 A tévedés. *Magyar Nemzet*, 1940. 93. 1.
 Aki a partról nézi. *Magyar Nemzet*, 1940. 109. 7.
 „Messiási szimbólum.” *Magyar Nemzet*, 1940. 154. 5.
 Lélek járt itt. *Magyar Nemzet*, 1940. 166. 5.
 A homlokzat. *Magyar Nemzet*, 1940. 172. 5.
 Tündérország. *Magyar Nemzet*, 1940. 194. 7.

Akik mérlegelnek. *Magyar Nemzet*, 1940. 206. 5.
 Népek egymást közt. *Magyar Nemzet*, 1940. 218. 5.
 A kolozsvári egyetem hazatérése. *Magyar Nemzet*, 1940. 230. 5.
 Realizmus? *Magyar Nemzet*, 1940. 252. 5.
 Zúrzavar egy lényeges dologban. *Magyar Nemzet*, 1940. 264. 5–6.
 Nehéz a zavart eloszlatni. *Magyar Nemzet*, 1940. 278. 1.
 Magyar katolikus történeftérfogás. In: *Katolikus írók új magyar kalauza*. Budapest, é. n. /1941/ 396–418.
 Szent magyarok. In: *Hősök és szentek*. Budapest, 1941. Révai. 5–16.
 Foreword. In: Dominic G. Kosáry, Ph. D.: *A History of Hungary*. Cleveland-New York, 1941. The Benjamin Franklin Bibliophile Society. VII–IX.
 Széchenyi mai jelentősége. *Jelenkor*, 1941. 17. 1–2.
 Kevés a melegség. *Magyar Nemzet*, 1941. 4. 5–6.
 A türelem útján. *Magyar Nemzet*, 1941. 15. 5–6.
 Globális gondolkodás. *Magyar Nemzet*, 1941. 27. 5–6.
 Az Akadémia körül. *Magyar Nemzet*, 1941. 39. 5.
 Kisebbségek és többségi társadalom. *Magyar Nemzet*, 1941. 51. 5–6.
 A nehéz kérdés. *Magyar Nemzet*, 1941. 62. 5–6.
 A szentkorona-eszme. *Magyar Nemzet*, 1941. 73. 5–6.
 Feltámadás. *Magyar Nemzet*, 1941. 84. 5–6.
 A magyarság kezdete. *Magyar Nemzet*, 1941. 95. 5.
 A honfigond. *Magyar Nemzet*, 1941. 107. 5.
 Társadalom és tudomány. *Magyar Nemzet*, 1941. 118. 5–6.
 Jobb élet felé. *Magyar Nemzet*, 1941. 129. 5.
 Tegnap és ma. *Magyar Nemzet*, 1941. 140. 5.
 Évek és krízisek. *Magyar Nemzet*, 1941. 152. 5.
 A nemzeti jellem. *Magyar Nemzet*, 1941. 164. 5–6.
 A mai ironia. *Magyar Nemzet*, 1941. 176. 5.
 Erdélyi szellem, múlt és jelen. *Magyar Nemzet*, 1941. 187. 5.
 Ünnepe előtt. *Magyar Nemzet*, 1941. 209. 5.
 A közösség és vezetői. *Magyar Nemzet*, 1941. 221. 5–6.
 Emlékezzünk. *Magyar Nemzet*, 1941. 233. 1.
 Mi, az utókor. *Magyar Nemzet*, 1941. 245. 5.
 Ami meg fog változni. *Magyar Nemzet*, 1941. 256. 5.
 A program. *Magyar Nemzet*, 1941. 268. 5.
 Műveltség és állam. *Magyar Nemzet*, 1941. 280. 5–6.
 Szekfü Gyula nyilatkozata. *Magyar Nemzet*, 1941. december 20, *Nemzeti Újság*, 1941. december 20. (Baráth Tibor könyve kapcsán)
 Karácsonyi mese. *Magyar Nemzet*, 1941. 294. 1.
 Ady és Tisza. *Magyar Szemle*, 1941. 40. kötet, 226–230.
 A szabadság fogalma. *Népszava*, 1941. 293. 17.

Völker im mittelalterlichen Ungarn. *Ungarn*, 1941. 705–717.
 The doctrine of the holy crown. *Danubian Review*, 1941. 2. 1–7.
 Széchenyi a nemzetiségekről. *Emericana*, 1942. 1. 4–5.
 Változzunk? *Magyar Nemzet*, 1942. 3. 5.
 Petőfi útján. *Magyar Nemzet*, 1942. 26. 5.
 Megint Petőfi útja. *Magyar Nemzet*, 1942. 37. 5.
 Emberek egymás közt. *Magyar Nemzet*, 1942. 49. 5.
 Az ünnep. *Magyar Nemzet*, 1942. 61. 1.
 A holnap. *Magyar Nemzet*, 1942. április 5.
 A vezetőréteg felfrissítése. *Magyar Nemzet*, 1942. 88.
 Felfrissítés meg új elit. *Magyar Nemzet*, 1942. 100. 5.
 A tehetségek felkutatása. *Magyar Nemzet*, 1942. 111. 5.
 Erdélyi változatok. *Magyar Nemzet*, 1942. 122. 5.
 A Diákkaptár. *Magyar Nemzet*, 1942. 133. 5.
 Az amerikai magyar kisebbség. *Magyar Nemzet*, 1942. 145. 5.
 A parasztművelődés két útja. *Magyar Nemzet*, 1942. 156. 5.
 Civilizáció. *Magyar Nemzet*, 1942. 168. 5.
 Tanárok. *Magyar Nemzet*, 1942. 180. 5.
 Vitézségünk. *Magyar Nemzet*, 1942. 197. 5.
 Tisztázódó fogalmak. *Magyar Nemzet*, 1942. 226. 5.
 Válasz a magyar népi műveltség dolgában. *Népszava*, 1942. 292.
 Előszó. In: *Széchenyi István gr., Waldstein János keleti utazása 1830-ban*. Franklin Társulat, Budapest, é. n. /1942/. 319.
 Előszó. In: *A magyarság és a szlávok*. Szerk.: Szekfű Gyula. Budapest, 1942. Magyarságtudományi Intézet. 278. 5–6. Hasonmás kiadás: Lucidus Kiadó, Budapest, 2000. Kisebbségkutatás könyvek. Az új kiadás utószavát írta: Niederhauser Emil. 225–236.
 Il carattere ungherese nella storia. In: Michele Babits–Giulio Szekfű: *Degli ungheresi due saggi*. Societas Carpato-Danubiana, Budapest, 1942. Biblioteca di „Rassegna d’Ungheria”. I/1–2. 69–142.
 Ma és száz év előtt. *Magyar Szemle*, 1943. 45. kötet, 113–119.
 Keserű tanulság. *Világ*, 1945. május 14.
 Egy pünkösdi pártnap. *Világ*, 1945. május 26.
 Új front – régi út. In: *Új szellemi front*. Kállai Gyula, Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula és Horváth Márton írásai. Budapest, h. é. n. /Budapest, 1945/, 39–43. Szikra kiadás. (Vita Darvas József *Új szellemi frontot!* című cikkéről. Megjelent: *Szabad Nép*, 1945. május 13.)
 Értelemhiány. *Világ*, 1945. június 3.
 A patkányfogó sikere. *Világ*, 1945. június 10.
 A magyar tudomány elsőrendű érdeke, hogy megismerje a szovjet tudomány eredményeit. Szekfű professzor beszámolója moszkvai útjáról. *Szabad Nép*, 1945. július 4.
 Leningrád. *Világ*, 1945. július 8.

A hetedik parancs. *Világ*, 1945. július 15.
 A „klasszikus demokrácia”. *Világ*, 1945. július 22.
 Mi lesz velünk? *Világ*, 1945. július 26.
 A két történelmi erő. *Világ*, 1945. július 29.
 A moszkvai út. *Új Magyarország*, 1945. augusztus 7.
 A tavaszi helyzet. *Világ*, 1945. augusztus 12.
 A szabadság hívei. *Világ*, 1945. augusztus 26.
 Az egyenlőség hívei. *Világ*, 1945. szeptember 2.
 Jelszavak incselkedései. *Világ*, 1945. szeptember 30.
 Községi választások. *Világ*, 1945. október 7.
 A választás után. *Világ*, 1945. október 21.
 Lenin. Magyar-Szovjet Művelődési Társaság. Budapest, 1946. Az 1946. január 21-i, az Operaházban tartott előadás szövege. Fémes nyomda. 8 lap. Orosz fordítása: 13 lap.
 A nagy változás. *Új Magyarország*, 1946. július 3.
 Az új partner. *Új Magyarország*, 1946. augusztus 13.
 A béketárgyalásról. *Új Magyarország*, 1946. október 22.
 Moszkvai karácsony. *Új Magyarország*, 1947. február 22.
 Mika Sándor. (1859–1912). [Visszaemlékezés a pályakezdésre, 1948.]. Kézirat, Moszkva, MTAKK Ms 5982/116. Nyomtatásban: Szekfű Gyula. Vál, s. a. r, bev: Dénes Iván Zoltán. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001. Magyar Panteon 10. 167–172.
 Kossuth Lajos öregsége. *Szabad Nép*, 1952. szeptember 17. 3.
 Szekfű Gyula akadémikus, Kossuth-díjas történész nyilatkozata a Hazafias Népfront-ról. *Szabad Nép*, 1954. október 28.
 Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején. *Csillag*, 1955. 1633–1639, kötetben: *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből*. Szerk.: Lackó Miklós. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. 281–289.

Nekrológok, megemlékezések

Luntz Ivo. *Történelmi Szemle*, 1915. 158–160.
 Sufflay Milán tragédiája. *Magyar Szemle*, 1931. 12. kötet, 377–383.
 Jakubovich Emil. *Magyar Szemle*, 1936. 26. kötet, 182–184.
 Tormay Cecile és a magyar középkor szelleme. *Napkelet*, 1937. 316.
 Steier Lajos. *Magyar Szemle*, 1938. 127, 269.
 Pethő Sándor. *Magyar Nemzet*, 1940. 182. 5–6.
 Egy darab régmúlt. *Magyar Nemzet*, 1940. 240. 5. (Károlyi Árpád)
 A halottak között. *Magyar Nemzet*, 1941. augusztus 31. 5. (Babits Mihály)
 Egy magyar levéltárnok. *Magyar Nemzet*, 1942. 14. 5. (Herczog József)
 Marczali Henrik. In: *Évkönyv*, kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerk.: Szemere Samu. Budapest, 1943. 125–132. (Az 1943. június 23-i sírköavatási beszéd).

Levéltárosi iratok

A *Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötte (1918–1926)*. Szerk. bev. Ress Imre. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2008. 440 lap.

Követjelentések

Lázár György (szerk., kiad.): *Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései (1946–1948)*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1998. 210 lap.

Székfoglaló előadások (1940, 1943)

Bercsényi és Károlyi a szatmári béke előtt.

A Magyar Tudományos Akadémián levelező taggá választása (1925) alkalmából 1940. április 22-én felolvasott székfoglaló gépírási szövege.

Jelzete: MTAKK Ms 10204/2. 21 lap.

Nyomtatásban: *Szekfű Gyula*. Vál, s. a. r, bev: Dénes Iván Zoltán. Új Mandátum, Budapest, 2001. Magyar Panteon 10. 77–86.

Az erdélyi szász történetírás.

A Magyar Tudományos Akadémián rendes taggá választása alkalmából 1943. március 8-án felolvasott székfoglaló szövege.

Magyarságtudomány, 1943. I-II. 174–198, 325–373.

Tanrendben meghirdetett órák (1917–1945)*

Kútfői gyakorlatok, bevezetésül a XVI. századi magyar közigazgatás történetébe.

Haladók részére.

Heti 1 óra

1917/18. II. félév

A magyar központi igazgatás és szervei a XVI. században.

Heti 1 óra.

1919/20. I-II. félév

Az erdélyi fejedelemség története.

Heti 4 óra

Kútfői gyakorlatok ugyanezen tárgykörből kezdőknek.

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok a történelmi felfogás történetéről.

Haladóknak.

Heti 1 óra

1925/26. I. félév

* Forrás: *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendjei 1917-től 1945-ig*. Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1917–1945. Leőhelye: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Levéltár. Szekfű Gyula tollal írt egyetemi előadásait tartalmazó füzetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár Kézirattárában találhatóak G 630/1-14., a hozzájuk kapcsolódó jegyzetek pedig G 629. jelzet alatt. Az előadások összehasonlítása a publikált művekkel elvégzendő feladat.

Magyar történet 1526-1604.

Heti 4 óra

Kútfők és irodalom kezdők részére.

Heti 1 óra.

Szemináriumi gyakorlatok csak haladók részére.

Heti 1 óra

1925/26. II. félév

Magyar történet 1526-1606.

Heti 4 óra

Kútfői gyakorlatok.

Heti 1 óra

1926/27. I. félév

Magyar történet 1526-1604 (Befejezés).

Heti 4 óra

Kútfők és gyakorlatok.

Heti 1 óra

Czirák: *Conspectus juris publici 1851* olvasása (haladók számára)

Heti 1 óra

1926/27. II. félév

Magyar történet 1526-1604. (Folytatás).

Heti 4 óra

Gyakorlatok (Kútfők és irodalom)

Heti 1 óra

Szemináriumi gyakorlatok. Czirák: *Conspectus juris publici 1851* olvasása csak haladók részére.

Heti 1 óra.

1927/28. I. félév

Az erdélyi fejedelemség története (Folytatás).

Heti 4 óra

Kútfői gyakorlatok a múlt félévi résztvevők számára.

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok a történelmi felfogás történetéből.

(a múlt félévi haladóknak).

Heti 1 óra

1927/28. II. félév

Magyar történet a XVII. században.

Heti 4 óra

Kútfői gyakorlatok ugyanezen tárgykörből.

Heti 1 óra

Gyakorlatok a hazai történetírás történetéhez.

Heti 1 óra

1928/29. I. félév

Magyar történet a XVII. században.
Heti 4 óra
Kútfői gyakorlatok ugyanazon tárgykörből.
Heti 1 óra
Kútfői gyakorlatok haladottabbak számára.
Heti 1 óra
1928/29. II. félév
Magyarország története I. Lipót és I. József korában.
Heti 4 óra
Kútfők és irodalom a XVI. század történetére. (III-IV. éveseknek)
Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok a Lipót-féle abszolutizmus történetéhez. (előzetes jelentkezés alapján)
Heti 1 óra
1929/30. I. félév
Magyar történet a XVIII. században.
Heti 4 óra
Szemináriumi gyakorlatok a XVIII. század történetéből (kezdők számára).
Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (csak előzetes jelentkezés alapján).
Heti 1 óra
1929/30. II. félév
Magyar történet a XVIII. században.
Heti 4 óra
Szemináriumi gyakorlatok a XVIII. század történetéből. (kezdők számára).
Heti 1 óra
1930/31. I. félév
Magyar történet a XVIII. században. (Folytatás).
Heti 4 óra
Szemináriumi gyakorlatok a XVIII. század történetéből (kezdők számára).
Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára, csak a múlt félévbéli hallgatóknak).
Heti 1 óra
1930/31. II. félév
Magyar történet a XIX. század első felében.
Heti 4 óra
Szemináriumi gyakorlatok a XIX. század első felének történetéhez (kezdők részére).
Heti 1 óra

Szemináriumi gyakorlatok haladók részére (előzetes jelentkezés alapján).
Heti 1 óra
1931/32. I. félév
Magyar történet a XIX. század első felében. (Folytatás).
Heti 4 óra
Szemináriumi gyakorlatok (kezdők részére).
Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (haladók részére, csak előzetes jelentkezés alapján).
Heti 1 óra
1931/32. II. félév
A magyar politikai gondolkodás Széchenyi István gróftól Tisza Kálmánig.
Heti 4 óra
Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).
Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).
Heti 1 óra
1932/33. I. félév
A magyar politikai gondolkodás az abszolutizmus és a kiegyezés korszakában.
Heti 4 óra
Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).
Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).
Heti 1 óra
Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből. (I. éves történet szakos hallgatók részére)
Heti 1 óra
1932/33. II. félév
Bevezetés Magyarország törökkori történetéhez.
Heti 4 óra
Kútfői gyakorlatok az újkori magyar történet témaköréből (kezdők számára).
Heti 1 óra
Kútfői gyakorlatok (haladók számára).
Heti 1 óra
1933/34. I. félév
Újkori történetünk korszakai.
Heti 4 óra
Kútfői gyakorlatok az újkori magyar történet köréből (kezdők számára).
Heti 1 óra
Kútfői gyakorlatok (haladók számára).
Heti 1 óra

Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből.
(I. éveseknek).

Heti 1 óra

1933/34. II. félév

A magyarság és a nemzeti kisebbségek. (Történelmi áttekintés).

Heti 4 óra

Kútfői gyakorlatok az újkori magyar történet köréből (kezdők számára).

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok (haladók számára).

Heti 1 óra

Magyar történelmi proszemináriumok. Tóth László, Török Pál.

Heti 1 óra

1934/35. I. félév

A magyarság és a nemzeti kisebbségek. (Történelmi áttekintés).

Heti 3 óra

Bevezetés a török korszak történelmi irodalmába.

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok az újkori magyar történet köréből
(kezdők számára).

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok a nemzetiségi kérdés története köréből.

Heti 1 óra

Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből.
(I. éveseknek)

Heti 1 óra

Magyar történelmi proszemináriumok. Tóth László, Török Pál.

Heti 1 óra

1934/35. II. félév

A magyar barokk-korszak.

Heti 4 óra.

Kútfői gyakorlatok a magyar barokk-korból (haladóknak).

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok kezdők számára.

Heti 1 óra

Magyar történelmi proszeminárium. Török Pál.

Heti 1 óra

1935/36. I. félév

Állam és nemzet a kiegyezés korszakában.

Heti 4 óra

Kútfői gyakorlatok ugyanezen tárgykörből (haladóknak).

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok (kezdők számára).

Heti 1 óra

Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből. (I. éves történet szakos hall-
gatók részére)

Heti 1 óra

Magyar történelmi proszeminárium. Török Pál.

Heti 1 óra

1935/36. II. félév

Állam és nemzet a kiegyezés korszakában. (Folytatás).

Heti 3 óra

Az újkori magyar történelmi kútfők egyes csoportjairól.

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok (kezdők számára).

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok (haladók számára).

Heti 1 óra

Kútfői és irodalmi bevezetés. Proszeminárium. Török Pál.

Heti 1 óra

Humanista történelmi kútforrások a XVI. századból. Proszeminárium. Kardos Ti-
bor.

Heti 1 óra

1936/37. I. félév

Magyar történet 1867 után.

Heti 3 óra

Az újkori magyar történet kútfői. (Általános tájékoztatás).

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok (haladók számára).

Heti 1 óra

Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből. (I. éves történet szakos hall-
gatók részére)

Heti 1 óra

Kútfői és irodalmi bevezetés. Proszeminárium. Török Pál.

Heti 1 óra

Humanista történelmi kútforrások a XVI. századból. Proszeminárium. Kardos Ti-
bor.

Heti 1 óra

1936/37. II. félév

Magyarország és a világháború.

Heti 3 óra

Szent István történetünk századaiban.

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok (kezdők számára).

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok (haladók számára).

Heti 1 óra

Kútfői és irodalmi bevezetés. Proszeminárium. Török Pál.

Heti 1 óra

Humanista történelmi kútforrások a XVI. századból. Proszeminárium. Kardos Tibor.

Heti 1 óra

1937/38. I. félév

Magyarország és a világháború II.

Heti 3 óra

A magyar történetírás története a XVII. és XVIII. században.

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok (kezdők számára).

Heti 1 óra

Kútfői gyakorlatok (haladók számára).

Heti 1 óra

Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből. (I. éves történet szakos hallgatók részére)

Heti 1 óra

Kútfői és irodalmi bevezetés. Proszeminárium. Török Pál.

Heti 1 óra

Humanista történelmi kútforrások a XVI. századból. Proszeminárium. Kardos Tibor.

Heti 1 óra

1937/38. II. félév

A magyar külpolitika az újkorban.

Heti 3 óra

A magyar történettudomány a XIX. században.

Heti 1 óra

Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).

Heti 1 óra

Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).

Heti 1 óra

Városok és zsidóság a magyar középkorban. Proszeminárium. Török Pál.

Heti 1 óra

Eötvös József. Proszeminárium. Török Pál.

Heti 1 óra

Zsámboky János történelmi munkái. Proszeminárium. Kardos Tibor.

Heti 1 óra

1938/39. I. félév

A magyar külpolitika az újkorban.

Heti 3 óra

A magyar történettudomány a XIX. században.

Heti 1 óra

Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).

Heti 1 óra

Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).

Heti 1 óra

Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből. (I. éves történet szakos hallgatók részére)

Heti 1 óra

Városok és zsidóság a magyar középkorban. Proszeminárium. Török Pál.

Heti 1 óra

Eötvös József. Proszeminárium. Török Pál.

Heti 1 óra

Zsámboky János történelmi munkái. Proszeminárium. Kardos Tibor.

Heti 1 óra

1938/39. II. félév

Nemzeti jellemünk története.

Heti 3 óra

A magyar történettudomány a XIX. és XX. században.

Heti 1 óra

Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).

Heti 1 óra

Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).

Heti 1 óra

A magyar kormányhatóságok a XVI. században. Proszeminárium. Ember Győző.

Heti 1 óra

Mária Terézia központi kormányreformja. Proszeminárium. Ember Győző.

Heti 1 óra

Zsámboky János és Brutus Mihály művei. Proszeminárium. Kardos Tibor.

Heti 1 óra

1939/40. I. félév

A Rákóczi-kor problémái.

Heti 3 óra

A magyar történettudomány a XIX. század második felében.

Heti 1 óra

Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).

Heti 1 óra

Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).

Heti 1 óra
Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből. (I. éves történet szakos hallgatók részére)

Heti 1 óra
A magyar kormányhatóságok a XVI. században. Proszeminárium. Ember Győző.

Heti 1 óra
Mária Terézia központi kormányreformja. Proszeminárium. Ember Győző.

Heti 1 óra
Zsámboky János és Brutus Mihály művei. Proszeminárium. Kardos Tibor.

Heti 1 óra
1939/40. II. félév
A XVIII. század magyar történelmi problémái.

Heti 3 óra
A magyar történelmi felfogás a kiegyezési korszakban.

Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).

Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).

Heti 1 óra
Újkori kormányzástörténeti iratok eredetiben való olvasása. Proszeminárium. Ember Győző.

Heti 1 óra
Az erdélyi fejedelemség kormányzerveinek története. Proszeminárium. Ember Győző.

Heti 1 óra
XVI. századi humanista történelmi források: Joannes Michael Brutus „*Ungaricarum Rerum Libri*”-je. Proszeminárium. Kardos Tibor.

Heti 1 óra
1940/41. I. félév
A XVIII. századi magyar történet problémái. (Folytatás).

Heti 3 óra
Az erdélyi szász történetírás.

Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).

Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).

Heti 1 óra
Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből. (I. éves történet szakos hallgatók részére)

Heti 1 óra
Újkori kormányzástörténelmi iratok eredetiben való olvasása. Proszeminárium. Ember Győző.

Heti 1 óra
Az erdélyi fejedelemség kormányzerveinek története. Proszeminárium. Ember Győző.

Heti 1 óra
XVI. századi humanista történelmi források: Joannes Michael Brutus „*Ungaricarum Rerum Libri*”-je. Proszeminárium. Kardos Tibor.

Heti 1 óra
1940/41. II. félév
Barokk és felvilágosodás Magyarországon.

Heti 3 óra
Az erdélyi szász történetírás. (Újabb kor).

Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).

Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).

Heti 1 óra
Bevezetés az újkori hivataltörténet forrásaiba. Proszeminárium. Ember Győző.

Heti 1 óra
Bevezetés eredeti újkori akták olvasásába. Proszeminárium. Ember Győző.

Heti 1 óra
Szamosközy István történetírása. Proszeminárium. Kardos Tibor.

Heti 1 óra
1941/42. I. félév
Barokk és felvilágosodás Magyarországon. (Folytatás).

Heti 4 óra
Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).

Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).

Heti 1 óra
Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből. (I. éves történet szakos hallgatók részére)

Heti 1 óra
Bevezetés az újkori hivataltörténet forrásaiba. Proszeminárium. Ember Győző.

Heti 1 óra
Bevezetés eredeti újkori akták olvasásába. Proszeminárium. Ember Győző.

Heti 1 óra
Szamosközy István történetírása. Proszeminárium. Kardos Tibor.

Heti 1 óra
1941/42. II. félév
A török uralom Magyarországon.

Heti 3 óra

A nemzetiségi kérdés és a külföld 1867-1914.
Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).
Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).
Heti 1 óra
Bevezetés az újkori hivaltörténet forrásaiba. Proszeminárium. Ember Győző.
Heti 1 óra
Bevezetés eredeti újkori akták olvasásába. Proszeminárium. Ember Győző.
Heti 1 óra
Révai Péter történelmi műve és aforizmái. Proszeminárium. Kardos Tibor.
Heti 1 óra

1942/43. I. félév

A nemzetiségi kérdés 1867 óta.
Heti 3 óra
Az alkotmányos monarchia és irodalma.
Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).
Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).
Heti 1 óra
Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből. (I. éves történet szakos hallgatók részére)
Heti 1 óra
Bevezetés az újkori hivaltörténet forrásaiba. Proszeminárium. Ember Győző.
Heti 1 óra
Bevezetés eredeti újkori akták olvasásába. Proszeminárium. Ember Győző.
Heti 1 óra
Révai Péter történelmi műve és aforizmái. Proszeminárium. Kardos Tibor.
Heti 1 óra

1942/43. II. félév

A nemzetiségi kérdés a kiegyezés korában. (Folytatás).
Heti 2 óra
A magyar demokrácia a XIX. században.
Heti 2 óra
Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).
Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).
Heti 1 óra
Bevezetés az újkori hivaltörténet forrásaiba. Proszeminárium. Ember Győző.
Heti 1 óra

Bevezetés eredeti újkori akták olvasásába. Proszeminárium. Ember Győző.
Heti 1 óra
Révai Péter történelmi műve és aforizmái. Proszeminárium. Kardos Tibor.
Heti 1 óra

1943/44. I. félév

A nemzetiségi kérdés az 1890-es évektől kezdve.
Heti 2 óra
A magyar demokrácia 1848 óta.
Heti 2 óra
Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).
Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).
Heti 1 óra
Forrásgyakorlatok a középkori magyar történet köréből. (I. éves történet szakos hallgatók részére)
Heti 1 óra
Bevezetés az újkori hivaltörténet forrásaiba. Proszeminárium. Ember Győző.
Heti 1 óra
Bevezetés eredeti újkori akták olvasásába. Proszeminárium. Ember Győző.
Heti 1 óra
Révai Péter történelmi műve és aforizmái. Proszeminárium. Kardos Tibor.
Heti 1 óra

1943/44 II. félév

A török hódoltság története Magyarországon.
Heti 4 óra
Szemináriumi gyakorlatok (kezdők számára).
Heti 1 óra
Szemináriumi gyakorlatok (haladók számára).
Heti 1 óra

1944/45. I. félév

Képmelléklet

Szekfű Gyula szülőháza, Székesfehérvár,
Vármegye utca 12. A Szekfű család az eme-
leten lakott. Hajdú Viktória felvétele, 2014.
Csurgai Horváth József szívességéből.

Szekfű Gyula szülőháza, Székesfehérvár,
Vármegye utca 12. Hajdú Viktória felvéte-
le, 2014. Csurgai Horváth József szívessé-
géből.

Szekfű Gyula szülőháza, Székesfehérvár. Vármegye utca 12, részlet. Hajdú Viktória felvétele, 2014. Csurgai Horváth József szívességéből.

Emléktábla Szekfű Gyula szülőházán, Székesfehérvár, Vármegye utca 12. Hajdú Viktória felvétele, 2014. Csurgai Horváth József szívességéből.

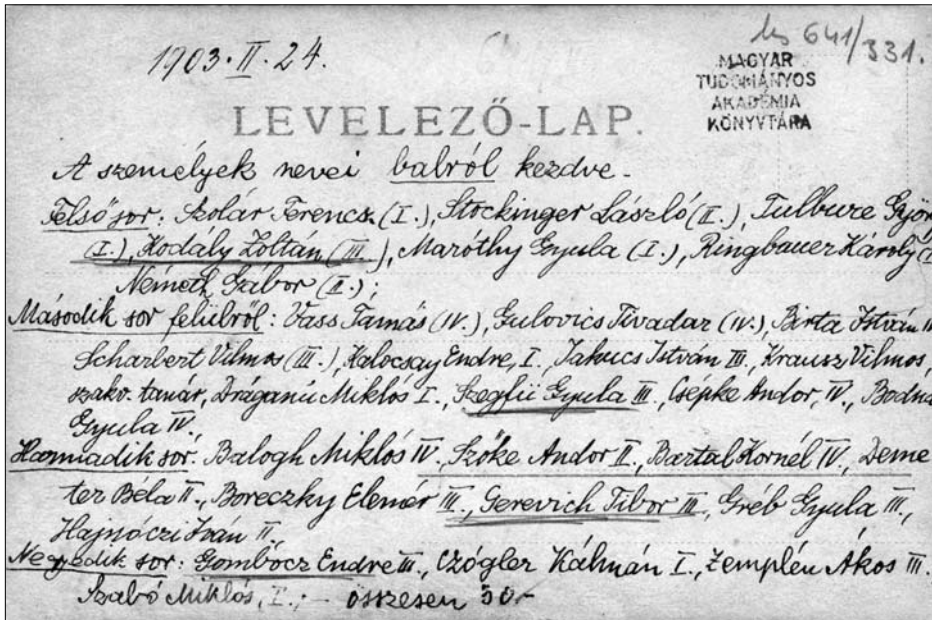
HETEDIK OSZTÁLY.

Folyó szám	A tanuló neve, hitvallása; ösztöndíjas, vagy ismétlő-e?	T a n t á r g y a k												
		Vallás tan	Magyar nyelv	Német nyelv	Latin nyelv	Görög nyelv	Magyar irod. olvas- mány; görög irod. és antropológia törté- nelmének	Polit. földrajz	Természettan	Mennyviség tan	szabandéki és geometriai rajz	Tornázás	Műtér	Magaviselet
	Angeli Ödön	1	2	2	2	2	—	1	2	2	—	1	1	1
	Barcza Sándor	2	2	3	2	—	2	3	3	3	3	2	1	1
	Bartusek János	2	3	2	2	—	2	2	3	3	4	1	1	2
	Édes Jenő	1	1	2	1	1	—	1	2	2	—	1	1	2
5	Hálnék Béla, papnöv.	1	2	2	1	1	—	1	1	1	—	fm.	—	1
	Kacz Péter, ev. ref.	3	3	3	3	3	—	2	3	4	—	1	—	1
	Kárf János, öd.	3	3	3	2	—	1	3	2	1	1	1	1	1
	Kern Károly	1	3	3	3	—	3	2	1	2	2	1	2	1
	Kiss Gyula	3	3	3	3	—	3	3	3	2	1	1	2	1
10	Kolb Ferencz, ö. d.	2	1	1	2	2	—	2	3	3	—	2	1	1
	Koller István	1	1	2	2	—	1	3	3	4	4	2	1	2
	Krssák Áttila	3	3	4	3	—	2	3	3	3	3	1	2	1
	Langmár Ferencz	2	3	4	2	—	3	2	4	3	3	1	2	2
	Lehota József	1	3	3	2	2	—	1	3	3	—	2	2	1
15	Magdics László	2	3	3	3	—	1	2	3	3	3	1	1	1
	Mákl Rupert	3	3	3	3	3	—	3	3	3	—	1	2	1
	Mezey János	1	1	2	1	1	—	1	1	2	—	1	1	1
	Molnár István, papnöv.	1	1	1	1	1	—	1	2	1	—	fm.	—	1
	Nagy István	2	3	3	3	3	—	3	3	3	—	2	—	1
20	Paulovits Ferencz	3	2	3	3	—	2	2	3	3	3	3	—	1
	Polgár István	1	2	3	3	—	2	2	1	3	3	2	1	1
	Poós Miklós, papnöv.	1	1	1	1	1	—	1	1	1	—	fm.	—	1
	Saly Aladár	2	3	3	3	—	2	1	3	4	3	2	—	2
25	Schnetzer Kálmán	2	3	3	3	—	1	2	3	3	3	2	—	1
	Seftsik Jakab	1	1	1	2	—	1	1	1	2	2	2	—	1
	Sohár Pál, ev. ref.	1	2	3	3	—	2	2	3	3	3	1	—	1
	Spinka Adolf	1	2	2	2	—	1	1	1	2	1	2	—	1
	Strausz Andor, izr.	2	1	1	1	2	—	2	2	2	—	2	—	1
	Szabó János, papnöv.	1	1	2	2	2	—	1	1	1	—	fm.	—	1
30	Szekfű Gyula	1	1	2	2	—	1	1	1	2	1	3	—	1
	Szirkovits József	1	1	1	1	2	—	2	1	2	—	1	—	1
	Takács Béla	1	2	3	3	—	3	1	3	3	3	1	—	1
	Tóth Loránt	2	2	3	3	—	3	2	2	3	3	1	—	1
	Vadas Vilmos	1	2	3	2	—	1	2	3	3	3	3	1	1
	<i>Magántanulók:</i>													
	Beck Ignác izr.	2	4	3	3	3	—	3	4	3	—	—	—	—
	Fett Lipót	2	3	3	3	3	—	2	3	4	—	—	—	—
	Bejegyzett tanuló:													36.
	Vizsgálatot tett tanuló:													36.

Szekfű gimnáziumi érdemjegyei, Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár. Csurgai Horváth József szívességéből.

Eötvös-kollégisták egy csoportja, köztük Kodály Zoltán és Szekefű Gyula, Budapest, 1903. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms 641/331. Babus Antal és Horányi Károly szívességéből.

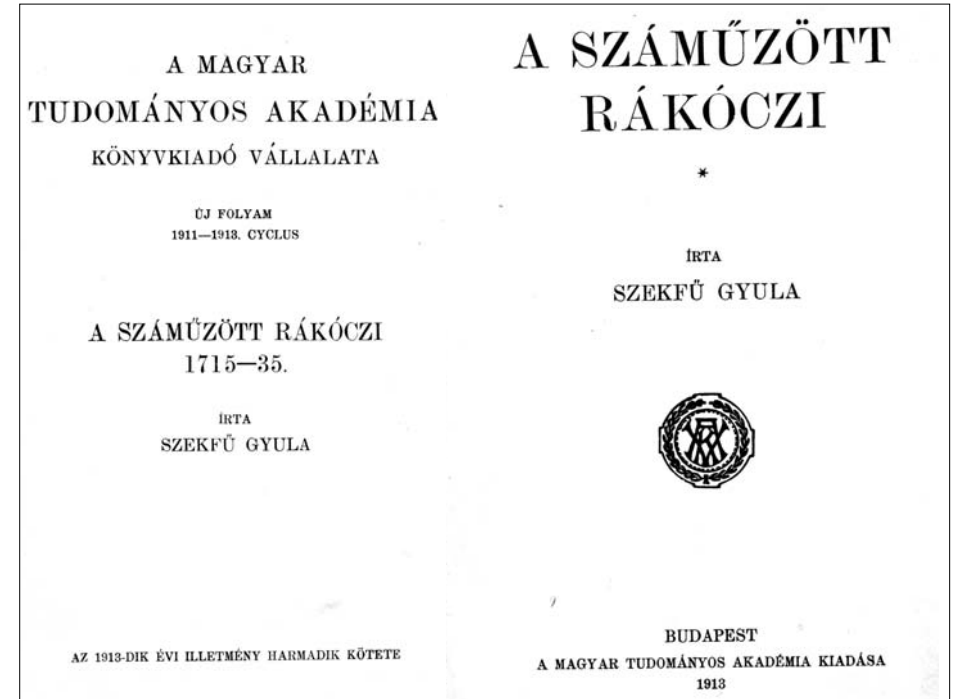

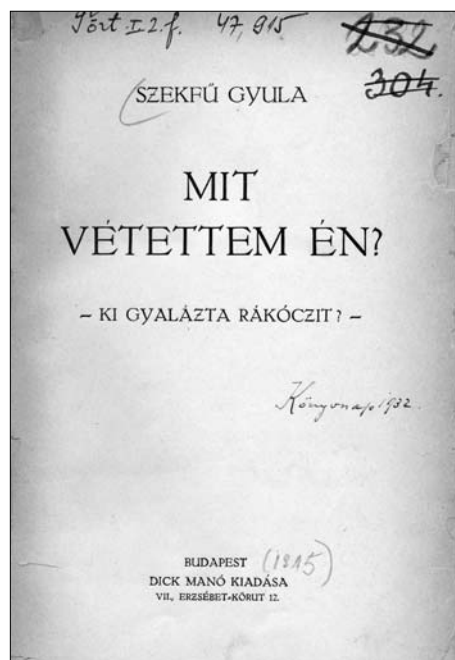
A fényképen szereplők névsora. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms 641/331. Babus Antal és Horányi Károly szívességéből.

A Servienek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből (1912) belső címlapja. Bárdi Nándor szívességéből.

A száműzött Rákóczi 1715–1735 (1913) belső címlapja. Bárdi Nándor szívességéből.

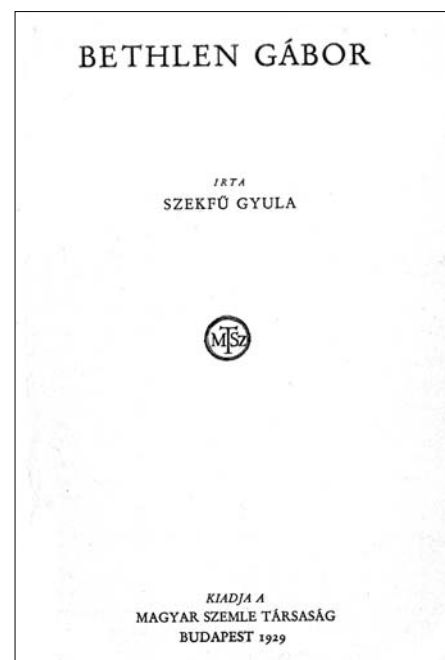

A *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* belső címlapja. Bárdi Nándor szívességéből.

A *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie* belső címlapja. Bárdi Nándor szívességéből.

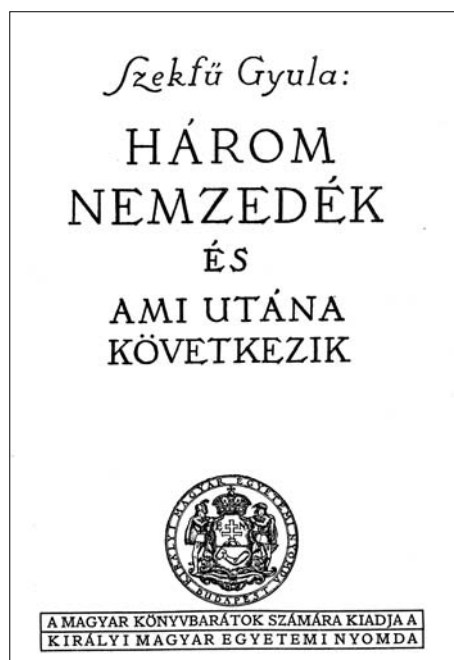
A *Bethlen Gábor* (1929) belső címlapja. Bárdi Nándor szívességéből.

A *Magyar történet* 17. századi kötete első kiadásának (1929) belső címlapja. Forrásy Viktória szívességéből.

A *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* második kiadásának (1922) belső címlapja. Bárdi Nándor szívességéből.

A *Három nemzedék és ami utána következik* belső címlapja. Forrásy Viktória szívességéből.

A *Magyar történet* 1935-ös kiadása III. kötetének belső címlapja. Bárdi Nándor szívességéből.

A *Magyar történet* 1935-ös kiadása IV. kötetének belső címlapja. Bárdi Nándor szívességéből.

Szekfű Gyula egykori háza ma. Kiss Edit felvétele, 2014.

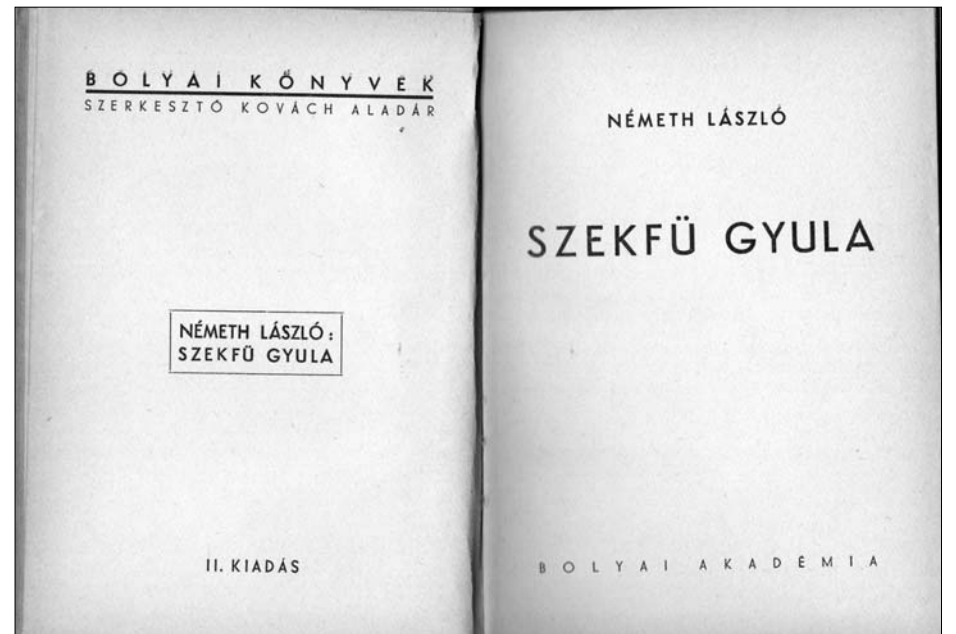
Szekfű Gyula egykori háza ma. Kiss Edit felvétele, 2014.

Az egykori Szekfű-ház egyik szobájának részlete. Kiss Edit felvétele, 2014.

Kazinczy-érmek kiosztása az Országos Levéltárban, 1936. július 5. A kitüntetettek jobbról balra: Szekfű Gyula, Herczeg Ferenc, Pintér Jenő. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest-gyűjtemény, 023093. Sándor Tibor és Krett Zoltán segítségével.

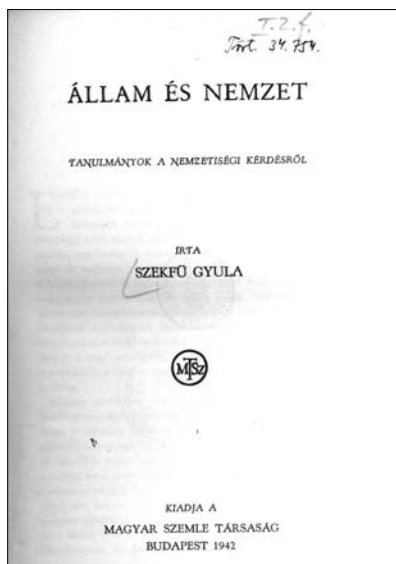

Németh László: Szekfű Gyula (1940). Belső címlap.

Szekfű Gyula • 1941
ELTE Egyetemi Könyvtár, G 636/42.

Szekfű Gyula, 1941. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 636/42.

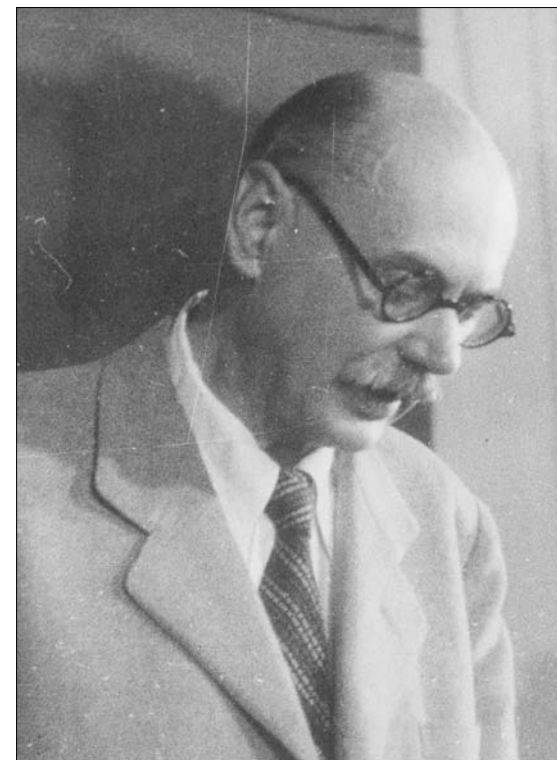

Az *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* belső címlapja. Bárdi Nándor szívességéből.

Felhívás a katonai átállásra. Balról jobbra: Csorba János, Nagy Ferenc, Kovács Imre, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Marcell Mihály, Major Tamás, Darvas József, Ravasz László, Csók István. Budapest, 1945. január vagy február–március fordulójára. Ék Sándor felvétele. Kritika, 1982/12. Varga Zsuzsa (Ády Endre Könyvtár, Hatvan) szívességéből.

Szekfű Gyula előadást tart a budapesti egyetemen 1945 tavaszán. Magyar Nemzeti Múzeum, Fényképtár. 63-1763. Csorba László, Lengyel Beatrix, Bognár Katalin és Gaskó Judit szívességéből.

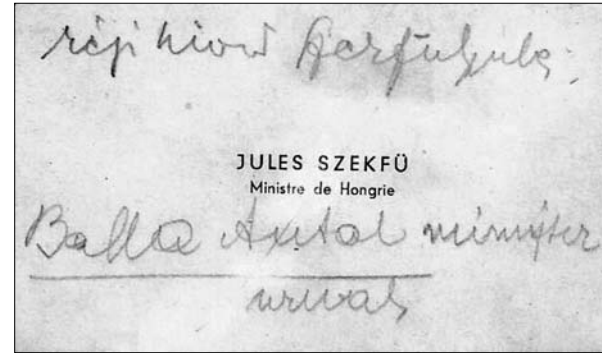

Nagy Ferenc miniszterelnök, Gyöngyösi János külügyminiszter és Szekfű Gyula moszkvai követ a Lenin-mauzóleum előtt, Moszkva, 1946. április. Magyar Nemzeti Múzeum, Fényképtár, 63-2362. Csorba László, Lengyel Beatrix, Bognár Katalin és Gaskó Judit szívességéből.

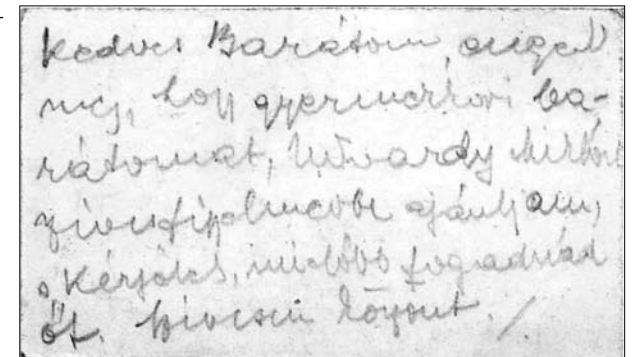

Szekfű Gyula moszkvai követ diplomaták társaságában, Moszkva, 1946–1947. Magyar Nemzeti Múzeum, Fényképtár, 84-478. Csorba László, Lengyel Beatrix, Bognár Katalin és Gaskó Judit szívességéből.

Szekfű Gyula névjegye a párizsi béketárgyalás idejéből. Frank Tibor gyűjteményéből és szívességéből.

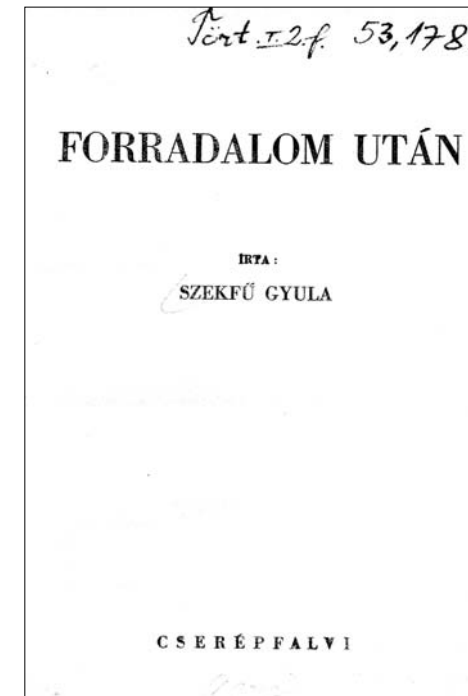
Frank Tibor gyűjteményéből és szívességéből.

Szekfű Gyula követ a Nagy Ferenc miniszterelnök vezette magyar kormányküldöttség búcsúztatásakor a moszkvai repülőtéren, 1946. április 18. Képek a korabeli sajtóból. Hanák Gábor szívességéből.

Sztálin fogadást ad Dinnyés Lajos miniszterelnök és az általa vezetett magyar kormányküldöttség számára a Kremlben a magyar-szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés aláírása alkalmából (1948. február 18.). A küldöttség tagja Szekfű Gyula moszkvai magyar követ. Képek a korabeli sajtóból. Hanák Gábor szívességéből.

A *Forradalom után* belső címlapja. Bárdi Nándor szívességéből.

Névmutató

Szekfű Gyula (1883–1955). *Béke és Szabadság*, 1955. június 29. 15. Országos Széchényi Könyvtár, HC 1713. Györfly Szabolcs szívességéből.

MEGHALT SZEKFŐ GYULA akadémikus, egyetemi tanár, az Elnöki Tanács tagja, a magyar történelmudomány nagynevű kutatója, számos történelmi mű szerzője

Szekfű Gyula sírja. Farkasréti temető, akadémikusok parcellája, 20. parcella, körönd 1, 31/32. Kiss Edit felvétele, 2014.

- Abdiás próféta (Ovadja) 229
 Ábrányi Emil 46
 Acsády Ignác 159, 177, 281, 306, 308, 314, 428, 434
 Ady Endre 44, 45, 46, 49, 50, 52, 102, 163, 167, 211–213, 221, 237, 238, 241, 247–250, 337, 340, 342, 343, 364, 413, 422, 439, 440, 445, 466, 481, 495, 520
 Aggeus próféta (Chaggai) 229
 Alberstein, Michal 466
 Áldásy Antal 113, 123, 197, 212, 346
 Alexander, Jeffrey C. 413
Álgya I. Pap Sándor
 Almásy József 363, 413
 Alszeghy Zsolt 413
 Alvinczi Péter 277, 278, 413
 Ambrus Zoltán 238
 Ámos próféta (Ámós) 229
 Anderson, Benedict 413
 Andics Erzsébet 393, 399, 400, 407, 410, 413, 476, 491
 Andrassy Gyula, gr. (1823–1890) 150, 208
 Andrassy Gyula, gr. (1860–1929) 94, 110, 115–117, 127, 131, 151, 159, 284, 308, 413, 442, 462, 492
 Andrezel, Jean-Baptiste d' 61–64, 102, 104
 Angyal Dávid 14, 15, 26, 27, 37–39, 41, 43, 45, 47, 48, 52, 54, 63, 64, 69, 71–75, 81, 85, 86, 94, 99, 102, 103, 106, 107, 110, 112, 113, 120–127, 146, 152, 159, 161, 162, 165, 167, 168, 171, 178, 180, 183, 185, 187, 188, 192, 194, 195, 198, 199, 210, 211, 215, 221, 223, 234, 236, 241, 254, 261, 264–275, 278, 280–289, 299, 306, 307, 314, 320, 323, 324, 364, 414, 415, 423, 443, 454, 458, 463, 481
 Antohi, Sorin 415, 480
 Apáczai Csere János 292
 Apáthy István 101
 Apor Péter 415, 480
 Apponyi Albert, gr. 94, 96, 97, 99, 100, 107, 135, 136, 148, 182, 415, 462
 Apponyi György, gr. 225, 227
 Arany János 48, 51, 52, 165, 222, 238, 241, 249, 250, 302, 342, 343, 439, 440, 444
 Arany László 221, 222, 246
 Arató Endre 402
 Arendt, Hannah 415, 416, 484
 Arisztotelész 302
Arnóthy-Jungert I. Jungerth-Arnóthy
 Aron, Raymond 416
 Asbóth János 213, 221, 222, 400, 416, 455, 478
 Asztalos Miklós 300, 323, 350, 416, 474, 493
 Aulard, François Victor Alphonse 157
 Babits Mihály 181, 182, 189, 192, 197, 199, 209, 238, 251, 270, 290, 299, 301–305, 318–320, 332, 339, 340, 342, 344, 347, 350, 416, 432, 443, 456, 497
 Babus Antal 514
 Bainville, Jacques 416, 417
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 14, 240, 241, 283, 320, 341, 346, 355, 362, 365, 417
 Bakay Szilárd 379
 Bakos József 19
 Balanyi György 320, 417
 Balázs Éva, H. 436, 477
 Balázs József 399
 Balázs Tibor 393, 417
 Balázs Tiborné 393, 417
Balázs Vera I. Balázs Tiborné
 Balla Antal 324, 417, 523
 Ballagi Aladár 73, 95, 97, 98, 100, 101, 105–107, 112, 114, 121, 123, 125–128, 133, 135, 142, 143, 146–150, 167, 170, 172, 178, 180, 185, 187, 189, 192, 197–199, 265, 293, 417, 432, 433

- Ballagi Géza 227, 306, 307, 314
Baló Béni 97
Balog Iván 18, 346, 417
Balogh György l. Vasadi Balogh György
Balogh Jenő 39, 159
Balogh Margit 395, 417
Balogh Tamás 417
Baltazár Dezső 277, 293
Balzac, Honoré de 31
Bandy, Alex 393, 417
Bánsághy-Velcsov György (Valcsó) 273
Barad, Mark 445
Barankovics István 386
Bárány Attila 482
Baranyai Lipót 366
Baranyai Zoltán (Baranyay) 172, 213
Baráth Katalin 18, 417, 495
Baráth Magdolna 444
Barcán [?] 172
Bárczy István 48
Barcsai Géza l. Barta István
Bárdi Nándor 18, 19, 90, 290, 341, 417, 418, 515–517, 520, 523
Barta István 363, 400, 418, 445
Bartal József 42, 58, 72
Bartalis József 113, 172
Bártfai György 403, 406, 418
Bártfai Szabó László (Bártfay) 113, 213
Barthos Kálmán 113
Bartók Béla 337, 360, 457
Bartók György 418
Bartók Lajos 46
Bartoniék Emma 185, 312, 458
Bartoniék Géza 23, 33, 37, 38, 181, 262
Bartucz Lajos 347, 418
Báthori István, erdélyi fejedelem 317
Batka János (Battka) 172
Bátonyi Gábor 383, 418
Batthyány Lajos, gr. 224
Baumgarten, Hermann 418
Bechhofer, Frank 418
Beke Margit 395, 419
Békefi Remig 110, 113, 159, 170
Beksics Gusztáv 55, 306, 307, 314
Béla, III., magyar király 311
Belia György 416, 438
Below, Georg von 55, 56, 157, 283, 296, 297, 419, 473, 490
Bencéné Fekete Andrea 22, 419
Benda Kálmán 268, 364, 403, 419, 475, 488
Benda, Julien 301
Benedek Marcell 362
Benedict Henrik (Benedikt) 189
Beneš, Edvard (Benes) 379, 492
Beniczky Lajos 469, 490
Beniczky Ödön 111, 484
Beöthy Ákos 218
Beöthy Zsolt 63, 128, 174, 183, 238, 240–242, 419, 453
Berchtold, Leopold von, gr. 68, 105, 205
Bercsényi Miklós, gr. 93, 363, 424, 475, 498
Bérenger, Jean 98, 99, 101, 109, 419
Berényi Gábor 415, 419, 422
Bergson, Henri 44
Berlin, Isaiah 22, 203, 419, 420
Bernát György 430
Bertényi Iván, ifj. 417, 465
Berzeviczy Albert 48, 94, 98–100, 105, 117, 121, 174, 190, 213, 289
Berzsenyi Dániel 21, 340, 440
Bessenyei György 340, 343
Bethlen Attila 419
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 10, 79, 90, 94, 269–271, 274–284, 286–288, 290, 292, 293, 299, 300, 301, 306, 317, 320, 322, 324, 332, 380, 410, 413–416, 418, 420, 434, 436, 441, 443, 448, 450, 458, 459, 463, 464, 466, 472–474, 477–479, 487, 489, 491, 517
Bethlen István, gr. 14, 15, 197, 198, 267, 268, 273, 287, 339, 363, 368, 369, 374, 380, 388, 390, 391, 405, 420, 432, 494
Bethlen Margit, gr. 362
Bethlen Miklós, gr. 290
Bibó István 20, 42, 253, 269, 318, 339, 346, 352, 389, 391, 392, 398, 404, 417, 420, 421, 426, 430, 433, 437, 441, 443, 447, 455, 456, 465, 479, 480, 483
Bibó Judit 431
Bidermann, Hermann Ignaz 55
Bíró Judit 112, 421
Bíró Lajos 490
Bíró Sándor 269, 421
Bismarck, Otto von, hg. 208, 298, 414, 416, 433, 492
Bisztray Gyula 21, 268, 363, 365, 421, 422
Bittner, Ludwig 25, 159, 273, 422
Bleyer Jakab 113, 123, 126, 127, 134, 148, 167, 168, 170–174, 185, 187, 196–199, 211, 215, 422, 430
Bobrzyński, Michał 18
Bocskai István (Bocskay), erdélyi fejedelem 61, 79, 90, 290, 312, 313, 317, 322, 419
Bod Péter 292
Boedecker, Hans Erich 422
Bognár Katalin 19, 521
Bóka László 27, 346, 404, 422
Bolgár Elek 194, 422
Bolla Ilona 39, 422
Bolyai Farkas 292
Bónis Ferenc 445
Bónis György 39, 422
Bonnac, marquis de l. Usson, Jean-Louis d', marquis de Bonnac
Borbándi Gyula 339, 391
Bornemisza Pál 26
Borovszky Samu 309, 454
Borsi-Kálmán Béla 422, 464
Borsody István 366, 422
Borus József 399
Botka Anikó 19
Bottyán János 86, 436
Bourbon, Louis Alexandre de, Comte de Toulouse 63
Bölöni György 173, 176, 215, 422
Braham, Randolph L. 422
Braun Róbert (1879–1937) 81, 138, 139, 177, 178, 189, 215, 216, 234, 248, 249, 422
Braun Róbert (1966) 415
Breakwell, Glynis M. 422
Bretter Zoltán 422
Breysig, Kurt 29
Bródy Ernő 366
Brown, Daniel 422
Brubaker, Rogers 422
Brueghel, Pieter 241
Brunczel Balázs 423
Brutus Mihály 505–507
Buber, Martin 423
Budai Ezsaiás (Buday) 307
Buharin, Nyikolaj Ivanovics (Bucharin) 204
Burián István, gr. 105
Burján Károly 134
Burucs Kornélia 435
Butler, Hubert 423
Butterfield, Herbert 301, 423, 454
Caesar, Gaius Julius 244
Castaldo, Giovanni Battista 72, 488
Cato, Marcus Portius 244
Cavallier József 394, 395, 423
Cedroni, Lorella 423
Cherniss, Joshua L. 420
Cholnoky Jenő 173
Classen, Peter 455
Colley, Linda 423
Concha Győző 174, 230, 231, 234, 240, 241, 423
Conrad, Christoph 423
Conrad, Sebastian 423
Cyrankiewicz, Josef 380
Czernin, Ottokar, gr. 182
Czigány István 93, 424
Czigány Lóránt 14, 415, 423, 472, 486
Czine Mihály 423
Csánki Dezső 23, 48, 101, 143, 159, 264, 278
Csapodi Csaba 94, 363, 423
Csapodiné Gárdonyi Klára 423
Császár Elemér 172, 213
Császtvay Tünde 38, 48, 107, 161, 423, 463, 467, 481
Csatári Dániel 441
Csathó Kálmán 362
Csécsy Imre 132, 345, 359, 423, 424
Csehy Zoltán 86, 424
Cséka György 19
Csengery Antal 222, 389
Cserenyey Géza 424
Csernátony Árpád 458
Cserne Péter 424
Csernoch János 21, 145, 167–169, 262

- Csető Péter 18
Csicsery-Rónay István 424
Csók István 520
Csóka Lajos 483
Csokonai Vitéz Mihály 49, 340, 343, 430, 436, 471
Csorba János 520
Csorba László 19, 472, 520, 521
Csuday Jenő 107, 272–274, 283, 320, 424
Csunderlik Péter 68, 91, 92, 424
Csurgai Horváth József 19, 21, 22, 424, 511
- D'Andrezel l. Andrezel, Jean-Baptiste d'*
Dach János 113
Danieli, Yael 424
Daniels, Emil 176
Darabos Iván 407
Darvas József 367–369, 424, 475, 481, 496, 520
Darwin, Charles 237
Dávidházi Péter 424
Davidovitch, Nadav 466
Davis, John A. 90, 424
Deák Ágnes 18, 425, 464, 483
Deák Ferenc 48, 55, 150, 152, 159, 165, 219, 221, 222, 224, 242, 253, 284, 299, 358, 368, 389, 391, 425, 469, 484, 490
Deák István 227
Deér József 287, 305, 425
Degré Alajos 425, 469, 483
Dehio, Ludwig 455
Dékány István 296
Demosthenes 130
Dénés Iván Zoltán 16, 18, 20, 89, 90–92, 94, 109, 111, 162, 221, 223, 224, 227, 253, 318, 339, 359, 365, 393, 399, 409, 417, 419, 420, 422–428, 430, 433, 435, 445, 447, 459, 460, 464, 471, 476, 478, 480, 482, 497, 498
Dénés, Szt, Párizsi 29
Dessewffy Emil, gr. 225, 253, 427
Dessewffy Aurél, gr. (1808–1842) 221, 222, 225, 427
Dessewffy Aurél, gr. (1846–1928) 252, 253, 262,
Dézsi Lajos 306, 307
- Dick Manó 148, 149, 173, 182, 189, 191, 192, 209, 210, 215, 262, 360
Dickens, Charles 237
Dietl [?] 47
Dilthey, Wilhelm 283, 446, 450
Dinnyei Béla 427
Dinnyés Lajos 19, 455, 522
Divéky Adorján 121
Dobszay Tamás 460, 461
Domanovszky Sándor 39, 49, 70, 71, 81, 85, 94, 101, 117–120, 123, 127, 170, 171, 173, 176, 181, 215, 234, 285, 289, 315, 320–324, 346, 351, 356, 397, 427, 428, 437
Domokos Mátyás 459
Dózsa György 131, 338
Drasche-Lázár Alfréd 193
Dubois, Guillaume 118
Dudek János 276, 428
Duró Gábor 459
Dutt, Carsten 428
Dümmerth Dezső 436
- Eckhardt Sándor 113, 114, 121, 146, 149, 171, 172, 184, 185, 289, 347, 349, 362, 363, 386, 429, 456, 467, 478, 480, 491
Eckhart Ferenc 48, 49, 113, 114, 121, 159, 171, 181, 185, 187, 193, 194, 196, 197, 211, 213, 262, 264, 265, 268, 286, 287, 293, 296, 346, 422, 428, 429, 488, 490
Edvi Illés Aladár 48, 172
Egyed István 389
Eichmann, Karl Adolf 365, 416
Eisenmann, Louis 243
Elek Arthur 189
Eleonóra Magdolna, Pfalz-Neuburgi, magyar és cseh királyné, régenskirálynő, német-római császárné 88
Ember Győző 191, 311, 346, 399, 400, 407, 429, 492, 505–509
Emerson, Ralph Waldo 326
Engel János Keresztély 185
Engels, Friedrich 402
Eöttevényi Olivér 109
Eötvös József, br. 19, 150, 221, 222, 242, 355, 389, 425
- Erdei Ferenc 367, 404, 429, 430, 441, 475, 481, 496
Erdélyi László 15, 27, 31, 39, 41–43, 62, 167, 403, 430, 477
Erdősi Péter 422
Erős Ferenc 415, 419
Erős Vilmos 430, 471, 476
Esterházy Miklós 317
Eszterházy Mária, hg. 250
Eyerman, Ron 413
Ezékiel próféta (Jechezkél) 229
Ézsaiás próféta (Jesája) 229
- Falk Miksa 306
Faló Bertalan 240
Farkas Gábor 430, 434
Farkas Géza 460
Farkas Gyula 289, 301, 339, 342, 347, 430, 435, 467, 491
Faviet, Jean 27–30, 431
Fazekas István 13, 18, 24–26, 54, 95, 96, 410, 431
Fedinec Csilla 418
Fehér Pál, E. 409, 428
Féja Géza 338, 369
Fejér György 222
Fejér Klára 402, 403
Fejérpataky László 48, 71, 73, 112, 113, 123, 127, 159, 173, 174, 195, 197, 306
Fejtő Ferenc 416, 431, 458
Fekete Andrea l. Bencéné Fekete Andrea
Feleky Géza (Feleki) 192
Fellner, Thomas 55, 56, 431
Felman, Shosana 431
Fenyő Andor 194
Ferdinánd, I., magyar és cseh király, német-római császár 26, 34, 35, 57, 154, 191, 291, 316, 348, 463, 479
Ferdinánd, II., magyar és cseh király, német-római császár 281
Ferdinánd, III., magyar és cseh király, német-római császár 306, 414
Ferenc Ferdinánd, Ausztria-Estei, fhg. 91, 94–96, 108
Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király 88, 89, 143, 252, 272, 480
- Ferenc, Szt, Assisi, 100
Ferencz Győző 463
Ferenczi Sándor (Ferenczy) 189
Ferenczi Zoltán 234
Ferenczy József 427
Ferge Zsuzsa 422, 464
Ferrero, Guglielmo 58, 131, 423, 431
Fery Aladár 272
Fery Oszkár 272
Fessler Ignác Aurél 307
Filep Tamás 418
Fináczy Ernő 123
Fitz József 362
Flaubert, Gustave 31, 130, 439
Fogarasi Béla 194, 198, 240, 401, 402, 431
Fogarassy Albert 454
Forrásy Viktória 19, 516
Forster Gyula, br. 48, 168
Fournier, August 33, 64
Földi Mihály 189, 431
Fraknói Vilmos 24, 36, 45, 48, 62, 157, 159, 193–195, 272, 274, 275, 298, 299, 306, 431
France, Anatole 26–32, 52, 58, 63, 146, 233, 295, 432, 437, 472, 489
Frank Tibor 19, 523
Fráter György (Martinuzzi) 287, 292, 317, 380
Freeden, Michael 432
Frey András 363, 432
Friedreich István 111, 435
Frigyes, II., Nagy, porosz király 74
Froissart, Jean 402
Froulay, René de, comte de Tessé (Tesse) 63
Fröchlích Róbert 305, 307
Fügedi Erik 419, 432, 436, 477
Fülep Lajos 162, 189, 192, 303, 432
- Gábor Andor 133, 149, 173, 182, 183, 187, 189, 199–201, 203, 204, 207, 209, 240, 262, 432, 433, 458, 475, 483, 496
Gáldi László 433
Galgóczi György l. Horváth János
Gall, Lothar 433
Gálócsy Árpád 271–273, 458
Gantner Brigitta Eszter 415

Garai Attila 422
Gárdonyi Albert 113, 184
Gaskó Judit 19, 521
Gelderen, Martin 433
Gellner, Ernest 433
Geréb József 454
Gerevich Tibor 296, 347, 404, 433
Gergely András 18, 339, 355, 410, 427, 433, 434, 460
Gergely Sámuel 101
Gerő András 421, 434
Gerő Ernő 381, 395, 396, 434, 470
Geróné Fazekas Erzsébet 397
Giesen, Bernard 413
Giesswein Sándor 248
Gindely Antal 281, 434
Glattfelder Gyula 38
Glatz Ferenc 21, 22, 49, 403, 406, 409, 410, 418, 434, 435, 437, 472, 476, 482, 486, 487, 488
Goebbels, Joseph 286
Goethe, Johann Wolfgang von 298, 343
Gogolák Lajos 268, 363, 435
Goitein György 435
Goldziher Ignác 454
Gombocz Zoltán 113, 173
Gooss, Roderich 25, 48, 102, 490
Gömbös Gyula 368, 369, 388
Görccsöni Dénes l. Friedreich István
Görgey Artúr (Görgei) 95, 97, 135, 137, 188, 209, 222, 443, 446, 462, 469, 482
Görgey István (Görgei) 69
Göring, Hermann Wilhelm 286
Görög Livia 432
Gracchus, Tiberius Sempronius 244
Gragger Róbert 173, 233, 240, 242, 435, 489
Gratz Gusztáv 193
Gregorius Turonensis 402
Grekov, Borisz Dmitrijevics 393, 402
Greza Ferenc 341, 342, 435, 459, 491
Grimm, Friedrich 417
Grósz Emil 48
Grósz József 417
Grünwald Béla 159, 270, 477
Gulyás Pál 341, 342, 435
Gunst Péter 435, 436, 454
Gusti, Dimitrie 351
Guszmán József 189
Gusztáv Adolf, II., svéd király 281
Günther, Albrecht Erich 417
Gyalóka Jenő 436, 491
Gyáni Gábor 18
Gyapay Gábor 388, 436
Gyárfás Elemér 290
Gyimesi Pálma 18, 277, 279
Gyomlay Gyula 454
Gyömrei Sándor 436
Gyöngyösi István 322
Gyöngyösi János 378
Györfy György 436
Györfy István 351, 436
Györfy Miklós 452
Györfy Szabolcs 524
György Péter 18
Györi Árpád 113
Györi János 436
Györi Tibor 113
Györy Árpád 25, 233
Gyulai Pál 21, 31, 32, 48, 51, 52, 66, 69, 85, 86, 114, 144, 165, 183, 221, 222, 238, 241, 299, 358, 361, 436, 440
Gyurgyák János 227, 361, 436, 480
Habakuk próféta (Havakuk) 229
Habsburg Ottó 271
Hajdú Viktória 511, 512
Hajnal István 241, 270, 276, 277, 358, 393, 397, 400, 401, 436, 437, 449, 481
Hajnik Imre 58, 60, 157, 159
Halász Ferenc 107, 161, 423, 463, 481
Halász Imre 113, 129, 131, 437
Hammond, D. Corydon 422
Hamvas Béla 342, 437
Hanák Gábor 19, 403, 406, 418, 522
Hanák Péter 393, 397, 409, 417, 425, 437, 442
Hanauer Á. István 167, 168
Hanuy Ferenc 127
Hardenberg, Karl August, Fürst von 245
Hardy, Henry 419
Harris, Ian 419

Hartog, François 437
Hatos Pál 18, 27, 29, 389, 394, 395, 398, 403, 405, 406, 437, 438
Hatvany Lajos 94, 182, 183, 187, 189–191, 262, 279, 304, 438
Havas József 416
Hay Diana 19
Haynal Imre 375, 405
Haynau, Julius von, br. 109, 223, 469
Hayward, Jack 438
Hazai Samu 48, 105, 237, 256
Házi Árpád 397
Hegedős Mária 18, 19
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 163
Hegyi Katalin 413
Heinlein István 198
Heinrich Gusztáv 121
Héjjas Eszter l. Zarnóczkiné Héjjas Eszter
Hekler Antal 186, 198, 199
Heller Ágnes 200, 438
Hengelmüller László 86, 110
Herczeg Ferenc 362, 519
Herczog József 497
Hermann István 431
Herodotos 402
Herzka Ferenc 463
Hevesi András 417
Hinrichs, Carl 455
Hintze, Otto 55, 56, 438
Hitler, Adolf 14, 286, 368, 385, 386, 416, 468
Hodinka Antal 47, 48, 186, 187, 193
Hofer, Walther 455
Holub József 39, 113, 320, 397, 438
Hóman Bálint 15, 39–43, 120–122, 180, 192, 198, 207, 208, 234, 240, 264, 269, 270–272, 274, 275, 280, 282, 287–289, 294–296, 301, 308–312, 314, 320, 348, 356–358, 375–377, 417, 426–428, 434, 435, 437, 438, 441, 451, 466, 473, 474, 479, 480–483, 487, 489, 491
Hóman Bálint, ifj. 438
Hopp Lajos 86, 462
Horánszky Lajos 38, 48, 242, 439
Horányi Károly 19, 514
Horatius Flaccus, Quintus 206, 439
Hornvánszky Gyula 230, 231, 413, 415, 439, 479
Hornvánszky Viktor 66
Horthy Miklós 270, 365
Horvát Henrik (Horváth) 189
Horváth Barna 27–30, 359, 439
Horváth Boldizsár 306
Horváth János (Johann) 19, 31, 32, 37, 48–52, 66–72, 94, 102, 112–114, 146, 149, 153, 167, 168, 171–173, 177, 181–186, 189, 197–199, 209, 211–215, 221, 233, 238, 239–241, 246, 248, 250, 251, 255, 256, 262, 264, 265, 268, 286, 301, 303, 304, 310, 314, 329, 337, 339, 404, 439–441, 446, 467
Horváth Lajos l. Pálóczy Horváth Lajos
Horváth László 265, 441, 446, 461
Horváth László Béla 377, 441
Horváth Márton 367, 475, 481, 496
Horváth Mihály 231, 298, 304, 307
Hóseás próféta (Hósea) 229
Hrapka Tibor 19
Hroch, Miroslav 441
Huber, Alfons 55, 56, 441, 443
Huizinga, Johan 441
Huszár Imre 48, 113
Huszár Tibor 14, 363, 393, 441
Husztai József 240, 241, 365
Hutchinson, John 441
Ignác Rózsa 362
Ignotus 49, 50, 94, 129, 131, 133, 134, 179, 183, 189, 238, 439, 441, 442
Illés Endre 362
Illésházy István 317
Illyés Géza 189
Illyés Gyula 362, 367, 398, 404, 475, 481, 491, 496
Imre József, ifj. 189
Inama von Sternegg, Theodor 72
Incze Gábor 324
Ipolyi Arnold 157
Irányi Dániel 135
Isbert, Otto Albrecht 376
Istóczy Győző 221

- István, I., Szt, magyar fejedelem, király 43, 62, 158, 177, 195, 197, 216, 266, 305, 317, 321, 342, 347, 350, 351, 353, 387, 411, 432, 440, 482, 489, 503
 Iszakov, Vasziljevics Nyikolajev 167
 Ittész Gábor 442
 Iványi-Grünwald Béla 270, 477
- Jankó Zoltán 172
 Jankovich Béla 94, 127, 128
 Jánoky Madocsány Sarolta 415
 János, I., Szapolyai, magyar király 34, 285, 316, 317
 Jánosi József 386, 472
 Jánossy Dénes 401
 Janowski, Maciej 18, 442
 Jászai Mari 48
 Jászi Oszkár 79, 94, 102, 107, 108, 134–137, 145, 163, 166, 182, 187, 188, 189, 193, 200–203, 207, 216, 222, 250, 433, 442, 449, 460
Jeanne d'Arc l. Johanna, Szt, Orleans-i Szűz
 Jedlicki, Jerzy 442
 Jékely Zoltán 38, 48, 443
 Jermiás próféta (Jirmeja) 229
 Jézus Krisztus 27, 28
 Jóel próféta (Joél) 229
 Johanna, Szt, Orleans-i Szűz (Jeanne d'Arc) 27–30, 32, 90, 432
 Johnson, Alvin 443
 Jókai Mór 88, 305, 340, 403
 Jónás próféta (Jóna) 229
 Joó Tibor 303, 304, 324, 341, 342, 362, 363, 435, 443
 Jósika Sámuel, br. 225, 227
 József Ágost, Habsburg-Lotaringiai, m. kir. hg. 289
 József, I., magyar király, német-római császár 78, 306, 500
 József, II., magyar király, német-római császár 54, 246, 252, 313, 315, 330–332, 334, 348, 354, 451, 452
 Józua próféta (Jehosúa) 229
 Judt, Tony 443
 Juhász Zsigmond 48
 Juhász-Nagy Sándor 190
- Julier Ferenc 443
 Jungerth-Arnóthy Mihály (Jungerth) 48, 212
 Justh Gyula 115
 Juzbašić, Dževad 38, 48, 443
- Kacziány Géza 96, 97, 105–107, 114, 143, 167, 178, 182, 187, 241, 272, 283, 293, 443
 Kállai Gyula 367, 475, 481, 496
 Kállay Béni 464
 Kállay Miklós, író, kritikus 342, 443, 464
 Kállay Miklós, politikus, miniszterelnök 363
 Kalmár Antal 135, 137
 Kánya Kálmán 273
 Kanyar József 483
 Karácson Imre 61, 62, 479, 488
 Karácsony Sándor 349, 443
 Karády Katalin 369
 Karády Viktor 443
 Kardos László 303, 305, 443
 Kardos Tibor 503–509
Kardoss Lajos l. Szádeczky Kardoss Lajos
 Kármán Gábor 443, 464
 Károly, I., Nagy, frank király 192, 207, 260
 Károly, I.; Károly Róbert, magyar király 72, 473, 488
 Károly, III., magyar király, (IV.) német-római császár 86, 88, 118, 453
 Károlyi Árpád 10, 15, 23–26, 34, 37, 38, 39, 42, 43, 47, 52, 54, 55, 61, 62, 64, 68, 71, 72, 74, 81, 85, 94, 99, 110, 112, 113, 128, 142, 143, 146, 157, 159, 160, 161, 165, 167, 171, 173, 174, 176, 183, 186–188, 193, 196–198, 206, 210, 212, 215, 223, 262, 270, 271, 275, 280–286, 289, 299, 306, 320, 323, 324, 352, 415, 424, 427, 439, 443, 444, 477, 489, 492, 497
 Károlyi Mihály, gr. 94, 112, 135, 136, 137, 174, 182, 185, 188, 197, 210, 490
 Károlyi Sándor, gr. 88, 89, 93, 127, 147, 150, 317, 363, 364, 424, 459, 475, 498
 Karsai László 444
 Kary Béla 48
 Katona Csaba 381, 444
- Katona István 307
 Katus László 470
 Kautz Gyula 465
 Kazinczy Ferenc 68, 154, 340, 342, 343, 457, 519
 Kecskeméti Károly 18, 98, 99, 101, 109, 224, 275, 365, 419, 422, 425, 444, 480, 482
 Kelemen Imre 36
 Kemény Lajos 113
 Kemény Zsigmond, br. 213, 221, 222, 238, 241, 292, 340, 400, 444, 478
 Kende Péter 442
 Kerecsényi Dezső 346, 347, 404, 444
 Kerecsényi Dezsőné 404
 Kerékgyártó Béla 424
Kerekgyártó Kálmán l. Bolgár Elek
 Kerényi Károly 270, 437, 438, 482
 Keresztury Dezső 347, 362, 403, 444
 Kessel, Eberhard 455
 Kincses Katalin Mária 445
 Király György 240
 Király István 409, 445, 483
 Kirmayer, Laurence J. 445
 Kis János 20, 90, 200, 445
 Kiséry András 442
 Kisfaludi Stróbl Zsigmond 399
 Kislégi Nagy Dénes 359, 445
 Kiss Csaba, Sz. 422
 Kiss Edit 18, 19, 518, 524
 Kiss István, Rugonfalvi (R. Kiss) 94, 102, 171, 234, 275, 277–281, 292, 293, 420, 448, 463, 491, 420
 Kiss József 445
 Kjellén, Rudolf 219
 Klebelsberg Kunó, gr. 185, 187, 211, 250, 251, 263, 289, 358, 368, 434, 462, 481, 489
 Klein-Hattingen, Oskar 219
 Klucsevszkij, Vaszilij 351
 Kluge, Paul 445
 Knauz Nándor 85, 299
 Koch, Rainer 433
 Kocsis András 399
 Kodály Zoltán 49, 171, 255–259, 261, 270, 337, 344, 347, 360, 394, 395, 404, 407, 423, 445, 514, 520
- Kodolányi János 338
 Kolk, Bessel van der 445
 Kollár Ádám 58
 Kollonics Lipót 88
 Komáromy Rudolf 443
 Komjáthy Jenő 238
 Komlós Aladár 94, 109, 442, 445
 Komoróczy Géza 445, 446
 Komoróczy György 270
 Koncz Lajos 478
 Kónya Sándor 446
 Kónyi Manó 285, 306
 Kónyi Mária 346
 Kornfeld Mór 375, 446
 Kornis Gyula 446, 491
 Korompay H. János 19, 29, 31, 50, 51, 184, 265, 441, 446
 Korompay Klára 441
 Kós Károly 290–292, 446, 474, 490
 Kósa László 446
 Kosáry Domokos 95, 346, 363, 365, 399, 400, 404, 409, 410, 446, 447, 495
 Koselleck, Reinhart 18, 447
 Kossányi Béla 453
 Kossuth Lajos 15, 25, 68, 69, 75, 88, 89, 90, 93, 135, 139, 140, 150, 174, 191, 209, 219–224, 237, 253, 254, 279, 283–285, 298, 300, 313, 317, 333, 352, 355, 365, 391, 398–402, 405, 409, 417, 418, 424–427, 429, 433–435, 437, 441, 442, 446, 447, 449–451, 455–457, 460, 461, 470, 471, 473, 476, 478, 489, 493, 497
- Kosztolányi Dezső 233
 Kotowski, Georg 455
 Kovács Aladár 113
 Kovács Alajos 447
 Kovács András 409, 447
 Kovács Endre 470
 Kovács Gábor 341–343, 447
 Kovács Imre 338, 362, 363, 366, 447, 520
 Kovács Sándor 113, 172
 Kovács Zsolt 416
 Kováts Gyula 174
 Kozma Andor 48
 Kozocsa Sándor 362
 Kőbányai József 445

Kökényesdi László, Vetési 65, 66, 77
 Kölcsey Ferenc 244, 299, 342, 444
 König Gyula 62
 Königsegg, Joseph Lothar, gr. 66
 Köpeczi Béla 81, 86, 98, 448, 463
 Kövér György 448
 Kracsmarik János 61, 62, 479, 488
 Kresz Géza 48
 Krett Zoltán 19, 519
 Kristóf György 448
 Krokovay Zsolt 464
 Kropf Lajos 113
 Kumlik Emil 113, 172
 Kumorovitz Bernát 397
 Kun Béla 198
 Kunszabó Ferenc 409
 Kutchera, Max 48
 Kuzsinszky Bálint 123, 305, 307
 Küch, Friedrich 55
 Kymlicka, Will 448

Laboulaye, Édouard René 219
 LaCapra, Dominick 448
 Lackó Miklós 14, 18, 255, 364, 388, 408, 410, 448, 471, 497
 Laczkó Géza 130, 131, 138, 448
 Laczkó Krisztina 265, 441, 446, 461
 Ladányi Gedeon 58
 Lajos, I., Nagy, magyar és lengyel király 293, 312, 348
 Lajos, XIV., francia király 64, 65, 73, 86, 92
 Lakatos István 103
 Lakatos László 131, 145, 448, 449
 Lamprecht, Karl 29, 436
 Láncki András 449
 Láncki Gyula 85, 86, 299, 449
 Landauer Béla 97, 145, 168–170
 Lándor Béla 449
 Langewiesche, Dieter 449
 Langlois, Charles-Victor 32
 Lavisse, Ernest 32, 157
 Lázár György 476, 498
 Lederer Emma 449
 Legány Dezső 445
 Lehel István 432
 Lemelson, Robert 445

Lénárt Zoltán 48
 Lendvai L. Ferenc 443
 Lengyel Beatrix 19, 521
 Lenin, Vlagyimir Iljics 20, 202, 203, 207, 374, 375, 433, 476, 497
 Lenner Emil 113
 León, Pablo Sánchez 90, 449
 Leopold Lajos 449
 Lévy József 70
 Lévy Lajos 189
 Leys, Ruth 449
 Lieven, Anatol 408, 449
 Lindner Tivadar 25
 Lipót, I., magyar király, német-római császár 154, 306, 312, 414, 500
 Liphay Sándor 225
 Litván György 135–138, 189, 200, 442, 449
 Livius, Titus 184
 Llanque, Marcus 449
 Lomniczer Róbert 113
 Lovászy Márton 188
 Lőrincz Mária 371, 375, 449
 Löwith, Karl 203, 449
 Löwy Árpád *l. Réthy László*
 Lucich Károly 48
 Ludassy Mária 422, 447, 450, 455, 460
 Lukács György 189, 200, 431, 438, 439, 445, 450, 454, 483
 Lukács Károly 24, 39, 49, 74, 113, 114, 161, 162, 171, 183, 450
 Lukács Lajos 450
 Lukács Mór 389
 Lukacs, John Adalbert 450
 Lukács, Szt, evangélista 203
 Lukcsics József 199
 Lukinich Imre 101, 102, 171, 173, 185, 187, 266, 285, 289, 450, 451, 491
 Luschin, Arnold 72
 Lust Iván 450
 Lustkandl, Wenzel 55, 159, 450

Macartney, Carlile Aylmer 364, 450
 Macaulay, Thomas Babington 231
 Machiavelli, Niccolò 163
 Madarász László 223
Madocsány Sarolta l. Jánoky Madocsány Sarolta

Madzsar Imre 38, 113
 Magyari István 234
 Mahler Ede 192
 Mailáth János (Mayláth) 307
 Majlát Augustza, F. 465
 Major Ferenc 21, 168
 Major Tamás 520
 Makay Gusztáv 450
 Makay–Petrovics György 489
 Makkai Ernő 275, 281, 450
 Makkai László 281, 432, 433, 450
 Makkai Sándor 283, 290, 338, 450, 451, 466
 Maksay Ferenc 436, 477
 Malakiás próféta (Malachi) 229
 Málnási Ödön 324, 338
 Mályusz Elemér 39, 93, 114, 184, 185, 234, 251, 252, 262, 277, 296, 310, 311, 315, 325–334, 350–352, 375–377, 397, 399, 400, 430, 436, 451, 452, 456, 461, 491, 492
 Mann, Thomas 452
 Mannheim Károly 164
 Mansfeld, Karl von 287
 Márai Sándor 389, 392, 400, 452
 Marcell Mihály 520
 Marcks, Erich 58, 153
 Marczali Henrik 15, 20, 22, 26, 27, 32, 39, 41, 43, 54, 66, 69–73, 81, 85–88, 91, 92, 110–112, 121–124, 158, 159, 160, 192, 195, 221, 223, 230, 231, 234, 239, 240–244, 246, 265, 274, 275, 281, 282, 299, 305–309, 314, 315, 345, 358–361, 421, 435–437, 443, 449, 452–454, 467, 475, 479, 484, 497
 Marczali Poly 358, 454
 Marczinkó Ferenc 113
 Marék Antal 342, 454
 Mária Terézia, magyar királynő, uralkodó osztrák főhg. 313, 315, 322, 326, 342, 348, 453, 505, 506
 Maritain, Jacques 46
 Mark, James 454
 Márki Sándor 65, 75, 84–86, 88, 91, 98, 99, 101, 146–148, 175, 204, 265, 306, 307, 314, 454, 491
 Markó Veronika 19

Márkus Emília 48
 Márkus György 200, 445, 454
 Martinovics Ignác 272, 299, 431
Martinuzzi l. Fráter György
 Marx, Karl 200, 400, 433
 Mátrai László 431, 454
 Mátyás, II., magyar király, német-római császár 269, 306, 414
 Mátyás, I., magyar király 14, 17, 248, 293, 309, 312, 316, 347, 348, 421
Mayláth l. Mailáth János
 McCrone, David 418
 McFarlane, Alexander 445
 McIntire, C. T. 301, 454
 Méhely Kálmán 479
 Méhely Lajos 126, 127
 Meinecke, Friedrich 58, 153, 157, 229, 276, 297, 454, 455
 Melcer Simon 189
 Melich János 23, 113, 171, 189, 240
 Mérei Gyula 346, 386, 395, 408, 409, 450, 455
 Mesés Péter 416
 Mester Béla 18, 351, 455
 Mesterházi Miklós 450
 Mészáros István 388, 395, 455
 Metternich, Klemens Lothar Wenzel, hg. 154, 160, 219, 413
Mettly Mihály l. Gábor Andor
 Michelet, Jules 231, 456
 Mieses, Ludwig von 455
 Migray József 130, 131, 455
 Mihályfi Ákos 127
 Mihályfi Ernő 378, 407
 Míka Sándor 22–24, 28, 31, 32–34, 37–39, 46–49, 52, 59, 62, 63, 65, 69, 74, 99, 102, 123, 165, 261, 419, 427, 454, 456, 497
 Mikeás próféta (Micha) 229
 Mikes Kelemen 64, 114, 123
 Milei György 198
 Millók Sándor 360
 Milotay István 97
 Mindszenty József 388, 393–395, 417, 423, 456
 Miru György 18, 355, 456
 Mises, Ludwig 219

Mishkova, Diana 18, 456
Miskolczi Ambrus 18, 227, 341, 342, 344, 410, 422, 430, 456, 457, 464, 485, 490
Miskolczi Gyula 113, 121, 172, 186, 273, 434
Miskolczi István 113, 490
Mitrofanov, Paul von 54, 55, 234, 457, 473, 490
Mocsáry Lajos 135, 435
Mód Aladár 410, 457
Mód Zsuzsa 19
Módos Magdolna 415
Molden, Ernst 38, 71, 464
Molière 343
Molnár András 457, 471
Molnár Antal 417, 444
Molnár Erik 378, 381, 392, 407–409, 427, 431, 448, 458
Molnár Mátyás 425, 458, 459
Molnár Viktor 23
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 378–380, 383
Molter Károly 341
Mommsen, Wolfgang I. 458
Monod, Gabriel 275
Montaigne, Michel Eyquem de 203
Montesquieu, Charles Louis de Secondat 28, 371
Montgomery, Bernard 379
Moór Gyula 356, 389
Móricz Zsigmond 234, 239, 240, 247, 248, 279, 340, 360, 423, 430, 458
Mouton, Leo 114, 171
Munkácsi Kálmán 113, 171–173, 176, 192, 215, 459
Munkácsy Gyula 20
Müller, Karl Alexander 233

Nádasdy Tamás, br. 63, 102, 291, 317
Náday Ferenc 48
Nagy Dániel 407
Nagy Dénes l. Kislégi Nagy Dénes
Nagy Ferenc 19, 380, 381, 520, 521, 522
Nagy Géza 305, 307, 459
Nagy György 97, 190
Nagy József Zsigmond 434, 446, 450, 459

Nagy Kálmán 399
Nagy Péter 458, 459, 461, 470, 494
Nagy Zsejke 463
Náhum próféta (Nahum) 229
Napóleon, I., francia császár 118, 243, 245, 270, 417
Négyesy László 123, 126, 127
Nemeskürty István 409, 459
Német József 113
Németh Ágnes 459
Németh Ambrus 113
Németh Gyula 181, 184, 186, 241, 286, 296, 404
Németh László 14, 207, 221, 318–320, 337–347, 349, 350, 355, 369, 392, 405, 409, 417, 426, 433, 435, 443, 454, 459, 464, 474, 482, 483, 491, 519
Némethy Géza 459
Némethy Károly 48
Névtelen Ákos 459
Niederhauser Emil 402, 496
Niklai Péter 113, 194–197, 459, 460
Nipperdey, Thomas 460
Nora, Pierre 460
Noszkai Gábor 18, 362
Noszkay Ödön (Noszkai) 113, 172
Novák Attila 438
Novák Béla 19
Nozick, Robert 326, 327, 460

Obál Béla 113
Odescalchi Arthur 141, 143, 144, 168, 216, 262, 460
Orbók Attila 185
Ormos Ede 222, 460
Orosz István 460, 461
Ortega y Gasset, José 460
Ortutay Gyula 350, 360, 362, 363, 365, 395, 401, 403–407, 460
Orwell, George 395, 460
Ottenthal, Emil von 33

Öllös László 460

Pach Zsigmond Pál 408, 409, 460, 483
Pajkossy Gábor 421, 425, 427, 445, 460, 461

Paksa Rudolf 434, 460
Pálffy János, gr. 78
Pálfi János (Pitkó) 192
Palma Károly Ferenc 307
Pálmai Kálmán 444
Pálóczy Horváth Lajos 362, 461
Pamlényi Ervin 403, 406, 407, 409, 461, 487
Pap Mária 415
Pap Sándor (Álgya) 47
Papp István 376, 415, 461
Papp Márta 402
Paska Rudolf 417, 464
Paskievics l. Paszkevincs
Pasqualigo, Pietro 235
Pasteiner Iván 357
Paszkevincs, Ivan Fjodorovics, hg. (Paskievics) 469
Patek Ferenc 113, 230, 231, 242, 246, 461
Pató Attila 416
Pátzay Pál 362, 363, 462
Pauer Imre 127
Pauer Ákos 251
Pauer Gyula 85, 114, 144, 157, 159, 167, 209, 210, 299, 461
Paulus Diaconus 402
Pázmány Péter 277, 322, 494
Peisner Ignác 95, 159
Pekař, Josef 18
Perczel Mór 271
Perecz László 418, 461
Perjés Géza 86, 461
Péter László 415, 462
Péterfy Jenő 358
Pethő Gergely (Petthő) 276, 462
Pethő Sándor 97, 132, 233, 300, 363, 365, 416, 461, 462, 474, 493, 497
Petőfi Sándor 49, 51, 213, 214, 222, 241, 244, 264, 362, 431, 439, 440, 461, 475, 492, 496
Petrák Katalin 198
Petrovich Elek 189
Petthő l. Pethő
Petz Gedeon 127, 199
Pikler Gyula 145, 166
Pillias, Emile 98, 462, 494
Pintér Jenő 113, 240, 324, 519

Pitkó l. Pálfi János
Pius, XII., pápa 29
Pivány Jenő 462
Planetta, Otto 286
Pocock, John G. A 18, 20, 462
Polányi Károly 189, 200
Polgár István 21
Polonyi Géza 94, 98, 99, 104, 105, 114, 143, 152, 167, 178
Pólya Jenő Sándor 189
Pór Antal 305–307
Posch Jenő 189
Possonyi László 362
Poszler György 478
Potó János 476
Pölöskei Ferenc 460, 461
Přibram, Alfred Francis (Pribram) 33
Prohászka Lajos 350, 491
Prohászka László 363, 406, 462
Prohászka Ottokár 94, 74, 167, 169, 170, 213, 262, 462
Pulszky Károly 48
Purjesz Lajos 134, 135
Pütkösti Andor 362

Raab-Epstein, Irene 464
Rácz Lajos 323
Radics Ferenc 453
Radnóti Miklós 362
Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni 360, 362, 463
Raj Tamás 229
Rákóczi Ferenc, II., magyar és erdélyi fejedelem 15, 30, 33, 43, 61–104, 106–110, 112–135, 138–154, 159, 160, 166–169, 171, 172, 175, 181, 190, 194, 198, 199, 204, 211, 217, 219, 228, 233, 234, 248, 253, 254, 261, 262, 266, 267, 269, 271–273, 277, 278, 279, 282, 284, 285, 287, 288, 290, 292, 293, 296, 299, 311, 313, 317–319, 321, 322, 327–332, 345, 349, 360, 363, 398, 399, 401, 410–412, 414, 415, 417, 421–424, 427, 428, 432, 437, 439, 445, 448, 449–451, 453–455, 458, 461–463, 467, 473, 478, 481, 485–487, 491, 493, 494, 505, 515, 516

Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 79, 290
Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 290
Rákosi Jenő 48, 174, 210, 241
Rákosi Viktor 48
Rakovszky István 105
Ranke, Leopold von 31–33, 52, 54, 56–58, 138, 157, 257, 295, 297, 298, 382, 447
Ravasz Boriska 346
Ravasz László 251, 283, 290, 339, 347, 464, 479, 520
Rawls, John 20, 326, 327, 464
Redlich, Joseph 464
Rembrandt Harmensz van Rijn 321
Renan, Ernest 27, 28, 30, 209, 219, 464
Ress Imre 13, 14, 18, 24–26, 37, 38, 48, 104, 185, 186, 191–195, 197, 255, 410, 443, 464, 498
Réthy László (Löwy Árpád) 47, 48, 423
Révai József 366–368, 399–401, 408, 410, 424, 458, 465, 496
Révai Péter 508, 509
Révay József (Révai, 1881–1970) 192, 416
Révay József, gr. (1905–1945) 362
Révész Imre 47, 48, 117, 287, 296, 324, 328, 329, 399, 407
Réz Mihály 138, 161, 163, 164, 221, 222, 465, 479
Réz Pál 447, 483
Richelieu, Armand Jean du Plessis de 283
Rickert, Heinrich 304
Riedl Frigyes 62–65, 67–69, 72, 85, 86, 94, 96, 99, 100, 102, 103, 112, 113, 123, 131, 133, 145, 146, 167, 1668, 170, 171, 173, 175, 191, 242, 261, 262, 358, 415, 439, 458, 465
Romsics Gergely 18, 339, 341–343, 359, 410, 465
Romsics Ignác 148, 276, 281, 306, 357, 384, 393, 394, 417, 420, 465, 466
Rónai Zoltán 189
Roosevelt, Theodore 243
Rosanvallon, Pierre 466
Rosenstock-Huessy, Eugen 466
Rovó Zoltán 466
Rugonfalvi l. Kiss István
Rusticus l. Tisza István
Saád József 466
Ságghy Gyula 94, 112, 127, 128, 148, 150, 273
Saint-Simon (Louis de Rouvroy duc de Saint-Simon) 87
Salacz Gábor 395, 466
Salamon Ferenc 64, 157, 159, 222, 274, 275, 299
Sámuel próféta (Samuél) 229
Sándor Lipót, fhg., nádor 333, 451
Sándor Pál, S. 393, 417
Sándor Tibor 19, 519
Sarat, Austin 466
Sárközi Mátyás 466
Sass Andor 192
Savoyai Jenő (Savojai Eugén) 66, 88, 139
Schäfer, Dietrich 283
Schefflin, Alan W. 422
Schesaes, Christian 26, 27, 72, 472, 488
Schickert, Klaus 466
Schiller, Friedrich von 298
Schivelbusch, Wolfgang 109, 466
Schlett István 227
Schlitter, Hans 54, 94, 96, 457
Schlumbohm, Jürgen 466
Schmidt József 265
Schmitt Jenő Henrik 130
Schmoller, Gustav 55, 56, 283, 467
Scholem, Gershom 203, 467
Scholz László 460
Schopenhauer, Arthur 213
Schorn-Schütte, Luise 467
Schönherr Gyula 306, 307, 454
Schönherz Zoltán 362
Schöpflin Aladár 74, 86, 94, 117, 118, 129, 131, 133, 146, 161, 165, 166, 172, 173, 176, 181–184, 189, 215, 342, 360, 362, 417, 446, 467
Schrödl József 113
Schweitzer Gábor 18, 112, 414, 415, 467
Scipio Africanus, Publius Cornelius 244
Sebestyén Gyula 490
Seillière, Ernest 219
Seltmann Rezső 192
Sennyey Pál 221

Seres Iván 415, 422
Shavit, Ari 466
Shaw, Bernard 95
Shotwell, James 468
Sickel, Theodor 33, 55
Sidonius Apollinaris 206
Siegenfeld, Alfred Anthony von 25
Sigmond [?] 47
Sík Csaba 422
Sík Sándor 238, 362, 406
Simon Endre 20
Simonyi Zsigmond 467
Sinkovics István 399, 425, 445
Sipos András 431, 468
Skinner, Quentin 18, 433, 468
Smelser, Neil J. 413
Smith, Anthony D. 441, 468
Smith, Walter Bedell 380
Smout, Timothy Christopher 468
Snyder, Timothy 468
Somkuti Éva 21, 468
Somogyi Gyula 113
Somssich Pál 222
Sonkoly Gábor 413
Soós István 18, 334, 452, 476
Sótér István 404
Spann, Othmar 359, 439, 445, 468, 483
Spiegel, Gabrielle M. 468
Spira György 393, 397, 399, 400, 417, 450
Standeisky Éva 362, 381, 468
Steier Lajos 434, 468, 469, 490, 497
Stein, Karl vom, br. 245
Steinacker, Harold 36, 46, 159, 243, 469, 484
Steiner Fülöp 21, 168
Stendhal (Marie-Henri Beyle) 31
Stillich, Oskar 219
Stokka Tankréd 25, 113, 193, 194
Stompka, Piotr 413
Strauss, David Friedrich 27
Sufflay, Milan 187, 469, 497
Suhay Imre 48
Sulán Béla 402, 403
Sulica Szilárd 113, 185
Supka Géza 366, 369
Surányi Miklós 490
Szabad György 20, 253, 355, 359, 409, 427, 460, 469, 470
Szabó Dezső, író 49, 181, 221, 222, 256, 260, 261, 337, 340–342, 344, 345, 347, 349, 367, 392, 409, 459, 461, 470, 494
Szabó Dezső, jogtörténész 33, 38, 39, 53, 122, 240, 470, 490, 491
Szabó Ervin 94, 107, 113, 400, 408, 409, 424, 449, 451, 470
Szabó Éva 381, 470
Szabó István 346, 393, 400, 417, 430, 470, 471, 491
Szabó Károly 157
Szabó László l. Bártfai Szabó László
Szabó Miklós 18, 95, 96, 97, 107, 112, 138, 140, 162, 230, 233, 247, 253, 339, 409, 410, 427, 471
Szabó Zoltán 14, 16, 335, 361, 365, 366, 369, 375, 381, 407, 471, 472
Szabolcsi Lajos 133, 148, 173, 234, 239, 242, 262, 472
Szádeczky Kardoss Lajos 48, 265, 472
Szakasits Árpád 383
Szakolczai György 388, 472
Szalai Pál 424
Szálasi Ferenc 371
Szalay József 307, 308
Szalay László 60, 66, 151, 222, 231, 298, 307, 340, 389
Szamosközy István 22, 26, 27, 39, 72, 472, 486, 507
Száraz György 472
Szarka László 418
Szarka Péter 18
Szász Károly 48, 161
Szász Zoltán 472
Szászy-Schwarz Gusztáv 192
Szathmáry György 235
Széchenyi Ágnes 393, 446, 472
Széchenyi István, gr. 48, 95, 147, 150, 154, 158, 160, 163, 165, 197, 210, 211–213, 217, 218, 219, 221, 222, 224, 229, 230, 231, 233, 235, 236, 238–243, 246, 248, 249, 252–256, 259, 261, 266, 282, 287, 299, 313, 317, 321, 335, 358, 368, 409, 411, 414, 416–418, 432, 433, 440, 449,

465, 469, 474, 477, 488, 490, 493, 495, 496, 501
 Szécsen Antal (Széchen) 64, 66, 222, 225, 472
 Szegedy-Maszák Aladár 14, 363, 364, 472
 Szegedy-Maszák Mihály 472
 Szekfű Gyuláné Amtmann Antónia 14, 268, 269, 383, 403, 404, 449
 Szekfű Ignác, id. 21, 22
 Szekfű Ignác, ifj. 22, 64, 96, 127, 167–170, 198, 199, 211–213, 262
 Szekfű Ignácné Fehér Franciska 21
 Szekfű Ignácné Vaigl Mária 21
 Szekfű Jenő 22
 Szekfű Katalin 22
 Szelényi Ödön 113
 Szélyes Éva 418
 Szemere Bertalan 223
 Szemere Samu 497
 Szende Pál 45, 46, 107, 189, 192, 442, 476
 Szent-Györgyi Albert (Szentgyörgyi) 366
 Szentkuthy Pál 441
 Szentpétery Imre 113, 184, 296
 Szepes Erika 462
 Szigethy Gábor 444, 490
 Szigeti József [?] történész 192
 Szigeti József, filozófus 399, 401, 408, 476, 477
 Szijártó István 434, 446, 450, 459
 Szilágyi Géza 129, 477
 Szilágyi István 421
 Szilágyi Jenő 21
 Szilágyi Sándor 24, 33, 34, 157, 159, 275, 281, 299, 305–308, 414, 452, 453, 477
 Szily [?] 286
 Szinnyei József 113, 123
 Szladits Károly 173
 Szmrecsányi György 111, 484
 Szofonías próféta (Zefanja) 229
 Szörényi László 18
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 19, 380, 381, 468, 522
 Szulejmán I., török szultán 186, 316
 Szűcs Jenő 39, 408, 477
 Szűcs László 381, 470
 Tacitus, Publius Cornelius 231, 236, 402
 Tagányi Károly 15, 23, 24, 27, 34, 36, 38, 39, 41–43, 45, 47, 48, 52, 62, 65, 66, 71, 99, 110, 113, 150, 158–160, 165, 167, 171, 173, 174, 177, 194, 195, 216, 234, 236, 237, 240, 261, 283, 299, 436, 477
 Tahmasp, II., perzsa uralkodó 118
 Takáts József 227, 478
 Takáts Sándor 14, 24, 26, 33, 38, 47, 48, 52, 62, 63, 72, 99, 110, 112, 113, 159, 165, 167, 168, 173, 174, 234, 241, 242, 261, 299, 443, 488, 490
 Tánczos Gábor 408, 478
 Tarnai Andor 86, 478
 Tattay Szilárd 455, 478
 Taubes, Jacob 203, 478
 Tavaszy Sándor 290, 478
 Teleki Mihály, gr. 209
 Teleki Pál 334, 350, 371
 Telepi Ákos I. Horváth János
Tessé l. Froulay, René de, comte de Tessé
 Teszelszky, Kees 443, 464
 Tezner, Friedrich 56, 159, 478
 Thallóczy Lajos 23, 38, 47, 48, 61–65, 71, 81, 98, 99, 101, 102, 104, 106, 109, 121, 142, 143, 159, 185, 262, 271, 428, 439, 443, 444, 464, 479, 479, 480, 488
 Thaly Kálmán 16, 20, 46, 48, 61–63, 65, 67, 69–71, 74, 75, 81, 82, 84–86, 88, 91, 92, 95, 97–100, 102, 104–106, 109, 112–114, 118, 120, 123, 124, 130, 131, 138, 142–145, 147–151, 159, 167, 175, 190, 204, 299, 306, 358, 393, 436, 449, 454, 463, 467, 478
 Tharaud, Jean 429, 478
 Tharaud, Jérôme 429, 478
 Thieneman Tivadar 296, 301, 383, 417, 424, 478
 Thim József 434, 478
 Thököly Imre, gr., erdélyi fejedelem 89, 90, 102, 154, 209, 271
 Thukydides 231, 402
 Thum, Gregor 90, 479
 Thureau-Dangin, Paul 219
 Thury Ede 113
 Tildy Zoltán 383

Timon Ákos 35, 43, 46, 159, 293
 Tisza István, gr. 49, 50, 52, 97, 105, 106, 108, 137, 143, 161, 163, 170, 188, 212, 213, 221, 233, 237, 239, 260, 266, 269, 284, 311, 415, 432, 454, 470, 479, 483, 487, 490, 495
 Tisza Kálmán 237, 266, 432, 501
 Tolnai Lajos 340
 Tolnai Vilmos 86, 477, 479
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 236
 Tomcsányi Lajos 170
 Tompa Ferenc 296
 Tonk Márton 418
 Tormay Cécile 222, 250, 251, 440, 497
 Tóth András 423
 Tóth Károly 265, 441, 446, 461
 Tóth László 113, 502
 Tóth Ozsvald Zsuzsa 18, 19
 Tóth Szabó Pál 102, 113
 Tóth Zoltán 361, 454, 479
 Tóth Zoltán, I. 399, 407, 441, 446, 476, 489
 Tóth-Matolcsi László 479
 Tóth-Szabó Pál 196, 197, 479
 Török Bálint 381
 Török Pál, orvos 189
 Török Pál, történész 49, 113, 114, 171, 183, 189, 216, 278, 323, 324, 458, 479, 480, 502–505
 Traeger Ernő 38, 48, 480
 Treer János 48
 Trefort Ágoston 222
 Trencsényi Balázs 18, 20, 162, 233, 336, 338, 339, 341–344, 349, 359, 410, 415, 480
 Trócsányi Zoltán 362
 Trócsányi Zsolt 480
 Troeltsch, Ernst 283, 287, 324, 329
 Tupetz, Theodor 434
 Turba, Gustav 159, 480, 481
 Turchányi Tihamér 192
 Turda, Marius 18
 Turi Béla 97, 173, 175, 212, 215, 216, 481
 Tury Gyula 47, 48
 Tverdota György 86, 481
 Ujváry Gábor 18, 38, 48, 107, 161, 233, 234, 265, 361, 365, 383, 423, 424, 431, 456, 463, 464, 467, 481

Ulászló, II. (Dobzse), magyar és cseh király 235
 Ullmann György 366, 481
 Ungvári Lajos 399
 Urbán Aladár 481
 Urban, Otto 481
 Usson, Jean-Louis d', marquis de Bonnac 118
 Ürmény Miksa 48
 Váczy János 425
 Váczy Péter 39, 42, 113, 270, 303, 304, 310, 397, 481, 482
 Vajda György 113
 Vajda János 221, 340
 Vajda Mihály, 200, 482
 Valuch Tibor 424
 Vámbéry Rusztem 304, 305, 482
 Vámos Ferenc 320, 482
 Várdy Béla (Vardy, Steven Bela) 482
 Varga F. János 442, 481
 Varga István 366, 482
 Varga János 20, 39, 42, 43, 162, 224, 365, 482
 Varga Jenő 200
 Varga Zsuzsa 520
 Vargha Gyula 221, 246, 440
 Vári Rezső 184
 Varjas Sándorné 192
 Varjú Elemér 113, 208
 Várkonyi Ágnes, R. 18, 20, 69, 73, 75, 81, 86, 92, 98, 102, 112, 147, 148, 229, 230, 274, 275, 276, 281, 303, 305, 394, 410, 448, 463, 464
 Vas István 462
 Vas Zoltán 404
 Vasadi Balogh György 113
 Vásárhelyi Károly 113
 Vass Bertalan 21, 22
 Vass József 443
 Vaszary Kolos 169, 305
 Vayer Lajos 399
 Vázsonyi Vilmos 145
 Veessenmayer, Edmund 377
 Vekerdi László 483

Veliky János 471
 Veress Endre 38, 490
 Vergilius Maro, Publius 103
 Vermes Gábor 221, 483
 Vértesy Miklós 133, 208, 423
 Vészi József 174
Vetési I. Kökényesdi László, Vetési
 Vezér Erzsébet 483
 Vigh Károly 397
 Vigouroux, Jean, br. 61, 62, 102, 104
 Vikor, Desider 359, 483
 Villemain, Abel-François 219
 Virág Benedek 307
 Viski Károly 347, 483
 Viszota Gyula 213, 477
 Vitályos László 413
 Vízváry Gyula 48
 Voltaire (François-Marie Arouet) 28, 30,
 203
 Völgyesy Orsolya 425, 426
 Vörnlé János 25
 Vörös Teréz 385, 406, 483
 Vörösmarty Mihály 49, 50, 222, 244, 299,
 439

 Waktor Andrea 38, 48, 483
 Walicki, Andrzej 483
 Walter, Fritz 46, 159, 484
 Wassermann, Jakob 490
 Wattenbach, Wilhelm 157
 Weber Arthur 189
 Weber, Max 283, 351
 Weisaeth, Lars 445
 Welden, Ludwig von, br. 252, 253
 Wells, Herbert George 490
 Werbőczy István (Verbőczi) 34–36, 39–43,
 45, 46, 60, 247, 317, 329, 348, 381, 413,
 431, 476
 Werner, Carl 351
 Wertheimer Ede 48, 113, 159, 175
 Wesselényi Ferenc, gr., nádor 25, 209, 312,
 461
 Wesselényi Miklós, br. 224, 480
 Wigand János 113
 Wilson, John P. 484
 Wilson, Keith 484

 Wilson, Thomas Woodrow 187
 Winkler Lajos 127
 Winternitz Arnold 189
 Wlassics Gyula 72, 159, 173, 175, 176, 215,
 262, 460, 484, 490
 Wolf, Gustav 54, 55, 473, 484, 490
 Wolkenberg Alajos (Wolkenburg) 199

 Young-Bruehl, Elisabeth 484
 Young, Allan 484

 Zakariás próféta (Zechariah) 229
 Zala Tamás 422
Zápolyai I. János, I., Szapolyai, magyar király
 Zarnóczkiné Héjjas Eszter 19
 Závada Pál 484
 Závodszy Levente 101
 Zbóray Miklós 111, 484
 Zelenski Róbert (Żeleński, Zseleński,
 Zelenki, Zselénszky) 221, 246, 247, 262,
 361, 484
 Zichy Antal 218
 Zichy Edina, gr. 250
 Zichy Géza, gr. 172
 Zichy János, gr. 112, 221
 Zichy János, gr. 221
 Zichy Lodomér, gr. 366
 Zichy Nándor, gr. 221, 423
 Zilahy Lajos 340, 362, 367, 475, 481, 496
 Zimonyi István 477
 Zinner Judit 442
 Zola, Émile 31
 Zolnai Béla 347, 363, 456, 484, 485
 Zoványi Jenő 320, 328, 485
 Zrínyi család 291
 Zrínyi Ilona, gr. 89
 Zrínyi Miklós, gr., 244, 317, 322

 Zsadányi Henrik 234, 241, 485
 Zsámboky János 504, 505, 506
Zselénszky I. Zelenski
 Zsigmond, magyar király, német császár
 154
 Zsilinszky Mihály 328
 Zsrai Miklós 347, 485
 Zsoldos Attila 485

Megjelent a Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony és a Pesti Kalligram Kft., Budapest közös kiadásában 2015-ben. Első kiadás. Oldalszám 544. Felelős kiadó Szigeti László. Szerkesztette Hegedős Mária. Borítóterv Hrapka Tibor. Nyomdai előkészítés Csető Péter. Nyomta az OOK-Press Kft., Veszprém. Felelős vezető Szathmáry Attila.

Vydal Kalligram, spol. s r. o., Bratislava a Pesti Kalligram, spol. s r. o., Budapest 2015. Prvé vydanie. Počet strán 544. Vydavateľ László Szigeti. Redigovala Mária Hegedős. Návrh obálky Tibor Hrapka. Grafická úprava Péter Csető. Vytlačil OOK-Press, Veszprém.